پاکستانی پنجابی غزل دا موضوعاتی تے فنی مطالعہ

(1947تا2000)

(تحقیقی مقالہ برائے پی ایچ ڈی پاکستانی زبانیں وادب)

مقالہ نگار

زیب النساء

رول نمبر:BG-860818

رجسٹریشن نمبر:96-PNL-0743

نگران مقالہ

پروفیسر ڈاکٹر نوید شہزاد

شعبہ پنجابی، اورینٹل کالج، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

شعبۂ پاکستانی زبانیں

علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد

2020ء

پاکستانی پنجابی غزل دا موضوعاتی تے فنی مطالعہ

(1947 تا 2000)

(تحقیقی مقالہ برائے پی ایچ ڈی پاکستانی زبانیں وادب)

مقالہ نگار

زیب النساء

رول نمبر: BG-860818

رجسٹریشن نمبر: 96-PNL-0743

نگران مقالہ

پروفیسر ڈاکٹر نوید شہزاد

شعبہ پنجابی، اورینٹل کالج، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

یہ مقالہ رول نمبر: BG-860818 کے تحت شعبۂ پاکستانی زبانیں، فیکلٹی آف سوشل سائنسز، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد میں پی ایچ ڈی کی ڈگری کی جزوی تکمیل کے لیے جمع کرایا گیا۔

فہرست

عنوان:		صفحہ
	مڈھلی گل	04
پہلا باب:	غزل تے پنجابی غزل دی ریت	06
دوجا باب:	پاکستانی پنجابی غزل دا موضوعاتی تے فنی مطالعہ (1947 تا 1960)	66
تیجا باب:	نویاں لسانی تشکیلاں تے پنجابی غزل	130
چوتھا باب:	جدید پنجابی غزل دا موضوعاتی مطالعہ (1960 تا 2000)	163
پنجواں باب:	جدید پنجابی غزل دا فنی مطالعہ (1960 تا 2000)	309
	مکدی گل	434
	کتابیات	440

مڈھلی گل

پنجابی غزل دے رجحانات تے تحقیقی تے تجزیاتی کم ہو چکیا اے۔ ایس توں اڈ غزل گو شاعراں دی حیاتی تے فن تے متعدد مقالے لکھے گئے نیں پر پاکستانی پنجابی غزل دا موضوعاتی مطالعہ اجے تیکر تشنہ سی جو ساڈے لئی دلچسپی دا سامان بنیا۔ غزل جہدا وجود ہی حسن تے عشق دی پیداوار قرار دتا جاؤندا اے، اجوکے صنعتی تے مشینی دور وچ حسن و عشق ورگے موضوعات نال کس قدر انصاف کر رہی اے کیوں جے اج نہ تے حسن دیاں اوہ شوخیاں موجود نیں تے نہ عشق دیاں سرکشیاں۔ پردہ دار محبوب قصہ پارینہ بن چکیا اے تے جان جوکھاں وچ پاؤن والا عاشق ناپید تے فیر غزل روحانیت توں طبیعات ول سفر کردی دسدی اے، تے ایہہ ای اوہ وجوہات سن جہدی بدولت اسیں ایس موضوع دا چناؤ کیتا۔

بظاہر تے ایہہ موضوع بہت آسان دسیا پر جدوں کم شروع کیتا تے اندازہ ہویا ''ہیں کو اکب کچھ نظر آتے ہیں کچھ'' والا معاملہ اے۔ پہلے تے مواد دی جمع آوری دا مرحلہ تے فیر موضوع دے مطابق شعراں دی تلاش اک لما سلسلہ سی تے عجیب اتفاق ایہہ ہویا کہ جس موضوع دے شعر ڈھونڈنے، اوہ کدھرے لک جاندے تے دوجے موضوع دے متعلقہ اشعار لبھ جاندے۔ ایہہ مرحلے کنج طے ہوئے ایہہ اک وکھری کہانی اے پر صد شکر کہ مقالہ مکمل ہو گیا تے میں ایہہ مڈھلی گل مقالے دی تکمیل توں بعد ورقیاں اتے منتقل کر رہی آں۔ میں اس مقالے نوں پنج باباں وچ ونڈیا اے۔

پہلا باب ''غزل تے پنجابی غزل دی ریت'' اے جہدے وچ غزل دی تعریف تے آغاز و ارتقا نہایت اختصار نال بیان کیتا گیا اے تے پنجابی غزل گو شاعراں دی نظر وچ غزل اندر غزل دا جائزہ لین دی کوشش کیتی گئی اے۔ ایس باب دے دوجے حصے وچ پنجابی غزل دی ریت نوں بیان کیتا گیا اے۔

دوجے باب وچ مڈھلی پاکستانی پنجابی غزل دا موضوعاتی تے فنی جائزہ پیش کیتا گیا اے۔

تیجے باب وچ نویاں لسانی تشکیلاں تے پنجابی غزل اتے اوہدے اثرات دا تجزیہ کرن دی کوشش کیتی گئی اے۔

چوتھے باب وچ جدید پاکستانی غزل دا موضوعاتی مطالعہ پیش کیتا گیا اے جو ایس گل نوں ثابت کردا اے کہ اجوکی پاکستانی غزل نے اپنا رشتہ زمینی حقیقتاں نال جوڑ لیا اے ایہدے وچ معاشی، سیاسی، نفسیاتی تے سماجی منظرنامے بڑی حقیقت پسندی نال الیکے گئے نیں۔

پنجویں باب وچ جدید پاکستانی پنجابی غزل دا فنی جائزہ لیا گیا اے جو علم بیان و بدیع توں اڈ پنجابی غزل وچ علامت نگاری، تلمیحاں دی ورتوں تے تجسیم تے مبنی اے۔

آخر وچ مکدی گل دے ناں اتے سارے مقالے دا نچوڑ، نتائج تے سفارشات پیش کیتیاں نیں۔

ایس موضوع دے انتخاب توں لے کے مقالے دی تکمیل جیہڑیاں مہربان ہستیاں دا تعاون شامل رہیاں، اوہناں دا شکر ادا کرنا میں اپنا اولین فرض سمجھنی آں۔ میں شکر گزار آں اپنے مہربان استاد ڈاکٹر عبدالواجد تبسم ہوراں دی کہ ایس موضوع دے انتخاب تے خاکے دی تیاری وچ اوہناں دی مشاورت تے رہنمائی شامل رہی۔ ایس توں اڈ شعبے دے چیئرمین ڈاکٹر

عبداللہ جان عابد ہوراں لئی میں دعا گوآں کہ اوہناں نوں حیاتی وچ قدم قدم تے کامیابیاں تے کامرانیاں نصیب ہوون۔ اوہناں کمال شفقت دامظاہرہ کردیاں ہوئے مینوں ڈیڑھ سال دی رخصت مطالعہ وی عنایت کیتی تے ڈھیر کتاباں وی۔

ڈاکٹر حاکم علی برڑ وہوراں مقالہ لکھن وچ میری حوصلہ افزائی کیتی تے میری ہمت ودھائی۔ڈاکٹر محمد صدیق ملک وی اوہناں مہرباناں وچ شامل نیں جنہاں بڑے کھلے دل نال آکھیا کہ جیہڑی کتاب تینوں چاہیدی اے میں منگوا دیواں گا۔ایس توں اڈ ضیاءالرحمٰن بلوچ صاحب ہسدے مکھ نال تحقیقی مشکلات نوں برداشت کرن دا حوصلہ ودھاندے رہے۔میرا شمار اوہناں خوش قسمتاں وچ ہوندا اے جنہاں تے محبتاں دی بارش ہوندی اے کیوں جے شعبے دا اسٹاف جنہاں وچ ملازم حسین قریشی، امتنان اقبال، عبدالحکیم، محمد ارشد تے محمد عدنان شامل نیں۔اوہناں دا تعاون وی مینوں ہر قدم تے حاصل رہیا۔میں دلی شکر گزار آں اپنے نگران مقالہ پروفیسر ڈاکٹر نوید شہزاد ہوراں دی کہ موضوع دے چناؤ توں لے کے مقالے دی تکمیل تیکر اوہناں دا مہربان تے شفیق سایہ مینوں اوکڑاں توں بچاؤندا رہیا۔خورے میں ایہ مقالہ مکمل نہ کر سکدی جے اوہناں دی رہنمائی نہ ملدی۔ڈاکٹر صاحب دا شمار اوہناں ہستیاں وچ ہوندا اے جنہاں دے پاروں حیاتی دا سپہن موجود اے۔میں اللہ پاک سامنے دعا گوآں کہ اوہناں واسطے ہر لحہ آسانیاں پیدا کرے۔

میرے بال، میری کل کائنات نیں پر ایس تحقیقی کم دے دوران اوہناں دی بہت حق تلفی ہوئی۔جہدا کوئی ازالہ نہیں پر میں اوہناں دیاں کامیابیاں، کامرانیاں تے لمی حیاتی واسطے دعا گوآں۔

میرے ماپیاں دیاں اچیچیاں دعاواں تے بھین بھراواں دی ہلا شیری تے قیمتی مشورے ایس تحقیقی سفر وچ میرے نال رہے تے رب کرے ہمیشہ نال ہی رہن۔(آمین)

ایس مقالے دی کمپوزنگ وچ میرے شریک حیات نے خصوصی دلچسپی لئی، مقالے دی کمپوزنگ جناب محمد ذیشان رحمت علی کھوکھر ہوراں نے کیتی، سوہنی کیتی تے ویلے سر کم مکایا جہدے پاروں ایہ مقالہ تہاڈے ہتھاں وچ اے۔

زیب النساء

پی ایچ ڈی اسکالر

پہلا باب:

غزل تے پنجابی غزل دی ریت

تعارف:

غزل اک ایہو جئی صنف سخن اے جہدے مڈھ بارے کوئی پکی پیڈھی گل نہیں آکھی جاسکدی تے نہ ای ایہہ پتہ لگدا اے کہ ایہنوں غزل داناں کس دور وچ ملیا۔ البتہ غزل عربی زبان دا لفظ اے تے ایہدے معنی زنانیاں نال گل بات کرن دے نیں۔ ایہدے مڈھ بارے عام طور تے ایہہ تصور کیتا جاندا اے کہ عربی زبان دی صنف قصیدہ دے جس حصے نوں تشبیب یا نشیب آکھیا جاندا اے اوتھوں ایہدا مڈھ بجھا پر کجھ محققین ایس گل نوں وی نہیں من دے جس طرح ڈاکٹر جگتار غزل دے بارے لکھدے نیں کہ:

> ''عرب وچ غزال ناں دا اک شاعر رہندا سی اوہ ہمیشہ عاشقانہ شعر کہیا کردا سی ساری عمر اوس نے حسن و عشق تے عشق بازی وچ گزار دتی ایس لئی غزل اوس دے ناں نال جوڑی جان لگ پئی''۔(1)

فیروز اللغات دے مطابق اوہ نظم جہدے وچ حسن و جمال، فراق و وصال، شراب و کباب، فنا و معرفت، تعریف و ہجو تے نصیحت وغیرہ دی گل کیتی جائے، اوہ غزل اکھواندی اے۔(2)

جدوں کہ شاد عظیم آبادی ہوراں غزل دے مڈھ نوں آسمانی کتاباں نال جوڑ دتا اے۔ اوہناں دے آکھن موجب حضرت داؤدؑ تے حضرت سلیمانؑ تے اترن والی کتاب ''زبور'' دے مضمون نوں غزل الغزلیات آکھیا جاندا سی(3)

حضرت سلیمان تے حضرت داوءد دے بارے دسیا جاندا اے کہ اوہناں دیاں واجاں وچ بہت تاثیر، کشش تے چاشنی ہوندی سی تے نہ صرف انسان سگوں دوجیاں مخلوقاں جیویں چرند، پرند تے ڈنگر تیکر اوہناں دی واج دے جادو وچ مست ہو کے جھومنا شروع کر دیندے۔ جتھوں ایس گل نوں ہور تقویت ملدی اے کہ غزل مڈھ توں ای عاشقانہ مزاج رکھن دے نال نال اپنے اندر نرمی، دلفریبی جاذبیت تے لطیف جذبیاں نوں وی پناہ دتے ہوئے اے۔

ڈاکٹر عبدالحلیم ندوی وی کجھ ایہو جئے خیالات دا ای اظہار کر دیاں ہویاں لکھدے نیں:

> ''جاہلی دور کی اصناف سخن میں سب سے اہم اور ممتاز صنف غزل ہے اور غزل کا موضوع اور محور عورت تھی کیوں کہ غزل کے معنی ہیں نوجوان لڑکوں اور لڑکیوں کی آپس کی بات چیت''۔(4)

پروفیسر محمد حسن ایس گل توں انکاری نیں کہ غزل صرف زنانیاں نال گل بات کرن داناں اے۔ اوہ آکھدے نیں کہ:

> ''بڑا بے خبر تھا وہ شخص جس نے غزل کو سخن باز ناں گفتن یا عورتوں سے یا ان کے بارے

میں باتیں کرنا بتایا تھا۔ وہ تو شاید خود سے باتیں کرنے کی رمز سے بھی واقف نہ تھا ورنہ
ایسی پھوہڑ بات نہ کہتا غزل اپنے سے یا اپنے بارے میں زیادہ بات کرتی ہے۔ عورت
سے مراد اگر خودنگارِ حیات ہی ہو تو البتہ بات دیگر ہے''۔(5)

ایس توں اڈ فارسی وچ غزل نوں ہرن دی چیخ داناں وی دتا جاندا اے ایس لئی غزل دے مزاج وچ عشق وحسن دے نال نال دکھ درد وی مڈھ توں ای موجود اے۔ ایہدے بارے ابوالاعجاز حفیظ صدیقی انج لکھدے نیں کہ:

''غزل عورتوں کی باتیں یا عورتوں سے باتیں ہونے کے علاوہ ہرن کی وہ دردناک چیخ
بھی تو ہے جو شکاری کتوں میں گھر جانے کے بعد اس کے حلق سے نکلتی ہے۔ چنانچہ
دردمندی یاس وحرماں، ناکامی ونامرادی غزل کا مزاج ہے''۔(6)

ڈاکٹر انعام الحق جاوید نے وی اپنے مقالے وچ انج دے خیالات دا اظہار ای کیتا اے۔ اوہناں دا خیال وی ایہہ وے کہ:

''غزل عربی زبان دا لفظ اے پر ایہدی ابتدا ایران توں ہوئی۔ لغوی اعتبار نال گلاں کرنا
یا عورتاں دے حسن تے جمال دا ذکر کرنا ایں۔ ایہدے علاوہ غزل الکلب، یعنی اک
خاص قسم دے ہرن دیاں چیکاں نوں وی غزل کہیا جاندا اے۔ ہئیت دے اعتبار نال
ایہہ قصیدے دے ابتدائی شعراں یعنی تشبیب دی بدلی ہوئی شکل بن دی اے جیہدے
وچ جمال جذبے یا موسم دے حسن دا ذکر ہوندا سی۔ گویا حسن دی تعریف تے درد دا بیان
غزل دے بنیادی عنصر ہوئے''۔(7)

بوہتے نقاداں تے محققاں ایس گل نوں ای غزل دی تعریف قرار دتا اے تے اوہ ایس تے متفق نیں کہ غزل دے موضوعات عشق ومحبت تے درد وغیرہ نیں پر ویلے دے اگے ودھن نال ایہدے موضوعات وچ وی جدت آئی اے۔ جیویں کہ نثار اکبرآبادی لکھدے نیں:

''غزل کے لغوی معنی عورتوں سے باتیں کرنا یا عشق ومحبت کا ذکر کرنا ہے لیکن وقت کے
ساتھ ساتھ غزل کے موضوعات بدل گئے ہیں۔ عشق ومحبت کے علاوہ اصلاحی، سیاسی،
معاشی، سماجی بحث ومباحث بھی غزل کی لڑی میں پرو دیئے گئے ہیں۔ غزل کے معنی یہ
بھی لئے جاتے ہیں کہ وہ ہرن جسے ایک شکاری نے زخمی کر دیا ہو اور پھر اس زخمی ہرن
سے چیخ نکلتی ہو''۔(8)

رؤف شیخ ہوراں نے وی غزل دے بدلدے موضوعاں بارے نثار اکبرآبادی نال رلدے ملدے خیالات نوں ظاہر کیتا اے۔

''غزل جدوں فارسی ولوں دوجیاں زباناں وچ آئی۔ کجھ چر تے اوہنے اپنا پلا کنجی رکھیا

تے ایسے طرح دے جذبیاں دے اظہار دا ذریعہ رہی فیر ہولی ہولی حیاتی دے سارے
دکھ تے زمانے دے سارے کرب سمٹ کے غزل دی جھولی وچ پناہ لین آ گئے تے
نویں دور دے شاعراں غزل نوں پوری طراں آل دوالے دی تصویر تے ویلے دی تاریخ
بنا کے رکھ دتا جدید غزل نے جتھے ذات ولوں کائنات ول سفر کیتا او تھے کجھ نویں تجربے،
نویاں سوچاں تے نویں لہجے وی غزل وچ شامل ہوندے چلے گئے۔ نویاں اکھراں دی
چون ،نویاں خیالاں دے سبھا تے نویں مشاہدیاں دی تلخی وی غزل دا حصہ بندی چلی
گئی''۔(9)

ایہہ اک زندہ جاوید حقیقت اے کہ مختلف خطیاں دیاں زباناں آپو وچ نہ صرف الفاظ تے خیالات دا تبادلہ کردیاں
نیں سگوں صنفاں وی اک دوجے نوں دیندیاں نیں جیویں کہ نظم انگریزی توں اُردو تے پنجابی وچ آئی تے ہائیکو جاپان توں
آئی۔غزل عربی توں فارسی تے فارسی توں اُردو تے پنجابی وچ آئی پر ایہہ صنفاں نویاں تھاواں تے اپڑ کے اپنے واسطے نویاں
نیہاں رکھدیاں نیں تے دوجیاں جگہاں دی ثقافت دے مطابق اپنی وکھری شناخت بنالیندیاں نیں تے کدی انج وی ہوندا
اے کہ اوہ اپنے اصل توں بہت اگے نکل جاندیاں نیں تے اصل زبان دے ادب توں پرائی زباناں دے ادب وچ بہتی
پچھان بنالیندیاں نیں۔غزل دا پچھوکڑ عربی ادب اے پر ایہنوں فارسی تے فیر اردو ادب نے عروج بخشیا۔ایس توں مگروں
ایس صنف دی دوجیاں ہندوستانی تے پاکستانی زباناں نے اپنے خون نال آبیاری کیتی تے اج ایہناں زباناں وچ غزل دی
اپنی جان پچھان وی اے تے ایہناں زباناں دا ادب غزل پاروں مالا مال وی اے۔غزل نے ایہناں زباناں دے ادب وچ
وادھا کیتا تے ادب نوں نویاں راہواں ول وی ٹوریا۔

جیویں جیویں وقت اپنا پند طے کردا جاندا اے انج ای زباناں تے ادب وی اپنا پند مکائی جاندے نیں تے نویں
موڑاں تے نویاں منزلاں ول ٹردے جاندے نیں۔اک ویلے ایہہ آکھیا جاندا سی کہ پنجابی زبان دا مزاج غزل نال میل
نہیں رکھدا پر وقت دے دھارے نے سوچ نوں نویاں لہیاں اتے ٹوریا تے انج غزل پنجابی زبان وچ اپنی پچھان رکھدی اے
تے اج پنجابی زبان وادب دی دنیا وچ غزل تے ون سونے تجربے کیتے جا رہے نیں۔

فنی حوالے نال غزل ایہو جئی صنف اے جیہدا ہر شعر ایک مکمل اکائی ہوندا اے ایہدے نال دوجے شعر دا کوئی ربط
نہیں ہوندا ہر شعر اپنی تھاں مکمل جامع مضمون رکھدا اے، جے ایہنوں غزل توں وکھ وی کر دتا جائے تے ایہدے موضوع وچ
کوئی تبدیلی نہیں آوندی۔ڈاکٹر سلام سندیلوی غزل دی ایس خوبی نوں انج بیان کردے نیں۔

''غزل کی ایک خصوصیت یہ بھی ہے کہ اس میں مختلف الخیال مضامین نظم کیے جاتے
ہیں۔غزل کی یہ ریزہ کاری اس کی خوبی بھی ہے اور اس کی خامی بھی۔خوبی اس حیثیت
سے ہے کہ ہم اپنے مختلف خیالات اور جذبات کو ایک لڑی میں پرو سکتے ہیں غزل کے
علاوہ کوئی اور صنف سخن ہم کو اس بات کی اجازت نہیں دے سکتی ہے لیکن یہی خوبی بعض

اوقات اس کی خامی بھی بن جاتی ہے ۔ ہم غزل میں مسلسل مضامین نظم نہیں کر سکتے''۔(10)

ڈاکٹر سلام سندیلوی غزل نوں داخلی شاعری دی حسین ترین مثال قرار دیندے نیں۔ داخلی شاعری ذاتی وارداتاں دے متعلق ہوندی اے تے شاعر اپنے ذاتی جذبات تے احساسات نوں شعراں وچ ڈھالدا اے پر اوہ ایہناں نوں ایس انداز نال بیان کردا اے کہ اوہ عوام الناس دی ترجمان بن جاندی اے۔ داخلی شاعری وچ اسلوب نوں بہت اہمیت حاصل اے۔ جے شاعر دا اسلوب نویکلا ہووے گا تے عام جیہا جذبہ یا احساس وی نویکلا رنگ اختیار کر جاندا اے پر جے کسے وڈے خیال نوں وی ودھیا اسلوب نال بیان نہیں کیتا جائے تے نہ صرف شاعری دا حسن داغ دار ہو جاندا اے سگوں اوہ خیال وی اپنی رعنائی گھٹا دیندا اے۔ غزل دی تعریف بارے ڈاکٹر اسلم رانا آکھدے نیں کہ:

''غزل عجیب کافر صنف اے کہ اج تیکر کسے کولوں غزل دی اجیہی تعریف نہیں ہو سکی جیہدے تے ساریاں دا اتفاق ہووے''۔(11)

تاہم مختلف نقاداں غزل دے فن و فکر نوں سامنے رکھدیاں ہویاں ایہدی تعریف کرن دی کوشش کیتی اے۔ پروفیسر سید عابد علی عابد غزل دی تعریف کردیاں ہویاں آکھدے نیں کہ غزل قصیدہ دی تشبیب، نشید، نسیب تے مدح سرائی دا اوہ حصہ اے جیہڑا صداقت احساس دا شعور پیدا کردے۔ آکھن دا مطلب اے کہ بھاویں غزل داخلی شاعری ہوندی اے پر ایہدے وچ جذبے تے احساس دا خلوص تے ہوندا اے تے ایہدے نال جے شاعر دا مطالعہ تے مشاہدہ وسیع ہوئے گا تے فیر اوہدی شاعری دا اسلوب حقیقی رنگ اپنے اندر لکائے ہووے گا اوہ اپنے جذبات و احساسات دی صداقت نوں فطرت دے مطابق پیش کر کے عالمگیریت حاصل کر لے گا۔ شیکسپیئر نوں ایس واسطے ای آفاقی شاعر تے ڈرامہ نگار تسلیم کیتا جاندا اے کہ اوس نے اپنے جذبے تے احساس نوں انسانی فطرت دے مطابق تے ایہو جئے لفظاں وچ بیان کیتا کہ اوہ زمان و مکان توں آزاد ہو کے ہر دور تے ہر جگہ تے ہر بندے دے احساسات و جذبات دے ترجمان بن گئے۔

انج ای ''ہیر'' وارث شاہ دیاں آفاقی سچائیاں دا بیان اے۔ ہیر رانجھے دا قصہ وارث شاہ توں پہلے وی لکھیا گیا تے بعد وچ وی پر جو شہرت ہیر وارث شاہ دا مقدر بنی اوہ کسے ہور دے حصے وچ نہیں آئی کیوں جے وارث شاہ نے اپنے عشق دی داستان الیکی تے اوہدے وچ جذبے تے احساسات دی صداقت وی موجود سی تے شاعرانہ اسلوب وی ایہو جیہا ورتیا جو ہر بندے دے دل دے تاراں نوں ہلا گیا کیوں جے وارث شاہ انسانی فطرت دا ڈاہڈا جانو سی۔

ہیر آکھدی جوگیا جوٹھ آکھیں کون رٹھڑے یار مناوندا ای
ایہا کوئی نہ ملیا میں ڈھونڈ تھکی جیہڑا گیاں نوں موڑ لیاوندا ای
ساڈے چم دیا جتیاں کرے کوئی جیہڑا جیوں دا روگ گنواندا ای
بھلا دس کھاں چری وچھنیاں نوں کدی رب سچا گھریں لیاوندا ای (12)

آکھن دا مطلب ایہہ وے پئی جذبے دے سچے پن دے نال نال اوہدا بیان کرن دا انداز وی بہت تاثیر آکھدا اے۔ تے غزل نوں تے آکھیا ای داخلی شاعری جاندا اے پر اوہ آفاقیت تے عالمگیریت تیکر اپنی رمزیت تے اسلوب دی وجہ نال اپڑی۔ جیویں کہ ڈاکٹر سلام سندیلوی آکھدے نیں۔

''داخلی شاعری کی بہترین مثال غزل ہے جو شاعر کی دوروں بینی کا نتیجہ ہوتی ہے۔ غزل میں شاعر مختلف واردات قلبیہ نظم کرتا ہے۔ خوشی، غم، وصل، ہجر کی کیفیات دکھاتا ہے۔ حسن محبوب دیکھ کر اس کے دل میں جو احساسات بیان ہوتے ہیں ان کی سچی تصویریں کھینچتا ہے۔ اس کے علاوہ اخلاق، تصوف اور فلسفہ کی گتھیاں بھی سلجھاتا ہے۔ لیکن یہ ساری گفتگو وہ رمزیہ کنایہ میں کرتا ہے۔ اشارات اور رمزیت غزل کی جان ہے یہی چیزیں غزل کی شاعری میں تاثیر پیدا کرتی ہے''۔ (13)

ایتھوں ایہہ گل نکھڑ کے ساہمنے آوندی اے کہ غزل تے رمز و کنایہ لازم وملزوم نیں۔ غزل گو شاعر ایمائیت کولوں کم لیندیاں ہوئے لفظاں دی جادوگری نال سحر پیدا کر دیندا اے۔ اوہ محض ہلکے جیہے اشارے نال پوری کیفیت بیان کر دیندا اے۔ اوہ چیزاں داناں لئے بغیر نکے جیہے اشارے نال اینی وضاحت تے بلاغت کر جاندا اے کہ جہدی تشریح واسطے کئی ورقے کالے کرنے پیندے نیں۔ غزل گو شاعر داخلی تجربے تے رمزیت دی بدولت تفصیل تے خارجیت تے بازی لے جاندا اے۔ رمز تے کنایہ وچ وی معمولی جیہا فرق اے۔ کدی کدی شاعر ''صاف چھپتے بھی نہیں، سامنے آتے بھی نہیں'' دے مصداق رمز دا سہارا لے کے کجھ لکاؤندا اے تے کنائے توں لوبھ چکدیاں ہوئے دل دا راز تے کیفیات وی آشکار کر دا اے۔ جیویں کہ ایہہ شعر نیں:

گونگیاں، بولیاں، ڈیناں دا تیراہیا ہویاں
میںوں ڈن وٹ، ہنیرے کولوں ڈر لگدا اے
چن دی بانہہ پھڑ کے پیا بنے پرائے ٹپناں
نھیرے وچ اپنے ہنیرے کولوں ڈر لگدا اے (14)

مرض کجھ ہور سی کیتی دوا ہور
تماشا بن گیا کجھ ہور دا ہور (15)

کوئی وی بدشکل نہ تینوں دسے گا
تنہائی وچ بہہ جا اپنے کول کدے (16)

ایہناں مثالاں توں ایہہ پتہ لگدا اے کہ رمز تے کنایہ نال شاعری وچ حسن، جاذبیت، تاثیر تے اختصار پیدا ہو جاندا

اے بقول ڈاکٹر یوسف حسین خاں:

''کنائے کے استعمال سے لفظوں میں ایک خاص قسم کا تیکھا پن آ جاتا ہے۔ باوجود اس کے کہ بات صاف نہیں کہی جاتی لیکن لفظ بغیر ذکر کے خود بخود بولتے ہیں اور ان کی ایمائی قوت اجاگر ہوتی ہے''۔(17)

حافظ عبدالحمید سرشار غزل دیاں خوبیاں بارے آہندے نیں کہ:

''غزل وچ تن خوبیاں اجیہاں نیں جنہاں نوں مکھ رکھ کے اسیں ایہنوں دوجیاں صنفاں تے ترجیح دے سکنے آں۔ سب توں پہلی صفت غزل دے مضمون دی عمومیت اے۔ غزل دا مضمون اپنے اظہار وچ ہر قسم دی تخصیص نظر انداز کر دیندا اے۔ ایہہ زمان و مکان دیاں حداں وچ پابند نہیں ہوسکدا۔ جیہڑا مضمون غزل نوں انفرادی عالم توں اگے نہ لے جائے اوہ عیب بن جاندا اے۔ دوجا عمومی پہلو تغزل اگھیڑن وچ مدد دیندا اے گویا جتھے عمومیت ہووے گی اوتھے تغزل وی پنگرے گا۔ غزل دے مضمون دی تیجی خوبی ایہدی لچک اے۔ ایس لچک پاروں ایہہ ہر طرح دے موضوعات، معاشرتی ارتقا دے نال نال حالات دیاں تبدیلیاں تے اضافے قبول کری جاندی اے''۔(18)

پروفیسر سید عابد علی عابد ہوریں شمس قیس دی غزل دے بارے رائے دا خلاصہ انج لکھدے نیں۔

1۔ ''غزل میں فنونِ عشقیات سے لے کر فنونِ حیات تک ہر موضوع بوجہ احسن پنپتا ہے۔

2۔ غزل ہمیشہ معانی لطیف اور مطالب نفیس پر مشتمل ہوتی ہے۔

3۔ قافیہ غزل کو لازم ہے (کہ غزل کا غنائی مزاج متعین کرتا ہے)۔

4۔ غزل کا وزن خوش آئند ہونا چاہیئے اور الفاظ شیریں۔ ان کلمات سے احتراز کرنا چاہیئے جو ذوقِ سلیم پر گراں گزرتے ہیں

(یعنی بعض مضامین ایسے ہیں جنہیں غزل قبول نہیں کرتی)''۔(19)

شمس قیس دے خیالات توں صاف ڈھا جاسکدا اے کہ اوہ غزل نوں صرف حسن و عشق تیکر محدود نہیں کردے سگوں ایہدا کھلا رحیاتی دے ہر موضوع دا احاطہ کردا اے۔ تے فیر غزل نفیس تے خوشگوار احساس پیدا کردی اے۔ ہن ایہہ گل کہ غزل واسطے بنیادی عناصر کیہڑے نیں۔ ایس بارے پروفیسر حمید خاں ایسطرح لکھدے نیں کہ:

''غزل کے مضمون میں تین کیفیتیں ضرور پائی جاتی ہیں ان تین کیفیتوں کے نام ہیں۔ عمومیت، نکتہ سنجی اور غزل کے معروف بیانیہ، سانچوں میں ڈھلنے کی صلاحیت''۔(20)

پروفیسر سید عابد علی عابد لکھدے نیں کہ جے غزل نوں محض ''حدیث زناں و حدیث عشق'' والے لغوی مفاہیم تیکر

محدود کر دتا جائے تے فیر غزل آکھن دے جو اصول نکھردے نیں اوہ بقول پروفیسر سید عابد علی عابد ایسطرح نیں:

''غزل کے اس لغوی مفہوم کو ملحوظ رکھ کر عام طور پر غزل سرائی کے جو بنیادی اصول مستخرج و مستقبط کیے گئے وہ یہ ہیں۔

1۔ غزل کو اصلاً ناز و نیاز کی کیفیات اور حسن و عشق کی واردات سے مربوط ہونا چاہیئے۔

2۔ زبان جہاں تک ہو سکے نرم و شیریں اور بیان دل کش و دل پذیر ہونا چاہیئے کہ سخن کے پردے میں صنف نازک سے گفتگو مطلوب ہے۔

3۔ غزل کو ابتذال اور چھچھورپن سے پاک ہونا چاہیئے۔

4۔ محبوبہ سے خطاب کا انداز و اسلوب نیاز مندانہ ہونا چاہیئے۔
غزال سرا کے لئے تفاخر و تکبر کا اظہار ممنوع ہے۔ (شاعرانہ تعلیٰ اس سے مستثنیٰ ہے)۔

5۔ جہاں تک ہو سکے محسنات کلام سے احتراز کرنا چاہیئے تا کہ بات پیچ دار نہ ہو جائے اور توجہ اصل مقصد سے ہٹ کر صنائع و بدائع، لفظی و معنوی پر مرکوز نہ ہو جائے''۔(21)

اوپر دتے گئے ایہہ اصول محض غزل دے اوہناں معنیاں دا احاطہ کر دے نیں جو لغتاں وچ دتے گئے نیں یا محض لفظی معنی تے پورے اتر دے نیں۔ جے اسیں مڈھلیاں فارسی، اردو تے پنجابی غزلاں دا مطالعہ کریئے تے صاف پتہ لگدا اے کہ اوہناں غزلاں وچ وی عشق مجازی دے نال نال عشق حقیقی دا رنگ موجود اے۔تصوف تے طریقت دے اسرار و رموز وی غزل دے دامن وچ ہیگے نیں۔ایس توں اڈ بہت سارے شاعراں غم جاناں دی تھاں روٹی، روزی نوں وی موضوع سخن بنایا اے۔ادب چوں کہ حیاتی دا عکاس ہوندا اے تے فیر غزل وی ادب دا ہی اک انگ اے۔ایس واسطے ایہدے اندر وی حیاتی دے وکھرے وکھرے نقوش ابھر آؤندے نیں۔غزل گو شاعراں نے حیاتی دے سارے حادثات و واقعات نوں غزل وچ الیکیا اے پر ایس منظر نامے واسطے اوہناں ایہو جئے اکھر ورتے جہیڑے نرم و ملائم تے موسیقیت دے حامل نیں فیر سدھی سادی گل دی تھاں تے سدھے سادے لفظاں دی تھاں رمزاں تے ایمائیت دا بھرپور استعمال کیتا گیا اے۔ کنائے تے اشارے دی بدولت غزل نوں صاف بیانیے توں باز رکھیا گیا اے۔تشبیہات و استعارات غزل دی شادابی وچ وادھا کر دے نیں تے ایہناں نوں ای نقاداں نے محسنات کلام دے ناں نال تعبیر کیتا اے۔علامتاں وی غزل دی معنی خیزی تے لطافت وچ وادھا کر دیاں نیں۔قدیم غزلاں وچ بلبل، ساقی، جام، مے خانہ، صیاد و قفس، دشت، آشیانہ، چمن، بہار و خزاں، شمع و پروانہ، گیسو، زلف، رند، جنون وغیرہ دیاں علامتاں عام طور تے ورتیا جاندیاں سن۔ پیر فضل گجراتی ہوراں وی ایہناں علامتاں دی ڈھیر ورتوں کیتی اے۔مثال دے طور تے اوہناں دے کجھ شعر ویکھو۔

اجڑ گیا سی اگے وی ایس پاروں، وسن دے وسدا گلشن ہن تاں
توں نہ دے بلبل دعوت بجلیاں نوں کدھرے ساڑ او ولے آشیاں ہن تاں(22)

چھڈ خطاں دا اج حساب ساقی، کھلے ہتھ آوے، عاموں عام آوے
اتوں تلی بھریا ہویا لباں توڑی ، میری طرف آوے جیہڑا جام آوے (23)

بپا فتنے تے فتنہ کرکے فتنہ کار جاندے نے
پریشان کرکے جدھر زلف عنبر بار جاندے نے (24)

ایس توں اڈ تلمیحاتی انداز وی غزل دے اسلوب وچ شامل اے۔غزل وچ عام طور تے ورتیا جان والیاں تلمیحاں لیلیٰ مجنوں، یوسف زلیخاء، سرمد،منصور، شیریں فرہاد وغیرہ سن۔ پر بدلدے وقت نال کرۂ ارض دیاں دوجیاں تلمیحاں وی ورتیاں جان لگ پئیاں نیں۔ایہناں تلمیحاں تے علامتاں دی ورتوں پاروں شاعری داخلیت توں خارجیت تے ذات توں کائنات ول سفر کردی دسدی اے۔ایس بارے ڈاکٹر سید عابد علی عابد انج لکھدے نیں کہ:

''اشعار میں ہمہ گیری(Universality) ان علائم کے ذریعے پیدا ہوتی ہے۔البتہ ان علائم کے خلاقانہ استعمال کی توفیق معمولی شاعر کو نہیں ہوتی۔غزل کا ہر اچھا شعر ایک مکمل وجدانیاتی اکائی ہوتا ہے اور ہر ایسی اکائی بیکراں اور لامحدود ہوتی ہے۔زندگی کے ایک غیبی نظام کی خبر دیتی ہے۔غزل کے اشعار کی گہرائی یا ان کا وزن یا ان کی اہمیت علم و فلسفہ اور سائنس کے دلائل، نتائج یا دریافتوں یا اصولوں کی گہرائی، وزن یا اہمیت سے زیادہ گہری، باوزن اور اہم ہوتی ہے۔شاعری فلسفے سے زیادہ بااخلاق ہوتی ہے۔اہم سے اہم عمل سے شاعری زیادہ اہم اور بامعنی چیز ہے''۔(25)

غزل تے وجدان دا ساتھ مڈھ توں ہی اے کیوں جے غزل دے اجزائے ترکیبی یا عناصر ترکیبی دے تعلق دی گل کیتی جائے تے بظاہر غزل دے شعراں وچ کوئی منطقی ربط نظر نہیں آؤندا۔البتہ جے شاعر نے غزل مسلسل لکھی ہوئے تے وکھری گل اے۔غزل دے اجزائے ترکیبی بارے شاعراں بہت سارے مباحث توں بعد ایہہ نتیجہ اخذ کیتا اے کہ غزل دے شعراں وچ کوئی منطقی تسلسل یا عقلی تسلسل نہیں ہوندا سگوں اک وجدانی ہم آہنگی پائی جاندی اے۔غزل دا ہر شعر چوں کہ مخصوص قواعد و ضوابط یعنی مخصوص بحر، وزن تے ردیف قافیہ دی پابندی کردا اے تے فیر غزل وچ وحدت پیدا کردا اے۔ایس وحدت وچ مخصوص لہجے تے صوتیات دا عمل دخل خاصا ہوندا اے۔بقول ڈاکٹر سید عابد علی عابد:

''غزل کا ہر شعر ہماری روحانی زندگی کی ایک واردات ترقی ہے اور مطلع تک کے اشعار مختلف ہم آہنگ وارداتوں کے باہمی، تدریجی، و مجموعی اثر سے ہم پر ایک ایسا عالم طاری کردیں گے جیسا زندگی کے بہت سے حادثات، واقعات، مشاہدات اور اثرات زندگی سے متعلق ایک مجموعی اور واحد کیفیت پیدا کرتے ہیں''۔(26)

تاہم کجھ نقاداں نے غزل دیاں قسماں بیان کیتیاں نیں جیویں کہ نثار اکبرآبادی ''شعر اور فن شعر'' وچ غزل دیاں

قسماں انج بیان کردے نیں۔

1۔ غزل مسلسل 2۔ غزل غیر مسلسل

1۔ غزل مسلسل:

ایہدے وچ سارے شعراں وچ منطقی ربط تے تسلسل موجود ہوندا اے۔ نثار اکبرآبادی ایتھے نواب ناظم دی مسلسل غزل دا حوالہ دیندے نیں۔ جدوں کہ پنجابی وچ اکرام مجید ہوراں وی غزل مسلسل لکھی اے۔ تاہم غزل مسلسل زیادہ مقبول عام حاصل نہیں کر سکی۔

2۔ غزل غیر مسلسل:

ایہدے وچ ہر شعر جداگانہ معنی تے مفہوم پیش کردا اے۔ غزل دی ایہہ قسم زیادہ معروف اے۔ عمومی طور تے غزل دے شعراں وچ کوئی باہم ربط تے تسلسل موجود نہیں ہوندا تے ہر شعر اپنا وکھرا مدعا بیان کردا اے۔ (27)

غزل دے شعراں دی تعداد پانچ توں لے کے دس گیارہ تیکر ہوندی اے پر ایہہ کوئی لازمی گل نہیں کئی شاعراں لمیاں غزلاں لکھیاں نیں تے رباعی وانگوں ایہہ کوئی پکی پیڈی تعداد نہیں تاہم غزل وچ قافیہ دی پابندی لازمی امر اے۔ ایہدے نال نال عشق دا موضوع وی تقریباً لازم اے پر غزل دے موضوعات دور جدید وچ ارتقائے معاشرت دے نال نال تبدیل ہو رہے نیں اگرچہ ایہہ تبدیلی سست روی دا شکار اے۔

پنجابی غزل گو شاعراں دی نظر وچ غزل:

پنجابی شاعراں نے اپنے ذہنی رجحان تے نقطہ نظر دے مطابق غزل دی تعریف کیتی اے۔ کدھرے اوہناں غزل دی بوطیقا بیان کیتی اے تے کدھرے غزل دیاں خوبیاں دا نتارا کردی غزل بیان کیتی اے۔ تقریباً پنجابی غزل دے سارے اہم ستوناں اپنیاں تخلیقاں تے کلام وچ غزل نوں کسے نہ کسے رنگ وچ ورتیا اے۔ اوہناں غزل نوں خراج تحسین پیش کیتا اے تے غزل دیاں لوڑاں، تھوڑاں داوی نکھیڑا کیتا اے۔ سب توں پہلاں بابائے پنجابی ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دی غزل بارے غزل ملاحظہ کرو۔

آوے نال خیال کسے دے جدوں خیال غزل دا
حسن جمال کسے دا بن دا حسن جمال غزل دا
بن کے بھڑک کسے دے رخ دی بھڑکے تاب غزل دی
زلف سنہری وانگ کسے دی نشکے جال غزل دا
لفظ بنن کناں دے بندے مصرعے ہار گلاں دے

دین طبیعت دے تاء جس دم سونا ڈھال غزل دا

ہار پروندیاں جاون اکھاں لے پلکاں تھیں موتی

ابلدے دل وچوں اٹھے جدوں ابال غزل دا

بن مستانیاں نظراں کردیاں ناچ نشے دیاں تاراں

دیوے جدوں طبع دا ساقی جام اچھال غزل دا

نچدا، گاوندا، وگدا سوہاں ٹور رواں غزل دی

باغ طبع دیاں بنے بہاراں لگ نکال غزل دا

کاہلا پے کے نال اداسی ولوں کدی جے اٹھے

جا بہہ درد وچھوڑا کوئی ڈیرا بھال غزل دا

نکتے غین غزل دے اگے لمکی ''ل'' سہانی

ویکھے اڈ دی زلف غزل دی بیٹھا خال غزل د

درد ونڈا دے اک دوجے دا راہ ایہہ مُڈھ قدیموں

دل دی محرم حال غزل، دل محرم حال غزل دا

نال غزل دے دل پاگل نے خوب نبھائیاں سانجھاں

ہجر وصال اوہدے دا محرم ہجر وصال غزل دا

ہیں قصیدے حسن اوہدے دے شعر فقیر غزل دے

رکھے کول کویں نہ تحفہ یار سنبھال غزل دا(28)

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں ایس غزل وچ غزل دے بارے سارے مباحث سمیٹے نیں۔ اوہناں نے غزل دی تعریف وی کیتی اے تے اوہدے مہاڑاں اپر وی چانن پایا اے۔ ڈاکٹر ناہید شاہد اوہناں دی ایس غزل بارے اپنے وچار انج بیان کر دے نیں کہ:

''اوہ جان دے سن کہ غزل دی اک تعریف زنانیاں نال گلاں کرن والی تے دوجی ہرن دی بے بسی وچ نکلی اوہ چیخ ہے۔ جیہڑی درد بھری تے عبرت ناک اے۔ صرف ایہناں دوہاں گلاں اتے ای غور کیتیاں غزل دی وسعت گہرائی تے گہرائی دیاں کجھ حداں تک اپڑیا جاسکدا اے۔ غزل دی زبان بڑی شائستہ تے مہذب ہوندی اے۔ ایہہ اجیہے لفظاں تے اکھراں نوں قبول نہیں کر دی جیہڑے کھر درے ہون تے جیہناں دی موجودگی وچ گلاں دا حسن کوہجھ وچ بدل جاوے۔ غزل دا لہجہ اداس، غمگین تے رومانی ہوندا اے .... ایہہ وصل دیاں راتاں دا شعور وی بخشدی اے تے ہجر دیاں

کلفتاں وی اپنی ولگن وچ رکھدی اے پر ایہدے نال ای نال ہر زمانے تے معاشرے
وچ آن والیاں فطری تے غیر فطری تبدیلیاں وی بڑے نامعلوم تے غیر محسوس
طریقیاں نال غزل داموضوع بن دیاں نیں''۔(29)

پنجابی غزل دے حافظ پیر فضل گجراتی نوں قدرت نے اوہ ملکہ عطا کیتا کہ اوہناں پنجابی غزل نوں ٹیسی تے اپڑا دتا۔ قدرت نے اوہناں نوں غزل گوئی دی جہڑی صلاحیت عطا کیتی ،اوس توں فیدہ چک کے اوہناں پنجابی غزل دے باغ نوں وکھرے وکھرے رنگاں نال مہکا دتا۔غزل جہی لطیف صنف اوہناں دے خیالات وچ ویکھو۔

محبوباں دی سوچ سجاوٹ حسن جمال غزل دا
عشوے ناز ازارے غمزے رعب جلال غزل دا
سوچاں دے ہر پنچھی تائیں پوریاں آون گھریاں
کہڑے سگھڑسیانے بنیا جال غزل دا
کوئی نہیں روکن ٹوکن ٹھاکن ہوڑن ہٹکن والا
چوکڑیاں ہر پاسے بھردائے شوخ غزال غزل دا(30)

واضح رہوے کہ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر تے پیر فضل گجراتی ہوریں گوڑھے یار سی۔دونواں تے اک دوجے دی سوچ دا اثر سی تے دونواں دیاں غزلاں وچ اوہ فکری مماثلت ظاہرا ے۔

ڈاکٹر رشید انور دا شمار مڈھلے پنجابی غزل گوشاعراں وچ ہوندا اے۔اوہناں اپنی غزل وچ نمایاں طور تے جدید حسیت (Modern Sensibility) نوں پیش کیتا اے جدید زمانے دے روگ شعوری یا لاشعوری طور تے اوہناں دی غزل وچ دھر آئے نیں۔اوہ غزل بارے انج لکھدے نیں۔

ویلے دی مٹیار وکھا گئی مکھڑا نویں نکور غزل دا
بے وس ہوکے ذہن دے بیلے نچ پیا اے مور غزل دا
فن دے روپ دا سوہنا پنوں ہور کسے تھاں لبھنا نہیں جے
چھان کے تھل فکر دا سسیے، لبھئے شہر بھمبھور غزل دا(31)

ڈاکٹر رشید انور ہوراں بجا طور تے غزل وچ ایہہ خیال پیش کیتا کہ جدید وقت نے غزل نوں نواں آہنگ تے نویں موضوع بخشے نیں۔

علامہ یعقوب انور ہوراں غزل نوں پنجابی ثقافت نال ہم آہنگ کیتا۔اوہناں اپنی غزل وچ پنجاب دی رہتل بہتل نال جڑے تلازمے تے ترکیباں ورت کے غزل نوں نویں ذائقے نال آشنا کروا دتا۔اوہناں وی غزل دے فن تے موضوعات تے بھرواں چانن پایا اے پر اوہناں غزل دے پیغمبراں دے متھے اصولاں دی نندیا وی کیتی اے کہ ایہناں دیاں بے جا پابندیاں پاروں غزل مسکین ہوگئی اے۔

اک الھڑ مٹیار دیاں زلفاں دے پئے پرچھانویں
ہوگئی جے کجھ ہور طبیعت اج نمکین غزل دی
کھل کے گل کرن دی ہمت انور رہی نہ کدھرے
سمجھیاں والیاں کردتی فطرت مسکین غزل دی (32)

ایس توں اڈ اوہ نظم تے غزل وچ فرق وی دسدے نیں تے غزل دا کھلا روی بیان کردے نیں ایس غزل وچ اوہناں غزل دے موضوعات بیان کیتے نیں کہ غزل بندے دی داخلی کیفیت دی آئینہ دار ہوندی اے تے غزل آکھن واسطے عشق، رنج والم تے دکھ درد لازم وملزوم نیں۔

نظم تے بندے نوں رب جانیاں وی ہوجاندی
ربوں ودھ بندے نوں چاہیئے تے غزل ہوندی اے
پھلاں دے نال نباہیاں وی بڑا کجھ ہوندا
کنڈیاں نال نباہیئے تے غزل ہوندی اے (33)

پنجابی غزل دے گلشن وچ ون سونے تے من موہنے خیالات دے پھل پیش کرن دا آہر کرن والے سلیم کاشر دی غزل وی جدید دور تے معاشرے دی عکاس اے۔ اوہ منافقت دا دشمن اے تے نویں زمانے دیاں عیاریاں توں وی چالوا ے تے ایہہ سارے نظریات اوس نے غزل وچ پیش کردتے نیں۔ اوہناں دی غزل وچ زندگی دیاں گہرائیاں نوں بڑے سلیقے نال الیکیا گیا اے۔ اوہ غزل دے موضوعات نوں محدود نہیں کردے سگوں آکھدے نیں۔

عمراں لئی ہن بیٹھ کے بھاویں غزلاں کہنداجاں
نت نت سجرے خیال سجاگئے کنبدے کنبدے بُلھ (34)

ایس شعر وچ سلیم کاشر غزل دی لچک ول اشارہ کردے نیں کہ غزل اپنی لچک پاروں ہر طرح دے موضوعات اپنے دامن وچ سمیٹ لیندی اے سلیم کاشر ہوراں وی جدید طرز احساس نوں اوس ویلے اپنی غزل دا شنگار بنایا جدوں غزل نوں صرف عشقیہ جذبات دے اظہار دا ذریعہ سمجھیا جاندا سی تاں ای اوہناں ایس شعر وچ لکھیا کہ غزل نویں زمانے نال نویں موضوعات لے کے داخل ہوندی اے۔

غزل نال حسن تے عشق دا جیہڑا تصور وابستہ سی دور جدید دے شاعر اوہدے توں منکر نہیں تے عشق دی بنیادی صفت دکھ تے درد اے جیہڑا عشق پاروں مقدر بن دا اے۔ علی محمد ملوک دی غزل وچ اپنے ماحول دی مخصوص معاشرت تے ایہدے متعلقہ مسئلے موجود نیں پر جدوں اوہ غزل وچ غزل بارے لکھدے نیں تے فیر اوہ غزل دا مُڈھلا تصور نویں سروں پیش کردے نیں۔

اوس دا چہرہ سی ساہویں، میں غزل لکھدا رہیا
عین اوہدے حسن دا نعم البدل لکھدا رہیا

اس طرح وی آ گیا سی دردتوں کجھ تے سکون
میں جدوں کاغذ تے اوہدا نام کل لکھدا رہیا (3 5)

پنجابی غزل دی ریت:

ایس دھرتی تے شاعری دا وجود ایناں ای پرانا اے جناں کہ وسنیکاں دا۔ دوجے لفظاں وچ شاعری تے انسان دا چولی دامن دا ساتھ اے۔ لوکائی اپنے سچے تے کھرے جذبیاں، سوچاں تے خیالاں نوں شاعری وچ ڈھالدی رہی تے جیویں جیویں لوکائی دے خیال سوچ تے جذبے نویاں نویاں رنگاں توں آشنا ہوئے اُنج ای شاعری دیاں وی مختلف صورتاں سامنے آؤندیاں رہیاں۔ مڈھلے دور وچ لوک صنفاں وچ لوکائی دے جذبیاں دا اظہار ملدا اے۔ ویلے دے اگے ودھن دے نال نال مثنویاں، قصیدے، جنگ نامے تے دوجیاں بتھیریاں صنفاں وکھالی دیندیاں نیں۔ ویلا ہور اگے ٹپیا تے شاعری وچ پابند نظم تے غزل لشکارے ماردی دسدی اے۔ جدکہ جدید تے جدید تر دور وچ آزاد نظم، نثری نظم، معریٰ نظم تے ہائیکو وچ جذبات دا اظہار کیتا جا رہیا اے۔ انج ای پنجابی ادب دے مڈھلے دور وچ لوک شاعری دے سومے ملدے نیں جد کہ اوس توں بعد بابا فریدؒ دے اشلوک، سکھاں دی مذہبی کتاب گرنتھ صاحب وچ مدون ہو کے ساڈے تیکر اپڑے۔ بابا فریدؒ دا سن وفات 1266 متھیا جاؤندا اے۔ انج اج تیکر پنجابی شاعری کوئی اٹھ سو سال دا پینڈا طے کر چکی اے۔ ایہناں اٹھ صدیاں وچ ویلے دے نال نال وکھ وکھ صنفاں سامنے آؤندیاں نیں۔ پنجابی ادب ایس پکھوں بہت مالدار اے کہ ایہدے وچ پنجابی شعری صنفاں دی تعداد درجناں وچ اے۔ مثنوی، قصیدہ، جنگ نامہ، مرثیہ، معراج نامہ، چوہڑیڑی نامہ، وار، کافی، سی حرفی، نور نامہ، گنڈھاں توں اُڈ وی بہت ساریاں صنفاں وچ نظم تے غزل وی لشکارے ماردی دسدی اے۔ قیام پاکستان توں پہلاں تے بعد وچ پنجابی شاعراں نے نظم وچ تے خوب طبع آزمائی کیتی پر غزل وچ اکا دکا شاعراں دا کلام ای دسدا اے۔ اوس دور وچ بوہت سارے شاعراں تے نقاداں دا خیال سی کہ پنجابی زبان دا مزاج غزل دے مزاج نال میل نہیں کھاؤندا پر پیر فضل گجراتی دے مجموعہ کلام ''ڈونگھے پینڈے'' دے چھپن نال ایس خیال دی نفی ہو گئی۔ ایہہ نہیں آکھیا جاسکدا کہ پیر فضل گجراتی توں پہلاں پنجابی غزل دا وجود نہیں سی، پنجابی غزل تے موجود سی سگوں اردو تے پنجابی غزل دا بنیادگزار شاہ مراد خان پوری نوں ای منیا جاؤندا اے۔ شاہ مراد توں بعد ولی دکنی نوں اردو دا پہلا غزل گو منیا جاؤندا اے۔ اُردو شاعراں نے غزل ول متوجہ ہو کے ایس صنف نوں عروج بخشیا پر پنجابی شاعر ایہدے ول بوہتا نہیں پرتے۔ ایہدی اک وڈی وجہ ایہہ وی سی کہ پنجابی شاعری دیاں ڈھیر صنفاں موجود سی تے ایہناں ون سونیاں تے من موہنیاں صنفاں دی موجودگی وچ غزل ول رجحان پروان نہ چڑھ سکیا۔ پروفیسر ثناء اللہ جمیل ہوراں دے نیڑے پنجابی شاعراں دے غزل ول دھیان نہ کرن دی وڈی وجہ ایہہ سی کہ

''جیہناں بزرگ شاعراں نے پنجابی زبان وچ شاعری کیتی اوہ عام طور تے بڑے وڈے عالم تے صوفی شاعر سن اوہناں دا وڈا مقصد دین اسلام دی تبلیغ سی، اوہ اللہ دا سنیہا

لوکائی نوں دیندے سن''(36)

اگے چل کے پروفیسر ثناءاللہ جمیل لکھدے نیں کہ:

''غزل وچ کیوں جے بہت سارے اختصار تے ایمائیت کولوں کم لینا پیندا اے۔ فیر ایہدے شعراں وچ منطقی ربط وی نہیں ہوندا، ایس لئی اوہناں بزرگاں نے اپنے پاک خیالاں دے اظہار دا ذریعہ چونہہ مصرعیاں والی نظم، سی حرفیاں، کافی نوں بنایا۔ کیوں جے اوہ خیال جیہڑا غزل دے دو مختصر مصرعیاں وچ سما نہیں سکدا اوہ سی حرفیاں یا کافی دے چونہہ مصرعیاں وچ پورا آ جاندا سی تے اوہدے وچ غیر ضروری تفصیل وی نہیں سی ہوندی۔ ایس توں اڈ جیہناں بزرگاں دا موضوع تفصیلی بیان دا محتاج ہوندا سی اوہ نظم دیاں دوجیاں طویل تے مسلسل صنفاں خاص طور تے مثنوی کولوں کم لیندے سن''۔(37)

تے فیر ایہناں بزرگ شاعراں دی دیکھا دیکھی جیہڑے شاعر صرف شاعر اکھوان دی خاطر شاعری کردے سن اوہناں وی غزل ول دھیان نہیں کیتا تے چونہہ مصرعیاں والی نظم، کافی، سی حرفی یا مثنوی وچ ای شاعری کردے رہے تے انج لمے چر پنجابی شاعر غزل توں دور رہے۔ ایس ضمن وچ ڈاکٹر احمد حسین قریشی قلعداری اپنے مضمون ''پنجابی شاعری دے اپنے کجھ خاص انگ'' وچ لکھدے نیں کہ:

''عشقیہ تے قلبی احساسات دے اظہار لئی ایران وچ غزل نے جنم لیا تے غزل دی ہو بہو روایت مقدس امانت دے طور تے برصغیر پاک و ہند وچ آئی۔ دیس پنجاب دے وسنیکاں ایتھے دی اپنی انفرادیت برقرار رکھی تے غزل دی روایت نوں سنن توں انکار کردتا ایہدی تھانویں عشق فراق دے مضموناں دے اظہار لئی نفسیات دا بڑا قریبی طریقہ اختیار کیتا جے درد فراق وچ ہفتے دے ست دن کیویں گزرے، سال دے باراں مہینے کیہڑے حال وچ لنگھے، ایتھے ستوارے، باراں ماہ تے سی حرفیاں دا رواج ہویا جنہاں وچ غزل دے مضمون بیان کیتے گئے''(38)

ایہناں ساریاں گلاں توں اڈ تبدیلی ایس دنیا دی سب توں وڈی حقیقت اے۔ ایہہ ادب وچ وی آوَندی اے تے جس طرح نثر وچ ڈرامے توں بعد ناول تے افسانے دا مُڈھ بجھیا انج ای شاعری وچ وی ون سونیاں صنفاں وچ غزل دا ناں سب توں اچا اے جیہڑی کہ عربی تو فارسی تے فیر اردو تے پنجابی ادب وچ لشکارے ماردی وکھالی دیندی اے۔ کجھ محققین نے پنجابی غزل تے اردو غزل دی ابتدا دا ویلا اک ای تسلیم کیتا اے جیویں کہ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد دا خیال اے کہ:

''پنجابی غزل کی ابتدا براہ راست فارسی غزل کے زیر اثر کی ہے نہ کہ اردو کے زیر اثر یا پھر یوں کہہ لیجیے کہ پنجابی غزل اردو غزل کے بعد کی نہیں بلکہ اسی دور میں شروع ہوئی جب اردو غزل کی ابتدا ہو رہی تھی یا پھر اس سے بھی کچھ دیر پہلے جیسا کہ نوشہ گنجؒ کے کلام سے

ظاہر ہے۔اس ضمن میں یہ بات بھی مدنظر رکھنی چاہیے کہ ابتدا کی اردو غزل پر پنجابی الفاظ اور ٹھیٹھ لہجے کے نمایاں اثرات دیکھے جا سکتے ہیں''۔(39)

پنجابی غزل دی ابتدا بھاویں اردو غزل دے نال ای ہوئی پر اردو شاعراں نے ایہدے ول زیادہ دھیان کیتا جدوں کے پنجابی شاعراں اکا دکا ایس صنف وچ طبع آزمائی کیتی۔جتھوں تیکر پنجابی غزل دے مڈھ دی گل اے ایہدے بارے دو روایتاں ملدیاں نیں۔پہلی روایت ایہہ سی کہ پنجابی غزل دا آغاز شاہ مرادتوں ہویا جیویں کہ انور بیگ اعوان دھنی ادب وثقافت وچ شاہ مرادنوں مڈھلا غزل گو شاعر قرار دیندے نیں۔

ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد اا پر لے نظریے دی نفی کردے نیں تے اپنے مضمون ''پنجابی کا پہلا غزل گو شاعر کون'' وچ نوشہ گنج ؒ قادری(1691-1604) نوں غزل دا مڈھلا شاعر متھدے نیں تے ایس گل نوں اگانہہ ٹورن واسطے اوہناں دے کجھ شعر ونگی دے طور تے پیش کردے نیں جیہڑے کہ غزل دی ہیئت دے بوہت نیہڑے جاپدے نیں۔

پل پل درداں آہیں بھراں، سے غوطے جی کھاوے
تیرے ویکھن نوں جی ترسندا اوکھاں ملن نماناں مندا
کیہ کرے نابندہ جے صاحب ایویں بھاوے
نوشہ کہے فقیر الہیٰ بیا جیو اولی پھاہی(40)

ایہناں دونواں نظریاں توں اڈ محققین وکھ وکھ شاعراں نوں پنجابی غزل دا موڈھی آکھدے نیں پروفیسر ثناء اللہ جمیل دے نیہڑے میاں محمد بخش پہلے غزل گو نیں جدکہ پروین شاہ دین تے مولا بخش کشتہ استاد گاموں خاں نوں پہلا غزل گو شاعر متھدے نیں۔عبدالغفور قریشی نے وی گاموں خاں نوں پنجابی غزل دا موڈھی متھیا اے۔اوہ پنجابی ادب دی کہانی وچ لکھدے نیں کہ ''سبھ توں پہلاں پنجابی وچ آپ دی غزل ملدی اے''(41)

جدوں کہ کجھ کھوج کار جیویں کہ حافظ عبدالحمید سرشار سعد سلمان لاہوری نوں پہلا پنجابی غزل گو من دے نیں پر ایہدا ثبوت کوئی نہیں دیندے تے اوناں دے بقول سعد سلمان ہوراں دا ہندی یا ہندوی دیوان ویلے دیاں کٹھنائیاں دی نذر ہو کے ساڈیاں اکھیاں توں لک گیا تے اوس دیوان وچ موجود غزلاں پنجابی غزلاں دا ابتدائی نمونہ ہوسکدیاں سن پر اوہدے نہ ملن پاروں محترمہ ثمینہ ہمایوں دی گل نال اتفاق کرنا پیندا اے کہ پنجابی غزل دا مڈھلا نمونہ بابا فرید دے اشلوک نیں تے انج پنجابی غزل دی روایت دا کھلار ہولی ہولی ہور ودھدا جاندا اے تے ایہدے وچ کافی دی روایت وی اپنی تھاں بنالیندی اے کیوں جے کافی بھانویں ہیئت دے اعتبار نال غزل توں وکھ ہوندی اے پر نفس مضمون دے لحاظ نال دونواں وچ سانجھ پائی جاندی اے۔دونواں وچ داخلیت دل دیاں سدھراں تے من کھچویں جذبے پائے جاندے نیں۔غزل وچ سوز وگداز، موسیقی، ترنم تے لطافت دا وجود ات ضروری اے تے کافی وچ وی ایہو جیئے جذبے ہی ملدے نیں۔خاص طور تے شاہ حسین دیاں کافیاں پڑھ کے انج جاپدا اے کہ دل دیاں سدھراں، سوز وگداز، ہجر وچھوڑے تے عشق حقیقی تے وصال دی تڑپ اوناں

دی کافی اتے غزل دے گمان نوں تقویت بخش دی اے۔ ونگی دے طور تے شاہ حسین دی کافی ویکھو۔

تنہاں نوں غم کیہا سائیں جیہناں دے ول
سوہنی صورت دلبر والی، رہی اکھیں وچ گل
اک پل سجن جدا نہ تھیوے، بیٹھا اندر مل
کہے حسین فقیر سائیں دا، چلن اج کہ کل (42)

انج ای بلھے شاہ تے خواجہ فرید ہوراں دیاں کافیاں وچ وی ایہو جئے جذبے تے رنگ وکھالی دیندے نیں۔ ایہناں ساریاں گلاں توں اڈ اسیں ایس گل توں منکر نہیں ہوسکدے کہ کافی غزل توں وکھ اک ہور صنف اے تے غزل دے کجھ رنگ بھانویں بابا فرید دے اشلوکاں وچ وکھالی دیون تے بھانویں کافیاں وچ اوہناں نوں غزل قرار نہیں دتا جاسکدا کیوں جے غزل دا اپنا وکھرا اسلوب تے ہیئت ہوندی اے۔ پنجابی غزل دی روایت بھانویں شاہ مراد توں شروع ہووے یا بھانویں گاموں خاں توں ایس گل تے سارے کھوج کار متفق نیں کہ پنجابی غزل دا پہلا صاحب دیوان شاعر مولا بخش کشتہ اے۔ عبدالغفور قریشی، ڈاکٹر انعام الحق جاوید تے دوجے سارے محققین ایس گل نوں مندے نیں کہ پہلا دیوان مولا بخش کشتہ ہوراں دا چھپیا۔ مولا بخش کشتہ آپ وی ایس گل نوں شعر دی صورت وچ انج بیان کردے نیں:

کوئی لکھے تاریخ تے یاد رکھے بخشی رب نے عزت ایہہ خاص مینوں
شعراں وچ پنجابی دے سبھ کولوں پہلے پہل چھپیا اے دیوان میرا (43)

مولا بخش کشتہ ہوراں دا عہد اوہ ای بندا اے جیہڑا کہ علامہ اقبال تے حالی دا سی۔ مولا بخش کشتہ ہوراں دی شاعری وچ ایہناں دا رنگ وی لشکارے ماردا دسدا اے۔ حالی تے اقبال وانگ ایہناں جذبہ حب الوطنی تے قدرتی منظر نگاری نوں ابھاریا۔ ایہناں دی غزل دے موضوعات عشقیہ وی رہے نیں۔ اوہ گل و بلبل تے شمع و پروانہ دے قصیاں دے نال نال جدید موضوعات جیویں کہ مادہ پرستی، طبقاتی اونچ نیچ تے اخلاقی قدراں توں دوری دا رونا روندے وی نظر آؤندے نیں۔ ڈاکٹر عادل صدیقی اوہناں دی غزل گوئی بارے اپنے وچار ایہناں لفظاں وچ لکھدے نیں:

''اوہناں دی غزل دی اک خصوصیت ایہہ وی اے پئی اوہناں نے اردو تے فارسی غزل دی روایت نوں اگے ودھاندیاں ہویاں وی اپنی غزل وچ پنجابیت برقرار رکھی اے۔ تشبیہاں، استعارے تے ترکیباں خالص پنجابی تہذیب تے تمدن دے مطابق ورتیاں نیں تے اوہناں دی غزل دا رشتا پنجاب دی دھرتی نال پل پل جڑیا جاپدا اے۔ دھرتی دی سانجھ نے اوہناں دی شاعری وچ نویکلا پن پیدا کردتا اے''۔(44)

ایہناں موضوعات نوں اج دے جدید پنجابی غزل گو شاعر تے دھڑادھڑ ورتدے پئے نیں پر مولا بخش کشتہ ہوراں ایہناں نوں نیڑے تیڑے اک ادھی صدی پہلوں ورتیا۔ جیویں اج حمدیہ تے نعتیہ غزل لکھی جا رہی اے، مولا بخش کشتہ ہوراں ایہہ تجربہ وی اپنے دیوان وچ کیتا اے۔ اوہناں دی غزل دے حمدیہ شعر انج نیں۔

مٹی وچوں ایسیاں سندر شکلاں توں بنائیاں
ویکھ ویکھ کے رج ناہیں جس نوں جگت ایہہ سارا
پتلا لک تے نین نشیلے ترچھیاں بھنواں سہارن
گور اکھڑا چند بنایا تل نوں اکھ دا تار(45)

نعتیہ اشعار وچ وی اوہناں دا جذبہ ڈلھ ڈلھ پیندا اے آکھدے نیں۔

تیرے خلق دیاں دھماں ہیں تھاں تھاں
تیرے پریم داہے جگ وچ چرچا
تیری نعت کیہ لکھے ناچیز کشتہ
ثنا خوان ہے آپ یزدان تیرا(46)

انج ای مدینے جاون دی سدھر تے محبوب خدا دی دھرتی تے حاضری دیون دی تڑپ نوں انج لفظاں دا روپ دتا اے۔

پہنچا دئیں مدینے نوں عشقا نبی دیا
ماڑی اے جند میری تے پینڈا اے دوردا(47)

عارف عبدالمتین ہوراں اوہناں نوں جدید پنجابی شاعری دا پیش روگردانیا اے۔ اوہناں دی غزل بارے اوہ اپنے وچار انج بیان کردے نیں۔

''جتھوں تیک مولا بخش دی غزل دا تعلق اے ایہناں وچ بڑی رنگارنگی، بڑی گونا گوئی تے بڑی تنوع اے۔ اوہناں نے زندگی دا بڑے حقیقت پسندانہ انداز وچ مطالعہ کیتا تے اپنے مطالعے دے نتیجے نوں بڑی دیانتداری دے نال شعر دا جامہ پوادتا''۔(48)

مولا بخش ہوراں روایتی موضوعات نوں روایتی انداز نال وی ورتیا اے تے نال ای پنجاب دیاں لوک داستاناں نوں مکھ رکھ کے ایہو جئی تصویر کشی تے منظر نگاری کردے نیں کہ اوہ لفظاں دے مصور محسوس ہوندے نیں اوہناں غزل وچ مقامی عشقیہ داستاناں نوں تلمیح دے طور تے ورتیا اے تے انج غزل دا رشتہ اپنی دھرتی نال جوڑن وچ کامیاب وکھالی دیندے نیں۔

ڈاکٹر عادل صدیقی اوہناں دی غزل دے فنی پکھ نوں بیان کردیاں لکھدے نیں۔

''مولا بخش کشتہ دی غزل دا جائزہ جدوں اسیں فنی پکھاں توں لیندے آں تے بےشمار گن ساڈے سامنے آوندے نیں کتے لفظی تکرار دیاں خوبصورت مثالاں ملدیاں نیں تے کدھرے من موہنے محاورے تے اکھاناں دی سچی ورتوں نظر آوندی اے۔ اوہ اوکھیاں تے سوکھیاں ساریاں بحراں دا استعمال بڑی مہارت نال کردے

لبھدے نیں۔اوہناں اپنے دیوان وچ بڑیاں مشکل زمیناں وچ وی طبع آزمائی کیتی
اے جہدے توں اوہناں دی فنی ریاضت کھل کے سامنے آوندی اے''۔(49)

مولابخش کشتہ ہوراں دی ویکھا ویکھی بہت سارے پنجابی شاعراں غزل دے میدان وچ طبع آزمائی کیتی بھانویں اوہناں دا کوئی دیوان نہیں چھپیا پر اوہناں دا کلام کجھ رسالیاں وچ چھپ دا رہیا ایہناں وچوں جوہر جالندھری، دائم اقبال دائم ،عبدالغنی وفا مولانا عبدالمجید سالک، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، موسیٰ لدھیانوی، عبدالمجید بھٹی، حکیم ناصر تے شریف کنجاہی وغیرہ کجھ چونویں ناں نیں۔

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دی غزل تے اردو تے فارسی غزل دا ڈاہڈا اثر وکھالی دیندا اے۔اوہناں غزل وچ قدیم تے جدید دونواں موضوعاں اتے قلم چکیا اے۔

ساڈی آس اوہناں دے لارے
کردے اتھرٹٹ دے تارے
اپنے مان تروڑے ایویں
چلے مینوں ڈوب سہارے
غیراں جو کجھ کیتا کیتا
اپنیاں دے وی جائیے وارے(50)

عبدالغنی وفا وی پنجابی غزل دے موڈھیاں وچ شامل نیں۔اوہناں پنجابی غزل نوں باطنی دے نال نال داخلی حوالیاں نال وی روشناس کرایا۔اوہناں حسن وعشق تے گل وبلبل دے روایتی قصیاں نوں نویں رنگ وچ رنگیا۔اوہناں دی غزل دا اک شعر اے۔

مڑ ھکا یارو متھے جیویں شیشے اتے موتی
یالاڈاں وچ چن دی جھولی چڑھ بیٹھے نیں تارے (51)

اردو زبان وادب توں پنجابی ول پرتن والے مولانا عبدالمجید سالک ایس بارے آہندے نیں کہ:

''رسالہ 'پنجابی' اتے میرا ناں لکھیا ویکھ کے تے رسالے دے اندر میرا اک مضمون تے غزل پڑھ کے بے شمار یار دوست بڑے حیران ہوئے تے پچھن لگے پئی ساری عمر اردو دی خدمت وچ گزارن دے بعد ہن بڈھے وارے پنجابی وچ نظم نثر لکھن دا کارن کیہ اے۔میں جواب دتا پئی پاکستان بنن توں پہلاں ہندوواں تے سکھاں نے پنجابی نوں اردو دے مقابلے وچ کھڑا کیتا ہویا سی پر ہن پاکستان قائم ہوگیا اے پنجابی تے اردو بولیاں اک دوسرے دی دشمن نہیں رہیاں۔سگوں اک دوسرے دی سجن حمایتی ہوگئیاں نیں...........'' (52)

ایس اقتباس توں صاف ظاہر اے کہ اوہناں غزل وی لکھی۔ اوہناں دے سپتر نے ''پنجابی ادب تے سالک'' دے ناں توں کتاب مرتب کیتی۔ اوہدے وچوں اوہناں دی غزل دی ونگی ویکھو۔

صدیاں توں دل لئی پھردا سی گجھے درد دے خزینے نوں
پر اوڑک عشق دے کھوجی نے پٹ کڈھیا ایس دفینے نوں
ظالم ایہ لہو دا اتھرو اے ایہدا مل جوہری کیہ جانن
توں اپنے جھومر وچ جڑلے ایس سوہنے لال نگینے نوں (53)

نویں نظم داموڈھی اکھوان والے شریف کنجاہی نظم دے نال نال غزل وی لکھی۔ اوہناں اپنیاں غزلاں وچ ماضی نوں وی بیان کیتا اے تے آون والے وقت دی دس وی پاوندے نیں۔ پرانیاں قدراں، ریتاں تے رسماں نال گوڑھی محبت رکھدے نیں تے نویں وقت دیاں چنگیاں گلاں نوں وی جی آیاں نوں آکھدے نیں۔ ترقی پسند تحریک دے باقاعدہ ممبر نہیں سن پر اوہناں دیاں نظماں تے غزلاں وچ غریب، مزدور تے مظلوم طبقے لئی واج بلند کیتی گئی اے، ایہناں دے حقوق واسطے براہ راست واج وی چکی اے تے کدھرے کدھرے علامت نگاری دا سہارا وی لیا اے تے علامتاں اوہناں اپنی رہتل بہتل تے ثقافت توں ای لئیاں نیں جیہڑیاں کہ اوہناں دی شاعری دا دھرتی نال رشتہ جوڑ دیندیاں نیں:

دکھ سدھراں توں پیدا ہوندے پر سدھراں توں خالی
جنی جس کسے دی بیتی اوہنی اوکھت بیتی
ہر درزی نے اس چولے تے قینچی نوں ازمایا
کسے نہ کرماں والے سوئی نپ کے ادھڑی سیتی (54)

مولا بخش کشتہ ہوراں توں بعد پاکستان وچ جیہڑا غزل پراگا چھاپے چڑھیا اوہ تنویر بخاری ہوراں دا ''ولکنیاں'' سی۔ تنویر بخاری نویں لہجے دے شاعر نیں تے اوہناں دی غزل دا فکری مطالعہ کریئے تے ایہہ گل اگھڑ کے ساہمنے آوندی اے کہ پینڈو رہتل بہتل تے پنجاب دی ثقافت دے نال نال سائنس تے ٹیکنالوجی دی ترقی نال گواچن والے وسیب دی گل وی ملدی اے۔ اوہناں دیاں غزلاں وچ جدید تہذیب تے ثقافت واسطے کدھرے کدھرے طنزیہ رنگ وی وکھالی دیندا اے۔

اوہدے نازک پیراں نوں قالین وی چبھ چبھ جاوے
میں ککری دے تھلے بہہ کے غزل کہدے لئی جوڑی
پڑھ کے قبر مری تے فاتحہ روکے آکھن لگے
مر کے وی نہ مکروں لتھا ایہہ تنویر بخاری (55)

اوہناں غزلاں وچ انگریزی لفظ وی ڈاہڈے ورتے نیں جو جدیدیت دی دین اے۔

آکھیا جاندا اے کہ سچی شاعری عشق بغیر ممکن نہیں یا فیر شاعری کرن واسطے عشق ضروری اے۔ ایس گل دا ثبوت حکم ناصر ہوریں وی پیش کردے نیں اوہناں عشق کیتا تے بھرپور کیتا، اوس دا نتیجہ شاعری رائیں ساہمنے آیا۔ آکھدے نیں:

جے چندا نہ ملدی ناصر

ایڈی سوہنی غزل نہ بندی (56)

یا فیر

ساڈیاں غزلاں توں لوکی حال ساڈا جان گئے

غم کسے اگے سانوں پھولنا وی نہ پیا (57)

عشق دی ناکامی نوں اوہناں دل دا روگ تے بنایا کے پر عشق دی بھٹھی وچوں کندن بن کے نکلے اپنے غم جاناں نوں غزلاں وچ ڈھال کے پنجابی غزل دی روایت وچ وادھا کیتا۔ اوہ اپنا غم لوکائی اگے رکھ کے ہمت دا درس دیندے نیں تے لوکائی نوں مایوسی توں کڈھ دیندے نیں۔

کنڈیاں دے وچ ہسدیاں کلیاں

جیون دا گرد سدیاں کلیاں

جگ دا اصلاد سے ناصر

روندی اوس تے ہسدیاں کلیاں (58)

نفسانفسی تے اکلاپا وی اوہناں دی غزل دے خاص موضوع سی۔ دنیا دی خود غرضی پاروں انسان کلا ہو گیا، آپا دھاپی تے اپنیاں لوڑاں تھوڑاں پاروں ہر بندے نوں اپنی پئی ہوئی اے تے دوجیاں دا کوئی خیال نہیں جہدی وجہ توں بندہ اکلاپے دا شکار ہو گیا۔ شعر راہیں ایہنوں ایس طرح بیان کردے نیں:

اج دی اس تہذیب دے جنا نیڑے ہوندا جاوے بندا

بندے کولوں اونا ہوندا جاوے ہور دریڈے (59)

طبقاتی امتیاز جیہڑا اج دے غزل گو شاعراں دا خاص موضوع اے حکیم ناصر ہوراں ویہویں صدی دے وچکار لے سے ایس موضوع تے غزل لکھی تے ایس گل دی نندیا کیتی اے۔

گلوبلائزیشن دے ایس دور وچ اوہ ایس گل دے خواہش مند نیں کہ سائنسی ترقی دا فائدہ لوکائی نوں ہوونا چاہی دا اے پر جے ایس ترقی نال اوہدی تباہی ہووے تے بندہ خوش تے مطمئن وی نہ ہووے تے ایہہ ساری ترقی بے فائدہ اے۔

اوہ سائنس تے ٹیکنالوجی دی بدولت ہوون والی ترقی دی نندیا نہیں کردے پر ایس گل دا اظہار کردے نیں کہ ایہہ سارا کجھ انسانیت دی بھلائی واسطے استعمال ہووے تے جے ایہہ تباہی تے بربادی لے آوندا اے فیر کوئی فائدہ نہیں۔

شہر، پربت، چن، تارے، بمب، راکٹ، ریڈیو

ایہہ کھڈونے زندگی دے بال نوں پرچاون دی (60)

پنجابی غزل دی روایت وچ وادھا کرن دا تے نت نویاں خیالاں نوں غزل وچ جگہ دین دا حکیم صاحب نوں مان

سی ۔ایس مان پاروں سانوں لگدا اے کہ اوہ کئی تھاواں تے نرگسیت دا شکار ہو گئے نیں ۔جیویں کہ آکھدے نیں:

اج ساڈی نندیا کردے کردے ناہیں تھکو
ایسے مونہوں کل ساڈے گن گاؤ گے لوکو
سونا، چاندی، ہیرے، موتی کر بیٹھے کٹھے
ساڈے دل ورگا دل کتھوں لے آؤ گے لوکو(1 6)

حکیم ناصر دی شاعری وچ رجائیت دا پہلو وی لشکارے ماردا اے اوہ لوکائی نوں ہمت دا درس دیندے نیں تے حوصلہ ودھاندے نیں ۔

حکم ناصر دی غزل گوئی دے فنی پہلو تے جھات ماریئے تے پتہ لگدا اے کہ اوہ اپنی غزل وچ فنی تے فکری پہلواں نوں اکٹھا کر کے ایہنوں پرتاثیر بناؤندے نیں کئی تھاواں تے اوہ سوالیہ تے استفہامیہ انداز ورتدے نیں تے جذباتی تے رومانی کیفیتاں بڑے سچے ڈھنگ نال پڑھن والے تے آشکار کردے نیں ۔اوہناں غزلاں نکی بحر وچ وی لکھیاں تے وڈی بحر وچ وی ۔اوہناں ون سونے تشبیہاں تے استعاریاں پاروں نرے فنی تقاضے ہی پورے نہیں کیتے سگوں اوہناں وچ اپنی فکر دی بلندی، سوچ دی قدرت تے جذبیاں دی لو وی کٹ کٹ کے بھر دتی اے ۔اوہ لفظاں دے استعمال توں بخوبی واقف سن تے ردیف، قافیہ دا استعمال اوہناں دی غزل دے موضوعات نوں ہور وی نکھار بخشدا اے ۔بقول یونس احقر ہوراں:

''اوہناں دی غزلیہ شاعری دا انداز اردو دے نامور تے صاحب اسلوب شاعر غالب دے بڑا نیڑے اے ۔اوہ جذباتی تے رومانی کیفیتاں پاروں باریک گلاں تے نکتہ آفرینیاں وی کردے نیں'' ۔(62)

صوفی غلام تبسم ایک دانشور، ادیب تے شاعر نیں ۔اوہناں اردو تے فارسی دے نال نال پنجابی وچ غزل گوئی وی کیتی ۔صوفی صاحب جذبیاں تے احساساں دے شاعر نیں ۔اوہ اپنی شاعری وچ ایہو جیئے اسلوب دا ورتارا کردے نیں کہ '' میں نے جانا گویا یہ میرے دل میں ہے'' والا احساس اجاگر ہوندا اے ۔ڈاکٹر فقیر محمد فقیر اوہناں دی غزل گوئی بارے اپنے وچار انج بیان کردے نیں ۔

''صوفی تبسم سے پہلے پنجابی غزل ہر کہیں اپنی قدامت کے خاص ڈھنگ سے سامنے آئی تھی مگر اس مصور کے موقلم نے اسے جدید رنگ میں پیش کر کے نئے انداز سخن کی راہ کھول دی ہے ۔جس میں قدرت وادا کا دلفریب طلسم بڑا مسحور کن اور دل نواز ہوتا ہے'' ۔(63)

صوفی صاحب دی پنجابی غزل دا نمونہ ملاحظہ کرو ۔

ے پھلاں دیاں خوشیاں مات پیاں اوہ طور نہ رہے گلزاراں دے
جد نظراں پھریاں یار دیاں رنگ اڈ پڈ گئے بہاراں دے

اسیں اپنی دنیا وسدے ساں خود رونے ساں خود ہسدے ساں
کیہا دل نوں روگ لگا اے منہ تکنے پئے غم خواراں دے(6 4)

صوفی صاحب دی پنجابی غزل اتے عربی تے فارسی دا رنگ نظر آؤنداا ے پر کئی تھاواں تے اوہ پنجابی غزل وچ ایہو جۓ مضمون وی لکھدے نیں جو عربی تے فارسی دے اثرات توں وانجھے نیں۔صوفی تبسم ہوراں دی پنجابی غزل وچ پنجابی زبان دی صاف ستھری نکھڑی ہوئی شکل سامنے آندی اے جو صرف اوہناں دا ہی خاصہ اے:

ے من اندر ڈھک کے رکھیئے پیاں نظر دیاں گلاں
ہر اک نال نہیں کردے پھردے لوکی گھر دیاں گلاں
ظاہر چپ چپیتے رہندے لب نہ بول ہلاندے
اکھاں دے نال کر چھڈیاں نیں دنیا بھر دیاں گلاں(6 5)

دائم اقبال دائم ہوراں غزل ولے بہتا دھیان نہیں کیتا پر اوہناں نے غزل نوں صوفیانہ تے داستانی موضوعاں نوں بیان کرن دا ذریعہ بنان دا آہر کیتا اے۔اوہناں دی غزل وچ رومانوی تے لوک داستاناں دے نال نال حسن وعشق، ہجر و فراق دے موضوع وی ملدے نیں۔اوہناں دی غزل دی ونگی ویکھو:

ے شالا سکھی وسیں سدا خیر ہووے تینوں کیہ اے کوئی برباد ہووے
دائم اپنی جان دا ہاں دشمن پایا پیار جدوں کناں نال تیرے (6 6)

دائم اقبال دائم اپنے شعری موضوعاں دا ذکر غزل وچ انج کردے نیں:

سطر سطر دے وچ سودا وحشت بھرے ہوئے مضمون جنون دے نیں
دائم عقل دی اک بھی گل ناہیں الفوں یے تک میری کتاب دے وچ (67)

جوشوافضل الدین ہوراں وی نثر تے نظم دے نال نال کجھ غزلاں وی لکھیاں۔اوہناں دی غزل دے حوالے نال ڈاکٹر اسلم رانا اپنے پی۔ایچ۔ڈی دے مقالے وچ لکھدے نیں:

''پنجابی وچ غزل بوہتی ویہویں صدی وچ لکھی گئی اے تے ایہدے وچ کلاسیکی رنگ غالب اے۔جوشوا نے ایس کلاسیکی رنگ دی پیروی نہیں کیتی تے ایس طرح اوہناں نے غزل ول بوہتی توجہ دتی ہوندی تے ہوسکدا اسی اوہ پنجابی دی جدید غزل دے بانیاں وچوں ہوندے''۔(68)

ہن اوہناں دی غزل دی مثال ویکھو۔

اس غرضاں والی دنیا وچ ہے یار کسے دا کون کوئی
سب جھوٹھے سانجھی ساتھی نیں دلدار کسے دا کون کوئی
سب طعنے مہنے لاندے نیں سب بولیاں مار مکاندے نیں

سب گجھے تیرے چلاندے نیں غمخوار کسے دا کون کوئی(9 6)

غزل دے مزاج نوں ملکھ رکھدیاں ہویاں بوہت سارے نقاداں تے شاعراداخیال سی کہ پنجابی زبان وچ غزل نہیں لکھی جاسکدی پرجدوں پیر فضل گجراتی ہوراں دی ریاضت ڈونگھے پینڈے دی صورت سامنے آئی تے ایہہ گل منی پئی کہ غزل پنجابی زبان وچ اونی ای ودھیا لکھی جاسکدی اے جنی کہ اردو یا فارسی وچ۔ پیر صاحب نے پنجابی غزل دی نیہاں پکیاں کر کے ایہنوں نویاں راہواں ول ٹوردتا۔ ڈاکٹر اسلم رانا اوہناں دی غزل گوئی بارے ایہہ سٹہ کڈھیا کہ:

''پیر فضل گجراتی نے پنجابی غزل نوں نویاں میداناں دی سیر کرائی تے اوہنوں مضبوط بنیاداں فراہم کیتیاں تے اوہ بجا طور تے پنجابی غزل دے امام اکھوان دے حق دار نیں''۔(70)

پیر فضل ہوراں دی غزل تے جھاتی پایئے تے ایہہ گل اگھڑ کے ساہمنے آوندی اے کہ اوہناں غزل وچ حسن، عشق تے محبت دے روایتی موضوعاں نوں بڑے نویکلے تے من کھچویں ڈھنگ نال پیش کیتا اے۔ بقول پروفیسر نبیلہ رحمٰن کہ ''پیر ہوراں دی غزل ول نظر پایئے تے ایہہ نظر اوس دی ڈونگھائی، سادگی، راونگی تے کوملتا وچ کھبھ جاندی اے''(71)

غزل نوں تے داخلی جذبیاں دا ترجمان آکھیا جاندا اے پر پیر فضل کول داخلی تے خارجی دونواں جذبیاں دا رنگ موجود اے۔ اوہ جتھے اک سچے عاشق دی طرحاں محبوب دے وچھوڑے تے ملن دی سدھر وچ سڑدے بلدے نیں اوتھے اوہ خارجی احساسات نوں وی غزل وچ تھاں دیندے نیں ایس توں اڈ جے اوہناں دے عشق ول نظر ماریئے تے اوہ عشق مجازی توں عشق حقیقی ول سفر کردے وکھالی دیندے نیں۔

میں ٹریا جنگل بیلے نوں اوہ حبل وریدوں نیڑے سی

اک پانے والے پائیاں سن کجھ پٹھیاں دساں کیہ دساں(2 7)

پیر فضل گجراتی قادرالکلام شاعر سن۔ اوہ تخلیقی اعتبار نال اپنے دور دے دوجے شاعراں توں اگے سن اوہناں پنجابی غزل وچ اپنی ذہانت تے فہم وفراست نال اوہ رنگ بھریا کہ اوہناں نوں کسے نے پنجابی غزل داامام آکھیا تے کسے نے پنجابی غزل دے حافظ دا خطاب دتا۔ پیر فضل زبان دے اسرار ورموز توں پوری طرحاں واقف سن تے فارسی، اردو تے عربی دے لفظاں نوں اوہناں انج پنجابی وچ ڈھالیا کہ اوہ پنجابی دے لفظ ہی محسوس ہوندے نیں تے کتے وی اوپرے پن دا احساس نہیں ہوندا۔

آیا قاصد اودھروں ہنجواں دے موتی سانبھدا

یار موہوں کیتی اے گوہر فشانی کجھ نہ کجھ (3 7)

یا فیر انج وی آکھدے نیں:

بیٹھاں روز حسیناں دے کول رہناں وہندا روز خدا دا نور رہناں

اک واررہ گیا سی طور جل کے میں ہرروز جل دا مثل طور رہناں

جیہڑے روز دا میرے دماغ اتے ، آ کے عشق دا نشہ سوار ہویاائے
رہی ساقی تے جام دی لوڑ ناہیں بنا پیتیاں مست مخمور رہناں(7 4)

پیر فضل ہوریں اک سچے پکے مسلمان سی۔تصوف تے اوہناں دے خون وچ شامل سی۔اوہناں اک پاک صاف حیاتی گزاری اوہناں اپنے آپ نوں پین پلان تے شراب کباب توں سدا دور رکھیا پر اپنیاں شعراں وچ اوہناں ایہو جیہا نقشہ کھچیا کہ پکے شرابی کبابی جاپدے نیں۔خورے ایہہ عشق حقیقی دے باعث معرفت دے جام دا ذکر کردے نیں۔منظر نگاری وی پیر ہوراں دا اک خاص وصف اے۔اوہ ایہو جئی منظر کشی کردے نیں کہ اوہ منظر جیوندے جاگدے ساڈیاں اکھیاں اگے آن کھلوندے نیں۔

توں سن کے میریاں عرضاں نوں متھے تے تیوڑی چاڑھ لئی
دس جیہڑا میں سر متھے تے دھریا تیراارشاد نہیں(7 5)

پیر فضل گجراتی صاحب نے اپنی غزل وچ محاوریاں دی ورتوں انج کیتی اے کہ اوہ انگوٹھی وچ نگینے دی طرحاں سوہنے لگدے نیں۔ایہہ محاورے اوہناں دے مصرعیاں وچ انج سچے لگدے نیں کہ غزل دے حسن وچ وادھا کر دیندے نیں۔

کجھ ڈلھیاں بیراں دا وگڑیانہیں ہن وی فضل جے کدی توبہ کرلے
بھلے صبح دے نوں بھلا نہیں آہندے جیہڑا پرت گھر نوں وقت شام آوے (76)

پیر فضل ہوراں پنجابی غزل نوں اس اچیائی تیکر اپڑا دتا جتھوں تیکر فارسی تے اردو غزل سی بھاویں اوہناں دی غزل روایتی موضوعاں دے آلے دوالے گھمدی اے پر موضوعاں دا چلبلا پن تے زبان دی شوخی اک انوکھا مزہ بخشدی اے۔ایہناں دیاں غزلاں وچ محاوریاں، تشبیہاں تے علامتاں دی ورتوں بہت سوہنے ڈھنگ نال کیتی گئی اے۔

کیوں تکھیاں شوخ نگاہواں نوں سرمے دیاں چساں دینا ایں
تیراں نے بوجھل ہوجانا تیراں تے چاڑھ نہ شاماں نوں(7 7)

روانی تے بے ساختگی وی غزل دی اہم خوبی منی جاندی اے۔ایہدے واسطے مطالعے، زبان تے قدرت تے احساس وجدان دی لوڑ ہوندی اے۔پیر فضل گجراتی ہوراں دیاں غزلاں وچ ایہہ خوبی کٹ کٹ کے بھری ہوئی اے۔

پینے دی لوڑ سی نہ پلانے دی لوڑ سی
ساقی دے نال نین ملانے دی لوڑسی
اوہ آکھدا آپ میں قدماں توں دیندا وار
اوہنوں کیہ میرے دل دے چرانے دی لوڑ سی (7 8)

ماہنامہ مہر و ماہ وچ پیر فضل ہوراں دی فکری و فنی عظمت دا اعتراف ایہناں لفظاں وچ کیتا گیا اے۔

''ایک عظیم صوفی خاندان کی روحانی عظمت، ماحول کے اثرات، ایک رند رفاقت اور

عشق کی چوٹ کی چکا چوند پیدا کر دینے والی چمک دمک جب زندگی اور جذبات کی انتہائی
بلندیوں کو چھو لیتی ہے اور اپنے جلوے دکھاتی ہے تو پیر فضل کی شاعری بن جاتی
ہے''۔(79)

ڈاکٹر یوسف حسین خاں ''اردو غزل'' میں لکھتے ہیں کہ:

''یہ بات ماننی پڑے گی کہ نمو پذیر زندگی کے تغیرات کے باعث غزل کے بندھے ٹکے
اصول میں تھوڑی بہت تبدیلی تو لازمی طور پر کرنی ہی پڑے گی۔اسلئے ضرورت ہے کہ ہم
اپنے ادب اور شاعری کو بدلتے ہوئے احوال کا مقابلہ کرنے کیلئے تیار رکھیں۔اگر اس
میں قوت حیات ہے تو وہ زندہ رہے گی چاہے اپنے میں کچھ تبدیلیاں کر کے زندہ رہے
۔جمہوری اور صنعتی احوال کے اثر سے ہمارا ادب یقینی طور پر بدلے گا۔اسلئے اچھا ہے کہ
شعوری طور پر بدلے اور ہم خود اس کے پھیلاؤ کو بڑھانے میں مدد دیں تا کہ اس کے
جذب و حرکت کی قابلیت میں اضافہ ہو''(80)

ایہہ گل ڈاکٹر رشید انور دیاں غزلاں تے صادق آؤندی اے کیوں جے اوہناں اپنی حیاتی دے سارے تلخ وشیریں تجربے اپنیاں غزلاں راہیں بیان کر چھڈے پر اوہناں فنی نزاکتاں نوں وی کدھرے ہتھوں نہیں چھڈیا۔ اوہناں دیاں غزلاں قومی وی نیں تے سماجی ناہمواری ،فراڈ، دھوکا ،نفسانفسی ورگے ناسوراں توں وی بے نقاب چکدیاں نیں۔اوہ غزل وچ محض حسن و عشق تے ہجر وصال دے راگ ہی نہیں الاپدے سگوں حیاتی دے کوڑھے منظراں نوں وی بیان کر دے نیں۔اوہ سرمایہ دارانہ نظام دے عام لوکائی اتے اثرات وی بیان کر دے نیں تے ایتھے اوہ مظلوم غریب تے استحصال شدہ لوکائی دی واج بن جاندے نیں۔ایس معاشرے دی غریب، بے بس تے مظلوم عوام نوں حیاتی وچ سکھ دا ساہ نہیں آؤندا۔اوہ سرمایہ داراں تے طاقتوراں دے خوف ہیٹھ حیاتی لنگاندے نیں۔

سرمائے دیاں ایدھر ڈیناں، مکردے اودھر بھوت
لہوسکیاتے تھر تھر کنبے، پیار وچکار خلوص(81)

ڈاکٹر رشید ہوریں ایس دھرتی دے اوہ سپوت سی جیہڑے عشق دے راہیں ایس معاشرے وچوں امیر غریب دی ونڈ مکاونا چاندے سن۔اوہ عشق دے تے قائل نیں پر اوہناں دا عشق روایتی نہیں اوہ عشق راہیں معاشرے وچ مساوات قائم کرنا چاہندے نیں۔اوہ عشق دی طاقت نوں انسانیت دی بھلائی واسطے ورتنا چاہندے نیں۔

عشق نہ جانے ذات صفاتاں، جھل ولّلیاں ایہدیاں باتاں
ایہہ نہ ویکھے محل منارے، توڑکے سٹدا پرے فصیلاں(82)

اوہ معاشرے وچ مکر و فریب تے منافقت دی نندیا بڑے من موہنے انداز نال کر دے نیں ایتھے اوہ نرم تے ملائم طنز کولوں کم لیندے نیں۔

چنگیاں لگن لگ پیّاں نیں شہر تیرے دیاں رساں
ویکھاویکھی اتھرو کڈھنے ریسم ریسی گاؤنا!(3 8)

عارف عبدالمتین ہوریں ڈاکٹر صاحب دی غزل دی پرکھ پڑچول کر کے ایس نتیجے تے اپڑے نیں کہ:

''ڈاکٹر رشید انور اپنیاں ڈونگھیاں سوچاں تے اچے خیالاں نوں انج نازک تے کومل شعری پیکر مہیا کردے نیں پئی اوپری نظر نال ویکھدیاں ہویاں اوہناں دی ڈونگھیائی تے اچیائی دا احساس تک نہیں ہوندا۔اک تھاں اوہ ایہہ خیال پیش کرنا چاہندے نیں پئی انسان حریت دی ہمہ گیر جنگ لڑدیاں ہویاں تے اوہدے وچ کامیابیاں حاصل کردیاں ہویاں وی کیویں ہر وقت نت نویں غلامی دا شکار ہویا رہندا اے''۔(84)

ایس خیال نوں اوہ شعروچ انج ظاہر کردے نیں۔

کندھاں ات ہنیرے دیاں ڈھاہ کے وی میں قیدرہیا
چن چڑھیا تے میرے گردے چانن کندھ اسارگیا(85)

پنجابی غزل دے مُڈھلے شاعر بابو عبدالغنی وفا ہوراں دے سپوت علامہ یعقوب انور دا شمار دی جدید غزل گو شاعراں وچ کیتا جاندا اے اوہناں دی غزل وی اپنے ہم عصراں وانگ اپنے اندر عصری شعور رکھدی اے تے ایہدے نال نال اوہناں غزل دی نیہنہ اپنی دھرتی توں اساری اے۔جہدا نتیجہ ایہہ نکلیا کہ دھرتی نال جڑت دی وجھوں اوہناں دی غزل قاری دے دل تے ڈونگھا اثر کردی اے۔

بھمٹاں ہاراکٹھیاں اگ ول ہویاں وی اج کجھ نہیں بن دا
کوئل وانگوں کلیاں بہہ کے اج رویاں وی کجھ نہیں بن دا
ڈھیہ ڈھیری دل اتے راتے کالئے! کیہڑ نہ ایڈے اتھرو
اس موئی مٹی وچ تارے وی گویاں اج کجھ نہیں بن دا(86)

حسرت موہانی تازگی بیان دی تاثیر بیان کردے ہوئے لکھدے نیں کہ:

''حسن کلام کے ارکان میں تازگی بیان اور ندرت مضمون کا درجہ بہت بلند واقع ہوا ہے۔بسا اوقات دیکھنے میں آیا ہے کہ مضمون نہایت معمولی اور بالکل پامال تھا مگر بیان کی ذراسی تازگی نے اسے بغایت پسندیدہ اور نہایت برگزیدہ بنادیا''۔(87)

تازگی بیان اصل وچ گل نوں بیان کرن دا ایہو جیہا ڈھنگ اے جہدے نال شعر وچ تاثیر پیدا ہوجاندی اے۔ایہہ لفظاں دا ایہو جیہا ورتارا اے جیہڑا کسے شعر وچ جان پادیندا اے جدوں شاعر پرانیاں گلاں نوں نویں ڈھنگ وچ بیان کردا اے تے ایس واسطے کدھی اوہ نویں تشبیہ ورتدا اے یا فیر کوئی نواں استعارہ گھڑدا اے تے کدی کدی اوہ پرانیاں علامتاں نوں نویں معنیاں وچ ورتدا اے تے کدی نویاں علامتاں وی اپنے وسیب توں اخذ کرلیندا اے۔عشق محبت

تے محبوب نوں حدوں ودھ محبت کرن دا تصور شاعری وچ ازل توں ہی موجود اے پر ہر شاعر نے ایہنوں اپنے ڈھنگ نال بیان کیتا اے کسے نے دنیا تے ایہدی ہر چیز اتے محبوب نوں ترجیح دتی اے تے کسے نے اسمان توں تارے توڑن دی گل کیتی اے تے کوئی نہر کھودن دی گل کردا اے پر علامہ یعقوب ہوراں بالکل اک وکھرے تے نویکلے انداز نال ایس گل نوں بیان کیتا اے:

اوس رب کلے دی سونہہ مینوں اجے دل توں دوئی نکلی نہیں
جے سچ پچھو تے بتاں نوں اج وی سجدے کرلینے آں(88)

شعر دی تاثیر زبان دی سادگی، بے ساختگی تے تازگی بیان دی مرہون منت ہوندی اے۔ ایس توں اڈ جے شاعری وچ محاوریاں تے ضرب الامثالاں دا ورتارا کیتا جائے تے شعر نوں چار چند لگ جاندے نیں۔ غلام مصطفیٰ بسمل اوہناں دی غزل گوئی بارے ایہو جیہا تاثر رکھدے نیں کہ علامہ یعقوب انور ہوراں اکھراں راہیں مجسمہ کاری کرکے لفظاں نوں نویں معنی بخشے تے پنجابی غزل دے گھیر نوں ہوروی موکلیاں کرکے اک نواں ذائقہ دتا تے انج پہلی وار غزل پنجاب دی ثقافت، تہذیب تے رہتل وچوں پنگر دی نظر آون لگ پئی، اوہناں نویاں نویاں ترکیباں تے تلازمے گھڑ لئے جیہڑے کے شعر دے مضمون تے اسلوب دونواں دی تاثیر وچ وادھا کردے نیں۔ جیویں کہ فکر دی جنگی، سدھراں دیاں مڑیاں تے وہماں دے نکے وغیرہ۔ نویاں تلازمیاں تے ترکیباں گھڑ لین والے علامہ یعقوب انور ہوراں کول انسانیت دا درس تے اج دے دور دی خودغرضی تے نفسانفسی دا رونا وی ملدا اے۔ امین خیال ہوراں اوہناں دی شاعری دے ایس پکھ نوں انج بیان کیتا اے۔

''جتھے روپ دی 'پ' مکدی اے اوتھے پیار دی 'پ' دا مڈھ بجھدا اے جتھے پیار دی 'ر' دا مڈھ ہوندا اے اوتھے روپ دی 'ر' دا مڈھ بجھدا اے''(89)

پاکستان بنن توں بعد مڈھلے غزل گو شاعراں وچ ایہو جئے ناں وی شامل نیں جنہاں غزل تے 1960 توں پہلے لکھی پر اوہناں دے مجموعے 1960 توں بعد شائع ہوئے۔ ایس ضمن وچ بہت سارے ناں لئے جاسکدے نیں پر علامہ یعقوب انور، ڈاکٹر رشید انور، حکیم ناصر، پیر فضل گجراتی وغیرہ کجھ چونویں ناں نیں۔ ایہناں شاعراں نوں جے اسیں جدید غزل گو شاعر آکھیے تاں غلط نہیں ہوئے گا، پر ایہناں دے بعد آون والی کھیپ جس دے وچ سلیم کاشر، رؤف شیخ علی محمد ملوک، منظور وزیر آبادی، تنویر بخاری، اکرام مجید، ڈاکٹر یونس احقر، ساقی گجراتی، حاجی بشیر، اکرم باجوہ، طفیل خلش، امجد سلیم، غلام مصطفیٰ بسمل، ریاض شاہد، امین خیال، عادل صدیقی وغیرہ شامل نیں۔ ایس گروہ وچ وی دو طرحاں دی ونڈ پائی جاسکدی اے۔ اک تے اوہ غزل گو شاعر جنہاں دے کول معیار تے مقدار گھٹ اے تے دوجے اوہ جنہاں دے کول مقدار بہت اے پر معیار ذرا ماٹھا اے۔ اول الذکر شاعراں وچ حاجی بشیر، غفور شاہد، اکرم باجوہ، طفیل خلش تے امجد سلیم ورگے شاعراں دے ناں لیے جاسکدے نیں جدوں کہ غلام مصطفیٰ بسمل، ریاض شاہد، امین خیال تے عادل صدیقی ورگے شاعراں دا شمار ایس گروہ وچ کیتا

جاسکدا اے جنہاں کول مقدار تے چوکھی اے پر معیار نوں پرکھیا جاوے تے ایہہ سٹہ کڈھیا جاسکدا اے کہ ایہناں دی غزل روایتی اے تے نواں پن شادہی نظر آؤندا اے۔

ایس گل نوں اگانہہ ٹوریئے تے ایہہ جانکاری وی ملدی اے کہ تبدیلی یکا یک نہیں آؤندی جس طرح ایک بچہ ہولی ہولی جوانی ول ودھدا جاؤندا اے انج ہی کسے ادبی تھیوری یا نظریے دے پنپن واسطے لگ بھگ پندرہ کو ورہے لگ دے نیں تے فیر کدھرے جا کے کوئی نواں رجحان سامنے آؤندا اے۔ ایس وِتھ نوں تھیوری گیپ (Theory Gap) آکھیا جاسکدا اے۔ جیہڑا کہ اک عہد توں چل دا ہویا دوجے عہد تیکر اپڑدا اے۔ ہن اوہ شاعر جنہاں کول مقدار دے نال نال معیار وی موجود اے اوہ اپنی تھاں بنالیندے نیں۔ اوہناں کول اک توازن دی فضاملدی اے جو کہ مقدار تے معیار توں اڈ موضوعات تے فن دے وچکار وی توازن قائم کر دیندے نیں۔ اوہناں کول عشق حقیقی تے مجازی توں اڈ حالات حاضرہ دے نت نویں پہلو وی موجود ہن۔ غزل گو شاعراں دے ایس جتھے نے پنجابی غزل نوں نویں رجحاناں، موضوعاں، خیالاں تے اسلوباں نال مالا مال کردتا۔ اوہناں پنجابی غزل نوں نویاں لیہاں اتے ٹوردتا تے ایس دی روایت نوں ایناں بھرپور بنا دتا کہ پنجابی غزل کسے طور وی فارسی تے اردو غزل توں گھٹ نہیں جاپدی۔

پاکستانی غزل وچ رؤف شیخ سلیم کاشر، یونس احقر تے منظور وزیرآبادی دی غزل نوں اسیں ایس دور دی نمائندہ غزل آکھ سکدے آں۔ ایہناں دی غزل وچ عشق حقیقی تے مجازی دے ملے جلے تصورات ملدے نیں۔ غم جاناں دے نال نال غم دوراں وی ڈٹھیا جاسکدا اے۔ ایس توں بعد اکرام مجید تے علی محمد ملوک دی غزل وچ غم دوراں غم جاناں اتے غالب اے۔ ایہناں دی غزل خاص طور تے ایس ویلے دی نمائندہ غزل اکھوائی جاندی اے تے ایہ شاعر بناں شک رجحان ساز (Trend Setter) اکھوائے جاندے نیں۔ اکرام مجید ہوراں نے اپنے مجموعہ ''نویاں زیناں'' وچ عربی، فارسی تے اردو توں اڈ ہور وی کئی اوزان وچ غزل آکھی اے۔ اوہناں دا دعویٰ اے کہ سب توں ودھ اوزان وچ غزل اوہناں لکھی اے تے اوہ پنجابی غزل نوں اردو تے فارسی دی غزل توں وی اگانہہ لے ٹرے نیں۔ پنجابی غزل گو شاعراں دے ایس قافلے وچ رؤف شیخ داناں چوکھی اہمیت دا حامل اے۔ بھاویں اوہناں غزل لکھدے ہویاں ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دی پیروی کیتی پر اوہناں دی غزل وچ جس اسلوب وچ غم دوراں دے وکھو وکھ رنگاں نوں بیان کیا گیا اے اوہ قابل داد اے۔ ایہناں توں بعد سانوں پنجابی غزل دی رفتار کجھ چر واسطے ماٹھی دسدی اے۔ ایہہ نہیں آکھیا جاسکدا کہ پنجابی وچ غزل نہیں لکھی گئی۔ پنجابی غزل تے لکھی گئی پر ایس دور وچ کوئی نمایاں رجحان ساہمنے نہیں آیا تے نہ ہی کوئی نمائندہ غزل گو ساہمنے آیا۔

ایس وقفے بعد اکرم شیخ تے تجمل کلیم ہوراں نوں طور بجاتے نمائندہ غزل گو شاعر قرار دتا جاسکدا اے تے رجحان ساز غزل گو وی آکھیا جاسکدا اے۔ اکرم شیخ دی غزل دا مطالعہ کر کے ایہہ سٹہ نکلدا اے کہ اوہناں گھٹ ودھ سٹھ وکھرے وکھرے موضوعات اتے غزل کہی۔ انج ہی تجمل کلیم دی غزل دی جانکاری توں بعد پتا لگدا اے کہ اوہناں کوئی پچونجا دے نیڑے نیڑے نویکلے اسلوب ورتے نیں تے انج پنجابی غزل نوں اپنی تھاں تے لے گئے نیں۔

بشیر باوا غزل گو شاعراں دی اس پیڑھی وچ شامل اے جنہاں نیں غزل نوں فارسی روایت توں ہٹا کے نویکلے انداز نال پیش کیتا:

رت وسیب وصال سمے تو کھنج گئیاں نیں سوچاں
پلکاں نال سمندر دل دا چھنج گئیاں نیں سوچاں
یار خیالاں رجھیاں نوں آ تل دے بے سوچا
مرنے جگت کلاہنے توں ہو رنج گئیاں نیں سوچاں (90)

اکرم باجوہ غزل نے گھٹ گھٹ ہی لکھی پر جو لکھی اوہ نہایت اعلیٰ اے جے اوہ غزل نوں پرانی ریت توں ہٹا نہیں سکے تے اوہنوں نواں رستہ ضرور وکھا چھڈ یا جیہدے اتے چل کے غزل ٹیسی تے اپڑی اے۔ ونگی دے طور تے اوہناں دے دو شعر ویکھو:

ویلے دے اس جال دے وچوں
اسیں وی جیون چھان کے سوں گئے
ساہ دی گٹھری جدوں گواچی
لوکیں مٹی تان کے سو گئے (91)

جرمنی وچ وسن والے طفیل خلش اپنی ماں بولی دی سیوا کردے نیں تے ایہدے ودھا پھلا وچ اپنی تخلیقاں راہیں حصہ پاؤندے نیں۔ ہن تیکراوہناں دے دو غزلاں دے مجموعے ''چپ دا موسم'' تے ''گونگی پکار'' چھاپے چڑھ چکے نیں۔ شاعری نوں پیغمبری دا درجہ دیندیاں ہوئے آہندے نیں:

شاعر وانگ پیغمبراں بولے
لوکاں نوں سمجھاواں کسراں
خلش جھکانا سر نہیں ممکن
لوکاں نوں سمجھاواں کسراں (92)

غلام مصطفیٰ بسمل نے پنجابی ادب واسطے ڈاہڈا کم کیتا اے۔ اوہناں دا شمار اوہناں شاعراں، ادیباں تے پارکھاں وچ کیتا جاسکدا اے جنہاں اپنی ماں بولی دی سیوا جیون دے ہر لمحے کیتی۔ اوہناں دی غزل وچ روایتی عناصر ڈھٹے جاسکدے نیں۔ پر اوہناں دی فکر تے دھرتی نال جڑت مان جوگ اے۔ احسان اللہ طاہر اوہناں دی غزل بارے مجموعی تاثر انج بیان کردے نیں:

''ایہہ گل اسیں بڑے ہیے نال کر سکنے آں جے غلام مصطفیٰ بسمل ہوراں دی غزل وچ انکھ دا اک سمندر ٹھلاں ماردا ایہ تے اے سارا زور دھرتی نال جڑت رکھن کارن اے اوہناں دیاں پیڑاں لوکائی دیاں پیڑاں نیں تے اوہناں دیاں خشیاں معاشرے وچ

وسن والے دوجے جیاں دیاں خشیاں نیں۔ اج بسمل ہوری تے سماج اک دوجے وچ
وسے ہوئے نیں۔ انکھ دے ایس سورج دیاں کرناں دھرتی تے دھرتی واسیاں دانگھ مان
نیں تے ایہ مان سدا جیوندا رہوے گا''(93)

حیاتی وچ چنگی امید تے آس بندے نوں مایوس نہیں ہون دیندی ایہہ سبق اوہناں دی غزل وچ نمایاں اے۔ ونگی ویکھو:

لکھنا حدیث صدق دی بسمل امین خون تھیں
کیویں نہ حرف حرف چوں اگھڑے گی روشنی (94)

غلام مصطفیٰ بسمل نے جدیدحسیت نوں دل داروگ بنالیا تے فیر اوہنوں ورقیاں اتے غزل دی شکل وچ کھلا ریا۔

دوستی سی دوستاں دی ایسراں
جو وی آیا ہتھ وکھا کے ٹر گیا(95)

غزل گوشاعر جنہاں غزل دے کئی مجموعے تخلیق کیتے اوہناں وچوں اک چونواں ناں عادل صدیقی ہوراں دا اے۔ علامہ اقبال دی دھرتی نال تعلق رکھنے والے عادل صدیقی نے غزل نوں جدید تے کلاسیکل دونوں آہنگ بخشے نیں۔ کئی تھانواں تے اوہ ایہو جئے اکھر ورتدے نیں جو معنی دیاں کئی پردیاں وچ لپٹے ہوندے نیں۔ غلام مصطفیٰ بسمل اوہناں دی غزل بارے وچار پیش کردیاں ہوئے آہندے نیں:

''عادل صدیقی نے اکھیاں، تارے، پتھر، گھر، سفنے، گلاب، آلھنے، شیشہ، پھل، تتلی، رات، پنچھی تے ہور بے شمار لفظاں دی کہکشاں نال اپنی شاعری دے آسمان نوں جگمگایا۔ ایہناں لفظاں نوں نویں معنی دین دے نال نال اوہدا اوڈا کمال اے وے کہ اوہ ایہناں دی کوملتا نوں وی برقرار رکھدا اے تے انج تغزل اگھڑ کے ساہمنے آؤندا اے۔ فیض احمد فیض وانگوں عادل صدیقی نے غزل نوں انقلاب دے نال نال تغزل توں وی آشنا کیتا اے''۔(96)

ایس اقتباس توں ایہہ گل نکھڑ کے ساہمنے آوندی کے عادل صدیقی اکھراں نوں نویں معنی تے نویں رنگ بخش کے غزل دے حسن و جمال نوں مہکا رہے نیں۔

اناء پرست آں کسے دا احسان میں نہیں چکنا
جے مینوں جینا نصیب ہویا تے جی پواں گا(97)

عادل صدیقی ہوراں دیاں غزلاں وچ جدید حیاتی دے سارے روگ نوحے دی صورت ملدے نیں۔ اوہ ایس گل دے جانو کہ نیں کہ اج بندہ انسانیت دے مقام توں ڈگدا جا رہیا اے تے اوہدی عظمت داغدار ہو رہی اے پر حرص تے ہوس ور گیاں لعنتاں اوہنوں کجھ سوچن نہیں دیندیاں۔ اج لوکائی وچ جوٹھ، نفرت، منافقت تے دھوکہ عام نیں۔

میرے دردا‌ں دا کوئی نہیں جانوں
یار ہمدرد میرے اکثر نیں
جوٹھ، نفرت، فریب، مکاری
اکو بندے وچ سب چلتر نیں
ایہہ وے پہچان کھچرے لوکاں دی
موم اتوں وچوں پتھر نیں(98)

امین خیال جنہاں نوں پروفیسر ڈاکٹر زاہد ہوراں ''پنجابی دی اخلاقی شعری ریت دا امین'' آکھیا،(99) اوہناں وی غزل دی روایت دی پاسداری کیتی پر ایہدے نال نال اوہ اج دے وسیب دیاں کوجھیاں تے نویاں ریتاں نوں وی اپنی غزل وچ سموندے نیں۔ اوہ جاگیرداراں تے سرمایہ داراں دی ذہنیت دے جانو نیں پر آؤندے ویلے دی بھلک توں مایوس نہیں۔ اوہ چنگے دناں دی آس رکھدے نیں تے اوہدے واسطے انقلاب دے رستے دی دس وی پاؤندے نیں۔ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد اوہناں دی غزل نوں پرکھدیاں ہویاں ایہہ لکھدے نیں کہ:

''خیال صاحب دی شاعری جتھے اج دے سماجی مسئلیاں دی ترجمانی کردی اے اوتھے اوہ ساڈا تعلق ماضی دی اوس بھرنویں سچی تے سچی روایت نال وی جوڑ دی اے جیہڑی روایت آپ مہارے تے کدی نہ سکن والے دریا دی طرحاں اج وی ساڈیاں روحاں نوں سیراب تے ساڈیاں سوچاں نوں شاداب کردی چلی جارہی اے۔ ایہہ روایت صوفیانہ وچاراں دی روایت اے جیہڑی بابا فرید دے دورتوں شروع ہو کے اج تیکر کسے ناں کسے طرح آگے ودھ رہی اے''۔(100)

نھیریاں دے وچ شمع جلانا مینوں چنگا لگدا اے
ویریاں نوں وی پیار سکھاؤنا مینوں چنگا لگدا اے (101)

رؤف شیخ جنہاں نوں ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں نے ''پتھر نگر دا شاعر'' آکھیا(102) اوہناں نوں جدید تر پنجابی غزل دا بانی آکھیا جائے تے غلط نہیں ہووے گا''بلدا شہر''،''چپ دا زہر'' تے ''شکر دوپہر'' ورگے مجموعیاں دے خالق رؤف شیخ کول مقدار وی موجود اے تے معیار وی نہایت اعلیٰ۔ نویں دور دی حیاتی دا منظر نامہ الیکن وچ اوہناں دا کوئی ثانی نہیں۔ صنعتی دور نے بندے نوں لالچی، خودغرض تے مادہ پرست بنا چھڈیا اے۔ ایہہ موضوعات رؤف شیخ کول کول تھاں موجود نیں۔ سگوں اوہناں دی شاعری نویں دور دیاں سوغاتاں اتے اک نوحا جاپدی اے۔ مثلاً موجودہ دور دے انسان دی بے اطمینانی تے بے سکونی انج الیکدے نیں:

دھرتی دی کھل بلدی پئی اے امبر دے ساہ تتے نیں
اوہناں بیٹھ وی چھاں نہیں لبھدی جیہڑے کوٹھے چھتے نیں (103)

ایس جدیدیت نے وجودیت نوں جمیا تے اج ہر کوئی اپنی پچھان واسطے سرگرداں اے۔ اج دا بندہ اپنے آپ توں انجان اے۔ اپنی سیہان گواچن داغم بندے نوں گھن وانگوں اندروں اندر کھا رہیا اے۔

چار چوفیرے رؤف دے کھلرے رنگاں دے لکھ پردے
اپنی ذات دے لئی نہ لبھیا اوہنوں پر سر ناں نواں (104)

ڈاکٹر اسلم رانا اوہناں دی غزل دے موضوعات دے بارے لکھدے نیں کہ:

''رؤف شیخ نے جس دنیا نوں پیش کرن دی کوشش کیتی اے اوہ اک آباد وستی اے تے ایہہ وستی وی پنڈ دے مقابلے تے شہر توں بوہتی نیہڑے اے۔ پچھلے زمانیاں وچ ایہہ ہوندا سی کہ آبادی تے وستی اوہدی پناہ گاہ ہوندی سی۔ جتھے اپڑ کے اوہ فطرت دیاں بے رحم قوتاں توں کسے حد تیکر محفوظ ہو جاندا سی۔ پر جیہڑی وستی تے شہر رؤف شیخ ہوراں دے ساہمنے اے اوہدے وچ فطرت توں دوری دی وجہ نال جمن والی بے کیفی دے نال نال کجھ ہور اجیہاں اوکڑاں وی نیں کہ جنہاں نے حیاتی دی ہر قدر تے اوہدے ایمان تے اعتماد نوں ہلا کے رکھ چھڈیا اے'' (105)

فنی اعتبار نال جھاتی پائی جائے تے فیر رؤف شیخ ہوراں دی غزل فنی اچیائی تے کھلوندی نظر آؤندی اے خاص کر اوہناں نویاں ترکیباں تے انوکھے تلازمے بڑے سوہپن نال ورتے نیں۔ ایہہ ترکیباں تے تلازمے اوپرے نہیں جاپدے، سگوں انگوٹھی وچ نگینے دی طرح جڑے ہوئے لگدے نیں۔ مثلاً

سانجھا خلوص جذبیاں، احساس توں بناں
کناں کوچر میں شہر وچ جنۃ دھریک سا ں
میرے توں نکے ہور وی چالاک ہوئے نیں
میں وی تے پہلے پور توں بھور اودھیک ساں (106)

رؤف شیخ ہوراں ایہناں دوناں شعراں وچ انوکھے تلازمے ورتے نیں جیویں کہ جنۃ دھریک تے بھور اودھیک وغیرہ۔ ایس توں اڈ ھ اوہ ردیف وی غیر متوقع ورت دے نیں جیویں کہ اپر والے دونوں شعر نیں۔

سلیم کاشر دا شمار وی اوہناں شاعراں وچ ہوندا اے جنہاں نویں دور دی دین نوں سلاہیا نہیں اوہ نویں دور وچ جڑ پھڑن والیاں ریتاں رسماں دی نندیا کردے نیں۔ منافقت، آپادھاپی، نفسانفسی ایس جدید تے مشینی دور دے تحفے نیں۔ پیار، محبت، خلوص، وفا، قصہ پارینہ بن چکے نیں۔ نہ رہبر مخلص اے تے نہ عوام الناس۔ ہر شخص لالچی تے غرضاں دا ماریا ہویا اے۔ انسان دا دل منافقت ورگے زہراں نے دھندلا کے رکھ دتا اے۔ جیہدا نتیجہ اے کہ بندہ بندے نوں وڈھ رہیا اے۔ سلیم کاشر ایہدی منظر کشی اس طرح کردے نیں۔

قبرستان وچ ہنگامہ شہراں وچ تنہائی اے

اج دے بندے نوں خود غرضی کیہڑی تھاں لے آئی اے(107)

عزم، عمل تے ہمت دے ایس شاعر نے سماج دیاں ایہناں برائیاں نوں عام لوکائی توں بہت پہلے سونگھ لیا تے ورقیاں اتے الیکیا جیہڑی کہ اوہناں دے صاحب بصیرت ہوون دا ثبوت اے۔

اوہناں دا شمار پاکستانی دور دے مڈھلے شاعراں وچ ہوندا اے تے اوہناں نے پنجابی غزل دا مہاندرا سارن وچ ودھیا کردار ادا کیتا اے۔ ایہناں توں بعد آون والے کئی غزل گو شاعراں نے غزل لکھن وچ اوہناں دی پیروی کیتی اے۔

ڈاکٹر شہباز ملک اوہناں بارے اپنے وچار بیان کردیاں ہوئے آہندے نیں:

''سلیم کاشر پنجابی دا اجو کے دور دا اوہ شاعر قرار پاندا اے جہدے کول اک مقصد اے پروگرام اے، سچائی نوں بھالن دی امنگ اے، عزم تے عمل دی تڑپ اے تے سبھ توں وڈی گل ایہہ اے کہ اپنے مقصد سچے پروگرام، اپنی امنگ اپنے عزم تے عمل نوں بیان کرن دا سوہنا ڈھنگ تے ٹھکدی زبان اے تے ایہہ ساریاں گلاں کسے کسے شاعر وچ اکو تھاں لبھدیاں نیں''۔(108)

جدید پنجابی غزل وچ علی محمد ملوک دے ناں نوں اچیچی اہمیت حاصل اے اوہ ایہو جئے چونویں پنجابی غزل گو شاعراں وچ شامل اے جہناں نے پنجابی غزل ''شہزادی دے سوہن سنکھے کومل تے لاٹاں ماردے روپ'' دی راکھی ایمان سمجھ کے کیتی اے(109)۔ اپنے سچے جذبیاں نوں غزل وچ پرو کے ایس دھرتی دے دکھاں نوں دور کرن دا آہر کردے ایس پنجابی شاعر نے ایس کوشش وچ اپنی روح تیکر نوں گھائل کر چھڈیا اے۔

حرفاں ہتھ کٹاراں دے کے ذہن تے کراسوار دیاں
جد میں چاہواں اپنی گل نوں لفظاں وچ اتاردیاں
جس دی بھال چ دھرتی نوں وی ماس کھوایا تلیاں دا
جے اوہ دل دے ویہڑے آوے حدوں ودھ کے پیاردیاں(110)

اوہناں دے غزلاں دے مجموعے ''ساہواں ورد سمندر پنیا'' بارے اکرم باجوہ اپنے وچار پیش کردیاں ہوئے آہندے نیں۔

''ایہہ شاعری جندیاں سولاں دا ساڑ اے۔ ہجر دے بھانبڑ دا سیک اے، انسانی رشتیاں دی سانجھ تے سانجھاں دی ٹٹ بھج دا روگ اے۔ بھوری مٹی دی سوہندی سوہندی واشنا اے۔ پنجاب دی رچنا تے نیلی دی تہذیب دا میل ملاپ اے، ہوکے، ہاواں، دکھاں، پیڑاں تے روگاں دی پنیری اے، ہسٹر وچ پپیاں ہوئیاں تریڑاں نیں حسن دے چن ول دل دے چکور دی اڈاری اے۔ پتھراں وچوں پھٹدیاں ہوئیاں ہریاں لگراں نیں، بے چہرا دور دے وجود دیاں کرچیاں نیں حیاتی دے جثّے تے لگے

ہوئے پچھ تے مکھ تے پئیاں ہوئیاں جھریٹاں نیں۔ زمرد دے نگینیاں دی تراش اے
تے انج لگدا اے جویں ملوک ہوراں نے سطراں دی تھاں تے سنگ مرمر دیاں
مورتیاں نوں ترتیب نال سجادتا اے''۔(111)

پنجابی غزل وچ سب توں بوہتے اوزان ورتن والے اکرام مجید دی غزل فکری پکھوں وی بہت اعلیٰ اے حیاتی دا مہاندرا تے ایہدے وچ پیش آون والے ہر دکھ تے غم دی آئینہ دار اوہناں دی غزل وچ غم جاناں تے غم دوراں دونواں دا امتزاج موجود اے۔ رجائیت پسند اکرام مجید ہوراں حیاتی دے دکھاں نوں غزل وچ بیانن دے نال نال آون والے ویلے کولوں چنگیاں امیداں بنھیاں نیں پر اوہ آون والے ویلا جیہڑے طوفان اپنے اندر لکا کے اگے ودھ رہیا اے اوہدے کولوں وی لوکائی نوخبردار کردے نیں تے آکھدے نیں کہ حقیقتاں نوں کھلی اکھ نال ویکھو کیوں جے حیاتی گزارن واسطے حقیقتاں مدنظر رکھ کے ای نویاں تدبیراں نوں آزمایا جاندا اے۔

لکے رہندے نیں اس توں بھیت کدنویاں زیناں دے
خلاؤں پار تائیں ویکھدی جیہدی نظر ہووے(112)

اکرام مجید ہوراں دا غزلاں دا مجموعہ ''نویاں زیناں'' دا عرضی تجزیہ کردے ہوئے ڈاکٹر جمال ہوشیار پوری آکھدے نیں کہ:

''اکرام مجید ہوراں اپنی ایس کتاب وچ نہ صرف پرانیاں پنجابی بحراں دی ورتوں کیتی اے بلکہ فارسی عروض دیاں اوہ بحراں وی ورتیاں نیں جیہڑیاں اجے تیک اردو وچ نہیں ورتیاں گیاں۔ انج پنجابی غزل وچ فارسی عروض دیاں بحراں دی تعداد اردو غزل وچ ورتیاں گیاں عروضی بحراں دے برابر نہیں ہوگئی سگوں ودھ گئی اے''۔(113)

پنجابی غزل وچ اپنے عہد نوں ساریاں بریکیاں تے منفی قدراں نال پیش کرن والے منظور وزیرآبادی دی غزل وچ روایتی مضموناں دی تھاں اجو کے سمے دی سماجی، معاشی، اخلاقی تے سیاسی مضموناں دی گونج کناں وچ پیندی اے۔ انسانیت تے خیر دیاں قدراں ایس دھرتی توں مکدیاں جارہیاں نیں بندہ بندے دا ویری ہوگیا اے۔ اک دوجے توں جاناں وارن والے اک دوجے نوں وڈھدے ٹکدے پئے نیں۔ بطور شاعر منظور وزیرآبادی اپنے دور دیاں تلخیاں نوں محسوس کردے نیں پر ایس اعتماد دے نال کہ جے ادیب تے شاعر اپنا فرض نبھاون تے مستقبل ایس جبر توں آزاد ہو جائے گا۔

اج خوف زدہ پھردے انصاف دے طالب وی
ہتھ ساڈے کتے اج کل میزان نہ آجاوے(114)

اج دے شاعراں دی عظمت بارے تے اوہناں دے منصب بارے پوری طرح باخبر نیں ایس گل دے وی جانو نیں کہ ادب برائے زندگی ہونا چاہی دا اے نہ کہ لفظاں دی سجاوٹ اندر فکری بنیاد کھوکھلی ہووے آکھدے نیں کہ:

میں اوہدے فن دی عظمت نہیں من دا

جھدا ہر بول اکا بے اثر جاوے(115)

ڈاکٹر اسلم رانا نے اوہناں نوں ''محبتاں دا امین'' (116) آکھیا تے اوہناں بارے انج دے وچار ظاہر کیتے نیں کہ:

''منظور وزیر آبادی پنجابی دے اوہناں غزل گو شاعراں وچ اک اہم ناں اے جہناں نے پنجابی غزل نوں نویاں حقیقتاں تے نویاں رویاں نال جانو کروایا''۔(117)

گجرات دی دھرتی علمی تے ادبی پکھوں بہت امیر اے ایس سرزمین نے غنیمت کنجاہی توں لے کے اجو کے سمے تیکر کئی شاعراں تے ادیباں نوں جمیا۔شریف کنجاہی، پیر فضل گجراتی تے منشی عبداللطیف گجراتی نے ایس دھرتی دی ادبی روایت وچ وادھا کیتا۔ ماں بولی دی سیوا کرن والے ایس دھرتی دے سپوت ساقی گجراتی نے وی ایہناں راہواں تے ٹردیاں ہوئے ماں بولی دی سیوا فرض سمجھ کے کیتی۔ پنجابی غزل وچ اپنی وکھری پچھان بنائی تے پرانے تجربیاں نوں نویں سروں اساریا تے نویں تجربے وی کیتے جہناں وچوں غزل دے شعر دے وچکار ردیف لیان تے لمیاں ردیفاں والی غزل اہم تجربہ اے۔موضوعات دا کھلاروی ساقی گجراتی کول چوکھا اے۔نویں حیاتی دے روگ تے جدید حسیت اوہناں دی غزل وچ تھاں تھاں ڈٹھی جاسکدی اے۔

حرص لالچ تے غرض نے پی لیا اے اکھاں دا نور

دولتاں دے شعلیاں نے سینا سینا ساڑیا (118)

ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد نے اوہناں نوں ''جدید غزل وچ نویاں راہواں دا پاندھی'' (119) آکھیا تے اوہناں دی غزل بارے اپنے وچار ایس طرح پیش کیتے۔

''ساقی گجراتی پنجاب دے یونان، (گجرات) توں سفر کر کے لاہور آون والا اوہ سکندر اے جہنے فکر تے فن دے نویں میدان مارے نیں۔اوہناں نویں میداناں وچ جیہڑے نویں تجربے کیتے نیں اوہ ساقی ہوراں دے سمکالی شاعراں وچ اوہناں نوں نویکلا تے اچا مقام دوان دی بھرویں ضمانت بنے نیں۔ایس لئی میں پورے اعتماد نال اپنی رائے تہاڈے ساہمنے رکھ رہیاں واں کہ اوہناں دے فکر دی اڈان، جذبے دی صداقت، فن دی پختگی تے زبان دی نرولتا آون والے دور دے شاعراں لئی مکمل رہنمائی تے پنجابی زبان تے ادب لئی بھرویں مان دا سبب بنے گی''۔(120)

''قدراں دے بحران دا شاعر۔۔۔۔یونس احقر'' بارے عارف عبدالمتین آکھدے نیں کہ:

''خیر دیاں قدراں دے علمبرداراں دی سوچ دا ایہہ رنگ اپنا آپ مہارا تے منہ زورا اے پئی بحران بھانویں کناوی ڈوہنگھاں تے گھمبیر کیوں نہ ہووے اوہ اوڑک اوہناں لئی

ایہد ے وچوں کامیابی نال لنگھ جان دی بشارت بن جاندا اے تے شر دیاں طاقتاں لئی
ناکامی دے اعلان نامے دا روپ دھار لیندا اے۔ یونس احقر دا کلام ایسے نویکلے سفر دی
نویکلی روداد اے۔ اوہ روداد جیہڑی بڑی من کھچویں، کومل تے سہپن ڈبی اے۔ کیوں
جے اوہ ودھیری فنکارانہ اے''(121)

ایس اقتباس توں ایہہ گل ساہمنے آوندی اے کہ بے شک یونس احقر ہوراں دی شاعری وچ قدراں دا بحران نمایاں
اے پر ایہد ے نال اوہ چنگے دناں دی جھلک وی وکھاؤندے نیں۔ اوہ پر امید نیں کہ مستقبل وچ خیر دیاں طاقتاں شر دیاں
قوتاں اتے غالب آون گیاں۔

جگ دے ایس سمندر اندر اٹھن والیاں چھلاں چوں
جہنے سرنوں اچا کر لیا اوہو بن سردار گئی
ایسے پاروں مینوں اپنے دکھ وی دشمن جاپے نیں
جد وی مینوں ٹھیڈا لگا میری ودھ رفتار گئی(122)

پروفیسر عادل صدیقی خورے ایس پاروں ای اوہناں نوں ''ادم تے ہمت دا شاعر'' آکھیا(123)۔ یونس احقر
ہوریں اجو کے دور دے پڑھے لکھے گھبرو نیں۔ اوہ قسمت تے بھروسہ نہیں کردے سگوں اپنے زور بازو تے اپنی قسمت بنان دا
عزم کردے نیں۔ اوہ ایس گل تے پختہ یقین رکھدے نیں کہ کوئی مائی دا لال قسمت کھونہیں سکدا۔ بندہ اوس سمے ہردا اے
جدوں اوہ کوشش تے محنت چھڈ دیندا اے۔ اپنا مقصد حیات پاون لئی جدوجہد کرنی پیندی اے تے فیر ای کامیابی مقدر بن دی
اے۔ کئی واری بندے نوں محنت کرن دے باوجود کامیابی نصیب نہیں ہوندی پر یونس احقر صاحب اوس ویلے وی مایوس نہیں
ہوندے۔ ہیمنگ وے (Hamingway) وانگوں آکھدے نیں کہ جدوجہد تے کوشش اہم اے نہ کہ کامیابی تے ناکامی۔
بندے دا فرض اے کہ محنت کردا رہوے خواہ اوہدا صلہ کسے وی صورت وچ ملے۔

ذہن زمین توں اساں تے احقر ٹبدیاں رہنائیں
پانی بھانویں مٹھے نکلن بھانویں کھارے(124)

اکرم شیخ اجو کے دور دے اوہ غزل گو نیں جنہاں گھٹ ودھ سٹھ دے نیڑے تیڑے موضوعات تے غزل لکھی۔ ایس
کائنات تے ایس دور دا شاید ہی کوئی پہلو رہ گیا ہووے گا جہدے اپر اوہناں غزل راہیں خیالات دا اظہار نہ کیتا ہووے گا۔ منفی
فکر نوں نندن دے نال نال مثبت انداز فکر ول پر دے نیں، حیاتی وچ ناامیدی نوں گناہ سمجھدے نیں تے رجائیت تے ترقی
پسند سوچ نوں اجاگر کردے نیں۔ دکھ درداں نوں ہسدے متھے لین دا درس دیندے نیں۔ ایہہ اوہ پیغام اے جیہڑا عالمگیر اے
تے کلام راہیں امر ہو جاندا اے۔ ایہہ گل یقین نال کیتی جا سکدی اے کہ عالمگیر پندھ نصائح دی بدولت اوہناں دی شاعری
آفاقیت تے کھلوتی نظر آوندی اے۔

جیہڑا دھپوں یار ڈرے گا

رکھاں تھلے پیا ٹھرے گا(125)

اکرم شیخ ہوریں ایس دھرتی نوں امن دا گہوارہ بنان دے چاہیوان نیں۔ اوہ ایس دھرتی دے وسنیکاں نوں سکھی ہسدا وسدا ویکھنا چاہندے نیں:

مٹی تے جوبن آوے گا

سکھ دی کوئی نہر وگا (126)

فنی پکھوں اوہناں دی غزل وچ اک گل نمایاں اے کہ وارث شاہ وانگوں اوہ اپنی مرضی نال اکھراں نوں ڈھال لیندے نیں تے ایہہ اینڈی خوبصورتی نال کردے نیں کہ اوہ اکھر ذرا بے سرے نہیں لگدے

لفظاں وچ بلیندے رہے آں

گیتاں وچ سنیدے رہے آں

مٹی وچ پڑھیندے رہے آں

پانی وچ لکھیندے رہے آں(127)

اکرم شیخ کول موضوعات دی رنگا رنگی موجود اے تے ایہناں دے سمکالی شاعر تجمل کلیم کول ون سونے اسلوب موجود نیں۔ تقریباً 55 وکھرے اسلوباں وچ غزل لکھن والا ایہہ شاعر اپنی منفرد پہچان رکھدا اے۔ انور مسعود اوہناں دی غزل بارے رائے دیندیاں آکھدے نیں کہ:

"کلیم اک اوریجنل شاعر اے۔ اوس دا فن بڑا Effortless اے اوہدا کلام پڑھیے تے کسی اچیچ تے بناوٹ دا کوئی اڑیکا محسوس نہیں ہوندا۔ انج لگدا کہ پنجابی زبان دے محاورے اکھان تے دانائی بھریاں بولیاں بے ساختہ تے برجستہ طور تے شعر دی صورت اختیار کر گئیاں نیں" (128)

انور مسعود ہوراں ایہہ گل بڑے پتے دی کیتی اے کہ اوہناں دے شعر انج لگدے نیں کہ جیویں کہ اکھان، محاورے تے دانائی دیاں گلاں۔ ایہہ گل ہے وی سچی مثلاً تجمل کلیم دا ایہہ شعر ویکھو

دیویں تے عزت دیویں

تھندی نہ سہی رکھی ہووے(129)

یا فیر ایہہ شعر ملاحظہ کرو

لبھو کون اے لٹن والا

جو وی اے تقدیر نہیں ہوندی(130)

تجمل کلیم ہوراں نکی بحر وی ورتی تے وڈی وی، پر نکی بحر دی ورتوں کر کے تخیل دی اڑان نوں بے مثال بنا دتا اے۔اوہناں فنی بریکیاں وی نظرانداز نہیں کیتیاں۔اوہ غزل وچ غیر متوقع قافیے لےآوندے نیں۔

گرمی سیت اے وکھو وکھ

پاک پلیت اے وکھو وکھ

مرنے پرنے سانجھے نیں

گھار مسیت اے وکھو وکھ(131)

ایس توں اڈ ون سونے استعارے تے نویکلیاں تشبیہاں وی اوہناں ورتوں وچ لے آندیاں نیں۔جیویں کہ

؎انج جیویں پرکار نیں چکر دتا اے

ہر واری سرکار نیں چکر دتا اے(132)

نکے نکے شعراں وچ اوہناں کئی تھاواں تے انوکھیاں اصطلاحاں دی ورتوں کیتی اے۔انوکھے تلازمے تے نویکلیاں ترکیباں نال شعراں دا حسن چمکایا اے۔

بہت ساریاں غزلاں وچ اوہناں اپنا تخلص نہیں ورتیا کئی تھاواں تے ''کلیماً'' تخلص کیتا اے۔زبان تے بیان دے حوالے نال تجمل کلیم ہوراں دی شاعری وچ اک خاص کشش اے،رعایت لفظی دے نال نال عام فہم تے روزمرہ بول چال دی زباں تکلف دیاں ساریاں حداں توڑ دیندی اے۔

؎بچہ کہہ کے ٹال گئے

گل تے میری وڈی سی(133)

یا فیر

؎نفرت دی سولی نہ چاڑھو

میرا جرم تے پیار اے بھاجی(134)

تجمل ہوراں دی غزل وچ فنی حوالے دے نال نال موضوعات دا کھلاروی موجود اے۔ایہدے وچ ہڈ بیتی دے تجربے وی نیں تے جگ بیتی دے وی تے ایہدے نال نال ہڈ بیتی دے تجربے اوہناں دی ذات توں لے کے کائنات ول سفر کردے دسدے نیں۔

عارف عبدالمتین بنیادی طور تے نظم دا شاعر اے پر اوہناں دی غزل وی فنی تے فکری پکیائی دا ثبوت اے۔انگ ساک نوں شاعری وچ ورتن والا ایہہ شاعر اکلاپے دا مسافر اے۔غلام حسین اوہناں دی شاعری دے ایس پکھ بارے آہندے نیں:

''عارف عبدالمتین دی شاعری اک ایسے شخص دی شاعری اے۔ جیہڑا اکلاپے دا دکھ
برداشت کررہیا اے پر اکلاپے دی اگ وچ سڑدیاں ہویاں وی اوہ اپنی ذات نوں
دوجیاں نالوں وکھرا نہیں سمجھدا۔ حقیقت وچ اوس دا اکلاپا اوس شخص دا اکلاپا اے جیہڑا
سچائی دی خاطر تے انسانیت دی خاطر لڑدا ہویا اپنے آپ نوں کلا محسوس کردا اے''۔
(135)

دھرتی دے اک اک جائے تے میں جندا اپنی وارداں ہاں وا چلے تے اک
اک رکھ دے سارے پتر ہلدے نیں
پلکاں وچ چک ہولی ہولی بول وی دھیرے دھیرے بول
جے پھٹ پین دلاں دے اندر قیامت تیک نہ سلدے نیں(136)

ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد وی اوہناں دی غزل دے موضوعات بارے ایہہ گل آہندے نیں کہ اوہناں اپنی شاعری وچ
''معاشرے دے ہر فرد نوں برابر دا شریک کیتا اے۔ جس دے نتیجے وچ اوہناں دی غزل وچ لوکائی دے ہر دل دی دھڑکن
سنی جاسکدی اے''(137)

معاشرے دیاں حقیقتاں بیان کرن والے ایس شاعر کول انسان دوستی دا جذبہ تھاں تھاں ڈھا جاسکدا اے

منیر نیازی وی نظم دا شاعر اے۔ اوہناں دی پنجابی کلیات داناں ''کل کلام'' اے ایہدے وچ اوہناں دیاں کجھ
غزلاں وی شامل نیں۔ اوہناں نظماں وانگ غزلاں وچ وی سماج تے وسیب دی تھاں فرد تے اوہدی انفرادیت نوں موضوع
بنایا اے۔ ''روپ نگر دے ایس پریمی'' دی غزل دا نمونہ ویکھو۔(138)

ہوا اے اجکل سویر ویلے
بدلدے موسم دے خواب ورگی
منیر تیری غزل عجیب اے
کسی سفر دی کتاب ورگی(139)

نرگسیت دا شکار ایہ شاعر اپنے آپ نوں لوکاں توں بچان واسطے خود پرستی وچ جائے پناہ ڈھونڈا اے۔

بے یقین لوکاں وچ بے یقین ہوجاندے
سانوں خود پرستی نے شہر توں بچا دتا(140)

ڈاکٹر رزاق شاہد روایت پسند غزل گو شاعر اے۔ نہ صرف اوہناں غزل دی پرانی روایت دی پیروی کیتی اے سگوں
اوہناں پنجابی زبان دے ٹھیٹھ لفظاں دا ورتارا کر کے اوہناں نوں نویں زندگی دتی اے۔ ایس بارے بشیر احمد آکھدے نیں کہ:

''ہر زبان وچ کش ایسے لفظ ہوندے نیں جو استعمال گھٹ ہوندے نیں۔ جو استعمال
گھٹ ہون دے سببوں اپنی موت آپ مرجاندے نیں۔ بعض اوقات ایہناں ادھ

موئے حرفاں نوں وڈا شاعر اپنی تخلیق دا حصہ بنا کے اک نویں زندگی دے دیندا اے۔
قاری جے غور نال رزاق شاہد دا کلام پڑھے گا تے خود ویکھ لئے گا کہ کئی بھلے ہوئے لفظ
دوبارہ ساہمنے آ گئے نیں۔ اس لحاظ نال وی رزاق شاہ ہوراں دی شاعری زبان لئی اک
مسیحائی عمل دا درجہ رکھدی اے۔ جا بجا احساس ہوندا پئی رزاق شاہد نے شہراں دی
مصنوعی زبان توں گریز کر کے علاقے دی خالص زبان نوں اختیار کیتا اے۔ میری دعا
اے کہ میرا رب سچا ایس مسیحا نفس شاعر نوں لمی عمر تے ہور اچی سوچ دیوے تے
ایہدے کلام نوں معجزہ فن بنا دیوے'' (141)

اوہناں دی شاعری وچ حسن و عشق دے ہجر وصال دے قصے تے شعراں دا پنجابی سبھا تے ٹھیٹھ پنجابی اکھراں دا ورتارا اوہناں دی وکھری سیہان دا سبب بن دا اے۔ شعراں دی پختگی تے زبان شناسی اوہناں دی انفرادیت اے۔

دل وچ ایسی بھڑکی ہجر تیرے دی اگ
ہوکیاں وچوں آون لگ پیا سیک جیہا (142)

پر گل ایتھے مکدی نہیں کہ رزاق شاہد ہوراں دی فکر صرف حسن و عشق تے ہجر وصال تیکر محدود اے۔ سگوں اوہناں دی غزل وچ اجو کے دور دے مسائل وی نیں تے دہشت گردی دا خوف وی، اوہ نام نہاد رہبراں توں وی پردہ چکدے نیں۔

میں نہیں مندا قوم دے آگو، زردے بھکھیاں نوں
چور، لٹیریاں نوں میں کدی فرشتا نہیں لکھیا (143)

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دے شاگرد شاکر سروری دی غزل وچ ڈاکٹر صاحب وانگ حرکت تے عمل دا درس موجود اے۔ اوہ مایوسی نوں گناہ سمجھدے نیں تے لوکائی نوں عمل ول پریردے نیں۔

فن کمال غریب دا ایویں ڈنڈی مار وتول رہے نیں
حق شناساں دے اوہ جثّے مٹی دے وچ رول رہے نیں (144)

اقبال زخمی وی اجو کے دور دے غزل گو نیں۔ اوہناں دی شاعری وچ غزل دے روایتی موضوعات جیویں کہ حسن و عشق تے ہجر وصال وی موجود نیں تے جدید حسیت وی۔ عشق حقیقی دا رنگ وی موجود اے تے حسن مجازی دیاں وارداتاں وی۔

ملا چپ چپ رہو ، گلا نہ کر، کیہہ لینا اے گلاں کر کے
گزارا کر لے دو گھڑیاں زمانے تھیں وفا کر کے
میں کیہ دساں وچھوڑے وچ کیہ کجھ بیتیا دل تے
کسے اتے ایہ بھیڑا وقت نہ آوے خدا کر کے (145)

انور دیاں غزلاں بارے جناب عارف نوں لکھدے نیں کہ:

''انور داس دیاں غزلاں اپنے موضوعات تے کھلار پاروں بڑیاں کھلیاں ڈھلیاں نیں۔انور داس اکھراں دی قیمت سمجھن والا لکھاری اے اوہ ہر اوس تھاویں اوہ لفظاں لیاؤندا اے جیہڑا کہ اوس تھاویں ہونا چاہیدا اے۔ اوہ مفکر قسم دا شاعر اے تے احساس وی رکھدا اے کہ پئی میرے پڑھن والے نوں کیہ تے کیہو جئی ضرورت اے۔ اوہ خواب وصال کرنا وی جاندا اے تے ہجر نوں وصال کرنا وی کیوں جے اوہنے غم تے درد نوں سنبھال کے رکھیا ہویا اے تے ایسے نوں کائنات دی سب توں قیمتی شے سمجھدا اے۔ اوہ چپ رہ کے سوال کر جاندا اے دکھاں وچ اسیر ہو کے اپنی زندگی نوں بحال کرن دا گر وی جان دا اے پر اوہنوں اپنی غزل تے مان کیوں نہ ہووے، جیہڑا بندہ الفتاں ونڈ سکدا اے۔ اوہ نفرتاں نوں نڈھال کر سکدا اے'' (146)

تے اپنے ہن مینوں مان ہے
میں غزل کہنا کمال کرنا
میں ونڈ دا ہاں اداس الفت
میں نفرتاں نوں نڈھال کرنا (147)

غلام یعقوب انور ہوراں توں بعد پنجابی ثقافت تے رہتل بہتل نوں غزل وچ الیکن والے افضل احسن رندھاوا پنجابی وسیب دا مہاندرا بڑے حقیقت پسندانہ انداز نال پیش کر دے نیں:

ساڈا کم اے سنڈھیاں وانگوں اک دوجے نال کھہنا
بھاویں چھپڑ دے وچ لیٹیئے پر آکڑ کے رہنا
مگدر ورگے پٹ تے بیٹھاں پتھر ورگیاں پنیاں نیں
جٹ دی لت نہیں پاڑی جانی دکھ دی ایس کتوری توں (148)

پنجابی غزل وچ ثقافت نوں اجاگر کرن توں اڈ اوہناں بین الاقوامی مسئلے وی غزل وچ پیش کیتے نیں۔

پھاہیاں تے پھسیاں دی کدے وی ہونہیں سکدی یاری
کسراں من لاں تیری اپنی صلح دی خبر اخباری
تیجی دنیا دے ملکاں وچ ونڈ انج دی ہوندی
ہر بھکھا ڈھڈ باغی تے ہر رجیا ڈھڈ درباری (149)

ایس غزل وچ تیجی دنیا دی گل ایہ دس پاؤندی اے کہ اوہ عالمی حالات واقعات دے وی جانوں نیں تے اپنی دھرتی دے نال عالمی سیاست نوں وی غزل وچ پیش کر دے نیں۔

''ہواواں زہر پیالے پیتے'' دے شاعر محبوب سرمد دی غزل وچ جدید حسیت تھاں تھاں جھلکدی اے۔ اوہناں دی غزل نہ صرف مسئلیاں دی نشاندہی کردی اے۔ سگوں اوہناں دا حل وی دسدی اے۔ اوہناں دیاں غزلاں وچ اجوکے دور دی بے حسی، خودغرضی، دہشت گردی تے جدید ٹیکنالوجی دی بدولت ابھرن والے مسئلے بڑے درمندانہ انداز نال پیش کیتے گئے نیں۔ غلام مصطفیٰ بسمل اوہناں دی غزل بارے لکھدے نیں کہ:

''اوہدیاں غزلاں وچ انسان دوستی، عصری شعور، مزاحمتی رویے، اصل تے نقل دی پچھان، سانجھ تے ہرکھ ورگے جذبیاں سیتی دھرو دے نال نال ورھیاں توں موجود معاشرتی بے یقینی دے عذاب وی موجود نیں جیہڑے نویں نسل نوں ایس بے اعتبار دنیا وچ روگ بن کے چنبڑے ہوئے نیں۔ جمالیاتی حوالے نال وی ایہناں وچ سچل ہاسے، زلفاں دے پرچھاویں تے ادریویاں داروگ ڈاڈھا مونہ زورا اے۔ ایہہ سارے رویے دھرتی دی خشبو تے معاشرتی دکھاں سکھاں دیاں مونہ بولدیاں تصویراں دا انوکھا روپ نیں'' (150)

اوہناں دی غزل دی ونگی ویکھو:

دل دی وستی دے وچ رہ گئی نمی جیہی لو
یا فر بیتیاں سمیاں دی اے سوچاں وچ خشبو
قوم دے ستے بھاگ جگاوے پاوے سدھی راہ
مستی اندر جدوں لکھاری لکھ دے اکھر دو (151)

تابش کمال نوں غلام مصطفیٰ بسمل ہوراں ''جھوکاں دا ونجارا تے دکھاں دا بھیال'' (152) آکھیا تابش کمال دی غزل لوک روایات اتے مبنی اے۔ اوہناں ایہناں غزلاں نوں لوک رنگ وچ الیکیا۔ اوہناں دیاں کئی غزلاں دی ردیف ساڈے صوفی شاعراں وانگ نسوانی اے۔ سوانیاں دے مونہوں عشق محبت ورگے کومل جذبیاں دا اظہار پنجابی کلاسیکل شاعری وچ ڈھیر لبھدا اے۔ تابش کمال ہوراں وی اوسے روایت دی پیروی کردیاں ہوئے ایہناں غزلاں وچ کلاسیکی رنگ تے مٹھاس شامل کیتی اے پر اوہناں اجوکے سمے دے مسئلے تے تکلیفاں وی الیکیاں نیں۔ غلام مصطفیٰ بسمل اوہناں دی غزل بارے اپنے وچار انج ظاہر کردے نیں:

''تابش کمال ہوراں اپنی غزل وچ اوہو گلاں کہیاں نیں جیہڑیاں پنجاب دیاں جھوکاں دے لوک گیتاں وچ صدیاں توں کیتیاں گئیاں لوک سندے چلے آرہے نیں۔ ایہناں لوک گیتاں وانگوں تابش کمال ہوراں اپنیاں غزلاں وچ حیاتی دیاں سبھے سچائیاں، ساریاں اوکڑاں تے کرڑائیاں بڑی سادگی تے سوہن سلکھنے محاوریاں دے ڈلھاں ماردے موتیاں نال جڑ کے سجادتیاں نیں۔ ایہ سچائیاں صدیاں توں پرچلت ہون

دے باوجود ہر دور وچ نویاں تے ہر دل دی آواز ہوندیاں نیں۔ ایہ تے ایہو آفاقی قدراں اکھواناں نیں''(153)

جیہڑا تیر میرے تک آیا وی نہیں سی
دل تے اوہدا چیر سنبھالی پھر ناواں
تابش میں تے اپنی خالی مٹھی وچ
بس اپنی تقدیر سنبھالی پھر ناواں(154)

محمد دین فانی ہوراں عمرانی تے اقتصادی مشکلات نوں غزل دا موضوع بنایا اے۔ اوہ حیاتی دے انفرادی تے اجتماعی دونواں پکھاں نوں غزل وچ بیان کردے نیں۔ ایہدے نال نال اوہ جذبہ عشق دے ازلی جذبے توں وی منکر نہیں۔ احتجاج تے استحصالی طبقے دی نندیا وی اوہناں دی غزل وچ موجود اے۔ آہندے نیں:

اس وستی دے لوک نہیں سندے کوک پکار کسے دی
اس مقتل وچ سر کسے دا تے تلوار کسے دی(155)

بابائے گجراتی منشی عبداللطیف دی تخلیق ''جھلیاں سدھراں'' وچ حمد، نعت، چومصرعے بیت تے چورانوے غزلاں شامل نیں۔ اوہناں دی غزل اتے ترقی پسندیت دی چھاپ وی اے تے جذبیاں دی سچائی وی اے۔ اوہ معاشرے دی اصلاح بارے وی پریشان وکھالی دیندے نیں۔ شریف کنجاہی اوہناں بارے لکھدے نیں کہ:

''اک پختہ کار شاعر دی طرح منشی ہوراں دیاں غزلاں دی روانی تے خیال دی رنگا رنگی بڑی دل کھچویں اے۔ محبت تے اڈیک وچ پین والے بھلیکھیاں نوں اوہناں جس خوبصورتی نال پنجابی رہتل دے پچھوکڑ وچ بیان کیتا اے اوہ اوہناں دا ای حصہ اے دل دا دھڑکنا تے خیر اردو شاعری دا وی موضوع اے پر اکھ دا پھڑکنا تے کاں دا بنیرے تے بولنا پنجابی تے پنجاب نال مخصوص اے'' (156)

شریف کنجاہی ہوراں دی رائے توں صاف ظاہر اے کہ منشی ہوراں دے سینے وچ وی دل دھڑکدا سی تے اوہ پنجاب وچ پائی جاون والی توہم پرستی تے یقین رکھدیاں ہوئے دل دا پروہنا اڈیک رہے سن

راہواں تکدیاں اکھاں بے نور ہوئیاں
ایویں جھوٹھے، بھلاوڑے رہے
پاندے کدی دھڑکیاں دل کدی اکھ پھڑکی
کوئی کاں بنیرے تے آبیٹھے(157)

غلام مصطفیٰ بسمل اوہناں دی شاعری دے ایس پکھ بارے آہندے نیں کہ:

''منشی عبداللطیف ہوراں دی شاعری وچ کلاسیکی رچاؤ، پنجاب دی دھرتی دا حسن ،

ایتھوں دی روایات ظالم ساہویں ہکاں ڈاہ کے کھلون والے سورمیاں دی جی داری
بارے فنی کلادا روپ تے لفظی چتر کاری لبھدی اے‘‘(158)

توں صیاد پچھانیا نہیں سانوں اسیں لوک آں کہڑے قبیلیاں دے
اساں لوہے دے سنگل تروڑ دتے سانوں دس نہ پنجرے تیلیاں دے(159)

شاعر مشرق دے دے شہر نال تعلق رکھن والے اظہر رانجھا دا پنجابی غزلاں دا پور ’’ڈونگیاں سوچاں‘‘ دے ناں نال چھاپے چڑھیا۔ ایس کتاب وچ نوحہ اے مٹدیاں قدراں دا، نوحہ اے اوہناں لوکاں دے وچھڑن دا جو ایہناں قدراں دے امین سن جو دھرتی دامان تران سن۔ لکھدے نیں کہ:

کھارے کھوہ سی مٹھے کردے امرت زہر وی کردے سی
گلی گلی وچ خوشیاں ونڈن خوشیاں دے ونجارے لوک
دل وچ نفرت پال دے نہیں سن تن اپنے نوں گالدے نہیں سن
سچے بول انمول اوہناں دے دل دے نہیں سن کالے لوک (160)

ایہناں دیاں کجھ غزلاں تے نظماں تے گیتاں دا گمان وی ہوندا اے گیت دے بولاں وانگ موسیقیت پیدا کرن لئی کوئی مصرعہ ہر بند وانگ دہراندے نیں۔ بغیر عنوان دتے اوہ نظم دی طرح بند دی شکل وچ لکھدے نیں۔

نفرت دی مٹی نوں پٹو
آس امید دے بی وچ سٹو
خوش بختی دا پانی لاؤ
پھل اگاؤ پیار وداؤ
کھٹے رتے پھل کھڑن گے وچھڑے سجن آن ملن گے
جگر دا سب نوں خون پلاؤ پھل اگاؤ پیار وداؤ(161)

صفدر ڈوگر ہوراں نظماں دے نال نال غزلاں وی لکھیاں نیں۔ ون سونے موضوعاں نوں اپنی شاعری وچ سموندے نیں تے آہندے نیں۔

سچ توں لگن مچ جیہناں نوں
کیویں چنگا کہن گے سانوں
جھوٹ دے پچھے نس نس جاندے
سچ دسے تے ہون پچھانہہ نوں(162)

الطاف سکندر بوسال دا غزلاں دا مجموعہ ’’خواب گواچا‘‘ دے ناں توں چھاپے چڑھیا اوہناں دیاں غزلاں دا مطالعہ دسدا اے کہ اوہ باشعور تے حساس بندے نیں۔ اوہ جیوندا جاگدا ضمیر رکھدے نیں کہ اوہ خواب تیکر گواچن نہیں دیندے تے

فیر حقیقتاں نوں تے بوہت ای سانبھ کے رکھدے نیں۔اوہ ادم تے عمل دا درس وی دیندے نیں تے کتے کتے تصوف دا رنگ وی اوہناں دی غزل اندر نظر آوندا اے، آہندے نیں۔

ٹٹ بھج اپنی ہوئی ہن تے دل دی بستی اندر

اپنا آپ نہ نظریں آوے اپنی ہستی اندر (163)

ایہہ اوہ مقام اے جتھے بندے دی ذات فنا ہو جاندی اے تے انا الحق دا مقام آ جاندا اے۔اوہ بندے نوں خود احتسابی ول پریردے نیں۔

گلے شکوے لکھ ہزار یاروبیلی کوئی ایس جہان اندر

ساڈے اپنے وچ عیب لکھاں جھاتی پایئے جے گریوان اندر (164)

اسلم کولسری بنیادی طور تے اردو دے شاعر نیں پر اوہناں دا پنجابی غزلاں دا مجموعہ ایہہ گل ظاہر کردا اے کہ اوہ غزل دے فنی و فکری تقاضیاں دے ڈاہڈے جانو نیں۔اوہناں دی غزل وچ ہجر دی کسک وی اے تے ملن دا احساس وی دنیا تے دنیاداری دے غم وی نیں تے فنی پکیائی وی۔

جنے وڈھے ہندے جاون وسدے شہر گراں

اوہناں ڈونگھا ہندا جاوے بند ے وچ کھنڈر

مٹی دے ایہہ ذرے وی اکھاں دیاں کنیاں نیں

سیراں کر،پردھرتی اتے پیر تے پولے دھر (165)

محمد سعید اللہ صدیقی اوہناں دی پنجابی غزل بارے فلیپ تے لکھدے نیں۔

''اردو شاعری طرحاں اسلم کولسری دی پنجابی شاعری وی اک نویں تے نویکلی آواز اے۔جہڑی دل دے ویہڑے وچ چوہدویں دے چن دی چانی،پنڈ دیاں شاماں،بیلے دی چھاواں،باگاں دیاں ھپاں،سکے پتیاں دی خوشی تے ہریاں پھلاں دے ہاسے ورگے کئی رنگ کھلاردی جاندی اے''(166)

اسلم کولسری دے شاگرد رفیق کاشمیری نے وی پنجابی غزل دے میدان وچ طبع آزمائی کیتی اے۔اوہناں غزل وچ نویں تجربے وی کیتے نیں تے مخمس،مسدس دی ہیئت وچ غزلاں وی لکھیاں نیں۔اوہناں دی ایس ہیئت وچ لکھی غزل دی ونگی ویکھو۔

سچ کہندے نیں ربا تیرا بھید کسے نئیں پایا

اسماناں تے بہہ کے وی توں اپنا آپ وکھایا

ایناں سوہنا یار بنا کے ایہہ وی سکھلا دے

نظراں دی کرپان دلاں چوں پار کرن دی جاچ

آندے آندے آندی اے پیار کرن دی جاچ (167)

ڈاکٹر بشیر عابد دی غزل وچ سماج دی ٹٹ بھج دے نال نال جذبات دا اظہار وی کمال خوبصورتی نال ملدا اے۔ شاعری نوں لوکائی وچ شعور بیدار کرن لئی ورتدے نیں تے لوکائی نوں چنگے کماں ول پریردے نیں۔

گراؤ میرا مکان ایہہ، گوانڈھیاں دا خیال رکھنا
چراغ ہنجواں دے بال رکھنا ، خشی نہیں تے ملال رکھنا (168)

گواچے سفنے لبھن دا آہر کرن والے امجد حمید محسن دی شاعری وچ اجوکے سمے دے سماجی، سیاسی تے نفسیاتی منظر نامے بڑی حقیقت پسندی نال الیکے گئے نیں۔ ہوس پرستی تے زر پرستی دا نقشہ الیکدیاں آہندے نیں:

سبھناں پاسے ایہو شور
آدم بن گئے آدم خور (169)

اقبال نجمی دا تعلق پنجابی ادب دی زرخیز دھرتی گوجرانوالہ نال اے۔ اوہناں ون سونیاں غزلاں لکھ کے ایہہ ثابت کیتا اے کہ غزل ہر موضوع اتے لکھی جاسکدی اے۔ ڈاکٹر اسلم رانا اوہناں دی غزل دے فکری پکھ بارے آہندے نیں کہ:

''ایس عہد نے ساڈے سماج نوں جتھے ہور لعنتاں عنایت کیتیاں، اوہناں وچ اک مکروہ چیز دوغلا پن اے۔ اسیں اک اک چہرے اتے کئی چہرے سجائے ہوئے نیں۔ جھوٹھی شرافت، دیانت، امانت، ذہانت تے متانت دے ماسکاں پچھے تلخ حقیقتاں دے چیچک زدہ چہرے نیں۔ نویں نویں دولتمنداں خود ساختہ، سماجی، ادبی، سیاسی تے سماجی خداواں نے معاشرے وچ دوغلی کیفیت نوں ایسا رواج دتا کہ حق سچ دی اصل شناخت وی اک مسئلہ بن گئی اے۔ ایس دوغلے پن نوں محمد اقبال نجمی نے تخلیقی سطح اتے محسوس کیتا اے تے اک فنکار دے حوالے نال دکھ دا اظہار کیتا اے''۔ (170)

ایس منظر نامے وچ اوہناں دی غزل دا اک شعر ملاحظہ کرو:

پینڈیاں نیں ونڈیاں تے ملدیاں نیں کرسیاں
چوراں، رسہ گیراں تھیں ایہہ شہر تاں دا ہن ملاپ (171)

بیرا جی نے اپنیاں غزلاں وچ سماج دے سارے منظر الیکے نیں اوہ نفسیات دے وی جانو جاپدے نیں جدوں آکھدے نیں کہ:

تھوڑ دلے کم ہمتے راہ وچ تھک جاندے
دھپاں دھوڑاں جڑ کے میوے پک جاندے
اک دوجے توں پہلاں اوہلے رکھدے نیں
اک دوجے کول اوڑک سب کجھ بک جاندے (172)

حسین شاہد بارے غلام مصطفیٰ بسمل آکھدے نیں کہ

''حسین شاہد ہوراں دا قلم عشق تے دوات نال سوچ تے اکھر نال، ہرنگاں سولی تے چمن نال اے بدیس وچ رہ اوہ اپنی رہتل، تہذیب تے وسیب دے طور طریقیاں نوں نہیں بھلے سگوں ایس دوری نے اپنی تہذیب نال عشق کرن تے مجبور کر دتا''۔(173)

اجو کے دور وی بے حسی تے لالچ ویکھ کے کدی کدائیں تے اوہ رب نال شکوہ کر بیٹھدے نیں

سپاں ہتھ خزانے آون چوراں ہتھ نیاں
بھکھی مرے خدائی ایتھے ویہندا رہوے خدا(174)

رمضان شاکر نے غزلاں وچ عشق توں اڈ جدید حسیت نوں بڑے سچے ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔:

دنیا ہور دی ہور
سجن ٹھگ تے منصف چور
بٹ بٹ ویکھ پئے مسکین
لٹن والے پاون شور
ڈاڈھے موجاں مانن
ماڑے دا نہ چلے زور(175)

ڈاکٹر رشید انور ہوراں دے شاگرد نسیم حیدر گورائیہ دی شاعری دی کتاب ''یاداں دے پر چھاویں'' دے ناں توں 1993 وچ چھاپے چڑھی۔ ایس کتاب وچ اوہناں نظماں تے گیت وی شامل کیتے نیں پر ایہدے وچ غزلاں دی تعداد اوہناں توں ودھ اے۔ اوہناں دی شاعری بارے حسین شاد لکھدے نیں کہ:

''نسیم حیدر گورائیہ اک اجیہا شاعر اے جیہدے طبیعت وی رواں اے تے وسوں وی پینڈو رکھدا اے۔ ایس لئی اوہناں دی شاعری وچ حسن، سادگی تے پرکاری دے لشکارے تھاں تھاں نظر آوندے نیں''(176)

سادگی تے پرکاری اپنی تھاں، پر نسیم حیدر ہوراں دی غزل وچ سماج دی عکاسی اپنے پورے تخلیقی حسن نال وکھالی دیندی اے۔ سادہ اکھراں دی ورتوں کر کے اوہ حسن وعشق دا تصور وی بیان کر دے نیں تے جدید عہدے دے مسئلے وی۔

خونی دورا ے خون دے رشتے مکن لگ پئے
پتر اپنے پیو نوں وڈھن ٹکن لگ پئے
سچ دے خول نسیم چڑھا کے چہرے تے
ہن تے لوکی جوٹھ پلندے چکن لگ پئے(177)

نسیم حیدر گورائیہ ہوراں دی غزل تے روایت پسند دی چھاپ وی اے پر اوہ فنی تقاضے ساہمنے رکھدیاں ہویاں غزل آہندے نیں۔مثلاً اوہناں دی سراپا نگاری دی اک مثال ویکھو

ریشم ورگیاں کالیاں زلفاں مکھڑا وچ مہتاب جیسا
سوہنیاں تیرے نین نشیلے جیکن جام شراب جیہا
صورت ورگی صورت تیری رنگاں نال کلام کرے
حسن دیاں تفسیراں کردا چہرہ پیار کتاب جیہا(178)

پنجاب یونیورسٹی پنجابی ڈیپارٹمنٹ دے استاد ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد ہوریں تحقیق تے تنقید نگاری وچ جدید تقاضیاں نوں ساہمنے رکھدے نیں تے ایہدے نال نال اوہ شاعری وی کردے نیں۔اوہناں دی غزل دی ونگی ویکھو۔

دلدی کدورت جے نہ کڈھی جاوے تے
ایویں گھٹ گھٹ چھیاں پان دی کیہ فائدہ
جے نہیں دتا دل کسے نوں سجناں فیر
ایویں ڈھولے ماہیے گان دا کیہ فائدہ (179)

خاور راجا اجو کے دور دی اک پڑھی لکھی سوانی اے اوہناں دے کئی شعری مجموعے چھپ چکے نیں۔غزل توں ودھ اوہناں دا دھیان نظم ول اے تاہم کدی کدی غزل وی آکھ لیندیاں نیں

سانوں ملیاں ایہ سوغاتاں
لمیاں کالیاں نھیریاں راتاں
بوہے نال پئے سر ٹکرائیے
اڈیاں نینداں جھلیاں راتاں(180)

نمے نمے درداں نوں اپنے اندر سمولین والے شاعر ڈاکٹر ناہید شاہد اپنی غزل وچ اوہو سوال الیکدے نیں جنہاں دا سامنا اجو کے دور چ ہر حساس بندے نوں کرنا پیندا اے۔یعنی ایس خود غرض دنیا وچ کوئی اپنا ہے کہ نہیں،استحصال تے ناانصافی مہاتڑاں دا مقدر کیوں اے تے ایہناں سوالاں دی تپش نوں غزلاں راہیں کڈھدے نیں۔اوہناں دا لہجہ تکھا وی اے تے خطابیہ وی اے تے اوہ نکے نکے اشاریاں تے کنائیاں راہیں رنگ برنگیاں تصویراں وکھا کے لوکائی دا احساس جگان دا آہر کردے نیں:

ایتھوں تیک ترقی کیتی ویلے نے
جمدیاں ٹھیڈے کھاندے پُتر مانواں دے
ٹر دے رہے آں پر نہیں کجھ وی دس رہیا
دھدل دھدل مکھڑے ہو گئے راہواں دے (181)

پنجاب یونیورسٹی دے استاد تے نوجوان شاعر ڈاکٹر نوید شہزاد ہوراں دی شخصیت دیاں کئی پرتاں نیں اوہ محقق وی نیں تے نقاد وی، تاریخ دان وی نیں تے شاعر وی۔ اوہناں دیاں غزلاں وچ آل دوالے دیاں تلخیاں اپنی پوری شدت نال موجود نیں۔ اوہ اک حساس منکھ نیں تے اوہناں دا شمار اوہناں لوکاں وچ ہوندا اے جنھاں پاروں حیاتی دا سہپن موجود اے۔ تاں ای جدوں اوہ غزل لکھدے نیں تے اپنے دل دا درد اوہدے وچ پرو کے قاری دے ذہن تے دماغ نوں جلا بخش دیندے نیں۔

ہے کوئی جو فیر اکواری سر نیزے تے دھر کے
خود غرضی دی سولی اتوں دھرتی لاش دھریکے
دسو کیویں خود غرضی نوں اپنے سینے لاواں
ظلم کتے وی ہوندا ہووے میں ایتھے مرجاواں (182)

ارشد اقبال ارشد وی جبر و کرب دے ایس ویلے، امن و آشتی تے آزادی و حریت دے چاہیوان نیں پر جدوں اپنے آل دوالے ہوون والے دھرو ویہندے نیں تے فیر آکھدے نیں۔

کد مکے گا جبر دا موسم
ہردن بھیڑی خبر دا موسم
ہن تے روح وی ونھی جاندا اے
ربا ساڈے صبر دا موسم (183)

منیر عصری ہوراں دی غزل روایت تے جدیدیت دا آہنگ معلوم ہوندی اے۔ رومانیت دا رنگ غالب ہوون دے باوجود سماج دیاں تلخیاں تے کتے کتے مزاحمتی رویاں نظر آؤندا اے۔

ایس گراں دے جیوندے لوکو! نکے نکے نہ ہویو
نت نہیں ساڈے لہو تے پلنی ظلم دی جاگیر
ساڈے ہتھاں وچ وی جادو، ساڈے رنگ وی گوڑھے
ویری کیوں نہیں لیکن دیندے، کرماں دی تصویر (184)

کلیم شہزاد دی شخصیت دیاں کئی جہتاں نیں۔ اوہ بیک وقت افسانہ نگار، مترجم تے شاعر نیں۔ غزل وچ ون سونے تلازمے تے ترکیباں دی ورتوں کر کے اپنے احساساں، اپنیاں محرومیاں نوں رومانی لہجے نال غزل دے حوالے کر دیندے نیں۔

پلکاں اے تے تارے لیکے ونڈیاں نیں رشنائیاں وی
پر اس گل دی سمجھ نہیں آئی کیوں نھیرے دے قیدی آں
جسم کلی وفادار کیتا اپنی جھولی پایا اے

ویکھن نوں آزادی اے پر بے دوسے دے قیدی آں (185)

کاجل کانپوری ہوراں غزل وچ نویں نویں مضموناں نوں پیش کر کے غزل دا فکری گھیرا ہور موکلا کر دتا اے۔ ونگی دے طور تے اوہناں دی غزل دی کجھ شعر ملاحظہ کرو۔

ماضی دے میں سارے ورق پھرولے نیں
میرے بچپن وچ وی درد پٹولے نیں
میں نہیں انگلی چھڈی حالے رہتل دی
میرے نال اجے وی ماہیئے ڈھولے نیں
کاجل مکنی نہیں ایہہ ریت غلامی دی
ایس نسل وچ وی لکھاں گولے نیں (186)

حنیف صوفی ترقی پسند سوچ دا علمبردار اے۔ اوہ اپنیاں غزلاں وچ مہاتڑ لوکائی نال ہوون والیاں ناانصافیاں نوں بڑی حقیقت پسندی نال پیش کر دے نیں۔ پنجابی وسیب توں علامتاں، تشبیہاں تے استعارے مستعار لے کر غزل دی دھرتی نال جڑت ڈونگھی کر دے نیں۔ آہندے نیں:

ساڈے لئی یار زمانے اوہو ای نیں
اج وی اوہدے کول بہانے اوہو ای نیں
لوکیں مالک بن گئے شیش محلاں دے
میری کلی اتے کانے اوہو ای نیں
اوہنے ویہڑا ہور وسایائے صوفی جی
اپنے گٹ دے اتے گانے اوہو ای نیں (187)

نوجوان شاعر ڈاکٹر عباد نبیل شاد دی غزل وچ سماجی ناانصافیاں دے اظہار وی اے تے تبدیلی دی خواہش تے دھرتی نوں سکھاں تے امن دا گہوارہ بنے ویکھن دی تاہنگ وی اے۔ ایہہ دراصل اپنی دھرتی دا اوہ آفاقی پیار اے جو دھرتی دے خاطر لکھاں دکھاں نوں جر لین دا حوصلہ دیندا اے۔

پیلا مکھ وی میرا دکھ اے
انھی بھکھ وی میرا دکھ اے
میرا سکھ تے سکھ نہیں تیرا
تیرا دکھ وی میرا دکھ اے (188)

قصہ مختصر ایہہ کہ پنجابی غزل دا سفر جاری وساری اے۔ پیر فضل گجراتی ہوراں توں بعد پنجابی غزل تواتر نال لکھی جا رہی اے۔ اگر چہ اج دی تیز ترین دنیا وچ کسے گل بارے پیش گوئی نہیں کیتی جا سکدی پر ایس سلکھنی روایت نوں سامنے رکھدیاں ہویاں آکھیا جا سکدا اے کہ جے ایہہ سلسلہ جاری رہیا تے پنجابی غزل ترقی دے زینے طے کردی پنجابی زبان وادب دے چمن نوں مہکاؤندی رہوے گی۔

حوالہ جات

1۔ جگتار، ڈاکٹر بحوالہ مضمون، پاکستانی شاعری دا تنقیدی مطالعہ مشمولہ معاصر اردو غزل مرتبہ رئیس قمر، دہلی اردو اکیڈمی 1994 ص16

2۔ فیروز اللغات، الحاج فیروالدین، فیروز سنز س ن ص132

3۔ عبدالحمید سرشار، غزل تے پنجابی غزل، لاہور، بزم فقیر پاکستان 2000 ص18

4۔ غلام مصطفیٰ بسمل، پنجابی غزل دا ارتقاء، لاہور، ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقابت 1996 ص8

5۔ محمد حسن پروفیسر مضمون مشمولہ معاصر اردو غزل مرتبہ رئیس قمر، دہلی اردو اکیڈمی 1994 ص16

6۔ ابولاعجاز حفیظ صدیقی، تفہیم و تحسین شعر، لاہور سنگت پبلشرز، 2016 ص129

7۔ انعام الحق جاوید ڈاکٹر، پنجابی ادب دا ارتقا، لاہور الفیصل ناشران 2015 ص359

8۔ آبادی، نثار اکبر، شعر اور فن شعر، لاہور جاسم پبلی کیشنز 2013 ص26

9۔ رؤف شیخ، شکر دوپہر، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1992 ص11

10۔ سلام سندیلوی، ڈاکٹر، ادب کا تنقیدی مطالعہ ادب اور اصناف ادب کا تجزیہ، لاہور مکتبہ میری لائبریری 1986 ص58

11۔ اسلم رانا، ڈاکٹر، نوک پلک لاہور، ایس اے پبلشرز 1991 ص38۔

12۔ وارث شاہ، ہیر وارث شاہ مرتب شیخ عبدالعزیز بیرسٹریٹ لاء، لاہور، پنجابی ادبی اکیڈمی 1964 ص230

13۔ سلام سندیلوی، ڈاکٹر، ادب کا تنقیدی مطالعہ ادب اور اصناف ادب کا تجزیہ، لاہور مکتبہ میری لائبریری 1986 ص57

14۔ غلام یعقوب انور، علامہ، چن دی کھاری، گوجرانوالہ انور لاج س ن ص58

15۔ فضل حسین گجراتی، پیر، لاہور، عزیز بکڈ پو س ن ص48

16۔ سلیم کاشر، سرگی دا تارا، لاہور، عزیز بکڈ پو، 1998، ص63

17۔ یوسف حسین خاں، ڈاکٹر، اردو غزل، لاہور القمر انٹر پرائزز طبع، اول ص55

18۔ عبدالحمید سرشار، غزل تے پنجابی غزل لاہور، بزم فقیر پاکستان، 2000 ص188

19۔ سید عابد علی عابد پروفیسر، اصول انتقاد ادبیات، لاہور، سنگ میل پبلی کیشنز، 2006، ص274، 275

20۔ سلام سندیلوی، ڈاکٹر، ادب کا تنقیدی مطالعہ ادب اور اصناف ادب کا تجزیہ، لاہور مکتبہ میری لائبریری ص275

21۔ اوہی، ص261، 262

22۔ فضل حسین گجراتی، پیر، لاہور، عزیز بکڈ پو س ن ص82

23۔ سلام سندیلوی، ڈاکٹر، ادب کا تنقیدی مطالعہ ادب اور اصناف ادب کا تجزیہ، لاہور مکتبہ میری لائبریری ص109

24۔ اوہی، ص81

25۔ سید عابد علی عابد پروفیسر، اصول انتقاد ادبیات، لاہور سنگ میل، پبلی کیشنز، 2006ص، 348

26۔ سلام سندیلوی، ڈاکٹر، ادب کا تنقیدی مطالعہ ادب اور اصناف ادب کا تجزیہ، لاہور مکتبہ میری لائبریری، ص351

27۔ آبادی، نثار اکبر، شعر اور فن شعر، لاہور، جاسم پبلی کیشنز 2013ص 27، 28

28۔ فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر سوہل ملوک کلیاں، لاہور، سنگ میل پبلی کیشنز 2000ص 41

29۔ ناہید شاہد، ڈاکٹر، ڈاکٹر فقیر دی غزل مضمون مشمولہ کھوج تحقیقی مجلّہ پنجابی زبان وادب، شعبہ پنجابی، لاہور، یونیورسٹی اورینٹل کالج شمارہ 680، جنوری۔ جون 2012 ص 12، 13

30۔ فضل حسین گجراتی، پیرٹکوراں، گجرات، ادارہ اشاعت ادب، 1970، ص21

31۔ رشید انور، ڈاکٹر، یاداں، لاہور آفتاب، پبلی کیشنز، 1974 ص13

32۔ غلام یعقوب انور، علامہ، چن دی کھاری، گوجرانوالہ، انور لاج، س ن، ص29

33۔ اوہی، ص113

34۔ سلیم کاشر، سرگی داتارا، لاہور، عزیز بکڈپو، 1998، ص12

35۔ علی محمد ملوک، مورچلد یاں سوچاں بوریوالہ، مجلس میاں محمد 1984 ص95

36۔ ثناء اللہ جمیل، پروفیسر پنجابی غزل مشمولہ لعلاں دی پنڈ مرتبہ اقبال صلاح الدین، لاہور عزیز بکڈپو 1997 ص133

37۔ اوہی، ص133، 134

38۔ احمد حسین قریشی قلعہ داری، ڈاکٹر مضمون مشمولہ کھوج جلد 2 شمارہ ا، تحقیقی مجلّہ پنجابی وادب شعبہ پنجابی لاہور یونیورسٹی اورینٹل کالج، جولائی۔ دسمبر 1979 ص47

39۔ عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر مجلّہ تحقیق مضمون پنجابی غزل کا پہلا شاعر کون، لاہور، اورینٹل کالج، پنجاب یونیورسٹی 1996 ص102

40۔ اوہی، ص102 ص104

41۔ قریشی، عبدالغفور پنجابی ادب دی کہانی، لاہور، عزیز بکڈپو 1972، ص407

42۔ شاہ حسین، کافیاں شاہ حسین، سودھن ہار محمد آصف خاں، لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1989، ص52

43۔ مولابخش کشتہ، دیوان کشتہ، اشرف پریس، لاہور، س ن، ص25

44۔ عادل صدیقی، ڈاکٹر، میاں مولابخش کشتہ...... پنجابی دا پہلا صاحب دیوان غزل گو مضمون مشمولہ باراں برج پنجاب

دے آہر غلام مصطفیٰ بسمل، لاہور، ادارہ پنجابی، ادب تے ثقافت، 2002، ص 20

45۔ اوہی، ص 21

46۔ اوہی، ص 21

47۔ اوہی، ص 23

48۔ عارف عبدالمتین، پرکھ پڑچول، لاہور ٹیکنیکل پبلیشرز 2003 ص 209

49۔ عادل صدیقی، ڈاکٹر، میاں مولا بخش کشتہ...... پنجابی دا پہلا صاحب دیوان غزل گو مضمون مشمولہ باراں برج پنجاب دے آہر غلام مصطفیٰ بسمل، لاہور، ادارہ پنجابی، ادب تے ثقافت 2002 ص 21

50۔ فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، غزل مشمولہ غزل تے پنجابی غزل از حافظ عبدالمجید سرشار، لاہور، بزم فقیر پاکستان، 2000ء، ص 179

51۔ عبدالغنی وفا، غزل مشمولہ پنجابی ادب دا ارتقا از غلام مصطفیٰ بسمل لاہور، ادارہ پنجابی زبان، ادب تے ثقافت 1996 ص 28

52۔ عبدالمجید سالک، مشمولہ پنجابی ادب تے سالک مرتب ڈاکٹر عبدالسلام خورشید، لاہور، پنجابی ادبی اکیڈمی، 1960، ص 26

53۔ اوہی، ص 1

54۔ شریف کنجاہی غزل مشمولہ جیوندی جاگدی مرتب ہمایوں پرویز شاہد، لاہور، گلشن ادب پبلی کیشنز، 2014، ص 205

55۔ تنویر بخاری، بجھی عشق دی اگ نوں وا لگی، لاہور، ادارہ پنجابی لکھاریاں، شاہدرہ 1985 ص 92

56۔ حکیم ناصر، غزل مشمولہ باراں برج پنجاب دے مرتب غلام مصطفیٰ بسمل، لاہور، ادارہ پنجابی زبان، ادب تے ثقافت 2002 ص 115

57۔ اوہی، ص 115

58۔ اوہی، ص 118

59۔ اوہی ص 123

60۔ اوہی ص 123

61۔ اوہی ص 135

62۔ یونس احقر، ڈاکٹر مشمولہ باراں برج پنجاب دے آہر غلام مصطفیٰ بسمل، لاہور، ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 2002 ص 124

63۔ فقیر محمد فقیر ڈاکٹر پنجابی زبان وادب کی تاریخ، لاہور، سنگ میل پبلی کیشنز 2002 ص 121

64۔ ماہنامہ سپوتنک، صوفی تبسم......احوال وآثار مرتبہ ڈاکٹر نثار احمد قریشی، اپریل 2003 ص 103

65۔ اوہی، ص 102

66۔ دائم اقبال دائم، سیف الملوک (شاہ پری) سیالکوٹ، حاجی حافظ عبدالحق تاجران کتب 1959 ص 155

67۔ اوہی، ص 157

68۔ اسلم رانا، ڈاکٹر، (جوشوا فضل الدین حیاتی تے فکر) خصوصی شمارہ کھوج، شمارہ 45، 46، لاہور، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، ص 325

69۔ جوشوا فضل الدین غزل مشمولہ شمارہ 460=45، لاہور، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج ص 126

70۔ اسلم رانا، ڈاکٹر، سرمد سوچاں، لاہور، عزیز پبلشرز 1989 ص 35

71۔ نبیلہ رحمٰن، پروفیسر، حسن جمال غزل دا مضمون مشمولہ باراں برج پنجاب دے آہر غلام مصطفٰی بسمل، لاہور، ادارہ پنجابی زبان، ادب تے ثقافت 2002 ص 50

72۔ پیر فضل حسین گجراتی، ڈونگھے پینڈے، لاہور، عزیز بک ڈپو، س ن، ص 19

73۔ اوہی، ص 34

74۔ اوہی، ص 26

75۔ اوہی، ص 113

76۔ اوہی، ص 109

77۔ اوہی، ص 13

78۔ اوہی، ص 91

79۔ ماہنامہ، مہر و ماہ، اشاعت خاص از کار فضل، جولائی اگست 1965 ص 91، 92

80۔ یوسف حسین خاں، ڈاکٹر، اردو غزل، لاہور القمر انٹر پرائز طبع، اول ص 288

81۔ رشید انور، ڈاکٹر، یاداں، لاہور، آفتاب پبلی کیشنز، 1974 ص 63

82۔ اوہی، ص 109

83۔ اوہی، ص 15

84۔ عارف عبدالمتین، پرکھ پڑچول، لاہور ٹیکنیکل پبلشرز 2003 ص 241

85۔ رشید انور، ڈاکٹر، یاداں، لاہور، آفتاب پبلی کیشنز، 1974 ص 17

86۔ غلام یعقوب انور، علامہ، چن دی کھاری، گوجرانوالہ انور لاج س ن ص 22

87۔ سید فضل الحسن حسرت موہانی، نکات سخن، کراچی، الکتاب، آرام باغ روڈ س ن ص 181

88۔ علامہ، چمن دی کھاری، ص 21

89۔ امین خیال مشمولہ پنجابی ادب دا ارتقا از غلام مصطفیٰ بسمل، لاہور، ادارہ پنجابی زبان، ادب تے ثقافت 1996 ص45

90۔ بشیر باوا غزل مشمولہ پچھان پنجابی غزلاں مرتب اکرم باجوہ لاہور، خزینہ علم وادب 2000 ص63

91۔ اکرم باجوہ، غزل مشمولہ اوہی، ص45

92۔ طفیل خلش غزل مشمولہ جیوندی جاگدی پنجابی غزل مرتب ہمایوں پرویز شاہد، لاہور، گلشن ادب پبلی کیشنز 2014 ص229

93۔ احسان اللہ طاہر، اک انکھی سورج، مضمون مشمولہ پنجابی غزل دے نورتن مرتب پروفیسر محمد امین طارق، لاہور، ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 1999 ص152

94۔ اوہی، ص188

95۔ غلام مصطفیٰ بسمل، بیلا پیڑاں دا، لاہور پنجندا کیڈمی 1980 ص62

96۔ غلام مصطفیٰ بسمل، انسانی رشتیاں دا احساس رکھن والا سچا شاعر مضمون مشمولہ پنجابی غزل دے نوں رتن مرتب پروفیسر محمد امین طارق، لاہور، ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 1999 ص178

97۔ عادل صدیقی غزل مشمولہ پنجابی غزل دے نوں رتن مرتب پروفیسر محمد امین طارق، لاہور، ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 1999 ص188

98۔ عادل صدیقی، ڈاکٹر، بند اکھیاں وچ منظر، لاہور پنجابی فاؤنڈیشن 2006 ص56

99۔ عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر، دیباچہ سولاں سر سرداری از امین خیال گوجرانوالہ پنجابی ادبی مرکز 1993 ص7

100۔ اوہی، ص19

101۔ امین خیال، سولاں دا سر سرداری ص152

102۔ اسلم رانا، ڈاکٹر پتھر نگر دا شاعر مضمون مشمولہ پنجابی غزل دے نوں رتن مرتب پروفیسر محمد امین طارق، لاہور، ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 1999 ص30

103۔ رؤف شیخ، بلدا شہر، لاہور ادارہ پنجاب رنگ 1971 ص61

104۔ اوہی، ص82

105۔ اوہی، ص35

106۔ اوہی، 21، 22

107۔ سلیم کاشر،سرگی داتارا،لاہورعزیز بکڈپو1996ص69

108۔ شہباز ملک، ڈاکٹرمضمون مشمولہ پنجابی غزل دے نوں رتن مرتب پروفیسر محمد امین طارق، لاہور، ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 1999ص65

109۔ اکرم باجوہ،جگراتے دی چھانی رت مضمون پنجابی غزل دے نوں رتن مرتب پروفیسر محمد امین طارق، لاہور، ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 1999ص136

110۔ علی محمد ملوک، ساہواں دردسمندر پنیا، بوریوالہ اکیڈمی ص52

111۔ اکرم باجوہ،جگراتے دی چھانی رت مضمون پنجابی غزل دے نوں رتن مرتب پروفیسر محمد امین طارق، لاہور، ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 1999ص138

112۔ اکرام مجید،نویاں زمیناں،فیصل آباد،مسلم پنجابی مجلس1990ص107

113۔ جمال ہوشیار پوری،نویاں زمیناں داعروضی تجزیہ مشمولہ پنجابی غزل دے نوں رتن مرتب پروفیسر محمد امین طارق، لاہور،ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 1999ص212

114۔ منظوروزیرآبادی،توں وی چن اچھال کوئی، لاہور پنجابی ادبی سانجھ،1985ص85

115۔ اوہی،ص88

116۔ اسلم رانا، ڈاکٹر دیباچہ مشمولہ پنجابی غزل دے نوں رتن مرتب پروفیسر محمد امین طارق، لاہور، ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 1999ص9

117۔ اوہی،ص10

118۔ ساقی گجراتی غزل مشمولہ،اوہی،ص125

119۔ عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر،نویاں راہواں داپاندھی......ساقی گجراتی مضمون مشمولہ اوہی،ص9

120۔ اوہی،ص124

121۔ عارف عبدالمتین دیباچہ مشمولہ سوچ داسفرازیونس احقر لاہور،اقدس پبلی کیشنز1979ص9،15

122۔ یونس احقر،سوچ داسفرلاہوراقدس پبلی کیشنز1979ص43

123۔ عادل صدیقی ادم تے ہمت داشاعرمضمون مشمولہ پنجابی غزل دے نوں رتن مرتب پروفیسر محمد امین طارق، لاہور، ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 1999ص98

124۔ یونس احقر،سوچ داسفرلاہوراقدس پبلی کیشنز1979ص48

125۔ اکرم شیخ، پتھراں وچ اکھ،ص92

126۔ یونس احقر،سوچ داسفرلاہوراقدس پبلی کیشنز1979ص101

127۔ اوہی،ص137

128۔ انورمسعود، دیباچہ مشمولہ ہان دی سولی ازتجمل کلیم،اسلام آباد، پہلا پیرپبلی کیشنز2012 ص مڈھلا

129۔ تجمل کلیم،ہان دی سولی،اسلام آباد پہلا پیرپبلی کیشنز2012 ص41

130۔ اوہی،ص60

131۔ اوہی،ص63

132۔ اوہی،ص127

133۔ اوہی،ص67

134۔ اوہی،ص98

135۔ غلام حسین، دیباچہ مشمولہ اکلاپے دامسافرازعارف عبدالمتین،لاہور،ٹیکنیکل پبلشرز1987 ص23

136۔ عارف عبدالمتین،اکلاپے دامسافرازعارف عبدالمتین،لاہور،ٹیکنیکل پبلشرز1987 ص127

137۔ عصمت اللہ زاہد،ڈاکٹرمشمولہ پنجابی غزل دے نوں رتن مرتب پروفیسرمحمدامین طارق،لاہور،ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت1999 ص37

138۔ اسلم رانا،ڈاکٹررنگ سنگ،لاہور،سنگ میل پبلی کیشنزس ن ص5

139۔ منیرنیازی،کل کلام،لاہور،ماوراپبلشرز1993 ص178

140۔ اوہی،ص204

141۔ بشیراحمدبشیر،دیباچہ مشمولہ مٹھّیاں کسکاں ہجردیاں،ازڈاکٹررزاق شاہد،لاہورمقصودپبلشرز2016 ص24

142۔ رزاق شاہد،ڈاکٹرمٹھّیاں کسکاں ہجردیاں،لہور،مقصودپبلشرز،2016،ص27

143۔ اوہی،ص28

144۔ شاکرسروری، ننگے پیر،شیخوپورہ،شاخ ادب،س ن،ص90

145۔ اقبال زخمی،چن دے محل پچھوکڑ،لاہور،ادارہ پنجابی لکھاریاں1991 ص73

146۔ محمدعارف نون، جدید پنجابی غزل دے رجحانات داتحقیقی تے تنقیدی جائزہ، مقالہ برائے پی۔ایچ۔ڈی مملوکہ پنجاب یونیورسٹی ص79

147۔ انوراداس،ساہواں دی خوشبو،لاہوراداہ پنجابی لکھاریاں1984 ص55

148۔ افضل احسن رندھاوا، چھیواں دریا،فیصل آبادآرٹس کونسل1997 ص167

149۔ افضل احسن رندھاوا، پیالی وچ اسمان،فیصل آبادپنجابی لکھاری جھوک1983 ص188

150۔ غلام مصطفی بسمل، پرکھ مہار،لاہور،ادارہ پنجابی زبان،ادب تے ثقافت2000 ص341

151۔ محبوب سرمد غزل مشمولہ پنجابی غزل دے نورتن مرتبہ پروفیسر امین طارق، لاہور، ادارہ پنجابی زبان، ادب تے ثقافت 1999 ص 343
152۔ اوہی، ص 209
153۔ اوہی، ص 217
154۔ تابش کمال غزل مشمولہ پنجابی غزل دے نورتن مرتبہ پروفیسر امین طارق، لاہور، ادارہ پنجابی زبان، ادب تے ثقافت، 1999 ص 214
155۔ محمد دین فانی، چنگ چواتی، گوجرانوالہ فانی سینٹر 1986 ص 47
156۔ شریف کنجاہی مشمولہ پنجابی غزل داارتقا از غلام مصطفی بسمل، لاہور، ادارہ، پنجابی زبان، ادب تے ثقافت 1996 ص 149، 150
157۔ منشی عبدالطیف گجراتی غزل مشمولہ پنجابی غزل دے نورتن مرتبہ پروفیسر امین طارق، لاہور، ادارہ پنجابی زبان، ادب تے ثقافت 1999 ص 214
158۔ اوہی، ص 97
159۔ اوہی، ص 163
160۔ اظہر رانجھا، ڈونگیاں سوچاں، ملتان، صدق رنگ پبلی کیشنز ص 26
161۔ اوہی، ص 97
162۔ صفدر ڈوگر، مچ فقیراں، لاہور، سانجھ پبلی کیشنز 2008 ص 51
163۔ الطاف سکندر بوسال، خواب گواچا، لاہور، سچیت کتاب گھر 2011 ص 14
164۔ اوہی، ص 136
165۔ اسلم کولسری، پنچھی، لاہور، آر، آر پرنٹرز 1995 ص 63
166۔ محمد سعید اللہ صدیق مشمولہ باراں برج پنجاب دے آہر غلام مصطفی بسمل، لاہور، ادارہ پنجابی زبان، ادب تے ثقافت ص فلیپ
167۔ رفیق کاشمیری، پلکاں ہیٹھ سمندر، لاہور، القمر انٹر پرائزز 1999 ص 98
168۔ بشیر عابد، چیتر سولی، گوجرانوالہ، مصباح ادب اکیڈمی، 1984، ص 17
169۔ امجد حمید محسن، گواچے سفنے، گوجرانوالہ، فروغ ادب اکیڈمی، 1987، ص 74
170۔ اسلم رانا، ڈاکٹر، دیباچہ مشمولہ تن وچ درد بلاواں، گواجرانوالہ، فروغ ادب اکیڈمی، 1984، ص 17
171۔ اوہی، ص 18
172۔ بیرا جی تیجی کھداسفنا، لاہور، پنجابی ادبی پرہیا، 1987، ص 83

173۔ غلام مصطفیٰ بسمل، پنجابی غزل دا ارتقاء، لاہور، ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت، 1996، ص44

174۔ حسین شاہد، عشق تے روٹی، لاہور، پنجابی فاؤنڈیشن، س ن، ص25

175۔ رمضان شاکر، کنڈیالے پینڈے، لاہور، شعیب پبلی کیشنز، 1989، ص45

176۔ حسین شاد، سادہ تے پرکار شاعر، دیباچہ مشمولہ یاداں دے پرچھاویں از نسیم حیدر گورائیہ، لاہور 1993 ص14

177۔ نسیم حیدر گورائیہ، یاداں دے پرچھاویں، لاہور، 1993، ص50

178۔ اوہی، ص53

179۔ عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر غزل مشمولہ، جیوندی جاگدی پنجابی غزل، ص245

180۔ خاور راجا کیسری شاماں لاہور، ابراہیم اینڈ سنز، 1992، ص57

181۔ ناہید شاہد، ڈاکٹر، غزل مشمولہ، جیوندی جاگدی پنجابی غزل، ص355

182۔ نوید شہزاد، ڈاکٹر، جس دن چپ دا سورج چڑھیا، ص182

183۔ ارشد اقبال ارشد، جرماں باہجھ سزاواں قلمی بیاض، ص17

184۔ منیر عصری، بسنتی چولا، لاہور، رویل پبلی کیشنز، 1992، ص35

185۔ کلیم شہزاد، پلک بنیرے، لاہور، ص46

186۔ کاجل کانپوری، وارتا، لاہور، عمیر پبلشرز، 1997، ص24

187۔ حنیف صوفی، کنڈیاں وچ خوشبو، بورے والا، مجلس میاں محمد، 1992، ص31

188۔ عباد نبیل شاد، جاگ پیا اندر دا موسم، لاہور، ادارہ پنجابی زبان، ادب تے ثقافت، 2003، ص101

دوجاباب:

پاکستانی پنجابی غزل دا موضوعاتی تے فنی مطالعہ (1947 تا 1960)

تعارف:

حافظ عبدالحمید سرشار صاحب نے پنجابی غزل نوں تین دوراں وچ ونڈیا اے اوہناں دے مطابق پنجابی زبان دے باوا آدم توں لے کے شاہ مراد توں پہلاں تیکر یعنی ستارہویں صدی دے وچکار لے سمے تیکر پنجابی غزل دا پہلا دور پھیلیا ہویا اے۔ چیتا رہوے کہ ایہہ زمانیاں دی ونڈ اک اندازہ ہی ہوندا اے تے ایہناں نوں کسے پکے ٹھکے اصول دے مطابق ونڈیا نہیں جاسکدا اکدی تے ایہہ دورسن دے مطابق ہوندے نیں کہ فلاں توں فلاں سال تیکر تے کدی ایہناں دی ونڈ حکومتاں تے بادشاہواں دے ناں لے کے کیتی جاندی اے۔ انگریزی وچ تے خاص طور تے جیویں ملکہ وکٹوریہ تے ملکہ ایلزبتھ وغیرہ دے ادوار نوں وکٹورین ایج (Victorian Age) تے ایلزبتھین ایج (Elizbethian Age) داناں دتا جاندا اے۔ انج ہی پنجابی ادب دی ونڈ وی کئی کھوج کاراں تے نقاداں نے پہلے مغلیہ دور تے دوجے مغلیہ دور تے انگریزی دور دے ناں نال کیتی اے۔ ایس توں اڈ کئی واری ادبی نظریات تے مشہور شاعراں تے ادیباں دے ناں نال وی کیتی جاندی اے جیویں کہ کلاسیکی دور تے نیو کلاسیکی دور، دور جدید تے جدید تر دور تے ہن مابعد جدیدیت دا نظریہ ادبی دور دا حوالہ بن چکیا اے۔ ایس ساری بحث دا مقصد ایہہ وے پئی ادبی تاریخ نوں کئی حوالیاں نال پرکھیا جاسکدا اے تے ایہہ اک کچا پکا اندازہ ہوندا اے جیہڑا کہ حافظ عبدالحمید سرشار ہوراں اپنی بصیرت ورت کے سامنے لے آوندا اے۔ اوہناں دے نیہڑے پنجابی غزل دا مڈھلا دور مڈھ توں لے کے شاہ مراد توں پہلاں تیکر دا اے۔ جدوں کہ دوجے دور وچ پہلے باقاعدہ غزل گو کلے شاہ مراد نوں ای من دے نیں تے تیجے دور نوں اوہ انگریزاں دے دور توں شروع کر کے اکرام مجید تے علی محمد ملوک تیکر اپڑادیندے نیں۔ انج پنجابی غزل دا ایہہ دور کلاسیکیت توں لے کے جدیدیت تیکر اپڑ جاندا اے۔ پنجابی دا پہلا صاحب دیوان شاعر مولا بخش کشتہ وی ایس دور دی پیداوار ہی بن دا اے۔

بھانویں دی مولا بخش کشتہ ہوراں دا دیوان پاکستان بنن توں پہلاں 1903 وچ 'دیوان کشتہ' دے ناں نال چھپیا پر پاکستان بنن توں بعد وی پاکستان وچ جیہڑا مجموعہ غزل چھاپے چڑھیا اوہ مولا بخش کشتہ ہوراں دا ایہو ای دیوان سی جیہڑا 1953 وچ چھاپے چڑھیا، ایس دور وچ اوہ شاعر سرکڈھویں نیں جیہڑے کہ اردو وچ وی شاعری کر دے سن تے فیر اوہ پنجابی ول پرتے ایس توں اڈ ایہناں شاعراں وچ اوہ شاعر ہی شامل نیں جیہڑے کہ پنجابی نظم آکھدے سن ایس زمانے وچ بہت سارے شاعراں غزل ول دھیان کیتا۔ کئیاں نے چنگی تے سوہنی غزل آکھی پر کسے دا کوئی مجموعہ چھاپے نہیں چڑھ سکیا۔ البتہ

مختلف رسالیاں تے اخباراں وچ اوہناں دیاں غزلاں چھپ دیاں رہیاں۔ڈاکٹر انعام الحق جاویدایس زمانے وچ غزل دی ٹور بادے ایہناں وچاراں دااظہار کیتا اے۔

''ایس زمانے وچ ہوروی بہت سارے شاعراں غزل کہنی شروع کردتی سی پر مجموعی ٹور مٹھی ای رہی تے کہیا جاندار رہیا کہ پنجابی زبان غزل دے مزاج نال لگانہیں کھاندی۔ ایس دعوے دی وجہ ایہہ سی کہ پنجابی شاعری نے نظم دی حویلی وچ جنم لیا سی تے وہ علامتاں حالے گھڑیں جان والیاں سن۔جیہڑی تغزل دی روح اکھواندیاں نیں'' (1)

ایہناں حالاتاں دے باوجود پنجابی شاعر غزل آکھدے رہے۔موسیٰ لدھیانوی، فیروز دین شرف، شریف کنجاہی، عبدالمجید بھٹی، رمضان وزیر آبادی، غلام مصطفیٰ تبسم، عبدالغنی وفا، پیر فضل گجراتی، عبدالکریم ثمر، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، استاد عیسیٰ امرتسری، حکیم شیر محمد ناصر، فرید مزنگوی، حکیم لاہوری، استاد جوہر تے عبدالمجید سالک وغیرہ ورگے شاعراں پنجابی غزل واسطے اوہ راہواں ہموار کر چھڈیاں جہدے اتے ٹر کے پنجابی غزل اگانہہ توں اگانہہ ودھدی رہی۔بھانویں ایس دور چ کوئی مجموعہ غزل منظر عام تے نہیں آیا پر پنجابی غزل اپنے ارتقا دی ابتدائی منزل طے کردی رہی اقبال صلاح الدین ''لعلاں دی پنڈ' وچ موسیٰ لدھیانوی دے شاگرد عاشق لدھیانوی دے مختصر جئے دیوان داذکر وی کردے نیں جیہڑا کہ مطبوعہ سی (2) پر حوالے واسطے نہ تے چھاپے چڑھن داسال تے نہ ای مکمل ناں دسدے نیں تے چھاپن والے ادارے دا تذکرہ وی نہیں کیتا گیا۔

ایس دور وچ لکھی جاون والی غزل زیادہ تر روایتی موضوعات دے گرد گھمدی رہی حسن وعشق، گل وبلبل تے ہجر وصال، مذہب، تصوف تے تو آبادیات اس دور دے خاص موضوع سخن سن۔پر جیہڑے اردو شاعر پنجابی غزل ول الرے اوہناں وچوں کجھ ترقی پسند تحریک دے اثرات ہیٹھ ترقی پسند موضوع جیویں کہ غربت ظلم وستم، استحصال تے جہالت نوں وی غزل وچ سموندے رہے۔

مڈھلی پاکستانی پنجابی غزل وچ حسن وعشق دا تصور:

ابوالاعجاز حفیظ صدیقی اپنی کتاب تفہیم وتحسین شعر وچ جذبہ عشق دے بارے وچ انج رقم طراز نیں۔

''بعض سطحی ذہن رکھنے والے اور بے تخیل لوگ یہ کہتے ہیں کہ عشق وجنوں کے سوا شعرا کو کوئی دوسرا موضوع سوجھتا ہی نہیں۔ہزارہا سال سے لوگ اسی موضوع کو چمٹے ہوئے ہیں۔معترضین بھول جاتے ہیں کہ عشق کے ساتھ رقابت، حسد، رشک، استقلال، ثابت قدمی، تحمل شدائدونوائب، انتظار، حسرت وحرماں، درد، فراق، سروروصول، عجز ونیاز، جرات اور وضع احتیاط، احترام وعقیدت، امید التفات، حسرت دیدار، دعائے نیم شی، گریہ سحری، اضمحلال انقباض، دروں بینی اور بروبینی، وفا اور جفا،

خارجی حالات کی ناسازگاری اور اندر کی دنیا کے ہنگامے ، درس محبت کے انقلابی
مظاہرے غرض یہ کہ بے شمار جذبات، احساسات اور کیفیات بھی تو وابستہ ہیں۔عشق
اکہرا جذبہ نہیں جذبوں اور کیفیتوں کا مصدر اعظم ہے۔صاف لفظوں میں چیلنج کیا جاسکتا
ہے کہ معترضو! کوئی دسرا موضوع لاؤ جو اس قدر آفاقی ہو۔اس حد تک ابدی بھی ہو اور اس
کی تکرار یکسانیت، بے لفظی اور بے کیفی پر منتج نہ ہو۔..................اور آخر میں یہ کہ عشق
وجنوں کا موضوع ابدی ہے اور سدابہار بھی''۔(3)

ایس اقتباس توں ایہہ گل ساہمنے آؤندی اے کہ عشق صرف اک جذبہ نہیں۔ایس جذبے دے وکھو وکھ پکھ نیں تے ہر پکھ دی وکھری اہمیت اے تے اوسے نوں مکھ رکھ کے شاعراں نے عشق دے رنگاں نوں بیان کیتا اے اِنج وی عشق دی واردات ہر بندے تے وکھرے طریقے نال اثر پاندی اے تے ہر اک عاشق انوکھے تے وکھرے تجربے توں لنگدا اے کوئی عشق مجازی نوں عشق حقیقی دی پوڑھی تصور کردا اے تے کوئی حسن انسان نال نبردآما اے۔

کلاسیکی پنجابی شاعری ول جھات ماری جاوے تے پتا لگدا اے کہ پنجابی شاعراں مُڈھ توں ای عشق حقیقی نوں اپنی شاعری داموضوع بنایا اے۔ بابا فریدؒ توں ایہہ سلسلہ شروع ہو کے اج تیکر جاری اے ۔ خاص طور تے سلطان باہوؒ دے ابیات یاسی حرفیاں وچ عشق نوں مرکزی حیثیت حاصل اے۔ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد اوہناں دی شاعری دے موضوعاں بارے لکھدے نیں کہ

''سلطان باہوؒ دی شاعری وچ عشق توں وکھ جنے وی دوجے موضوع آئے نیں اوہ وی
دراصل عشق دی ای اک شکل یا روپ آکھے جاسکدے نیں۔عشق اک ایسا جذبہ اے
جیہڑا انسان وچ سچائی، صداقت،علم ،حکمت ، برداشت تے قربانی ورگیاں صفتاں
پیدا کردیندا اے''۔(4)

سلطان باہوؒ دنیا تے آخرت دی کامیابی دا راز عشق سمجھدے نیں۔اوہناں دے نیڑے عشق قربانی منگدا اے تے سچے عاشق اوہ ہوندے نیں جیہناں دی زندگی عشق دی بدولت بدل جاوے۔فرماؤندے نیں۔

'جیہناں عشق نہ حاصل کیتا اوہ دوہیں جہانیں اجڑے ہو'(5)

یا فیر اک ہور سی حرفی وچ آکھدے نیں۔

اک عشق دا پڑھن نہ جانن بھلے پھرن بچارے ہو(6)

سلطان باہو دے مطابق عشق بندے دے دل دی اکھ کھول دیندا اے تے اوہنوں صاحب بصیرت بنا دیندا اے جیہڑا بندہ عشق توں عاری اے اوہ بقول میاں محمد بخش

جس دل اندر عشق نہ رچیا، کتے اوس تھیں چنگے
خاوند دے گھر دی راکھی کردے صابر بھکھے ننگے (7)

میاں محمد بخش ہوریں وی جذبہ عشق نوں ڈاھڈی اہمیت دیندے نیں۔ اوہ وی سلطان باہو دی طرح عشق نوں دوناں جہاناں تے کامیابی دی ضمانت سمجھدے نیں۔ تے نال نال ایہہ خیال کردے نیں کہ عشق بندے نوں بہادر بنا دیندا اے۔

عاشق موتوں ڈر دے ناہیں پتہ انہاں نوں لگا
موت نہیں اکوار مویاں نوح جھل آفت دا لگا (8)

میاں صاحب دا خیال اے کائنات دی تخلیق دا سبب عشق دا جذبہ اے۔ تے اوہ بندے خوش قسمت نیں جنہاں دے نصیب وچ ''عشق کرم دا قطرہ ازلی'' آیا اے۔(9)

بلھے شاہ وی عشق دیاں کرامتاں من دے نیں تے عشق تے زور دیندے نیں۔ اوہ تے تھاں تھاں تے عشق مجاز راہیں عشق حقیقی تک اپڑن دے راز لوکائی اتے کھول دیندے نیں۔ اور ظاہر تے باطن دی صفائی واسطے عشق نوں ضروری خیال کردے نیں۔

عشق دی نویوں نویں بہار
جاہ میں رمز عشق دی پائی
مینا طوطا مار گوائی
اندر باہر ہوئی صفائی
جت ول ویکھاں یار و یار
عشق دی نویوں نویں بہار (10)

پنجابی کلاسیکی روایت دے آخری شاعر خواجہ غلام فرید وی دوجے صوفی شاعراں وانگ عشق نوں چوکھی اہمیت دیندے نیں۔ حقیقت شناسی دی دولت نال مالا مال خواجہ صاحب ایہدی وجہ جذبہ عشق نوں قرار دیندے نیں تے اوہ عشق دے جذبے پاروں فنا فی المرشد، فنا فی الرسول تے فیر فنا فی اللہ دی منزل توں پار لنگھ گئے تے اوتھے اپڑ کے ''اوہ یکتائی'' یا ''وحدت'' دی حقیقت توں واقف ہوئے۔ عشق دی راہ وچ بھاویں بہت اوکڑاں آندیاں نیں پر جے عشق سچا ہووے تے اوکھیاں راہواں عاشق نوں پھلاں دی سیج لگدیاں نیں۔ خواجہ صاحب فرماندے نیں:

عشق ہے ہادی پریم نگر دا
عشق ہے رہبر فقر دا
عشقوں حاصل ہے عرفان (11)

ایہناں سارے صوفی شاعراں کول عشق تے تصوف دا جذبہ باہم ملدا او کھالی دیندا اے۔ پر جدوں اسیں وارث شاہ دا نظریہ عشق تکدے آں تے پتہ لگدا اے کہ اوہ عشق مجازی نوں وی عقل تے وجدان دا سبب قرار دیندے نیں۔ آکھدے نیں۔

وارث شاہ فقیر دی عقل کتھے ایہہ پٹیاں عشق پڑھائیاں نیں(12)

اوہ عشق نوں بے نیازی دی وجہ وی قرار دیندے نیں۔ اک سچا عاشق دنیا، جہاں تے آخرت توں بے نیاز ہو جاندا اے۔ تے ایتھے عشق تے جنون باہم مل جاوندے نیں تے بندہ مجنوں بن کے ہر شے کولوں بے پرواہ ہو جاندا ہے۔ اوس نوں نفع نقصان دی کوئی فکر نہیں رہندی۔

وارث شاہ جیس نوں عشق لگ جاوے اوہ دین تے دنیا دے کم جوگا نہیں رہندا (13)

عشق نال جنون لازم وملزوم اے تے سارے پکھ جتھے شاعری دیاں باقی صنفاں وچ بیان کیتے گئے نیں اوتھے غزل جہدا اوجود ہی حسن تے عشق دی پیداوار قرار دتا جاندا اے۔ کیویں واندی رہ سکدی اے۔ پاکستان بنن توں بعد غزل گو شاعراں نے عشق، حسن تے جنون نوں وکھرے وکھرے رنگاں وچ تے اپنیاں قلبی وارداتاں دے مطابق بیان کیتا۔ سچے عاشق کسے خطرے کولوں نہیں ڈردے تے نہ ہی اوہناں نوں موت دا کوئی خوف ہندا اے۔ اوہ عشق دی پر خطر وادی وچ سینہ تان کے داخل ہوندے نیں۔ جیویں کہ کشتہ ہوریں فرماندے نیں۔

امرت پھل ہے لگ دا سنیا تیری ایس تلوار دی شاخ تائیں
ذرا ایس دی ونگی دس سانوں، ذرا ایہدا سواد چکھا قاتل (1 4)

تے کدھرے کدھرے اوہ محبوب دی بے رخی دا ذکر انج کردے نیں۔

اس جانیا جو ہجر دا آزار جھوٹھ موٹھ
کر چھڈیا ملاپ دا قرار جھوٹھ موٹھ
آون دا کر کے قول سکایا ای تانگھ وچ
لاراہی دتا توں میری سرکار جھوٹھ موٹھ (1 5)

کشتہ ہوراں دی غزل وچ عشق حقیقی دے نال نال عشق مجازی دا رنگ وی اگھڑواں اے۔ کئی تھاواں تے اوہ مجازی محبوب ول ندھڑک پیش قدمیاں کردے دسدے نیں۔ ایتھے اوہ تکلف دیاں ساریاں کندھاں ڈھے دیندے نیں۔

بلھاں دے وچ توں مسکاویں میں اوہناں نوں چم لواں
جنی توں شراب بناویں اونی دیواں نیڑ (1 6)

عشق حقیقی دا رنگ وی اوہناں دی غزل وچ چوکھا دسدا اے۔ اوہ اپنی حمد یہ غزل تے حمد یہ نعت وچ عشق دے لازوال جذبے نوں ایس کائنات دی تخلیق توں وی پہلا دا جذبہ قرار دیندے نیں۔ سگوں اوہناں دا نظریہ اے کہ عشق کائنات دی تخلیق دا موجب بنیا تے فیر خوشی، غمی، دکھ، سکھ تے باقی جذبے وجود وچ آئے۔

پہلے عشق دا چمکیا نور ربی فیر عشق تھیں کل جہان ہویا
ہویا عشق دے نال پھر رشک پیدا خوشی نال غم دا سامان ہویا (17)

چوں کہ صوفیاں دے نیڑے طریقت تے معرفت دے حصول واسطے عشق نبیؐ لازمی اے تے ایہدے بغیر کوئی بندہ دعویٰ نئیں کر سکدا کہ اوہدا ایمان کامل اے۔ کشتہ ہوریں بھی رب دا وصال کرن توں پہلاں نبیؐ دا دیدار لازمی قرار دیندے نیں کہ جیس نوں نبیؐ دا جلوہ نصیب ہووے گا اوہ ای رب دا جلوہ کر سکدا اے۔

مردہ دلاں نوں زندگی بخشدا اے ایسا مٹھرا نام ہے جان تیرا
جلوہ راب دا ہووے نصیب اوہنوں ہووے جہنوں دیدار جاناں
تیرے عشق دی اے داستان حضرت لوکاں سمجھیا اے قرآن جس نوں
جاکے عرش تے خیال توں نظر آیا درجہ بہت اچا عالی شان تیرا (18)

جدید غزل گو شاعر علامہ یعقوب انور دے والد محترم عبدالغنی وفا اپنے دور دے منے پر منے شاعر سن۔ ایہناں نے دوجیاں صنفاں دے نال نال غزل وی لکھی۔ پر بدقسمتی نال اوہناں دیاں غزلاں زمانے دی دست بردتوں بچ نہ سکیاں تے اوہناں دا بہت سارا کلام اکھیاں توں اوہلے ہو گیا۔ امین خیال ہوراں اوہناں دیاں کجھ غزلاں ''وفا مہربانی کر کے آ جاؤ'' وچ شامل کیتیاں نیں۔ عبدالغنی وفا دی شاعری کسے حد تک جدیدیت دا عنصر وی اپنے اندر رکھدی اے پر عشق، محبت، وچھوڑے تے ملن دے احساسات توں وی عاری نہیں۔

کلیاں نئیں ایہہ کسے دے وچ ماتم رنداندر چپ چاپ بیٹھے
پھل نئیں ایہہ وچ افسوس ساقی پھڑ صراحیاں مودھیاں ماریاں نیں (19)

بابائے پنجابی ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں جتھے پنجابی ادب دیاں دوجیاں صنفاں وچ طبع آزمائی کیتی اوتھے پنجابی وچ غزل وی لکھی۔ ڈاکٹر فقیر ہوراں مذہبی گھر وچ اکھ کھولی جہدی وجہ نال اوہناں دی شخصیت تے مذہب دا واوا اثر سی۔ رسول پاکؐ نال اوہ انتاں دا پیار رکھدے سن۔ بقول صدیق تاثیر۔

''اوہ رسول پاکؐ دے عشق دے پھنڈے ہوئے سن تے بھاویں ایہہ رنگ اوہناں دیاں نعتاں وچ بڑا گھڑواں اے پر غزل وچ وی اوہناں دے ایہہ خالص دینی جذبے لشکاں ماردے دسدے نیں پر کتے کتے بلھے شاہ والی رمز تے ندھڑتا وی بھے ماردی نظر آ جاندی اے''(20)

خبرے کہڑے تصور توں چھڈیا نہ مینوں کتے بہن کھلون جوگا
نہ کوئی تیرے اسماں تے تھاں میری نہ کوئی تیری زمین تے تھاں میری
رستہ ازل جے ایس جہاں دا سی ایہہ جہان سدھا رستہ ابدا اے
اوہ وی چار دن دی سراں میری ایہہ وی چار چار دن دی سراں میری (21)

بھاویں اوہ اک مذہبی بندے سن تے اہناں دا دل اللہ تے نبیؐ دی محبت نال مخمور سی پر اوہ کوئی آسمانی مخلوق نہیں سن۔ اوہناں دے کالجے وچ وی دل دھڑکدا سی تے اوہ مجازی عشق وحسن دی اہمیت توں منکر نہیں۔ غزل دے موضوعاں وچ عشق حسن نوں بنیادی حیثیت حاصل اے۔ ڈاکٹر فقیر ہوراں ایس گل نوں انج بیان کیتا اے۔

آوے نال خیال کسے دے جدوں خیال غزل دا
حسن جمال کسے دا بندا حسن جمال غزل دا
ہیں قصیدے حسن اوہدے دے شعر فقیر غزل دے
رکھے کول کیویں نہ تحفہ یار سنبھال غزل دا(22)

ڈاکٹر فقیر ہوراں کول حسن تے عشق دے عامیانہ تصور دی تھاں اک بڑا سلجھیا ہویا تصور موجود اے اوہناں کول حسن تے عشق دیاں پیچیدہ کیفیتاں تے نفسیات دا اظہار بڑے نویکلے طریقے نال کیتا گیا اے اوہناں دا انداز بڑا سنبھلیا ہویا اے تے اوہ حسن دی طاقت تے عاشق دے دل دا حال انج بیان کردے نیں۔

ویکھے حسن دے درس وچ بڑی واری لفظ بدل جانے سنے معنیاں دے
لباں ہلدیاں زبردا زیر ہونا، نظراں نال ہو زبردا زیر جانا
چڑھتل بدلدے سمیاں دے موڈھیاں تے چڑھدی رہی اے حسن دے واریاں دی
دھر نے سوہنیاں نے جتھے پیر اوتھے لا عاشقاں سراں دے ڈھیر جانا(23)

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دی غزل بھاویں حسن تے عشق دے محور تے گھمدی اے پر اوہناں غزل وچ اک نویں روح پھونکی تے اوہنوں اپنے ماحول تے معاشرے نال ہم آہنگ کیتا تے اوہنوں حرکت تے عمل نال واقف کرایا۔ ڈاکٹر فقیر ہوراں دی غزل دے اثرات جدید غزل گو شاعراں تے چوکھے نظر آؤندے نیں۔

محبت کرن والا اپنے محبوب دی توجہ چاؤندا اے کہ محبوب اوہدی محبت تے خلوص دی قدر کرے۔ عاشق دیاں محبوب نال توقعات بہت ودھ جاندیاں نیں اوہ محبوب دی نظر کرم دا سائل رہندا اے پر ایہو جئے خوش نصیب عاشق گھٹ ای ہوندے نیں جیہڑے محبوب دی نظر کرم ہیٹھ آون تے جیہڑے عاشق محبوب دے التفات توں محروم رہندے نیں۔ شکوہ اوہناں دے ہونٹاں تے آ جاؤندا اے۔

کسے نوں پھل کلیاں کسے نوں ہار دیندے او
خطا میتھوں ہوئی کیہڑی جے مینوں خار دیندے او
بٹھا کے غیراں نوں اولھے دلاں دے بھیت نہ دسو
تسیں دشمن دے ہتھیں ایہہ پئے تلوار دیندے او(24)

فیروز دین شرف ہوراں دی غزل دے اپرلے شعر ایس گل دی گواہی دیندے نیں کہ عاشق محبوب دی بے رخی وی

برداشت نہیں کرسکدے۔رقابت دا جذبہ وی اوہدے اندر کٹ کٹ کے بھریا ہوندااے۔

عشق انسان دی سرشت وچ موجود اے ایہدی فطری کشش انسان اندر ذوق تے شوق پیدا کر دیندی اے۔ایہدی چنگاری انسان دے من اندر سدا موجود رہندی اے ہوسکدا وقت دی دھول ایہنوں دھندلا کر دے پر جدوں ایہہ دھند چھٹ جاندی اے تے عشق دا احساس فیر جاگ پیندا اے جیویں کہ عبدالمجید بھٹی ہوراں لکھیا اے۔

ستیاں بیٹھیاں دل دا بوہا کھڑک پیا اج فیر

اکھیاں دے وچ پیار پرانا رڑک پیا اج فیر

آساں ماریا دن لتھائے گوڑھیاں شاماں پئیاں

بھجدا بھجدا دیوا ایویں بھڑک پیا اج فیر (25)

جیویں حسن تے عشق لازم و ملزوم نیں انج ای عشق تے رنج والم لازم نیں۔عشق جدوں بندے دے لہو وچ سرائیت کر جاندا اے تو ایویں لگدا جیویں اوہ عاشق دی جوانی تے طاقت کھا جاندا اے۔عشق دا روگ بندے نوں کھوکھلا کر چھڈ دا اے۔ایہہ اوہدے جوبن نوں خزاں وچ بدل دیندا اے جیویں کہ استاد جوہر آکھدے نیں۔

جوہر عاشق تے ہاسا کیتا رہیا نہ رنگ جوانی دا

پت جھڑ وانگوں جھڑ گئے سارے رنگلے روپ شنگاراں دے (26)

انج ای غلام صوفی تبسم صاحب وی عشق تے غم نوں لازم و ملزوم سمجھدے نیں۔عشق دی راہ وچ ڈاہڈیاں اوکڑاں آوَندیاں نیں تے کئی واری عاشق ایہناں اوکڑاں تے الجھناں توں نڈھال ہو جاندا اے۔اوہنوں کسے طرح چین نہیں آوَندا اوہ ماضی دیاں گلاں یاد کر کے جھوردا رہندا اے تے نالے اپنے اج دے دکھاں دا ماتم کردا اے۔

ساڈے عشق دے چمکدے لیکھاں تے ڈاڈھے غم دیاں سیاہیاں ڈلھ گئیاں

جیہڑیاں حسن تیرے چمکائیاں سن، اوہ چاننیاں راتاں رل گئیاں

ایس عشق نمانے دے دھاگے دیاں کجھ ایڈ اولڑیاں گنجھلاں سن

کجھ کھولدے کھولدے ہور پئیاں کجھ پینڈیاں پینڈیاں کھل گئیاں (27)

اُپر دیتاں گئیاں مثالاں توں حیاتی عشق وحسن تے اوہناں نالے جڑے دوجے جذبیاں دی داستاں جاپدی اے ایہناں جذبیاں دے مختلف روپ تے وکھریاں وکھریاں پرتاں نیں۔ایہناں وچ بنیادی چیز تے عشق تے محبوب نوں پان دی سدھر اے۔جیہڑی کئی جذبیاں تے احساساں نوں جمدی اے۔کدی ملن دی آرزو بن دی اے تے کدی التجاء دی شکل وچ سامنے آوندی اے کدے امید دلاوندی اے تے کدھرے حسرت تے بےکسی دا رنگ اختیار کر دی اے کدی وارفتگی یا بے قراری تے بے تابی بن جاندی اے تے کدی عاشق شکوہ شکائت کردا نظر آوندا اے تے کدی محبوب واسطے جان تیکر وارن دا عندیہ دیندا اے۔بعض اوقات اپنے دکھ درد تے غماں نوں شعراں راہیں بیان کردا اے تے دکھاں دے باوجود ثابت قدمی تے مستقل مزاجی ظاہر کردا اے۔عاشق ایہناں سارے جذبیاں توں اڈ سب توں ودھ وصل دا متمنی تے ہجر توں شاکی

ہونداا ے۔

محبوب توں دوری عاشق نوں کسے قیمت تے گوارہ نہیں ہوندی تے اوہ محبوب توں دور ہو کے ہر ویلے بے قرار رہندا اے اوہ محبوب دا دیدار کرن واسطے تڑفدا اے۔ اوہنوں کسے پل چین نہیں آوندا ایسے طرحاں وصال دیاں گھڑیاں عاشق نوں اوہ خوشیاں تے سرشاری عطا کردیاں نیں جہدے پاروں غزل کئی جذبیاں توں آشنا ہوئی۔ ایہہ جذبے صرف مجازی محبوب واسطے ای نیں سگوں محبوب حقیقی دے ملن دی تڑپ تے ہجر دے غم دی وجھوں صوفی نوں وی بے قرار رکھدے نیں، سچا عاشق رورو کے محبوب نال وصال دی دعا کردا اے۔

ہجر تیرے وچ رورو کے اکھیں کل تک گڑے ورھاندیاں سن
آہاں دے چنگیاڑے بن کے برسن گے انگیاڑے اج (28)

ڈاکٹر محمد فقیر وی ایس درد جدائی نوں لفظاں راہیں بیان کردے نیں۔

درد جدائی دے پئے رڑکن سینے دے وچ تیرا جے
کر دیاں اتھراں دے وچ ڈھلکے تیری تصویرا جے
رچیا مچیا سوچاں وچ ایہہ درد وچھوڑے تیرے دا
اثر دلاں تے کردی اے میرے شعراں دی تاثیرا جے (29)

عاشق محبوب نال ملن دی آس تے جیوندا اے تے اکثر انج ہوندا اے کے محبوب دی نظر کرم کسے ہور تے ہوندی اے جہدی وجہ نال رقابت ورگے جذبے پنگر دے نیں۔ تے جے محبوب عاشق ول مائل ہو جائے تے فیر عاشق دی خوشی دا کوئی ٹھکانہ نہیں ہوندا۔ فیر اوہ اپنے نصیباں تے رشک کردا اے کہ حسین وجمیل محبوب اوہدے ول ملتفت اے یعنی کہ رشک تے حسد دے جذبات وی عشق دے ہی وکھرے رنگ نیں ایہہ وی ویکھیا گیا اے کہ عاشق رقیب دی قسمت تے رشک کردا اے کہ اوہدے رقیب دی قسمت چنگی اے کیوں جے اوہنوں اوہدے محبوب دی محبت تے وصال دی خوشی حاصل اے۔

پیا ویریاں نال اے گوڑھ تیرا سانوں ویکھ کے گھوریاں وٹنا ایں
دن اساں نے تے ویکھنے سن ایہہ وی، ایہ وی اے سجن اک خدا دا رنگ (30)

گل کیہ پئی عشق تے حسن غزل دے خمیر وچ ابتدا توں موجود سن تے اج وی ایس موضوع تے غزل گوئی کیتی جا رہی اے تے کیتی جاندی رہوے گی۔

ہجر تے وصال:

حسن تے عشق دے نال ہجر تے وصال جڑے ہوندے نیں۔ جیویں حسن دے بغیر عشق دا تصور محال اے ویسے ہی ہجر دے بغیر وصال دے ویلے لطف دی کیفیت دا اندازہ کرنا محال اے۔ عاشق محسوس کردا اے کہ اوہدے من اندر درد شوق دی

کسک موجود اے۔ اوہ محبوب دے دیدار دی سک ترک نہیں کرسکدا۔ اک عاشق دی تمنا ہوندی اے کہ وصل دی کوئی گھڑی اوہدے من اندر تڑپ دی اگ نوں ٹھنڈا کر دے۔ اوہدیاں اکھیاں نوں سیراب کر دے۔ ایتھے جے تے محبوب دی نظر کرم عاشق تے ہو جاندی اے تے فیر عاشق خیال کردا اے کہ اوہدے توں ودھ دنیا تے کوئی قسمت دا دھنی نہیں پر کئی وار محبوب جفا کش ہوندا اے تے عاشق نوں طرح طرح دیاں آزمائشاں توں لنگھنا پیندا اے پر اک سچے عاشق نوں ایہ اوکڑاں راہ توں ہٹا نہیں سکدیاں، پر جے عاشق ایہناں آزمائشاں وچ پورا اتر کے دربار حسن وچ جا اپڑے تے فیر اوہدی خوشی دا کوئی ٹھکانہ نہیں ہوندا اے۔ وصل عاشق دی منزل ہوندی اے تے منزل تے اپڑ کے جو سرشاری تے خوشی راہی نوں ہوندی اے، عاشق اس توں ودھ مسرت محسوس کردا اے۔ پر جے ہجر تے فراق دے لمحے طویل ہوندے جان تے عاشق تگ و دو دے باوجود وصل توں محروم رہوے تے فیر اوہدا حال ایسطرح ہوندا اے کہ جیوں مرغ بسمل بقول شاعر

ہجر دے لانبواں تن ساڑ دتا
نکھٹا نیر نیناں دا نہ میرے
کوئی سوچاں تے عقلاں کاہنوں دیوے
میری سوچاں ودھائے دکھ میرے
ہجر دی پیڑ مٹھی اگ نکھی
ہجرنوں عشق توں کیہڑا نکھیڑے(31)

ایس شعر وچ جوشوافضل الدین ہوراں اک خاص انداز نال ہجر دیاں کلفتاں نوں اگیڑیا اے۔ اوہ آہندے نیں کہ ہجر داخلی تجربے دے نال تخیلی لطف وی رکھدا اے۔ ہجر داویلا بے قراری دی کیفیت دے باوجود شاعر نوں چنگا لگدا اے۔

سب کچیاں کلیاں کھس لئیاں پھل کھڑ نہ سکے گلزارا ں دے
لاہ گھنگٹ کہڑا ویکھے گا رخسار کسے دا کون کوئی (32)

حسن دیاں نارسائیاں دید شوق نوں ہوا دیندیاں نیں۔ ایہ دید، شوق، حسرت تے فیر غم دا روپ دھار کے بندے نوں دیمک وانگوں چٹ کے کھوکھلا کر دیندا اے تے ایہدی انتہا موت اے۔ قریب المرگ عاشق اپنے شوق دیدار دی تمنا خاک وچ ملدا ویکھ کے پکار اٹھدا اے کہ انتہائے عشق موت اے۔

متھے تے مڑ گھوری دسی یار منیدا جاپے
سوہنیاں دی ایس اٹکل تے دل پھڑک پیا اج فیر (33)

عاشق دی ہر گل عام لوکائی توں وکھ ہوندی اے۔ اوہدا ہر انداز انوکھا تے نویکلا ہوندا اے۔ اوہدی منزل محبوب دی نظر الفت ہوندی اے تے کئی وار اوہ اپنے دل نوں تسلی دین واسطے محبوب دے متھے دے وٹ دیکھ کے ایہ گل کردا اے کہ اوہدا ناراض محبوب اوہدے ول ملتفت ہور ہیا اے۔ کیوں جے عاشق تے محبوب دے وچکار کوئی ایہو جیہا تعلق یا رشتہ موجود اے جو اوہدا محبوب اوہنوں ویکھ کے غصے دا اظہار کردا پیا اے۔ عاشق ایس نوں نظر کرم سمجھ کے اپنا دل خوش کردا اے تے شوخ انداز

نال ایس گل نوں غزل دا حصہ بنا دیندا اے۔

محبوب دی بے وفائی اک مستقل موضوع اے۔ ہرجائی محبوب نے شاعری لئی تخلیقی قوت دا کم دتا اے۔ شاعر غم جاناں نوں بیان کرن لئی ایس تخلیقی قوت دے ذریعے شاعری نوں مختلف تصورات نال آشنا کروا دیندا اے۔ نویں ذائقے تے نویں رنگ لے کے اک جذبہ ایہو جئے لفظاں وچ پیش کردا اے کہ کتے وی یکسانیت دا احساس نہیں ہوندا۔

ہجر دیاں اوکڑاں وچ محبوب وصل دیاں کیفیتاں بیان کردا اے تے کدی اوہ لمحے اوس نوں نواں جیون بخشدے نیں تے کدے اوہ حیاتی توں بے زار جاپدا اے۔ الجھاؤ تے کشمکش دی ایس صورتحال وچ اوہ وصال یار دے پر کیف لمحے وی بیان کردا اے تے اپنے اتے گزرن والیاں داخلی وارداتاں نوں وی زبان دیندا اے۔

گلاں مٹھّیاں مٹھّیاں پیار دیاں جیہڑیاں دوہاں بیٹھ کے کیتیاں سن
جیہڑیاں نالے اساڈے بیتیاں سن سانوں یاد رہیاں تینوں بھل گئیاں (34)

وصال یار دے لمحے اڈیکدیاں عاشق ہمہ تن چشم شوق بن جاندا اے۔ عاشق دیدار یار دی خاطر تڑپدا رہندا اے۔ اوس نوں اپنا راز لکانا اوکھا جاپدا اے۔ اوہ اپنے من دے بوجھ توں چھٹکارا حاصل کرن لئی ماضی دیاں یاداں دا سہارا لیندا اے پر اوہدی تڑپ تے بے قراری کدی گھٹ نہیں ہوندی۔ دل نوں پرچاون تے ویلا ٹپان لئی اوہ خیالاں دی دنیا وچ گم رہندا اے تے تصور یار اوس دے خیال تے سوچ نوں رعنائی بخش دیندا اے۔

منتاں کردیاں ترلے لیندیاں ہوکے بھردیاں اکھاں
تیری دید دی خاطر سجناں کیہ کجھ کردیاں اکھاں
کدی دلاں دے راز چھپاون پلکاں توں وی اوہلے
کدی محبت دے وچ آ کے گلاں کر دیاں اکھاں (35)

عربی زبان دا مقولہ اے۔

الانتظار اشد من الموت۔

یعنی انتظار دی کیفیت موت توں وی شدید ہوندی اے۔ وصال یار دے لمحیاں دے انتظار وچ عاشق ایس کیفیت وچوں لنگھدا اے۔ انتظار دا کرب تے فراق دے لمحے مڈھلی پنجابی غزل دے اہم موضوعات نیں تے ایہناں نوں صوفی تبسم صاحب غزل وچ سمویا اے۔ ہجر، برہا یا جدائی دی ایس کیفیت نوں ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں ایس طرح الیکیا اے۔

درد جدائی دے پے رڑکن سینے وچ تیر اجے
کردیاں اتھراں دے وچ ڈھلکے پئی تیری تصویر اجے
رچیا مچیا سوچاں وچ اے درد وچھوڑے تیرے دا
اثر دلاں تے کردی اے مرے شعراں دی تاثیر اجے (36)

ہجری دی کیفیت دا بیان تے وصال دے پر کیف لمحیاں دا انتظار شاعری وچ تاثیر تے حدت پیدا کر دیندا کیوں

جے جو شاعر بے پیڑا ہووے، اوہدے کلام وچ اثر نہیں ہوندا تے جدائی دا درد شعراں واسطے امرت دا کم کرداا ے۔

مڈھلی پنجابی غزل روایتی موضوعاں دے گرد گھمدی رہی تے ایہناں روایتی موضوعاں وچ ہجر تے وصال وی شامل نیں۔ ایہہ موضوع ابدی وی اے تے سدا بہار وی۔ کدی عشق حقیقی دی بے چینی وصال دی متمنی ہوندی اے تے کدی مجازی عشق برہا دیاں اذیتاں بیان کردا ملن دی تاہنگھ وچ تڑفدا اے۔ مولا بخش کشتہ ہوراں وی غزل وچ ہجر تے وصال دے دونویں پہلو اگڑویں نیں جیویں کہ محبوب دے وصال دی کیفیت مختصر بحر والی ایس نعتیہ غزل وچ ویکھو۔

آجا پریتم پیاریا آجا
برہوں والڑی اگ بجھا جا
ہجر تیرے نے مار مکایا
کملی والیا درش دکھا جا
ویکھ کے تینوں رج لین اکھیں
گھونگھٹ مکھ توں چاکے آجا (37)

وچھوڑے دی کیفیت تے ملن دی تڑف نوں اک ہور نعتیہ غزل وچ بیان کردے نیں تے ایس غزل وچ دل دی بے چینی دیدنی اے۔

پیتم وچھوڑا تیرا اوکھا ہے جھلنا ہن
ہتھوں نکلدا جاوے دل دا آرام میرا
دیدے ندیدے میری ہن دید دے پیاسے
کوثر سے ساقی بھردے نیناں دا جام میرا (38)

ایہ ملن دی تڑپ ہی سی جو حضرت موسیٰؑ نوں کوہ طور تے کھچ کے لے آئی سی تے ایہہ تڑپ ہی عاشق نوں وصال ول اکساندی اے۔

مولا بخش کشتہ ہوریں بھانویں عشق حقیقی دے پھنڈے ہوئے سن پر اوہ وی گوشت پوست عام انسان سی، اوہناں دے سینے وچ وی ایک عام منکھ دا دل دھڑکدا سی تے اوہ اپنے مجازی محبوب ن وں ملن دی آس تے گن گن کے گھڑیاں لنگاوندے تے فیر شکوہ کر بہندے کہ:

طبیبو! بس کر جاؤ کہو میرے مسیحا نوں
تیرے برہوں دے کشتہ دی کرے کوئی دعا کد تک (39)

ایس ملن دی آس وچ کئی وار اوہ ندھڑک اپنے فطری جذبات نوں غزل دے حوالے کر دیندے تے آکھدے:

برہوں لوہوے تن من ساڈا ٹھنڈ کدی تاں پا او یار
سینے نال لگا کے سینہ دل دی اگ بجھا او یار (40)

اک عام بندے دے دلی جذبات دی ترجمانی کشتہ ہوراں خوب کیتی اے۔ عشق وچ کجھ لوک روحانی محبت دے قائل ہوندے نیں تے کجھ طبعی تقاضے وی پیش نظر رکھدے نیں تے فیر محبوب مجازی نوں وصال ول مائل کر دیاں آکھدے نیں کہ:

پھلاں دیاں کسے نے سیجاں ہنڈایاں نیں
برہوں نے ساڈے کارن سولاں اگائیاں نیں
کیوں ویکھ کے تو مینوں اکھیاں چرائیاں نیں
ساجن ملاپ دے اندر بڑیاں بڑائیاں نیں (41)

ہجر، برہا یا جدائی دے دکھ غزل دا شنگار نیں تے برہا دیاں کلفتاں دا بیان غزل دی روح اے۔ مڈھلی غزل وچ ہجر و فراق سے وصال دی کیفیت نوں کئی تھاواں تے کئی جہتاں نال پیش کیتا گیا اے کیوں جے ملن دی آس، اڈیک تے لنگھدا ہویا ویلا بڑی شدت نال وصال دا منتظر ہوندا اے جدوں کہ جدید غزل وچ عشق حقیقی تے مجازتوں اڈ عائلی رشتیاں دی جدائی نوں وی بیان کیتا گیا اے۔ ایہہ اوہ ہی جذبہ اے جس نوں بابا فریدؒ ہوراں آکھیا کہ:

برہا برہا آکھیئے۔ برہا توں سلطان
جت تن برہو نہ اپجے سوتن جان مسان (42)

بابا فریدؒ ہوراں تے جدائی نوں ہی اصل سلطان قرار دتا اے تے اوہ آکھدے نیں کہ جس تن نوں جدائی دا سامنا نہ ہووے اوہ بے جان وجود اے۔ جو بندہ برہا دا ماریا ہوندا اے اوہ وصال دی ہر ممکن کوشش کرے گا۔ مریض عشق دا اکلوتا دارو وصال ہوندا اے ایس گل نوں بابا فریدؒ توں لے کے اجودے جدید غزل گو شاعر وی تسلیم کردے نیں۔ سید افضل حیدر ہجر دے بارے لکھدے نیں کہ:

> ''حصول مقصد کے لئے جدائی کو سلطان تسلیم کرلو تو انتہائی درجے کی Motivating Force کے مالک بن جاؤ گے پھر راستہ کی ہر رکاوٹ ریت کی سلوٹ دکھائی دے گی اور جو مسافر اس قوت سے محروم ہوتا ہے وہ تن مردہ کا مالک بن جاتا ہے۔ وہ منزل کی جانب کیسے گامزن ہوسکتا ہے۔ قبرستانوں کو اس لئے شہر خموشاں کہا جاتا ہے کہ وہاں مکمل سکوت ہوتا ہے اور ہر شے ساکن'' (43)

یعنی عشق حقیقی ہووے یا مجازی ہجر تے وچھوڑے دی اہمیت توں انکار نہیں کیتا جاسکدا۔ وصال دی آرزو بندے نوں جیون دا حوصلہ بخشدی اے تے اوہدے ارادے بلند رکھدی اے تے جے ایہ آرزو دم توڑ دے تے فیر حیاتی دا مقصد کجھ نہیں تے فیر وجود بے معنی۔

تصوف:

پنجابی زبان داجنم ہی صوفیائے کرام دی گود وچ ہویا ایہہ زبان جمی پلی ہی او ہناں دے حجریاں وچ تے صوفیائے کرام نے مذہب دی تبلیغ تے پندونصیحت واسطے ایس زبان نوں ورتیا کیوں جے ایہہ عام لوکائی دی زبان سی جتھوں پتہ لگدا اے کہ پنجابی زبان تے تصوف مڈھ توں ہی اک دوجے نال جڑے ہوئے نیں شاعری دیاں دوجیاں صنفاں وچ تے تصوف بتھیر املد اے پر غزل ول اک تے پنجابی شاعراں بوہتا دھیان نہیں کیتا تے دوجا غزل عاشقانہ مزاج رکھدی سی تے ایہدے وچ مجازی حسن تے عشق دا بیان ہوندا اے جہدی وجہ نال غزل وچ تصوف دا ذکر کدھرے گھٹ ملدا اے پر پنجابی صوفی شاعراں کول تصوف تے حسن وعشق باہم ملدے وی وکھالی دیندے نیں ایہدے بارے پروفیسر اسماعیل بھٹی آکھدے نیں کہ

> ''میں اوس مسئلے دا ذکر کراں گا جیہڑا اساڈے تصوف اوس مسئلے دا ذکر کردا اے جیہڑا راویت وچ رابعہ بصریؒ جنیدؒ، رومی تے دوجے صوفیاں وچ وی ملدا اے پر جس طریقے نال ابن العربی نے عشق نوں فلسفے دا خیال بنا کے پیش کیتا اے، اوہدا اثر پنجابی دے دو بڑے شاعراں دے کلام وچ وکھرا ای نظر آوندا اے۔ خدا حسن مکمل تے حسن ازل اے، کائنات وچ اوہدا حسن ظاہر تے ہویا پر مکمل صورت وچ نہیں۔ خدا نے اپنے حسن دا اظہار کائنات بنا کے کیتا۔ بندہ اس حسن مکمل نوں پوری طرح ویکھنا چاہندا اے ایہہ اوہدی روحانی تڑپ اے ایس تڑپ دا ناں عشق اے، عشق توں باجھ ہور کوئی وسیلہ تے طریقہ حسن توں نیہڑے ہون تے اوہنوں حاصل کرن دے کم نہیں آسکدا عقل تے بھٹک جاندی اے تے اوپری تے نامکمل حقیقتاں وچ پھس کے اصل راہ بھل جاندی اے۔ اک عشق ای وجدان دی لونوں جگائی رکھدا اے تے منزل تے اپڑاندا اے۔ ترجمان الاشراق وچ ابن العربی نے کہیا سی۔ 'میں عشق دے مذہب دا منن والا ہاں تے اوسے پاسے ٹرداہاں جدھر ایہدا قافلہ مینوں لے جاوے۔ ایس لئی کہ ایہی میرا دین تے ایہی میرا ایمان اے' عشق اک اگ داناں اے جیہڑی ہر دوجے خیال نوں ختم کر دیندی اے جیہڑی غیراللہ دا پرچھانواں وی بندے توں پرے رکھدی اے'' (44)

پنجابی زبان تے تصوف دی گوڑھی جڑت پاروں پنجابی غزل وی ایس انمول موضوع توں وانجھی نہیں رہی۔ انج وی غزل اوہدوں غزل اکھواندی اے جدوں ایہدے وچ عشق دا اظہار تخیل وچ سمو کے پیش کیتا جاوے تے ایہہ عشق حقیقی وی ہوسکدا اے تصوف وی تے رب دے عشق وچ فنا ہوون دا دوجا ناں اے تے انج تصوف تے عشق آپو وچ گلے ملدے دسدے نیں۔

ڈاکٹر ناہید شاہد غزل وچ تصوف دے مضمون بارے ایہناں وچاراں دا اظہار کردے نیں کہ:

''غزلیہ شاعری تصوف دے مضموناں نوں بیان کرن دا پورا پورا سلیقہ رکھدی اے تے ذہین تے باکمال فنکار ایہناں مشکل منزلاں دے تجربے تے مشاہدے نوں بڑی سہولت تے آسانی نال اپنے شعر وچ پرو دیندا اے'' (45)

ڈاکٹر یوسف حسین خاں وی تصوف دے مضامین نوں غزل واسطے مناسب سمجھدے نیں۔ ''اردو غزل'' وچ اوہ غزل تے تصوف دی سانجھ بارے لکھدے نیں کہ:

''کچھ ایسا معلوم ہوتا ہے کہ غزل کی زبان اور اسلوب تصوف کے اسرار و رموز کو بیان کرنے کیلئے خاص طور پر موزوں تھے۔ مجازی عشق کے معاملوں کی طرح حقیقی عشق کی کیفتیں بھی تفصیل، منطقی تسلسل اور صراحت کی متحمل نہیں ہوسکتی تھیں۔ چنانچہ غزل میں تصوف کے مضمون اچھی طرح کھب گئے''۔ (46)

پنجابی دے مڈھلے غزل گو شاعراں دے کلام وچ عشق حقیقی تے تصوف دا رنگ جھلکدا اے اپنے روحانی تجربیاں نوں غزل وچ بیان کرن لگیا اوہ شعریت تے تغزل دا دامن ہتھوں نہیں چھڈدے ایہو جئی نرم تے خوبصورت لفاظی ورتدے نیں جو قلبی کیفیتاں تے اخلاص دی آئینہ دار ہوندی اے۔ بقول حافظ عبدالحمید سرشار

''اک عام شاعر عشق دی واردات بیان کرن ویلے جسم تے جسمانی لذتاں وچ ای گواچا رہندا اے تے ایس طرح اوہدے شعراں وچ ہوس ناکی، لذت پرستی تے گھٹیا گلاں دا غلبہ ہو جاندا اے پر اک صوفی منش شاعر مجازی گلاں نوں ای اجیہے ڈھنگ نال پیش کردا اے کہ اوہ حقیقت دے نیڑے اپڑ جاندیاں نیں''۔ (47)

پنجابی غزل دے موڈھیاں وچ شاہ مراد داناں چونویں اہمیت رکھدا اے شاہ مراد دے کلام وچ تھاں تھاں تصوف دسدا اے کیوں جے شاہ مراد ہوریں عشق مجازی توں ہوندے ہوئے عشق حقیقی دیاں منزلاں تیکر اپڑے ہوئے سن۔ ''آپ تصوف کے بحر ذخار اور فنافی اللہ اور عاشق باللہ تھے''۔ (48)

اول آخر نہیں وفا اس صورت خاکی آبی دا
باجھ اللہ جو بہتوں کر دیندا ویکھے رنگ خرابی دا
مست حسن دی لاف مرید اکوڑا بول شرابی دا
سل کلیجہ شیخ لٹیندا اڈاڈھا جگر کبابی دا
ہر بلبل پچکار سدیندا کیا ناقص رنگ گلابی دا
فجر شام نوں توڑنہ چڑھدا نور چاند آفتابی دا (49)

گل کیہ پئی کہ جیویں پنجابی زبان دی تصوف نال گوڑھی سانجھ اے انج ہی پنجابی غزل وچ تصوف دا موضوع مڈھ توں ہی موجود اے پر تصوف ہے کیہ تے کس چیز نوں تصوف داناں دتا جاندا اے ایہدے بارے وکھو وکھ گلاں کیتیاں جاندیاں نیں

تصوف عربی زبان دے لفظ صوف توں مشتق اے جہدا معنی اُن (اون) اے۔ تے صوفی اوہ لوک نیں جیہڑے دنیاداری نوں چھڈ کے مطلب ظاہری رکھ رکھاؤ نوں ترک کر کے اون دا لباس پاندے نیں۔ جے اسیں لفظ صوف دا معنی یونانی زبان وچ تکئے تاں ایہدا مطلب اے عقلمند، دانش مند، چوں کہ تصوف نوں اسلام نال جوڑیا جاندا اے ایس واسطے اول الذکر گل درست لگدی اے کہ تصوف عربی زبان دے لفظ صوف توں نکلیا اے۔

کجھ لوکاں دا خیال اے کہ لفظ صوفی دا مطلب اے کہ اوہ لوک جیہڑے اون دا لباس پاندے نیں جدوں کہ اک گروہ دا خیال اے کہ جیہڑے صوف (ان) دے کپڑے زیب تن کردے نیں تیجے گروہ دا خیال اے کہ اسم ''صوفی'' لفظ صفا توں نکلیا اے تے صوفی اہل صفا وچوں نیں حضرت ممشاد علی دینوری ہوراں دے نیہڑے فضول چیزاں نوں چھڈ دینا تصوف اکھواندا اے حضرت بوعلی احمد بن روباری ان دے کپڑے پاون، نفس نوں مارن، دنیا نوں چھڈن تے اسوہ حسنہ دے مطابق زندگی گزارن نوں تصوف داناں دیندے نیں۔ حضرت سہل بن عبداللہ آکھدے نیں کہ تھوڑا کھانا، خلقت توں دور رہنا تے خالق دی پوجا کرن تصوف اے۔(50)

حضرت جنید بغدادی تصوف بارے فرماندے نیں کہ

> ''صوفی اوہ اے جیہڑا خلت (دوستی) حضرت ابراہیم علیہ اسلام ہوراں کولوں، تسلیم حضرت اسماعیل علیہ اسلام ہوراں کولوں، غم تے اندوہ حضرت داؤد علیہ اسلام ہوراں کولوں، صبر، حضرت ایوب علیہ اسلام ہوراں کولوں شوق حضرت موسیٰ علیہ اسلام ہوراں کولوں، اخلاص حضرت محمد ﷺ ہوراں کولوں حاصل کرے''۔(51)

تصوف بارے حضرت محمد ﷺ دی حدیث مبارکہ اے کہ:

ترجمہ یعنی اللہ تعالیٰ دی عبادت اس طرح کرے جے توں اللہ تعالیٰ نوں ویکھدا ایں جے کر توں نہیں ویکھدا تے اوہ تحقیقی طورا تے تینوں ویکھدا اے۔

ایہناں ساریاں تعریفاں نوں سامنے رکھدیاں ہوریاں اسیں کہہ سکنے آں کہ تصوف اللہ پاک دی یاد وچ مگن رہن تے نفس اپر قابو پاون داناں اے۔ جدوں اوہ ذات حقیقی بندے نوں ہر چیز توں ودھ عزیز ہو جائے تے اوہدے من اندر رب نوں راضی کرن توں سوا ہر سدھر مک جائے تے اوہ حیاتی دیاں آسائشاں نوں رب دی رضا اپر قربان کر دے تے فیر اوہ تصوف دی راہ تے گامزن ہو جاندا اے۔

ڈاکٹر ابواللیث صدیقی اسلامی تصوف دی بنیاد بیان کر دیاں آہندے نیں کہ

''اسلامی تصوف کی بنیادیں قرآن کی تعلیمات احادیث نبوی ﷺ، صحابہ کرامؓ کی پاک زندگی، تابعین اور تبع تابعین کی پاک سیرت پاک پر استوار ہوتی ہیں۔اور سچے مسلمان صوفی نہ کبھی حدود شرعیہ سے باہر نکلے ہیں اور نہ ہی انہوں نے ترک دنیا، ترک اسباب، راھبانیت، بے عملی، سعی اور کاہلی کی تلقین کی ہے''۔(52)

ڈاکٹر ناہید شاہد اسلامی تصوف بارے اپنے پی ایچ ڈی دے مقالے وچ لکھدے نیں کہ:

''اسلام نوں دین فطرت آکھ کے ایہدا مطلب صاف طور تے ایہہ ای لیا جاندا اے پئی اسلام زندگی دے سارے انگاں نوں اپنی ولگن وچ لے لیندا اے۔حیاتی دے روحانی، سماجی، سیاسی تے معاشی سلسلے قرآن توں رہنمائی حاصل کردے نیں کیوں جے قرآن دا موضوع تے صرف انسان اے یعنی عمودی تے متوازی جہتاں نال جہدے وچ انسانی حیاتی دے سارے پکھ آجاندے نیں''(53)

ایس گل توں صاف پتہ لگدا اے کہ تصوف تیاگ دنیا داناں نہیں سگوں حیاتی اللہ دے دتے ہوئے قانون دے مطابق لنگان داناں اے۔پر کئی لوگ نظریہ تصوف دے بارے لوکائی نوں گمراہ کردیندے نیں جیویں کہ پیر فضل گجراتی ہوراں آکھیا کہ:

میں ٹریا جنگل بیلے نوں اوہ حبل وریدوں نیڑے سی
اک پانے والے پایاں سن کجھ پٹھیاں دساں کیہ دساں(54)

ایس بارے پروفیسر سلیم چشتی دا ایہہ لکھنا تصوف دے بارے مباحث سمیٹ دیندا اے کہ:

''صوفی کی زندگی کا آغاز اور انجام یعنی محور محبت الٰہی ہے۔اس کی نظر میں اللہ صرف معبود ہی نہیں ہے۔بلکہ مقصود بھی ہے۔مطلوب بھی ہے اور محبوب بھی۔وہ اللہ ہی کیلئے جیتا ہے اور اسی کیلئے مرتا ہے۔اس کا جینا اور مرنا یعنی ساری زندگی اللہ ہی کیلئے ہے''۔(55)

مڈھلے پاکستانی پنجابی غزل گو شاعراں کول وی غزل وچ تصوف دے تصورات موجود نیں۔جناب عارف نون ہوراں اپنے مقالے وچ تنویر بخاری دی غزل بارے لکھیا اے کہ:

''تنویر بخاری نے اپنے تن غزل 'پراگیاں شاعری' ''بجھی عشق دی اگ نوں واگی'' تے ''مکاشفہ'' وچ لمی بحر وچ صوفیانہ مزاج دیاں غزلاں کہن دا تجربہ کیتا اے ایہناں کتاباں دیاں سبھے غزلاں وچ اوس صوفیانہ تجربے بیان کیتے نیں''۔(56)

ملیا جین دے روپ وچ آپ آکے ہور کیہ خدا نوں بھالدا میں
جانو ہو تخلیق دے بھیت کولوں محرم رہیا نہ ہجر وصال دا میں
پدھر کرن لئی راہیاں راہ کھیہڑے پربت اجے اکلاپیا ڈھالدا میں
رب رکھی حیاتی تے کرلیساں ہر کسے نوں اپنے نالدا میں(57)

دائم اقبال دائم دی غزل اتے تصوف دی گہری چھاپ جھلکدی اے۔''اوہ اک مرد قلندر سن جہناں اپنی ساری حیاتی عشق، فقر تے تصوف دے تجربیاں وچ گزاردتی''۔ (58)

اوہناں دی شاعری وچ تصوف تے صوفی خیالاں دے پرچار دے نال نال صوفی تے گزرن والی تصوف دیاں وارداتاں دا بیان وی لبھدا اے اوہ پنجابی دے صوفی شاعراں دی سوچ دے پیروکار وکھائی دیندے نیں۔اوہناں دا لکھیا قصہ ''لیلیٰ مجنوں'' مجازی عشق دی داستان دے نال نال تصوف تے معرفت دے کئی رنگ اپنے اندر لکوئے ہوئے اے۔ سائیں احمد علی دائم اقبال دائم دے تصوف بارے اپنے وچار لکھدے نیں کہ:

''آپ نے جینیاں کتاباں وی پنجابی بولی وچ لکھیاں نیں ساریاں فارسی دیاں شاعراں، صوفیاں دے خیال نال ٹکر کھاندیاں نیں۔تصوف تے معرفت دا دریا موجاں ماردا اے''۔(59)

دائم اقبال دائم دا تصوف دا سلسلہ نہ تے یونانی اے، نہ عیسائیت، نہ ہندو تے، نہ بدھ مت نال رلت کردا اے اوہناں دے سلسلہ تصوف دی نینہ اسلامی فکر اتے مبنی اے میاں عنایت اللہ خلیق اوہناں دے بارے لکھدے نیں کہ

''دائم صاحب صوفی شاعر ہیں۔اوہ نمائشی صوفی نہ سہی لیکن ان کی زندگی اور شاعری دونوں میں وسعت نظر اور فنائے قلب، قناعت پسندی اور استغنا کے جلوے نظر آتے ہیں۔دائم صاحب کے صوفیانہ خیالات کی نمود سب سے زیادہ ان کی روحانی مستی میں ہوتی ہے جس سے ان کی شاعری بھری پڑی ہے لیکن تصوف کے وہ مقام بھی ان کے یہاں آتے ہیں جن کا تعلق معرفت نفس، مجاز و حقیقت، ہستی انسان کی بے ثباتی سے ہے ۔یہ وہ کسوٹیاں ہیں جن پر دائم صاحب کی صوفیانہ شاعری کو پرکھا جا سکتا ہے اور انہیں اہم مسائل کی تشریح اور توضیح سے تصوف کی حدود معین کی جا سکتی ہیں''۔(60)

دائم اقبال دائم دیاں غزلاں دا وکھرا کوئی مجموعہ چھاپے نہیں چڑھیا پر اوہناں اپنے کجھ پراگیاں تے رومانی داستاناں وچ ضرورت دے مطابق غزلاں شامل کیتیاں نیں۔اوہناں دیاں غزلاں وچ ہجر وصال تے حسن و عشق دے نال نال تصوف دا مضمون اگڑواں اے۔

دائم نال اشارے دے تروڑ کے تے چن چودھویں دا جدوں جوڑ لیندا
شیشہ دل داٹٹ کے جدوں جڑے کیوں نہ ہتھیں اپنی جے سوہنا یار جڑے(61)

دائم صاحب دے نیہڑے عشق مجازی اوس ویلے امر ہوندا اے جدوں بندے دا دل رب دی محبت نال مخمور ہو جائے تے بندہ اوس ذات پاک دی رضا واسطے اپنی ہستی فنا کر لوے۔

بندہ رب دے بوہے تے ہوٹی نیت صاف لے کے حاضر ہو جائے
دائم قلب حضوردے وچ آپے چمکے پیا نور ذوالجلال یارا(62)

ایہہ اوہ مقام اے جتھے صوفی دے دل وچ عرفان حاصل کرن دی سدھر حدوں ودھ جاندی اے۔ اوہ وحدت دے دریا اندر ڈبنا چاہوندا اے تاں جے حقیقت اولیٰ تیکر اپڑ کے اپنے آپ نوں یعنی جز نوں کل نال ملا دیوے۔

دائم اقبال دائم ہوراں نکی بحر وچ وی کمال غزلاں لکھیاں تے اوہناں وچ وی تصوف وکھالی دیندا اے۔

میں شہر وڑیا
ویرانے آگئے
میں گیا ویرانے
کاشانے آگئے
میں شمع بجھائی
پروانے آگئے
میں صوفی بنیا
پیمانے آگئے (63)

نکی بحر دی ایس غزل وچ اوہ صوفی نوں پیش آون والیاں اوکڑاں دا ذکر کردے نیں کہ تصوف دا راہ کوئی پھلاں والی سیج نہیں اے ایہدے وچ رستے دیاں کٹھنائیاں توں بعد منزل دی بشارت ملدی اے۔ دائم اقبال دائم ہوراں تے غزل گوئی تے تصوف دی جڑت بارے ایتھوں تیکر آکھیا کہ صوفیانہ جذبے بغیر غزل گوئی حرام اے۔

جناب عشق دا عالی مقام ایں
میرا مولا میرا ساقی امام ایں
اوہ سلطانی نوں سمجھے خاک جیہڑا
محمد ﷺ دے غلاماں دا غلام ایں
جے دائم خاک تیری پاک ناہیں
غزل گوئی ہزل گوئی حرام ایں (64)

پنجابی دے پہلے صاحب دیوان شاعر مولا بخش کشتہ ہوراں دی غزل وچ وی روایتی موضوعات دیاں غزلاں شامل نیں اوہ عشق حقیقی نوں معرفت تے طریقت لئی لازمی قرار دیندے نیں۔ بندہ نبی الزماںؐ تے اللہ پاک دی محبت دے بغیر کدی وی تصوف دا پندھ نہیں طے کر سکدا۔

سورج چندزمین ستارے رات دنے جو گھمن
ہتھ نہیں پر تھمیا ہویا ہے اوہ کل پسارا
وچ دریا چھالا رکھیا وچ ہوا دے تیزی
غصہ رکھیا جانوراں وچ اگ دے وچ شرارا (65)

کشتہ ہوراں اپنی غزلیہ نعت وچ وی جانثاری دے جذبات دا اظہار کیتا اے۔

سوسوواری صدقے جاواں میں اس کملی والے توں
جہدے ڈٹھیاں بھکھ سب اتر جائے دکھ بیماردا
کیہ ہویا جے میں دیوانی اس پیاتے ہوئی جے
ساڈا جگ ہے کٹھا ہویا اوہدے خلق پیاردا (66)

تصوف دی راہ وچ ایہو جئے مقام آوندے نیں جدوں بندہ ہر پاسے اوہدی ذات حقیقی دا ظہور ویکھدا اے اوہنوں ذرے ذرے وچ اوہدی ذات پاک دی قدرت نظر آوندی اے قرآن پاک دی چوبیسویں سورت دا عنوان اے ''سورۃ النور'' ایس صورت وچ ارشاد ہوندا اے کہ اللہ عرش تے فرش دا نور اے، اللہ پاک دا نور اوس بندے تے ظاہر ہوندا اے جہدے تے اوس ذات حقیقی دا خاص کرم ہووے۔

آوے کسے دے چمن تے رت جیکر تیر افیض تے کرم دیکھاں
ذرے ذرے وچ چمک جو نظر آوے تیرے نور دا سب ظہور دیکھاں (67)

اک صوفی ہی تصوف دیاں واردا تاں جان سکدا اے اک عام بندے دی اکھ اللہ دی ذات دا ظہور ویکھن توں قاصر ہوندی اے۔

ہر اک وچ ہے جلوہ اوہدا
دیکھے دیکھن والی اکھ (68)

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر نے پنجابی ادب دے تقریباً سارے میداناں وچ طبع آزمائی کیتی۔اوہناں غزل وی لکھی تے اوہناں دی غزل وچ عشقیہ مضموناں تے عمل تے حرکت دے نال نال تصوف دے مضامین وی موجود نیں۔آہندے نیں کہ

وچھڑے ملاپ توں نہ وچھوڑے ملاپ دے
رہ کے ہمیش نال رہیا اے جداجدا
کرنا سی انج ظلم کیوں میں آپ جان تے
کہہ کے الست پائی میرے گل بلیٰ خدا (69)

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دا تعلق مذہبی گھرانے نال سی فیر اور رسول پاک ﷺ دے عشق وچ مخمور دل لئے پھردے سی۔ایس کر کے اوہناں دی غزل وچ تصوف دا گوڑھا رنگ موجود اے۔

شاماں توں فجر تیکراں رہندا سی وچ اکھاں
اک چن دا پروار بڑی دیر دی گل اے
تھاں تھاں نیں فقیر اج میرے فقر دے چرچے
ہے ساں میں گناہگار بڑی دیردی گل اے (70)

صوفی اپنے آپ نوں فقیر وی کہلواندا اے۔ بھاویں صوفی دا درجہ فقیر توں اچا ہوندا اے پر صوفی ہوے یا فقیر اپنے نفس نوں رب دے تابع کر لینا ای اصل وڈیائی اے۔ گل ایس طرح اے کہ صوفی فکر صرف ابن العربی یا حضرت مجدد الف ثانیؒ دے فلسفے دی پیروی داناں نہیں اے تے ساڈے غزل گو شاعراں تے صرف ایہناں ہستیاں دا اثر نہیں اے اوہناں دے کلام وچ صوفیانہ گلاں مثلاً فنا، عاجزی، عشق، دنیا دا عارضی پن تے عشق مجازی یعنی رب دے بندیاں نال محبت جیہے مضمون تھاں تھاں جھلکدے نیں۔

اخلاقیات:

پنجابی زبان نے صوفیا اکرام دی جھولی وچ پرورش پائی جہدا نتیجہ ایہہ نکلیا کہ ایس زبان دے ادب وچ مڈھ توں ہی مذہب، تصوف تے اخلاقیات دے گہرے تصورات موجود نیں۔

مذہب تے اخلاقیات دا چولی دامن دا ساتھ اے۔ کوئی وی مذہب اخلاقیات دی تعلیم لازمی قرار دیندا اے۔ تے فیر دین اسلام جیہڑا کہ انسانیت دی تبلیغ کردا اے تے ایہدے پیروکار اخلاقیات نوں لازمی امر قرار دیندے نیں۔ اخلاقیات دی تعلیم پنجابی زبان دے بابا آدم بابا فرید گنج شکرؒ توں لے کے موجودہ دور دے ادب تیکر ہر صنف وچ موجود اے۔ بابا جی نے آپ وی اخلاقیات دا درس دتا تے ایہو سلسلہ ٹردا ٹردا قیام پاکستان دے بعد تیکر اپڑیا۔ پنجابی غزل وچ وی اخلاقیات دی تعلیم مڈھ توں ہی موجود اے۔ پنجابی غزل دے مڈھلے شاعر میاں محمد بخش نوں تے آکھیا ہی شاعر اخلاقیات جاندا اے تے اوہ اپنیاں تخلیقاں وچ بار بار اخلاقیات دا پرچار کردے نیں۔ ایس ضمن وچ میاں محمد بخش دی غزل دے ایہہ شعر ملاحظہ کرو۔

سیر کرو خوشبوئیں مانوں پھل مباح تسانوں
شاخاں رکھ تروڑ ناہیں بھلی صلاح تسا نوں
شاخاں لفظاً تے رکھ معنے کروزیان دوہاں نوں منت کر کے کہے
مصنف پیش نہیں کجھ ر وہاں(71)

پنجابی غزل دے پہلے صاحب دیوان شاعر مولا بخش کشتہ وی اپنیاں غزلاں وچ اخلاقیات دی تعلیم دتی اے۔ عادل صدیقی اوہناں بارے اپنے وچار انج بیان کردے نیں۔

> ''......جہڑیاں اخلاقی قدراں دا رونا اج اسیں رونے آں اوہ اوہناں دی غزل وچ بڑا نمایاں نظر آؤندا اے ایہوں وجہ اے کہ اوہناں دی گل اج وی نویں نروئی جاپدی اے''(72)

اج زوال پذیر اخلاقی قدراں دا نوحہ اج ہر شاعر لکھدا پیا اے پر صاحب نظر لوگ اپنے ویلے توں اگانہہ ویکھدے نیں تے انج وی تبدیلی بھاویں مثبت ہووے یا منفی ایک نہیں دم آؤندی۔ بقول قابل اجمیری صاحب

وقت کرتا ہے پرورش برسوں
حادثے ایک دم نہیں ہوتے(73)

اخلاقی قدراں دے ٹٹن بھجن نال معاشرہ تباہ ہو جاندا اے تے جیہڑا ادیب تے شاعر معاشرے دے ایہناں ناسوراں نوں بےنقاب کردا اے اوہ درحقیقت اخلاقیات دی تبلیغ ہی کر رہیا ہوندا اے جیویں کہ مولا بخش کشتہ آکھدے نیں

تاری آپ ہی جاندا نہیں جیہڑا کویں کسے نوں پار لنگا وسی اوہ
جہنوں طلب مطلوب دی سار ناہیں ہووے اوس دا کیوں ناداں طالب(74)

اک ہور تھاں مولا بخش کشتہ فرماندے نیں :

کھوٹ رہے جے من دے اندر کس کم تسبی مالا
میں نہ مندی لبھے جس دی اوہ کیہ گنگ نہائے(75)

ایہہ روزمرہ زندگی دا دکھاوے کہ ہر بندہ منافقت کر دا وکھالی دیندہ اے تے ایہہ شعر سانوں بلھے شاہ دی اوس کافی دی یاد دلاندا اے جہدے وچ اوہ عاجزی تے میں نوں مارن دا درس دیندے نیں۔ فرماندے نیں۔

مکے گیا گل مکدی ناہیں بھج میں دلوں نہ آپ مکایئے
گنگا گیا ں پاپ نہیں جھڑدے بھاویں سوسو غوطے لایئے
گیا گیاں گل مکدی ناہیں بھاویں کتنے پنڈ بھرایئے
بلھا شاہ گل تاہیں جد میں کھڑیاں لٹایئے(76)

اللہ پاک نے قرآن کریم وچ تے نبیؐ نے بار بار لوکائی نال حسن سلوک دا درس دتا تے نیک عمل کرن ول پریریا۔ ایس طرح مولا بخش کشتہ ہوراں وی ایہہ درس دتا کہ

نیکی کردیاں ڈھل کیوں لاوٗنا ایں سٹھ بھلے دا بھلا ہے ایک سمجھیں
جیہناں دوجیاں دے کم سوار دتے کاج اوہناں دا رب سواردتا(77)

انسانیت تے اخلاقیات دی تبلیغ ایس توں ودھ ہور کیہہ ہوسکدی اے کہ لوکائی نوں دوجیاں دے کم سنوارن دا درس دتا جائے۔

جنہاں ماریا نفس دی خواہشاں نوں وچ قدسیاں اُہ شمار ہوئے
رل گئے اُہ سنگ مولائیاں دے باناں خودی دا جنہاں اتا ردتا(78)

نفس اپر قابو پانا جہاد اے۔ بندہ اپنے نفس دا غلام ہو کے چنگے برے سبھے کم کر بیٹھدا اے جہدا نتیجہ معاشرے وچ انتشار توں سوا کجھ نہیں۔ مولا بخش کشتہ ہوراں ایس شعر وچ بندے نوں اپنا من مارن دی تلقین کر دیاں آکھیا کہ جنہاں اپنیاں بےجا خواہشاں تے بےجا لوڑاں، تھوڑاں نوں دبا لیا اوہ فرشتیاں وچ شمار ہوون لگ پئے۔ لالچ تے ودھ توں ودھ پاون دی خواہش بندے نوں اوکڑاں تے پریشانیاں نال دوچار کر دیندی اے تے جے بندہ قناعت کر لوے تے سکون نال حیاتی دے

دیہاڑے پورے کرسکدا اے۔

لکشمی لکشمی و بال وبال

لو بھیا لو بھیا عذاب عذاب(79)

نکی بحر دی غزل دے ایس شعر وچ لالچ دی نندیا کیتی گئی اے تے دولت نوں وبال آکھیا گیا اے۔

دل جد خواہشاں وچ سمجھو جالے مکڑی دے وچ پھس گئی مکھی

بھل گیا دنیا تے آخرت نوں لو بھی جگت دا ہو کے نادان طالب (80)

ایس شعر وچ مولا بخش کشتہ ہوراں بندے دا نفس بندے نوں برائی ول اکساندا اے۔ تے بندے نوں اپنے نفس دے خلاف لڑنا پیندا اے نہیں تے نادان انساں اپنیاں خواہشاں دے جال وچ انج پھس جاندا اے کہ باہر نکلن دیاں ساریاں راہواں مسدود ہو جاندیاں نیں۔ آخرت تے آخرت بندہ دنیا نوں وی بھل کے اپنیاں خواہشاں پچھے رجھیا رہندا اے۔

آوے کم کسے دے جیہڑا اوہ بھی کتوں اٹھا وے لابھ

جیہڑا خوسڑکی رکھے آپنا آپ گواوے لابھ(81)

منافقت، دوغلا پن تے من دا کھوٹ اوہ شیواں نیں جیہڑیاں دونواں جہاناں وچ بندے نوں رسوا کر دیاں نیں۔ صاف نیتاں دے بندے تے دوجیاں دا بھلا چاہن والے ایس دھرتی دے وسنیک اپنے آپ نوں رسوائی توں بچالیندے نیں۔

صاف ہووے من تے ہے سنسار صاف

ساکھ اس دی جس دا ہے بازار صاف(82)

دنیا دی کامیابی دا حصول ہووے یا آخر دی کامیابی دا حصول ایہ سب کجھ اوہدوں ہی ممکن ہوندا اے جدوں بندے دامن صاف ہووے۔ عربی زبان دا مقولہ اے۔''انما الاعمال بالنیات''، یعنی عملاں دا دارومدار نیتاں دے اپرا ے تے جدوں بندے دی نیت صاف نہ ہووے تے کامیابی وی نہیں ملدی تے تے عزت وی جاندی رہندی اے۔ کشتہ جی دے دیوان وچ تھاں تھاں اخلاقیات دی تعلیم ملدی اے۔ اوہ دین تے دنیا وچ کامیابی دا راز اخلاق نوں متھدے نیں مثلاً اوہناں دی اک غزل دے کجھ شعر ویکھو جیہڑے اخلاقی سچائیاں نال بھرے ہوئے نیں:

جس گھر پرا ہوناں نہ آوے اوس گھر دی گل نہ کرے کوئی

خوش ہو کے کھوان کسے نوں جوبھکھے رہن نہ وچ جہان ہرگز

مٹھا بولنا جگ نوں موہنا ایں جیون اپنا بہتر بناوناں ایں

جس کم دے کیتیاں پھک نکلے کردے نیں اہ کم انسان ہرگز

پھرے لبھدا ہڈیاں نفس کتا چسکا جیبھ دا کرے خوار اس نوں

لوبھ پاپاں دا جال وچھا دیوے پھسیں توں ناہیں میری جان ہرگز(83)

مہمان دا وجود باعث رحمت اے پر حالات دی ستم ظریفی کہ لوکائی ایس رحمت توں مکھ موڑے بیٹھی اے۔ کشتہ ہوراں نے ایتھے پراہونے دی مہمان نوازی دا فیدہ دسیا اے کہ رب کھلاندیاں نوں کھلاندا اے۔ دوجے شعر وچ مِٹھے بولاں بارے آکھیا کہ جس نے حیاتی کامیاب بناونی اے، اوہ ایس دا گر سکھ لوے تے تیجی گل نفس اپر قابو پانا اے۔ ساڈا نفس ہی برائی ول مائل کردا اے تے جے اسیں نفس اپر قابو پالیا تے اسیں چھٹکارا حاصل کرلیا

ایس ساری بحث نوں اسیں اک جملے وچ مقید کردیاں ہوئے آکھ سکنے آں کہ اخلاقیات دا درس مُڈھلی پاکستانی پنجابی غزل وچ اپنی پوری رعنائی نال عکس انداز ہوندا اے۔

حیاتی دی ناپائیداری:

قرآن پاک وچ اللہ تعالیٰ فرماؤندا اے کہ

''کُلُّ نفسٍ ذائقۃ الموت''

ترجمہ: ہرنفس نے موت دا ذائقہ چکھنا اے

ایہ اک اٹل حقیقت اے جہدے توں کوئی ذی روح منکر نہیں ہوسکدا۔ جس جاندار نے دنیا اتے آؤنا اے، اپنی حیاتی پوری کرن توں بعد ایس دنیاں توں چلانا کرجانا اے۔ دنیا تے بندے نے جو عمل کرنے نیں، اوہناں دا صلہ ابدی دنیا وچ پاؤنا اے تے ایس جزا و سزا دا اثر بندے دی ذات اپر ڈاہڈا ہوندا اے۔ اوہ بہت ساریاں برائیاں توں بچن دا جتن کردا اے تے اپنے تئیں نیک یا چنگے عمل کرن دی خواہش اوہدے من اندر پھٹ دی اے۔

ایس موضوع نوں ذہن چ رکھ کے جے پنجابی ادب ول جھات ماری جائے تے ایہ گل نکھر کے ساہمنے آؤندی اے کہ پنجابی وچ ایہ موضوع مُڈھ توں ای اپنی شدت نال موجود اے۔ کلاسیکل پنجابی شاعری دی ہر صنف وچ ایہ موضوع کسے نہ کسے رنگ ڈھنگ نال وکھالی دیندا اے۔ جے مُڈھلی پنجابی غزل دی گل کیتی جائے تے حیاتی دی ناپائیداری غزل وچ وی موجود اے۔ پنجابی دے پہلے صاحب دیوان شاعر مولا بخش کشتہ اپنے دیوان وچ کئی تھاواں تے حیاتی دا عارضی پن بیان کردے نیں تے بندے نوں نیک عملاں ول پریردے نیں۔ حیاتی دی ناپائیداری دا ذکر انج کردے نیں:

دھن، حسن، جوانی سب ہیں فانی کرے کسے تے نہ گمان کوئی
دیکھ سورج بھی خودی تے جدوں آیا چڑھیا سرتے انت نوں ڈھل گیا(84)

انسان دنیا تے آون توں بعد اپنی اصل بھل جاندا اے۔ اوہ ایہ گل جانن دے باوجود کہ ''کیہ بھروسہ دم دا، آوے نہ آوے'' دے باوجود دنیا دیاں رجھاں وچ تک کے سمجھدا اے کہ اوہنوں دوام حاصل اے جو کہ ایس کائنات دی کسے چیز نوں وی حاصل نہیں۔ تے فیر جدوں بندے نوں طاقت مل جاوے فیر تے اوہ اپنے اختیارات دا ناجائز ورتارا اپنا حق سمجھ بیٹھدا اے

تے خدائی دادعویٰ تیکر کرن توں گریز نہیں کردا۔ مولا بخش کشتہ ہوریں ایس ضمن وچ آہندے نیں۔

قابو اپنے ساہ تے نہیں سانوں اپیر دعویٰ خدائی دا بنھے ہاں
ہے بے فائدہ کھپ کھپا ساڈا اتے اساں دی سوچ وچار ناقص (85)

یا فیر اک ہور غزل وچ ایس مضمون نوں انج شعراں وچ ڈھالدے نیں:

ذات پات تے چھوت اچھوت دیاں گلاں زندگی نال سمبندھ رکھن
آئی موت تے پدھرا کر دیسی نہ اچان رہ سی نہ نو ان رہ سی
چمن تے اج ہے رت سندر کل متراپت جھڑ ہوونی ایں
کریں مان جس حسن تے جوبنے تے کدوں تیک اہدی آن بان رہ (86)

دنیا اتے بندہ اونچ نیچ تے ذاتاں دے چکر وچ الجھیا ہویا اے پر موت سب نال اکو جیہا ورتارا کردی اے۔ حسین چہرے وی ایتھے مٹی وچ مل گئے نیں تے وسدے چمن وی اجڑ گئے نیں۔

کس گل تے آن کے بھلیا ایں ویکھ لے انجام توں دوجیاں دا
جیہڑے زمین تے محل اسار دے سن اہناں قبر وچ پیر پسار لئے نیں (87)

حیاتی وچ بندہ مال و دولت تے طاقت تے مان کرن والے بادشاہ تے ننگی زمین تے بوریا بستر وچھان والے سارے مٹی وچ مل گئے نیں۔ اونچ نیچ دا خاتمہ ہو گیا اے تے بادشہ وگدا سب دا اک ٹھکانہ ہی ازلی اے۔

ایتھے رہی نہ کسے دی نہ رہے گی سدا
گلاں ایڈیاں توں کریں کیوں گن من کے
کل ہندیاں سی جنھاں اتے ویکھ چوریاں
اج اہناں دے منہ تے پئی مکھی بھن کے (88)

دنیا دی کسے چیز نوں دوام حاصل نہیں۔ صحت تے جوانی وی عارضی شیواں نیں۔ مولا بخش کشتہ ایس غزل وچ آکھدے نیں کہ ایتھے کوئی وی چیز پائیدار نہیں۔ بڑے بڑے دانشور تے مت دیاں گلاں کرن والے تے طاقتاں تے مان کرنے والے اج بستر تے جا لگے نیں تے اوہناں وچ اینی طاقت وی نہیں کہ اپنے من تے بھن بھن کردیاں مکھیاں ہی اڈا دین۔ وقت دا پہیہ ہر چیز نوں رول جاندا اے۔

خورے کیوں من متا بندہ کردا منوں وچار نہیں
صدیاں دے سامان ایتھے گھڑیاں دا اعتبار نہیں (89)

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں ایس شعر وچ ایس گل دی دس پائی اے کہ بندہ سوچ تے سمجھ کولوں کم نہیں لیندا۔ اوہ ایس گل نوں جانن دے باوجود کہ زندگی عارضی اے تے بندے دا وجود آخر خاک وچ مل جانا اے۔ اوہ مال و دولت اکٹھا کردا

رہندااے حالانکہ ایتھے پل دی خبرنہیں۔اپنی ضرورت توں ودھ مال و دولت جمع کرن دا ضبط اوس نوں ایس گل ول دھیاں ہی نہیں کرن دیندا کہ اوہدا ایہہ ٹکانہ عارضی اے تے اوہنےابدی دنیاول پرت جانااے۔

کل ہوانوں بوٹیاں اتے جاگے ہنس دے ساہن ملے
اج ہنیری پتر جھڑے راہ وچ رلدے ویکھے نیں
مالی اج خزاں دے سانوں ایویں دین ڈراوے پئے
اساں بہاراں وچ خزاں دے جھکھڑ جھلدے ویکھے نیں(90)

میاں محمد بخش دی طرح کلاسیکی رنگ دا گوڑھا احساس ایس غزل وچ اگھڑواں اے۔اوہ باغ تے بوٹیاں دی مثال دے کے آکھدے نیں کہ مان تران تے اچی شان والے پتر اج جھڑ کے رلدے پئے نیں۔ایتھے بوٹے تے پتراں دا استعارہ ورتوں وچ لیا کے ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں حیاتی دے عارضی پن نوں موثر طریقے نال بیانیا اے۔ایس غزل وچ اوہ پرانی شعری روایت دی پیروی کر دیاں ہوئیاں بندے نوں حیاتی دی ناپائداری یاد دلاندے نیں۔

پنجابی غزل اتے نوآبادیات:

سائنسی ترقی، صنعتی تے معاشی لحاظ نال مضبوط تے جدید ٹیکنالوجی رکھن والیاں قوماں کمزور،غریب تے پسماندہ ملکاں تے قوماں اتے قبضہ کر لینا تے اپنیاں نوآبادیاں بنالینا اپنا پیدائشی حق سمجھدیاں نیں۔برطانیہ نے وی برصغیر تے اپنی طاقت دے بل بوتے اپر قبضہ کرلیا۔غلامی دیاں زنجیراں وچ قید ایہہ غریب مظلوم تے محکوم باشندے وقت دیاں کٹھنائیاں سہہ کے سوچ دے نئے زاویاں توں واقف ہوئے تے نالے نویاں جہتاں نے ایہناں دے دماغاں دے بند بوہے کھولے تے فیر ایہہ قوم اپنی آزادی تے حقاں دا نعرہ مارن لگی۔ادب چوں کہ زندگی دا عکاس ہوندا اے،ایس واسطے اوہناں دی ایہہ واج ادب وچ عکس انداز ہوون لگی۔دوجیاں زباناں دے شاعراں تے ادیباں دے نال نال پنجابی زبان دیاں شاعراں تے ادیباں نے وی ایس موضوع نوں اپنے ادب وچ جگہ دتی۔جہدا مقصد صرف ایہہ ہی نہیں سی کہ اپنے حقاں واسطے واج بلند کریئے سگوں لوکائی تیکر وی ایہہ شعور پہنچانا سی کہ اپنے آپ نوں پچھان کے اپنے واسطے کجھ کرو۔ایس لہر نے دوجیاں صنفاں دے نال نال پنجابی غزل نوں وی بتھیر امتاثر کیتا۔

قیام پاکستان توں پہلے تحریک علی گڑھ دے اثر ہیٹھ تے کلام اقبال دے اثر تھلے ایس موضوع تے بہت شاعری کیتی گئی۔پر پاکستان بنن توں بعد دے مڈھلے دور وچ وی ایہدے اثرات ملدے نیں۔ایس دور وچ شریف کنجاہی،صوفی غلام تبسم،استاد جوہر،عبدالغنی وفا،عبدالمجید سالک،ڈاکٹر فقیر محمد فقیر تے مولا بخش کشتہ ورگے شاعراں نے ایس موضوع نوں غزل وچ سمودتا۔

ڈاکٹر صفدر علی شاہ اپنے مقالے "Colonalism,English and punjabi" وچ نوآبادیاتی دور دے

پنجابی ادب اتے اثرات بارے لکھدے نیں کہ:

" Abid Hussain, in his unpublished thesis, "Jadeed Punjabi Shairi De Muhaar" (Trends of Modern Punjabi Poetry) has identified Modernity, Symbolism, Lonliness, Social Satire, Woman (as seem by man), Suffering of woman, Patriotism, Social oppression, Description of nature, etc as the new trends in Punjabi poetry. These trends were primarily shaped during the colonial period. Likewise, a number of new symbols emerged to capture the new socio-political realities. The most significant effect of English literature on Punjabi literature is modernity. It wirtually Punjabi literature out of the medieval mode and enabled it move with contemporary literatures.

The susceptibility can be ascertianed from the fact that certain issuess and conflict which were more Europe specific like sex, urbanization, neurotic disorders and problems of labour class, were reality introduced into Indian and Punjabi literature had a fair share of it, though not as pronounced as in urdu."(91)

ڈاکٹر صفدر علی شاہ نے اپنے مقالے وچ نوآبادیاتی نظام دے دوران پنجابی شاعری دے نمایاں رجحانات تے موضوعات ایہہ دسے نیں:

I. Socio-Poltical themes.

II. Ideology themes.

III. Nationalistic and Romantic Poetry.

IV. Concerns and Conflicts of modern man.

V. Expanded world view.

VI. Platonic to Corporpeal.

VII. Issues related to women.

VIII. Taboo subjects. (Sex, religion etc)

XI. And Humour and Staire. (92)

ایہہ موضوع دی اپنے اندر کئی جہات رکھدا اے۔ایہدا اکھلار اینا کوں اے کہ حیاتی دیاں بنیادی ضرورتاں توں لے کے ثانوی ضرورتاں تے نفسیاتی وذہنی کشمکش تیکر نوں سمیٹ دا اے۔آزادی دی تڑپ، ظلم وستم، غربت، استحصال، مذہبی وقومی تشخص، قومی یکجہتی تے تحریک آزادی ورگے موضوع ایہدے دائرہ کار وچ آوندے نیں ایہدے توں اڈ نوآبادیات دے لوکائی اتے نفسیاتی اثرات بہت اہم نیں آقا دا احساس برتری عوام وچ احساس کمتری دا احساس پیدا کردا اے جہدے نتیجے وچ

بغاوت تے سرکشی جمدی اے تے ساڈے دانشور، ادیب تے شاعر ایہناں موضوعاں اتے لکھدے رہے۔ انگریزاں دی آمد دے نال برصغیر وچ صنعتی دور دا آغاز ہویا تے ایہدے اثر ہیٹھ لوکائی دی حیاتی وچ پیش آون والیاں اوکڑاں جیویں کہ بے حسی، خودغرضی، اکلاپا، طبقاتی ونڈ تے مزدوراں دیاں مشکلاں نوں وی موضوع بنایا گیا۔ ایہہ موضوع انگریزی تے یہودی ادب دے محبوب موضوع سن تے ساڈے دانشوراں، ادیباں تے شاعراں انگریزی ادب دے مطالعے توں بعد ویلے دی ضرورت سمجھدیاں ہوئے ایہناں پکھاں نوں پاکستان وہندوستانی زباناں دے ادب وچ سچے ڈھنگ نال بیان کیتا۔ انگریزاں دا دور ادب تے خاص طور تے پنجابی ادب واسطے بڑا سنہرا دور ثابت ہویا۔ نثر دیاں بہت ساریاں صنفاں جیویں افسانہ، ناول تے انشائیہ وغیرہ بدیسی ادب توں ہوند وچ آئیاں۔ ایس دور وچ عظیم شاعراں تے ادیباں دا جنم ہویا جنہاں نے نوآبادیات دے خلاف کھل کے لکھیا۔ ایہناں شاعراں مزاحمتی ادب تخلیق کیتا کتے نظم دی صورت وچ تے کدھرے چومصرعے تے دوھڑیاں دی شکل وچ تے کدھرے غزل نوں ایہناں نے تختہ مشق بنایا۔ مولوی دلپذیر بھیروی ہوراں دی غزل ایس گلوں بڑی جدید اے کہ اوہناں اوس سمے غزل وچ نوآبادیات ورگے موضوع بیان کیتے نیں جدوں غزل محض عشقیہ جذبات دا بیان ہوندی سی۔

لباں اتے پہرے نگاہواں تے پہرے
میں جتھوں وی لنگاں اوہ راہواں تے پہرے
اودوں دی مری جان تے بن گئی اے
جدوں دے ایہہ لگے نیں ساہواں تے پہرے (93)

انسان دی فطرت اے کہ اوہ اپنی سرزمین نال محبت کردا اے جیس نگر اوہ وسدا اے اوہ اوہنوں جان، مال نالوں ودھ عزیز ہوندا اے ایس گل دی نمایاں جھلک سانوں پنجابی دے پہلے صاحب دیوان شاعر مولا بخش کشتہ دیاں غزلاں وچ لبھدی اے۔ غزل بندے دے دل دیاں گلاں ظاہر کردی اے تے کشتہ ہوراں دیاں غزلاں وچ نوآبادیاتی نظام تے انگریزاں بارے اوہناں دے دلی وچار ڈٹھے جاسکدے نیں۔

جنوراں دے جگت توں موہ لیتا جال لا کے
فرنگی نے بہار اک حسن اپنے دی وکھا کے (94)

تسیں ملک آزاد دے رہن والے تارے بن آکاش چمکدے او
اسیں ہاں جہالت دے دیس والے، چرن چگن نوں ڈنگر زمین اتے
جھگڑے رہن ہر جگہ ہر وقت بھانویں کسے تکلا سہے دا گڈ دتا
فتنے نویں توں نویں ہی اٹھدے نے تیرے کوچے دی دلبر زمین اتے (95)

مولا بخش کشتہ ہوراں اپنیاں غزلاں وچ تھاں تھاں تے نوآبادتی نظام دے خلاف واج چکی اے۔ اوہناں طعن و

تشنیع کولوں وی کم لیا اے تے حیاتی دے عارضی پن دی دس وی پائی اے تے قوم نوں آزادی ول پریریا وی اے۔ ایس ضمن وچ اوہناں دی اک غزل مسلسل ملاحظہ کرو۔

کر رہیوں بالن اکٹھا بدن دے واسطے
مر رہیا ایں رات دن جو کوڑھے دھن دے واسطے
مرن پچھو ویکھ کے لاشے نوں سکتہ ہو گیا
جد بدیشی کپڑا آیا کفن دے واسطے
کر گئے نام زندہ ملک زندہ آپنا
ہو گئے قربان جو اپنے وطن دے واسطے
دوستو آزادیاں دی پھر بہار دیکھنا
ہون بیٹھے اپنے راکھے چمن دے واسطے
سرفروشی دا ہے دعویٰ سہل اے کشتہ میاں
دل تے گردہ چاہیدا اے اس سخن دے واسطے (96)

1857 دی جنگ آزادی دے بعد انگریزاں نے چوں کہ مسلماناں کولوں حکومت کھوئی سی تے اوہ ہندوواں تے سکھاں توں ودھ مسلمان مجاہداں کولوں خوف زدہ سن۔ ایس کر کے انگریزاں اوہناں مجاہداں نوں دبان واسطے بے تحاشا ظلم وستم کیتے۔ کچھ دیر تے عوام چپ رہی پر ہولی ہولی جذبہ آزادی اوہناں دے من اندر پنگرن لگا۔ شاعراں تے ادیباں نے ایس جذبہ آزادی دی بیداری وچ بہت اہم کردار ادا کیتا۔ مولا بخش کشتہ ہوراں دی شاعری نے وی سیاسی شعور بیدار کرن وچ اہم کردار ادا کیتا تے نظم دے نال نال کشتہ ہوراں اپنیاں غزلاں وچ وی نوآبادیاتی نظام دے خلاف لکھیا تے عوام نوں انقلاب تے آزادی ول پریریا۔

کوئی کسے دا ہووسی گلہ کردا اسیں دکھی ہاں اپنے نگدیاں توں
گھر دی پھٹ دا نکلیا ایہہ سٹہ ننگے ہو گئے سارے وطن دے وچ (97)

انگریز برصغیر وچ پھٹ پا کے ایہدا فائدہ چک رہے سی، کشتہ ہوراں ایہدے ول وی اشارہ کیتا تے متحد ہون دا سدا دتا۔

چنگی نینہ تے اسرے کندھ پکی کندھاں پکیاں تے پولے چھت چنگی
گارا، اٹ، چونا، جوڑن وچھڑیاں نوں توں بھی ایکتا دی ایہہ تفسیر پڑھ لئیں (98)

انگریزاں نے جذبہ آزادی دبان لئی نت نویاں ترکیباں آزمائیاں جدوں اوہناں ویکھیا کہ اوہناں دی ہر ترکیب ناکام ہو رہی اے تے اوہناں قانون دا سہارا لے کے آزادی دے مجاہداں اتے ظلم وستم دے پہاڑ توڑ دتے۔ ایہدا اظہار وی

کشتہ ہوراں دی غزل وچ ملدا اے۔

پہرہ لاکے قلم تے جیبھ اتے لکھنا بولنا بند کر چھڈیا ای

توں دس کہ تکلیف اپنا کہن کدے تیرے اگے تے عوام کد تک (99)

ایتھے کشتہ ہوراں انگریزاں نوں للکار کے آکھیا کہ ساڈے جوان تے مجاہد اپنی جان تلی تے رکھ کے نکلے نیں تے اوہ ایہناں ظلماں تے ستماں توں گھبراون والے نیں وطن دی آن شان تے حفاظت دی خاطر اوہ جان وارن توں گریز نہیں کردے۔

ہتھ تیغ دے قبضے تے سجن والے مہندی لگیاں ویوندے نہیں شوبھا

شیر دل نہیں پہن دے چوڑیاں کدی تیغ وتفنگ پیکان چھڈ کے

جنہاں تلی اتے اپنی جند رکھی ،ڈردے نہیں اودشمن دے لشکراں توں

کے وطن دی رکھشا دے لئی جیہڑے اُٹھس دے نہیں میدان چھڈ کے(100)

حرکت تے عمل دے شاعر بابائے پنجابی ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دی غزل وچ غم جاناں تے غم دوراں دونواں دا تذکرہ موجود اے۔قوم دے غم وچ گھلن والے ڈاکٹر صاحب نے غزل وچ روایتی موضوعات دے نال نال اخلاقی تے اصلاحی موضوعات وی برتے نیں۔مولانا حالی تے علامہ اقبال ورگے اصلاحی شاعراں توں واقف ہون دے ناطے اوہناں دی شاعری وچ وی ایہہ پکھ جھلکدے نیں۔مولانا ظفر علی خاں اوہناں دا مولانا حالی دے نال موازنہ کردے آکھدے نیں کہ:

''مولانا حالی مرحوم نے جو کام اپنی شہرہ آفاق تصنیف ''مسدس مدوجذر اسلام'' سے لیا ہے وہ ڈاکٹر فقیر نے اپنی کتاب موا تے سے لیا ہے''۔(101)

یعنی مولانا حالی تے علامہ اقبال طرح بابائے پنجابی ڈاکٹر فقیر محمد فقیر نے قوم وچ جذبہ حریت پیدا کیتا۔قوم نوں خواب غفلت توں جگایا تے عمل ول پریریا اوہناں دی شاعری وچ معاشرے تے قوم دی اصلاح واسطے جگہ جگہ سنہریاں گلاں موجود نیں۔انور مسعود ہوراں ڈاکٹر فقیر محمد فقیر نوں اپنی اک نظم جہدا ناں ''فقیر محمد فقیر تے پنجابی بولی'' اے وچ اوہناں نوں ایس طرح تحسین پیش کیتا اے۔

تیری ہر اک گل سی بابا پند نصیحت والی

تیرے اندر دونویں ڈٹھے عبدالحق تے حالی (102)

ایتھوں ظاہر ہوندا اے کہ قوم تے زبان نال والہانہ لگن ہون دی بنا تے ڈاکٹر صاحب نے حیاتی دے ہر لمحے قوم، معاشرے تے زبان دی ترقی واسطے کم کیتا۔1965 دی جنگ ویلے اوہناں ایہو جیہاں نظماں تخلیق کیتیاں جیہڑیاں فوجی جواناں تے قوم دے حوصلے ودھاندیاں رہیاں۔ایہدے نال نال اوہناں اپنیاں نظماں وچ دشمن دے چہرے توں مکاری تے عیاری دا نقاب ہٹان دا آہر وی کیتا اے پر ایتھے موضوع دی مناسبت نال صرف اوہناں دیاں غزلاں وچوں ونگیاں پیش کرنے آں۔

ہیسی بلبلاں نوں بڑا دل اندرمان پھلاں دی گنڈھ چتراویاں دا
کنی ایہناں دے پیاردی پگڑ کے چاخبرے کیوں بھولے باغبان کتری
ویکھن منہ فقیر پئے راکھیاں داپنچھی وانگ نرگس دے حیران ہوکے
فیر چڑھے گی کدوں پروان خبرے ریل گئی اے چڑھی پروان کتری (103)

ایسے ایمائیت وچ لکا کے نوآبادیاتی نظام ول اشارہ کردے نیں کہ ایتھے زباں بندی دا اصول اے تے بدیسی حکمراناں نے ساڈی قوت گویائی اتے پہرے لادتے ہوئے نیں۔

راکھے وچ نظراں مینوں رکھدے نیں چتنار ہوے کرداباغبان میری
جھلدے لکھ نہیں پے میرے آلھنے دے اڈدی پھر ے باگے داستان میری
دیندا میری اڈرجے آپ اکھیں کنیں اپنی جے میرے بول سندا
کھوہ کے کھنبھ میرے خورے ساڑ دیندالیندا کھچ صیادزبان میری (104)

رمز تے ایمائیت غزل دی وڈی خوبی اے ڈاکٹر صاحب رمزاں داورتارا کر کے غلامی دے احساس نوں خوب ابھاریا اے۔ باغبان صیاد تے بلبل غزل دیاں روایتی علامتاں نیں تے ایہہ اوہ استعارے نیں جنہاں نوں غزل وچ ورت کے ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں نے نوآبادیاتی نظام دیاں خرابیاں نوں نکھیڑ یا اے خاص کر کے ایہناں شعراں وچ اظہار رائے دی آزادی تے لگن والیاں پابندیاں ول اشارہ کیتا اے کیوں جے بدیسی حکمراناں دی موجودگی وچ ایہناں پابندیاں دا سامنا عوام الناس نوں کرنا پیا سی۔

فیروز دین شرف ہوراں وی علائم ورموز دے پردے وچ نوآبادتی نظام دے خلاف احتجاج کیتا اے آکھدے نیں کہ:

ویکھیا نہیں سی جے منہ رج کے گلزار دا
گھر گیا اے بجلیاں وچ آہلنا دکھیار دا (105)

نوآبادتی ادب دے موضوعات وچ ترقی پسند تحریک دے اثر ہیٹھ تخلیق ہون والا ادب خاصا اہم اے اوس سمے صنعتی دور دے سارے پکھ پنجابی ادب وچ درآئے غزل وچ ایہہ پکھ کدھرے گھٹ نمایاں ہوئے کیوں جے بہت سارے نقاداں تے شاعراں دا خیال سی کہ غزل دا مزاج عاشقانہ اے تے دوجا غزل دے اشعار موضوع دی وحدت دے حامل نہ ہون پاروں بھاری بھرکم خیالاں دا بوجھ برداشت نہیں کر سکدے پر سٹھ دی دہائی توں بعد غزل گو شاعراں جدید حیاتی دے سارے مسئلے غزل وچ بیان کر کے ایس خیال نوں غلط ثابت کیتا۔ اوس ویلے وی مولا بخش کشتہ ہوراں غزل وچ جدیدیت نوں موضوع بنایا پر چوں کہ ساڈے شاعراں غزل ول دھیان نہ کیتا جس پاروں غزل دی مقدار تے معیار دونویں متاثر ہوئے۔

مُڈھلی پاکستانی پنجابی غزل دا فنی مطالعہ(60-1947)

دنیا وچ کم و بیش ساڑھے چھ ہزار زباناں بولیاں جاندیاں نیں تے ایہناں زباناں دا ذخیرہ الفاظ ان گنت اے پر ایس دے باوجود ماہر لسانیات تے دانشور ایس گل نوں تسلیم کردے نیں کہ بعض اوقات ایہو جئے خیالات بندے دے من تے دماغ اندر پنگر دے نیں کہ اوہناں نوں اکھر اں دا روپ نہیں بخشیا جاندا۔ جے کر اوہناں نوں لفظاں دے راہیں ورقیاں اتے منتقل کر وی دتا جائے تے اپنی اصل روح تو محروم ہی رہندے نیں تے اپنی تاثیر اپنے اندر نہیں رکھدے۔ جنی کہ اصل خیال تے جذبے وچ موجود ہوندی اے ایہو وجہ اے پئی ہر بندہ اپنے فکر تے خیال نوں بلیغ تے لطیف لفظاں وچ نہیں ڈھال سکدا پر جے گل شاعر تے شاعری دی کیتی جاوے تاں ایہہ سٹہ کڈھیا جا سکدا اے کہ شاعر اپنے فکر خیال تے جذبے نوں بلیغ لطیف تے ون سونے لفظاں وچ بیان کردا اے تے عام لوکائی ایہہ خیال کردی اے کہ ''میں نے یہ جانا کہ گویا یہ بھی میرے دل میں ہے'' آکھن دا مطلب ایہہ کہ شاعر زبان و بیان تے عام لوکائی توں ودھ مہارت رکھدا اے تے اپنے من اندر پھٹن والے جذبیاں، خیالاں تے سوچاں نوں موضوعی ہوندیاں ہویاں وی معروضیت دیاں حداں اندر داخل کر دیندا اے۔

ایس توں اڈ شاعری تے دوجے علماں وچ بنیادی فرق وی زبان و بیان تے اسلوب دا ای اے۔ شاعری دی زبان ایمائیت اپنے اندر رکھدی اے تے شاعر گنے چنے چند لفظاں راہیں وڈے توں وڈا خیال پیش کر دیندا اے تے فیر اوس خیال دی فصاحت و بلاغت واسطے کئی ورقے کالے کرنے پیندے نیں تے کئی واری فیر وی تشنگی باقی رہ جاندی اے پر شاعر اپنے تخیل نوں اسلوب دی رعنائی بخشدیاں ہویاں امر کر دیندا اے۔ ایہہ شاعر دا فن ہوندا کہ اوہ آپ وی اپنے فن راہیں امر ہو جاندا اے تے اپنی تخلیق نوں وی امر کر چھڈدا اے۔

ہیر وارث شاہ دی مثال ساڈے سامنے اے کہ ہیر تے وارث شاہ توں پہلے وی لکھی گئی تے بعد وچ وی پر جو ناماں ہیر وارث شاہ دے حصے وچ آئی باقی اوہدی عشر عشیر تیکر وی نہ اپڑ سکیا۔ گل کیہ پئی وارث شاہ نے قصہ تے خیال تے پرانا ای لیا پر اپنے تخیل دی اڈاران نوں ایہو جئے اسلوب راہیں بیان کر چھڈ یا کہ اپنی تخلیق راہیں آپ وی امر ہو گئے تے تین سو سال دے نیڑے تیڑے ہو گئے نیں کہ اوہناں دی ہیر دیاں تشریحاں، تحقیقاں تے تجزیے کیے جا رہے نیں تے ایہہ اک نہ مکن والا سلسلہ جاپدا اے۔

اسلوب تے فن کوئی وکھو وکھ چیزاں نہیں ایہہ اک تصویر دے دوناں نیں اسلوب بارے جارج لوئیس بفن (88-1707) نے آکھیا سی کہ:

"The Style is the man himself"

یعنی اسلوب بندے دی پچھان ہوندا اے جیویں بندے دے اٹھن بیٹھن تے حیاتی لنگاون دا اک مخصوص وکھرا انداز ہوندا اے۔ انج ای ہر لکھاری تے شاعر دا اپنا مخصوص تے وکھرا اسلوب ہوندا اے اے جیہڑا اوہدی پچھان بن جاندا اے

۔جیویں زندگی دیاں بنیادی ضرورتاں ہر بندے دیاں سانجھیاں ہوندیاں نیں انج ای کجھ فنی لوازمات وی ادب لئی لازم وملزوم ہوندے نیں پر اوہناں نوں ہر شاعر تے ادیب اپنے مزاج تے انداز دے مطابق ورتدا اے۔خاص کر کے شاعر کول لفظی پیکر تراشی، شاعرانہ لب ولہجہ تے فنکارانہ انداز ہوندا اے اوہ شاعری وچ تشبیہاں، استعاریاں، علامتاں تے تلمیحاں دی ورتوں سچے ڈھنگ نال کر کے شاعری نوں چار چن لا دیندا اے اک ودھیا شاعر تشبیہہ تے استعارے نوں فن دے اظہار دا ای ذریعہ نہیں بناؤندا سگوں ایہناں راہیں اوہ حیاتی دیاں جیوندیاں جاگدیاں مورتاں الیکدا اے اتے ایہدے نال نال اوہ اک مصور وانگوں اک نگار خانہ بنا دیندا اے تے ایہو جیہاں تصویراں الیکدا اے کہ جیہناں راہیں وڈے توں وڈا فلسفہ سمجھ آ جاندا اے کسے شاعر کول ایہہ مورتاں بڑیاں واضح تے صاف ہوندیاں نیں تے کسے کول مبہم تے سمجھ نہ آون والیاں ہوندیاں نیں تے ایہناں نوں سمجھن واسطے دل ودماغ دی اکھ کھولن توں وکھ شاعر دا فلسفہ حیات وی سمجھنا پیندا اے۔

ہن اسیں پاکستانی پنجابی غزل دا علم بیان وبدیع دے حوالے نال نکھیڑا کرنے آں۔

تشبیہاں

تشبیہاں دی ورتوں پاروں شاعری دا حسن تے وھددا ای اے ایہدے نال نال شاعری دی فصاحت تے بلاغت وچ وی آسانی پیدا ہو جاندی اے۔شاعری وچ ایہدا استعمال روز اول توں ہی موجود اے۔دنیاں دیاں ساریاں زباناں دی شاعری وچ ایہنوں ورتیاں جاندا اے۔پروفیسر مرزا مقبول بیگ بدخشانی تشبیہہ دی ورتوں بارے لکھدے نیں کہ ''تشبیہاں نال ساڈی شاعری بھری پئی اے۔(106)

یعنی ساڈیاں پاکستانی زباناں دی شاعری وچ تشبیہہ دا بھرپور استعمال لبھدا اے۔پنجابی غزل وچ تشبیہہ دی ورتوں دا جائزہ لین توں پہلاں تشبیہہ دیاں کجھ تعریفاں بیان کرنے آں۔

ڈاکٹر مزمل حسین تشبیہہ دی تعریف انج کردے نیں۔

> ''تشبیہہ کے لغوی معنی مشابہت دینا یا تمثیل کے ہیں علم بیان کی اصطلاح میں کسی چیز کو کسی خاص صفت (اچھی یا بری) کے اعتبار سے دوسری چیز کے مانند قرار دینا تشبیہہ کہلاتی ہے لیکن دوسری چیز میں پہلی چیز کے مقابلے میں صفت مسلمہ طور پر زیادہ جامع صورت میں موجود ہونی چاہیے۔مثلاً اس کنویں کا پانی شہد کی طرح میٹھا اور برف کے مانند ٹھنڈا ہے''۔(107)

تشبیہہ بارے علامہ غلام یعقوب انور ہوریں اپنی علم بیان دی کتاب ''بول تے تول'' وچ لکھدے نیں:

> ''کوئی شے کسے دوجی شے نال معنیاں دی سانجھ پاوے تاں اوہنوں تجرید، تشبیہ یاں استعارہ کہیا جاندا اے۔تجربہ علم بدیع دا سرناواں اے ایہدے نال اک شے دی صفت

اجیہئی صفت والی کوئی دوجی شے ول اشارہ کراں گے۔جیہڑی ایس صفت دا مبالغہ پیش
کرے گی جیویں 'میرے دل دے داغ توں قیامت دا سورج نکل آیا' ایہدے وچ
داغ نوں سورج تشبیہ نہیں ایہہ تاں مبالغے دی جریدی صورت اے''۔(108)

میاں ظفر مقبول ہوراں تشبیہ دی ونڈ تے ویرواخوب کیتا اے۔آپ تشبیہ بارے لکھدے نیں:

''تشبیہ توں مراد کسے شے نوں دوجی شے ورگا انج آکھنا کہ اوہ ویکھن نوں تے اک
دوجی ورگیاں نہ ہون پر اوہناں دیاں کجھ صفتاں آپس وچ ملدیاں ہون۔مثال دے
طور تے اکبر شیر وانگوں بہادر اے۔ جمال حاتم طائی ورگا سخی اے۔علی دا مکھڑا چن
وانگوں چمکدا اے۔پہلی مثال وچ اکبر نوں شیر نال،دوسری مثال وچ جمال نوں حاتم
طائی نال،تیجی مثال وچ مکھڑے نوں چن نال تشبیہ دتی گئی اے''۔(109)

ایدوں اگے تشبیہ دیاں کجھ ونڈیاں پئیاں ہوئیاں نیں جیہناں دا ویروا انج اے:

ا۔مشبہ ۲۔مشبہ بہ ۳۔وجہ شبہ(وجہ تشبیہہ) ۴۔غرض تشبیہہ ۵۔حرف تشبیہہ۔

مشبہ بہ:

اجیہئی شے جس نال کسے دوجی شے نوں تشبیہہ دتی جاوے اوہنوں مشبہ بہ اکھیا جاندا اے۔جیویں:مکھڑا چن ورگا۔
ایہدے وچ چن مشبہ بہ اکھواؤندا اے۔موتیاں ورگے دند،ایہدے وچ موتی مشبہ بہ اے۔

مشبہ:۔

اجیہئی شے یاں اوہ شے جیہنوں کسے دوجی شے نال تشبیہہ دتی جاوے۔مشبہ اکھاؤندی اے۔مثال دے طور تے
''محبوب دے وال سنبل وانگوں ملائم نیں''،ایس مثال وچ وال مشبہ نیں تے''مکھڑا چن ورگا''ایہدے وچ مکھڑا مشبہ اکھواؤندا
اے:

وجہ شبہ یاں وجہ تشبیہہ:

وجہ شبہ توں مراد اوہ سانجھی صفت اے جیہدی وجہ توں دو وکھ وکھ شیواں نوں اکدوجی ورگا آکھیا جاؤندا اے جیویں
1۔وال سنبل وانگوں ملائم ایہدے وچ ملائمت (نرمی) سنبل تے والاں دی سانجھ اے۔2۔مکھڑا چن ورگا''ایہدے وچ
خوبصورتی سانجھی صفت اے''۔

غرض تشبیہ:

مشبہ دی عزت گھٹاؤن یاں ودھاون واسطے تشبیہہ دتی جاندی اے۔یعنی تشبیہہ دین توں جیہڑا مقصد حاصل ہوندا اے۔اوہنوں غرض تشبیہہ آکھیا جاندا اے۔پچھے دتیاں مثالاں وچ والاں نوں سنبل نال تشبیہہ دیکے والاں دی عزت ودھائی گئی اے۔انج ای کسے بندے نوں لومڑی وانگ مکار تے فریبی کہہ کے اوہدی عزت گھٹاؤن لئی اوہدی نندیا کیتی جاندی اے۔

حروف تشبیہہ:

تشبیہہ دین وچ ورتن والے اوہ حرف جیہڑے شبہ نوں شعبہ بدوانگوں ثابت کردے نیں۔اوہناں نوں حروف تشبیہہ کیہا جاندا اے۔کجھ حروف تشبیہہ ایہہ ہن:

جیئی۔جیڈ۔ورگا۔ورگی۔جس طرحاں۔وانگ۔وانگوں۔مثل۔سوں۔ایسے طرحاں کئی ہور وی نیں۔ایہد یاں کجھ شعری مثالاں ہیر وارث شاہؒ وچوں پیش نیں:

کیہئی ہیر دی کرے تعریف شاعر، متھے چمکدا حُسن مہتاب دا جی
خونی چونڈیاں رات جوں چن والے، سرخ رنگ جوں رنگ شہاب دا جی

انج ای مولا بخش کشتہ ہوراں دا شعر اے۔

مینوں آوندا نہیں وکھاویاں لئی تبکے تبکے تریل دے وانگ رونا
نین ورہن گے بدلاں وانگ میرے جدوں کالجہ اچھلیا آن میرا(110)

ایس شعر دے دونواں مصرعیاں وچ ہی مولا بخش کشتہ ہوراں تشبیہ دا ورتارا کیتا اے۔پہلے مصرعے وچ کشتہ ہوراں اک بالکل نویکلی تے وکھری تشبیہ ورتی اے اوہ اتھروواں نوں تریل دے تبکے نال تشبیہ دیندے نیں اوہ آکھدے نیں کہ مینوں تریل دے تبکیاں وانگ محض وکھاوے واسطے رونا نہیں آوندا۔

شعر دے دوجے مصرعے وچ وی کشتہ صاحب نے تشبیہ کولوں کم لیا اے اوہ روون نوں بدل دے ورہن نال یعنی بارش نال تشبیہ دیندے نیں۔آکھدے نیں کہ جدوں میرا کالجہ دکھاں نال بوجھل ہوگیا تے فیر میریاں اکھیاں بارش وانگ ورہن گئیاں۔

ایس غزل دا ہی اک شعر انج اے۔

پیلا ہوگیا چندوسار وانگوں تارے اکھیاں وچ ہنجو بھرآئے

بے گناہ سن کے میرا قتل ہونا پئے غم رقیب بھی کھان میرا(111)

ایس شعر دے پہلے مصرعے دے پہلے حصے وچ مولا بخش کشتہ ہوراں تشبیہ دی ورتوں کیتی اے تے ایس مصرعے دے دوجے حصے وچ استعارہ ورتیا اے ایس تشبیہ تے استعارے دا ورتارا ایڈی خوبصورتی نال کیتا گیا اے کہ انگوٹھی وچ نگینہ وانگوں جاپدا اے۔ اج تیکر شاعراں نے چندنوں ہی کسے شے نال تشبیہ دی اے پر کشتہ ہوراں وسار دی پیلاہٹ نوں چن نال تشبیہ دے چھڈی اے۔ اوہ چندنوں وسار یعنی ہلدی ورگا پیلا آکھدے نیں ایس شعر وچ کشتہ ہوراں اصل وچ آکھدے نیں کہ جدوں کسے بے گناہ نوں قتل کیتا جاوے یاں اوہنوں دنیا توں اوہلا کرادتا جاے تاں ویری دشمناں دے دل وی غم نال پھٹ جاندے نیں نہ صرف انسان سگوں چند تارے تیکر غمزدہ ہو جاندے نیں۔

ایس مصرعے دے دوجے حصے وچ جیہڑا استعارہ شاعر نے ورتیا اے اوس نوں انگریزی وچ "Personificaion" تے اردو وچ 'تجسیم' آکھیا جاندا اے جہدی تعریف انج کیتی جاندی اے۔

> "A variety of Figurative language or Metaphorical language in which things or ideals are treated as if they were human beings, with human attributes and feelings".(112)

یعنی کسے بے جان شے نوں جان دار چیز دیاں خوبیاں دینا خاص کر کے انسانی خوبیاں بخش دین دا ناں "Personificaion" اے۔ پاکستانی زباناں دی شاعری وچ جتھے تشبیہ، استعارات تے تلمیحاں دی ورتوں لبھدی اے اوتھے "Personificaion" دی ورتوں وی کیتی جاندی اے۔ جیویں کہ پیلا ہو گیا چند وسار وانگوں تارے اکھیاں وچ ہنجو بھر آئے۔

ایس مصرعے وچ مولا بخش کشتہ ہوراں دوجے حصے وچ آکھیا کہ تارے اکھیاں وچ ہنجو بھر آئے ہن ویکھیا جاوے تاں نہ تے تاریاں دیاں اکھیاں ہوندیاں نیں تے نہ ہی اوہ روندے نیں پر ایتھے شاعر نے تاریاں نوں انسانی خوبیاں یعنی کہ اکھیاں تے روون دیاں صفتاں عطاء کر دتیاں نیں۔

منو بھائی دی شخصیت دیاں کئی جہتاں نیں اوہ ڈرامہ نگار دے نال نال شاعر وی نیں۔ اوہناں پنجابی وچ غزلاں وی لکھیاں نیں اوہناں دی غزل دا اک شعر ملاحظہ کرو جہدے وچ اوہناں وی "Personificaion" دا ورتارا کیتا اے۔

زخم پھل ہوندا تے میں کالر سجاندا کوٹ دا
پیڑ روسکدی تے نظماں کہن دی کیہ لوڑ سی(113)

ایس شعر وچ درد دے روون دی گل "Personificaion" اے۔ کیوں جے انسان روندا اے پیڑ نہیں پر جے پیڑ نوں روون دی صفت عطا کیتی گئی اے تے ایہہ شاعرانہ اصطلاح اے۔

جیویں بلی نوں ویکھ کے لکے چوہا قرض خواہ توں لکے مقروض ایویں

انکھ والڑے شیر بن جان لو بڑر کھے قرض توں رب رحمان فارغ(114)

پارک وچ اک سیرنوں مس آئی مجمع لگ گیا آ کے کالیاں دا
توبہ وانگ برسات دے کیڑیاں دے پیدا ہوگئے کئی بیقرار عاشق (115)

کیہ کسے نوں دسے تھاں تھکا عشق لین نہ کتے قراردیوے
وانگ ٹڈی واساں دے اسیں چکی پھردے رہے ہاں تواپرات اج تک (116)

ہسناں ایں ساہمنے سب دے کلی دے وانگ توں
کول آکے لاجونتی دی شرمساری نوں ویکھ(117)

تیری صفت دے وچ جے شعر لکھاں اکھر تاریاں دے وانگ چمک اٹھن
کاغذ تختہ اسمان دابن جاوے ویکھے چند تے پیا قربان ہووے(118)

ایہناں سارے شعراں وچ کشتہ ہوراں تشبیہ دی ورتوں کیتی اے تے اوہناں روایتی تشبیہاں توں ہٹ کے نویکلیاں تشبیہاں دی ورتوں کیتی اے۔ پہلے تناں شعراں وچ تے عام زندگی توں اخذ کیتیاں گئیاں سادہ جہیاں تشبیہاں ورتیاں گئیاں نیں جہدی وجہ نال ایہہ غزل دے شعر دی تھاں گلیاں محلیاں دی عام زبان جاپدی اے۔

جیویں کہ اُپر ذکر کیتا اے کہ علم بیان دا استعمال ہر زبان دے شاعراں ہر دور وچ کیتا اے تے پنجابی شاعراں دی ون سونیاں تے انوکھیاں تے نویکلیاں تشبیہاں دی ورتوں کرکے غزل نوں پرتاثیر کے بامعنی بنایا اے۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں تے نویکلیاں تشبیہاں ورتیاں نیں اک غزل دے مطلع تے مقطع وچ اوہناں تشبیہاں دی ورتوں ایس طرح کیتی اے۔

جوہاں بیلیاں دے وچ ویکھے پھردے وانگ لٹوراں
ٹوراں موراں نوں بھل گئیاں ویکھ اوہناں دیاں ٹوراں

زلف کسے دی ظلمت وانگوں سن فقیر ہنیرے
چن کیہ جانے کالیاں راتاں کٹیاں کویں چکوراں(119)

استعارے:

تشبیہ تے استعارہ شاعری دے نال نال نثر وچ وی استعمال کیتے جاندے نیں پر ایہناں دا جو مقام شاعری تے

خاص طور تے غزل وچ اے اوہ نثر وچ نہیں کیوں کہ شاعر اپنے جذبے تے تخیل دی جو شدت محسوس کردا اے۔اوہ اوہدا ذاتی احساس ہوندا اے پر جذبے تے احساس دی شدت نوں دوجیاں تیکر اپڑان لئی اوہ رمز، کنایہ، تشبیہاں تے استعاریاں دا سہارا لیندا اے جیویں کہ غم تے دکھ دی شدید کیفیت نوں دوجیاں تک اپڑان لئی اوہ ایہہ نہیں آکھدا کہ میرا غم بہت وڈا اے سگوں اوہ ایس طرح دیاں تشبیہاں تے ستعاریاں نوں شعر وچ ورتدا اے جو کلام دی خوبصورتی دے نال نال خیال تے احساس دی شدت دے آئینہ دار ہوندے نیں مثلاً محبوب دی بے رخی نوں ظاہر کرن دا کشتہ ہوراں دا انداز ہ ویکھو

جدکدی تُوں گھوری وٹ کے ویکھیا
ہوگئی برچھی جگر دے پار صاف(120)

ایس بارے پروفیسر سید عابد علی عابد ''اصول انتقاد ادبیات'' وچ لکھدے نیں کہ:

''عربی فارسی کے نقاد ہوں یا مغرب کے انشا پرداز، دونوں کا اس پر اتفاق ہے کہ تشبیہہ اور استعارے کا منصب دقیق اور لطیف، دقیق، نفیس پیچ دار اور بلند ہوتا ہے۔اسی نسبت سے تشبیہہ اور استعارے کی مدد کی ضرورت ہوتی ہے۔بعض نقادوں نے تو یہ دعویٰ کیا ہے کہ شعر کی جان استعارہ ہے''(121)

استعارہ شعر وچ ایمائی قوت اجاگر کر کے کلام دی تاثیر تے خوبصورتی وچ اضافہ کردا اے۔ایہناں دی ایمائی قوت شاعر دے محدود تجربے نوں لامحدود بنا دیندی اے۔غزل گو شاعر اپنے کلام وچ جیہڑے اکھر ورتدا اے اوہ لفظی معنیاں توں اڈ کجھ ہور مطلب وی پیش کردے نیں۔اوہ چیزاں دے ناں لیے بغیر اوہناں ول اشارہ کر دیندا اے تے بظاہر اوہ جو آکھدا اے حقیقت وچ کئی گنا ودھ آکھ جاندا اے۔ایہہ دراصل ''علم بیان'' دی بدولت ممکن ہوندا اے۔پچھے اسیں تشبیہہ بارے گل کیتی ہن اسیں استعارہ دا مفہوم و معنی تے ارکان دا جائزہ پیش کرنے آں۔

استعارہ دے معنی ادھارہ لین دے نیں۔علم بیان دی اصطلاح وچ جدوں کوئی لفظ مجازی معنیاں وچ انج ورتیا جاوے کہ اوہدے حقیقی تے مجاز معنیاں وچ تشبیہہ والا تعلق پیدا ہو جائے یعنی لفظ دے حقیقی معنی مستعار لے کے مجازی معنیاں نوں بخشے جاون۔ڈاکٹر مزمل حسین استعارہ دا ویروا کر دیاں آہندے نیں کہ:

''استعارہ کے لغوی معنی عاریتاً مانگنا یا عاریتاً لینا کے ہیں۔علم بیان کی اصطلاح میں استعارہ اس لفظ کو کہتے ہیں جو حقیقی معنی کے بجائے غیر حقیقی یا مجازی معنی میں استعمال ہو اور حقیقی و مجازی معنوں میں تشبیہہ کا تعلق پیدا ہو جائے یعنی لفظ کے حقیقی معنی کا لباس عاریتاً لے کر مجازی معنی کو پہنانے کا نام استعارہ ہے۔استعارہ کی بنیاد اگرچہ تشبیہہ ہی پر ہے۔مگر فرق یہ ہے کہ تشبیہہ میں ایک شے کو کسی دوسری شے کی طرح قرار دیا جاتا ہے جبکہ استعارہ میں ایک شے کو بعینہ دوسری شے قرار دے دیا جاتا ہے اور دوسری شے کے لوازمات پہلی شے سے منسوب کر دیے جاتے ہیں''(122)

استعارہ وچ ایک شے بول کے دوجی مرادلئی جاندی اے تے دونواں وچ تشبیہہ ورگا تعلق ہوندااے تشبیہہ وچ دونوں شیواں داذکر ہونداا ے جدوں کہ استعارہ وچ صرف ایک شے داذکر ہونداا ے تے اوہدی خوبی توں پتا لگداا ے کہ ایہدے توں کیہہ مرادلئی گئی اے۔ایس طرح استعارہ دے ارکان ایہ بندے نیں۔

i۔مستعارلہ ii۔مستعارمنہ iii۔وجہ جامع

مستعارلہ:

جہدے واسطے کوئی لفظ ادھا لیا جاوے اوہنوں مستعارلہ آکھیا جانداا ے تے تشبیہہ وچ ایہنوں مشبہ آکھیا جاندا اے۔

مستعارمنہ:

اوہ شے یا بندہ جہدے کولوں کوئی لفظ اھارلیا جاوے مستعارمنہ اکھوانداا ے۔

وجہ جامع:

ایہو جئی سانجھی صفت جیہڑی مستعارلہ تے مستعارمنہ دونواں وچ ہووے۔

مستعارلہ تے مستعارمنہ نوں طرفین استعارہ وی آکھیا جانداا ے پر استعارہ وچ دونواں ارکاناں وچوں صرف اک اندر ایہو جئے لوازمات موجود ہوندے نیں کہ پتہ لگ جانداا ے کہ مستعارلہ کیہڑا اے تے مستعارمنہ کیہڑا اے۔

استعارہ دا استعمال وی شاعری دے ہر دور وچ نظر آؤنداا ے تے زمان ومکان دی قید توں آزاد ہر دور تے ہر زبان دے ادب وچ ایہنوں ڈھا جاسکداا ے۔شاہ مرادتوں شروع ہون والا پنجابی غزل داشعر جاری وساری اے تے ایس شعری ریت وچ پہلے صاحب دیوان پنجابی شاعر ''مولا بخش کشتہ'' دادیوان نویں تے پرانی غزل وچ سنگم دادرجہ رکھداا ے۔اوہناں دے کلام وچ، رس، روانی تے زور بیان دے نال نال علم بیان و بدیع داورتاراوی اپنی چھب وکھانداا ے۔اوہناں دیاں کجھ شعراں وچ استعارے دی ورتوں ملاحظہ کرو۔

ساڈے سورمے ہیں دلیر ایڈے اگے آون پہاڑ تے چیر گھتن

رن ویکھ کے جنہاں نوں کنب اُٹھے اہ شیر ہن پاک پنجاب دے وچ (123)

زلفاں نوں چھیڑ کے توں تماشا بھی ویکھ اہ

رس گھولدا ہے ناگ سیاہ فام کس طرح (124)

ویکھ دا ایں سرمے دے دنیا لے اس نوں کھچ دیاں
ویریا جنڈڑی دیا تلوار دو دھاری نوں ویکھ (125)

مڈھلی پاکستانی پنجابی غزل دا علم بدیع دے حوالے نال ویروا:

بدیع:

بدیع اس علم داناں اے جہدے وچ صنائع استعمال کیتے جاندے نیں۔ایہہ صنائع شاعری دی سجاوٹ داکم دیندے نیں شعرنوں سوہنا،سلکھنا تے پرتاثیر بناکے پیش کردے نیں۔مولوی نجم الغنی رام پوری علم بدیع دی مثال انج دیندے نیں کہ کسے کوہجی مٹیارنوں ودھیالیڑے تے زیور پہنا کے سنوار دینا اگے چل کے خیرالبلاغت دے رسالے دا حوالہ دے کہ علم بدیع دی تعریف کردیاں ہوئے لکھدے نیں:

> ''علم بدیع وہ ہے جس سے کلام بلیغ کی عارضی خوبیوں کا حال معلوم ہو جاتا ہے اس کا موضوع کلام کلام بلیغ ہے اپنی خوبیوں کے اعتبار سے غایت یہ ہے کہ ذہن کلام کی عارضی برائیوں سے محفوظ رہے''۔(126)

صنائع دوطرح دے ہوندے نیں صنائع لفظی تے صنائع معنوی پہلے اسیں صنائع معنوی دانکھیڑ اکرنے آں۔

صنائع معنوی:

صنائع معنوی وہ ہوندی اے جہدے معنی وچ کوئی خوبی یا صفت پوشیدہ، ہوندی اے جدکہ صنائع لفظی وچ لفظاں دا کھیڈ ہونداا ے۔صنائع معنوی دیاں قسماں وچ صنعت طباق صنعت تدبیج،صنعت ایہام،صنعت توریہ،صنعت ایہام تضاد، صنعت مراعات النظیر ،صنعت ایہام تناسب ،صنعت مبالغہ،صنعت لف ونشر،صنعت تقسیم ،صنعت جمع ،صنعت تفریق، صنعت حسن تعلیل ،صنعت تمثیل،صنعت سوال و جواب،صنعت استخدام،صنعت براعت استہلال،صنعت توشیح وغیرہ شامل نیں(127)

صنعت طباق:

ایس صنعت نوں صنعت تضادمطابقت تے تکافو داناں وی دتا جاندا اے۔ایہدے وچ ایہو جئے لفظاں داورتارا

کیتا جاندا اے جیہڑے اک دوجے دی ضد ہوون جیویں کہ گرم وسرد تے اونچ نیچ وغیرہ۔ مولوی نجم الغنی رام پوری ایس صنعت دی تعریف انج کردے نیں:

''ایسے الفاظ استعمال میں لائیں جن کے معنی آپس میں ایک دوسرے کے فی الجملہ ضد اور مقابل ہوں۔ فی الجملہ کی قید اس لئے لگائی ہے کہ کوئی یہ نہ سمجھے کہ یہاں متضاد سے مراد ایسی دو چیزیں ہیں جو ایک محل میں وارد ہو سکتی ہیں اور ان میں انتہا درجے کا خلاف ہوتا ہے جیسے سیاہی وسفیدی، بلکہ صنعت طباق میں تضاد سے مراد معنی عام ہیں اور وہ یہ کہ دونوں میں تنافی وتقابل ہو، اگرچہ بعض صورتوں میں ہو اور وہ تقابل عام ہے۔ اس سے کہ حقیقی ہو، جیسے ''قدم'' و''حدوث'' میں یا اعتباری ہو، جیسے جلانے اور مارنے میں تیر عام ہے اس سے کہ تقابل تضاد ہو جیسے حرکت وسکون میں یا تقابل ایجاب وسلب ہو جیسے ہونے اور نہ ہونے میں، یا عدم وملکہ کا تقابل ہو جیسے بینائی اور نابینائی میں یا تقابل تصنائف ہو جیسے باپ ہونے یا بیٹا ہونے میں، یا کسی اور قسم کا تقابل ہو جیسے گرمی وسردی وغیرہ''(128)

تضاد وتقابل دو طرح دا ہوندا اے۔

ایجابی تے سلبی۔

ایجابی:

ایس قسم دے تضاد وچ متضاد لفظ آوندے نیں جیویں کہ نشیب وفراز، آونا، جاونا، رونا، ہنسنا وغیرہ۔

سلبی:

ایس قسم دے تضاد وچ نفی لفظاں داورتارا کیتا اے جاندا اے مثلاً آئے نہ آئے، یا سمجھے نہ سمجھے، ہوتی ان ہوتی، جان انجان وغیرہ۔

پنجابی شاعری وچ صنعتاں داورتارا ڈھ توں ای کیتا جارہیا اے۔ مولوی غلام رسول عالمپوری ہوراں اپنی شاعری وچ بہت ساریاں صنعتاں ورتیاں نیں۔ پنجابی غزل وچ وی ایہہ ورتارا لشکارے مار دا اپنی چھب وکھاندا اے۔

پنجابی غزل دے پہلے صاحب دیوان شاعر مولا بخش کشتہ ہوراں اپنیاں غزلاں وچ صنعتاں داورتارا کیتا اے۔ اسیں ہن صنعت تضاد یا صنعت طباق دا وہناں دیاں غزلاں وچ تجزیہ کرنے آں۔ کشتہ ہوریں سائنس تے ٹیکنالوجی دیاں معجزیاں نوں تسلیم کردے نیں پر ایہدے نال بندے نوں اپنے من ول جھاکن دادرس دیندیاں آکھدے نیں۔

واپانی نوں وس وچ کرکے
حکم چلاویں سائنس نال

ہونہ سکیا جانوں ایہہ پر

اپنے اندر باہردا(129)

ایہناں شعراں وچ اوہ آکھدے نیں کہ سائنس دی ترقی دی بدولت بندے نے ہوا تے پانی اتے حکومت کرنی شروع کر دتی اے پر بندہ اپنے آپ توں انجان اے۔اوہ اپنے دل دا جانو نہیں اے تے نہ ای اوس نوں اپنے آل دوالے دے حالات دا علم اے کہ اوہدے ارد گرد غریب تے استحصال زدہ لوکائی کیویں حیاتی دے دن گن رہی اے ایس وچ اوہ صنعت تضاد نوں استعمال کر دیاں ہوئے شعر دے حسن وچ وادھا کر دیندے نیں جدوں آکھدے نیں کہ

''ہونہ سکیا جانوا یہہ اپنے اندر باہردا'' اندر باہر صنعت تضاد اے۔

کشتہ ہوریں نوآبادیاتی نظام دے خلاف سن تے اپنی شاعری وچ کھلم کھلا انگریزاں دی مخالفت کردے سن تے ایس واسطے مسلماناں نوں جگاندے سن کہ یورپ والے ترقی کر کے اج ساڈے ایہہ حکمرانی کر رہے نیں۔ایس واسطے اوہ صنعت تضاد نوں انج ورتدے نیں۔

اڈن آکاش تے یورپ والے

اساں تے اج زمین ہے تنگ(130)

ایتھے اوہ آکاش تے زمین دا تضاد وکھا کے عمل ول پریر دے نیں۔ انج ای اک ہور شعر وچ عمل دا درس دیندیاں ہویاں آہندے نیں:

رہن دلدری ویلا تکدے

رتاں آون تے جاون لنگھ (131)

وقت کسے نوں نہیں اڈیکدا پر عقلمند بندے ویلے دی قدر کر دے نیں تے کجھ کر وکھاندے نیں پر سست تے کم چور لوک ویلا ٹپا دیندے نیں۔ایتھے اوہ ایس گل نوں آون تے جاون والے تضاد لفظ ورت کے اپنی گل تے زور دیندے نیں۔

اک ہور شعر ملاحظہ کرو

پھلاں دی اک سیج تے ستے سولاں تے اک لیٹدے رہے

سکھی لئی سکھ دا نِیک ہوئی دکھی تے ہوئی بھاری رات (132)

ایس شعر دے پہلے مصرعے وچ پھلاں تے سولاں دا تضاد ورتیا گیا اے تے دوجے مصرعے وچ سکھی تے دکھی دے لفظ صنعت طباق یا تضاد دا بہترین نمونہ نیں۔

ہسن عشق تے ساڈے کوئی رون اساڈی قسمت تے

نہ جاناں کیہ اکھ مٹکے پئے لڑاون تارے اج (133)

ہسن رون ورگے لفظ ورت کے صنعت تضاد نوں ظاہر کیتا اے۔

صنعت تضاد یا طباق دے ورتارے والے کجھ شعر کشتہ ہوراں دیاں غزلاں وچوں ملاحظہ ہوون۔

لکھیا سانوں تے غیر دی پکھ کیتی، پچھیا کجھ تے دتا جواب کوئی
ہے اقرار تے نہ انکار کدھرے ہے اچرج اس یار مکار دا خط (134)

دیوا مندر وچ جگے مسیت وچ یا اوہدی لوداایہہ پروانڑاا ے
مینوں ایہہ نہیں اجے تیک پتہ لگا کافر دل ہے کہ مسلمان میرا (135)

پہلے شعر دے دوجے مصرعے وچ اقرار تے انکار جدوں کہ دوجے شعر دے پہلے مصرعے وچ مندر تے مسیت تے دوجے وچ کافر تے مسلمان صنعت تضاد دا مظہر نیں۔

کس گل تے کرے گھمنڈ کشتہ تیری ملک ہن نین پران میرے
سونا جاگنا، اٹھنا ، بیٹھنا سبھ تیرے حکم دے نال ہے جان میرا (136)

ایس شعر وچ سونا، جاگنا تے دا اٹھنا، بیٹھنا میں تضاد ہے۔

کدھرے راج کرواے جیبھ
کدھرے بھیک منگاوے جیبھ (137)
باہر صلح تے گھر وچ جنگ
ہووے عقل ایہہ ویکھ کے دنگ (138)

پہلے عشق دا چمکیا نور ربی پھر عشق نہیں کل جہان ہویا
ہویا عشق دا نال پھر رشک پیدا خوشی نال غم دا سامان ہویا (139)

سردی گرمی دونویں جوہر رکھے ایہدے اندر
کدھرے کھارا چشمہ کیتا کدھرے امرت دھارا
کسے نوں توں سچیارا کیتا کسے نوں بُنّھا پاگل
کسے نوں توں بنایا لاڈو کسے تائیں سکھیارا (140)

ناآسکدے نیں اوہ ایتھے ناجا سکدے اسیں اوتھے
ایہناں نوبو امیری دی اساں توں دکھ غریبی دا (141)

ایہناں شعراں وچ صنعت تضاد دی ورتوں بہت خوب وسدی اے۔خاص طور تے ایتھے دتے گئے آخری شعر دے پہلے مصرعے وچ تضاد ورتیا گیا اے کہ ''ناآسکدے نیں'' تے ''ناجاسکدے نیں'' جدوں کہ دوج مصرعے وچ امیری غریبی

دے لفظ تضاد ظاہر کردے پئے نیں۔ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دی غزل اتے تراندی نظر ماریئے تاں ایہناں وچ وی صنعتاں دا استعمال ودھیرا اے۔مثلاً ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دا شعر اے۔

مرے نال وچ محفلاں سد اپھردے مرے شعر جوانیاں ماندے نیں
بڈھے فکر دے موڈھیاں نال رکھے موڈھا جوڑ کے طبع جوان میری (142)

ایس شعر وچ جوانیاں تے بڈھے دے لفظ وچ صنعت تضاد دی ودھیا مثال نیں۔

غیراں جو کجھ کیتا کیتا
اپنیاں دے وی جائیے وارے (143)

مالی اج خزاں دے سانوں ایویں دین ڈرا وے پئے
اساں بہاراں وچ خزاں دے جکڑ جھلدے ویکھے نیں (144)

ہر اک دوجا اک دوجے دا بنیا الزام جوابی اے
ہر پھل اج مستانا اے ہر بوٹا اک شرابی اے (145)

خبرے کہڑے تصورتوں چھڈیا نہ مینوں کتے توں بہن کھلون جوگا
نہ کوئی اسمان تے تھاں میری نہ کوئی تیری زمین تے تھاں میری (146)

ایہناں شعراں وچ صنعت تضاد دی ورتوں خوب کیتی گئی اے۔اخیر لے شعر دے دونواں مصرعیاں وچ ایہہ صنعت نمایاں اے پہلے مصرعے وچ بہن، کھلون تے دوجے مصرعے وچ اسمان تے زمین دے لفظ صنعت تضاد دا نمونہ نیں۔

جاؤ وسو بدلو ساؤن دیو، نہ پچھوتی بجلیے لشکریئے
کیوں ہسدا ہسدا رووواں میں کیوں رور وہساں کیہ دساں (147)

وچھڑے ملاپ توں نہ وچھوڑے ملاپ دے
رہ کے ہمیش نال رہیا اے جدا خدا (148)

خزاں یاد دی ساڑیا دل دا باغ
بہار ایہدی اکھاں دی نم نال سی (149)

ہوندا کیویں بے وس سی ،ول اوہناں،آوَن جان نادان جوانیاں دا
سرگھی پرتنا جا کے شام ویلے ، شامیں آونا جدوں سویرجانا(150)

تضاد دی مناسب سوہنی تے سلکھنی ورتوں ڈاکٹر صاحب دی فن شعرا تے مہارت دامنہ بولدا ثبوت اے۔

ایس سمے دے اک ہور نمایاں شاعر شریف کنجاہی نیں۔ بھانویں اوہناں نوں 'نویں نظم دا موڈھی' دا خطاب ملیا پر اوہناں نظم دے نال نال کجھ غزلاں وی لکھیاں نیں۔اوہناں دیاں غزلاں دا مطالعہ کر کے پتہ لگدا اے کہ آزاد نظماں دے نال نال اوہ پابند شاعری تے وی پورا عبور رکھدے سن اوہناں اپنیاں غزلاں وچ صنعتاں دا مناسب ورتارا کر کے ثابت کیتا اے کہ اوہ علم بیان و بدیع دے ڈاھڈے جانو سن اوہناں نویاں قدراں نوں جی آیاں نوں آکھیا اے پر پرانیاں قدراں نال وی محبت کر دے نیں۔شریف کنجاہی ہوراں دی غزل دا شعر ملاحظہ کرو جس وچ صنعت تضاد دی ورتوں خوب اے۔

ہر درزی نے اس چولے تے قینچی نوں آزمایا
کسے نہ کرماں والے سوئی نپ کے اُدھڑی سیتی(151)

پنجابی غزل دے جدید شاعر علامہ غلام یعقوب انور ہوراں دے والد محترم استاد عبدالغنی وفا پنجابی دے اک منے پر منے شاعر سن۔اوہناں دا شمار مُڈھلے پاکستانی پنجابی غزل گو شاعراں وچ ہوندا اے اوہ صاحب علم و دانش سن اوہناں دیاں غزلاں وچ حیاتی نال جڑے مسئلیاں نوں پیش کیتا گیا اے۔اوہناں دیاں غزلاں وچ وی صنعتاں دا ورتارا ڈھیا جاسکدا اے۔مثلاً

آن بہاراں ، جان بہاراں بلبل پنجرے لی
خزاں وچالے مالی اوہنوں لاندا رہندا لارے(152)

آن جان توں اڈ خزاں تے بہار دے لفظ وی صنعت تضاد دی ورتوں ظاہر کردے پئے نیں۔

ایہناں ساریاں مثالاں توں ایہہ ظاہر ہوندا پیا اے کہ صنعت تضاد دی ورتوں نے شعراں نوں معنوی اعتبار وی بخشیا اے تے حسن وچ وادھا وی کیتا اے۔

صنعت مبالغہ:

غزل داخلی تے خارجی جذبیاں دی ترجمان ہوندی اے تے جے ایہناں جذبیاں اُتے مرصع سازی تے مینا کاری کر کے پیش کیتا جاوے تے شعر دے حسن تے تاثیر وچ اضافہ ہوجاندا اے۔شعر زندگی دیاں حقیقتاں پیش کردا اے تے ایس پیش کش وچ کسے حد تیکر مبالغے توں کم لینا پیندا اے۔مبالغے دا ایہہ مطلب نہیں کہ جھوٹھ موٹھ گل کیتی جائے سگوں ایہہ ہے کہ پیش کرن والا خیال ایس طرح بیان کیتا جائے کہ اودھدی تاثیر چوکھی ہوجائے۔شعر نوں پر تاثیر بناون واسطے شاعر دوجیاں صنعتاں دے نال نال صنعت مبالغہ جیویں کہ ناں توں ظاہر اے کہ کسے گل نوں ودھا چڑھا کے بیان کرنا اے۔ادبی

اصطلاح وچ ایہدی تعریف انج کیتی جاندی اے کہ:

کسے خوبی، خاص نوں ودھا چڑھا کے بیان کرنا یا فیر کسے جذبے یا خیال دی منظر کشی ایس طرح کرنی جو عقلی یا ذہنی طور تے ممکن نظر نہ آوے۔

ثار اکبر آبادی صنعت مبالغہ دی تعریف ایہناں لفظاں وچ کردے نیں۔

''اس صنعت سے مراد ہے کہ کسی وصف کو حد سے بڑھ کر بیان کیا جائے''۔ (153)

مبالغہ تین طرحاں دا ہوندا اے۔

i۔تبلیغ ii۔اغراق iii۔غلو

تبلیغ:

تبلیغ مبالغے دی اوہ قسم سے جو عقل تے ذہن تسلیم کر سکے۔مثلاً

دکھیاں دا سنگ چھڈ دنیا دوی نہیں دکھاں دا دارو
پھیر پیرتے سنگیاں نال رل کے دوگھٹ پیتی (154)

ایس شعر وچ عقل ایس گل نوں مندی اے کہ دنیا دکھاں دا علاج نہیں تے دکھاں توں گھبرا کے شراب پینا وی عقل تے ذہن دے مطابق ممکن ہو سکدا اے۔ایس حوالے نال ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دا شعر ملاحظہ کرو۔

جان آون دا گلی اوہناں دی چھڈ یا نہ دستور گیا
جا کے دل مڑ آیا اوتھوں آ کے مڑ مجبور گیا (155)

اس شعر وچ عاشق دا محبوب دی گلی وچ جانا تے فیر مڑ آنا تے فیر جانا عقل تسلیم کر دی اے تے قرین قیاس لگدا اے۔

اغراق:

ثار اکبر آبادی ایہدے بارے آکھدے نیں کہ ایہہ اوہ مبالغہ اے جیہڑا عقل تسلیم کر لے لیکن عادتاً انج ہوندا نہیں اے۔عقل وچ تے گل آئے لیکن ایسا وقوع پذیر نہ ہونا اغراق اے۔

گھر دی چھٹ دا نکلیا ایہہ سٹا
ننگے ہو گئے سارے وطن دے وچ (156)

ایہدے دوسرے مصرعے وچ عقل تے گل تسلیم کر دی اے پر عادتاً ایہہ ممکن نہیں ہوندا کہ سارے ننگے ہو جان۔

غلو:

اوس مبالغے نوں کہندے نیں جو عقل تے عادت دونواں دی رو نال ممکن نہ ہووے بس شعر وچ تاثیر پیدا کرن لئی ناممکن گل کیتی جاندی اے۔ مثلاً کشتہ ہوری آکھدے نیں کہ

تیرے ہجر وچ گیسوں آں والیاں وراتاں لمیاں دن ہو گئے چھوٹے
ساڈی پریشانی رہسی کدوں توڑ تینوں آوسی ایس دی سار کس دن (157)

دن، رات اپنے وقت تے لمے تے نکے ہوندے نیں ہجر تے وچھوڑا ایہناں نوں بدل نہیں سکدا تاہم اوکھا ویلا لما ای لگدا اے پر عقل ایس گل نوں تسلیم نہیں کردی تے عادتاً وی ناممکن ہوندا اے۔

ہجر تیرے وچ رو کے اکھیں کل تک گڑھے وَرھاندیاں
آہاں دے چنگیاڑے بن کے برسن گے انگیار ے اج (158)

اکھیاں رو رو کے گڑھے ورہانا تے آہواں دا چنگیاڑے بن کے برسنا عقل تے عادت دونواں توں ناممکن اے۔ بس شعر وچ تاثیر پیدا کرن لئی ایہہ مبالغہ آمیزی کیتی گئی۔

صنعت مراعات النظیر :

صنعت مراعات النظیر اوہ صنعت اے جہدے وچ کلام دی بنیاد ایہو جئے لفظاں تے ہوئے جیہڑے آپس وچ مناسبت رکھدے ہوون۔ ایہہ مناسبت تضاد والی نہیں ہونی چاہئی دی اے۔ کشتہ صاحب نے ایس صنعت دی ورتوں نہایت فنکارانہ طریقے نال کیتی اے۔

لکھے شعر جد رب دی صفت اندر تکاں ٹہنیاں تے اکھر پھل بن گئے
کیتی طبع نے اک بہار پیدا، ایہہ دیوان کشتہ گلستان ہویا (159)

پھلاں نال نہیں بلبل پیار کردی کاغذ جان کے گلاں دی پتیاں نوں
اپنی چنجھ دی قلم دے نال نقشہ کھچدی پھرے خوباں تیرا (160)

مرن پچھو ویکھ کے لاشے نوں سکتہ ہو گیا
جد بدیشی کپڑا آیا کفن دے واسطے (161)

صنعت تلمیح:

صنعت تلمیح وچ کسے تاریخی وقعہ،حدیث یا قرآنی آیت ول اشارہ کیتا جاندا اے۔شاعراں نے ایس صنعت دی ورتوں خوب کیتی اے۔مولا بخش کشتہ توں لے کے جدید تر دور دے شاعراں تیکر ہر ایک نے ایس صنعت دی ورتوں کر کے شاعری دے حسن نوں چار چن لائے نیں۔

صفتاں ساریاں اوس دے ہیں لائق پالنہار رحمٰن رحیم ہے اوہ
اوہوایس سنسار دے چمن سندا جانو آپ راکھا باغبان ہویا(162)

ایس شعر وچ قرآنی تلمیح ورتی گئی اے تے رب نوں رحمٰن تے رحیم ورگے الفاظ دا ماٗخذ قرآن کریم اے۔اسلامی تلمیحات توں اڈ مُڈ ھلے پاکستان پنجابی غزل گواں کول عشقیہ داستاناں دیاں تلمیحاں وی بہت لبھدیاں نیں مثلاً:

سسی آکھے ویکھ اوہنوں مٹھی نیند فجر دی نیں
میرے نال بے دردی ہوتاں کیتا ہتھ صفائی دا(163)

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دیاں غزلاں وچ وی تلمیحاں دی ورتوں خوبی کیتی گئی اے۔تے ایس ورتوں پاروں اوہناں اپنی غزل دیاں معنوی حداں وسیع کیتیاں نیں۔

عشق مچایا بھانبڑ جیہڑا عاشق باجھ بجھاندا کون
جد تک ہوش چ آئے موسیٰ، تد تیکر سڑ طور گیا
اوسے نور اوڑک چمکائے کالے کوٹ پہاڑاں دے
چانہلی ورہے ہنیریاں غاراں وچ جیہڑ نور گیا(164)

بن گئی راہ دی مٹی سسی، موڑ مہارانہ آیا اوہ
نکل تھلاں وچ پنوں بھیٹر خود طے کڈی دور گیا(165)

صنعت ایرادالمثل:

صنعت ایرادالمثل اوہ صنعت اے جہدے وچ شعر وچ کسے اکھان،کہاوت یا ضرب المثل نوں نظم کیتا جاندا اے۔ صنعت تلمیح دی طرح ایس صنعت دا استعمال وی ساڈے شاعراں کول بہت اے۔ایس صنعت دی ورتوں کر کے شاعر اپنے کلام وچ وزن تے تاثیر پیدا کر لیندے نیں تے معنوی کھلار و دھالیندے نیں۔مثلاً ڈاکٹر فقیر ہوراں نے ایس صنعت دی ورتوں انج کیتی اے۔

کیتا سی پیار بڑی دیر دی گل اے

دو اکھیاں سن چار بڑی دیر دی گل اے(1 6 6)

مولا بخش کشتہ ہوراں وی ایس صنعت نوں بڑے سچے ڈھنگ نال ایہناں غزلاں وچ ورتیا اے۔ کدھرے وی ایہہ گمان نہیں ہوندا کہ ایہہ اوہناں دی شعوری کوشش دا نتیجہ اے یا فیر مصنوعی پن دا جھاکا تیکر نہیں پیندا۔ مثلاً

نیکی کردیاں ڈھل کیوں لاوناں ایں سٹھ بھلے دا بھلا ہے ایک سمجھیں
جنہاں دوجیاں دے کم سوار تے کاج اوہناں دا رب نے تے سوار دتا(167)

پھریں گلاں دے پئی دواریاں تے رکھ اک تے صدق وشواس بلبل
بوہتے گھراں دے پراہوا نار ہے بھکھا ایہہ سوچ لے آئے اپنے من دے وچ(168)

کالا کرے گا منہ جو شیخ پیا داڑھی نال خضاب دے رنگ دائے
پری وچ جوانی دا خواب ویکھ سگوں آ گیا کسے مٹیار دا خط (1 6 9)

جس تن لاگے سوتن جانے پڑ پرائی کنڈے کون
ملا ں پنڈت بھانے کشتہ اک پکھنڈ ہے یار دا عشق (1 7 0)

صنائع لفظی:

صنائع لفظی وچ صنعت تجنیس، صنعت اشتقاق، صنعت اقسام الثلثہ ،صنعت براعت استہلال،صنعت تاریخ، صنعت منقوطہ وغیر منقوطہ، صنعت ترافق، صنعت ترجیع، صنعت تزلزل، صنعت تضمین، صنعت تصحیف، صنعت تکرار، صنعت توسیم، صنعت توشیح، صنعت جامع المعروف، صنعت جامع السانین، صنعت ذوقافتیقن تے صنعت فوق النقاط وغیرہ شامل نیں۔ ایہناں صنعتاں دا استعمال شاعری دا حسن چمکا دیندا اے تے تاثیر ودھا دیندا اے۔ سب توں پہلا صنعت تجنیس دا ویروا کیتا جاندا اے۔

صنعت تجنیس:

کلام وچ دو ایہو جئے لفظاں دا استعمال کرنا جیہڑے لکھن وچ تے تلفظ وچ مشابہ ہون پر معنی مختلف ہوون ایہدیاں کئی قسماں نیں۔

تجنیس تام، تجنیس مراکب، تجنیس مرفو، تجنیس خطی، تجنیس منحرف تے تجنیس مزید وغیرہ

تجنیس تام دیاں وڈی دو مزید قسماں نیں۔

1۔ تجنیس تام متوفی

2۔ تجنیس تام مماثل

تجنیس تام متوفی وچ اک لفظ فعل یا حرف جارتے دوجا اسم مثلاً ڈاکٹر فقیر ہوراں دے ایہ شعر ویکھو

جان آون دا گلی اوہناں دی چھڈیا نہ دوستور گیا

جاکے دل مڑ آیا اوتھوں آ کے مڑ مجبور ہو گیا (171)

ایس شعر دے دوجے مصرے وچ ''مڑ'' پہلے فعل دے طور تے ورتیا گیا اے جدوں کہ دوجی تھاں اسم صفت دے طور تے ورتیا گیا اے۔

تجنیس تام مماثل وچ لفظ ایک ہی قسم دے ورتے جاندے نیں تے معنی دو دیندے نیں مثلاً

جوہاں بیلیاں دے وچ ویکھے پھر دے وانگ لٹوراں

ٹوراں موراں نوں بھل گئیاں ویکھ اوہناں دیاں ٹوراں (172)

پہلا ''ٹور'' ٹرتا پھرتا اے جدوں کہ دوجا رعب تے دبدبے لئی آیا اے۔

تجنیس مرکب وچ دو الفاظ متجانس وچ ایک مفرد ہوندا اے تے اک دو لفظاں دا مجموعہ یعنی مرکب لفظ ہوندا اے۔

جیویں کہ کشتہ صاحب لکھدے نیں کہ:

داغ دل دے بن گئے پھل کھڑکے ہوئی سینے وچ اک بہار پیدا

بھریا ہویا جد پریم دی واشنا تھیں آیا جدوں اس نو بہار داخط (173)

یا فیر آہندے نیں۔

پتلی نور دی مورتی ہے اوہدی سندر چال تے مٹھرا بول پیارا

کدی لکھے تے موتی پرو دیوے ایسا ہے خوش خط اس یار داخط (174)

پہلے شعر وچ بہار موسم تے دووچ نو بہار محبوب واسطے ورتیا گیا اے دوجے مصرعے وچ خوش خط خوبصورت لکھائی واسطے ورتیا گیا اے۔

تجنیس مرفوء:

یعنی دو متجانس لفظاں وچ اک مفرد ہووے تے دوسرا کسے کلمے نال مل کے مرکب بن جاوے۔ مثلاً

تجنیس خطی وچ صرف نقطیاں دا فرق ہوندااے کہ جیویں کہ محبت تے محنت، تر تے پر، تیل تے بیل وغیرہ۔
ڈاکٹر فقیر ہوراں نے ایس صفت دی ورتوں صنعت تضاد نال ملا کے انج کیتی اے۔

ویکھے حسن دے درس وچ بڑی واری لفظ بدل جاندے سنے معنیاں دے
لباں ہلدیاں زیر دا زبر ہوتا، نظراں نال ہو زبر دا زیر جانا (175)

ایہدے دوسرے مصرعے وچ تجنیس خطی دے نال نال صنعت تضاد وی اپنی چھب وکھا رہی اے۔

صنعت اشتقاق:

صنعت اشتقاق وچ ایہو جۓ لفظاں نوں ورتیا جاندااے۔ جیہڑے اک ای مصدر توں نکلے ہون مثلاً کشتہ ہوراں دے شعر وچ ایہدی ورتوں ملاحظہ کرو۔

بدلی رت زمانے دی جہی آ کے بھلے لوک اخلاق جلالیاں نوں
عشق عاشقی دا گھر گھر رہے چرچا پیدا ہون تھاں تھاں بیشمار عاشق (176)

ایتھے عشق، عاشقی تے عاشق اک ہی مصدر توں نکلے نیں۔

پنجابی غزل وچ عربی تے فارسی لفظاں دا ورتارا:

پنجابی زبان دی تاریخ اتے جھات پائیے تاں پتہ لگدا اے کہ ایہہ زبان ات قدیم زبان اے۔ پہلا نظریہ تے ایہہ سی کہ پنجابی زبان آریائی خاندان دی زبان اے تے ایہہ سنسکرت چوں نکلی اے۔ جد کہ دوجا تے قدرے جدید نظریہ ایہہ وے کہ پنجابی دراوڑی تے منڈا قبیلے دی زبان اے۔ اول الذکر نظریہ اس دور دا اے جدوں آثار قدیمہ دے اوہ آثار دریافت نہیں ہوئے سن جیہڑے کہ آریاواں توں پہلے دیاں تہذیباں دی گواہی دیندے نیں۔ ایس نظریے نوں منن والیاں وچ ہندوواں تے سکھاں دی بہت تعداد اے۔ ویہویں صدی وچ ہڑپا موئن جوداڑو وچ قدیم تہذیباں دے آثار دی دریافت نال پتہ لگا کہ ایہہ ترقی یافتہ تہذیباں آریاواں دی آمد توں پہلا ایتھے موجود سی۔ ایس کھوج دے نتیجے وچ کہ ایہناں ترقی یافتہ قبیلیاں دی زبان غیر آریائی سی۔ ایہہ کنبے وی ایتھوں دے آبائی نہیں سن سگوں باہروں آئے سن تے ایہناں دی آمد توں پہلے وی ہندوستان وچ کوئی نہ کوئی زبان بولی جاؤندی سی۔ جتھوں ایہہ سٹہ کڈھیا جاسکدا اے کہ پنجابی نہ تے آریائی زبان اے تے نہ ہی منڈا اتے دراوڑی قبیلے دی زبان اے۔ ایہہ اوہدوں وی موجود سی جدوں منڈا اتے دراوڑی ایتھے آئے تے اوہدوں وی جدوں شک، پہلوی تے یونانی آئے۔ ایس زبان نے اوہدوں وی اپنا تشخص قائم رکھیا جدوں عربی، ایرانی تے انگریز ایتھے

آئے ایہد اتشخص اج وی قائم اے پر جو حالات زمانے تے رہے تے جیہڑے حکمران ایتھے آوندے رہے اوہ ایس زبان تے وی اثر انداز ہوندے رہے 712 وچ محمد بن قاسم دی آمد نال عربی قوم ایس خطے وچ داخل ہوئی اسلام پھیلائے پنجابی زبان وچ عربی لفظ ہولی ہولی سرایت کرن لگے۔ فارسی زبان دا اثر وی پنجابی زبان اتے چوکھا اے کیوں کہ فارسی زبان بولن والے حکمران جو ایران، تاجکستان تے غزنی توں آئے سن۔ اوہناں عدلیہ تے انتظامی اداریاں وچ فارسی زبان دا نفاذ کیتا ہویا سی تے ایہہ سلسلہ مغل عہد دے خاتمے تک جاری رہیا مہاراجہ رنجیت سنگھ دے دور وچ فارسی زبان پنجاب دے سرکاری زبان سی۔ ایس بارے ڈاکٹر سید اختر جعفری لکھدے نیں کہ:

''فارسی لسانی تے ادبی دو طرح نال پنجابی تے اثر انداز ہوئی۔ لسانی اعتبار نال ایس طرح پئی اج پنجابی وچ سینکڑاں لفظ فارسی دے ورتے جاندے نیں اوہ لفظ ساڈی زبان وچ انج رچ مچ گئے نیں پئی سانوں اوہناں دی غیریت دا اکا ای احساس نہیں ہوندا سگوں انج لگدا اے کہ جیویں اوہ ساڈی ای زبان دے لفظ نیں تے اساں اوہناں لفظاں نوں آسانی نال سیہان وی نہیں سکدے''۔(177)

انگریزاں دے ایس خطے وچ قابض ہون مگروں انگریزی دے اثرات وی مقامی زباناں اتے نمایاں ہونا شروع ہو گئے پر عربی تے فارسی زباناں دا پنجابی زبان اتے اثر سب توں ودھ اے تے ایہناں زباناں دے بے شمار لفظ اج پنجابی زبان دا حصہ نیں۔ کجھ لفظ تے بالکل انج ہی مستعمل نیں تے کجھ مقامی لہجے تے زبان دے اثر ہیٹھ اپنا تلفظ بدل چکے نیں۔ گل کیہ پئی کہ زبان اتے دوجیاں زباناں دے اثرات ادب وچ دی نمایاں ہوندے نیں تے غزل دا پچھوکڑ چوں کہ عربی تے فارسی ادب اے تے ایہہ عربی توں فارسی تے فیر اردو تے پنجابی وچ آئی تے ایس کر کے مڈھلے دور وچ ایہدے اپر عربی تے فارسی دے اثرات چوکھے نیں۔

شاہ مراد تے میاں محمد بخش دیاں پنجابی غزلاں تے فارسی دے اثرات نمایاں نیں۔ ایہناں وچ پنجاب دا ماحول تے نظر آوندا اے پر فارسی لفظاں دا ورتارا وی نمایاں اے تے فارسی توں اڈ عربی زبان دے لفظ وی نظر آوندے نیں۔ ایہہ سلسلہ ٹردا ٹردا پاکستان بنن توں بعد جیہڑی غزل لکھی گئی اوہدے وچ وی موجود اے۔ ایس بارے حافظ عبدالحمید سرشار لکھدے نیں کہ

''ایہہ اک حقیقت اے کہ پنجابی غزل نوں بنان تے غزل دیاں اوہ روایتاں تے خصوصیات جیہڑیاں فارسی تے اردو شاعراں نے صدیاں بدھی تجربے تے مشاہدے دے کارن پیدا کیتیاں سن اوہناں نوں استاد کشتہ نے پنجابی غزل دا حصہ بنایا ایہدے نال نال اوہناں نے ایس صنف نوں پنجابی زبان دے سبھا تے اوہدے لڑیویں تقاضیاں دے مطابق بنان لئی پر خلوص کوشش کیتی۔(178)

مولا بخش کشتہ ہوراں دیاں غزلاں فنی ،فکری ،لفظی تے معنوی لحاظ نال غزل دا ودھیا نمونہ نیں تے فیر جے ایہہ گل لکھ رکھی جائے کہ اوہناں توں پہلاں پنجابی غزل دے نمونے نہ ہون دے برابر سی تے ایس سمے ایہو جئی غزل تخلیق کرناں کسے اچے تے سچے شاعر دا کم ہی ہوسکدا اے۔اوہناں پنجابی تے اردو توں اڈ عربی تے فارسی دے لفظ ایہو جئے سچے ڈھنگ نال ورتے نیں کہ اوہ پنجابی دے لفظ ہی جاپدے نیں ۔مولا بخش کشتہ ہوراں دیاں غزلاں تے پنجابی فارسی دے اثرت نمایاں نیں۔موضوعات توں اڈ تلمیحات ،تشبیہات واستعارات تے عربی تے فارسی دے الفاظ دا ورتارا وی بتھیرا اے۔

سجن سیر نوں کدی آجائے جیکر ہووے چمن وچ اک بہار پیدا
بھولی شکل تے نقش نگار سندر کیتا رب نے عجب دلدار پیدا
زاہد کریں شراب توں منع ہر دم ایہہ فلسفہ ذرا سمجھا دیویں
مست اکھیاں ویکھ کے کسے دیاں ہووے دل وچ کیوں خمار پیدا (179)

چمن، بہار، زاہد، شراب، مست تے خمار ورگے لفظ سانوں فارسی غزل دی یاد دلاؤندے نیں بھانویں ایہناں لفظاں دا مڈھ عربی اے پر ایہہ فارسی غزل وچ بوہتا ورتے گئے نیں۔اج وی غزل نوں عروج عربی نے نہیں، فارسی زبان نے بخشیا۔

اپر دتے گئے لفظاں وچ چمن فارسی مصدر ''چمیدن'' توں فصل امر چم ،دے نال 'ن' بطور لاحقہ لان نال چمن بن دا اے۔اردو وچ ایہہ لفظ اسم دے طور تے استعمال ہوندا اے جہدے معنی باغ یا گلستان دے نیں۔

بہار وی فارسی زبان دا لفظ اے ۔ایہہ فارسی توں اردو تے فیر پنجابی وچ وڑیا گرائمر دے لحاظ نال ایہہ اسم ظرف زماں اے تے پھول وغیرہ کھلن دے موسم دا ناں اے۔''زاہد'' عربی زبان دا لفظ اے تے ایہدے معنی نیک پارسا تے دنیا دیاں سدھراں نوں چھڈ دین دے نیں۔شراب عربی وثلاثی مجرد دے باب توں مشتق اسم اے۔پنجابی وچ وی بطور اسم ہی ورتیا جاندا اے ایہدا مطلب اے کہ ایہو جئی پین والی شے جیہڑی سکون تے مدہوشی دی کیفیت طاری کردے۔مست فارسی زبان دا لفظ اے۔جہدا مطلب سرشادی دی کیفیت اے۔خمار عربی لفظ 'خمر' توں ماخوذ اے۔ایہدا مطلب وی مدہوشی تے سر شاری اے ہن اوپر لکھے گئے مولا بخش کشتہ دے شعراں وچ ایہہ چونویں لفظ سن جو کہ عربی تے فارسی زبان دے نیں۔کشتہ ہوراں دی حمدیہ غزل دے ابتدائی دو شعر نیں۔

پہلے عشق دا چمکیا نور ربی فیر عشق تھیں کل جہان ہویا
ہویا عشق دے نال پھر رشک پیدا خوشی نال غم دا سامان ہویا
صفتاں ساریاں اوس دے ہیں لائق پالنہار رحمٰن رحیم ہے اوہ
اوہو ایس سنسار دے چمن سندا جا نو آپ راکھا باغبان ہویا (180)

نور، ربی، عشق جہان ورگئے لفظ ت پنجابی زبان وچ ایویں رچ بس گئے نیں کہ ایہدے اپنے لفظ ہی جاپدے

حالانکہ ایہہ وی عربی تے فارسی دے لفظ نیں پر کل، رشک رحمٰن رحیم ورگے لفظ تاں پڑھدے آں ہی پتہ لگ جاندا اے کہ ایہہ دوجیاں زباناں دے لفظ نیں کل عربی زبان دا لفظ اے جہدا مطلب پورا یا سارے دا سارا دے نیں۔ رشک فارسی زبان دا لفظ اے جو کہ حسرت تے توصیف دے ملے جلے احساسات دا مجموعہ اے۔ رحمٰن تے رحیم قرآن پاک وچ وی ایہناں لفظاں دا ذکر بار بار آیا اے۔ ایہہ عربی زبان دے لفظ نیں جیہدا مطلب مہربان تے رحم کرن والا دے نیں۔ اللہ پاک واسطے ایہہ لفظ بار ہا ورتے جاندے نیں۔ عربی زبان دے پنجابی زبان اتے اثر بارے سید سبط الحسن ضیغم لکھدے نیں کہ:

''عربی زبان کے اس پر غیر معمولی احسانات اور اثرات ہیں کیونکہ دینی ذخیرہ الفاظ اسلامی فکر اور تہذیبی اثرات قبل کرتے ہیں اس دھرتی کے خصائص نے غیر معمولی فیاضی دکھائی جس کے نتیجہ میں بھارت میں شامل علاقوں میں آباد لوگوں کے مقابلہ میں یہاں اسلام کی وسیع پیمانہ کے مطابق آبیاری ہوگی''(181)

ایس طرح پنجابی غزل وچ عربی تے فارسی دے اثرات ودھیرے نیں۔ پیر فضل گجراتی ہوراں کول وی عربی تے فارسی اکھرتے ترکیباں عام نیں۔ جیویں کہ اوہناں کول ساقی، جام، چمن، گلستان، آتش، رشک، زلف پیچاں، زلف شبگیر، ماہ لقا، فتنہ پرور، عشورہ، گفتار، رقص بسمل، مے، جام، رند، شیخ، زاہد، غزال، تسخیر، مقتل، تیغ، گلفام، گلبدن، حبل ورید، بحر، نور، نار، بصیرت شاہ رگ، واعظ تے غنچہ دہن وغیرہ ورگے اکھرتے ترکیباں عام نیں۔

ایہہ کون آرہیا اے ماہ لقااللہ اللہ
ہے پرنور ساری فضااللہ اللہ(182)

کوئی نہیں روکن ٹوکن ٹھاکن ہوڑن ہٹکن والا
چوکڑیاں ہر پاسے بھردائے شوخ غزال غزل دا(183)

فتنہ پرور اک اکلی نہ نگاہ یارسی
عشوہ سی ،اندازسی، رفتارسی ،گفتارسی(184)

اوس غنچہ دہن دی خاموشی سگواں قول اک مرے استاددا اے
کسے تنگ زمین دے وچ گویا ہوندے شعر ناہیں لگاتار پیدا(185)

دتا اوس وسار تے کیہ ہویا کوئی اوہدے تغافل داگلہ ناہیں
میں خودوی یاد اوہدی اندر محو ہو کے فضل اپنا آپ وساردتا(186)

او س ستم گردی ستم گری نالوں ستم گری ودھ میرے پیار دی اے
کراں جدوں فریاد دعامنگاں ربا کرے نہ اثر فریاد میری(187)

اینہاں شعراں وچ عربی تے فارسی ترکیباں نمایاں نیں پر پیرفضل گجراتی ہوراں انہاں نوں پنجابی وچ بڑے سوہنے ڈھنگ نال ورتیا ہے تے وہ کتے وی اوپرے نہیں جاپدے۔

حوالہ جات

1۔ انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب دا ارتقاء، لاہور، الفیصل ناشران وتاجران کتب، 2015، ص359، 360

2۔ اقبال صلاح الدین، لعلاں دی پنڈ، لاہور، عزیز بک ڈپو 1997 ص136

3۔ صدیقی، ابوالاعجاز حفیظ، تفہیم وتحسین شعر لاہور: سنگت پبلشرز 1996 ص205، 204

4۔ عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر ادب سمندر لاہور: اے ون پبلشرز 1997 ص52

5۔ سلطان باہو، ابیات باہو، مرتب ڈاکٹر سلیم رانا لاہور: عزیز پبلشر 1988 ص444

6۔ اوہی، ص171

7۔ میاں محمد بخش، سیف الملوک لاہور: خزینہ علم وادب س ن ص30

8۔ اوہی، ص280

9۔ ادب سمندر، ص230

10۔ بلھے شاہؒ، آکھیا بلھے شاہ نے، مرتب آصف خاں لاہور: پنجابی ادبی بورڈ 1999 ص224

11۔ خواجہ غلام فرید، دیوان خواجہ فرید لاہور: فیصل ناشران 2006 ص383

12۔ سید وارث شاہ، ہیر مرتب بیرسٹر عبدالعزیز لاہور پنجابی ادبی اکیڈمی 1964 ص83

13۔ اوہی، ص113

14۔ کشتہ، مولا بخش، دیوان کشتہ، ایڈیٹر محمد افضل خاں لاہور بک شاپ س ن ص88

15۔ اوہی، ص45

16۔ اوہی، ص111

17۔ اوہی، ص1

18۔ اوہی، ص3

19۔ وفا، عبدالغنی، شعر مشمولہ پنجابی ادب دا ارتقا از ڈاکٹر انعام الحق جاوید لاہور الفیصل ناشران کتب 2015 ص360

20۔ صدیق تاثیر، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دی پنجابی غزل مضمون مشمولہ باراں برج پنجاب دے مرتب غلام مصطفیٰ بسمل لاہو ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 2002 ص95، 94

21۔ اوہی، ص95

22۔ اوہی، ص97

23۔ اوہی، ص107

24۔ شرف، فیروز دین، نورانی کرناں لاہور: مولا بخش کشتہ تاجران کتب 1951 ص198

25۔ عبدالمجید بھٹی غزل مشمولہ کھوج مسلسل شمارہ 220 جنوری۔ جون 1989 ص 49
26۔ استاد جوہر، مشمولہ پنجابی غزل دا ارتقا مرتب غلام مصطفیٰ بسمل لاہو ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 1996 ص 30
27۔ صوفی غلام تبسم، نظراں کر دیاں گلاں لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ 1988 ص 71
28۔ مولا بخش کشتہ، ایڈیٹر محمد افضل خاں لاہور: لاہور بک شاپ س ن ص 21
29۔ فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر غزل مشمولہ باراں برج پنجاب دے مرتب غلام مصطفیٰ بسمل لاہو ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 1996 ص 202
30۔ دیوان کشتہ، ص 94
31۔ جوشوا فضل الدین، غزل، مشمولہ کھوج خصوصی شمارہ جوشوا فضل الدین حیاتی تے فکر (مقالہ از ڈاکٹر اسلم رانا) شعبہ پنجابی لاہور اورینٹل کالج پنجاب یونیورسٹی شمارہ 45۔ 46 جولائی ۔ دسمبر 2000 ،جنوری۔ جون 2001، ص 327
32۔ اوہی ص 320
33۔ عبدالمجید بھٹی غزل مشمولہ اوہی ص 272
34۔ صوفی غلام تبسم غزل مشمولہ اوہی ص 263
35۔ صوفی غلام تبسم، اسپوتنک خصوصی شمارہ اپریل 2003 ص 102
36۔ صدیق تاثیر، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دی پنجابی غزل مضمون مشمولہ باراں برج پنجاب دے مرتب غلام مصطفیٰ بسمل لاہو ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 2002 ص 102
37۔ دیوان کشتہ، ص 22
38۔ اوہی ص 24
39۔ اوہی ص 88
40۔ اوہی ص 63
41۔ اوہی ص 125
42۔ سید افضل حیدر، فرید نانک بلھا وارث، اسلام آباد دوست پبلی کیشنز 2009 ص 124
43۔ اوہی ص 124
44۔ اسماعیل بھٹی، ایم اے ڈاکٹر، ابن العربی تے پنجابی صوفی شاعری، مضمون مشمولہ لعلاں دی پنڈ از اقبال صلاح الدین لاہور، عزیز بک ڈپو 1997 ص 250، 251

45۔ ناہید شاہد ڈاکٹر، ڈاکٹر فقیر دی غزل مضمون، مشمولہ کھوج شعبہ پنجابی لاہور اورینٹل کالج پنجاب یونیورسٹی شمارہ 68 جنوری۔ جون 2012 ص 17

46۔ یوسف حسین خاں ڈاکٹر، اردو غزل، لاہور القمر انٹر پرائیز زرحمان مارکیٹ طبع اول س ن ص 115

47۔ حافظ عبدالحمید سرشار، غزل تے پنجابی غزل، لاہور، بزم فقیر پاکستان 2000 ص 87

48۔ اوہی ص 87

49۔ کلام شاہ مراد، دیباچہ چکوال بزم ثقافت س ن ص ج

50۔ غلام جیلانی مخدوم،، ایم اے تصوف مضمون مشمولہ لعلاں دی پنڈ از اقبال صلاح الدین لاہور، عزیز بک ڈپو 1997 ص 231

51۔ حضرت جنید بغدادی قول مشمولہ اوہی ص 232

52۔ ابواللیث صدیقی، ڈاکٹر، تاریخ تصوف کا ہندی یونانی اور اسلامی پس منظر: اقبال لاہور بزم اقبال شمارہ اپریل 1957 ص 43

53۔ ناہید شاہد ڈاکٹر، پنجابی ادب وچ علامت نگاری خصوصی شمارہ کھوج شعبہ پنجابی لاہور اورینٹل کالج پنجاب یونیورسٹی شمارہ 52 جنوری۔ جون 2004 ص 87

54۔ پیر فضل گجراتی، ڈونگھے پینڈے لاہور عزیز بک ڈپو س ن ص 19

55۔ یوسف سلیم چشتی پروفیسر، تاریخ تصوف لاہور شعبہ مطبوعات علماء محکمہ اوقاف پنجاب 1976 ص 129

56۔ محمد عارف، جدید پنجابی غزل تے رجحانات دا تحقیقی تے تنقیدی جائزہ (پاکستانی) مقالہ برائے پی ایچ ڈی پنجابی مملوکہ لاہور یونیورسٹی اورینٹل کالج س ن ص 66

57۔ تنویر بخاری، مکاشفہ، لاہور، بزم مولا شاہ، س ن ص 163، 164

58۔ شاہد محمود کاشمیری، ڈاکٹر، دائم اقبال دائم، کھوج شعبہ پنجابی لاہور اورینٹل کالج پنجاب یونیورسٹی شمارہ 500، 49، جلد جولائی۔ دسمبر 2002۔ جنوری۔ جون 2003 ص 392

59۔ سائیں احمد علی، دیباچہ لیلیٰ مجنوں از دائم اقبال دائم، لاہور، ملک دین محمد اینڈ سنز، 1958 ص 4

60۔ میاں عنایت اللہ خلیق حرف آخر مشمولہ، اوہی ص 178

61۔ دائم اقبال دائم، سیف الملوک (شاہ پری) سیالکوٹ حاجی حافظ عبدالحق تاجران کتب 1959 ص 155

62۔ اوہی ص 157

63۔ دائم اقبال دائم، کھلے وال، منڈی بہاولدین مکتبہ رومی وجامی واسوں س ن ص 18

64۔ دائم اقبال دائم، دل دریا دیاں موجاں لاہور، سیٹھ آدم دی س ن ص 156

65۔ دیوان کشتہ، ص20

66۔ اوہی ص21

67۔ اوہی ص101

68۔ اوہی ص109

69۔ فقیر محمد فقیر، سوہل ملوک کلیاں لاہور سنگ میل پبلی کیشنز 2000 ص19

70۔ اوہی ص87

71۔ میاں محمد بخش، سیف الملوک، لاہور خزینہ علم ادب 1989 ص454

72۔ عادل صدیقی، مولا بخش کشتہ مضمون مشمولہ باراں برج پنجاب دے مرتب غلام مصطفیٰ بسمل، لاہور، ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 2002 ص24

73۔ https://www.rekhta.org>couplet 19-07-2018 12:50 PM

74۔ مولا بخش کشتہ غزل مشمولہ باراں برج پنجاب دے مرتب غلام مصطفیٰ بسمل، لاہور، ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 2002 ص25

75۔ اوہی ص26

76۔ بلھے شاہ، کافیاں، آکھیا بلھے شاہ نے مرتب محمد آصف خاں لاہور پاکستان پنجابی ادبی بورڈ 2016 ص505، 506

77۔ دیوان کشتہ، ص31

78۔ اوہی ص31

79۔ اوہی ص35

80۔ اوہی ص36

81۔ اوہی ص38

82۔ اوہی ص83

83۔ اوہی ص66

84۔ اوہی ص29

85۔ اوہی ص70

86۔ اوہی ص123

87۔ اوہی ص125

88۔ اوہی ص132

89۔ فقیر محمد فقیر، سوہل ملوک کلیاں لاہور سنگ میل پبلی کیشنز 2000 ص35

90۔ فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر غزل مشمولہ باراں برج پنجاب دے مرتب غلام مصطفیٰ بسمل لاہو ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 1996 ص93

91۔ Safdar ali shah Dr , Colonialism, English & Punjabi, Islamabad National University of Science and Technology 2015 page 286,287

92۔ اوہی ص267، 268، 269

93۔ مولوی دلپذیر بھیروی، مشمولہ پنجابی غزل داارتقا مرتب غلام مصطفیٰ بسمل لاہو ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 1996 ص26

94۔ دیوان کشتہ، ص128

95۔ اوہی ص128

96۔ اوہی ص131

97۔ اوہی ص51

98۔ اوہی ص96

99۔ اوہی ص88

100۔ اوہی ص119، 120

101۔ مولانا ظفر علی خاں، تعارف مشمولہ مواتے از ڈاکٹر فقیر محمد فقیر لاہور آئینہ ادب 1969 ص2

102۔ فقیر محمد فقیر ڈاکٹر، دیوے تھلے مرتب جنید اکرم لاہور، بزم فقیر 1997 ص14

103۔ فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر غزل مشمولہ باراں برج پنجاب دے مرتب غلام مصطفیٰ بسمل لاہو ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 1996 ص89

104۔ اوہی ص106

105۔ فیروز دین شرف غزل مشمولہ پنجابی زبان داادب تے تاریخ از عبدالغفور قریشی لاہور، تاج بک ڈپو 1956 ص 514

106۔ مقبول بیگ بدخشانی پروفیسر، قواعد و پنجابی لاہور عزیز بک ڈپو 1973 ص203

107۔ مزمل حسین ڈاکٹر، اردو میں علم بیان اور علم بدیع کے مباحث لاہور مجلس ترقی ادب 2010 ص82، 83

108۔ یعقوب انور علامہ بول تے تول، لاہور پاکستانی ادبی بورڈ 1979 ص76

109۔ ظفر مقبول میاں، باغ باغیچہ، لاہور ساجد بک ڈپو 1991 ص56

110۔ دیوان کشتہ،ص5

111۔ اوہی ص6

112۔ Martin Gray, A Dictionary of Literary Terms, University of Struling page 216

113۔ منو بھائی غزل مشمولہ پاکستانی پنجابی شاعری از شریف کنجاہی لاہور محکمہ اطلاعات ثقافت وامور نوجواناں، حکومت پنجاب 1999 ص221

114۔ دیوان کشتہ،ص81

115۔ اوہی ص86

116۔ اوہی ص87

117۔ اوہی ص89،90

118۔ اوہی ص130

119۔ فقیر محمد فقیر، سوہل ملوک کلیاں لاہور سنگ میل پبلی کیشنز 2000 ص57

120۔ دیوان کشتہ،ص83

121۔ عابد علی عابد پروفیسر، اصول انتقاد ادبیات، لاہور سنگ میل پبلی کیشنز 2006 ص219

122۔ مزمل حسین ڈاکٹر، اردو میں علم بیان اور علم بدیع کے مباحث لاہور مجلس ترقی ادب 2010 ص97

123۔ دیوان کشتہ،ص52

124۔ اوہی ص54

125۔ اوہی ص29

126۔ نجم الغنی رام پوری مولوی، بحر الفصاحت جلد ششم وہفتم مرتب سید قدرت نقوی لاہور مجلس ترقی ادب طبع سوم 2017 ص 13،14

127۔ آبادی نثار اکبر، شعر اور فن شعر، لاہور جاسم پبلی کیشنز 2013 ص71۔65

128۔ نجم الغنی رام پوری مولوی، بحر الفصاحت جلد ششم وہفتم مرتب سید قدرت نقوی لاہور مجلس ترقی ادب طبع سوم 2017 ص 180

129۔ مولا بخش کشتہ، غزل مضمون مشمولہ باراں برج پنجاب دے مرتب غلام مصطفیٰ بسمل لاہو ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 2002 ص28

130۔ اوہی ص28

131۔ اوہی ص28

132۔ دیوان کشتہ،ص42

133۔ اوہی ص47

134۔ اوہی ص75

135۔ اوہی ص26

136۔ اوہی ص26

137۔ اوہی ص37

138۔ اوہی ص92

139۔ اوہی ص19

140۔ اوہی ص20

141۔ اوہی ص33

142۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر،غزل مضمون مشمولہ باراں برج پنجاب دے مرتب غلام مصطفیٰ بسمل لاہوادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 2002 ص87

143۔ اوہی ص95

144۔ اوہی ص93

145۔ اوہی ص92

146۔ اوہی ص95

147۔ اوہی ص98

148۔ اوہی ص101

149۔ اوہی ص105

150۔ اوہی ص107

151۔ شریف کنجاہی،غزل مشمولہ جیوندی جاگدی غزل مرتب ہمایوں پرویز شاہد لاہور،گلشن ادب پبلی کیشنز 2014 ص 205

152۔ عبدالغنی وفا،مشمولہ پنجابی غزل داارتقامرتب غلام مصطفیٰ بسمل لاہو ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 1996 ص28

153۔ آبادی نثار اکبر،شعراورفن شعر،لاہور جاسم پبلی کیشنز 2013 ص61

154۔ شریف کنجاہی،غزل مشمولہ جیوندی جاگدی غزل مرتب ہمایوں پرویز شاہد لاہور،گلشن ادب پبلی کیشنز 2014 ص

205

155۔ فقیر محمد فقیر، سوہل ملوک کلیاں لاہور سنگ میل پبلی کیشنز 2000 ص 87

156۔ دیوان کشتہ، ص 85

157۔ اوہی، ص 47

158۔ اوہی، ص 47

159۔ اوہی ص 19

160۔ اوہی ص 21

161۔ اوہی ص 131

162۔ اوہی ص 19

163۔ اوہی ص 33

164۔ فقیر محمد فقیر، سوہل ملوک کلیاں لاہور سنگ میل پبلی کیشنز 2000 ص 53

165۔ اوہی ص 52

166۔ اوہی ص 87

167۔ دیوان کشتہ، ص 21

168۔ اوہی ص 51

169۔ اوہی ص 74

170۔ اوہی ص 85

171۔ فقیر محمد فقیر، سوہل ملوک کلیاں لاہور سنگ میل پبلی کیشنز 2000 ص 52

172۔ اوہی ص 57

173۔ دیوان کشتہ، ص 74

174۔ اوہی ص

175۔ فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، غزل مضمون مشمولہ باراں برج پنجاب دے مرتب غلام مصطفیٰ بسمل لاہو ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 2002 ص 107

176۔ دیوان کشتہ، ص 86

177۔ سید اختر جعفری، ڈاکٹر میاں محمد بخش دی شاعری اتے فارسی اثرات مضمون مشمولہ کھوج شعبہ پنجابی لاہور اورینٹل کالج پنجاب یونیورسٹی شمارہ 61 جولائی۔دسمبر 2008۔ص 19

178۔ حافظ عبدالحمید سرشار، غزل تے پنجابی غزل، لاہور، بزم فقیر پاکستان، 2000، ص109

179۔ دیوان کشتہ، ص25

180۔ اوہی ص19

181۔ سبط الحسن ضیغم، مرتب قصیدہ بردہ شریف، لاہور، یکے از مطبوعات پیکجز لمیٹڈ، 2002، ص29

182۔ پیر فضل حسین فضل گجراتی، ڈونگھے پینڈے، لاہور، عزیز بک ڈپو، س ن، ص17

183۔ پیر فضل حسین فضل گجراتی، ٹکوراں، گجرات، ادارہ اشاعت ادب، 1970، ص21

184۔ پیر فضل حسین فضل گجراتی، ڈونگھے پینڈے، لاہور، عزیز بک ڈپو، س ن، ص130

185۔ اوہی ص40

186۔ اوہی ص29

187۔ اوہی ص24

تیجا باب:

نویاں لسانی تشکیلاں تے پنجابی غزل

نویاں لسانی تشکیلاں:

ویہویں صدی نوں انقلابات دی صدی آکھیا جاندا اے۔ ایس صدی وچ سائنس تے ٹیکنالوجی نے بہت ترقی کیتی تے ایس ترقی نے حیاتی دے ہر شعبے وچ تبدیلی پیدا کیتی۔ اوہ چیزاں جیہڑیاں ناممکن لگدیاں سن، اوہ حقیقت بن کے ساڈے ساہمنے آون کھلوتیاں، حیاتی تے ایہدے ہر شعبے وچ آون والیاں تبدیلیاں نے انسانی ذہن نوں کشادگی بخشی تے سوچ نے فکر نوں وی نواں انداز دتا۔ سائنسی ایجادات تے انقلابات نے جتھے حیاتی دے دوجے میداناں وچ انقلابی تبدیلیاں پیدا کیتیاں اوتھے زبان تے ادب وی اوہدے توں وانجھے نہیں رہے۔ ہن زبان دا مطالعہ وی سائنسی انداز نال ہوون لگ پیا تے اوہنوں لسانیات دا ناں دتا گیا تے جدوں لسانی علم نوں عام بولن چالن والی زبان اتے اطلاق کر کے اوس نوں پرکھیا گیا تے ایس نوں اطلاقی لسانیات دا ناں دے دتا گیا ہولی ہولی لسانیات ترقی کردی گئی تے ایہدیاں مختلف شاخاں وجود وچ آوندیاں گئیاں تے ایہناں شاخاں وچوں اک شاخ جس نوں اسلوبیات یا Slytistics آکھیا جاندا اے۔ ایہدا بالواسطہ تعلق ادب نال اے، ادب دا فنی مطالعہ سائنسی انداز نال کرن نوں اسلوبیات آکھیا گیا تے ہن جدوں ادب نوں سائنسی انداز وچ لیا گیا تے ایہدے نال نال نویاں لسانی تشکیلاں جم پئیاں تے اوہ سارے انداز جیہڑے ادب وچ شجر ممنوعہ سمجھے جاندے سن اوہ وی ادب وچ اپنی تھاں بناون لگ پئے۔ اردو تے دیگر پاکستانی زباناں دے ادب وچ نویاں لسانی تشکیلاں بارے ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد آہندے نیں کہ:

> ''ساٹھ دی دہائی میں نئی لسانی تشکیلات کے لسانی تجربات کا اصل سبب وہ سماجی گھٹن ہے جو 1958 کے مارشل لا کے نتیجے میں عوام پر مسلط ہوئی تخلیق کاروں نے اظہار کی پابندیوں کے ردعمل میں بیان کے نئے قرینوں اور اظہار کی نئی جہات کو کھوجنے کا جتن کیا۔ بدلتے ہوئے سماجی حالات اور معاشرتی کیفیات میں یہ خیال بھی ابھر کر سامنے آیا کہ لمحہ موجود کی کیفیات اور احساسات کے بیان کیلئے پرانے لسانی لبادے اب کارآمد نہیں رہے ان کی توڑ پھوڑ سے نئے لسانی سانچے وضع ہونے چاہئیں جو مافی الضمیر کو موثر شکل میں پیش کرنے پر قادر ہوں''(1)

ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد نال ملدے جلدے خیالات دا اظہار ڈاکٹر عبدالواجد تبسم ہوراں نے وی اپنی کتاب وچ کیتا اے اوہ نویاں لسانی تشکیلاں دا سبب انج واضح کردے نیں۔

''ساٹھ کی دہائی میں بدلتے سیاسی اور سماجی اعتقادات کے تحت لسانی سطح پر بھی نئے سانچوں کی ضرورت کو محسوس کیا گیا جو بدلتے ہوئے منظرنامے کا ساتھ دے سکیں۔ چنانچہ لسانی وضعوں کو بھی بدلتے ہوئے انسانی زندگی کے مفاہیم کے ساتھ ہم آہنگ کرنے کی کوشش کی گئی اور نئے لسانی روابط کی تلاش کیلئے پرانے سانچوں کو توڑنا ضروری خیال کیا گیا''۔ (2)

سٹھ دی دہائی وچ پاکستانی زباناں تے خاص طور تے اردو وچ ون سونے نویں لسانی تجربے کیتے جان لگ پئے۔ کجھ شاعر جنہاں وچ افتخار جالب ایک چونواں ناں اے، اوہناں غزل دے پرانے اسلوب نوں چھڈن تے نویں اسلوب نوں اپنان تے ڈاہڈا زور دتا ایس سلسلے وچ اوہ آہندے نیں کہ:

''لسانی حرمتیں ایک اسلوب زیست سے جنم لیتی ہیں اور اسلوب زیست سماجی مفاہمتوں، لسانی تعینات اور لسانی عادات کو ایک وحدت دیتا ہے چوں کہ یہ تمام عناصر ایک بحران کا شکار ہیں۔ اس لئے ان کے پس پردہ اسلوب زیست اور اسکے حوالے سے لسانی حرمتیں اکھڑ چکی ہیں۔ انہیں چیلنج کرنے کی بجائے رد کرنا چاہیئے کہ یہ حرمتیں نام نہاد ہیں۔ عملاً ان کی کوئی حیثیت نہیں یہ لڑھکتی ہوئی رکاوٹیں ہیں ہماری ذات کو گرفت میں لینے والی قوتیں نہیں اصلی قوتوں کے مراکز ہماری نگہ سے اوجھل نہیں دور ہیں ۔ دوری کی دھند میں لپٹے ہوئے ہیں دقت نظر سے کام لے کر ان کی لمس سے بہرور ہوا جاسکتا ہے''۔ (3)

تبدیلی جدوں کائنات دا لازمی جز اے۔ کوئی چیز وی مستقل تے پائیدار نہیں تے فیر ادب اوہدے توں کیویں وانہدا رہ سکدا اے موضوعات دی گل ہووے یا شاعرانہ اسلوب دی اوہدے وچ تھوڑی بہت تبدیلی تے لازمی امر اے۔ نویں دور دے نویں مسئلیاں نال ہم آہنگ ادب ہی فیر مقبولیت حاصل کر سکدا اے ایس بارے غلام مصطفیٰ بسمل ہوراں پرکھ مہار وچ لکھیا اے کہ:

''جدوں انسان دے مسئلے بدلدے نیں تے سماج نوں نویاں نویاں تقاضیاں نال واہ پیندا اے تے فیر موضوع وی نویں متھے جاندے نیں۔ ڈکشن وی بدل جاندی اے تے فنی تقاضے وی جے انج نہ کیتا جائے تے فیر اکھر خیالاں دا ساتھ نہیں دے سکدے تے ایہدا ایہہ مطلب نہیں کہ پرانے اکھراں نوں اکوڑ کی چھڈ دتا جائے نہیں۔۔۔۔ لفظ اوہوای رہن گے پر ایہناں نوں نویاں طریقیاں تے نویاں ڈھنگاں نال ورتیا جاوے گا''۔ (4)

فخر زماں ہوراں تاں ایتھوں تیک آکھ دتا سی کہ:

''سانوں اجو کے دوردی دی ترجمانی کرن لئی صنفاں وی نویاں گھڑنیاں چاہیدیاں نیں البتہ روایت نوں ساہمنے رکھیا جاسکدا اے پر ہر ویلے ماضی کولوں صلاح لین نال شاعردی سرجنا مجروح ہوندی اے۔ مطلب ایہہ وے کہ سانوں نویں ادبی رجحاناں کولوں اثر لینا چاہیدا اے''۔(5)

نویں زمانے دے نویں فکری تقاضیاں نوں پورا کرن لئی جدید غزل وچ نویں جدید منظر نامے متعارف کروائے گئے تے نویاں لسانی تشکیلاں وی کیتیاں گئیاں اظہار خیال واسطے نویں قرینے تراشے گئے ایس دور وچ پنجابی غزل نوں نویں معنوی تناظر وچ لکھنا شروع کیتا گیا تے عربی، فارسی تے اردو دے نال نال انگریزی، ہندی تے دوجیاں زباناں دے لفظاں تے رمزاں نوں وی ورتیا گیا اظہار دے نویں طریقیاں توں روشناس ہون پاروں پنجابی غزل اپنے دوردے سماجی، معاشی تے سیاسی منظر نامے دی عکاسی کرن دے قابل ہوگئی۔ 1971 وچ رؤف شیخ ہوراں دا مجموعہ کلام ''بلدا شہر'' چھاپے چڑھیا جہدے وچ جدید دوردے سانحے کئی رنگاں وچ موجود نیں۔ سٹھ دی دہائی وچ بدلدے سیاسی تے سماجی نظریات پاروں ادبی سطح اپروی نئے لسانی ڈھانچیاں دی ضرورت محسوس کیتی گئی تاں جے بدلدے وقت دا ساتھ نبھا سکن، انسانی حیاتی دے نویں مفہوم نال روشناس کران واسطے اظہار دے پرانے قرینے مناسب نہ سمجھے گئے تے ایہدے لئی نویں قرینے دریافت کرن اتے زور دتا جان لگ پیا تے پنجابی غزل وچ ایہناں نویاں لسانی تشکیلاں دا مڈھ رؤف شیخ ہوراں دی غزل توں بجھا ایس بارے شہزاد احمد لکھدے نیں کہ:

''ہن بطور فرد دے رؤف شیخ ہوری ایہہ محسوس کردے نیں کہ اوہناں دا تعلق زمین تے آسمان دوناں نال وقت دے نال نال کمزور ہوندا جا رہیا اے جدوں ایہہ صورت حال پیدا ہوجائے تے چیزاں بارے اک تشکیک دا عمل شروع ہوجاندا اے تے فیر ماضی ،حال تے مستقبل تناں زمانیاں بارے کوئی گل یقین تے اعتماد نال نہیں کیتی جاسکدی''۔(6)

ایہہ تشکیک تے بے یقینی دا عمل ہی نویاں لسانی تشکیلاں دا موجب بنیا کیوں جے حالات دی تبدیلی تے بے یقینی دی فضا وچ گل وبلبل تے حسن وعشق دے راگ نہیں الاپے جاسکدے سن۔ اضطراب، بے چینی، عدم تحفظ دا احساس، شکستگی تے تشویش نال بھرے ماحول وچ غزل دی فضا روز بروز روایت کولوں انحراف کردی گئی تے غیر رسمی شاعری جنم لین لگ پئی۔ ایس شاعری وچ روح دی شکست وریخت تے تڑپ بیان کیتی جان لگ پئی ڈاکٹر ممتاز الحق ایس بارے لکھدے نیں کہ:

''نئی شاعری نے بے معنی روایات سے اپنا دامن بڑی حد تک چھڑا لیا ہے۔ اپنی ذات کے انکشاف نے نئے شاعر کو جہاں ایک طرف حقیقت پسند بنا دیا ہے۔ وہ روایتی اسلوب اور روایتی مضامین سے بھی منحرف ہوتے چلے گئے ہیں''(7)

نویں غزل وچ اکلاپا، ٹٹ بھج دی کیفیت، ذہنی دباؤ تے احساس جرم جابجا موجود اے جو کہ صنعتی ومشینی تے میکانکی

دور دی بخشش مادہ پرستی تے اخلاقی وروحانی دیوالیہ پن تے احساس کمتری دی دین اے، ایس ماحول وچ پنجابی غزل وی نئے خدوخال نال ظاہر ہوئی تے جدید حسیت دی آئینہ دار بن گئی۔ ہن اوہ غزل گوجنہاں نے جدید حسیت دے اظہار واسطے پرانے قرینے ترک کردتے تے نویاں لسانی تشکیلاں راہیں جدید حسیت نوں بیان کیتا رجحان ساز اکھوائے۔ نویاں لسانی تشکیلاں دے زمرے وچ ایہہ گل ذکر جوگ اے کہ غزل جہدی زبان عوامی نہیں سمجھی جاندی سی اج بول چال دی زبان دے بوہتا نیڑے ہوگئی اے۔ مشکل مبہم تے عربی، فارسی زدہ لفظاں دی تھاں سادہ تے عام فہم لفظاں دا ورتارا عام ہوندا جارہیا اے نویں غزل دا لہجہ سادہ تے بے تکلف اے تے ایہدے وچ بے ساختگی اے جدوں کہ مڈھلی غزل وچ ایہہ مزاج چنگا نہیں سمجھیا جاند اسی ایس توں اڈ وڈی تبدیلی ایہہ آئی کہ لفظاں نوں نویں معنیاں وچ ورتیا جان لگ پیا تے معنیاں دے نویں جہاں دریافت کیتے جان لگ پئے، محاورے تے اکھاناں نوں وی نویں معنی دان کیتے جارہے نیں تے کدھرے ایہناں نوں بدلے ہوئے اکھراں وچ وی ورتیا جارہیا اے۔ غیر متوقع قافیے وی غزل وچ سما گئے تے نویاں علامتاں ورتیاں گیئاں تے پرانیاں علامتاں نوں نویں مفہوم وی دتے گئے۔ پنجابی غزل وچ ایہہ تجربات رؤف شیخ نے شروع کیتے تے اوہناں دے بعد منظور وزیرآبادی تے ڈاکٹر یونس احقر ہوراں نے لفظاں نوں نویں معنی بخش کے ایس ریت نوں اگے وھایا۔ اقبال نجمی ہوراں نے ''محاوراتی غزلاں''، تخلیق کیتیاں تے ہر شعر وچ محادرے دی ورتوں کر کے اک انوکھا تے نویکلا تجربہ کیتا ایس توں اڈ اوہناں محاوریاں نوں مستعمل معنیاں توں ہٹ کے وی ورتیا اے۔ ایہناں نویاں لسانی تشکیلاں بارے رؤف شیخ ہوریں آہندے نیں کہ:

کھری علامت، وکھرا لہجہ، نویں نکور حوالے
میرے دور نے سورج دی ہک اتے دیوے بالے(8)

اکرام مجید ہوراں نکی بحر وی غزل وچ ایس خیال نوں ایہناں اکھراں وچ نہایت اختصار نال بیان کیتا اے۔

ویلے دی اے لوڑ
نویں نکور خیال(9)

اک ہور غزل وچ ایس خیال نوں ایس طرح بیان کیتا اے۔

لفظاں دا رنگ روپ تے پہلاں ورگا اے
لفظاں دا مفہوم بدلدا ویکھاں میں(10)

ایس شعر وچ نویاں لسانی تشکیلاں دے زمرے وچ لفظاں دے نویں مفہوم بیان کر کے اکرام مجید ہوراں نویں لسانی تشکیل دی دس پائی اے۔ منظور وزیرآبادی ہوراں وی نئے دور دے تناظر وچ نویاں لسانی تشکیلاں نوں ویلے دی لوڑ قرار دتا اے جیویں زمانہ بدلیا، خیالات تبدیل ہوئے انج ای اظہار دے نویں سانچے وی وقت دی ضرورت بن گئے ایس تناظر وچ منظور وزیرآبادی آکھدے نیں کہ:

نویں زمین، نواں آسمان لبھدے نیں
میرے خیال مثالی جہان لبھدے نیں(11)

رؤف شیخ ہوراں محاورے نوں نویاں لفظاں وچ ورتیا اے تے کدھرے محاورے نوں نویں معنی وی عطا کیتے نیں۔ ایس توں اڈ اوہناں لفظاں دیاں کئی جہتاں تے کئی نویں معنی وی غزل وچ پیش کیتے نیں۔

چڑھدے سورج نوں پوجن دی ایس دنیادی ریت
میں راتاں دا رؤف سواگت دیوے بال کراں(12)

ایس شعر وچ چڑھدے سورج نوں پوجنا طاقتوراں دی خوشامد دے زمرے وچ آوندا اے پر رؤف شیخ ہوراں ایتھے ایس ریت دے الٹ راتاں نوں چانن بخشن دا سامان کیتا اے جو اپنی طاقت تے ہمت دے بل بوتے تے اپنا مقام و مرتبہ بنان تے بناں مصنوعی سہاریاں منزل تے اپڑن دا عزم اے تے نال ای کوڑیاں، کسیلیاں حقیقتاں نوں خندہ پیشانی نال برداشت کرن دا حوصلہ وی اے۔

کیوں اجڑدی مرضی پچھے دیوے کیویں دلیلاں
جدھر چاہوے ہک کے لے جائے جس دے ہتھ ڈنگوری(13)

ایس شعر وچ محاورہ بدلے ہوئے لفظاں وچ ورت کے رؤف ہوراں نویں لسانی تشکیل دا ثبوت دتا اے۔ جہدی لاٹھی، اوہدی بھینس والا اکھان واہناں لوکاں دی نمائندگی کردا اے جو طاقت دے نشے وچ چور من مانی کردے نیں تے آمراں وانگوں ''ہٹلر ہی قانون ہے'' دا نعرہ ماردے نیں پر ایتھے رؤف شیخ ہوراں ایس اکھان دی ورتوں بدلے لفظاں وچ کیتی اے۔

ایہدے بنھے اک دوجے توں کدی نہیں وکھ ہوسکدے
ایڈی پکی ہوگئی اے جگ تے غرضاں دی ڈوری(14)

ضرب المثل اے کہ دریا دے دو کنارے ہمیشہ نال نال چلدے نیں پر اک مک نہیں ہوسکدے پر رؤف شیخ ہوراں ایتھے اوہناں کنڈیاں دی پکی یاری ول اشارہ کیتا اے کہ اج دے نفسانفسی دے دور وچ بندہ غرضاں دی خاطر دوستی نبھاوندا اے۔

اکو جہئے نیں نک نقشے تے اکو رنگ لہودا
فرطبقے تے اوچاں نیچاں ہوگئی عقل تبوری(15)

بندیاں دی سانجھ واسطے ایہہ آکھیا جاندا اے کہ سب دے نیں نقش تے خون دا رنگ اکو اے پر ایتھے رؤف شیخ ہوراں طبقاتی ونڈ نوں اجاگر کرن واسطے ایہہ اکھان ورتیا اے کہ اکو جہئے رنگاں روپاں والے بندے کس طرح نکے وڈے ہوگئے نیں۔

کرنی بھرنی پے جاندی اے ایہہ گل بڑی پرانی اے

اوہو پھل سمیٹے جیہڑا کنڈے بوندا ڈھااے (16)

سلیم کاشر ہوراں نویاں لسانی تشکیلاں دی ورتوں وچ کوئی بہتا حصہ نہیں پایا پر گل اوہوای کہ زمانہ بدل گیا تے نہ چاہندیاں ہوئے وی اوہدے اثرات اوہناں دی غزل وچ دھرآئے ۔ایس شعر وچ اوہناں مشہور مثل ''جیسی کرنی ویسی بھرنی'' نوں نویکلے معنیاں وچ ورت کے عصری شعور نوں اجاگر کیتا اے۔

جھلیا گیا سرورنہ اس توں فروی اوہ سقراط سدایا
اسیں حیاتی دے موہرے نوں پیوئے پی کے جھلدے جایئے(17)

ایتھے قبل از مسیح دے یونانی فلاسفر سقراط دے سچ بولن تے زہر پیون دے واقع ول اشارہ کردیاں کاشر ہوراں اوہنوں نویں معنی دان کیتے نیں۔اوہ آہندے نیں کہ کمزور تے ماتحت طبقہ حیاتی دیاں تلخیاں تے کوڑیاں کسیلیاں حقیقتاں نوں ہر پل برداشت کرر ہیا اے پر کوئی صلہ نہیں ملدا جدوں کہ طاقتور تے زردار امرت نوں پی کے وی سقراط اکھواندے نیں۔

ایس توں اڈ اوہناں دے کجھ مصرعے ایویں لگدا اے کہ آون والے ویلے وارث شاہ دے مصرعیاں وانگ اکھان بن جان گے۔ایس بارے احمد ندیم قاسمی لکھدے نیں کہ:

سلیم کاشر دیاں غزلاں پڑھدیا،مینوں اک انوکھا خیال آیا اے میں سمجھدا ہاں کہ کجھ مدتاں پچھے ایہناں غزلاں دے بعض مصرعے پنجابی دے اکھان بن جان گے سچیاں گلاں ای اکھان بن دیاں نیں تے کاشر دیاں ایہناں گلاں وچ کنا سچ اے۔

مٹی اتے بیٹھیاں ہویاں بندے نکے لگدے نیں
کھا گئیاں نیں کوٹھیاں کچیاں گھراں دی سانجھ نوں
اچے محلیں جاوے پہلے سورج دی رشنائی
کھیرے وانگوں سر کٹوا کے تن دا زہر کڈھاواں کیوں
ایہہ دنیا نہیں تیری میری ایہہ دنیا جاگیر ہوادی''(18)

سلیم کاشر ہوراں دے ایہہ مصرعے جدید زمانے دیاں نویاں ریتاں تے قدراں دے آئینہ دار نیں تاں ای اوہناں غزل نوں نویاں سمتاں ول ٹور یا۔

چنگے جذبے کھچ لیاون منزل نوں
سچیاں سدھراں ،کدے نہ بازی ہاردیاں(19)

محاورے تے ضرب المثل نوں بدلے لفظاں وچ ورتناوی نویں لسانی تشکیل دی اک مثال اے۔ایس شعر وچ

اکرام مجید ہوراں مشہور مثل ''جذبے سچے ہون تے رنگ لے ہی آوندے نیں''نوں بدلے ہوئے اکھراں وچ ورتیا اے پر مفہوم اوہی نکلدا اے۔

کندھاں نوں وی کن ہندے نیں بے شک دردسنالے
نہ ایہناں کجھ کہنا تینوں نہ کوئی زخم وکھاؤنا(20)

ڈاکٹر رشید انور ہوراں اپنی غزل وچ کدھرے کدھرے نویں لسانی تشکیل کیتی اے۔ایس شعر وچ اوہناں محاروے نوں نویں معنی دان کیتے نیں۔

علامتاں داوی نویاں تشکیلاں وچ ڈھیر اہم کردارا ے کدی نویاں علامتاں نوں غزل وچ ورتیا گیا تے کدی پرانیاں علامتاں نوں مستعمل معنیاں توں ہٹ کے نویں مفہوم دتے گئے۔منیر نیازی تے رؤف شیخ ہوراں خاص طور تے نویکلیاں علامتاں گھڑیاں منیر نیازی بنیادی طور تے نظم داشاعر اے تے اوہناں دیاں علامتاں دی معنویت غزل نالوں نظم وچ ڈھیر نمایاں ہوندی اے۔جدوں کہ رؤف شیخ ہوراں غزل وچ نویں احساس نوں اجاگر کرن واسطے پرانیاں علامتاں نوں نویں مفہوم بخشے تے ایہدے نال نال نویں حیاتی دے کرب، بے حسی تے خودغرضی دے مطابق نویاں علامتاں وی گھڑ لئیاں۔ رؤف شیخ ہوراں دی خاص علامت پنڈ تے شہر نیں ایہہ اوہ تھاواں سن جو بندے دیاں پناہ گاہواں سن اوہنوں تحفظ فراہم کردیاں سن پر شہر دا جو منظر رؤف شیخ ہوراں بیان کیتا اے اوہ فطرت توں دوری دے پاروں زہریلا ہوچکیا اے تے اوہناں شہر نوں منفی قدراں دی علامت بنا کے پیش کیتا اے جیویں کہ:

بے حسی، بے چینی، حیرت، خوف بھرم دے کھلن دا
ایہہ رتاں دے سچے میوے سوغاتاں نیں شہر دیاں
جس دی مٹی پٹدیاں پٹدیاں ہتھیں چنڈیاں پئیاں سن
سارے پنڈ نوں روہڑ لے گئیاں کانگاں اوسے نہر دیاں(21)

شہر بے حسی، افراتفری، بے چینی تے عدم تحفظ دی آماجگاہ دی علامت بنا کے رؤف شیخ ہوراں حیاتی دیاں کوجھاں بے نقاب کیتیاں نیں پر منیر نیازی ہوریں اج وی اوس شہر دی یاد وچ جل رہے نیں جتھے پیار محبت سی، اکیتا سی مصنوعی پن تے بناوٹ نہیں سی۔

ہزار کوہاں تے رہ گئے اوہ شہر سارے
جنہاں دی یاداں دی دل دے اندر جلن اے اڈی(22)

قدراں دے مکن دی علامت شہر بنا کے پیش کرن والے رؤف شیخ ہی نہیں سگوں اجوکے ادب وچ ایہہ نویں علامت اپنی تھاں آپ بناوندی جارہی اے۔پنجابی دے آدرش پرست شاعر منظور وزیرآبادی ہوریں وی شہر نوں منافقت، بے حسی تے خودغرضی دا مرکز قرار دیندے نیں تے ایس نوں انسانیت توں عاری بندیاں دی تھاں دی علامت بنا کے پیش کردے نیں۔

ساڈے لئی مشکل ہویا تیرے شہر چ رہنا

تیرے شہر دے وسنیکاں دے رنگ چٹے دل کالے(23)

خورے کاہنوں شہر وچ اک وی بندہ نظری آوندا نہیں
کہن نوں شہروچ اکوگھراے جس دے بوہے تالااے(4 2)

سمجھ نہیں آوندی سارے شہر نوں ڈنگیاکہیڑیاں سوچاں نے
ہرواسی دے بلھاںا تے چپ نے پہرہ لایااے(5 2)

اکرام مجید ہوراں وی شہرنوں تحفظ تے پناہ دی جگہ بے حسی، نا اتفاقی، بے مروتی، خودغرضی تے بداعتماد دی معنویت دان کیتی اے۔

آن کے رت رانگلی ایدھر،انہاں شہراں چ فر
زندگی نوں سوکیاں ہتھوں چھڑا دیوے کدی(6 2)

کچے رنگاں نال کدوں تک
لپ دے رہناں مکھ شہراں دے
روحاں وی تڑفن لگ پئیاں
اپنے زہری دکھ شہراں دے(7 2)

اکرام مجید ہوراں عمرانیات دے حوالے نال شہراں دا منظر نامہ پیش کیتا اے اوہ اک حساس تے پیار کرن والے بندے نیں تے شہراں نوں امن وآشتی تے پیار، محبت دا گہوارہ بنان دے چاہیوان نیں۔

اسیں رل فیر ٹرپئے پرانے رستیاں تے
اساڈے ساریاں دے دلاں توں پھیر مولا
انھاں شہراں گرانواں گھراں دے بھاگ جاگن
دعامقبول ہووے اساڈی فیر مولا(8 2)

اک ہورنویں علامت جیہڑی کہ نویں پنجابی غزل گوشاعراں کول نظر آندی اے، اوہ پتھراے۔ پتھر روز اول توں ہی انسان دی حفاظت دے ضامن سمجھے جاندے سن۔ قدیم زمانے دے منکھ اپنی حفاظت واسطے پتھراں کولوں کم لیندے سن پر اوہ بندیاں دے تحفظ دی امانت سن، پتھر مضبوطی تے دوام دی علامت سی اجو کے دور وچ پتھر دی معنویت بدل چکی اے شہر دے پکے مکاناں وچ پتھر پکے دی ڈھیر ورتوں کیتی جاندی اے پر اج ایہ پتھر اپنا اعتبار کھو چکے نیں۔ اج پتھر بندے دی بے حسی، بے مروتی، بداعتمادی تے خودغرضی دی علامت بن چکیا اے۔ بندے دادل، جگر، اکھیاں تے ذہن سارا کجھ پتھر داروپ

اختیار کر چکیا اے۔ جدید حسیت دا ایہہ استعارہ پنجابی غزل وچ احساسات وجذبات توں عاری سماج دا منظر نامہ پیش کردا اے اکرم شیخ ہوراں دے مجموعے داناں ہی ''پتھراں وچ اکھ'' اے جو بے حس سماج اندر شعور تے احساس دی اک لکیر اے۔

پتھر ہو گئے ہوٹھ دعا دے
کھلدے نہیں ہن باب صدا دے (29)

رتاں دے دروازے پتھر ہوگئے نیں
کالی بھور فضا اے تیرے شہر اندر (30)

اکھاں اندر خاب سجائے جاندے نیں
پتھراں وچ گلاب اگائے جاندے نیں (31)

ایس سمے اوہ التجا کردے نظر آوندے نیں کہ:

اکھ دا پتھر توڑدے ماہی
واء نال رشتہ جوڑ وے ماہی (32)

بے حسی نوں ایس دھرتی توں مکان دے چاہیوان پنجابی غزل گو شاعراں نویں احساس نوں غزل وچ پیش کرن لئی نویں استعارے، تشبیہاں تے علامتاں نوں نویکلی معنویت بخشی اے۔ مضبوطی تے حفاظت دی علامت پتھر نوں اکرام مجید ہوراں بے حسی تے بے دردی دی علامت بنا کے ایس طرح پیش کیتا اے۔

پتھراں دے وانگر نیں دل انہاں حریصاں دے
کوکدی حیاتی نوں ہور کجھ رواچلے (33)

تیرے شہر دے لوکاں دی ایہہ عادت بڑی پرانی
پہلاں ملدے پھلاں وانگوں فیر دکھاون پتھر (34)

انج ہی چانن جو روشنی، علم تے خوبصورتی دی علامت سی، اوہنوں نویں عہد دے بحران دا استعارہ بنا کے پیش کیتا گیا اے۔

منزل داچانن سمجھے نیں لوک نویں تبدیلی نوں
بے خبراں نوں سرت نئیں لگی ہڑ آیا بھوچال گیا (35)

چن دی یاری رات دی حدتک سورج دا سنگ شاماں تیک

اک دھرتی اے مرن توں بعد دی جیہڑی ساتھ نبھاندی اے(36)

نویاں تشبیہاں تے نویں استعارے وی شاعراں ایس پرآشوب عہد دا منظر نامہ پیش کرن لئی ورتے نیں کئی تھاواں تے روایتی تشبیہاں تے استعاریاں نوں نویں ڈھنگ نال غزل دا حصہ بنایا اے۔ جیویں کہ ڈاکٹر یونس احقر ہوراں دے شعراں وچ کئی جگہاں تے نویکلیاں تشبیہاں تے استعارے لبھدے نیں۔

خورے کیہ ہواواں دے وچ موہرے گھلدے جان
نہ پھل پنگرن سوچاں دے نہ ساوے رہن سریر
راہ فراراں والے جدوی ہوندے نیں ہموار
مٹی دی حب بن جاندی اے پیراں دی زنجیر(37)

انج ای سرو دا روایتی استعارہ اے جہدے بارے ڈاکٹر اسلم رانا آکھدے نیں کہ

''سرو اردو، فارسی تے پنجابی ساریاں زباناں دی شاعری وچ اک مستقل استعاراتی اہمیت دا حامل اے۔ دو معنی عام طور تے ایہدے نال مخصوص نیں۔ اک قدر دی رعنائی تے دوجی بے حاصلی''(38)

پر جدید غزل گو شاعراں 'سرو' دے روایتی استعارے نوں بالکل نویں رنگ بخشے نیں تے ایہہ نویں دور دے آئینہ دار نیں۔

یار ملوک توں کیہڑی گلے ہن چھاواں نوں ترسیں
ویہڑے لاکے سرو دا بوٹا درد سہیڑے آپے(39)

ڈاکٹر یونس احقر ہوراں نویں عہد دیاں سوغاتاں نوں اجاگر کرن لئی نویکلا استعارہ ورتیا اے۔

ویلے دے بدلن نال ذہن کیہ قبلے بدل رہے نیں
نہ حب رہی سیالاں نال نہ ہیر پیاری لگے(40)

غیر متوقع قافیے وی ایس دور وچ غزل دی زینت بنن لگے۔ خاص طور تے رؤف شیخ ہوراں غیر متوقع قافیے غزل وچ ورتے نیں۔

نہ اوہ شوق شاگرداں دے نہ اوہ ظرف استاداں دے
جھولیاں دے وچ پے جان آپے میوے کیویں مراداں دے
تیز ہوا دے بلھیاں اگے کندھاں کدوں کھلوناسی
دھرتی دے وچ پکے پیر نہ ہوندے جے بنیاداں دے
میرے دور دے انساناں تے اثر نئیں ہویاں اوہناں دا
پتھراں وچ تریڑاں بن گئے نقش جنہاں فریاداں دے (41)

غیر متوقع قافیے ورتن والیاں وچ تجمل کلیم داناں وی چوکھا نمایاں اے اوہناں اپنیاں غزلاں وچ بالکل نویکلے تے غیر متوقع قافیے سموئے نیں۔

ایہہ تیرا شک اے میتوں ہی اداواں ماردینا اے
محبت ہوگئی تے میں وی ساواں ماردینا اے
میں اج دا رزق لے آواں میرے اج نوں دعا دیو
دیہاڑی دارنوں گھنیاں دعاواں ماردینا اے (42)

روایتی ردیفاں تے قافیے توں اڈ ایس عہد وچ نویاں ترکیباں تے تلازمے وی غزل دے شنگار وچ وادھا کردے رہے۔

گلوبلائزیشن دے اثرات:

ایس باب دے مڈھ وچ اسیں سائنس تے ٹیکنالوجی تے زبان وادب تے اوہدے اثرات دا ذکر کیتا تے ایس گل نوں جے اسیں گلوبلائزیشن نال جوڑ دئیے تے غلط نہیں ہوئے گا۔ گلوبلائزیشن کیہ اے! آکسفورڈ لرنرز ڈکشنری وچ گلوبلائزیشن نوں انج بیان کیتا گیا اے۔

> "The fact that inherent Cultures and Economic Systems around the world are becoming connected and similar to each other because of the influence of large multinational companies and of improved communication"(34)

ایس تعریف دے مطابق مختلف تقاضاں تے وکھرے وکھرے معاشی نظام آپو وچ رلدے ملدے جا رہے نیں تے ایہہ سارا کجھ ملٹی نیشنل کمپنیاں تے ذرائع ابلاغ وچ ترقی دی وجھوں ہورریہا اے۔

گلوبلائزیشن دی Wekipeadia دی تعریف انج اے۔

> "Globalization or Globalisation is the process of inte raction and inte grat ion be t ween people, Companies and Government world guide. Glogbalization has grown due to advance in transportation and communication

technology." (44)

ایس تعریف دا نچوڑ ایہہ وے پئی گلوبلائزیشن ، لوکائی ، کمپنیاں تے حکومتاں دا آپو وچ رلنا ملنا اے تے گلوبلائزیشن ذرائع نقل وحمل تے ذرائع ابلاغ دی ترقی دی بدولت ودھ پھل رہی اے۔

جے کر اسیں دونواں تعریفاں تے غور کریئے تے ایہہ سٹہ ہی نکلدا اے کہ گلوبلائزیشن مختلف ملکاں ، قوماں ، تہذیباں دی آپو وچ رلت اے جیہڑی کہ ذرائع ابلاغ تے ذرائع نقل وحمل دی ترقی دی بدولت تیز ہوئی۔

جتھوں تیکر زبان دا تعلق اے تے ایہہ اک فطری عمل اے کہ زباناں وچ بدیسی لفظ داخل وی ہوندے رہندے نیں تے ایہدے اپنے لفظ وی متروک ہو جاندے نیں ایہہ سلسلہ دناں یا گھنٹیاں دا نہیں ہوندا سگوں سالاں یا فیر صدیاں تے محیط ہوندا اے پر سائنس تے ٹیکنالوجی دی ترقی دی وجہ نال مختلف قوماں دا آپو وچ ملاپ تیز ہو گیا۔ انٹرنیٹ دی بدولت دنیا دے کسے وی کونے دی ثقافت ، زبان تے دوجے معاملے ہر بندے دی تیکر اپڑ گئے جہدا نتیجہ ایہہ نکلیا کہ تبدیلی وی تیز تر ہو گئی۔ چوں کہ ساڈا موضوع زبان تے ادب دے متعلق اے ایس واسطے اسیں حیاتی دے دیگر میداناں نوں نظرانداز کر کے اپنا مرکز صرف پنجابی ادب تے پنجابی غزل نوں ہی بناواں گے۔ گلوبلائزیشن دے اثر ہیٹھ پنجابی زبان تے ادب وچ چوکھیاں تبدیلیاں آئیاں نیں تے ایہہ سلسلہ جاری وساری اے تے انج جاپدا اے کہ ایہہ اک نہ مکن والا سلسلہ اے۔

انگریزی اک بین الاقوامی زبان اے تے رابطے دی زبان اے ۔ایہہ سائنس تے ٹیکنالوجی تے زندگی دے سارے شعبیاں وچ ہون والی تحقیق نوں دنیا تیکر پچاون واسطے وی ایس زبان دا سہارا ہی لیا جاندا اے ایس پاروں ایس زبان دے اثرات دوجیاں زباناں تے چوکھے نیں پنجابی زبان وی ایہدے اثرات اپنے اندر جذب کر دی جا رہی اے تے پنجابی زبان وچ انگریزی لفظ داخل ہوندے جا رہے نیں انگریزی دے نال نال ہن چینی ، جاپانی ، اٹالین تے ترکش زباناں دے الفاظ دا استعمال دی ویکھیا جا رہیا اے ۔جیویں کہ منچورین ، سپیگیٹی ، پیزا ، میکرونی ، اجینوموتو وغیرہ اج ایہہ لفظ پنجابی تے دوجیاں پاکستانی زباناں دا حصہ بن چکے نیں۔ آون والے ویلے ساڈیاں اگلیاں نسلاں ایہناں لفظاں توں انج ورتن لگ پین گئیاں جس طرح اج اسیں فارسی لفظ کوزہ نوں کجاہ آکھ کے پنجابی کر لیا اے یا فیر انگریزی لفظ اسٹیشن (Station) نوں ٹیشن بنا لیا اے ایتھے ایس گل دا تذکرہ وی ضروری اے کہ کجھ لفظ تے انج دے انج ہی پنجابی زبان وچ آ گئے نیں جیویں کہ بس کار وغیرہ تے کجھ لفظ تھوڑے بہت فرق نال مستعمل نہیں جیویں کہ لیفٹیننٹ توں لفٹین وغیرہ۔ لفظاں توں اڈ نویاں صنفاں وی پاکستانی زباناں وچ داخل ہوئیاں نیں جیویں کہ آزاد نظم ، نثری نظم ، معریٰ نظم حتیٰ کہ آزاد غزل دے تجربات وی کیتے گئے نیں ایس توں اڈ جاپانی صنف ہائیکو وی اج پاکستانی زباناں وچ رچ بس گئی اے۔

ادب وچ موضوعات دا جیہڑا تنوع اج اے اوہ ویہویں صدی دے پہلے نصف تیکر اگڑ کے سامنے نہیں آوندا۔ اج پنجابی تے پاکستانی زباناں وچ موضوعاں دی رنگارنگی ویکھن دے لائق اے ۔غزل جس نوں حسن ، عشق ، ہجر وصال تے دکھ درد ورگے موضوعاں تیکر محدود کر دتا گیا سی اج ایہدے وچ مذہب ، تصوف ، اخلاقیات توں اڈ ، اکلاپا ، نفسانفسی ، غربت ، ظلم

وستم، استحصال، جہالت، معاشرتی رسم ورواج تے دنیا تے ہون والیاں تبدیلیاں تے حادثیاں وغیرہ نوں وی موضوع بنایا جارہیا اے۔ تبدیلی دا ایہہ عمل اک لین دین دا سلسلہ اے نویاں قدراں پرانیاں قدراں دی جگہ لیند یاں جارہیاں نیں ایس گل نوں منظور وزیرآبادی پنجابی غزل وچ انج سمویا اے۔

نویاں سوچاں والے جددے آ گئے نیں
چن چن کے انسانی قدراں کھا گئے نیں(45)

ایہہ غزل اصل وچ نوحہ اے اوہناں مٹدیاں قدراں، رسماں تے رواجاں دا جیہڑیاں کہ پنجاب دی شان تے مان سی اج نفسانفسی پاروں اوہ قدراں مک گئیاں نیں تے اوہناں دی تھاں قدراں تے رسماں رواجاں نے مل لئی اے۔

منافقت اج دی دنیا دا وطیرہ اے ایتھے پھرن والے مٹی دے باوے اپنے منہ تے کئی خول چڑھا کے پھر رہے نیں ۔ بندے دا ظاہر کجھ ہوراے تے باطن کجھ ہوراے منہ دے مٹھے لوک من انداز ہر رکھدے نیں ساہمنے ہمدرد یا دوست اکھوان والے پیٹھ پچھے چھرا گھونپ دیندے نیں تے ایہہ اک ایہوجیہا عالمگیر موضوع اے جیہڑا کہ مشرق ومغرب وچ مشترکہ طور تے موجود اے جدید نثر پنجابی غزل دا معتبر حوالہ رؤف شیخ نیں تے اوہناں ایس منافقت نوں غزل دے شعر وچ انج ڈھالیا اے۔

نویاں نویاں تصویراں دے رنگ کھرچ کے ویکھ لوو
زہردیاں ترسولاں تے کھنڈدے کوٹ چڑھائے نیں
ایس طراں دی دوہری صورت ایس صدی دا کارا ے
دل وچ بے حسی دی برف تے اکھیاں وچ انگیارے نیں(46)

دہریاں صورتاں یعنی منافقانہ رویے سائنسی تے میکانکی دور دی دین نیں۔ ترقی دے بارے لوکائی دا خیال سی کہ خوشحالی ہووے گی غربت، بھکھ تے جہالت خاتمہ ہووے گا پر ہویا کیہ خوشحالی، دولت حتیٰ کہ تعلیم تیکر سرمایہ داراں نے اپنے حصار وچ قید کر لئی مشرقی معاشرہ جہدیاں بنیاداں مشترکہ خاندانی نظام تے اسر دیاں سن تے آپو وچ رل مل کے رہن دا رواج سی ہزار اختلافات دے باوجود سب دے دکھ سکھ سانجھے ہوندے سن قصہ پارینہ بن دا جارہیا اے ایہہ سانجھ تے پیار محبت اکلاپے وچ بدل گئے نیں۔ ہن اکھٹے رہن دے باوجود وی لوک اک دوجے توں انجان نیں عیاری، مکاری تے بے حسی بندے دی فطرت بندی جارہی اے گلوبلائزیشن دے اثر ہیٹھ ایہہ خاندانی نظام ٹٹ بھج دا شکار ہو گیا ترقی یافتہ ملکاں وچ خاندانی نظام نہیں ہے گا تے سادہ لوح لوکائی ویکھا ویکھی اوس نظام توں دور ہو گئی اے جہدیاں بے شمار برکتاں سن

دھرتی دے لئی آفت بن گئے ایہدی ککھ دے جائے
غیرت مندکدے نیں کھوہندے ماں دے سردی لوئی(47)

نویں دور دا ایہہ منظر بندے دی روح نوں گھائل کر دیندا اے تے حساس تے باشعور بندے فطرت دے توازن وچ بگاڑ پیدا کرن والے عناصر اتے ماتم کردے نیں۔ گلوبلائزیشن دی بدولت شہراں ول ہجرت دا رجحان پڑوان چڑھیا۔

حیاتی دے معیار نوں بہتر کرن واسطے اعلیٰ تعلیم ضروری اے جو کہ پنڈاں وچ سہولتاں دے فقدان دے پاروں ممکن نہیں اے تے نہ ہی روزگار دے بہتر وسیلے پنڈ تھاواں وچ موجود نیں تے علاج معالجے دیاں سہولتاں وی نہ ہون دے برابر اے جہدی وجہ نال پنڈاں توں شہراں چ وسوں دار جحان پروان چڑھیا تے شہراں وچ ودھدی آبادی نے فطرت دے توازن وچ بگاڑ پیدا کرن وچ اہم کردار ادا کیتا جدید طرز دیاں ہاؤسنگ سکیماں نے سونا اگلدیاں زیمیناں نوں برباد کرکے رکھ دتا۔ رہائش دیاں سہولتاں انتہائی مہنگیاں ہوئیاں تے دوجے پاسے اناج، غلے تے صاف فضا وی نایاب ہوندی جارہی اے اخلاقیات دا جنازہ وی شہراں رل مل کے کڈھ دتا اے۔ اکرام مجید ہوراں شہراں دے منظر نامے توں اپنی اک غزل مسلسل وچ انج پیش کیتا اے۔

چہریاں تے فکراں دی دھوڑ پئی جمدی
لوڑاں دی ہنیری وگے لال شہر وچ
ذہن تے عروج والی پوڑھی پئے چڑھدے
آیا پردلاں تے زوال شہر وچ
سبھناں دے دکھ مینوں اک جہے لگدے
اکو جہیاں سبھناں دا حال شہر وچ
کاہدیاں ایہہ رونقاں تے کاہدیاں ایہہ ترقیاں
رہنا ہوئی جاندا اے محال شہر وچ (48)

آپودھاپی دے ایس ویلے شہری حیاتی دیاں نام نہاد رونقاں وچ اخلاقی زوال روز بروز ودھدا جارہیا اے خود غرضی تے نفسا نفسی بہت ودھ چکی اے۔ اسلام نے ہمسائے دے حق نے بے تحاشہ زور دتا اے پر شہراں وچ سانجھی کندھ دے باوجود وسنیک اک دوجے توں ناواقف نہیں کیوں جے ہر بندہ مقابلے دی دوڑ وچ رجھ کے جان پچھان توں انجان ہو چکیا اے۔

گلاں دا وی مل اے بغیر کسے مل توں
بولدا نہیں کوئی کسے نال شہر وچ (49)

شہر اک استعارہ بن چکیا اے خود غرضی دا مادہ پرستی دا تے لالچ دا۔ سرمایہ دارانہ تے اجارہ دارانہ نظام نے اخلاقیات دا جنازہ کڈھ دتا اے۔ اگے ودھن دی دوڑ وچ بندہ انسانیت نوں پیچھے چھڈ گیا اے جو کہ سمے نام نہاد مصروفیت تے مقابلے دی اندھا دھند دوڑ وچ بندہ اپنے پیاریاں نوں بھل گیا اے بندے دا معیار تے مقام دولت دے ترازو وچ تولیا جارہیا اے تے پنڈ گراں جو سادگی تے خلوص دا منبع سن اوہ وی ایس نحوست توں محفوظ نہیں پر فیر وی شاعراں اوہناں نوں کسے حد تیکر ایہناں برائیاں توں پاک متھیا اے جیویں کہ ڈاکٹر یونس احقر آکھدے نیں کہ:

پنڈاں دے وس وچ نہیں ہوندا رکھنا ایہناں زہراں نوں
چنگا اے منڈے پڑھ لکھ کے ٹر جاندے نیں شہراں نوں (50)

ایس گلوبلائزیشن تے نام نہاد ترقی نے بندے نوں اوہدی پچھان تیکر بھلا دتی اے شہر گراں بدل گئے نیں تے ایس

تبدیل شدہ منظر نامے وچ ہر شے دا تشخص گواچ گیا اے تاں ای تے ڈاکٹر یونس احقر آکھدے نیں کہ :

اجڑی پجڑی ویکھ کے رونق ویکھیاں چاکھیاں گلیاں دی
کندھاں نوں پیا پچھناں واں میں کیہڑے شہر چہ آیاواں
آل دوالے ہسڑ گے اکھیاں وچ ہنیرے نیں
اپنے جثےّ دے وچ انج اے جسراں میں دفنا یاواں
رت سمے دی خورے مینوں کیہڑا پھل سنگھا گئی اے
انج اے جسراں اپنیاں دے وچ وی پر یاواں(1 5)

ایس ساری بحث دا محاکمہ کردے ہوئے آکھیا جاسکدا اے کہ گلوبلائزیشن دی بدولت زباناں تے اداب دی آپو دی رلت ودھ گئی اے تے پنجابی غزل اے وی ایہدے چوکھے اثرات نظر آوندے نیں اج پنجابی غزل وچ موضوعاں دا ہڑھ ٹھاٹھاں ماردا وکھالی دیندا اے تے حیاتی دا کوئی پکھ وی غزل دی اکھ توں اوجھل نہیں۔

نویں تلازمے تے نویاں ترکیباں:

تلازمے دالفظی معنی جمیل احمد تے پال پنجابی کلاسیکی لغت وچ ایہہ دسدے نیں۔

تلازمہ: خاص تشبیہ پھڑنا، لازم کرنا (52)

فیروز اللغات وچ تلازمہ دے ایہہ معنی درج نیں۔

تلازمہ: مضمون کی رعایت سے الفاظ کا استعمال (53)

سردار محمد خاں دی پنجابی اردو لغت وچ ترکیب دے معنی ایہہ نیں

''ڈھنگ، جگتی، طریقہ (سمجھنا، سوچنا، بجھنا) سماس، چیزوں کو آپس میں ملانا''(54)

وڈی پنجابی لغت وچ ایہدے معنی ایس طرح درج نیں۔

''ترکیب (ا۔مونث) بناون، مرکب، ملاون ۲۔ بناوٹ، ڈھنگ، طور طریقہ ۳۔ اپا، علاج، تدبیر ۴۔ علم نحو وچ کسے جملے دی بندش، دو یا دو توں ودھ لفظاں دا بنایا ہویا مرکب (55)

محمد سرفراز ظفر قواعد پنجابی زبان وچ ترکیب دی تعریف ایس طرح کردے نیں کہ :

''ترکیب جملے دی نحوی بحث اے جس وچ جملے دے حصیاں دا
اک دوجے نال ربط تے تعلق بارے بیان کیتا جاندا اے''۔(56)

اردو لغات فیروزی وچ ترکیب دے معنی انج نیں۔

''ترکیب: مرکب ہونا، بنانے کا ڈھب، ڈھنگ، علاج، تدبیر'' (57)

''جامع لغات'' وچ ترکیب بناون دا مطلب ایس طرح دتا گیا اے۔

''ترکیب بنانا (متعدی) بنانے کا طریقہ بتانا، اجزاء یا ارکان بتانا۔

۲۔ جملے کے الفاظ کی اقسام اور ان کے تعلقات بنانا (58)

اگر چہ پنجابی وچ ترکیب تراشی دے بارے خاطر خواہ مواد موجود نہیں اے پر اردو دے کئی نقاداں تے محققاں ترکیب تراشی نوں بیان کیتا اے ڈاکٹر سلیم اختر ایہدے بارے لکھدے نیں کہ:

''دو غیر متعلق الفاظ کو زیر کے ذریعے جوڑ کر نیا لفظ بنا لینا استعارہ سازی کی مانند ترکیب تراشی بھی ذہن کی اخلاقی کی مظہر ہوتی ہے۔ ترکیب کو رخ اسلوب کا غازہ سمجھنا چاہیے۔ بلند خیال، اعلیٰ تصور اور ارفع تخیل کے کامیاب اظہار میں ترکیب ممد ثابت ہوتی ہے۔ اس سے ابلاغ میں دلکشی پیدا ہوتی ہے۔۔۔۔۔۔۔ فارسی شعرا نے تراکیب وضع کیں اور فارسی سے اردو میں یہ انداز مقبول ہوا۔ ترکیب سے صرف فارسی الفاظ اور غیر فارسی الفاظ سے تراکیب وضع نہیں کی جا سکتیں'' (59)

پنجابی غزل وچ ترکیب تراشی دے حوالے نال ڈاکٹر نوید شہزاد اپنے مضمون ''پنجابی غزل وچ ترکیب سازی'' وچ لکھدے نیں کہ:

''ترکیب دے لغوی معنی جوڑنا، ملانا یا اوہ اکھر جیہڑے دو یا دو توں ودھ اکھراں نال مل کے بنے ہوون، اوہناں نوں ترکیب آکھیا جاندا اے۔ پنجابی غزل وچ ترکیب تراشی دا عمل اک خاص اہمیت رکھدا اے نویں پنجابی غزل وچ ڈھیر ساری نوئیاں ترکیباں (بناں اضافت دے) نظر آوندیاں نیں ایہہ بڑی صلاحن جوگ گل اے ایہناں ترکیباں نال اک تے شاعری وچ حسن پیدا ہوندا اے دوجا اختصار نال گل کرن وچ سوکت رہندی اے''۔ (60)

پاکستانی پنجابی غزل وچ سٹھ دی دہائی توں بعد غزل پراگے وڈی تعداد وچ چھاپے چڑھے ایہہ اوہ دور سی جدوں نویاں لسانی تشکیلاں ادب وچ اپنی تھاں بنا رہیاں سن۔ جدیدیت دے اثر ہیٹھ موضوعات وی تبدیل ہو رہے سن تے اسلوب وی۔ اوہ اسلوب، لفظ، تشبیہاں، استعارے تے ترکیباں تے تلازمے جیہڑے غزل وچ شجر ممنوعہ سمجھے جاندے سن ایس دور

نے عام کردتے غزل دی زبان جو کہ سجاوٹی، بناوٹی تے پر تکلف متھی جاندی سی ہن سادہ، عام فہم تے بے ساختہ ہوگئی۔ دھرتی نال ایس دور دی غزل دی جڑت گوڑھی ہوگئی تے ایہو جئے تلازمے تے ترکیباں ورتیاں جان لگ پئیاں جیہڑی اپنی دھرتی توں اخذ کیتیاں گئیاں یا فیر تہذیب وثقافت واضح سی جیویں کہ بلھے شاہ، شاہ حسین تے وارث شاہ وغیرہ دی شاعری پنجاب دی تہذیب وثقافت دا آئینہ سی پر غزل وچ ایس اظہار نوں ممنوع قرار دتا گیا سی پر ویلے نے غزل نوں وی تہذیب وثقافت دا عکاس بنادتا۔

جد پنجابی غزل دے بانی پیر فضل گجراتی ہوراں دی غزل روایتی سی۔ موضوعات وی روایتی سن تے بیان دا ڈھنگ سی پر اوہناں ایس گل نوں ثابت کیتا کہ پنجابی زبان وچ فارسی تے اردو ادب دے معیاری غزل آکھی جاسکدی اے۔ بقول ڈاکٹر باقر:

> ''فضل دی فکری پہنچ جے پنجابی غزل نوں اردو فارسی غزل دے مقابلے تے اگے نہیں لے جاسکی تے اوہدے توں پچھے وی نہیں رہن دتا۔ پنجابی غزل نوں ایہناں زباناں دی ایس ادبی اٹکل نال موہڈ جوڑ کے بھان وچ پیر فضل دی سوچ وچار دا بڑا ہتھ اے''۔(61)

ایہہ گل کرن دا مطلب اے کہ بہت سارے لوکاں دے نیہڑے پنجابی زبان ایس الزام دی تردید کرنا اے کہ پنجابی زبان غزل دے معیار اتے پوری نہیں اتر دی۔ پیر فضل ہوراں معیاری پنجابی زبان وچ غزل لکھ کے غزل نوں ٹیسی تے اپڑایا ایس گل وچ شک نہیں کہ پیر ہوراں دی زبان تے خیالات دی جڑت پنجاب دی دھرتی نال گوڑھی نہیں۔ پر ''ایہناں دیاں غزلاں وچ فارسی تلازمے تے پنجابی محاورے اک مک ہوکے سامنے آندے نیں''۔(62)

اوہناں نے غزلاں وچ اضافت والیاں ترکیباں ورتیاں نیں جو فارسی اثر دا ثبوت نیں۔ مثلاً چشم اشکبار، نور مجسم، مثل طور، ذکر حور، چشم بیمار، زلف زنیاں، آتش رشک، زلف مسلسل وغیرہ۔ پر کئی غزلاں وچ اوہناں ایہو جیہاں ترکیباں تے تلازمے ورتے نیں جو فارسی تے پنجابی دا رلا ملا اظہار اے جدوں کہ کئی غزلاں صرف پنجابی ترکیباں دا مرقع نیں۔ مثلاً

> اگاں دھخدیاں نیں، دھخ کے بلدیاں نیں، بل کے مچدیاں نیں، مچ کے بجھدیاں نیں،
> اکتا جو بجھن سیناں دے اوہ نیں عاشقاں کول انگیار وکھرے (63)

ایس شعر وچ پنجابی تلازمے تے ترکیباں واضح تے نتریویاں ہوکے ساہمنے آنیاں نیں جیویں کہ اگاں دھخدیاں، دھخ کے بلدیاں، بل کے مچدیاں، مچ کے بھجدیاں، عاشقاں ح کول انگیار وغیرہ۔ اصل وچ اوس دور دی غزل وچ عشق دیاں رمزاں ٹھکویاں نیں خورے ایس کر کے غزل فارسی ترکیباں تے تلازمیاں دی متقاضی سی۔ ہولی ہولی پنجابی غزل نے ایہناں توں وکھرا متعین کرلیا۔

پیر فضل گجراتی دے بعد سلیم کاشر دا ''تتیاں چھانواں'' ماجد صدیقی دا ''وتھاں ناپدے ہتھ''، رؤف شیخ دا ''بلدا شہر''، ڈاکٹر رشید انور دا ''یاداں'' چھاپے چڑھے۔ ترقی پسند تحریک دے اثر ہیٹھ ایہناں غزلاں وچ اردو دی چھاپ گہری ہوگئی پر علامہ یعقوب انور نے پینڈو رہتل بہتل وچ خالص پنجابی ثقافت نال جڑیاں ترکیباں تے تلازمے ورت کے غزل دا رشتہ اپنی دھرتی نال جوڑ دتا۔ اوہناں دا مجموعہ کلام ''چنن دی کھاری'' 1974 وچ چھاپے چڑھیا جہدے وچ اوہناں نویکلیاں ترکیباں تے تلازمے ورتوں وچ لے آوندے نیں۔ ایہ تلازمے تے ترکیباں پنجابی وسیب توں پنگرے نیں۔ مثلاً۔

جھگی دا دیوا، مہاتڑ کا ماں، سوچاں دے پیٹھے، فکر دی جنگھی، دلیلاں دی گادھی، ٹنڈاں دا غم خوار، ٹلیاں دے ہاسے، چوڑے دی چھنکار، یاداں سی ووہٹی، کنڈے دی نوک، دہماں دے نکے، سدھراں دیاں مڑیاں، تے خوشبو دی چودھرانی وغیرہ ایہو جیہاں ترکیباں نیں جنہاں غزل تے دھرتی دا رستہ مضبوط کر دتا۔ ایس توں علاوہ اوہناں اوہ تلمیحاں ورتیاں جنہاں دی تاریخ دے سوے ایس سرزمین وچ لکے ہوئے نیں۔ علامہ یعقوب انور ہوراں بدیسی تلمیحاں دی تھاں دیسی تلمیحاں نوں غزل وچ سمویا۔ اوہناں کول ٹلے دا جوگی، رنگ پور دی اڈنی سپنی، مرزا صاحباں، سوہنی مہینوال تے پنوں دی ڈاچی دا کھرا ورگیاں تلمیحاں ورتوں وچ لیا کے غزل دے گھیر نوں موکلیاں کر کے اک نواں آہنگ عطا کیتا جو کہ ایس دھرتی دی باس نال مہکدا اے۔ ایس کر کے اوہناں توں بعد فیر جیہڑے غزل پرا گے سامنے آئے تقریباً ساریاں وچ پنجاب دی ثقافت نال جڑے تلازمے تے ترکیباں ورتیاں جان لگ پئیاں۔ ایس ضمن وچ افضل احسن رندھاوا داناں خاص طور تے قابل ذکر اے۔ کئی شاعراں نے تے لفظ وی ٹھیٹھ پنجابی دے ورتے نیں۔ ایہو جہیاں کجھ ترکیباں ملاحظہ ہوون۔

ریسم ریسی گوونا، ککھوں ہولا، ہنیرے دیاں کندھیاں، لشکدے چہرے، رنگاں دے لشکارے، تقدیراں دے موہڑے بھگیا دی جوہ، لیکھاں وچ ہنیرے یاداں دی وستی ہنواں دا وتر ہاسیاں دی نگری اکھ دا چانن، ویلے دی چکی، ہڈیاں دا گارا، عمراں دا پینڈا، جاواں دے لاڑے ریجھاں دی مٹیار رکھ دا پر چھاواں، نہراں چوں ٹیلا، ساہ دا دیوا، ویلے دی تکڑی، واہ دے بلے، مکر دی پھٹی، متھے دا چانن، حیاتی وین پاندی، بدلاں دا کنڈا، دکھاں دا دا روگ، کڑتن زہر دی وغیرہ وغیرہ۔

جدید غزل گو شعرا نے فارسی، عربی تے اردو الفاظ دے مرکبات وی بنائے نیں تے ایہدے نال نال انگریزی لفظاں نال پنجابی اکھراں نوں ملا کے وی نویاں ترکیباں تے تلازمے بنا لئے نیں۔ کجھ نقاداں دا خیال اے پئی ترکیب بناون واسطہ دونوں اکھرا کو زبان دے ہی ہونے چاہیدے نیں پر پنجابی زبان بارے ایہ گل بوہتے وثوق نال نہیں آکھی جاسکدی کیوں جے ایس زبان وچ دوجیاں زباناں دے لفظ اکومک ہو جاندے نیں۔ ایس بارے ڈاکٹر نوید شہزاد انج رقمطراز نیں:

> ''کجھ سیانے ایہ وی آکھدے نیں پئی ترکیب وچ ورتجن والے دونویں اکھرا کو زبان دے ای ہو جانے چاہیدے نیں پر میری جاچے پنجابی زبان بارے ایہ گل ٹھیک نہیں ہووے گی کیوں جے پنجابی وچ آون والے دوجیاں زباناں دے اکھر پنجابی زبان دی سرداری من کے ایہدے وچ پیر دھردے نیں (64)

ونگی دے طور تے کجھ ترکیباں تے تلازمے ملاحظہ کرو۔

تن دے لیڑے، گھر دی اگ، سچ دیوا، رات رات آوارہ، فن دی ہٹی، غرضاں دے ڈھونگے دریا، نور دیاں رسماں پیار دی روح، سمیاں دی ڈھنگ، چپ دی بکل، کھنڈ دے کوٹ، بھولپنے دی شوخی، دل دی سنگت، من دی سانجھ، تن دا سنگ، جگ دے پھٹ، جھریاں بھسے رنگ، رتاں دے سچے میوے، دھپاں قہر دیاں، سوچاں ہر دیاں، جسیاں دی خوشبو، ویلے دی بے حسی، نفرت دے کینسر، عقلاں دی بیڑی، گھراں دے بھاگ، پت جھڑ دے موسم، دھرتی دے نقاد، ریاضیت دا سماں، صیاداں دی مرضی، ویلے ناخداواں دے تے جذبات دی مجبوری وغیرہ۔ رؤف شیخ ہوراں دی غزل فنی تے فکری پکھوں نویں مہاڑاں دی ضامن اے، اوہناں اپنی غزل نوں جدید راہواں ول ٹوریا تے نویں موضوعات وی غزل وچ بیان کیتے تے ایہدے نال نال نویاں لسانی تشکیلاں نوں وی اپنایا۔ اوہناں ایہو جئے مصرعے غزل وچ آکھے نیں جیہڑے بیک وقت مرکب ترکیباں دے حامل نیں۔ جیویں کہ:

مینوں ہوا نے ویکھیا دھپاں سنجا نیا
میں وقت دی ہو اڑدے چہرے دا رنگ ساں(6 5)

دھپاں سنجاں نیا توں اڈ دوجے مصرعے وچ وقت دی ہوا اڑے تے ایہدے نال جڑواں ترکیب ہوا اڑ دا چہرا تے چہرے دا رنگ اک دوجے نال جڑیاں تن ترکیباں اک ہی مصرعے وچ ورت کے اوہ فنی پکیائی دا ثبوت دیندے نیں۔ اوہناں دیاں نویکلیاں تے انوکھیاں ترکیباں دی اک ہور مثال ویکھو:

میرے لئی میری ذات معمہ بنی رہی
میں جسم دے مکان وچ بے اختیار ساں
لوکی ہوا دی ٹور تے پاندے رہے پورنے
میں کرب دی کتاب چوں اکھر اتارساں(6 6)

رؤف شیخ ہوراں، بلدا شہر، چپ دا زہر، شکر دوپہر، سوہا پھل، جسم دا مکان، ہوا دی ٹور تے کرب دی کتاب تے اکھر اتارنے ورگیاں ون سونیاں ترکیباں نال پنجابی غزل نوں مالا مال کر کے نویاں راہواں ول ٹوریا۔

امین خیال ہوراں دی شاعری وی انوکھیاں تے نویکلیاں ترکیباں تے تلازمیاں نال بھری ہوئی اے ایہناں راہیں اوہ بڑے سوہنے انداز نال پنجاب دی سماجی حیاتی دا منظر نامہ اکھیاں سامنے لے آوندے نیں۔ مثلاً

سس دکھاں وی میرے ویڑھے رہندے ملے کردی
ایسے لئی تے نونہ سکھاں دی پیر نہیں پاندی ڈر دی
میرے نال دھواکھیاں شاماں تیرے نال سویرا
کنا چر رہنی اے سائیاں سولاں سرسرداری(6 7)

جثّے دے اس پنجرے وچ
پھاتاں روح پکھیر والے
سوچاں دی چدھرانی نوں
فیر خیال اج گھیر والے(6 8)

ایہناں شعراں وچ سس دکھاں دی، نونہ سکھاں وی دھوا کھیاں شاماں، سولاں سر سرداری، جثّے دا پنجرہ، پھاتھاں روح پکھیرو تے سوچاں دی چدھرانی ورگے تلازمے اوہناں دے جاندار تخلیقی عمل دا ثبوت نیں۔

امین خیال ہوراں دیاں کجھ نویکلیاں ترکیباں تے تلازمے ملاحظہ کرو۔

درد جاگیر، درداں دے سنیاسی، مصیبتاں دی دھپ، میلہ ساون دا، ونویں زلفاں، حسن دوپہر، سچ دی لو، منڈیاں دی منڈی، لاگا تاگا، یقین دیسودے، خیال دے باغ، ویلے دا آسماں تے اتھرو واں دا پاراوغیرہ

ترکیب سازی نال شعر وچ جامعیت پیدا ہوندی اے، ایہدے نال نال وڈی گل تھوڑے لفظاں وچ کیتی جاسکدی اے، یعنی اختصار کولوں کم لیکے شاعر اپنی گل جامع بناؤندا اے۔ دوجے لفظاں وچ ترکیب سازی نال شعر وچ اختصار، جامعیت بلاغت تے زور بیان پیدا ہوندا اے۔

ماریہ طاہر ہوراں اپنے ایم۔فل دے مقالے وچ ترکیب سازی دے افادی پہلواں تے گل کردیاں آہندیاں نیں کہ:

''ترکیب راہیں شاعر نوں اپنی مخصوص شعری زبان دی تشکیل وچ مدد ملدی اے، اوہدیاں تخلیق کیتیاں ہوئیاں ترکیباں وچ اوہدے مطالب دی روح باآسانی محسوس کیتی جاسکدی اے۔ترکیباں وچ جتھے لسانی توسیع دے امکانات لکے ہوندے نیں اتھے ای فنکار دے تجربیاں دا نچوڑ وی موجود ہوندا اے''(70)

نادر جاجوی دی غزل وچ پنجاب دے سماج دی جیوندی جاگدی تصویر نظر آؤندی اے اوہدے کول پنڈاں گراواں دی حیاتی دے سارے پکھ موجود نیں تے ایہدے نال نال اوہ اکھراں نوں ورتن دا ڈھنگ وی جاندا اے۔اوہناں دیاں غزلاں وچ لوک رس دے ترجمان تلازمے ترکیباں موجود نیں مثلاً۔

کہدی اکھ دا مان اے ایں بہتا جنڈاں نوں
باتاں پاؤندیاں چھاواں کہڑی نار دیاں
اندر دے جنگل چوں واجاں آؤندیاں نیں
دھپاں نادر سخت نیں ساندل باردیاں(1 7)

ایہدے وچ ورتیاں جان والیاں ترکیباں اکھ دا مان ، جنڈاں دی چھاں ساندل بار دیاں دھپاں وغیرہ نویکلے مضمون دے جذبے دی دس پاؤندیاں نیں۔ ایس توں اڈ اوہناں دیاں غزلاں وچ ورتیاں جان والیاں کجھ ترکیباں ملاحظہ کرو۔ اتھرو واں دے بھڑولے، راوی دا راٹھ، دکھ دے گاہ، لال ہنیریاں، ویلے دی پھوہڑی، نیاں دی کھٹی، ویلے دی رہتل، کرناں دا نور، مودھیاں اکھیاں، محبت دا سیارہ، چیتر رت، نفرت دے موہرے، درداں دی ہوک، کاغت دی بیڑی تے گوڑھی سنگت ورگیاں ترکیباں دی ورتوں ٹھیٹھ پنجابی ثقافت تے ٹھیٹھ پنجابی اکھراں وی دس پاؤندی اے۔

رؤف شیخ ہوراں دے سنگی منظور وزیر آبادی دی غزل وچ وی نویکلیاں تے انوکھیاں ترکیباں تے تلازمے بہار وکھاندے نیں۔ اچھوتے خیالات نال مزین اوہناں دیاں غزلاں وچ ترکیباں تے تلازمیاں راہیں تخیل دی اڈاری نمایاں نظر آؤندی اے۔

کل تک تو نہہ تے تھاں تھاں اتے ہاسے ونڈدا پھردا سیں
ایہہ کیہ ہویا تیرے گل وچ اج ہنجواں دی مالا اے
میرے توں ودھ مینوں کیہڑا جانن والا اے
اپنی شکل وی صاف نئیں دسدی اوہنوں شیشے وچ منظور
جس بندے دیاں اکھیاں اگے خود غرضی دا جالا اے (72)

ایہناں تناں شعراں وچ ورتیاں جان والیاں ترکیباں تے تلازمے ہاسے ونڈنا، ہنجواں دی مالا، شہریاں کندھاں تے خودغرضی دا جال ویلے دے چکر تے نویں احساس تے جانن پاؤندے نیں۔ ایہناں ترکیباں تے تلازمیاں راہیں شاعر تخیل دی بلندی تے گنے چنے چندا کھراں راہیں وڈی گل کرن دی مہارت ڈٹھی جاسکدا اے۔

مکدی گل ایہ ہے کہ نویاں ترکیباں تے نویں تلازمے اک نویں اسلوب زیست دی دس پاؤندے نیں تے ادب دی لچکداری ایہناں بدلدے رنگاں نوں اپنے اندر سموکے قوس قزح دی طرح رنگین تے حسین منظرنامہ پیش کردی اے۔

انگریزی تے دوجیاں زباناں دے لفظاں دی ورتوں:

پچھے اسیں گلوبلائزیشن دے اثرات اتے بحث کردیاں ایس گل دا وی ذکر کیتا کہ ادب وچ نویاں صنفاں تے نویں نویں لفظ داخل ہوئے ماضی وچ وی ایہہ سلسلہ جاری سی پر ذرائع نقل وحمل تے ذرائع ابلاغ دی ترقی وجھوں ایہہ سلسلہ تیز ہو گیا جیویں جیویں لوکائی دا میل ورت ودھیا انج ہی زباناں وچکار لفظاں دا تبادلہ تیز ہو گیا۔ کیوں جے مختلف ملکاں دے لوکائی دے آپو وچ ن ملن نال آپ غیر محسوس طریقے راہیں ثقافت وی تبدیل ہوندی جارہی اے۔ ثقافت دی ایہہ تبدیلی کسے اک پہلو تے منتج نہیں ہوندی سگوں کھابے وی بدلے نیں تے مکان دی تعمیر دا انداز وی جاؤندا اے۔ نال ہی فرنیچر تے ویاہ شادی دیاں رسماں وچ وی تبدیلی آؤندی ے۔ تہواراں نوں مناون دا انداز وی تبدیل ہوجاندا اے تے رشتیاں دے ناں تیکر بدل

جاندے نیں۔ہن جدوں اسیں ایس تبدیلی داعکس ادب وچ لبھنے آں تے ادب جوں کہ حیاتی دے پکھ ہی بیان کردااے تے ایہہ بیان لفظاں راہیں ساہمنے آ ؤنداا ے ہن لفظ وی بدل جاندے نیں۔کلاسیکل ادب بھاویں کسے زبان داوی ہووے۔اس دے بوہت سارے لفظاں دے استعمال اج متروک ہوگیا اے کیوں جے ویلے دے اگے ودھن نال تبدیلی اک لازمی امر اے تے اوہ ہر چیز تے اثر انداز ہوندی اے۔اج دی پنجابی غزل دا مطالعہ کریئے تے ایہہ سٹہ کڈھیا جاسکدا اے کہ ایہہ بول چال دی زبان دے بوہتا نیڑے اے۔ایہدے وچ جدید لفظاں دے نویں تلازمے نظر آ ؤندے نیں۔ایہدے نال نال بہت سارے اجہے لفظ نظر آ ؤندے نیں جہناں دی وجہ نال پنجابی غزل دا رشتہ اپنی دھرتی نال قائم ہوگیا اے تے ایس دھرتی دی خشبو جدید غزل وچ محسوس ہوندی اے۔ایہدا ایہہ مطلب نہیں کہ اج توں پہلا پنجابی غزل دا اپنی دھرتی نال کوئی رشتہ نہیں سی غزل دی جڑت تے اپنی دھرتی نال ہے سی پر ایہدے اپر فارسی تے فیر اردو دے اثرات بہت سے پنجابی غزل وچ بہت ساریاں علامتاں،تشبیہاں تے استعارے فارسی تے اردو کولوں مستعار لیے گئے سن جہدی وجہ نال بار بار ایہہ آکھیا جاندا رہیا کہ پنجابی زبان دا مزاج غزل نال میل نہیں کھاندا۔ پر پیر فضل گجراتی دی غزل توں بعد ایہہ الزام غلط ثابت ہوگیا۔خاص طور تے علامہ یعقوب انور ہوراں نے دیسی زبان نوں ترجیح دتی تے علاماں،استعارے تے تشبیہات وی اپنی دھرتی توں اخذ کرلئیاں۔اج دی غزل وچ پنجاب دے رسم و رواج لوک قصے،تہذیب و تمدن،میلے،موسم تے جغرافیائی حالات تیکر لبھدے نیں۔علامہ یعقوب انور ہوراں دا شعر ویکھو۔

اک لہرائے جھناں پیر دی ہیر آکھ کہ سوہنی
گجرات اے انور نہ کوئی جھنگ اے مری جان (73)

یا فیر فضل گجراتی ہوراں دا ایہہ شعر جہدے وچ پنجاب دے پیراں فقیراں تے خانقاہواں تے دھمال دا ذکر کیتا گیا اے۔

پی پی داڑھی شراب نال لال کرکے نچیں نال انور خانقہ تے
تیریاں فضل مسلمہ پیریاں نیں پیا خزاں وچ کریں بہار پیرا (74)

پیر فضل ہوراں دی غزل دا رشتہ پنجابی لفظاں راہیں اپنی دھرتی نال جوڑ دتا۔اوہ پنجابی یا دیسی مہینیاں دا ذکر دے آکھدے نیں

نال مرے اک واری جیہڑیاں چیتر دے وچ رہیاں
اوہ ہشتات دیاں زنجیراں کھڑک پئیاں اج فیر (75)

اج دے دور وچ لفظ تے معنی دے آپو وچ رشتے نوں بڑی اہمیت دتی جارہی اے تے لسانیات دی اک شاخ جس نوں معنیات (Semantics) آکھیا جاندا اے اوہ ایس بحث دا محاکمہ کردی اے۔انج تے شاعری ہووے یا نثر کدی وی لفظاں دی اہمیت توں انکار نہیں کیتا گیا پر اج دے دور وچ لفظاں دے معنی تے اہمیت نوں سائنسی انداز وچ پرکھیا جارہیا

اے۔ایس سلسلے وچ ظفر اقبال لکھدے نیں کہ:

''تخلیقی اعتماد اور آزادی (Destoration) کے نتیجہ میں لفظوں کی شخصیت اندر سے
بھی بدلی ہے نئی ساز باز سے لفظوں کے مابین نئے رشتے استوار ہوئے ہیں اور ابلاغ کی
نئی سطحیں دریافت ہوئی ہیں'' (76)

گلوبلائزیشن دے ایس سمے وچ جتھے لفظاں دے نویں معنی دریافت ہوئے نیں تے دھرتی دی پنجابی غزل نال
جڑت گوڑھی ہوندی جا رہی ہے۔ اوتھے ایہہ گل وی ذکر جوگ اے کہ انگریزی جیہڑی کہ بین الاقوامی زبان اے، اوہدے
لفظاں دا ورتارا پنجابی شاعری وچ ودھدا جا رہیا اے۔ پنجابی نظم دا گھیر تے چوکھا موکلا اے تے انگریزی لفظ تھاں تھاں
جھانکدے نیں۔ انج وی انگریزی دے بہت ساری لفظ اج ساڈی زبان دا اٹوٹ انگ بن گئے نیں کیوں جے انگریزاں نے
برصغیر وچ قابض ہو کے جتھے باقی محکماں، اداریاں تہذیب وثقافت تے لوکائی تے اثرات چھڈے اوتھے برصغیر پاک وہند
دیاں زباناں وی اوہدے توں وانجھیاں نہیں رہیاں دوجا انگریزی بین الاقوامی زبان وی اے تے سائنس تے ٹیکنالوجی دی
زبان وی اے۔ ایس واسطے بہت ساریاں جدید ایجاداں دے ناں ایس زبان وچ ای نیں جیویں کہ کار، کمپیوٹر، انٹرنیٹ،
موبائل فون وغیرہ۔ ایس کر کے ایس زبان دے لفظاں دا ورتارا پاکستانی زباناں دی شاعری تے نثر وچ نظر آؤندا اے۔
غزل وچ انگریزی لفظاں دی ورتوں دے حوالے نال جناب ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد اپنے پی ایچ ڈی دے مقالے وچ لکھدے
نیں کہ:

''غزل میں انگریزی الفاظ کا استعمال ساٹھ کی دہائی میں ایک نمایاں رجحان کی شکل میں
ابھرا۔ جدت کے شوق میں شاعروں نے انگریزی الفاظ کو اپنی غزلوں میں غیر فنکارانہ
اور غیر ہنرمندانہ طریقے سے استعمال کیا۔ اس رجحان جسے سلیم احمد نے واقعیت زگی،
کا نام دیا ہے سے جدید غزل کو مجموعی طور پر کوئی فائدہ نہ پہنچا''۔(77)

پنجابی غزل وچ انگریزی دے لفظاں دا ورتارا نظم دی نسبت ذرا گھٹ اے پر جدید شاعراں دیاں بہت ساریاں
غزلاں وچ انگریزی دے لفظ نظر آؤندے نیں۔

اک دوجے توں وکھ نئیں ہونا اسیں آں ہتھ دے پکے
سانوں وکھ کرن دیاں بھانویں بن دیاں رہن سکیماں (78)

دشمن نوں للکاردیاں منظور وزیر آبادی انگریزی لفظ دی ورتوں کیتی اے تے اوہنوں پنجابیالیا اے سکیم نوں سکیماں
کر کے قافیے نال قافیہ رلا لیا گیا اے۔

منو بھائی دی غزل دا ایہہ شعر ملاحظہ کرو۔

زخم پھل ہوندا تے میں کالر سجاندا کوٹ دا
پیڑ رو سکدی تے نظماں کہن دی کیہہ لوڑ سی (79)

مصرعے وچ دو لفظ انگریزی زبان دے ورتے گئے نیں کالر تے کوٹ ۔ پر ایہہ لفظ ساڈیاں زباناں وچ انج رچ بس چکے نیں کہ ایویں جاپدا جیویں ایہ لفظ ساڈیاں زباناں دی ہی نیں ۔ سلیم کاشر ہوراں دے اک شعر وچ انگریزی دا لفظ انج ورتیا گیا اے ۔

شعر کہناں درد دے صحرا دے وچ اے بھٹکناں
شعر سننا سوہنیاں لوکاں دی ہابی ہوگیا (80)

ڈاکٹر صفدر علی شاہ اپنے مقالے وچ پنجابی غزل وچ انگریزی لفظاں دی ورتوں بارے لکھدے نیں کہ:

"In case of poetry ,the poet used traditional Punjabi words(diction) in traditional genres like ghazal, however trend seems to melt in case of poems which take up now subjects and freely use english words and expression"(81)

ڈاکٹر صفدر علی شاہ دی ایس گل نال اتفاق نہیں کیتا جاسکدا کیوں جے لوکائی دی عام بول چال روزمرہ دی زبان وچ انگریزی لفظاں دی ورتوں عام اے تے انگریزی دے بہت سارے لفظ پنجابی غزل وچ غیر محسوس طریقے نال تے آپو آپ ہی دھر آئے نیں ۔ بہت ہی گھٹ کتے انج جاپدا اے کہ ایہہ شاعر دی شعوری کوشش دا نتیجہ نیں البتہ پنجابی نظم خاص کر آزاد تے نثری نظم وچ انگریزی دے لفظ شعوری کوشش دا نتیجہ وی دسدے نیں پر پنجابی غزل وچ معاملہ ایہدے الٹ اے ۔ البتہ مزاحیہ غزلاں وچ انگریزی لفظ شاعر نے شعوری کوشش کر کے ورتارے وچ لے آوندے نیں تاں جے مزاح دوبالا ہو جائے جیویں کہ مرلی چوہان دی اک غزل دے دو شعر ملاحظہ کرو۔

کل میں ایزی لوڈ کرایا نہیں سی
سلھی ہوگئی اکھ بلوری سوری
لگا اے دربار حسن دا تیرا
جے توں آکھیں کراں مجبوری سوری (82)

ایس غزل وچ ایزی لوڈ (Easy Load) تے سوری (Sorry) دو لفظ انگریزی دے ورتے گئے نیں ۔ سوری لفظ جو کہ ایس غزل دی ردیف وی اے طنزیہ انداز وچ ورتیا گیا اے ۔ مرلی چوہان ہوریں اج دے دور دی محبوبہ اتے طنز کر دے نیں کہ اج عشق محبت طرف روپے پیسے نال اے تے دوجا موبائل جیہڑا کہ اج زندگی دا لازمی جز بن چکیا اے، اوہدا ذکر بغیر ناں لئیو کیتا اے فاصلے موبائل نے سمیٹ دتے نیں خطاں ، پتراں دی تھاں موبائل فون نے لے لئی اے ۔ ایہہ دراصل اک عہد دی تبدیلی دی علامت اے کدی کبوتر پیامبر سی تے فیر ڈاکیہ آ گیا تے اج موبائل فون نے ایہناں دی تھاں لے لئی اے ۔ ثقافت دی تبدیلی دے نال نال اج قدراں وی بدل گئیاں نیں ۔ لوکائی خلوص، محبت، پیار تے وفا نوں اج صرف پیسے تے دولت نال تولن لگ پئی اے ۔

پاکستانی معاشرے وچ کم چوری وی بہت عام اے ۔ ہر کوئی شارٹ کٹ دے چکر وچ اے تے ایہدے نال نال چاپلوسی تے

خوشامدی ٹولے نے وی اداریاں نوں کھوکھلا کر چھڈ یا اے۔اج دے معاشرے وچ اکثر لوکائی ایہو جئی اے جو صرف گلاں باتاں راہیں اپنا کم کروانا چاوہندی اے معاشرے دے ایس طرز عمل اتے ڈاکٹر یونس احقر ہوراں ایس طرح چانن پایا اے۔

جے پڑمحنت مشقت دا پوے تے لکدے پھرنے آں
جے ہووے ہلا گلاّ تے اسیں پردھان ہونے آں
ریاضت داسماں''پی آر''تے لان دے پاروں
سٹیجاں تے اسیں ای صدر تے مہمان ہونے آں(83)

ایتھے خوشامدٹولے اتے طنز کیتی گئی اے کہ ایہہ لوک کم کار کجھ نہیں کردے بس اپنا تعلق بناون دی خاطر وقت ضائع کردے نیں افسراں دی تے حکمراناں دی خوشامد کر کے اپنا مطلب کڈھا لیندے نیں۔ایس رویے نوں بیان کرن لئی ڈاکٹر یونس احقر ہوراں انگریزی لفظاں دا سہارا لیا اے تے پی۔آر یعنی کہ Personal Relation یاذاتی تعلق واسطے ایہہ لفظ ساڈے دفتراں،سکولاں تے کالجاں وچ عام طور تے ورتیا جاندا اے۔دوجے مصرعے وچ سٹیج (Stage) انگریزی لفظ اے جہدا متبادل شاید ہی پنجابی دا کوئی لفظ ہووے شاعر نے ایس نوں پنجابیا بنا کے سٹیجاں کر دتا اے۔

بے خبری،عدم واقفیت تے کم علمی ورگے عناصر اج ساڈے سماج نوں روگ بن کے چمٹ گئے نیں ایس کم علمی تے عدم واقفیت دا دائرہ حیاتی دے کسے اک پکھ تیکر محدود نیں سگوں ہر شعبہ زندگی وچ اجہئے بندے موجود نیں جو گلاں دے گالہڑ نیں پر حقیقت توں ناآشنا نیں ۔سیاستداناں دی مثال ساڈے سب دے ساہمنے اے لوکائی حیاتی دیاں بنیادی ضرورتاں پوریاں نہیں کرسکدی تے سیاستداناں دا مال ڈنگر تیکر بدیسی اے۔غربت دی لکیر توں تھلے حیاتی لنگاون والے اپنے بچیاں دی تعلیم لئی سرکاری اسکول دے اخراجات وی برداشت نہیں کرسکدے تے سرمایہ داراں تے جاگیرداراں دے بچے دنیا دے مہنگے ترین تعلیمی اداریاں وچ زیر تعلیم نیں قوم دے ایہہ معمار جناں داتن دیسی تے من بدیسی اے،اوہ معمار قوم تخیل وچ وی غربت دی اوس سطح تک نہیں اپڑسکدے جہدا شکار ساڈی عوام اے۔

گل ایتھے ای نہیں مکدی دانشور،ادیب تے شاعر وی حیاتی دیاں حقیقتاں توں انجان نیں سلیم کاشر انگریزی لفظاں نوں ورت کے اوہناں دے مکھ توں انج گھنڈ چکدے نیں۔

روح تے جسم دے پینڈے اتے اوہو لیکچر دیندے پھردے
لما کردے جاون جھیڑے بلدی دھپ توں چھاں داپینڈا
ٹی ہاؤساں سالوساں دے وچ پنجابی کلچر دیاں گلاں
کردے جہناں ویکھیا کوئی نہیں شہروں نکل گراں داپینڈا(84)

ایہناں دوشعراں وچ انگریزی زبان دے تین لفظ ورتے گئے نیں لیکچر،ٹی ہاؤس تے کلچر ایہہ تینوں لفظ ساڈی زبان وچ رچ بس گئے نیں تے کدی وی اجنبی تے بدیسی نہیں لگدے تے شاعر نے ایہناں اکھراں نوں ورت کے شعراں

دے مرکزی خیال نوں چوکھا پر اثر بنادتا اے جو کہ شاعرانہ مہارت دا ثبوت اے۔

انج ای حنیف صوفی دی غزل دا اک شعر ڈٹھو

ماپتر گھرنے مستقبل لئی پتر باہر پڑھایا

اس پتر نے ''لومیرج''لئی ماپے گروی رکھے(85)

انگریزی اکھراں دی ورتوں کر کے حنیف صاحب ساڈے سماج دی اک تلخ حقیقت بے نقاب کتی اے کہ غریب ماپے چنگے مستقبل دی آس واسطے پتر نوں تنگدستی دے باوجود اعلیٰ تعلیم دلاوندے نیں تے منزل تے اپڑ کے اوہ سپوت والدین نوں اہمیت نہیں دیندے تے اپنے فیصلے آپ کر کے اوہناں نوں دکھی کر دیندے نیں تے اوہناں دا مان مکا دیندے نیں۔

امین خیال رہواں دا ایہہ شعر ویکھو

ٹی وی ،کاراں ،بنگلے، ائیرکنڈیشناں ول نہ تک

رکھ سکھی کھابھلیا تے اپناویلا دھک(86)

امین خیال دی شاعری کسے حد تیکر پنجابی کلاسیکی شاعری دی امانت دار اے پر نویں زمانے دے اثرات توں وانجھی نہیں رہ سکی ایس شعر وچ اوہناں جدید طرز زندگی دیاں کجھ انگریزی شیواں نوں پرتعیش حیاتی دی علامت بنا کے ورتیا اے تے دوجے مصرعے وچ بابا فرید دے ایس اشلوک دی یاد دلاوندے نیں جہدے وچ اوہ سادہ حیاتی دا درس دیندے نیں تے آکھدے نیں کہ

رکھی سکھی کھا کے تے ٹھنڈا پانی پی

ویکھ پرائی چو پڑی نہ ترسائیں جی(87)

امین خیال صاحب نے وی ایہو درس دتا اے پر جدت دے اثر توں محفوظ نہیں رہ سکے۔

ساڈے جدید غزل گو شاعر نویں دور دیاں منفی قدراں توں ڈاہڈے دلبرداشتہ نیں، اپنی غزل وچ اوہ نویاں قدراں دی نندیا انگریزی لفظاں نوں ورت کے طنزیہ انداز اختیار کر جاندے نیں۔

ایس دوروچ پیار محبت دی کوئی قدر نہیں کوئی لوڑ نہیں

ایہ دورتے سمبل بنیا اے مکاری دا ،عیاری دا(88)

رؤف شیخ ہوراں وی زمانے دے کرب نوں شعراں وچ منتقل کرن لگیاں انگریزی زبان دے اکھر ورتوں وچ لیاوندے نیں۔

دن دے روگ نوں اکو اکھ کیمرے وانگوں راہ کے

لہندے دی بکل وچ لک جائے شامی رلکدا سورج(89)

مانواں نال کیہ رشتے اوہناں بچیاں دے

نرسریاں وچ جیہڑے پالے جاندے نیں(90)

ایہناں دونواں شعراں وچ روف شیخ ہوراں انگریزی دے لفظاں نوں پنجابی آہنگ دے کے ورتیا اے کیمرہ انگریزی زبان دالفظ اے تے نرسری وی جہناں دی جمع کیمراز (Cameras) تے نرسریز(Nurseries)اے پر پنجابی لہجے وچ رؤف شیخ ہوراں کیمرے تے نرسریاں کرلیااے جو کہ نویں لسانی تشکیل دی اک مثال اے۔

ٹیکنالوجی تے خاص کر ذرائع نقل وحمل تے ذرائع ابلاغ دی بدولت لوکائی دی رلت ودھ گئی اج دور دراز تے رہن والے لوک موبائل تے انٹرنیٹ دی بدولت اپنے عزیزاں، دوستاں دی پل پل دی خبر رکھدے نیں تے ون سونیاں پر تعیش سفری سہولتاں نے آمدورفت وی بہت سوکھی کرچھڈی اے جہدے پاروں لوکائی دا میل ورت دی ودھ گیا اے۔اج کیبل تے انٹرنیٹ پاروں بھارتی، چائینی تے ترکی ڈرامے ہر گھر وچ ویکھے جارہے نیں جتھوں ایہناں زباناں دے لفظ وی پنجابی وچ وڑ ردے جارہے نیں۔

سنسکرت دے لفظ تے پنجابی وچ مولا بخش کشتہ ہوراں تو داڈ بہت سارے شعراں وچ ورتے نیں مثلاً کنت، پریم، سنسار، سار، سدھار، بھاگ تے سندر وغیرہ پر گل ایتھے مکدی نہیں قیام پاکستان توں بعد لکھی جان والی غزل وچ بتھیرے شاعراں ورتارے وچ لے آؤندے نیں جیویں کہ سلیم کاشر دا شعر اے :

عمر دہائی کاشر سن دکھ دی کتھا پرانی

اج دو گھڑیاں لئی سجناں اوئے اگلا دفتر پھول (91)

ایس شعر وچ لفظ کتھا جو کہ سنسکرت دا لفظ اے تے اردو نالوں بوہتا ہندی وچ مستعمل اے۔ کاشر ہوراں بڑے سوہنے ڈھنگ نال پنجابی وچ ورتیا اے کہ ذرا وی اوپرا نہیں جاپدا۔

سلیم کاشر ہوراں دا تعلق چوں کہ کشمیری گھرانے نال ایس کر کے کدھرے اوہ کشمیری دے لفظ وی ورت جاندے نیں پر اوہ اکھر وی پنجابی زبان وچ رچ بس جاندے نیں تے اوپرے نہیں لگدے۔

اوڑک نوں ڈولی جوٹھے حسناں والے

پٹ کباب کھواوے کوئی بھانویں مازدلے دا(92)

اردو تے پنجابی دے رشتے بارے حافظ محمود شیرانی نے آکھیا سی کہ اردو دا پنجابی نال اوہی رشتہ اے جو اک دھی دا ماں نال ہوا نال ہوندا اے تے فیر اردو پاکستان دی قومی زبان اے تے پنجاب وچ ذریعہ تعلیم دی اردو ای اے ایس زبان دے پنجابی زبان تے اثرات روز بروز وھدے جارہے نیں انج وی پنجابی وچ بہت سارے اکھر اردو دے مستعمل نیں جے اسیں پرانی اردو غزل ویکھیئے تاں اوہدے وچ کئی تھاواں تے پنجابی لفظ ملدے نیں۔ایس بارے ''اردو کے خوابیدہ الفاظ'' دے

ناں توں اک لغت دی مرتب کیتی اے گل کرن دا مقصد کہ جے اسیں اردو لفظاں دا پنجابی غزل وچ نتارا کرن دا آہر کریئے تاں خورے کوئی شعر دی یہو جہیا نہ ملے جہدے وچ اردو لفظ دی ورتوں نہ ملے تاہم بہت سارے ایہو جہئے شعر ضرور مل جان گے جنہاں وچ محض حرف جار بدل دے جان تے اوہ صرف اردو دے شعر بن جان گے مثلاً ایس ضمن وچ پیر فضل گجراتی دے کجھ شعر ملاحظہ کرو:

گئی پھیلدی پھیل خوشبو

تیری زلف دا تذکرہ اللہ اللہ

نرالا نرالا انوکھی انوکھی

تیرا ناز تیری ادا اللہ اللہ(3 9)

ایہناں شعراں وچوں محض حرف جار دے بدلن نال ایہہ شعر اردو دے جاپن لگے پیندے نیں ایس طرح اک ہور غزل وچ آکھدے نیں کہ:

فضل ہوراں نے بدل دتاے پنجابی دا رنگ

یاالٰہی !دور حاضر دے غزل خواناں دی خیر (4 9)

اک ہور شعر انج اے:

جو مزہ نہ دسے ظالم نوں اوہ ظلم رسیدہ کاہدا اے

پہنچے نہ جیہڑی عرشاں تے اوہ کوک نہیں فریاد نہیں (95)

محض اک دو لفظاں توں اڈ سارے لفظ اردو دے ورتے گئے نیں۔ دراصل اردو تے پنجابی دے آپو وچ گہرے لسانی تے ادبی روابط نیں جہدے پاروں دونواں زباناں تے اک دوجے دے ڈھیر سارے اثرات نیں۔

حوالہ جات

1۔ ارشد محمود ناشاد، ڈاکٹر، اردو غزل کا تکنیکی، ہئیتی اور عروضی سفر، لاہو، مجلس ترقی ادب، 2008، ص 246

2۔ عبدالواجد تبسم، ڈاکٹر، اردو غزل میں ہندی عناصر (آغاز تا بیسوی صدی) اسلام آباد نیشنل بک فاؤنڈیشن، 2017، ص 248

3۔ افتخار جالب، مقدمہ، نظم ماخذ، لاہور، مکتبہ ادب جدید، 1963، ص 16

4۔ بسمل، غلام مصطفیٰ، پرکھ مہار، لاہور، ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت، 2000، ص 233

5۔ فخر زمان مشمولہ اوہی ص 233

6۔ شہزاد احمد، دیباچہ مشمولہ بلد اشہر، از رؤف شیخ، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ، 1971، ص 16

7۔ ممتاز الحق، ڈاکٹر، جدید غزل کا فنی سیاسی و سماجی مطالعہ، دہلی ایجوکیشنل پبلشنگ ہاؤس، اشاعت دوئم 2004، ص 21

8۔ رؤف شیخ، شکر دوپہر، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ، 1992، ص 79

9۔ اکرام مجید، تنے داروگ، فیصل آباد الرفیق افزالی پرنٹنگ پریس 1974 ص 51

10۔ اوہی ص 51

11۔ منظور وزیر آبادی ویلے ہتھ نیاں، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1978 ص 69

12۔ شکر دوپہر، ص 74

13۔ اوہی ص 55

14۔ اوہی ص 56

15۔ اوہی ص 56

16۔ سلیم کاشر، سرگی دا تارا، لاہور آئینہ ادب، 1978، ص 93

17۔ اوہی ص 108

18۔ احمد ندیم قاسمی، پہلی گل، دیباچہ مشمولہ اوہی ص 20، 21

19۔ اکرام مجید، تنے داروگ، فیصل آباد الرفیق افزالی پرنٹنگ پریس، 1974،

20۔ رشید انور، ڈاکٹر، یاداں، لاہور، آفتاب پبلی کیشنز 1974 ص 15

21۔ رؤف شیخ، بلدا شہر، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1971 ص 33، 34

22۔ منیر نیازی، کل کلام، ماورا پبلی کیشنز، 1993، ص 137

23۔ شکر دوپہر، ص 56

24۔ منظور وزیر آبادی، ویلے ہتھ نیاں، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ، 1978، ص 17

25۔ اوہی ص 75

26۔ اکرام مجید، نیویاں زمیناں، فیصل آباد، مسلم پنجابی مجلس 1990 ص 136

27۔ اوہی ص 152

28۔ اوہی ص 53

29۔ اکرم شیخ، پتھراں وچ اکھ، لاہور، بھلیکھا پبلشرز، 2005، ص 69

30۔ اوہی ص 42

31۔ اوہی ص 141

32۔ اوہی ص 103

33۔ اکرام مجید، تتنے داروگ، فیصل آباد الرفیق افزالی پرنٹنگ پریس 1974 ص 79

34۔ اوہی ص 83

35۔ رؤف شیخ، چپ داز ہر، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1983 ص 38.

36۔ اوہی ص 60

37۔ یونس احقر، ڈاکٹر، سوچ دا سفر، لاہور، اقدس پبلی کیشنز 1979 ص 53، 54

38۔ اسلم رانا، ڈاکٹر، سرمد سوچاں، لاہور عزیز پبلیشرز 1989 ص 29

39۔ علی محمد ملوک مور مچلد یاں سوچاں، بوریوالا، مجلس میاں محمد نیو فیشن ہاؤس 1984 ص 34

40۔ یونس احقر، ڈاکٹر، وکھاڈاری لگے، لاہور، پنجابی فاؤنڈیشن لوئر مال 2009 ص 42

41۔ چپ داز ہر، ص 87

42۔ تجمل کلیم، ہان دی سولی، اسلام آباد، پہلا پیر پبلی کیشنز 2012 ص 85

43۔ Hornby A,S Oxford Advance learners's Dictionary of Current English Senventh edition, P.659

44۔ WWW. Wikipedia, Google dated 09.07.2018, 2:30 pm-

45۔ منظور وزیرآبادی، توں وی چن اچھال کوئی، لاہور، پنجابی ادبی سانجھ، 1985، ص145

46۔ بلداشہر، ص25

47۔ سلیم کاشر، سرگی داتارا، لاہور آئینہ ادب 1978 ص126

48۔ اکرام مجید، تنے داروگ، فیصل آباد الرفیق افزالی پرنٹنگ پریس 1974 ص75

49۔ اوہی ص74

50۔ یونس احقر، ڈاکٹر، سوچ دا سفر، لاہور، اقدس پبلی کیشنز 1979 ص27

51۔ اوہی ص99، 100

52۔ جلیل احمد پال، کلاسیکی پنجابی لغت، لاہور، پنجابی سائنس بورڈ 1993 ص122

53۔ فیروز اللغات، لاہور، فیروز سنز 2010 ص 373

54۔ سردار محمد خاں، پنجابی اردو ڈکشنری، لاہور، پنجابی ادبی بورڈ، جلداول 2009 ص886

55۔ اقبال صلاح الدین، وڈی پنجابی لغت، لاہور، عزیز پبلشرز 2002 ص764

56۔ محمد سرفراز ظفر، قواعد پنجابی، لاہور عتیق پبلشنگ ہاؤس 1989 ص84

57۔ مولوی فیروز الدین ڈسکوی، اردو لغات فیروزی، لاہور، الفیصل پبلشرز 1989 ص176

58۔ خواجہ عبدالحمید جامع اللغات، لاہور، اردو سائنس بورڈ 2003 ص636

59۔ سلیم اختر، ڈاکٹر، تنقیدی اصطلاحات، لاہور سنگ میل پبلی کیشنز 2011 ص85، 86

60۔ نوید شہزاد، ڈاکٹر، پورن ماشی، لاہور، عمیر پبلشرز 1998 ص33

61۔ ڈاکٹر محمد باقر، پروفیسر، جان پچھان، دیباچہ، مشمولہ ڈونگھے پینڈے از پیر فضل گجراتی، لاہور، عزیز بک ڈپو چوک اردو بازار ص9

62۔ انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب دا ارتقا لاہور، الفیصل ناشران تاجدران کتب 2015 ص361

63۔ پیر فضل گجراتی، ٹکوراں، گجرات ادارہ اشاعت ادب 1970 ص33

64۔ نوید شہزاد، ڈاکٹر، پورن ماشی، لاہور، عمیر پبلشرز 1998 ص33

65۔ شکر دوپہر، ص116

66۔ اوہی ص98

67۔ امین خیال، سولاں سر سرداری، گجرانوالہ پنجابی ادبی مرکز 1993 ص142

68۔ اوہی ص138

69۔ اوہی ص131

70۔ ماریہ طاہر، پنجابی وچ ترکیب تراشی دی روایت (مقالہ ایم۔فل پنجابی) مملوکہ پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج شعبہ پنجابی

2014-16ص4

71۔ نادر جاجوی مشمولہ پچھان پنجابی غزلاں، مرتب اکرم باجوہ، لاہور، خزینہ علم وادب، الکریم مارکیٹ اردو بازار 2000 ص78

72۔ منظور وزیرآبادی، ویلے ہتھ نیاں، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ، 1978، ص76

73۔ علامہ یعقوب انور، چن دی کھاری، گجرانوالہ، انور لاج ص16

74۔ اوہی ص17

75۔ پیر فضل گجراتی، کلام پیر فضل گجراتی، سودھن ہار، ڈاکٹر نبیلہ رحمٰن، لاہور مقصود پبلشرز، 2010، ص232

76۔ آغا وزیر، اردو غزل۔ جدیدیت تجزیہ وفہیم مرتب مظفر حنفی لکھنو، نسیم بکڈ پو 1969 ص402، 403

77۔ ارشد محمود ناشاد، ڈاکٹر، اردو غزل کا تکنیکی، ہئیتی اور عروضی سفر، لاہور مجلس ترقی ادب 2008 ص242

78۔ منظور وزیرآبادی ویلے ہتھ نیاں، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1978 ص117

79۔ منو بھائی، غزل مشمولہ، پاکستانی پنجابی شاعری از شریف کنجاہی، لاہور، محکمہ اطلاعات، ثقافت وامور نوجوانان 1999 ص221

80۔ سلیم کاشر، سرگی دا تارا، لاہور آئینہ ادب 1978 ص55

81۔ Safdar Ali Shah, Doctor, Colonialism English and Punjabi P, 288

82۔ مرلی چوہان، غزل مشمولہ، جیوندی جاگدی غزل، مرتب ہمایوں پرویز شاہد، لاہور، گلشن ادب پبلی کیشنز 2014 ص312

83۔ یونس احقر، ڈاکٹر، وکھاڈاری لگے، لاہور، پنجابی فاؤنڈیشن لوئر مال 2009 ص86

84۔ سلیم کاشر، سرگی دا تارا، لاہور آئینہ ادب 1978 ص111، 112

85۔ حنیف صوفی، غزل مشمولہ پچھان پنجابی غزلاں، مرتب اکرم باجوہ، لاہور، خزینہ علم وادب، الکریم مارکیٹ اردو بازار 2000 ص82

86۔ امین خیال، سولاں سر سرداری، گجرانوالہ پنجابی ادبی مرکز 1993 ص154

87۔ بابا فرید گنج شکرؒ سنگت ادب سویر، فیصل آباد سنگت پبلی کیشنز س ن ص 342

88۔ منظور وزیرآبادی، توں وی چن اچھال کوئی، لاہور، پنجابی ادبی سانجھ 1985 ص41

89۔ بلداشہر،ص95

90۔اوہی ص33

91۔سلیم کاشر،تتیاں چھاواں،لاہورعزیز پبلشرز2002ص138

92۔اوہی ص125

93۔پیرفضل گجراتی،ڈونگھے پینڈے،لاہور،عزیز بک ڈپو چوک اردو بازارص17

94۔پیرفضل گجراتی،کلام پیرفضل گجراتی،سودھن ہار،ڈاکٹرنبیلہ رحمٰن،لاہورمقصود پبلشرز2010ص208

95۔پیرفضل گجراتی ڈونگھے پینڈے،لاہور،عزیز بک ڈپو چوک اردو بازارص113

چوتھا باب:

جدید پنجابی غزل دا موضوعاتی مطالعہ(1960 تا 2000)

تعارف:

ادب تے زندگی دا چولی دامن دا ساتھ اے۔حیاتی دے اگے ودھن دے نال نال ادب دا اسلوب تے موضوع تبدیل ہوندے رہندے نیں ایہو کجھ غزل وچ وی نظر آؤندا اے شاہ مرادتوں شروع ہون والا پنجابی غزل دا سفر جاری اے۔ سائنسی ترقی،صنعتی انقلاب تے جدید ٹیکنالوجی دی وجہ توں حیاتی دے سارے میداناں وچ کسے نہ کسے طرح دی تبدیلی آئی تے پنجابی غزل اتے وی ایہدے اثرات مرتب ہوئے۔غزل جہدے بارے ایہہ خیال کیتا جاندا سی کہ ایہہ انازک جثہ بھاری بھر کم خیالاں دا بھار نہیں چک سکدا پر جیویں جیویں حیاتی بدلی اوہنویں غزل وچ وی تبدیلی آئی،غزل دی ہیئت وی، تبدیل ہوئی تے موضوعات وی جس طرح حالات تے پلٹا کھادا،غزل وی پلٹا کھاوندی رہی،کدی ایہہ تبدیلی فکر دی مرہون منت رہی تے کدی فنی حوالے نال ایہدے اندر تبدیلی آئی۔ویلے نے سوچ نوں نویں زاویے عطا کیتے تے پنجابی غزل وچ وی نویں فنی تے فکری تجربے شعوری تے لاشعوری طور تے اپنی تھاں بناوندے رہے جہدے پاروں اج دی پنجابی غزل وچ روایتی موضوعاں توں اڈ معاشرتی،معاشی،سیاسی تے نفسیاتی مسئلے موجود نیں۔

جیویں کہ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد ہوریں غزل دے کھلار تے ودھا پھلا بارے گل کر دیاں ہوئے آہندے نیں۔

> ''جدید دور دی شاعری وچ غزل دی صنف نے اج دے سیاسی،سماجی،معاشی تے معاشرتی مسائل نوں اپنے اندر سمیٹن وچ سب توں نمایاں کردار ادا کیتا اے۔ایہو وجہ اے کہ ساڈے ایتھے پنجابی غزل دی راویت دن بدن عروج ول رواں دواں اے تے پنجابی دے موجودہ نامور شاعراں دی بدولت اج پنجابی غزل نوں اوہ مقام مل چکیا اے کہ ایہنوں برصغیر دی کسے وی زبان دی غزل دے مقابلے تے رکھیا جاسکدا اے۔ غزل دی جھولی نوں رنگا رنگ پھلاں نال بھرن تے ایہدے وچ انسانی حیاتی دی رمک دمک تے مہک پیدا کرن تے ایہدے راہیں حیاتی نوں نیڑیوں ہو کے تکن دے قابل بنان وچ نامور شاعراں دیاں تخلیقی کوششاں توں انکار نہیں کیتا جاسکدا''۔(1)

ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد ہوراں دی ایس گل توں ایہہ پتا لگدا اے کہ پنجابی غزل نے مُڈھ تو لے کے اج تیکر بدلتے حالات دے مطابق اپنے موضوع تبدیل کیتے نیں تے اپنے آپ نوں حالات دے نال ہم آہنگ کیتا اے۔

جدید پاکستانی پنجابی غزل بے شک جدید موضوع اپنے اندر لکوئے ہوئے اے پر ایہدے وچ راویتی موضوعات وی موجود نیں۔دراصل ایہہ راویتی موضوعات اپنے اندر ایناں تنوع رکھدے نیں کہ ہمیشہ ادب وچ زندہ رہندے نیں وقت

تے تھاں توں بالا تر ایہہ وہ موضوع نیں جیہڑے عالمی ادب وچ موجود نیں تے ایہناں وچ عشق، محبت، مذہب، تصوف، اخلاقیات تے انسان دوستی وغیرہ شامل نیں۔

ایس واسطے کدی تے پنجابی غزل روایتی تے جدید موضوعاں دا حسین سنگم معلوم ہوندی اے تے کدی صرف جدیدیت دا مظہر لگدی اے اردو غزل دے حوالے نال بشیر بدر لکھدے نیں کہ ''جدید غزل وہی ہے جس میں آج کے انسان کے احساسات ہوں''(2)

جدید حسیت اج دی زندگی دا احساس اے اج دی زندگی بے مقصد، پیچیدہ تے کٹھن اے، ملکاں تے شہراں دے وچکار پینڈ گھٹدے جا رہے نیں پر بندیاں دے درمیان فاصلے ودھدے جا رہے نیں۔ رشتیاں دے درمیان قربانی، پیار، محبت، وفا تے انس مکدا جا رہیا اے، انسان اک دوجے توں بیزار اے۔ دہشت گردی تے عالمی وایٹمی جنگاں دے خوف نے بندے دے من اندر بے چینی بھر دتی اے اوہ اپنے آپ نوں غیر محفوظ تصور کر دا اے، اوہ اک ایسی پناہ گاہ چاؤہندا اے جتھے امن و آشتی ہوئے تے ایہدے نال پیار، خلوص تے وفا دی فراوانی ہوئے، ایتھے سانوں انسان دوستی دی فضا نظر آوندی اے جیہڑی کہ خوش آئند اے۔ دوجی گل ایہہ وے کہ ہر تصویر دے دو رخ ہوندے نیں۔ اج ڈر، خوف، تنہائی، دوری، خودغرضی تے افراتفری جدید دور دیاں سوغاتاں نیں پر ایس دور نے کجھ نعمتاں وی بندے نوں بخشیاں نیں۔ گلوبلائزیشن اک معجزے توں گھٹ نہیں۔ ایس دی بدولت احساسات تے خیالات دا تبادلہ، سائنسی ترقی توں استفادہ تے طبی سہولتاں کسے نعمت توں گھٹ نہیں۔ جدوں تیک اسیں حیاتی دے دوناں گوشیاں دا مطالعہ نہیں کر دے جدید حسیت نوں پوری طرح کھنگال نہیں سکدے۔

ڈاکٹر انعام الحق جاوید جدید حسیت تے ادب دے تعلق تے چانن پاوندے ہوئے آکھدے نیں کہ:

> ''منفی قدراں دی نندیا تے مثبت قدراں دے احیاء دی گل دے نال نال ایہہ ٹٹدے بھجدے معاشرے دا زمانہ اے۔ چنانچہ ادب نوں ایس ٹٹ بھج دا عکاس ہونا چاہی دا اے کھلار تے انتشار دا دور اے ایس کر کے ادب چوں وی دکھ، کٹھ یا تنظیم نہیں بلکہ کھلار یا انتشاری برآمد ہونا چاہی دا اے۔ سائنسی انکشافات تے حیرت دے ایس عہد وچ ادب نوں صرف حیران کرنا ای نہیں چاہی دا بلکہ حیران نظر وی آنا چاہی دا اے۔ ادب نوں اوس خوف تے عدم تحفظ دی بھرویں چتر کاری کرنی چاہی دی اے جیہڑا اوہدے چار چفیرے دھویں دیاں بدلاں وانگوں کھلر یا ہویا اے''(3)

سٹھ دی دھائی توں پہلے غزل دے خاص موضوعات عشق، حسن تے تصوف سن کشتہ ہوراں دی غزل وچ غم جاناں تے غم دوراں دونویں نظر آوندے نیں پر ایس دے باوجود اوہناں توں بعد پنجابی غزل لکھن والیاں نے غزل وچ غم دوراں دا تذکرہ گھٹ ای کیتا اے اوہناں کول حسن، عشق، تصوف، تے ہجر و وصال ورگے موضوع ای غالب رہے پر وقت تے حالات دے بدلن نال غزل دے موضوعات وی تبدیل ہو گئے۔ ایہہ نہیں آکھیا جا سکدا کہ اج دنیا توں عشق تے محبت مک گئی اے

یا کہ شاعر ایس موضوع تے غزلاں لکھ لکھ کے تھک گئے نیں۔ گل ایہہ وے کہ اج وی ایس موضوع تے غزل لکھی جا رہی اے۔ پر اج دا عاشق بوہتا باشعور ہو گیا اے تے اوہ عشق دے نال نال دنیا تے حیاتی دے دوجے مسئلیاں تے وی غور کر رہیا اے ، عاشق دے مزاج وچ تبدیلی حیاتی وچ آون والیاں تبدیلیاں دا ای تسلسل اے۔ سائنسی سوچ اج دے عہد وچ صرف سائنسداناں دا ہی خاصہ نہیں سگوں عاشق وی سائنسی سوچ رکھدے نیں۔ اوہ عشق تے دوجے مسئلیاں وچ توازن دے قائل ہو گئے نیں۔

رؤف شیخ غزل موضوعاں دے پینڈے بارے ایس طرحاں آہندے نیں۔

''غزل جدوں فارسی ولوں دوجیاں زباناں وچ آئی کجھ چر تے اوہنے اپنا پلا کنجی رکھیا تے ایسے طرحاں دے جذبیاں دے اظہار دا ذریعہ رہی فیر ہولی ہولی حیاتی دے سارے دکھ تے زمانے دے سارے کرب سمٹ کے غزل دی جھولی وچ پناہ لین آ گئے تے نویں دور دے شاعراں غزل نوں پوری طرح آل دوالے دی تصویر تے ویلے دی تاریخ بنا کے رکھ دتا جدید غزل نے جتھے ذات ولوں کائنات ول سفر کیتا اوتھے کجھ نویں تجربے ،نویاں سوچاں تے نویں لہجے وی غزل وچ شامل ہوندے چلے گئے۔ نویاں اکھراں دی چون ،نویاں خیالاں دے سبھا، تے نویں مشاہدیاں وی تلخی دی غزل دا حصہ بندی چلی گئی''(4)

جدید پنجابی غزل دے بانی پیر فضل گجراتی دی غزل نوں اسیں جدیدیت تے روایت دا سنگم آکھ سکنے آں۔ اوہناں دی غزل وچ حسن تے عشق دا نویکلا انداز ملدا اے۔ پروفیسر نبیلہ رحمٰن ہوراں پیر فضل گجراتی دے عشق بارے ایہہ وچار پیش کیتے نیں۔

عشق دے ایس انملے اظہار دے پچھے اوہوا کائی اے جیہڑی پوری پنجابی کلاسیکی شاعری دا سرناواں اے ایہدے لئی انسان یاں تخلیق کار دا اوہ تجسس اے جیہڑا اوس نوں ہورا گانہہ توں اگانہہ ودھن ول پریردا اے۔ ایہہ کم اج کل سائنس داناں دے ذمے اے پر صوفی ،فلسفی تے تخلیق کار تے ازلاں توں کائنات وچ ایس ربط تے تسلسل دی کھوج وچ نیں سگوں تخلیقی فنکار سائنس داناں توں وی پہلاں ایہہ سوچدا ٹریا آ رہیا اے۔

حد اوہدی جتھوں ٹردی اے مکدی اے حد تصور دی
میں ایویں خام خیالاں دے پیا گھوڑے دساں کیہ دساں''(5)

بقول پروفیسر نبیلہ صاحبہ کہ:

''ایہہ سوچ سائنس داناں نالوں بہتی پختگی ایس کارن رکھدی اے کہ اوہ جس حد تائیں سوچدے نیں اوتھوں اوہدی حد تے اوہدے جلوے شروع ہوندے نیں جہدے لئی

دلاں دی پاکیزگی تے سچائی لازم اے تے اوہ صوفی جیہڑا شاعروی ہووے اوہناں
جلویاں نوں تک کے جدلفظاں دی رسی وچ پروئے گا تے اوہدے حسن دے چمکدے
منکے شاعردے جذبے دی شدت چوں اکھر بن کے اجہی مالا بنان گے جھڑی کدی نہیں
ٹٹدی تے صدیاں بدھی تاریخ توں ایہہ جھلکارے ہراک شاعردے کول نویں نظاریاں
نال ساہمنے آوندے نیں''۔(6)

ونگی دے طورر تے پیر صاحب دے عشق دااملا اظہار ملاحظہ کرو۔

قیدی عشق دے زلف دندان وچوں ہوندے اساں کدی نہ آزادویکھے
دھریاں سراں اتے رکھن نت باہیں کردے روزاک نویں فریادویکھے(7)

انسانی جذبات حیاتی دا لازمی جز نیں تے عشق ایہناں وچ چوکھی اہمیت رکھدا اے تے جدید پنجابی غزل وچ شاعراں نے عشق مجازی دیاں کیفیتاں نوں بہت نزاکت تے لطافت نال بیان کیتا اے اوہناں دے بیان وچ اندردیاں تے باہردیاں دونویں حالتاں موجود نیں۔یعنی اوہناں داخلی تے خارجی تجربیاں نوں اپنی غزل وچ تھاں دتی اے۔نویاں نویں تشبیہاں ،استعاریاں تے علامتاں نے اوہناں دی شاعری وچ عشق، محبت تے ہجروصال دیاں تجربیاں نوں حیرت انگیز بناچھڈ یااے۔دھرتی نال جڑت دی وجھوں اوہناں دی غزل بے حد لطیف لگدی اے تے اوپرے پن دا کوئی احساس نہیں ہونداعشق دی راہ سوکھی نہیں تے قدم قدم تے ایہدے وچ اوکڑاں جھلنیاں پیندیاں نیں تے فیروی منزل دا کوئی پتہ نہیں ہوندااےتھے عام بندہ تے یاسیت دی تصویر بن جاندا اے پر شاعر کول جذبے تے رکھدا اے پر ایہدے نال نال سخت جان وی ہوندا اے،اوہ پر امید رہندا اے کہ اخیر اوہدیاں حسرتاں تے خواہشاں پوریاں ہوجاون گئیاں تے اوہدیاں کوششاں رنگ لے آون گئیاں۔

ایہہ گل کرن دا مطلب اے کہ حسن وعشق تے ہجر وصال ورگے موضوعات ہر دوروچ غزل دا گھیر موکلا کردے رہے نیں پر جدید غزل وچ حیاتی دا ہر پکھ ڈٹھیا جاسکدا اے اج دی جدید حیاتی دا سب توں وڈاالمیہ مثبت قدراں دا مٹنا تے نویاں منفی قدراں ابھرنا اے ایہناں سارے مسئلیاں نوں اسیں معاشرتی مسائل داناں دینے آں۔ایہہ مسائل جدید منفی قدراں دی پذیرائی دی بدولت دن بدن ودھدے جارہے نیں تے جدید پنجابی غزل گوشاعراں وچوں کوئی وی ایہو جیہا شاعر نہیں ہے گا جس نے ایہناں رسماں تے قدراں دی نندیا نہ کیتی ہوئے۔صنعتی انقلاب نے دنیا دے ہر معاشرے نوں ہولی ہولی اپنی جکڑ وچ لے لیا ایس دور نے اک نویں قیامت خیز دور دا آغاز کیتا جس نے اگانہہ چل کے ہر قدرنوں تہہ وبالا کردتا۔جدید غزل وچ صنعتی دوردے مسائل نوں ہرزاوئیے نال اجاگر کیتا گیا اے تے اینی واری دہرایا گیا اے کہ یکسانیت دا احساس پھٹ پیندا اے۔

صنعتی دور دے مسائل:

صنعتی انقلاب یورپ وچ اٹھارہویں صدی دے اخیر وچ آیا تے ویکھدیاں ویکھدیاں پوری دنیا ایہدی زد وچ آ گئی ایہہ جن مغرب توں نکل کے مشرق ول آ گیا۔ ایس دور نے جتھے بندے دی حیاتی وچ کئی آسانیاں پیدا کیتیاں۔ اوس نوں ہر آسائش تے حیاتی دیاں رونقاں بخشیاں تے نال ای ایس انقلاب نے انسان نوں بہت سارے مسئلے تے مصیبتاں وی دان کیتیاں۔ ایہناں وچ سب توں نمایاں غربت، مادیت پرستی، بے روزگاری، بچیاں دی محنت مشقت، نفسا نفسی خاندانی زندگی دا خاتمہ تے شہراں ول ہجرت تے صحت دے مسئلے سن۔

ایہہ انقلاب راتوں رات نہیں آیا سی۔ ظاہر اے کہ سائنس تے ٹیکنالوجی نے فی الفور ترقی نہیں کیتی سی۔ ایہدے پچھے کئی صدیاں دا سفر سی۔ ایس انقلاب دے اثرات وی ایکدم محسوس نہیں کیتے گئے۔ ایک اندازے دے مطابق ایک صدی بعد ایس انقلاب دے پورے اثرات سامنے آئے۔ ادیب تے شاعر پیامبر ہون دے نال مورخ وی ہوندے نیں تے شاعر اپنیاں تخلیقاں راہیں تاریخ لو کائی تیکر اپڑاندا اے۔ ایہہ اک منی پرمنی حقیقت اے کہ شاعری راہیں جو تاریخ رقم کیتی جاندی اے اوہ تاریخ داناں دی لکھی ہوئی تاریخ توں ودھ مستند سمجھی جاندی اے ایس حوالے نال انور سدید لکھدے نیں۔

> ''ادیب اپنے عہد کا جز دلاینفک ہوتا ہے اور وہ اپنے اثر سے جدا نہیں ہو سکتا۔ ادیب جب اظہار ذات کیلئے ادب کو وسیلہ بناتا ہے تو اس کی تخلیق میں وہ لغزشیں بھی شامل ہوتی ہیں جو اس عہد کی معاشرتی، تہذیبی اور فکری سطح پر رونما ہو رہی ہوتی ہیں جن سے ادیب کسی نہ کسی طرح متاثر ہوتا ہے''۔(8)

فرد جس معاشرے وچ حیاتی لنگاندا اے اوس معاشرے دی رہتل بہتل اوہدی شخصیت اندر لازماً عکس انداز ہوندی اے معاشرے اندر آون والیاں تبدیلیاں وی ہولی ہولی اوہدی شخصیت تبدیل کر دیاں نیں، جدوں ایہہ سارا کجھ ادب راہیں ورقیاں اتے کھلردا اے تے لکھاری دی شخصیت وسیب دا عکس پیش کردی اے، لکھاری دے محسوسات نوں بیان دا ڈھنگ وکھرا وکھرا ہو سکدا اے پر بنیادی حالات اکو جیہے ہی ہوندے نیں۔ معاشرے تے ادب دی تخلیق دے تعلق اتے چانن پاؤندیاں ہوئے ٹی۔ ایس ایلیٹ لکھدا اے کہ

> ''ادیب بعض اوقات اپنے زمانے کے بارے میں لکھتے ہوئے ذات کے بارے میں لکھ جاتا ہے''۔(9)

جدوں کہ ایمی دی گارماں وی انج دے خیالات دا اظہار کردے نیں کہ فنکار اپنی ذات دے بارے وچ لکھدے ہوئے اپنے زمانے دے بارے وچ لکھدا اے۔

اپراسیں یورپ دے صنعتی انقلاب دا تھوڑا جیہا ذکر کیتا۔ اٹھارہویں صدی دے اخیر وچ شروع ہون والا ایہہ انقلاب ہولی ہولی سفر کردا ویہویں صدی وچ ایشیا اپڑیا ویہویں صدی نوں انج وی معجزیاں دی صدی آکھیا جاندا اے ایس صدی

وچ ہر چیز وچ تغیر آیا تے شاعری تغیر پذیری توں واندی کیویں رہ سکدی سی۔

نثر وچ لمے لمے ناولاں تے داستاناں دی تھاں افسانے نے مل لئی تے شاعری وچ جتھے وڈیاں وڈیاں مثنویاں دا رواج سی ایہناں دی تھاں نظم تے غزل نے لے لئی۔ پنجابی شاعر نظم ول بوہتا الرے خورے نوآبادیاتی نظام دے مسائل تے جدوجہد آزادی ورگے موضوعات نظم دے اسلوب لئی مناسب سی۔ ویلے دے اگانہہ ودھن نال نظم دے نال نال شاعراں غزل ول دی چوکھا دھیان کیتا تے ویکھدیاں ویکھدیاں غزلاں دے سیکڑاں پراگے چھاپے چڑھ گئے۔ صنعتی دور وچ لوکائی کول لمیاں چوڑیاں تحریراں واسطے وقت مک گیا تے اج ہر کوئی چھیتی پڑھے جان والے مواد ول متوجہ ہو گیا اے پنجابی غزل وی نویں دور وچ ترقی دی ٹیسی تے اپڑی تے جدت نال ہمکنار ہوئی پنجابی غزل نے صنعتی دور دی افراتفری تے ایہدے متعلقہ دوجے سارے پہلو اپنے دامن اندر سموئے۔

صنعتی دور دی افراتفری تے مشینی زندگی نوں ہر ادیب تے شاعر نے اپنے اسلوب راہیں بیان کیتا اے ایہہ صنعتی دور قدراں دی ٹٹ بھج تے احساس دے مکن دا ویلا اے۔ ٹٹ بھج دا شکار ایہہ انسان اپنے وجود نوں سمیٹن دی ناکام کوشش کر رہیا اے۔ ایس کوشش وچ اوہ ہور وی زخمی ہو جاندا اے اپنے آپ نوں ثابت وسالم وکھان واسطے اوہ چہرے تے کئی طرحاں دے رنگ سجالیندا اے پر فیر وی بہت ساریاں تھاواں تے کرچی کرچی ہو کے ڈگ پیندا اے۔ پیر فضل گجراتی اپنے غم نوں انج شعر وچ ڈھالدے نیں۔

طبیعت فضل ایسی نال غم دے مل گئی میری
گھروں باہر نہ میں نکلاں، دلوں باہر نہ غم نکلے (10)

حکیم ناصر دی غزل پڑھ کے بندے دے من اندر ایہہ احساس پھٹ پیندا اے کہ ایس مشینی دور نے انسان نوں اوہدی اصل کولوں دور کر چھڈیا اے۔ رب نے بندے دی تخلیق خاص مقصد واسطے کیتی اے تے ایس دنیا تے آون توں بعد اوہ اپنے اصل نوں بھل کے دنیا دے بکھیڑیاں وچ الجھ گیا اے۔ صنعتی دور نے انسان نوں بہت سارے غلط رویے وی دان کیتے نیں۔ حکیم ناصر تے ایہناں ورگے ہور بہت سارے حساس شاعر ایہناں منفی رویاں دی نندیا کردے نیں۔ ایہدا مقصد ہرگز سائنسی ترقی دی نندیا نہیں پر بندہ ایہناں رجھاں وچ توازن قائم نہیں رہ سکیا، ایس گل نوں حکیم ناصر انج بیان کردے نیں۔

ایہہ اجڑے پجڑے لوکی نہ اجڑدے نیں نہ وسدے نیں
جو ایتھے وسدے رہندے سن اوہ کہڑی تھاں تے وسدے نیں
ایہہ وسن کاہداوسن اے ایہدے توں اجاڑ چنگا اے
ایہہ اجڑے پجڑے لوکی نہ اجڑدے نیں نہ وسدے نیں (11)

ایس صورت حال نوں افتخار بیگ ایہناں لفظاں راہیں بیان کردے نیں کہ:

"صنعتی ترقی کی کوکھ سے ایک ایسے مشینی معاشرے نے جنم لیا جہاں فرد کے جذبات اور

اس کا وجود بے معنی ہو کر رہ گیا۔ فرد خود محض ایک کل بن گیا جو صرف پیدا اور میں اضافے کے لئے کام کرتا تھا سرمایہ دار اور کارخانے دار کے نزدیک بھی افراد کی ضرورت محض اس بناء پر تھی کہ وہ زیادہ سے زیادہ کام کر کے زیادہ سے زیادہ پیدا وار کا باعث بنے''۔(12)

صنعتی وسائنسی ترقی نے انسان نوں بے شمار آسائشاں نال نوازیا پر افسوس صد افسوس کہ مادیت پرستی دی انتہا وی ایس دور دی دین اے ایہہ مادیت پرستی انسان نوں کجھ نہ دے سکی سگوں الٹا رشتیاں دے درمیان دراڑاں پیدا کر کے انسان دا امن وسکون غارت کر گئی۔ ڈاکٹر رشید انور ہوراں صنعتی دور دا احوال انج غزل وچ الیکیا اے۔

اپنے آپ دے وچوں اپنا آپ نہ سکے لبھ
انج انسان دی کھوجی فطرت پھول آئی آکاش(1 3)

انسانیت دی بھلائی دی خاطر ہون والی ترقی نے بندے نوں انساناں توں دور کر دتا پیار، وفا، خلوص، محبت انسانیت دا معراج نیں تے ایس صنعتی ومیکانکی دور نے بندے کولوں ایہہ انمول جذبے کھو کے اوس نوں بے حسی، لالچ تے منافقت دان کر دتی اے۔

جیہڑے موم تے وچ ول پتھر، روپ وٹالئے یاراں
پیار دیاں کرناں نوں کھاہدا، لوبھ دیاں دیوراں
انج تے دیپک راگ الاپے، دلبر تے دلداراں
سر برفاں وچ ڈوبے ہوئے ٹھنڈیاں سیت نیں تاراں(14)

اجو کے ودر دی بے حسی، لالچ تے کھوکھلے پن نوں ڈاکٹر رشید انور ہوراں دیپک راگ دے استعارے راہیں بیان کیتا اے۔ انسان مادہ پرستی دے پاروں پتھر دی طرح بے حس ہو گئے نیں تے ایہہ ترقی انسان نوں انسان بنان توں قاصر اے اوہ اک ہور تھاں آہندے نیں کہ:

انساناں نے سونے دے بے انت خزانے لبھے
اک انسان بنا نہ سکیاں ایہہ سونے دیاں کاناں
موتوں پیلاں اک دوجے نوں ہتھیں مار مکا کے
اک دوجے دا انج درد ونڈایا اے انساناں(1 5)

معاشی بحران، سماجی، سیاسی تے اخلاقی وجمالیاتی قدراں دی شکست وریخت وی صنعتی دور دی بخشش اے تے ایس اندھیر نگری وچ اصول وقانون دا استعمال اپنی ذات دے مفاد واسطے ورتیا جان لگ پیا اے۔ اخلاقیات دا جنازہ نکل گیا اے تے لوکائی انجانے درد تے غم دے حصار وچ قید کسے مسیحا دی منتظر اے۔

لوکاں نے محل پالئے میری زمین تے
میں آس دے درخت دی ٹہنی تے بورساں(16)

ایس آس دے سہارے انسان آوندے وقت دے سہانے خواباں نوں تک رہیا اے اوہ منتظر اے کہ ایہناں مشیناں نوں چھڈ کے انسان اپنی اصل حیاتی ول پرت آئے گا۔خلقت منتظر اے ایہو جیہے تخت نشیناں دی جو ایس دھرتی نوں سکھاں دا گھر بنا دیوے جو دنیا تے وگاڑ پیدا کرن والیاں صنعتاں دا خاتمہ کر کے دھرتی دا سہپن بحال کر دین۔

جنہاں سہپن مار مکایا دھرتی دا
سیٹے وچ سمندراناں مشیناں نوں(17)

جاگدی اکھ دے شاعر اکرام مجید بڑی چنگی طرح جاندے نیں کہ ایہہ نام نہاد ترقی انسان دی روح تک تے گھاؤ لاگئی اے،شہر دے استعارے وچ لکو کے اوہ صنعتی دور دا احوال بڑے من کھچویں انداز نال بیان کر دے نیں۔

ذہن تے عروج والی پوڑی پئے چڑھدے
آ یا پردلاں تے زوال شہر وچ
کاہدیاں ایہہ رونقاں تے کاہدیاں ترقیاں
رہنا ہوئی جاندا اے محال شہر وچ(18)

صنعتی دور وچ اک دھروا ایہہ ہویا کہ بندیاں دا کم مشیناں سانبھ لیا تے فیر جتھے سو بندے کم کر دے سی مشیناں دی بدولت دو چار بندے اوہ کم نبیڑ دیندے نیں ایہدا نتیجہ لازماً بے روزگاری دی صورت وچ نکلیا۔

مزدوراں دی روزی کینویں کھوہئی آن مشیناں
نہ کوئی سدے واہڈی تے نہ کنک اُڈائی دیوے(19)

ایس مشینی دور وچ ادب دی حرمت وی دھند آلود ہوگئی اے، کتاباں پڑھن دا رواج گھٹ ہو گیا تے کمپیوٹر، انٹرنیٹ تے سمارٹ فون دی بدولت ادبی دنیا پہلے ورگی بارونق نہیں رہی تنویر بخاری سماج دے ایس پہلوا تے انج طنز کر دے نیں۔

آون والی نسل مشیناں اتے شعر انے گی
کہرک کرسیں یار بخاری سائنس دی بدخوئی(20)

شاعری ہووے تے نثر تخلیق کار اپنے ویلے نوں اپنیاں لکھتاں وچ جگہ دین توں نہیں بچ سکدا۔عصری شعور خود بخود تخلیق کار دیاں لکھتاں وچ جگہ بنا لیندا اے ایہہ اصل وچ اوہدے ذہن تے دماغ دی بھٹی وچوں کندن بن کے نکلن والے خیالات ہوندے نیں جو تخلیقاں راہیں روایت تے تاریخ دا حصہ بن جاندے نیں ایتھوں وڈے تے حسیاتی تجربے جم پیندے نیں تے نویں احساس پنگر دے نیں جو نویں موضوعاں نوں کھلا ر بخشدے نیں تے ایس طرح عصری شعور دے ردعمل دے طور تے نویں منظر نامے ادب دا حصہ بن جاندے نیں کہ ماحول، سماج حالات وواقعات نویں شعری منظر نامے دا پیش خیمہ

ہوندے نیں۔

ایہہ نہ پچھو کالیاں راتاں کیہ کیہ چانن بخشے نیں
ایہہ پچھو بے دردسمے نے کیہڑا اا چن چڑھایا نہیں (21)

غزل خاص طور تے شاعر دیاں ذاتی تے داخلی وارداتاں دی امین ہوندی اے۔جنہاں نوں شاعر اپنی مہارت دے بل بوتے تے اپنے آلے دوالے دی صورت حال نال ہم آہنگ کر کے شعراں راہیں دوجیاں تیکر منتقل کرداا ے۔اپنے دل دا بھار وی ہولا کرداا ے تے دوجیاں نوں اپنے رازاں وچ سانجھے دار وی بناونداا ے۔ایہہ دکھ تے غم اگ دے اوہ بھانبڑ نہیں جنہاں وچ کوئی ڈونگھا فلسفہ تے منطق نہیں تے نہ ای لفظی گورکھ دھندہ اے بس مشینی حیاتی دے روگ نیں۔

ایس مشینی دور نے کھوہ لئے سبھے رشتے پیاراں دے
کیہڑا اجھل کھلارے ایتھے، دل نوں ویکھے بھالے کون(22)

ایہہ لفظاں دی شاعری دی تھاں اجو کے سمے وچ پائے جان والے نویں احساس تے نویں روپاں دی مورتی اے جو اپنے تخلیقی رچاؤ نال موجود اے تے ایتھے عصری شعور غزل دے نال ہم آہنگ ہو کے ذات توں نکل کے کائنات ول سفر کردا دسدااے۔

مکھن وچوں مہک نہیں آوندی مہندی والے ہتھاں دی
دودھ تے ساراڈیری اتے پجدا کالی بھوری دا(23)

اج دی غزل من اندروں پنگرن والی اوہ دردناک ہوک اے جو صنعتی دور تے ویلے دی معاشرت تے اردگرد دے ماحول وچ پائی جان والی تلخی دے پاروں غزل وچ سما گئی اے۔ بے چینی، افراتفری، آپا دھاپی، خود غرضی تے نفسا نفسی اوہ محرکات نیں جنہاں نوں ویکھ کے اج دے دور دے غزل گو شاعراں نے اپنی غزل نوں نویں توانائی بخشی اے۔غزل دے موضوعات نوں انجانے وچ کھلار بخشیا اے پر کدھرے کدھرے حالات وواقعات دیاں تلخیاں دا کوڑا پن اوہناں دی غزل وچ وی دھر آنداا ے۔

غرضاں دی کنڈیالی تار دا جنگلہ آل دوالے
دھرتی پتھر، ویری انبر کسراں ودھیے پھلیے(24)

یا فیر کدی تے شاعر اجو کے دور دے بندیاں دی سادگی تے سادہ لوحی تے ہسداا ے تے بڑی حیرت نال آکھدا اے کہ:

توں ایس دور چ انساناں نوں لبھنا ایں
مینوں تیرے جھل پنے تے حیرت اے(25)

ایس دھرتی توں انسانیت ہولی ہولی مکدی جارہی اے،ایہ نوحہ رؤف شیخ ہوراں کئی رنگاں وچ لکھیا اے کہ بندے

انسانیت دے مقام توں ڈگ پیا اے تے انسانی قدراں دا خاتمہ دھرتی دے حسن دے مکن دا اعلان اے۔ کئی وار اوہ شہر نوں صنعتی تے مشینی دور دا استعارہ بنا کے پیش کر دیاں آکھدے نیں کہ:

بے حسی، بے چینی ، حیرت، خوف بھرم دے کھلن دا
ایہ رتاں دے سچے میوے سوغاتاں نیں شہر دیاں
خورے کسراں لہو لگیا اے ایس سمے دے ہوٹھاں تے
اکھراں دیو چ ڈنگ لکے نیں جیبھاں بجھیاں زہر دیاں
دور دور تک نظر نہیں اونداا ک وی رکھ ہن آساں دا
پیراں دے ہیٹھ بلدی ریت اے سر تے دھپاں قہر دیاں(2 6)

رؤف شیخ ہوراں رموز و علائم دا سہارا لئے بغیر کھلم کھلا نویں دور دیاں سوغاتاں گنوائیاں نیں کئی وار اوہ زمانے دی روش نوں ویکھدیاں ہویاں یاسیت دا شکار وی ہو جاندے نیں کہ کوئی راہ فرار بندے نوں نہیں ملدی۔ من دا بھار ہولا کرن لئی کوئی یار بیلی تک نہیں رہ گیا۔

نویں مشینی دور دے پاروں وسوں موکلی ہوگئی اے
اک دوجے نال رل بیٹھن دیاں رسماں دا جنجال گیا(27)

دکھ سکھ سانجھا کرن پاروں بندہ ہلکا پھلکا ہو جاندا سی پر ایس مشینی دور نے خلوص مکا دتا تے تنہائی دا تحفہ دتا جو دوہرا عذاب بن گیا رل مل کے حال دا ونڈاون والے قصہ پارینہ ہوگئے نیں۔ منظور وزیرآبادی ہوراں صنعتی دور دے مسائل نوں بہت ساریاں غزلاں وچ بیان کیتا اے۔ ونگی دے دے طور تے اوہناں دے کجھ شعر ویکھو۔

زمانے والے اچے اچے محل اسارن
اسیں بس اپنے مقدراں دا مزار لبھیے
نویں نویں لوڑخون جثیاں داچوس دی اے
اسیں تے ایویں ای چہریاں تے نکھار لبھیے(2 8)

اداس روحاں اداس جسماں چ رہندیاں نیں
نشان لبھو چہریاں تے طراوتاں دا(2 9)

اونے پونے میں وک گیا منظور
پے گیا مل مری ضرورت دا(3 0)
کس دے ماتم دے بارے اج دل دے گھر وچ پھوہڑی اے

گھٹیا گھٹیا گل پیا جاپے سدھراں داارماناں دا(31)

اک وی جیوندی جاگدی صورت نظراوندی نہیں منظور
سارے شہرتے پرچھاواں ایں خورے قبرستاناں دا(32)

صنعتی دورنے قدراں دا بحران پیدا کیتا تے ہر شاعر ایہد انوحہ الا پدا اے۔

بدلدیاں قدراں نے توڑے رشتے مٹی والے
بندہ چھوٹا ہوگیاچھ چھ فٹا ہوگیا گنا(33)

زندگی دے سارے شعبے انقلاب نال دوچار ہوئے تے زراعت وی وانجھی نہیں رہی۔ایتھے سلیم کاشر ہوراں ایس نوں استعارہ بنا کے اپنا مدعا بیان کیتا اے کہ ترقی تے ہوگئی، گنے وڈے ہوگئے پر انسان نکا ہوگیا یعنی سائنسی ترقی انسانیت دی تنزلی دا سبب بن گئی اے۔

ایس نام نہاد ترقی نے بندے نوں بندے کولوں نکھیڑ دتا اے، شہر وچ بھیڑاں لگ گئیاں نیں تے بندیاں دے وچکار فاصلے ودھ گئے نیں۔انسان دا انسان نال رشتہ ٹھڈا جا رہیا اے پرانیاں قدراں مکدیاں جارہیاں نیں تے اوہدی تھاں خودغرضی، بےحسی تے مادہ پرستی نے مل لئی اے۔طبقاتی ونڈ نے نفرت نوں ودھا دتا اے تے اوہ لوک جو اک دوجے تے جان تیکر وار دیندے سن اج کتے نہیں لبھدے،سچائی، ایمان داری، ہمدردی تے احساس مک گیا اے۔

دوجیاں دے دکھ اتے رون والیاں اکھاں ہسیاں نیں
برساتاں وچ مسکیناں داڈھارا چوندا ڈھاا ے
نویں سال نوں اوسے ہوراک بلڈنگ نویں اساری اے
ہوس پرستاں اگے جیہڑا ڈھوئے ڈھونداڈھاا ے(34)

بندے اک دوجے توں اعتبار کھو کے آپ بے یقینی دا شکار ہوگئے نیں۔ بندہ مشین دا اک پرزہ بن کے رہ گیا غریب مہاتڑ بےروزگاری دے شکنجے وچ جکڑ کے بنیادی ضرورتاں پوریاں کرن توں قاصر نیں تے حساس دل پریشان نیں کہ:

کم تے سارے لے سانبھ مشیناں نے
بندے کرن گے کجھ ہور بنے گا کیہ(35)

بھکھ تے غربت توں ودھ عذاب ہور کوئی نہیں تے مشیناں دی حکمرانی پاروں حساس دل پریشان نیں کہ لوکائی بھکھی مرجائے گی۔

علی محمد ملوک ہوراں ایس دور دے مسائل نویکلے ڈھنگ نال پیش کیتے نیں۔ بےحسی تے عیاری ایس دور وچ عام اے اوس دا مہاندرا انج بیان کردے نیں۔

ایس سمے تے بے حسی دے بدل اینے آگئے

اپنے جسم دے اتوں لوکاں چم ادھیڑے آپے
آلیاں بھولیاں شکلاں والے جوکردپے چترائیاں
ذات خدادی حشر دیہاڑے کرنبیڑے آپے (36)

اک ہورغزل دامطلع تےمقطع ویکھوجھدے وچ زمانے تے چلی مادہ پرستی دی ہوانوں بیان کیتا گیا اے۔

سانوں حرف وفانہ لبھے
حسن کتاباں دے ورقے تھلے
سولھ ملوک سریرنوں ساڑن
غمدی تتی وادے بلے (37)

اج کسے دا دردی بن کے چلدیاں راہ وچ رکداکون
نفسونفسی دی دھپ اندر کسے دی خاطر سکداکون (38)

مادہ پرستی دے ایس عہد وچ ہر بندہ اپنیاں لوڑاں تھوڑاں پوریاں کرن دے چکروچ گھن چکر بنیا ہویا اے اپنے تن من نوں وسارے اوہ دوجیاں دادردی کیویں ہوسکدا اے اج غریب بندے دی حیاتی روٹی روزی دے دوالے گھمدی اے تے مالداراں دی ہوردھن جمع کرن دے گرد۔ اج کوئی سقراط نہیں کوئی منصور نہیں جو سچ بولن تے زہر پیون یا سولی چڑھن، ہر منکھ اپنے مفادوچ پھسیا ہویا اے جدیددوردے ایس المیے تے ساڈے حساس شاعراں کھل کے چانن پایا اے۔ڈاکٹر یونس احقر ہوراں دی غزل وچ وی ایہہ جدیدحسیت اپنے پورے تخلیقی رچاؤنال موجود اے۔جیویں کہ:

خورے ایتھے ورت گئی اے کیہ انہونی ذہناں نال
وادے موہڈے بیٹھیاں نوں وی ہولی جاپے اپنی چال
ایہدی زدچوں بچیاہویاکوئی وی پاسہ دسدانہیں
جھلی چارچوفیرے جاپے اکو تارہنیری لال (39)

یافیر ایس منظرنامے تے انج چانن پاؤندے نیں کہ:

سانوں اوہ وی قاصد نظری آئے نیں
بھکھ دے پاروں جیہڑے کاں کرلائے نیں
ایہہ وی دین اے ونوون رشنائیاں دی
اج بندے دے چار چوفیرے سائے نیں (40)

جدیدحیاتی داہر پکھ ڈاکٹر یونس احقر ہوراں دیاں غزلاں وچ جیوندی جاگدی حقیقت دے طورتے موجود اے۔اوہ

ایہدی منظر کشی کردیاں آکھدے نیں۔

رجیاں دے ٹوہ پھلے ہوئے نیں بھکھاں دے ساہ سکے نیں
کیہڑی تھوڑے ساری خلقت سولی اتے ٹنگی اے
بے حسی دے داہڈے کوڑے زہردی تلخی دسیا اے
جیہڑی کسے نوں ڈاہ نہ دیوے اوہو منزل چنگی اے
بوہتے چرلئی کوئی وی ایہدے اثروں بچ نہیں سکیااے
وگدی ہوئی ہوا نے ہرشے اپنے رنگ وچ رنگی اے (41)

قدراں دے بحران دے شاعر ڈاکٹر یونس احقر ہوراں صنعتی دور دی بحرانی کیفیت نوں غزلاں راہیں پیش کرکے لوکائی نوں اجتماعی شکست وریخت دااحساس دلایااے۔

ایس صنعتی دور نے گھٹیا، کوہجھیاں، جھوٹھیاں تے منفی ریتاں نوں عروج بخشیا اے تے ساڈے غزل گوشاعراں دھرتی دیاں ساریاں لطافتاں تے نزاکتاں مکن اتے ماتم کیتا اے تے دھرتی دے ناخداواں دیاں روحاں نوں جھنجھوڑن دا آہر کیتا اے۔

اجارہ داری تے سرمایہ دارانہ نظام:

اجارہ داری نوں انگریزی زبان وچ Monopoly آکھیا جاندا اے۔ ایہدا مطلب آکسفورڈ ڈکشنری دے مطابق انج اے۔

"The complete control of trade in particular goods or the suppply of particular service that is controlled in this way.....the complete control, possession of use of something that belongs only to one person or group and that other people cannot share."(42)

یعنی کسے چیز، شے یا خدمت اتے اک گروہ یا ایک شخص دی حاکمیت ہونا۔ معاشیات دے ماہراں نے ایہنوں معاشرے واسطے ناسور قرار دتا اے۔ کسے وی معاشرے، ملک یا سماج وچ اوہدوں تیکر ترقی تے خوشحالی نہیں آسکدی جدوں تیکر اوتھوں اجارہ داری دا خاتمہ نہ کیتا جائے۔ اسلام وچ صدقہ، زکوۃ، خیرات تے فطرانے دا تصور ایس کرکے ای دتا گیا تاں جے غریب لوکائی وی اپنیاں بنیادی ضرورتاں پوری کر سکے تے دولت چند ہتھاں وچ محدود نہ رہوے سگوں گردش کردی رہوے۔ جدوں کہ اجارہ داری اسلامی تصور دے الٹ ہوندی اے۔

"A market structare characterized by a single seller,

selling a unique product in market. In a monoply market, the seller faces no competition, as he is the sole seller of goods with noclose substitute".(43)

اجارہ داری تے سرمایہ داری اوہ روح فرسا ناسور نیں جہناں مہاتڑاں تے ہر سکھ دا در بند کر دتا اے۔

سرمایہ دارانہ نظام دی تعریف انج کیتی جاندی اے۔

"Capitalism is an economic and political system in which property, buisness and industry are owned by private individuals and not by the state".(44)

جدوں کہ "Merriam webster" ڈکشنری کے مطابق Capitalism دی تعریف انج کیتی اے

[illegible]

"Capitalism is also called free market economy or free enterprise economy, economic system dominant in the western world since the break up of feudalism, in which most of the means of production are privately owned and production is guided and income distributed largely through the operation of markets."(45)

معاشرے دے ایس ناسورا تے شاعر، ادیب تے دانشور خاموش نہیں رہ سکے۔ اوہناں حیاتی دیاں دوجیاں کوہجاں نال ایس نوں وی بے نقاب کیتا۔ نہ صرف بے نقاب کیتا سگوں ایس نوں جڑ توں پٹن واسطے واویلا کیتا۔ معاشرے دے پسے ہوئے غریب عوام نوں شعور دتا کہ اپنے حق نوں پچھانو تے اپنے حق واسطے جدو جہد کرو۔ پاکستانی زباناں دے شعرا نے اپنی اپنی زبان نوں اظہار دا وسیلہ بنایا تے لکھتاں راہیں اجارہ داری دے خاتمے لئی پرچار کیتا۔

پاکستانی پنجابی غزل گو شاعر وی کسے توں پچھے نہیں رہے۔ اوہناں اپنیاں غزلاں راہیں لوکائی نوں اپنے حقوق کھولین واسطے اکسایا۔ ایہ رویہ جدید پنجابی شعرا کول ای نہیں۔ سگوں مُڈھلے پنجابی شعرا کول وی موجود اے پر ایتھے اسیں جدید پاکستانی پنجابی غزل گو شاعراں دے کلام وچ اجارہ داری تے سرمایہ داری دے خلاف مزاحمتی رویہ تلاش کر دے آں۔

جدید پنجابی غزل دے بانی پیر فضل گجراتی کول ایس دا اظہار انج ملدا اے۔

فضل فرق زمیں اسمان دائے بھلا اوہدیاں میریاں نسبتاں کیہ

اوہ خزاں وچ پھلاں دی موج مانے، فصل گل وچ مینوں خار نہیں ملدے(46)

سانواں اک غم دی رات پئی جیہڑی مکن وچ آوے نہ
خبرے اوہ کیہڑیاں راتاں نیں جہناں دی سحر ہوجاندی اے(47)

گل میری نسبت کیتی اے اک نویں لباساں والے نیں
ایہ لیراں لتھا کدھرے دا کیہ چمبڑ وانگوں لیر گیا(48)
چڑھے چن 'نہ چڑھے پوہ دے مہینے
غریباں تے شباب آوے نہ آوے(49)

شاعری دیاں کئی پرتاں ہوندیاں نیں۔شاعر محض اپنا تخیل ہی بیان نہیں کرداسگوں اوہ حقیقت وچ تخیلاتی رنگ بھر کے ایس نوں دلکش بنادیندااے۔ظلم،غربت،استحصال تے پسماندگی معاشرے دیاں کوجھیاں حقیقتاں نیں پر ایہناں نوں شاعری وچ بیانن دا ڈھنگ نرالا ہونداا ے۔کدی کدی شاعر ایہنوں تشبیہاں تے استعاریاں نال واضح کرداا ے تے کدی نویاں علامتاں راہیں بیان کرداا ے۔نویاں ترکیباں تے نویں تلازمے وی شاعر دے تخیل دی اڈاری نوں ظاہر کردے نیں۔ شاعر ایس معاشرے دا فرد ہوون دے ناطے اپنے اندر احساس تے شعور رکھداا ے کہ معاشرے دے اندر ایس ماڑے تگڑے دی ونڈ نے عوام دی حیاتی برباد کیتی ہوئی اے۔اک پاسے لوکائی حیاتی دیاں بنیادی ضرورتاں وی پوریاں نہیں کرسکدی تے دوجے پاسے سرمایہ دار تے جاگیردار ہر شے حتیٰ کہ پیار محبت ورگے انمول جذبیاں دا بیوپار وی کردے پئے نیں۔ بقول ڈاکٹر رشید انور ہوراں:

ہن تے پیار خلوص وی ہو گئے سودائی بیوپاراں دے
ککھوں ہولا ہو جاویں گا نہ جا وچ بازاراں دے(50)

دولت دی ایس چکا چوند نے دلاں نوں زنگ آلود کر چھڈیا اے۔ دلاں اتے بے حسی دے تالے وجے ہوئے نیں۔بے حسی دے مارے ہوئے سرمایہ دار تے جاگیردار محبت، پیار تے خلوص نوں کھیڈ سمجھدے نیں یا فیر بکاؤ مال۔، پیار وفا تے خلوص والے لوک اوہناں اچیاں محلاں والیاں دے دلاں وچ کوئی نرم گوشہ نہیں بناسکدے۔اوہ دل جنہاں بارے بلھے شاہ آکھیا سی کہ دلاں وچ رب رہندا، اج دولت کدے نیں۔منافقت بے حسی تے آپودی نفرت نال بھرے ہوئے دلاں نوں صاف کرن دا ہر کوئی مائی دا لعل نہیں کرسکدا۔

رب نوں پوجن والی دیوی سولی چڑھ گئی دولت دی
من مندر دے کھنڈروچوں آن کے لاہوے جالے کون(51)

ڈاکٹر رشید انور سماج دے دکھاں دراں نوں دل توں محسوس کردے نیں۔اوہ چنگی طرح جاندے نیں کہ سماج وچ ایس امیر غریب دی ونڈ نے بے شمار لوکائی دی حیاتی اجیرن کیتی ہوئی اے۔ڈھڈ دا دوزخ بندے نوں پیار، محبت تے وفا دی

تھاں منافقت تے جوٹھ سکھا دیندا اے۔ روٹی روزی دی خاطر محنت کرن والے ایہناں جذبیاں توں عاری ہو گئے نیں۔ اوہ جاندے نیں کہ غریب عوام دل دے بھیڑے نہیں حالات دی چکی وچ پس کے ایہو جئے بن گئے نیں۔

سرمائے دیاں ایدھر ڈیناں مکر دے اودھر بھوت
لہوسکیا تے تھر تھر کنبے پیار وچکار خلوص(52)

یا فیر آکھدے نیں:

مہر، وفا، اخلاص دا رولا پیار بپار دا دوجاں ناں
پیت نگر دی منڈی وکچن پیتاں دے ونجارے جوٹھ
عدل، نیاں تے سانجھیاں پیڑاں لفظی گورکھ دھندے نیں
ہر ہر پر ہیا وچ میں ڈٹھا اے وگڑے کاج سوارے جوٹھ(53)

ڈاکٹر رشید انور ہوراں حیاتی دے ہر میدان وچ زرداراں نوں جھوٹ دے بل بوتے اتے اگانہہ ودھدے ویکھیا اے۔ نام نہاد ترقی کرن والے لوک سیاستدان وی نیں تے معیشت دان وی سائنس دان وی تے فن کاروی، مصنف وی نیں تے شاعر وی۔ اوہ ایس گل دے جانو نیں کہ زر دے زوراتے ٹھیکداری کرن والیاں نے ہر شے اپر اجارہ داری قائم کیتی ہوئی اے۔ خاص طور تے اوہناں نام نہاد شاعراں دی اجارہ داری تے طنز کیتی اے۔

اوہ جنہاں دیاں غزلاں وچوں فن دی کالک پھٹ دی پئی اے
زر دے زور مناون گے اوہ ویلے کولوں زور غزل دا(54)

سرمایہ دار اپنے سرمائے دے بل بوتے تے دنیا دی ہر چیز نوں وکاؤ سمجھدے نیں تے اوہناں دی نظر وچ روپے پیسے توں اڈ کسے شے دی کوئی قدر نہیں۔

راج دکان سجا کے بیٹھا وچ بزار خلوص
کیہڑے بھاء دا چاہیدا اے تینوں یار خلوص
دھرتی دا کوئی واسی مینوں توں نہیں لگدا یار
بن قیمت نہیں وکدا کدھرے ایتھے پیار خلوص(55)

گجرات دی دھرتی پنجابی ادب نوں زرخیز بنان والیاں دی دھرتی اے۔ ایس دھرتی دے شریف کنجاہی تے پیر فضل گجراتی ورگے سپوتراں نے پنجابی ادب دامان تے تران ودھایا۔ ایس دھرتی اتے جمن والے منشی عبداللطیف گجراتی وی غزل دے اچ کوٹی دے شاعر نیں۔ گجرات دے وسنیکاں نے اوہناں نوں ''گجرات دا بابائے پنجابی''(56) دا خطاب دتا۔ سماجی شعور رکھن والے ایس شاعر کول سماج دے دکھاں دا اظہار واضح ملدا اے۔ اقبال نجمی اوہناں دی غزل بارے آہندے نیں:

''......اوہناں دے شعراں وچ لوک درد دے احساس تے اظہار دیاں گلاں تھاں تھاں کھلریاں ہوئیاں ملدیاں نیں۔ کدھرے اوہ ایس تے جھردے نیں کے کدے

زرداراں نوں چتاوَنی دیندے ہوئے کہندے نیں 'ظالم اپنے وڈے پنے تے نہ کرن
ایڈا مان' تاریخ دی گواہی پواندے ہوئے اوہ زردار تے وڈیرے نوں ایہ وی کہندے
دسدے نیں:

مٹی نال مٹی ہو گئے بڑے فرعون چارنداں دے جیون اتے نہ پیا اینا ٹپ''(57)

اوہ معاشی صورتحال دے ڈاہڈے جان سن۔ سرمایہ داراں دا سرمایہ دنوں دن ودھدا جاون دی وجہ کیہ سی اوہ اوہناں دی نظر کولوں لکی چھپی نہیں سی۔

زردار نیں لیکن دنیا تے پی لیندے لہوناداراں دا
جھل جھولا اک خزاں دا جیوں رنگ چوس لوے گزاراں دا(58)

شاعر اپنے آلے دوالے کھلرے منظر دیانتداری نال پیش کردا اے۔ اپنے احساس نوں بیان واسطے کدی اوہ تشبیہاں، استعاریاں دا سہارا لیندا اے تے کدی علامتاں راہیں اپنے محسوسات محتاط طریقے نال دوجیاں تیکر اپڑا دیندا اے۔ دولت دی پوجا کرن والے معاشرے دا نقشہ اپنی غزل وچ انج الیکدے نیں کہ

شاید ہن اس جگ دے اندر کدھرے وگدی ہووے گی
سوہاں کڈھدے پھردے لوکی پیسیاں والی نہر دیاں(59)

ایہدی وجہ اے کہ پیسے والے بندے اپنی ریجھاں تے سدھراں رجھ کے پوریاں کرلیندے نیں جدوں کہ اوہ لوکائی جیہڑیاں بنیادی لوڑاں تھوڑاں واسطے ترسدی اے۔ اوہناں دیاں ریجھاں مٹی وچ مل جاندیاں نیں

جس دے پلے زر نہیں کاشر، اوہدیاں ساریاں سدھراں سکاں
ایہ ویلے دی چلدی چکی موٹھاں وانگوں دل جاندی اے(60)

امیر غریب دا فرق دنوں دن ودھدا جا رہیا اے۔ ماڑا بندہ ویلا ٹپان واسطے سو سو جتن کردا اے تے ایہناں اوکھیاں راہواں نوں عبور کرنا دل گردے دا کم اے۔

اچے گھر دی سانجھ تے کاشر کاہدا مان تے کیہ بھروسہ
کچے گھڑے توں بنگلے توڑی ہندا اے عمراں دا پینڈا(61)

رؤف شیخ جدید ترین غزل دا رجحان ساز شاعر اے۔ اوہناں دی غزل وچ اجوکے دور دی شہری حیاتی دا مہاندرا حقیقت پسندانہ انداز نال الیکیا گیا اے۔ سرمائے دی غیر مساوی ونڈ نے طبقاتی اونچ نیچ نوں جمیا جو کہ معاشرے دیاں برائیاں دی جڑ اے۔ اوہناں دی غزل دے ایس پکھ بارے عارف عبدالمتین انج تبصرہ کردے نیں:

''رؤف شیخ دا کلام صرف انسان دے پنڈ توں شہر تیک دے سفر نوں ای پیش نہیں کردا
سگوں اوہدے شہری ویلے دے سارے پاسیاں وی تصویر کشی کردیاں ہوئیاں اوہدے

دکھ،اوہدیاں سدھراں اوہدی طبقاتی سوجھ بوجھ دا اظہار وی کردا اے۔ دوجے لفظاں وچ اسیں کہہ سکدے آں پئی رؤف شیخ دی شاعری جدید انسان دے معاشرتی شعور دی ترجمان اے،جیہڑا اوہنوں انقلاب راہیں اوس معاشرے دا واسی بنا سکدا اے،جیہدے وچ طبقاتی اونچ نیچ تے اوہدے نتیجے وچ پیدا ہون والی لٹ کھسٹ داناں وی نہ ہووے گا جیہدے اتے محبت، بھائی چارہ،انصاف تے مساوات دا راج ہووے گا''۔(62)

انقلاب دے چاہیوان ایس غزل گو کول سانوں سرمائے داری دی نندیا تھاں تھاں لبھدی اے۔اوہ ایس گل دا شعور رکھدے نیں کہ پیار محبت ورگے انمول جذبے پیسے دے ترازو وچ نہیں تولے جاسکدے تے زر دی ہوس دی ماری لوکائی دے دلاں وچ محبت ورگا انمول جذبہ نہیں پنپ سکدا۔

نویں دور وچ دولت دے پجاریاں دی تعداد ودھدی جا رہی اے۔ اخلاق دا معیار دولت نوں متھ لیا گیا اے۔ زرداراں دے پچھے لوگ نسدے نیں تے اوہناں دے اشاریاں تے چلدے نیں۔ چڑھدے سورج نوں سلام کرن والے ایس معاشرے دی تصویر کشی رؤف شیخ ہوراں ایس طرح کیتی اے۔

نویں دور دی سب توں وڈی کمزوری اے دولت
اوتھے بھیڑاں لگدیاں جتھے دولت والے ہوندے(63)

یا فیر انج وی ہوندا اے کہ ماڑا بندہ دھتکاریا جاندا اے تے جے دولت دی دیوی اوہدے تے مہربان ہو جاوے تے سنگی وی رویہ بدل جاندے نیں۔

زردا عجب کرشمہ ڈٹھا نیڑے ڈھک ڈھک بہندا اے
سہک رہیا ساں اک مدت نوں جس دے کول کھلون لئی(64)

اج بندے نوں دولت دے ترازو وچ تولیا جا رہیا اے۔انسانیت دا معیار کدی تقویٰ، پرہیز گاری تے نیک اعمال ہوندے سی پر اج ایہ معیار گواچ گئے نیں۔ زمانے دی دھند نے ایہناں معیاراں نوں اپنی لویٹ وچ لے کے محض زر نوں انسانیت دا معیار بنا چھڈیا اے۔ایس شعر وچ رؤف جی ہوراں ایس سانجھے ول ہی اشارہ کیتا اے کہ دولت دی طاقت بندے دے دین، ایمان تے سوچ نوں بدل دیندی اے۔جس بندے اتے دولت دی دیوی مہربان ہووے ہر بندہ اوہدی پوجا کردا اے تے مہاتڑ کنا وی چنگا ہووے،اوہدی کوئی قدر نہیں کردا تے زردار یا سرمایہ دار دی ہر گل پتھر اتے لیک من لئی جاندی اے۔ رؤف شیخ ہوراں ایس گل نوں اک ہور تھاں انج بیان کیتا اے۔

اج دے دور وچ رؤف سیانے سی کے بیٹھے بلھ
ڈاہڈیاں دے ہتھ ڈور سے دی جو آکھن اوہ ٹھیک(65)

یا فیر مقابلے دی دوڑ دا ذکر کر دے نیں:

زورواراں تے وی اوہناں توں زورواراں دا پہرا اے
روح دے تو نبیاں وانگ اڈایا پتھراں نوں بھوچالاں نے(66)

سرمایہ داری تے اجارہ داری دے ایس عہد وچ شاعر کیہ ہر شخص مایوس اے۔ ایہ تلخ حقیقتاں بندے دے دل دا چین لٹ لیندیاں نیں پر ایہو جئے سمے آس دا دیوا من اندر جگائی رکھن والے ہی بھلے ہویاں نوں منزلاں ول ٹور سکدے نیں۔

ایس ہنیرے پچھوں رہنا فیر ہمیشہ چانن
نویں حیاتی پئی اڈیکے موت دے زہراں اندر
اوڑک اوہدے پیریں پینڈے جندڑی دے سکھ سبھے
جس بلہاں تے ہاسے رکھے سمے دے قہراں اندر(67)

مادیت پرستی:

سائنسی ایجادات دے ودھن نال صنعتی دور دا مڈھ بجھا تے بیروزگاری، سرمایہ داری تے مادیت پرستی صنعتی وسائنسی دور دی دین اے۔ ملکاں وچکار فاصلے سمٹ گئے تے رشتیاں وچ دوریاں ودھ گئیاں مادیت پرستی دے ایس ویلے وچ ہر کوئی اپنے من دیاں سدھراں تے تن دیاں آسائشاں پاون لئی جدوجہد کردا پیا اے۔ اپنے من اندر مال و دولت دی ہوس دا بوٹا لا کے اوہدی آبیاری واسطے منافقت تے خودغرضی دا پانی دے رہیا اے۔ ویہویں صدی دے وچکارلے سمے مادیت پرستی کھل کے ساہمنے آئی تے شاعراں کول ایہہ نواں احساس شاعری راہیں وی ظاہر ہوون لگا۔ غزل جس نوں سوہل ملوک جذبیاں دا ترجمان متھیا گیا سی تے جس دی زبان کومل تے لطیف ہوندی سی زمانے دی کڑواہٹ ایہدے اندر وی گھل گئی۔ حیاتی دا ایہہ پکھ غزل دی فکر وچ ڈاہڈی تبدیلی دان کر گیا۔ ہن غزل دے اکھر وی زہریلے ہو گئے تے فکر وی۔ جدید حسیت نوں اجوکے ہر غزل گو نے اپنے فکر دی اساس بنایا اے۔ جدید غزل دے بانی پیر فضل گجراتی دی غزل بھاویں اوس دور دے پرانے احساسات تے فکر دی نمائندہ اے جدوں بندے دی سوچ اوہدی ذات تیکر سی۔ حسن و عشق دے معاملات تے ہجر تے دوری دا کرب ذات توں لے کے کائنات دا دکھ سی پر اوہ وی اپنی غزل وچ انجانے وچ ای سہی، جدید حسیت نوں کتے نہ کتے ظاہر کر گئے نیں۔

اوہلے وچ جس دے ہوندیاں نیں غرضاں اوہ الفت ٹھیک نہیں
جس پاروں کڈے جاندے نیں مطلب اوہ چاہت ٹھیک نہیں (68)

دولت مند بنن واسطے کجھ لوگ انتاں دے جتن کردے نیں۔ اوہ اپنی ذات، خاندان تے سماج دیاں دان کردہ ذمہ داریاں نوں بھل کے بس اک سراب پچھے حیاتی دیاں ساریاں خوشیاں لٹا دیندے نیں، رشتیاں دی پچھان تے مان اوہناں توں کوہاں دور ہوندا اے۔ حیاتی دا ایہہ پکھ تنویر بخاری انج الیکدے نیں:

مرگیا تنویر ہوئی نہ کسے نوں وی خبر

نال دے کمرے وچ اوویں ریڈیو وجدا رہیا (69)

اج بندہ بندے کولوں انجان اے شہر تے شہر، پنڈ جیہڑے کہ کئی سنہریاں قدراں دے امین سن، اوتھے وی مادیت دے اژدھے نے ڈنگ مار کے اپنا زہر پنڈاں دیاں رگاں وچ سٹ چھڈیا اے ساڈا وسیب اج خزانیاں نوں پوجن والا بن چکیا اے روپے پیسے دی طاقت ہر عیب دی پردہ پوشی کر لیندی اے۔

زردا عجب کرشمہ ڈٹھا نیڑے ڈھک ڈھک بہنداا ے

سہک رہیا ساں مدت توں جس دے کول کھلون لئی (70)

ایہو جئے معاشرتی رویے رؤف شیخ ورگے حساس شاعر نوں حیران کر چھڈدے نیں۔ اک پر خلوص بندہ جہدی چاہت وچ کوئی غرض نہیں ہوندی اوہ لوکائی دا رویہ ویکھ کے دھنگ رہ جاندا اے حیاتی وچ پیار محبت ونڈن والے رؤف شیخ معاشرے دے ایس تضاد نوں اپنی غزل راہیں بیان کردے نیں تے چیخ پیندے نیں کہ پیار، محبت، خلوص انمول جذبے نیں ایہناں دا کوئی مل نہیں ہوندا۔

اوتھے اگ نہیں سکدا رکھ محبت دا

جیہڑی تھاں تے سکے ڈھالے جاندے نیں (71)

صنعتی تے مشینی دور وچ ہر چیز نوں پیسے نال تولیا جاون لگ پیا اے مادی آسائشاں پچھے لوکائی اپنی روح تیکر نوں رہن رکھن لگ پئی اے تے رحم تے مہربانی ماضی دے قصے بن گئے نیں۔

ہوس دے مارے نیں لوک کنے چمن اجاڑے، گلاب ویچے

ایہہ لوک کیہہ نیں جنہاں نے ایتھے کلی کلی دے شباب ویچے (72)

مادیت پرستی اج لوں لوں وچ سما چکی اے اپنیاں بے جا لوڑاں، تھوڑاں پوریاں کرن لئی چاہے کسے دا کنا وی نقصان ہو جائے ایہدی پرواہ کوئی نہیں کردا۔ اپنا الو سیدھا کرن واسطے دوسریاں نوں پیراں تھلے دب دتا جاندا اے، روح نوں گھائل کرن والے ایس منظر دا نقشہ علی محمد ملوک ہوراں خوب کھچیا اے تے انج دا اک منظر منظور وزیر آبادی ایس طرح الیکدے نیں۔

دھرتی ول انجانی خلقت آوے پئی

خورے کیہہ ٹٹیا قہر فضاواں تے (73)

انسان دی ایہہ دھرتی ہن شاعر نوں عجیب و غریب مخلوق جاپدی اے کیوں جے بندیاں دی دھرتی اتے انسانیت مکدی جارہی اے۔ خورے انسان وی مکدے جارہے نیں تے اوہناں دی تھاں انجانی خلقت قہر ڈھا رہی اے۔ ایہہ انجانی خلقت کوئی آسمانی مخلوق نہیں۔ دراصل مادے دے پجاری ایہہ لوک دنیا اتے اوہناں لوکاں دا جینا حرام کر رہے نیں جو قدراں دے چاہیوان نیں، جو ایس دھرتی نوں امن تے سکھ دا گہوارہ بنانا چاہندے نیں۔

محل جت دے جس اسارے ہون گے

ہر قدم تے روند مارے ہون گے
اوَن گے ساڈے جیہے منصف
جوٹھ تے سچ دے نتارے ہون گے(74)

ڈاکٹر رشید انور دا شمار اوہناں غزل گواں وچ ہوندا اے جنہاں آؤندی رت دی بھلک نوں سب توں پہلے محسوس کیتا۔ جدید حسیت دا ادراک رکھن والے ایس صاحب بصیرت شاعر نے زمانے وچ چلن والی لوبھ تے مادیت دی ہوانوں اوہدوں بے نقاب کیتا جدوں اجے پنجابی غزل وچ ایہو جئے موضوعاں تے لب کشائی کرن توں شاعر جھکدے سن پر اوہناں بڑے دھڑلے نال آکھیا کہ اج لوکائی سوہنیاں مورتاں توں سوا کجھ نہیں، اوہناں دے سینیاں وچ پتھر ورگا بے حس دل تے لالچ اے۔

جثّہ موم تے وچ دل پتھر، روپ وٹائے یاراں
پیار دیاں کرناں نوں کھاہدا، لوبھ دیاں دیواراں(75)

اپنیاں بے جا غرضاں نوں پورا کرن واسطے لوکائی دولت مند تے طاقتوراں دی پرستش کردی اے۔ رتاں دے بدلن نال لوکائی دیاں ترجیحات بدل جاندیاں نیں۔ چڑھدے سورج تے شام دا استعارہ ورت کے اوہ تھلے دتے گئے شعر وچ عوامی رویاں دی ترجمانی کردے پئے نیں کہ بندے اج کس طرح گرگٹ دی طرح رنگ بدلدے نیں۔

چڑھدا سورج ویکھ کے لوکاں گھر گھر جشن منائے
مینوں خبرے کیہڑی گلے چیتے آ گئی شام(76)

ڈاکٹر رشید انور ہوراں ایس مادیت پرستی دے دور دی صرف نندیا ای نہیں کیتی سگوں اوہ کھل کے بیان کردے نیں کہ چڑھدے سورج دی پوجا کرن والے اجوکے سماج وچ منافق لوکائی دی پچھان مشکل ہوندی جا رہی اے۔ صرف زردار تے طاقتور ہی منافق نہیں غریب لوکائی وی منافق اے۔ کدے تے مظلوم نشانہ ہی غریباں کولوں بندا اے۔ ایہدے پاروں معاملے بوہتے گھمبیر ہو جاندے نیں۔ الجھاؤ دے ایس سمے سلجھاؤ کدھرے وی نظر نہیں آؤندا۔ ایہ ول فریب نفرادیت دی سطح توں ودھدے ودھدے پورے معاشرے نوں اپنی لپیٹ وچ لے لیندے نیں تے فرد دی پچھان دا بحران ودھ کے قوم دے تشخص نوں الجھا دیندا اے۔

گل مستیوڑدی ٹردی مے خانے تک آ گئی اے
میخوراں نوں لے ڈوبن گے ہن جھگڑے دستاراں دے(77)

مادہ پرستی دے اج دے دور وچ لوکائی اپنیاں لوڑاں تھوڑاں پاروں اپنے مفاد دیاں گھمن گھیریاں وچ پھنسی ہوئی اے۔ اپنے حال توں بے خبر بندے زر دے پچھے پاگلاں وانگوں دوڑ لا رہے نیں۔ انسانی حیاتی محض دولت دی ہوس پاروں افراتفری دا شکار ہو گئی اے۔ دھن دولت دے خوابناک دھوکے نے انساناں نوں مدہوش کیتا ہویا اے۔ مصلحت پاروں ہر بندہ

اپنے مطب نوں پاون دی کوشش وچ دوجیاں دیاں سدھراں نوں پیراں تھلے روند دیندا اے۔خلوص تے پیار دا چانن ونڈن والے لوک بیتے ویلے دی دھوڑ وچ گواچ گئے نیں۔

ایہہ دنیا بس فریب نگاہ اے تے انسان دی حیثیت پانی دے بلبلے ورگی اے جہدی حیاتی دی مدت نہ ہون دے برابر اے پر لوبھ تے حرص ایس لحاتی حیاتی نوں رنگاں تے خوشبوواں دی تھاں کھلوتے پانی وانگوں بدبودار بنا دیندی اے۔ اپنے مفاد دے چکر وچ الجھ کے بندہ حق سچ توں لکا پھردا اے۔دوجیاں نوں امن آشتی دا درس دیندے نیں پر اپنیاں اکھاں تے مصلحت دی عینک دھر کے ایہہ بھل جاندے نیں کہ:

اِس پھل ورگے جسم تے
نت نہیں بہاراں رہنیاں(78)

پر ایس دھرتی تے مادے نوں پوجن والی ایہو جئی ہوا وگدی پئی اے جہنے ہر جثہ ون چھڈ یا اے۔لوں لوں زخمی کر چھڈ یا اے۔راہواں سنجیاں نیں تے چھاواں اگ ورگیاں نیں۔لوکائی کئی وار مایوسی دیاں اتھاہ گہرائیاں وچ ڈبدی چلی جاؤندی اے تے کوئی سکھ دا سنیہا دین والا نہیں دسدا، ہر نفس بے حال اے تے بے چینی روح تیکر اپڑ چکی اے۔

رتاں دے دروازے پتھر ہوگئے نیں
کالی بھور فضا اے تیرے شہر اندر(79)

روح تھیں کس دا سیر اے بابا
مطلب سب دا پیر اے بابا
میرای گلماں نہیں پاٹا
ہر کوئی لیرو لیر اے بابا(80)

کلاسیکل پنجابی شاعری ول جھات ماری جائے تے روحانیت تے تصوف ورگے موضوع چھائے ہوئے نیں پر زمانے تے مادی ترقی پاروں اوہ ہوا چلی کہ روحانیت تقریباً وسر کے رہ گئی۔اج پیر و مرشد دا سلسلہ غرض تے دولت دے گرد گھمدا اے۔سب دیاں غرضاں تے زرہی اوہناں دا مرشد تے رہنما بن گیا اے۔ایس بے درد سمے روح دی صفائی ول کوئی دھیان نہیں دیندا:

ویلا بے اعتبار جیہا اے
ہن تے پیار وپار جیہا اے
خورے کیویں دا اے موسم
ہر بندہ لاچار جیہا اے(81)

ویلے دی بے حسی تے بے اعتباری پاروں کوئی تے طاقتور ہو گیا تے کوئی کمزور تر ہو گیا پر اصل حقیقت ایہ نہیں۔ اصل حقیقت اے ہے کہ ہر بندہ ویلے اگے بے بس ہو کے رہ گیا اے۔ روح دی پراگندگی ایس سمے دی بخشش اے تے بظاہر سکھی نظر آون والے اندروں مطمئن نہیں۔ افراتفری تے بے چینی روح دا سکون کھو کے لے گئی اے۔

قصہ مختصر ایہ کہ صنعتی تے میکانکی ترقی نے مادہ پرستی نوں رواج دتا تے مادہ پرستی اج سماج دے لوں لوں وچ سما چکی اے۔ ہن کوئی قدر، کوئی ریت رسم باقی نہیں رہ گئی سوائے مادے دے۔ ایس واسطے بجا طور تے ایہ آکھیا جا سکدا اے کہ معجزیاں دا ایہ دور مادہ پرستی توں پچھانیا جائے گا۔

ترقی پسند تحریک تے پنجابی غزل:

ویہویں صدی وچ حیاتی دے دو میداناں وچ دو ہستیاں دے نظریات نے پوری دنیا نوں ہلا کے رکھ دتا۔ ایہناں وچ اک تے جدید نفسیات دا بانی فرائڈ سی جہدے نظریات نے انقلاب برپا کر دتا تے دوجے پاسے معیشت دے میدان وچ کارل مارکس دے نظریات نے نویں امکاناں دی دس پائی۔ کارل مارکس دے نزدیک دولت دی غیر مساوی تقسیم برائیاں دی جڑ اے۔ اوہدے نزدیک سرمایہ دار مزدوراں دی محنت مشقت دا جائز معاوضہ نہیں دیندا اوہ اک غاصب دی طرح مزدوراں دا حصہ کھا جاندا اے۔ کارل مارکس دا نظریہ سی کہ ''سرمایہ دار ظالم ہوندا اے تے مزدور مظلوم''۔(82)

کارل مارکس نال موڈھے نال موڈھا جوڑ کے اس ویلے دا روسی حکمران لینن آن کھلوتا۔ کارل مارکس دے نظریات تے لینن دی سوچ نے 1917 وچ روسی انقلاب برپا کر دتا۔ لینن نے روسی کمیونسٹ پارٹی دی بنیاد رکھ کے ایہہ ثابت کر دتا کہ ہن مظلوم عوام باشعور ہو چکی اے تے اپنے حقاں نوں پچھان کے دوجیاں کولوں کھوہ لے گی۔

کارل مارکس تے ایہدے سنگی فریڈرک اینگلز نے اپنا منشور ''کمیونسٹ مینی فیسٹو' دے ناں توں چھاپے چاڑھیا۔ کارل مارکس دے منشور توں اوس ویلے دی نوجوان نسل ڈاڈھی متاثر سی تے اوہدا اثر بتدریج ودھدا جا رہیا سی تے دنیا دے باقی ملکاں وچ وی مارکسزم دے اثرات ویکھے جا رہے سن۔ مارکسزم جدوں ادیباں تے شاعراں تے اثر انداز ہویا تے باقاعدہ اک ادبی تحریک بن کے ابھری۔ ویہویں صدی دے پہلے ربع وچ جیہڑے ہندوستانی نوجوان یورپی ملکاں وچ تعلیم حاصل کرن دے واسطے گئے ہوئے سن ایس تحریک توں ڈاہڈے متاثر ہوئے تے وطن واپس آ کے 1936ء وچ انجمن ترقی پسند مصنفین دے ناں توں ترقی پسند تحریک دی باقاعدہ بنیاد رکھی۔ ایس تحریک دے روح رواں سید سجاد ظہیر سن۔ ڈاکٹر جمال نقوی اپنی کتاب ''ترقی پسند تحریک کا سفر (پس منظر و پیش منظر)'' وچ لندن وچ ''انڈین پروگریسو رائٹرز ایسوسی ایشن'' نوں منظّم کرن واسطے بنیاد بنائے گئے منشور نوں بیان کر دیاں آہندے نے کہ

> ''ہمارا عقیدہ ہے کہ ہندوستان کے نئے ادب کو ہمارے موجودہ زندگی کی بنیادی حقیقتوں کا احترام کرنا چاہیے اور وہ ہماری روٹی کا، بدحالی کا، ہماری سماجی پستی کا اور سیاسی غلامی

کا سوال ہم اس وقت ان مسائل کو سمجھ سکیں گے۔اور ہم میں انقلابی روح بیدار ہوگی وہ سب کچھ جو ہمیں انتشار، نفاق اور اندھی تقلید کی طرف لے جاتا ہے۔قدامت پسندی ہے اور وہ سب کچھ جو ہم میں تنقیدی صلاحیت پیدا کرتا ہے۔اسی کو ہم ترقی پسندی کہتے ہیں''۔(83)

ایس تحریک دا مقصد لوکائی نوں حیاتی دیاں لوڑاں تھوڑاں تے کوہجھاں ول ادب راہیں پریر کے اوہناں نوں اوہناں دے حقاں دا احساس دلاناسی۔اصغر علی انجینئرؔ اپنے مضمون وچ ترقی پسند ادب دے خدوخال بوہتے نتارویں انداز وچ بیان کردے نیں۔

''ترقی پسند ادب کا نہایت ہمہ گیر ہونا ضروری ہے۔وہ حقیقت کی عکاسی بھی کرتا ہے اور حقیقت کو بدلنے کے عمل کی بھی۔وہ موجودہ حالات سے پیدا شدہ داخلی کرب کا بھی احاطہ کرتا ہے اور تبدیلی کے عمل سے پیدا ہونے والے کرب کا بھی۔وہ اپنا دائرۂ تخلیق نہ صرف داخلی دنیا تک محدود کرتا ہے اور نہ صرف خارجی دنیا تک ۔ادبی حقیقت دراصل ان دونوں کی تخلیقی وحدت کا نام ہے ۔صرف داخلی حقیقت پر مجذوب زور دیتا ہے اور صرف خارجی حقیقت پر طبقاتی اور سماجی علوم اب نہ محض مجذوب کی بڑ ہے نہ طبقاتی اور سماجی علوم کا سائنٹیفک نظریہ۔ادب اور خصوصاً ترقی پسند ادب داخلی اور خارجی حقیقت موجودہ اور ممکنہ حقیقت کے تخلیقی اظہار کا نام ہے''۔(84)

ایس تحریک دا مقصد انسان تے انسانیت دے تحفظ نوں یقینی بناناسی۔لوکائی نوں حقیقتاں دا ادراک کرا کے عمل تے انقلاب ول مہاڑاں موڑناسی۔انسان دے سماجی ومعاشی حقاں دے تحفظ دا احساس ابھارنا تے لوکائی نوں ایہہ شعور بخشنا ترقی پسند ادب دا مقصد سی۔

ادب برائے زندگی دا نعرہ لے کے ادب وچ داخل ہوون والی ترقی پسند تحریک نے برصغیر دیاں ساریاں زباناں تے اثرات مرتب کیتے۔1936 وچ برصغیر وچ ترقی پسند تحریک دی نینہہ رکھی گئی ایس تحریک دا بنیادی مقصد سیاسی،معاشرتی تے ادبی زندگی دیاں مہاڑاں نوں نواں رخ دیناسی۔ایس تحریک راہیں مزدور،غریب تے استحصال زدہ طبقے دے حقوق واسطے ادب راہیں آواز بلند کرناسی۔ایہدے منشور وچ ادب نوں زندگی دا ترجمان بناون اتے زور دتا گیا تے آکھیا گیا کہ

''ادبیات اور فنون لطیفہ کو قدامت پرستوں کی مہلک گرفت سے نجات دلائی جائے ان کو عوام کے دکھ سکھ اور جدوجہد کا ترجمان بنا کر اس روشن مستقبل کی راہ دکھلائی جائے جس کے لئے انسانیت اس دور میں کوشاں ہے۔ہندوستان کا نیا ادب ہماری زندگی کے بنیادی مسائل کو اپنا موضوع بنائے ۔ یہ بھوک ،افلاس اور غلامی کے مسائل ہیں''۔(85)

ہن چوں کہ غزل دا ہر شعر اپنی وکھری اکائی ہوندا اے ایس واسطے ایہدے وچ مسلسل مضمون نہیں لکھے جاسکدے ایس کر کے ایس تحریک دے مقصداں نوں پورا کرن لئی غزل ورگی صنف نوں مناسب نہ سمجھیا گیا کہ تے ترقی پسند شاعر غزل نوں چھڈ کے نظم ول الرے۔ کیوں جے اوہناں دا خیال سی کہ نظم وچ اوہ اپنے نظریات دا پرچار صحیح طریقے نال کر سکدے نیں۔ ایس سلسلے وچ ترقی پسند نقاد سید سبط حسن غزل دے بارے انج لکھدے نیں۔

''میں تو سمجھتا ہوں کہ غزل ایک تفریحی صنف ہے مقصدی اور تعلیمی اغراض کیلئے شعرا کو ہمیشہ غزل کو ترک کرنا پڑا ہے۔ جب کوئی بڑا فلسفہ حیات یا مسئلہ حیات پیش کرنا ہو تو نظم کہی جاتی ہے''۔(86)

ایہہ خیال سید سبط حسن ہوراں دا ذاتی خیال اے، غزل گو شاعراں غزل وچ وی ایس موضوع نوں سمویا تے خوب سمویا۔ جیویں کہ کشتہ ہوراں آکھیا اے۔

دھن والیاں نوں نیند کاہدی ساہوکاراں نوں چین آرام کاہدا
رہن مایا دے حسن وچ اہناں تائیں وٹ بسترے دے بن کے خار چبھدے
پیسے والیاں دی لوک کرن شوبھا جیہڑے کرن مزدوری اُہ کھاں چوری
پھریں کم توں جی چراوندا توں تینوں کیوں ہن درم دینار چبھدے (87)

ترقی پسند رویے نے پنجابی غزل دا گھیر چوکھا موکلا کیتا۔ غزل جیہڑی کہ سوہل ملوک جذبیاں دا بیان سی ہن مزدور کساناں تے مہاتڑاں دی ترجمان بن گئی۔ غلام یعقوب انور ہوراں اپنی غزل دے مہاڑ عوام ول موڑے تے عام ورتوں دے اکھراں نال غزل نوں شنگاریا۔ مظلوم تے مہاتڑ طبقے دی نمائندگی کردیاں ہوئیاں آکھدے نیں کہ

میری جھگی دے دیوے نالوں کوئی بجلی ودھ مٹیار نہیں
پر میں اک مہاتڑ کاماں واں کسے پنڈ دا لمبڑدار نہیں
ہتھ رکھ کے فکر دی جھنگی تے جد تا تا کرنا واں
اوہ کیہڑی جوڑی اے مصرعیاں دی جواڈن لئی تیار نہیں (88)

عارف عبدالمتین ترقی پسند تحریک دے رکن سن۔ اوہ لوکائی نوں چنگے کماں دا درس دیندیاں آکھدے نیں

کنڈے بیج کے توں پھلاں دی اُگن دی اُمید نہ رکھ
جو کجھ جندڑی دے پیالے وچ آپ نچوڑیا آپ چکھ (89)

افضل احسن رندھاوا دیاں غزلاں وچ ترقی پسندانہ سوچ نمایاں اے۔ اوہ اپنی غزل وچ صرف پاکستانی عوام دی گل نہیں کردے سگوں پوری دنیا دے مظلوماں دیاں محرومیاں نوں بیان کردے نیں۔ اوہناں دی خواہش ہے کہ دنیا سکھاں دا گھر تے امن دا گھوارہ بن جائے تے اوہ اپنی غزل وچ دنیا دی خوبصورتی نوں مکان والیاں دا ماتم وی کردے نیں۔

اُجڑی کنج تے کس اُجاڑی بھائی جی
دنیا نہیں سی ایڈی ماڑی بھائی جی
کنہے مدھیاں کوئی کلیاں پیراں ہیٹھ
کیہڑی دھرنے مہک لتاڑی بھائی جی(90)

غلام مصطفیٰ بسمل دی غزل وچ ترقی پسندانہ سوچ تھاں تھاں جھلکدی ڈٹھی جاسکدی اے۔

اسیں وی سر اٹھاواں گے سماں اوہ آن تے دیوو
زمانے نوں جھکاواں گے سماں اوہ آن تے دیوو
جنہاں دے کھنب صیاداں نے ہمیش نوچ لتے نیں
اوہ پنچھی فیر اڈاواں گے سماں اوہ آن تے دیوو(91)

ڈاکٹر بشیر عابد انقلابی سوچ رکھدے نیں اوہ دنیا تے جہالت، غربت دے نھیرے مکا کے ایتھے چانن کرنا چاہندے نیں۔ اوہناں دیاں غزلاں وچ ایہ وچار ویکھو۔

نیریاں دے شہر وچ رواج بن کے رہ گیا
مرا شعور چاننا سماج بن کے رہ گیا
نویں سویر دی بہار دا ابھردا آفتاب
کل کلی دے لب تے احتجاج بن کے رہ گیا(92)

امین راہی دی شاعری وی ترقی پسند سوچ دی عکاس اے۔ اوہناں نمایاں طور تے ترقی پسند سوچ نوں اپنی غزلاں وچ سمویا اے۔

بندے نوں نہ انج وچارا کر دیوو
مسئلے نوں نہ ایڈا بھارا کر دیوو(93)

یا فیر اک ہور تھاں تے لکھدے نیں کہ:

قبراں اتے دیوے بلدے ویکھے نیں
جھگیاں تے بلڈوزر چلدے ویکھے نیں(94)

پنجابی غزل دے جدید شاعراں کول ترقی پسندانہ موضوعات دی بہتات اے۔ اوہناں اپنے آل دوالے نوں غزلاں وچ بیان کیتا اے تے غم جاناں دی تھاں، غم دوراں نوں غزل وچ بیان کر کے غزل دا حسن ودھایا اے۔ ہر حقیقت پسند شاعر اپنے اردگرد پھیلیاں حقیقتاں توں وانجھا نہیں رہ سکدا تے جے اوہ ایہناں تلخ حقیقتاں توں اکھیاں بند کر لوے تے فیر اوہدی شاعری Objective realism دی حامل نہیں ہو سکدی۔

استحصال:

استحصال نوں انگریزی زبان وچ Exploitation آکھیا جاندا اے۔
فیروز الغات اردو وچ ایہدے معنی انج بیان کیتے گئے نیں۔
''استحصال۔(ا)۔طلب حصول۔حاصل کرنا۔(۲)۔چھین لینا۔(95)

آکسفورڈ لرنرز ڈکشنری مطابق Exploitation دا معنی ایہہ وے کہ

> "Exploitation,a siluation in which somebody treats somebody else in an unfair way, especially in order to make money from their work, The fact of using a situation in order to gain an advantage or to make money".(96)

اپر دتے گئے معنیاں توں ایہہ گل واضح ہوندی اے کہ فیروز اللغات وچ جامع معنی نہیں دتے گئے جد کہ آکسفورڈ لرنرز ڈکشنری وچ استحصال نوں تفصیلی بیان کیتا گیا اے۔یعنی کہ ایہو جئی صورت حال جہدے وچ کسے نال ناانصافی کیتی جائے خاص طور معاشرہ تے روپیہ پیسہ حاصل کرن واسطے۔دوجے لفظاں وچ اسیں کہہ سکنے آں کہ کسے دی کمزوری کولوں ناجائز فیدہ حاصل کرن داناں استحصال اے۔

عام طور تے استحصال دا لفظ کارخانہ داراں تے سرمایہ داراں دا تھوڑی اجرت تے بوہتا کم لین واسطے ورتیا جاندا اے۔کارخانہ دار تے سرمایہ دار تھوڑی تنخواہ تے مزدوراں کولوں چوکھا کم لیندے نیں۔اٹھارہویں صدی وچ انگلستان وچ صنعتی انقلاب آیا تے معاشرہ زرعی توں صنعتی سماج وچ تبدیل ہو گیا۔روزگار دے حصول دی خاطر لوگ جوق در جوق پنڈاں توں نکل کے شہراں ول آئے۔جدید ٹیکنالوجی دی بدولت مشیناں پہلے ہی مزدوراں دی تھاں سانبھ چکیاں سن۔دس مزدوراں دا کم مشیناں پاروں اک بندے نے سنبھال لیا۔مزید شہراں ول ہجرت پاروں مزدوراں دی کثرت نے سرمایہ داراں نوں من مانی دا پورا موقع فراہم کر دتا۔مزدوراں کولوں تھوڑی جہی تنخواہ تے بے تحاشا کم لیا جان لگ پیا۔کارخانہ دار خاص طور تے سوانیاں تے بالاں نوں کم تے لاؤندے کیوں جے اوہ مرداں دی نسبت گھٹ اجرت تے کم کرن نوں تیار ہو جاندے۔روسی مصنف گار جی سکھ نزارو۔(Georgishakh Nazrou) ایس صورت حال نوں انج بیان کردے نیں:

> "Vast wealth is concentrated in the hands of a few and the exploiting classes more and more live a parasitic life of Luxury. On the other hand, exploitation of the working class lends to grow fiercer

and the gulf between those who actually create all society is wealth and those who appreciate it, windens, that is law of capitalist accumulation".(97)

سیاست دان عوام دا استحصال کر رہے نیں تے نوکر شاہی وی استحصالی طبقے دا حصہ نیں پر حقیقت ایتھوں تیکر ای محدود نہیں، حیاتی دے ہر شعبے وچ استحصالی طبقے نال واہ پیندا اے حتیٰ کہ عائلی زندگی وی ایہدے توں بالاتر نہیں۔ حاکم ہوون دے دعویدار مرد ساڈے معاشرے وچ بوہت ساریاں تھاواں تے استحصالی نیں تے کئی وار آپو وی ایہدی زد وچ آ جاندے نیں۔ نوآبادیاتی نظام وچ وی محکوم طبقہ استحصال دی زد وچ آوندا اے تے طاقتور ریاستاں وی کسے نہ کسے رنگ وچ کمزور ملکاں دا استحصال کر دیاں نیں۔ قصہ مختصر ایہہ کہ معاشرے دا کوئی شعبہ ایہدے توں وانجھا نہیں۔ ساڈا اجو کا عہد بحران دا عہد اے۔ ایتھے پرانیاں قدراں مٹ گئیاں نیں تے نویاں قدراں جے کر پرانیاں قدراں توں جمدیاں یا اوہناں نال کوئی جڑت رکھدیاں تے خورے ایہہ بحران نہ جمدا پر نویاں پنپن والیاں قدراں دا کوئی ماں پیو نہیں۔ ایہناں دا کوئی دین ایمان نہیں تے جے کر دین ایمان ہے تے اوہ پیسہ، دولت، زر تے طاقت اے۔ آپا دھاپی، خود غرضی تے نفسا نفسی بندے نوں اپنی ذات توں ہٹن نہیں دیندی۔ بندہ اپنیاں لوڑاں تھوڑاں پوریاں کرن واسطے کتے جابرا اے تے کتے مجبور۔ قناعت تے جبر ساڈے کولوں رس گئے نیں تے لالچ، حرص تے غرض دا سپ اپنا پھن کھلارے ساڈے ول لپکدا اے تے اسیں اوہدے غلام بن جانے آں۔

اُس بنگلے دے متھے اتے ساڈا کتے وی ناں نہیں آیا
ساری عمراں جس بنگلے دا گارا اٹاں ڈھوندے رہے آں(98)

علی محمد ملوک ایس دھرتی وچ آون والیاں اقتصادی، مالی، سیاسی تے سماجی کمزوریاں نوں اپنیاں غزلاں وچ سموندے نیں تے کدھرے اوہ ایمائیت کولوں وی کم لیندے نیں تے کدھرے انج لگدا اے کہ بے ساختہ ای اوہ ایہناں برائیاں تے کمزوریاں نوں شعراں دا رنگ روپ بخش دیندے نیں۔

جدید تر پنجابی غزل دا نہایت معتبر حوالہ رؤف شیخ نیں۔ اپنے سماج دی ناہمواری، بے چارگی، غربت جہالت تے استحصالی رویے ویکھ کے اوہناں دا دل بے چین ہو جاندا اے تے روح تڑف جاندی اے، اپنی ایس تڑف تے بے چینی نوں اوہ غزل وچ سمو کے ساری خدائی دی واج بنا دیندے نیں۔

غیراں دے ہتھاں وچ ایڈے سستے مل نہ وکدے
جے نہ بھکھاں بھنگڑے پاندیاں جے نہ فاقے ہوندے(99)

معاشرے دیاں کوجھیاں حقیقتاں رؤف شیخ جی دیاں اکھیاں کولوں اوہلے نہیں۔ اوہ جاندے نیں کہ بھکھ تے غربت بندے کولوں ہر کم کروان تے مجبور کر لیندیاں نیں تے مہاتڑ اپنیاں لوڑاں پوریاں کرن واسطے زرداراں دے ہتھ وچ

کھڈونا بن جاندا اے۔گل ایتھوں تیکر ہی نہیں، تیجی دنیا دے غریب ملکاں دا شمار وی استحصال زدہ ملکاں وچ ہوندا اے کیوں جے صرف روٹی دے بدلے ترقی یافتہ قوماں اوہناں دا استحصال کر رہیاں نیں۔

نہ کھونا، نہ کھیسے کٹنا نہ ڈاکہ نہ چوری

سب توں وڈا جرم ایس دور وچ بندے دی کمزوری(100)

رؤف شیخ مظلوم طبقے دے حق وچ تے استحصالی طبقے دے خلاف آواز چکدے نیں اوہ اپنے قلم راہیں جہاد کردے نیں، معاشرے دیاں کوہجھاں نوں بڑی نڈرتا نال بے نقاب کردے نیں سماج دیاں منفی قدراں دی پردہ پوشی اوہناں دا وطیرہ نہیں تے نہ ہی اوہ ایتھے ایمائیت دا سہارا لیندے نیں تے حقیقت نوں ون سونے لباساں وچ ولیٹن دی بجائے بلا واسطہ آکھدے نیں کہ:

زوراوراں نے ہر بوہے تے اپنا ناں لکھ لتا اے

اوہ سڑکاں تے رلدا پھردا اے جس نے شہر وسایا اے(101)

رؤف شیخ دی غزل چ سرمایہ دارانہ نظام دی نندیا کیتی گئی اے تے اوہ غریباں تے مزدوراں دی حالت زار دا سبب ایس نظام نوں سمجھدے نیں، مزدور حیاتی دیاں لوڑاں تھوڑاں پوریاں کرن واسطے ان تھک محنت کردا اے تے ایہناں دی خون پسینے دی کمائی دا فیدہ سرمایہ دار چکدے نیں، اوہناں دا مال وزر دن بدن ودھ رہیا اے تے مزدوراں دیاں اوکڑاں ودھ رہیاں نیں۔

دھپاں دے وچ میرا جثا اجے تے سڑ دا رہندا اے

حالی میرے تیک نہیں اپڑے جیہڑے سوتر کتے نیں (102)

استحصالی طبقہ مزدوراں دی محنت دا پھل وصول کردا اے اتے عیش وعشرت نال حیاتی دے دن پورے کردا اے خورے اوہ مزدوراں تے غریباں دی دنیا توں واقعی انجان ہوندے نیں یا فیر انجان ہون دا ڈرامہ کردے نیں پر حقیقت تے ایہہ ہی اے کہ غریب مزدور ڈھڈ دا دوزخ بھرن واسطے ایہناں سرمایہ داراں دے ہتھاں وچ کھڈونا بن جاندا اے ۔منظور وزیر آبادی ورگے شاعر ایہہ صورت حال ویکھ کے چپ نہیں رہ سکدے تے بے ساختہ اوہناں دے دل وچوں آہ نکلدی اے۔

اوہناں نوں وی رب کرے کھان ہنیرے

تھاں تھاں اتے جیہڑے دیوے پان ہنیرے (103)

یا فیر استحصال زدہ طبقے دی منظر کشی انج کردے نیں:

بڑے کمال دے ظالم نیں لوک ایتھوں دے

لہو نچوڑ کے جسماں وچ جان لبھدے نیں(104)

آزادی سمے سادہ لوح عوام دا خیال سی کہ پاکستان بنن توں بعد خوشحالی دا دور دورہ ہوئے گا تے وطن عزیز وچ امیر، غریب تے جاگیردار تے کمی کمین دا فرق مک جائے گا۔ پر آزادی دے بعد عوام نے محسوس کیتا کہ صرف مالک بدلے نیں، نظام اوہی اے ایہدے وچ کوئی تبدیلی نہیں آئی:

آزادی لئی سرد تے پرکاہدی اے آزادی
اج وی تھاں تھاں زرداراں نے کامے گروی رکھے(105)

ایس سماج وچ استحصالی طبقہ بدستور استحصال کردار ہیا تے اوہناں دا ظلم وستم تے کانی ونڈ شاعراں نوں بے حد دکھی کر دیندی اے۔ طاقت دا ناجائز استعمال تے زرداراں دی ودھدی ہوئی ہوس نے ایس معاشرے وچ اینی گھٹن پیدا کردتی اے کہ مجبور لوکائی دا جینا دوبھر ہو گیا اے۔ ناانصافی تے طاقت دے توازن دے وگڑن نال لوکائی گلہ کردی اے کہ:

کوڑ کرتاں موہرے زہراں سادھاں لئی نیں ایتھے
مشری امر ت چوراں لئی اے تیرے شہر دے اندر
جھڑے ساریاں حداں توڑن ظلم تے ظلم کماون
ہوندی اوہناں نال ای رئی اے تیرے شہر دے اندر(106)

گل صرف پرولتاریہ تے بورژوا طبقے دی نہیں، عملی حیاتی دے ہر میدان وچ استحصال دا چال چلن عام اے تے فیر تیجی دنیا دے ملکاں وچ ایہہ چلن ترقی یافتہ ملکاں دے مقابلے وچ ودھ اے تے سادہ لوح تے ناسمجھی پاروں عوام الناس لٹی جاندی اے تے دوجے پاسے مجبوری دی ماری لوکائی استحصالی طبقے دے ہتھ چڑھ کے ظلم دی چکی وچ پس جاندی اے۔ بورژوا طبقے توں علاوہ طاقت دا نشہ وی استحصالی طبقے نوں اکسانداا اے کہ اپنے ماتحتاں دا استحصال کیتا جائے تے اوہناں دیاں مجبوریاں تے عدم واقفیت دی بناں تے اوہناں نوں ظلم دا نشانہ بنایا جائے۔ اپنے ماتحتاں دی تذلیل دا کوئی ویلا استحصالی طبقہ ہتھوں نہیں جان دیندا۔

پنجابی غزل چوں کہ اجو دے دور دی آئینہ دار بن چکی اے تے حیاتی دیاں تلخ وشیریں یاداں ایہدے من اندر چھپدیاں جا رہیاں نیں تے شاعراں کول حیاتی دا کوئی وی پکھ اوہلے نہیں۔ اوہ جو کجھ ویکھدا اے جیویں تے جو کجھ محسوس کردا اے اوس نوں بڑے دھڑلے نال اپنیاں تخلیقاں وچ سمو کے پیش کر دیندا اے۔ رؤف شیخ ہوراں استحصالی طبقے دیاں کرتوتاں توں پردہ چکدیاں آکھیا اے کہ:

رتبہ ملیا تے رتاں دے بدل گئے نیں لہجے
پیسہ لبھیا تے سمیاں دیاں بدل گئیاں نیں ٹوراں
جنگل دا قانون پرت کے شہر وچ لاگو ہویا اے
عزتاں دے نال رہ نہیں سکنا ہن ایتھے کمزوراں (107)

انج ای اک ہور غزل وچ استحصالی رویہ ایس طرح بیان کردے نیں کہ:

رتبے دی پوڑی تے چڑھ کے غرضاں پھیل گئیاں
بوہے دی تختی کیہ بدلی لہجہ بدل گیا(108)

آزادی توں بعد دے جدید دور وچ لوکائی وچ علم دی روشنی دے پھیلن نال تے میڈیا دے آزاد ہون نال عام طور تے ایہہ تصور کیتا جاندا اے کہ ہن باشعور تے تعلیم یافتہ عوام کسے دھوکے وچ نہیں آ ئے گی۔ استحصالی طبقہ وی جان چکیا اے کہ اجو کے دور دی لوکائی نال کوئی وی دھروہ نہیں کر سکدا اوہ اپنے حقاں نوں پچھان کے کھولین دا ول جاندے نیں پر صورت حال ایہدے برعکس اے۔ غریب عوام تعلیم یافتہ ہو کے وی معاشرے دے ایہناں ناسوراں اگے لب کشائی نہیں کر سکدی تے جے کوئی جرات مند، باہمت ایہہ جرات کر لیندا اے تے فیر حیاتی اوہدے واسطے حیاتی تختہ دار توں گھٹ نہیں اوہنوں جیوندے جی ماردتا جاندا اے یا فیر کئی طرح دیاں تہمتاں لا کے تے جوٹھ دے پھندے وچ پھسا کے اوس نوں زہر دا پیالہ پین تے مجبور کر دتا جاندا اے تے تھاں تھاں کھلریاں حیاتی دیاں ایہہ داستاناں بغیر انجام توں مک جاندیاں نیں تے ارسطو دا '' Poetic Justice '' ایہناں لوکاں دا مقدر نہیں بندا۔ ایہہ صرف خام خیالی اے کہ استحصالی طبقہ دنیا توں مک گیا اے ایہہ اوہ ناسور اے جیہڑا کسے نہ کسے رنگ وچ لوکائی دا سکون تے چین غارت کر رہیا اے:

استحصالی طبقہ جے کرایس دھرتی توں مکیا اے
اوہ فرکون نیں جیہڑے ساڈے لہوناں مٹی گون پئے(109)

قدرت نے ہر بندے نوں اک طرحاں دیاں نعمتاں تے رحمتاں نال نوازیا اے ایہدے وچ نکے وڈے امیر غریب تے کالے، گورے دی کوئی قید نہیں پر انسان نے قدرت دیاں نعمتاں نوں وی زر تے طاقت دے بل بوتے اتے اپنے تیکر محدود کر لیا اے، استحصال دی ایس صورت نوں دھپ دا استعارہ ورت کے رؤف شیخ ہوراں انج بیان کیتا اے۔

اچیاں اچیاں کندھاں ڈک لئی سورج دی رشنائی
ساڈے رب دی ونڈی دھپ وی ساڈے گھر نہیں آئی(110)

اچیاں کندھاں تے سورج دی رشنائی استحصال دے استعارے نیں، ایہہ اوہ پاڑا اے جو بندے نے قدرت دیاں دتیاں نعمتاں اک دوجے کولوں کھو کے آپو وچ معاشرتی ناہمواری پیدا کر لئی اے، ایہہ استحصالی طبقے دا مکروہ رویہ بے نقاب کر دی اے، سرمایہ دار جس نوں کارل مارکس نے بورژوا طبقے دا ناں دتا اے، اوہ طبقہ اے جو قدرت دی عطا کیتی ہوئی ہر نعمت تے صرف اپنا حق سمجھدا اے تے حیاتی دی ہر سہولت محض اپنا حق سمجھ کے لطف اندوز ہوندا اے، ایس رویے تے حساس بندے چیخ اٹھدے نیں کہ:

علم تجربہ اک دوجے نوں دونویں تکدے رہ گئے
ہر شعبے تے پہرہ لگیا ایسراں زورواں دا(111)

علم تے دانش کسے دی میراث نہیں۔ ایہہ رب دیاں عنایت کیتیاں اوہ شیواں نیں جس نوں چاہے نواز دے پر ایس

بے درد سمے علم تے دانش دے حامل تجربہ کار انسان وی استحصالی طبقے دے سامنے بے بس نیں۔ طاقتور طبقہ اپنی طاقت دا ناجائز استعمال کر کے ہر شعبے وچ کالیاں بھیڑاں دے روپ وچ موجود اے جہدا نتیجہ تنزلی دی صورت برآمد ہور ہیا اے پر ذاتی تے لحاتی فائدیاں دی خاطر تے جھوٹھیاں اناواں دی خاطر زورواں نے ہر شعبہ زندگی وچ اجارہ داری قائم کرلئی اے تے عقلمنداں تے تجربہ کاراں نوں کھڈے لائن لا دتا اے جہدے تے ایہہ لوک بے بسی، مجبوری تے لاچاری دی تصویر بنے منہ تکدے پئے نیں تے اوہناں دی تھاں کم نظراں تے کم ظرفاں نے مل لئی اے۔

جرم دی شاہدی لبھدے رہے نیں مجرم نوں نئیں پچھیا
کسے نتیجے تے نئیں پجیا جرگہ کم نظراں دا(112)

جدوں نا تجربہ کار، کم فہم تے علم و عقل توں پیدل لوکائی اپنی دولت دے زور تے غالب آجاندی اے تے فیر انصاف دے تقاضے پورے نہیں ہوندے، سماج وچ ابتری پھیل جاندی اے تے جنگل دا قانون انساناں دی بستی وچ عملی طور تے نافذ العمل ہو جاندا اے، ایس روح فرسا منظر نامے وچ لوکائی بنیادی انسانی حقوق نوں اڈ دا تکدی رہ جاندی اے۔

ہتھ ودھا کے خورے کدوں کھرونڈے مارلوے
ہر کوئی ایتھے پونچے کنج کے بیٹھا لگدا اے
ایس پاسے دے سارے لوکی سہمے سہمے نیں
ایدھر کسے ہوئی شے دا پھیرا لگدا اے(113)

ایس صورت حال توں عدم تحفظ دا احساس لوکائی دے من اندر پنگردا اے تے ایہہ اوہناں نوں دیمک دی طرح اندروں کھوکھلا کری جاندا اے ہولے ہولے ایہہ گھن اوہناں نوں کھا جاندا اے تے چنگے دناں دی آس وچ رت بدلن دی خوش خبری دے منتظر اکھیاں میٹ کے معجزیاں نوں اڈیکدے رہ جاندے نیں۔

نہ اوہ کرماں والا آیا نہ مکے ادھر یویں
منزل دی راہ تکدیاں تکدیاں بن گئے روگ تھکیویں(114)

کسے ان دیکھے مسیحا دی منتظر لوکائی انتظار دی سولی تے ٹنگی ہوئی اے تے خورے حالی کد تیکر ایہہ روح فرسا انتظار اوہناں دا مقدر بنیا رہوے پر ایہہ اک عالمگیر سچائی اے کہ "Ugliness is a mother of beauty" ایسے عالمگیر سچائی نوں اپنے شعور دی زینت بنا کے ساڈے غزل گو شاعراں انقلاب، رجائیت تے چنگے دناں دی آس لوکائی نوں دتی اے۔انتظار دی صعوبت، غم دے تلخ لمحے یقیناً اک دن خوشی، کامیابی و کامرانی دے حسین وقت وچ بدل جاون گے پر گزرے ویلے دیاں روح تک نوں زخمی کرن والے کماں تے گلاں دی اذیت دا کفارہ کون ادا کرے گا ایہو جئی صورتحال وچ کئی وار تے شاعر ناامید ہو جاندے نیں کہ:

اس دھرتی دا انت کدے وی خیر دا ہونئیں سکدا
صدیاں دے جگراتے کٹے جتھے بے تقصیراں (115)

پرشاعر ایس گل دا جانوا ے کہ کیہڑیاں تدبیراں کرکے ایس دھرتی نوں امن، سکون تے پیار محبت دا گھوارہ بنایا جاسکدا اے اوہ طبقاتی ونڈ دا خاتمہ اے یا فیر اعلیٰ اخلاق تے حسن سلوک دی بدولت ایس دنیا نوں سکھاں دا گھر بنایا جاسکدا اے:

ایہہ دھرتی وی جنت وانگوں سکھاں دا گھر ہندی
جیکر تکڑا چنگا کردا، ماڑے نال سلوک(116)

عدم مساوات سماج وچوں مک جائے تے اسلامی تعلیمات تے عمل کیا جائے کہ رسول پاک ﷺ نے فرمایا کہ اپنے غلام نال وی اوہو ورتارا کیتا جائے جو تسیں چاہندے او کہ تہاڈے نال کیتا جائے تے فیر معاشرہ امن و آشتی دا مرکز بنے گا بقول منظور وزیرآبادی:

اوہدے میرے اک مک ہون چ بس اکو دشواری اے
میں مجبوری دا پتلا واں اوہدے ہتھ مختاری اے(117)

اللہ پاک نے بندے نوں دنیا وچ اپنا نائب بنا کے بھیجیا اوس نوں اختیار تفویض کیتا کہ اوہدے دتے ہوئے اختیارات دا استعمال اپنی حد اندر رہ کے جائز طریقے نال کرے تے دنیا دی ہر جمہوریت وچ ایس گل دا اقرار کیتا گیا اے پر عملی طور تے ایہدا اطلاق کدی نہیں ہویا تے ایہوای اکو وجہ اے جس پاروں دنیا وچ بے چینی، نااتفاقی تے دوجے ناسور جمدے نیں۔ منظور وزیرآبادی ہوراں وی ایس شعر وچ ایس گل دی دس پائی اے کہ اختیارات دا جائز استعمال ہی استحصال توں بچا سکدا اے تے فیر ہی دنیا امن وامان تے پیار محبت تے اتفاق دا مرکز بن سکدی اے تے جے زمانے دا ایہو چلن برقرار رہیا تے فیر سادہ لوح تے مظلوم لوکائی سورجاں دے ہوندے ہوئے وی پالے ٹھردے رہن گے۔ بقول اکرام مجید صاحب:

کجھ لوک انج لیکھاں ہتھوں ہرن پئے
رہ کول سورجاں پالے ٹھرن پئے
اکسار کجھ دناں توں بدل ورہن پئے
دل نیویاں گھراں دے ہوکے بھرن پئے(118)

سرمایہ دارانہ نظام نے استحصال تے طبقاتی ونڈ نوں پروان چڑھایا امیر امیر تر تے غریب غریب تر ہوندا گیا سرمایہ دار مزدوراں دی محنت دا پھل وصول کردا اے تے اوہدا سرمایہ ودھدا اے تے غریب مزدور جو ایس سرمائے نوں ودھان دا سبب بندا اے، اوہدی حالت زار بہتر نہیں ہوندی، ایس گل نوں اکرام مجید ہوراں سورجاں کول رہ کے پالے ٹھرن نال تشبیہ دتی اے۔ دوجے شعر وچ بدل دے ورہن نوں غریباں دیاں مشکلاں دا استعارہ بنا کے پیش کیتا اے کہ مہاتڑ بندہ حیاتی دیاں بنیادی ضرورتاں وی پوریاں کرن توں قاصر اے تے ایہو جئے حالات وچ کوئی ناگہانی آفت یا اچانک ضرورت پے جان تے اوہناں دے دل تے جو گزردی اے ایہہ اوہ ہی جان سکدے نیں۔ ڈاکٹر رشید انور ہوراں مہاتڑ طبقے دی دلی کیفیت ایس

طرح آشکار کیتی اے۔

عجیب سمیاں دے ڈھنگ ویکھے، عجیب دنیادے رنگ ویکھے
کسے دے بوہے بہارنچے، کسے دے ویہڑے خزاں دے ڈیرے
خدایادنیادی ریت کیہ اے ،ایہہ تیری دنیا پیت کیہ اے
غریب دکھیادے کھوہ کے ہاسے موج لٹدے نیں کیوں لٹیرے(119)

جدوں بندہ ویلے دے ناخداواں کولوں مایوس ہوجاندا اے تے فیر رب ول دھیان کردا اے تے اپنے خالق نال شکوہ کناں ہوجاندا اے تے اوہدے سامنے اپنے من داغبار کڈھ کے رکھ دیندا اے۔ایس شعر وچ ڈاکٹر رشید انور ہوراں اپنے من دی ہواڑ خود کلامی دے انداز وچ شکوہ کناں ہو کے کڈھی اے تے استحصالی طبقے دے رویےنوں بےنقاب کیتا اے کہ غریباں دی محنت دا پھل اوہ وصول کردے نیں تے غریباں دیاں خوشیاں کھوہ کے مزہ کردے نیں۔

کندھاں ات ہنیرے دیاں ڈھاہ کے وی میں قید رہیا
چن چڑھیا تے میرے گردے چانن کندھ اسارگیا(120)

غریب تے مہاتڑ لوکائی اپنیاں لوڑاں تھوڑاں پوریاں کرن واسطے محنت کردی اے تے ایس ان تھک محنت داصلہ اوہناں دامقدرنہیں بندا کیوں جے جدوں پھل ملدا اے تے اوہ سرمایہ دار تے کارخانہ دار وصول کردا اے تے مزدور بےچارہ اوہدے چانن توں محروم کردتا جاندا اے ایتھے چن استعارہ اے مزدوراں دی محنت دے اوس صلے دا جو استحصالی طبقہ وصول کردا اے۔

سائنسی دور دے آغاز وچ لوکائی نے ایہہ سہانے سفنے ویکھے کہ ایہہ ترقی غربت، جہالت تے بیماری مکادیوے گی تے ایہدی تھاں خوشحالی تے امن وسکون دا دور دورہ ہووے گا۔کوئی غریب بھکانہیں مرے گا پر ہویا کیہ؟ بیماریاں داعلاج دریافت ہوگیا تے ایہدے توں مستفید صرف سرمایہ دار ہو سکے۔اوہناں واسطے مہنگے اسپتال بن گئے ،ائیرایمبولینس تیکر وجود وچ آگئی پر مہاتڑ غریب وچارہ پہلے دی طرح ہی ایڑیاں رگڑ رگڑ کے جان دے رہیا اے۔سرمایہ داراں اوہدی محنت توں سرمایہ کما کے اپنے لئی حیاتی دی ہر سہولت خریدلئی تے غریب روٹی روزی پوری کرن دے بھنور چوں ہی نہ نکل سکیا ایس صورت حال نوں غلام مصطفیٰ بسمل انج بیان کیتا اے۔

میں خاب ویکھے سی ساحلاں دے
سفر ملے نیں سمندراں دے(121)

غلام مصطفیٰ بسمل ہوراں لوکائی دے سنہرے سفنے دی بھیانک تعبیر ول اشارہ کیتا اے،اوہ صاحب بصیرت بندے نیں جو دھرتی تے آون والیاں تکلیفاں، پریشانیاں،مشکلاں دے ڈاہڈے جانو نیں۔اوہ ایس گل توں پوری طرح واقف نیں کہ آون والیاں ساعتاں اپنے اندر مزید خوفناک منظر نامہ لکائے ہوئے نیں اوہ حال توں آون اولے ویلے دی جھلک

ویہندے نیں تے آکھدے نیں کہ:

عذاب لتھن گے دھرتی اتے
مزاج دسدے نیں موسماں دے(122)

صنعتی تے سائنسی ترقی ٹیسی تے اپڑی تے مہاتڑ لوکائی بے حال ہوگئی۔جس رفتار نال ترقی ہوئی اوس توں دونی رفتار نال مہاتڑتے غریباں دی حیاتی عذاب بن دی چلی گئی۔بال تے سوانیاں جو روزگار دی فکرتوں آزادسی،ہن لوڑاں تھوڑاں نے اوہناں نوں وی ادھ موا کر دتا اے تے ایہناں مجبوریاں بندیاں کولوں ہر کم کروالیا جیویں کہ بسمل ہوراں آکھیا کہ:

ایہہ منزلاں وی اداس نسلاں دانوحا جیویں
جدوں وی آون قدم قدم تے سراب آون
ضرورتاں کولوں تنگ ہوون تے میرے سجن
بدل بدل کے پے روز وکھرے نقاب آون(123)

مجبور بے بس لوکائی تے ہزاراں تڑفدیاں روگی جاناں اتے حساس بندے تڑفدے نیں تے اپنے من دی ہواڑ دو جیاں تیکر اپنیاں تخلیقاں راہیں اپڑاندے نیں جیویں کہ''نویاں راہواں دا پاندھی،ساقی گجراتی''اپنے من دی ہواڑ ایہناں اکھراں راہیں کڈھدا اے:

پھلاں کولوں نازک جثّے ماروودھپاں اندر
ہنبھ گئے نیں کٹ کٹ سڑکیں روز دیہاڑے پتھر(124)

ظالم تے لالچی سرمایہ داراں نے غریباں نوں ظلم دی چکی وچ پیسیا اے اوہناں مزدوراں دے جسماں دی رت نچوڑ لئی اے تے انسانیت ایس رویے تے شکوہ کناں اے کہ:

ہے ویکھی منصفاں ہتھوں نیاں دی پامالی
ستم دے سرتے امیری داتاج تکیا اے
ہزاراں جان دے روگی تڑفدے ویکھے نیں
نروئے جسم دا ہوندا علاج تکیا اے(125)

ساقی گجراتی ہوریں بے حد حساس جاپدے نیں جدوں اوہ اپنی غزل وچ لوکائی دے دکھاں،درداں تے روگاں نوں پروندے نیں۔ظلم تے بے انصافی دا ذکر کردیاں اوہناں دا قلم ننگیاں حقیقتاں نوں پوری شدت نال بیان کر جاندا اے ماڑیاں نال ہوون والی ناانصافی نوں بڑے دھڑلے نال انج بیان کردے نیں کہ:

ہور کیہ میرے نصیباں وچ انھیرے ہون گے
لے گئے نیں غیر جھڑی سی میرے وارے دی لو(126)

روٹی روزی بندے دا بنیادی حق وی اے تے ضرورت وی پر مہاتڑ لوکائی نوں مالداراں اپنی طاقت دے بل بوتے

تے ایس حق توں محروم کردتا اے ایس گل نوں ساقی گجراتی ہوراں اپنی غزل وچ لوء تے غیر دے اکھراں دی ورتوں کر کے اجاگر کیتا اے،فطرت دیاں عنایتاں نوں رؤف شیخ ہوراں وی استحصال دی علامت بنا کے پیش کیتا اے۔

رات نے اپنے تن دی کالخ میرے مکھ تے لبنی
سورج نے وی اپنے لبومیرے لہووچ گھولے
چن دے رنگ چرا کے لے گئے لمیاں ہتھاں والے
میرے ونڈے لیراں آئیاں جدوی کھیندو پھولے(127)

سماج وچ دولت دے توازن دے وگڑن دا احوال رؤف شیخ ہوراں خوب الیکیا اے اوہ عدم مساوات تے ناانصافی دے خلاف واج بلند کردے نیں کہ سرمایہ دار مزدوراں تے محنت کشاں دی محنت دا پھل وصول کردے نیں تے دنو دن امیر ہوندے جارہے نیں تے غریب وچاریاں کولوں بنیادی حق وی کھسدے جارہے نیں کمزوراں تے غریباں دیاں مجبوریاں توں فیدہ چکنا ایہناں کارخانہ داراں دا وطیرہ اے،اوہ بندے دیاں مجبوریاں دا سودا کردے نیں ۔ بقول منظور وزیرآبادی ہوراں:

اونے پونے میں وک گیا منظور
پے گیا مل مری ضرورت دا(128)

منظور وزیرآبادی ہوراں بغیر ایمائیت صاف اکھراں وچ استحصالی طبقے تے غریباں دا احوال حقیقت پسندانہ انداز وچ بیان کیتا اے۔

ایس ساری بحث نوں اک پیرائے وچ بند کردیاں اسیں آکھ سکنے آں کہ اج دے غزل گوشاعراں دا شعری وجدان حیاتی تے آل دوالے توں پنگرن والیاں کیفیتاں دے گرد گھمدا اے اوہ ایس حقیقت دے ڈاہڈے جانو نیں کہ ایس ستحصالی ماحول وچ شعراں راہیں تلخ حقیقتاں دا اظہار کرنا قلمی جہاد اے کیوں جے شاعر اپنے آل دوالے دیاں تلخیاں توں اکھاں بند کرلین تے فیر سماج دے ایہناں ناسوراں نوں بے نقاب کرن دی جرات کون کردا انج وی قوماں تے بندیاں دی حیاتی وچ ایہو جئے ویلے آہندے نیں جدوں اوہ پکار اٹھدے نیں کہ:

فیر تے چپ گناہ ہندی اے
پانی جد سرا توں لنگھے(129)

ایہناں حقیقتاں دیاں سچیاں تصویراں الیکن والی شاعری ہی Objective Realism دی حامل ہوندی اے نہیں تاں جے شاعر اکھیاں اتے پٹی بنھ لین تے فیر حقیقت توں دور شاعری اوہناں کاغذی پھلاں وانگ اے جو خوشبو توں محروم ہوندے نیں۔

چائلڈ لیبر

International Labour Organization دے مطابق چائلڈ لیبر دی تعریف ایہناں اکھراں وچ کیتی گئی اے۔

> "The term child labour as often defined as work that deprives children of their childhood, their potential and their dignity and that is harmful to physical and mental development"(130).

جدوں کہ Merriam Webster ڈکشنری دے مطابق چائلڈ لیبر نوں ایس طرح بیان کیتا گیا اے۔

> "The employment of a child in a business or industry especially in violation of state or federal status prohibiting the employment of children a specific age.(131)

ایہناں تعریفاں نوں سامنے رکھدیاں اسیں آکھ سکنے آں کہ بچیاں نوں اوہناں دے بچپن توں محروم کردین داناں چائلڈ لیبر اے۔ بالاں نوں ویلے توں پہلاں اوہ ذمہ داریاں سونپ دینیاں جہدے پاروں اوہناں دی ذہنی تے جسمانی نشوونما متاثر ہووے تے اوہناں دی عزت تے تقدس پامال ہووے۔

ایہ وی دراصل صنعتی دور دی اک دین اے جو بچیاں دی مشقت تے مزدوری دی صورت ساہمنے آئی صنعت کار تے سرمایہ دار بالاں تے سوانیاں نوں کم دین تے ترجیح دیندے نیں کیوں جے مرداں دی نسبت اوہ گھٹ اجرت تے کم کرن تے تیار ہوجاندے نیں تے سرمایہ دار اوہناں نوں معمولی اجرت دے کے اٹھارہ اٹھارہ گھنٹے کم لیندے۔ایس طرح بالاں دی مزدوری دا رجحان پروان چڑھدا رہیا نام نہاد مہذب ملکاں وچ ایہدا رواج حدوں ودھ گیا تے فیر بالاں دے حقوق واسطے کم کرن والے ادارے چپ نہ رہ سکے تے ایہدے واسطے قانون سازی کیتی گئی پر تیجی دنیا دے ملک تے پہلے ہی غربت تے استحصال دا شکار سن، کئی خانداناں دے تے کفیل ہی بال نیں ایس کر کے ایتھے اوہناں قانوناں دے نفاذ وچ کئی طرح دیاں مشکلاں پیش آوندیاں نیں تے غریب خانداناں دے بچے ڈھڈ دی بھکھ مٹان واسطے کدی تے ڈھابے تے کم کردے نظر آوندے نیں تے کدی قالین بندے، کدی اوہ جھاڑ و پونجا کردے، کدی سیلز مینی کردے لبھدے نیں۔حیاتی دیاں بنیادی ضرورتاں پوریاں کرن واسطے ایہہ بال ایانے طرح طرح دے پاپڑ ویل دے نیں:

مزدوری لئی بالاں نوں انج لوڑاں دھک کھڑدیاں نیں

ویلے دے مختارجیوں ہکی جاندے ہون اسیراں نوں(132)

ایس گل نوں رؤف شیخ ہوراں ایس انداز وچ بیان کیتا اے۔

بھولپنے دی شوخی اک وی چہرے تے ہن لبھدی نئیں
نکے نکے بال ایانے انج زمانے چنڈے نیں(133)

بچپن دیاں معصوم شرارتاں ساری حیاتی یاداں نوں جلا بخشدی رہندی اے پر ویلا ایناں کٹھور ہو گیا اے کہ اج دے عہد وچ معصوم بال ایانے زمانے دے چال چلن ویکھ کے اپنیاں معصوم تے بے ضرر شرارتاں بھل چکے نیں تے اوہناں دے چہریاں تے سیانی سوچ وکھالی دین لگ پئی اے، وقت توں پہلے جوان ہو جاون والی گل معمولی نہیں۔ ایہہ اک بہت وڈا سانحہ اے جہدا نتیجہ اگانہہ جا کے ساہمنے آئے گا۔

اوہناں نوں کیہ خوف سفردا ،راتاں دی بے دردی دا
چھوٹی عمردیاں لگیاں دے روگ جنہاں دے پلے نیں (134)

ایس شعر وچ وی رؤف شیخ ہوراں وقتوں پہلے جوان ہون والیاں ولے اشارہ کیتا اے اوہ آہندے نیں کہ ایہہ نسل جہڑی بال عمرے وڈے روگ اپنے تے جھل گئی اے بڑی نڈر تے بہادر اے اوہ مشکلاں دی پہلے ہی عادی ہو چکی اے ایہہ اصل وچ جبری مشقتاں ول اک اشارہ اے جو رؤف شیخ ہوراں ایمائی رنگ وچ بیان کیتا اے پر پڑھن والے تے آشکار ہوئے بناں نہیں رہ سکیا رؤف شیخ ہوراں دی بجائے ڈاکٹر یونس احقر ہوراں ایس جبری مشقت نوں بڑے کھلے ڈلھے طریقے نال بیان کیتا اے اوہ آہندے نیں کہ:

میں مایوس نہ کسراں ہوواں اوہدے نویں کمالاں توں
کھیڈن داحق کھسدا جاوے جیہڑے دورچہ بالاں توں
خورے کیہڑے جوہاں دے وچ رت بدلدی رہندی اے
ساڈے نال تے ٹریا آوے اکوموسم سالاں توں(135)

جدید عہد وچ صنعتاں دی ترقی نے بالاں دی مشقت نوں رواج دتا تے کھیڈن دی عمر وچ ایہہ بال ایانے کدی ڈھابے تے کھوکھیاں تے چھوٹے دے کردار چ نظر آوندے نیں تے کدی فیکٹریاں تے کارخانیاں وچ معمولی اجرت تے ملازمت وچ رجے نظری پیندے نیں تے ایہہ صورت حال اک نہ مکن والا سلسلہ جا پدی اے کیوں جے صنعت کار تے سرمایہ دار اوہناں دی بدولت مالدار توں مالدار ہورہے نیں تے اوہ وچارے غریب توں غریب تر۔

ایہدی زدوچ نرے نئیں آئے ہوئے بڈھے ہڈتے شوق جوانیاں دے
زہر فکر تے غماں دا آ گھلیائے بھول پنے دی عمر دے بالاں دے وچ (136)

دوجے شاعراں دی نسبت ڈاکٹر یونس احقر ہوراں کول چائلڈ لیبر تے بالاں دا ذکر ودھ ملدا اے اوہ ایتھے بڑے واضح انداز وچ آکھدے نیں کہ اج دے ترقی یافتہ دور وچ صرف جوان تے بڈھے ہی پریشان نہیں سگوں معصوم تے بھولے

بھالے بال ایانے وی زمانے نے فکراں نال چنڈر کھے نیں کیوں جے ایہہ بال جبری مشقتاں کردے نیں کہ کھیڈن دا ویلا ایہناں واسطے نہیں بچیاں دی مشقت دی ایس صورت حال تے ساقی گجراتی ہوراں ایس طرح نوحہ کنائی کیتی اے۔

پھلاں کولوں نازک جثّے مارو دھپاں اندر
ہنبھ گئے نیں کٹ کٹ سڑکیں روز دیہاڑے پتھر(137)

کارخانہ دار تے صنعت کار مزدوری واسطے سوانیاں تے بالاں نوں ترجیح دیندے نیں کیوں جے اوہ مرداں دی نسبت گھٹ پیسیاں تے کم کرن لئی تیار ہو جاندے نیں اوہناں دی ویکھا ویکھی ٹھیکیداراں وی وطیرہ پھڑ لیا کہ مزدوری واسطے سوانیاں تے بالاں نوں ترجیح دین لگ پئے جہدے نتیجے وچ پھلاں ورگے نازک جثّے شکر دوپہراں وچ روڑی کٹ دے تے سڑکاں تے مزدوری کردے پھردے نیں تے ویلے دی کٹھور کٹھنائیاں بالاں نوں بچپن دیاں رعنائیاں توں محروم کردتا اے۔

اوہدیاں گلاں سن کے مینوں خوف جہیا اک آوے
سوچ سیانی رکھن والی ،عمروں حالے نکی (138)

جدوں بال ایانے وڈیاں ذمہ داریاں سر تے چک لیندے نیں تے فیر اوہناں دی شوخی تے چنچل پن نوں مجبوریاں تے پریشانیاں دی ڈین نگل جاندی اے تے جدوں بال ایانے سیانیاں گلاں کردے نیں تے حساس بندے دے من اندر پیڑاں دی لہر اٹھدی اے کہ اوہ بال عمرے ہی وڈے وڈے کم تے اوکڑاں جھلدے پئے نیں ایہو جئے سمے اکرام مجید ہوراں دے دلوں آہ نکلدی اے کہ:

شکلاں جئے جے ہوون لیکھ
پھلاں ورگے پتھر ڈھون (139)

اکرام مجید ہوراں افسوس دا اظہا کردیاں آکھیا اے کہ جے ایہناں سوہنیاں بالاں دی قسمت ایہناں ورگی سوہنی ہوندی تے اوہ سر تے پتھر نہ ڈھوندے یعنی محنت مزدوری نہ کردے بلکہ نصیباں دا ملیا کھاوندے تے حیاتی دے مزے لٹ دے پر افسوس صد افسوس کہ ایہناں من موہنیاں صورتاں دے لیکھ وچ ہنیرے لکھے نیں کیوں جے

پھلاں ورگے ہتھاں
ویچے گھگو گھوڑے (140)

گھگو گھوڑے ویچنا تے پھلاں ورگے ہتھاں نال دراصل اک استعارہ وی اے تے اک المناک داستان وی کہ نازک تے نکی عمر دے بال ایانے سخت مشقت کردے پئے نیں۔

حنیف صوفی ہوراں ایس جبری مشقت تے مہاتڑ ماپیاں دی مجبوری نوں بڑے دردناک انداز وچ الیکیا اے۔

اپنے ڈھڈ دی بھکھ لئی لوکاں ہیرے گروی رکھے

ہرہوٹل تے چھوٹے چھوٹے بچے گروی رکھے (141)

ایس گل توں کوئی منکھ انکار نہیں کر سکدا کہ ڈھڈ دے دوزخ توں ودھ ایس دنیا تے کوئی مجبوری نہیں ہو سکدی بھکھ کولوں تے پیغمبراں تے ولیاں نے وی پناہ منگی اے تے فیر عام انسان دی گل تے رہن ای دیو۔ ایتھے صوفی صاحب ایسے گل ول اشارہ کیتا اے کہ ڈھڈ لئی یعنی بھکھ توں مجبور ہو کے ماپیاں اپنے لال کماں کاراں تے پادتے جتھے ایہہ معصوم جبری مشقتاں کردے پئے نیں۔

لکھاں روزنمانے ایتھے لوڑاں دی سولی چڑھدے

رِیجھاں، سدھراں نالے عزتاں، انکھاں وچ تریڑاں پیاں (142)

خورشید احمد زاہد ہوراں وی غربت تے بھکھ ول اشارہ کردیاں آکھیا اے کہ مجبور تے بے بس لوکائی اپنیاں بنیادی لوڑاں تھوڑاں دی خاطر اپنیاں ریجھاں تے سدھراں نوں دفن کر دیندی اے تے محض سدھراں تے ریجھاں ہی ایس بھکھ تے غربت دی بھینٹ نہیں چڑھدیاں سگوں کئی وار عزتاں تے انکھاں داوی جنازہ نکل جاندا اے ایس گل نوں قصور وسن والے عباس سوز ہوراں انج الیکیا اے۔

دوہاں ڈنگاں دی بھکھ دے بھاوک گئے

تیرے سفنے تے میرے چاء وک گئے (143)

ہر ماپیاں دی سدھر ہوندی اے کہ اوہدے بچے حیاتی دیاں خوشیاں مانن تے وڈا مقام حاصل کرن پر غربت تے بھکھ اوہناں نوں مجبور کر دیندی اے تے صرف روٹی دی خاطر اوہ اپنیاں سدھراں تے خواہشاں نوں دفنان تے مجبور ہو جاندے نیں۔

طبقاتی ونڈ:

طبقاتی ونڈ تاریخ دے ہر موڑ اتے کسے نہ کسے رنگ وچ موجود رہی اے آقا تے غلام توں بعد جاگیردار تے کمی تے صنعتی دور وچ ایہہ ونڈ سرمایہ دار تے مزدور وچ بدل گئی۔ صنعتی دور دیاں بخشن والیاں شیواں نوں جمع تفریق کریئے تاں پتہ لگدا اے کہ ایس ترقی نے بندے کولوں اوہ انمول شیواں کھولئیاں نیں جہیڑیاں دھرتی دا سہپن ہوندیاں سن۔ معاشی وسماجی ناہمواری تے ہر ویلے موجود سی پر لوکائی وچ وڈے چھوٹے ہوون دا احساس شدید نہیں سی سارے لوک اک دوجے دے دکھ سکھ وچ بناں سٹیٹس شریک ہوندے سن اک بزرگ دا سارے پنڈ وچ حکم چلدا سی تے ایتھے اپنے پرائے دی کوئی قید نہیں سی۔ سائنسی ترقی دی بدولت صنعتاں پھیلیاں، پیداوار بڑھان دے نت نویں طریقے دریافت ہوئے تے سرمایہ وی ودھیا۔ ایس سرمائے نوں روز بروز ودھان دے شوق نے پرورلتاریہ تے بورژوا طبقے نوں پیدا کیتا جہدے نال سماج وچ طبقیاں نے جنم لیا۔ کوئی اپر کلاس اکھوائی، کوئی مڈل تے کوئی لوئر۔ ایس تقسیم نے لوکائی نوں اک ان دیکھے حصار وچ مقید کر کے حیاتی دیاں

بے شمار، خوشیاں کھولئیاں۔ پیار، محبت ورگے جذبے وی ہن دولت دے ترازو وچ تولے جان لگ پئے۔

میری نسبت گل کیتی اے نویں لباساں والے تے
ایہ لیراں لتھا کدھرے دا کیہہ چمبڑ وانگوں لیر گیا(144)

پیر فضل گجراتی دی غزل روایتی موضوعات نال بھری ہوئی اے۔ پر ایہناں روایتی موضوعاں نوں بیان کردیاں اوہ طبقاتی ونڈ تے معاشی ناہمواری نوں عشق محبت دے جذبے راہیں نکھیڑ دے نیں۔ نویں لباس تے لیراں لتھا استعارہ اے امارت تے غربت دا۔ امیر تے دولتمند اپنے اگے غریب لوکائی نوں حقیر سمجھدے نیں۔ اوہناں دے پرخلوص جذبیاں نال اہانت آمیز سلوک اپنا حق سمجھدے نیں:

میں جھلا دھرتی دا واسی ، توں سئیں عرشاں دی وسنیک
میں تے پہلاں کہہ چھڈیا سی تیرا میرا پیار نہیں ٹھیک
فرش نے عرش دے سفنے ویکھے، انور ایویں جھلیاں وانگ
عرش نوں اج تیکر نہیں تکیا آوندا دھرتی دے نزدیک(145)

ڈاکٹر رشید انور ہوراں اپنیاں غزلاں وچ سرمایہ داری نظام تے طبقاتی اونچ نیچ نوں کھلے لفظاں وچ بیان کیتا اے۔ بناں کسے لگی لپٹی اوہناں سماج دا ایہ تضاد اک موازنے راہیں بیان کیتا اے۔ دھرتی تے عرش دا استعارہ غربت تے امارت ظاہر کردا اے۔ دھرتی نیچ جدوں کہ عرشاں دا مقام اپر ہوندا اے۔ ایس کر کے ڈاکٹر صاحب اونچ نیچ واسطے ایہہ استعارے ورت کے آکھیا کہ امیر تے غریب آپو وچ رل نہیں سکدے۔ دوجے شعر وچ اوہناں تاریخ ول اشارہ کیتا اے کہ تاریخ وچ ایہ امتیاز موجود رہیا اے تے کوئی وقت ایسا دھرتی تے نہیں آیا جدوں ایہ تفرقہ مکیا ہوئے پر ایہ حقیقت جنی تلخ صنعتی دور وچ عذاب بنی، پہلاں نہیں سی۔ امیر تے غریب دے وچکار ایہ پاڑ روز بروز دن دگنا تے رات چوگنا ہو گیا تے فیر غریب تے پرولتاریہ طبقہ ایہدی زد وچ آکے اذیت ناک مرحلیاں دے نہ مکن والے سلسلے وچ مبتلا ہو گیا۔ صنعتی انقلاب نے سرمایہ دار طبقے نوں امیر تر تے غریب طبقے نوں غریب تر بنا دتا۔ متوسط طبقہ تقریباً مک گیا۔ دولت چند ہتھاں تک محدود ہو کے رہ گئی تے پر ورلتاریہ دی مفلسی تے مفلوک الحالی تاریخ دے بدترین دور دی گواہی دیندی رہی۔ ولیم راجر ایہدے بارے لکھدا اے کہ:

"The technological triumph led to slave like condition of labour"(146)

رسکن ایہدے بارے آکھدا اے کہ

"I have seen and known too much of the struggle for life
among our labouring population" (147)

شاعر چوں کہ جو کجھ ویہندا اے، اوہنوں اپنیاں تخلیقاں وچ پیش کردا اے۔ ویہویں صدی دے وسط وچ غزل نے وی زمانے دی حسیت نوں اپنے دامن وچ اتار کے حالات دی آئینہ داری کیتی۔ طبقاتی ونڈ تے امیر غریب دے فرق نوں

پوریاں تلخیاں تے سچائیاں نال بیان کرن وچ پنجابی غزل ادب دیاں دیگر صنفاں توں کسے طور پچھے نہیں رہی۔ شاعر اپنے آل دوالے کھلرے منظر ویکھ کے چپ نہیں رہ سکدا۔ انسانیت دی بے قدری اوہدے حساس دل نوں مسلسل کچوکے لگاؤندی رہندی اے۔ ایہ کچوکے اوہدے ہڈاں نوں کھوردے رہندے نیں۔ اوہ ویہندا اے کہ لوک اک دوجے دا استحصال کر رہے نیں۔ ماڑیاں دا کوئی پرسان حال نہیں حالاں کہ رب نے بندیاں نوں مساوات دا عملی نمونہ بنایا۔

اکو جہے نیں نک نقشے تے اکو رنگ لہو دا

فر طبقے تے اوچاں نیچاں ہوگئی عقل تبوری (148)

رؤف شیخ ہوراں اپنی غزل وچ عدم مساوات تے طاقت دے وگڑے دے توازن نوں نمایاں تھاں دتی اے۔ اوہ ایس گل تے حیران و پریشان نیں کہ اک خمیر توں پیدا ہون والی لوکائی کس طرح طبقیاں وچ تقسیم ہوگئی اے۔ انسانیت جس نوں ہر چیز توں بالاتر ہونا چاہیدا اے، اوس نوں وی دولت دے ترازو وچ تولیا جا رہیا اے جو انسانی قدراں دی پامالی دا سبب بن رہی اے۔

رشتے دی تیز نوک تے پل وی نئیں ٹھہریا

جس نوں جواب مل گیا اوہدے سوال دا

لوکاں نے اینویں ذات نوں موضوع بنالیا

رولا سی اوہدی کاردا، بنگلے دا، مال دا (149)

مادہ پرستی دی پرستش کرن والی لوکائی اپنے مطلب نوں پاون لئی تے اک دوجے توں اگانہہ نکلن واسطے ایس میکانکی دور چ جذبیاں توں عاری ہوگئی اے۔ زر دے چکر وچ رشتے ناطے اپنی قدر کھو چکے نیں۔ لوکائی دا دین، ایمان محض دھن تے دولت بن گئی اے۔ اپنیاں بے جا غرضاں پاروں اوہ مصروفیت دے گورکھ دھندے وچ الجھ کے رہ گیا اے۔ آسائشاں تے مقابلے دے چکر نے بندیاں دی نظر وچ رشتیاں دی اہمیت مکا دتی اے۔

پتھر چہرہ، لوبھی اکھیاں، او بڑ رکھا لہجہ

غرضاں دی نگری وچ بندہ کنا بدل گیا اے (150)

روپے پیسے دے چکر وچ پھس کے بندہ ہر احساس توں عاری ہوگیا اے۔ لالچ اوہدے انگ انگ وچ سما گیا اے۔ تے اپنیاں غرضاں پوریان کرن لئی رشتیاں دی پہچان اوس نوں بھل گئی اے۔ اوہ زباناں جیہڑیاں اپنے مٹھے پن نال لوکائی دا درد ونڈالیندیاں سن، اوہ پھلاں دی تھاں ہن کنڈے کھلار دیاں نیں۔ رکھے تے بے حس لہجے حساس دلاں نوں زخمی کر دیندے نیں تے ایس صورت حال وچ اوہ چیخ اٹھدے نیں کہ:

جس دی خاطر رشتے ڈنگے یاری دا سنگھ گھٹیا

ساریاں جھگڑیاں دا مڈھ پیسہ کس دے کول رہیا اے (151)

انسان دا وجود فانی اے تے دنیا دی ہر چیز زوال پذیر اے تے فیر روپیہ پیسہ جس نوں سیانے ہتھ دا میل آکھدے

نیں، ایہدا کوئی مستقل ٹھکانہ نہیں۔ قارون دے خزانے دیاں چابیاں چالی اونٹھاں تے لدیاں جاندیاں سن پر وقت دا چکر ہر شے نوں تہس نہس کر جاندا اے۔ ہونا تے ایہہ چاہیدا اے کہ بندہ مستقل سنہری قدراں تے پختہ ایمان رکھے، رشتیاں دی پہچان کرکے اوہناں دی قدر کرے پر دور جدید وچ جدید ٹیکنالوجی، ملٹی نیشنل کمپنیاں تے اجارہ داری دی بدولت منڈیاں دی قیمت وچ بے پناہ اضافہ ہویا جہدی وجہ نال معاشرے وچ عدم مساوات نا قابل عبور فاصلہ بن گئی۔ اک عام بندے واسطے حیاتی جبر مسلسل بن کے رہ گئی۔ اگرچہ جدید ذرائع ابلاغ نے میڈیا دی آزادی تے آزادی رائے دے کھوکھلے نعرے بلند کیتے پر حقیقت وچ اوہناں غریباں دی بے بسی وچ وادھا کیتا کیوں جے کارپوریٹ سرمائے نال چلن والے ایہ ادارے سرمایہ داراں دے خیالاں دے علمبردار سن تے ایس طرح اظہار رائے دی آزادی وی پابند سلاسل ہوگئی۔ میڈیا دا مقصد محض پیسہ کمانا رہ گیا تے ایس طرح ماڑیاں دے حقوق واسطے واج بلند کرن والے پیسے دے عوض بک گئے۔ مادے دی کثرت نے لوکائی نوں دولت دا پجاری تے غلام بنا دتا تے ہن طبقاتی ونڈ مزید ودھدی جا رہی اے۔

کیویں سانجھ نبھائی جاواں اس گوانڈی نال
اوہدے گھر وچ ڈھیراں دانے میرے گھر وچ کال (152)

اکرام مجید ہوراں ایس شعر وچ طبقاتی ونڈ نوں اناج دے استعارے راہیں اجاگر کیتا اے کہ امیر تے غریب دی سانجھ نبھدی نہیں جیویں کہ اکھان اے کہ مخمل وچ ٹاٹ دا پیوند نہیں لگدا۔ انج امیر غریب دی سانجھ ممکن نہیں ہوندی۔ ہمسائے نال سانجھ دی گل کر کے اوہناں ایس تصور نوں مزید اجاگر کیا اے کہ اک تھاں تے رہن والے وکھرے وکھرے حالات دا سامنا کر دے پئے نیں، طبقاتی شعور نوں اک ہور تھاں تے مزید اجاگر کر دیاں آہندے نیں کہ:

اکو مکو ہون نہ دھرتی تے اسمان
موری دی اٹ کدی چبارے لگدی نئیں (153)

اکھان راہیں طبقاتی ونڈ نوں اجاگر کردیاں اکرام مجید ہوراں آکھیا اے کہ امیر تے غریب کدی اک مک نہیں ہو سکے۔ دھرتی تے اسمان دی جڑت جیویں ناممکن اے، انج ای مہاتڑ تے تگڑا رل مل نہیں سکدے۔ موری دی اٹ چبارے نہ لگن دی گل کر کے اوہناں ایس احساس نوں ہور وادھایا اے کہ ایہ پاڑ کدی وی عبور نہیں کیتا جا سکدا۔ مہاتڑ محنت مزدوری کر کے اپنی روٹی روزی پورا کردا اے۔ تے کدی پیٹ دا ایندھن پورا کرن واسطے سوانیاں تے بال وی مزدوری کردیاں نظر آوندے نیں۔

پھلاں ورگے ہتھاں
بیچے گھگھو گھوڑے (154)

گھگھو گھوڑے یعنی مٹی دے کھڈونے ویچن والے ایہ سارا کجھ اپنیاں بنیادی ضرورتاں پوریاں کرن لئی کردے

نیں۔ نازک تے کمزور سوانیاں تے بال وی ایہناں محنتاں دے عادی ہو گئے نیں۔ کیوں جے ویلا ہی ایہو جیہا کٹھن آیا کہ ہر کوئی حیاتی دیاں لوڑاں تھوڑاں واسطے تگ ودو کر رہیا اے۔

چہریاں تے فکراں دی دھوڑ پئی جمدی

لوڑاں دی ہنیری وگے لال شہر وچ (155)

لال شہر دی علامت اکرام مجید ہوراں صنعتی تے میکانکی دور لئی ورتی اے۔ کیوں جے ایس دور نے مادہ پرستی نوں بے تحاشا فروغ دتا جہدا نتیجہ ایہ نکلیا کہ امیر امیر تر تے غریب غریب تر ہو گیا۔ دولت دی غیر منصفانہ تقسیم نے غریباں کولوں روٹی کھو کے فکراں بخشیا۔ بیروزگاری نوں ودھایا تے مہاتڑ لوک روزگار دی فکر وچ گواچ گئے پر امیراں نوں کوئی پریشانی نہیں۔

کسے نوں تھاں نہ لبھے رات گزارن لئی

کسے دی خاطر لکھاں بوہے کھل جاون (156)

غریب بندہ حیاتی دیاں لوڑاں نوں پورا کرن لئی کئی طرح دے پاپڑ ویلدا اے جدوں کہ سرمایہ داراں تے کارخانہ داراں واسطے بے شمار آسائشاں موجود ہوندیاں نیں۔ زردار اپنے زر دی ورتوں کر کے حیاتی دی ہر آسائش اپنے واسطے یقینی بنا لیندے نیں۔ روز بروز ودھدی ہوئی مادہ پرستی نے لوکائی نوں چڑھدے سورج دی پوجا کرن ول پریریا جہدے پاروں لوکائی اپنے مطلب نوں پورا کرن واسطے سرمایہ داراں تے دولتمنداں دے پیچھے دیوانے ہوندے نیں تے رجے ہویاں نوں ہور رجاؤندے نیں جدوں کہ ماڑا تے مہاتڑ بےچارہ حیاتی دیاں گھمن گھیریاں وچ الجھ کے رہ جاؤندا اے۔

سوچ چن ستارے بخشے............لوکاں تائیں

سانوں تے بس ویلے کیتے............دان ہنیرے (157)

طبقاتی ونڈ لوکائی وچ استحصال نوں جنم دین وچ بنیادی کردار ادا کر دی اے تے استحصال زدہ طبقہ اپنے رب نال شکوہ کناں ہون تو سوا ہور کجھ نہیں کر سکدا، طبقاتی ونڈ تے دولت دی غیر منصفانہ تقسیم نوں ظاہر کر دیاں منظور وزیر آبادی ہوراں سورج، چن تے ستارے نوں خوشحالی تے دولت دی علامت بنا کے پیش کیتا اے۔ جدوں کہ غربت نوں اجاگر کرن لئی اوہناں ہنیرے نوں علامت بنا کے ظاہر کیتا اے۔ طبقاتی ونڈ اوہناں دیاں علامتاں راہیں ایس وچ شعر وچ واضح ہو کے سامنے آئی۔ اک ہور تھاں منظور وزیر آبادی ہوراں طبقاتی ونڈ نوں ایس طرح الیکیا اے۔

تونہہ منظور اسار دا رہنیں اُچے اُچے محلاں نوں

تے میں اِٹاں چکدا رہنا ڈگے ہوئے مکان دیاں (158)

اُچے محل تے ڈگے ہوئے مکان دی علامت دی ورتوں کر کے طبقاتی ونڈ نوں شعر دا روپ دتا گیا اے کہ اک پاسے اُچے محلاں والے نیں تے دوجے پاسے ڈھٹھے مکان نیں۔

زمانے والے تے اُچے اُچے محل اُسارن

اسیں بس اپنے مقدراں دا مزار لبھیے
نویں نویں لوڑ خون جثیاں دا چوس دی اے
اسیں تے ایویں ای چہریاں تے نکھار لبھیئے (159)

ایتھے وی منظور وزیر آبادی ہوراں اچے محل نوں امیری دے طور تے ورتیا اے۔ انج وی اُچے محلاں دے مالک مالدار ہی ہو سکدے نیں تے غریب وچارے اپنیاں بنیادی لوڑاں تھوڑاں پوریاں کرن واسطے ہی اپنے خون دا اک اک قطرہ بہا دیندے نیں۔ اوہ تے صرف روٹی دی خاطر ہی انتاں دی محنت کر دے نیں تے محل، بنگلے تے اوہناں دی سوچ توں وی باہر نیں۔

ایہہ زندگی بڑے آرام نال گزرے گی
جے غم سمیٹے گئے مسکراہٹاں کولوں
میں تیرے شہر وچ زندہ رہواں بھلا کسراں
میں ایتھے ہار گیا واں ضرورتاں کولوں (160)

منظور وزیر آبادی ہوراں ایتھے مہاتڑ تے غریب دی حیاتی نوں الیکیا اے کہ اوہناں دی حیاتی وچ سکھ دا کوئی سنیہا نہیں آؤندا، اوہ دکھ تے غم نوں برداشت کر دیاں کر دیاں حیاتی دے دن پورے کر جاندے نیں۔ بنیادی ضرورتاں پوری کرن دے چکر وچ حیاتی دیاں خوشیاں اوہناں کولوں مکھ موڑ لیندیاں نیں۔ ضرورتاں دے مارے ایہہ بندے حیاتی وچ خوشیاں نوں اڈیکدے ہی رہ جاندے نیں۔

جندڑی دی کیہ قدر پچھان ایہہ انسان نکارے
کجھ تے ہیں ککھوں ہولے کجھ پتھراں توں بھارے (161)

قدراں دا زوال:

قدراں دا زوال، جدید حیاتی دا اوہ روح فرسا المیہ اے جہنے ہر ذی روح نوں متاثر کیتا اے تے دنیا دا ہر وسنیک کسے نہ کسے طور ایہناں توں متاثر ہویا اے۔ رت تے ویلے دے بدلن نال انسانی قدراں وی بدل گئیاں نیں سگوں ایہہ آکھنا چاہیدا اے کہ قدراں دا زوال تے بحران پیدا ہو گیا اے۔ ایہہ اوہ اخلاقی قدراں نیں جو انسان دی عظمت، عزت و آبرو دیاں ضامن سن، حق، صداقت، انصاف، ایمانداری، امن پسندی، رحم دلی، ثابت قدمی، وفا شعاری تے خلوص، پیار، محبت قصہ پارینہ بندے جا رہے نیں تے اوہدی تھاں عیاری، مکاری، چالاکی، خود غرضی، بے وفائی، بے حسی، مطلب پرستی، دو غلے پن، منافقت تے ہوس زر لیندے جا رہے نیں۔ شہزاد احمد ''بلدا شہر'' دے دیباچے وچ ایس بارے لکھدے نیں کہ:

''ہن کوئی قدر سوائے سرمائے دے باقی نئیں رہ گئی ایس واسطے شاعراں دا ایہہ فرض ہو گیا اے کہ اوہ بھلیاں ہوئیاں قدراں دے مرثیے لکھن تے گواچی ہوئی راہ نوں تلاش کرن،

پنڈ تے شہر دیاں سڑکاں دا پینڈا الماں ہوندا جارہیا اے۔ساڈا تعلق اپنی تہذیبی تے شعری روایت نال کمزور ہوندا جارہیا اے''۔(162)

شاعراں دا ایہ فرض کم از کم پنجابی غزل گو شاعراں نے خوب نبھایا اے تے خورے کوئی ایہو جیہا شاعر ہووے گا جہنے ایہد ے نوحے نہ لکھے ہون۔بے حسی دے ایس دور وچ حساس ذہناں والے اجے تیکر موجود نیں تے اوہناں پاروں ای حیاتی دار ہندا کھوندا سپن موجود اے۔ایہہ حساس دل چپ نہیں رہ سکدے تے پکار اٹھدے نیں کہ:

بے تقصیراں دے لہواں وچ ایداں بے حس رتے
کنا تیکر دکھاں دی توں گھولیں گی وس رتے(163)

ماڑا تے تگڑا ہر دور وچ یہ کشمکش جاری رہی اے۔تاریخ دے ہر موڑ اتے تگڑے ماڑیاں دا استحصال کردے رہے نیں ایہد یاں صورتاں وکھ ہو سکدیاں نیں پر ااستحصال دا ایہہ عمل جاری اے۔کدے جاگیر داراں تے بادشاہواں دی صورت، کدے آقا تے غلام تے کدے سرمایہ دار تے مزدور دی صورت پر جوساں ویہویں صدی وچ بنھیا گیا تے حیاتی دے ہر میدان وچ ایہہ کشمکش کسے نہ کسے رنگ وچ آن کھلری ایہدی مثال تاریخ وچ پہلے نہیں ملدی۔ایس شعر وچ رت نوں مورد الزام ٹھہرا کے اکرام مجید ہوراں ایس استحصالی نظام دا گلہ کیتا اے۔

کچے رنگاں نال کدوں تک
لپ دے رہنا مکھ شہراں دے
روحاں وی تڑفن لگ پئیاں
اپنے زہری دکھ شہراں دے (164)

شہر تے شہر دی حیاتی ساڈے غزل گو شاعراں کول استعارہ اے نویاں قدراں دا جدید حیاتی دا تے بے حسی دا۔چوں کہ جدید حیاتی دے رنگ شہر توں شروع ہو کے آہستہ آہستہ پھیلدے نیں خورے ایس کر کے شاعراں قدراں دے زوال دا سبب شہراں نوں قرار دتا اے پر ایتھے اکرام مجید ہوراں شہراں نوں وی مظلوم قرار دتا اے اوہ آہندے نیں کہ منافقت، دھوکہ دہی تے بے حسی ورگے ناسوراں نوں ون سونے رنگاں وچ لکو کے شہراں دا مکھڑا وقتی طور تے سنوار دتا جاندا اے پر ایہناں رنگاں دے اترن توں بعد جدوں اصلی چہرہ نمایاں ہوندا اے تے فیر پتہ لگدا اے کہ شہراں دے دکھ ویکھ کے روحاں وی تڑفن لگ پیندیاں نیں کیوں جے وقتی رنگاں دے اثر ہیٹھ لکی ہوئی شہر دی لوکائی وی نویاں قدراں دے جمن نال مصیبتاں وچ پھسی ہوئی اے۔

رہن اداسے مکھ شہراں دے
سمے ودھائے دکھ شہراں دے
ساوی رت نوں پئے اڈیکن

چروں نپتڑے رکھ شہراں دے (165)

سنہریاں تے امن دیاں گھوارہ قدراں دے مکن نال شہرای تے سب توں بوہتا متاثر ہوئے نیں، ہر محاذ تے اوہناں نوں نشانہ بنایا گیااے۔فیکٹریاں تے کارخانے لگن نال آلودگی داعالمگیر مسئلہ پیدا ہویا۔آبادی دے ودھن نال درختاں نوں کٹنا شروع کر دتا گیا تے لکھاں درخت صفحہ ہستی توں مٹ گئے پر رہائش دے مسئلے حل ہوندے نظر نہیں آ وندے۔ افراتفری آپا دھاپی تے خود غرضی نے پیار محبت نوں نگل لیا جہدا نتیجہ انتشار دی صورت نکلیا،اپنیاں بے جا غرضاں دی خاطر برائیاں زور پھڑ گئیاں تے شہری حیاتی دا حسن گہنا گیا،ایس کر کے اکرام مجید ہوراں دی ایہہ غزل شہری حیاتی دا مرثیہ اے۔

اج دے نویں اس دوروچ کیہ سی پتہ

سُنجے دلاں دے اس طرح ویہڑے ہنے (166)

ترقی نوں کسے ملک یا قوم دی خوشحالی دا پیمانہ متھیا جاندااے پر مادی ترقی دی اس دوڑ وچ بندے دل دا چین،سکون گنوا بیٹھے نیں۔سائنسی ترقی اخلاقی تنزلی دی صورت سامنے آئی اے جتھوں دانشور تے حساس لوکائی خوفزدہ اے۔آون والا ویلا اپنے اندر مزید کس قسم دیاں عفریتاں لے آئے حساس دل پریشان نیں۔پیار،محبت تے رشتیاں دا معیار اجوکے دور وچ طاقت تے پیسہ بن گیا اے تے خلوص،محبت تے احساس صرف چند اک لوکائی دی جاگیر بن کے رہ گیا اے تے ایہہ جاگیر وی کلرزدہ اے جہدا فیدہ اوہناں نوں کوئی نہیں کیوں جے پارسائی تے تقویٰ دا معیار داج دولت بن گئی اے تے ایہناں قدراں دے چاہیوان وی خال ای کتے رہ گئے نیں تے فیراج دی جدید حیاتی حساس تے سمجھدار دلاں نوں اجاڑ گئی اے جہدے پاروں اوہناں دے دلاں چوں دعا نکلدی اے کہ:

دلیں نہ رہن ہنیرے کدورتاں والے

گھراں چ سوچ اساڈی دے چانناہووے

جے ملے جمال نواں اوس پل حیاتی نوں

جدوں کسے توں کسے ہوردا بھلا ہووے

پھرے بہارچفیرے کھلاردی مہکاں

نصیب فیر دھرت ایس دا ہراہووے (167)

ایہہ اکھرا کرام مجید ہوراں دے دل دی واج ہی نہیں اے سگوں ایہہ ہر حساس،باشعور تے صاحب بصیرت بندے دے دلوں نکلن والی دعا اے کہ رب کرے ایس حیاتی توں کدورتاں دا خاتمہ ہو جائے تے لوک اک دوجے دے خیر خواہ بن جان تے ایس دھرتی اتے اک وار فیر بہاراں دی ازلی رت آوے جو کدی نہ مکے۔

آکھیا جاندا سی کہ غزل کومل جذبیاں دی داستان تے غم جاناں دا بیان ہوندی اے پر سماج وچ آلے دوالے کھلر یاں ہوئیاں کڑتناں نے غزل گو شاعراں نوں حسن تے عشق دیاں وارداتاں بیان کرن دی تھاں حقیقتاں بھرے رویاں

نوں برہنہ کرن ول مائل کیتا۔اج غزل گو شاعر کھلی اکھیاں نال سماج وچ ہوون والے ظلماں تے احتجاجی رویہ اختیار کردا اے ۔معاشی ناہمواری تے طبقاتی ونڈ نے اوہدے اقتصادی شعورنوں جلا بخشی اے ۔ تے نال ای اوہنے یاسیت دی جگہ انقلاب تے رجائیت دا سندیسہ دے کے مردہ دلاں وچ جیون دی روح پھونکی اے اوہنے ہمت ادم تے عمل لئی جذبیاں دا چراغ روشن کیتا اے تے ملکدیاں قدراں نوں زندہ کرن دا آہر کیتا اے۔

رکھاں نے چھانواں دی تھاں تے دھپ دے لمبوونڈنے نیں رت کہندی اے
فجراں دے چانن نال سانویں رات ہنیری تلنی ای رب خیر کرے
ستیاں ہویاں نوں اکھیاں وچ نیندر دے کل چبھنے نیں دل کنبدا اے
کہندے نیں ہن جاگن والے لوکاں دی اکھ کھلنی ایں رب خیر کرے(168)

رؤف شیخ ہوراں نوں رجحان ساز شاعر ہون دا اعزاز حاصل اے نویں رجحان دین والے ایس غزل گو نے نویں زمانے دے ڈاہڈے دکھاں اتے اوہ وین پائے نیں کہ روح تیکر تے پھٹ پے گئے نیں۔اوہ صاحب بصیرت نیں کہ لوکائی نوں وی خبردار کردے نیں کہ ہر آون والا ویلا پہلے توں بوہتا تلخ ہووے گا ایہہ ہڑھ ہر شے نوں بہا کے لے جائے گا ایس واسطے ایہدے تے بنھ بنن دا بندوبست کرلو۔

نویں دور دا رنگ جے میرے ویہڑے کھلر جاندا
میں وی وعدہ کردا وعدہ کرکے مکر جاندا
اکھیاں نوں فر اپنی صورت بڑی ڈرونی لگدی
چہرے اتے چڑھیا ہویا خول جے اتر جاندا (169)

حساس تے باشعور بندے مستقل مزاجی دا مظاہرہ کردے نیں تے ویلے دے ہتھ کھڈونا نہیں بندے نویں حیاتی وچ منافقت دا وطیرہ عام اے، آکھنا کجھ تے کرنا کجھ ،چہریاں اتے کئی طرح دے خول چڑھا کے بندے دوجیاں نوں دھو کے دیندے نیں پر رؤف شیخ آہندے نیں نویں دور دا رنگ اجے میرے تے نہیں چڑھیا میں ایس رنگ وچ رنگیا جاندا تے فیر میں وی منافقت دا لبادہ اوڑھ لیندا پر اوہ اجے تیکر اپنی دھرتی نال جڑے ہوئے نیں تاں ای تے اوہناں دی شاعری وچ فنی شعور تے دھرتی دیاں قدراں اوہناں نوں اک سچا شاعر ثابت کردیاں نیں اوہ سماج دے مہاتڑ پسے ہوئے مظلوم لوکاں نوں اپنیاں دھڑکناں وچ محسوس کردے نیں تے ایہناں لوکاں نوں اپنے فکری تے حسی تجربیاں دی بھٹھی وچ ڈھال کے اوہناں دے سپہن دا ذکر ''میں'' دا استعارہ ورت کے کردے نیں۔مہاتڑ تے استحصالی طبقے دا ذکر اوہناں اپنیاں غزلاں وچ بارہا کیتا اے۔

دیویاں دا چانن اچیاں گھراں وچ ڈھونڈیا
ماڑیاں نوں طغڑیاں زور وراں وچ ڈھونڈیا
سانجھ دی دیوار نوں پا کے تریڑاں وقت نے

رشتیاں دے دعویاں نوں دفتراں وچ ڈھونڈیا (170)

طبقاتی ونڈ تے استحصال اوہ ناسور نیں جنہاں معاشرے نوں دوزخ بن چھڈیاں اے۔ظلم دی چکی وچ پسن والے ماڑے استحصالی طبقے ہتھوں یرغمال بنے ہوئے نیں تے مطلب واسطے استحصالی طبقہ اوہناں نوں چیتے دی اکھ نال دھونڈ لیندا اے۔ جدوں کہ اتفاق تے سانجھ ورگیاں قدراں دا مکنا ای زوال دی علامت اے۔ بھائی بھائی دا ویری ہو گیا اے وقتی تے عارضی رشتے وقت گزارن دا وسیلہ بن گئے نیں۔ مطلب دے بیوپاری ہر پاسے دندناندے پھردے پئے نیں تے علم و عقل دا معیار ہن دھن دولت بن چکی اے تے ایہدے نال موڈھے نال موڈھا ملا کے منافقت تے جوٹھ کھلوتے ہوئے نیں۔

دانائی تے علماں، بانہواں پگاں نال وڈیائی سی
ساڈے دور وچ پلے دے نال بندے بھاری ہندے نیں
اوسے دا وجکا اے رؤف جی اوہدا طوطی بولدا اے
اپنے آل دوالے جس نے جھوٹ کھلارے ہوندے نیں (171)

رؤف شیخ ہوراں اپنیاں غزلاں وچ قدراں دے زوال دا جناں ماتم کیتا اے، اوہدی مثال نہیں ملدی اوہ بناں ایمائیت تے علائم و رموز دا سہار لئے ڈنکے دی چوٹ تے کھلم کھلا ایہناں عیباں توں پردہ چکدے نیں نویاں تے پرانیاں ریتاں تے قدراں دا موازنہ کردے آہندے نیں کہ کدی علم تے دانش تے بانہواں تے پگاں بندے دی وڈیائی دا معیار ہوندیاں سن پر اجوکے دور وچ ایہ معیار بدل گئے نیں تے تبدیل شدہ معیار کوئی نیک نشان نہیں سگوں صرف دھن تے دولت اے۔ روپیہ، پیسا بندے دی وڈیائی دا ثبوت نیں اانج ای نیک نامی تے شہرت دا معیار جوٹھ بن چکے نیں تے جوٹھے بندے دی شہرت پھیلدی اے نہ کہ سچے دی۔ مصلحتاں توں کم لین دی ریت زور پھڑ گئی اے تاں ای تے جوٹھے نوں کوئی جوٹھا نہیں آکھدا۔

عیباں نے صفتاں دیاں شکلاں چہریاں تے پالتیاں نیں
سورج دی کنڈ اوہلے لکے کوہجے نقش اگیڑاں کیوں (172)

مصلحت تے مفاد پرستی ایہو جئے عیب نیں جیہڑے بندے نوں اصل حقیقت توں دور کر دیندے نیں۔ اپنے مفادات دی خاطر کوہجیاں کسیلیاں حقیقتاں توں نظر چرا کے انسان ایہ سمجھدے نیں کہ جان بخشی ہو گئی حالانکہ ایس طرح ہوندا نہیں اے کیوں جے خیر تے شر دی جنگ وچ فتح خیر دا مقدر ہوندی اے۔ ایس ازلی حقیقت نوں جھٹلانا ممکن نہیں پر مصلحت دے مارے بندے جے کر ایہناں نوں کھلے دل نال جی آیاں نوں آکھدے تے اج صورت حال مختلف ہوندی پر غرضاں دی بھیڑ وچ ہر بندہ اپنی غرض دا غلام بنیا ہویا اے تے ایس غلامی نے اوہنوں اپنے سنگیاں کولوں نکھیڑ دتا اے۔ غرضاں دی غلامی بندے واسطے بہت مہنگا سودا ہوندی اے تے بندہ بھری دنیا وچ کلم کلا رہ جاندا اے۔

چپ چاناں وچ ڈبیا ہویا پورا شہر گھراں دا

کد ڈٹھا سی بندیا نے اکلاپا ایس طرح دا
میریاں اکھیاں بدل گئیاں نیں یا چہرے لوکاں دے
کوئی بندہ نئیں جانو لگیا اپنے خاص گراں دا(173)

جدوں بندہ اپنیاں لوڑاں تھوڑاں نوں پورا کرن واسطے اپنیاں قدراں قربان کردا اے تے فیر اک ویلے اوہ بھری دنیا دے رونق میلے وچ تنہائی دا زہر پی کے پل پل اذیت دی موت مردا اے۔ ایس زہر دا تریاق اوہنوں نہیں لبھدا کیوں جے ایہدا سد باب وقت دی ٹور تے حالات دے مطابق کرنا پیندا اے۔ جدوں وقت ٹپ جائے تے فیر ایہدا علاج کوئی نہیں۔ اجو کے دور وچ اپنیاں بے جا غرضاں اتے مٹن والے ایہہ بھل جاندے نیں کہ وقت دا پہیہ چلدا رہندا اے تے کدی کوئی اپر تے کدی ایس پہیئے دے تھلے دب جائے گا۔ حقیقت نوں سمجھ کے ناسمجھ بنن والے لوک ازمائشاں دیاں گھڑیاں وچ جدوں انگ ساک ویکھدے نیں تے فیر ہر چہرہ انجان لگدا اے تے جان پچھان دے آثار نظر نہیں آوندے۔ ایہہ ہی اجو کے دور دا المیہ اے کہ بندہ بندے نوں سیہان نہیں سکدا اپنے سنگیاں، ہانیاں دے چہرے ویلے دی دھوڑ تے لالچ دی دھند وچ لپٹ چکے نیں تے بس پچھتاوا باقی رہ جاندا اے پر ہن پچھتاوے دا کوئی فائدہ نہیں کیوں جے ایہ دنیا مکافات عمل دا گھر اے۔ اج اساں جو بوناں اے اوہ ہی کل وڈناں اے۔ حالات نوں اپنے تابع بنان واسطے اک لمے چر واسطے لائحہ عمل بنانا پیندا اے تاں کتے ایہہ بار آور ثابت ہوندا اے نہیں تے صورت حال ایہو جئی ہوندی اے کہ

بھیڑ وچ آپے گنوا کے سنگتاں دے قافلے
یاریاں دی مہک نوں سارے گراں وچ ڈھونڈیا (174)

رؤف شیخ ہوراں اتفاق دی برکت تے دکھ سکھ دے ویلے کٹھے ہون والے سنگیاں نوں ایس گل دا اشارہ کیتا اے کہ اپنے طمع تے بے جا لوڑاں پاروں انمول محبتاں نوں گنوان والیا دے ہتھ کجھ نہیں آندا۔ ظالم تے بے رحم وقت ہر شے نوں مدھول کے اگا نہہ ٹر جاندا اے۔ ایس واسطے برے ویلے دے آون توں پہلاں اپنیاں بے جا غرضاں اتے بند بنھ لینا چاہیدا اے۔ دوجے لفظاں وچ ایہہ غرضاں تے بے جا لوڑاں تھوڑاں ہی بندے نوں اک دوجے توں دور کر دیندیاں نیں۔

اوناں تیکر کھاندا رئے گا ویلا سوہنے جسماں نوں
جناں تیکر لوڑاں دا ایہہ پیارنہ پچھا چھڈے گا(175)

بے جا لوڑاں تھوڑاں دے ہاڑنے بندے نوں اوہناں سنہری قدراں توں دور کر دتا اے۔ جو انسانیت دی معراج سی تاں ہی اج ہر شاعر قدراں دے بحران دی شکایت کردا اپنا فرض نبھاوندا اے۔ جیویں کہ ڈاکٹر عصمت اللہ اہد لکھدے نیں کہ:

''شاعر دا کم معاشرے نوں اوہدے اچے نیویں دی تصویر وکھاندے رہنا وی اتے تاں جے معاشرہ بے راہ روی دا شکار نہ ہو جاوے۔ اوہدے وچوں اوہ قدراں سڑ سک نہ جان جیہڑیاں معاشرے دے امن سکون دا سبب ہوندیاں نیں۔ خود غرضی، نفسا نفسی، تعصب

تے تنگ نظر دی امرویل اخلاقی تے انسانی قدراں دے بوٹیاں اتے چڑھ کے اوہناں
دی بہار نوں خزاں وچ نہ بدل دیوے۔ انج اک شاعر جتھے معاشرے وچ ہر قسم دیاں نا
ہمواریاں دی نشاندہی کردا اے۔ او تھے اوہ سماج نوں سنوارن دا اہم فریضہ وی انجام
دیندا اے۔"(176)

اکلاپا:

جدید پنجابی غزل وچ اکلاپا اک الیمیے دی طرح جاپدا اے تے نویں پنجابی شاعراں نے تنہائی نوں اس طرح الیکیا اے کہ اوہ جدید صنعتی دور دا اٹوٹ انگ محسوس ہوندی اے۔ اج دا منکھ ایس صنعتی حیاتی دیاں پیچیدگیاں، مصروفیتاں تے مشیناں دی بادشاہی توں نس کے ایہو جہئی دنیا وچ پناہ لینا چاؤندا اے جتھے بندے اک دوجے دا دارو ہون۔ اپنے آل دوالے دے رولے وچ اوہ اپنے من دے اکلاپے نوں دور نہیں کر سکدا تے اکلاپے دا احساس دنوں دن ودھدا جا رہیا اے۔ ساڈے پنجابی شاعراں ایس احساس نوں غزل وچ اپنی کوں واری تے اپنے رنگاں وچ پیش کیتا اے کہ اجوکی شاعری ایس دے بناں مکمل نہیں ہوندی۔ ایس ضمن وچ ڈاکٹر ممتاز الحق انج رقمطراز نیں کہ:

"نئی شاعری میں تنہائی کا یہ احساس اتنے طریقوں سے اور اتنی بار دہرایا گیا ہے کہ وہ نئی
شاعری کی شناخت بن گیا اور سمجھا جانے لگا کہ نیا شاعر سماج سے بے زار ہے، اسے
نیوروسس کی بیماری میں مبتلا بتایا گیا، نیا شاعر اپنی اس کمزوری کو چھپانے کے لیے
انکشاف ذات، احساس تنہائی وغیرہ کی نئی نئی تاویلیں پیش کرتا ہے۔ مخالفین کا خیال ہے
کہ ہمارا معاشرہ آسودگی بخش نہیں ہے۔ اس حقیقت کا محض اظہار کافی نہیں، اس کا بدل
ڈھونڈنا ہوگا اور اسے حاصل کرنے کے لیے جدوجہد بھی کرنی ہوگی۔"(177)

ایس گل توں قطع نظر کہ لوکائی احساس تنہائی دا علاج لبھن یا ایس زہر دا تریاق ڈھونڈے ایہ اٹل حقیقت دے طور تے موجود اے۔ ایہ گل ٹھیک اے کہ غزل وچ مضامین دی تکرار ہوندی اے۔ جیویں کہ گل و بلبل تے حسن و عشق دے قصے یا فیر ہجر و وصال دا حال وغیرہ تے ایہناں مضموناں نوں پر تاثیر بنان لئی مبالغہ آمیزی کیتی جاندی اے۔ انج ای اکلاپے دے احساس نوں تکھا کرن لئی تے پر اثر بنان واسطے مبالغہ آمیزی تے تکرار غزلاں وچ موجود اے۔

اکلاپا اک احساس اے، ایک تجربہ اے، اک ایہو جہی ان ڈٹھی صورتحال اے، جہدا اُپا کرنا غالباً اجوکے منکھ دے بس دا روگ نہیں۔ نویں دور وچ ایہ صورتحال کجھ بوہتی اے تے ایس کر کے وی نویں غزل وچ ایہدا اظہار بوہتا اے کیوں جے اجوکی گھمن گھیریاں والی حیاتی نے بندے تے سماج دے آپو دے رشتے نوں توڑ دتا اے۔ نفسا نفسی دے ایس سمے اپنی ذات تیکر فراموش کرن والے بندے اک دوجے نال کیہ رشتہ رکھن گے۔ سائنسی ترقی نے فاصلے گھٹ کر دتے نیں پر بندیاں دے

وچکار پاڑ پادتے نیں۔ مادی آسائشاں انسان نوں روح دا چین تے قرار دین توں قاصر نیں۔ عدم تحفظ دے احساس نے رہی سہی کسر وی پوری کر دتی اے۔ بے یقینی دی ایس فضا وچ اکلاپے دی شدت ہور ودھ جاندی اے۔

خورے کتھے سوں گئے نیں آواز دیو میرے یاراں نوں
اک اک کر کے جوڑ لیا اے میں گلمے دیاں تاراں نوں (178)

اک اوہ ویلا سی جدوں دکھ سکھ سب دے سانجھے ہوندے سن تے لوکائی کسی وجہ توں خوشیاں وچ شریک نہ وی ہوندے تے غم تے دکھ دیاں گھڑیاں وچ درد وٹالیندی پر جدید دور وچ مصروفیت تے آسائش پسندی دی بدولت بندہ دکھاں دیاں المناک گھڑیاں دا عذاب وی کلا ہی جھلدا اے۔ سلیم کاشر ہوراں ایہدی وجہ صنعتی دور دی مادہ پرستی تے خودغرضی قرار دتی اے۔

قبرستان وچ ہنگامہ شہراں وچ تنہائی اے
اج دے بندے نوں خود غرضی کیہڑی تھاں لے آئی اے
بیراں دے لالچ نے تن دے لیڑے وی پڑوائے نیں
چہرہ نال جھریٹاں بھریاں لوکاں پھکڑی لائی اے (179)

ایہ لالچ، خودغرضی تے مادہ پرستی نے ہی بندے نوں تنہائی دا تحفہ دتا اے۔ اپنیاں بے جا لوڑاں تھوڑاں پاروں بندے دے من اندر لالچ تے خودغرضی دا بی جڑ پھڑ گیا تے ایہ بوٹا ودھدا پھلدا جا رہیا اے۔ ہرکھ دی گل اے کہ ایس بوٹے دی آبیاری واسطے حرام، حلال دی تمیز مکدی جا رہی اے تے اوہنوں منافقت تے جھوٹ دا پانی دتا جا رہیا اے۔ تے دوجیاں توں اگانہہ نکلن دی سدھر وچ بندہ اپنے پیاریاں توں وچھڑ گیا اے تے کلا رہ گیا اے۔ سائنس تے ٹیکنالوجی دی ترقی نے فاصلے گھٹ کر دتے نیں پر بندیاں دے وچکار اوہ پاڑ پیدا ہو گئے نیں جیہڑے مکن دا ناں نہیں لیندے۔ بقول سلیم کاشر:

جنا جنا مکدا جاندا دھرتی توں انبراں دا پینڈا
اونا اونا ودھدا کولوں کول گھراں دا پینڈا (180)

صنعتی دور دے آغاز نال سماج وچ بے شمار مسائل پیدا ہوئے۔ ایہناں وچوں اک مسئلہ اکلاپا وی اے کیوں کہ صنعتی دور نے مقابلے دی فضا پیدا کر دتی اے۔ جہدے پاروں نام نہاد مصروفیت نے جنم لیا تے نام نہاد مصروفیت بے حسی تے خود غرضی وچ بدل کے اکلاپے ونڈن لگی۔

ایہ نہ پچھو کالیاں راتاں کیہ کیہ چانن بخشے نیں
ایہ پچھو بے درد سمے نے کیہڑا چن چڑھایا نہیں (181)

رؤف شیخ تے ڈاکٹر رشید انور ہوراں جدید حسیت نوں بیان کرن وچ پنجابی غزل گوشاعراں وچ پہل کیتی۔ اوہناں سرمایہ داری، اکلاپا، استحصال، اجارہ داری، خودغرضی تے منافقت ورگے ناسوراں دی نندیا غزلاں وچ بارہا کیتی اے۔ ایہناں

سوغا تاں نوں بے نقاب کرن دے نال نال اوہناں صاف تے واضح طور پر تے آکھیا کہ صنعتی دور نے بندے نوں کئی طرح دے مسئلے دان کیتے نیں جنہاں دا کوئی تریاق لو کائی نہیں کر سکی تے اکلاپے دا شمار وی اوہناں وچ ہی ہوندا اے جو بندے دی روح نوں گھن دی طرح چٹ کے مکا دیندا اے۔

سارے شہر دے اندر میرے گھر دی اک نشانی اے
وس دے گھر نیں چار چوفیرے پر کوئی ہمسایا نہیں (182)

شہر تے گھر دا استعارہ ورت کے ڈاکٹر صاحب نے اکلاپے نوں بیان کیتا اے۔ایس شعر وچ شہراں وچ پائی جان والی نفسا نفسی دے نال تنہائی دے عذاب نوں بیان کیتا اے۔ بندہ بھیڑ وچ وی کلا رہ گیا اے۔ کیوں کہ دکھ سکھ ونڈن والا کوئی نہیں۔ دکھ سکھ ویلے یار بیلی تے عزیز رشتے دار مونڈھے نال مونڈھا جوڑ کے کھلو جاندے سی تے بندے دا مان تران ودھا ندے سن پر اجوکے سمے ایہ سب کجھ ممکن نہیں۔

اکلاپے دے زہر نے دل نوں سہجے سہجے مار مکایا
چار چوفیرے بلدے صحرا مرچلیاں تراہیاں یاداں (183)

تنہائی ایک ہلکے پھلکے زہر دی طرح بندے دے اندر سرایت کر جاندی اے تے ایہدا تریاق وی کوئی نہیں۔ ایویں لگدا جیویں چار چوفیرے اگ لگی ہوئی اے تے پانی نوں صحرا ترس رہیا اے۔ جو کہ علامتی اظہار اے ایس گل دا پئی بندہ دکھ سکھ پھولن واسطے کسی سنگی دا منتظر اے پر کوئی سنگی ہانی اوہنوں نہیں ملدا تے اوہ اکلاپے دا ماریا ہویا بندا اپنے دکھاں نوں اپنے من اندر دفن کر کے آپ وی اگلے جہاں دا رخ کر رہیا اے پر بے درد ویلا اوس دا علاج کرن توں قاصر اے۔

سانجھ دی ڈوری لے آئی سی شہراں ولے کھچ کے
جٹیاں نوں اکڑیویں لبھے، روحواں نوں اکلاپے
تنہائیاں نے ذہناں نوں کیہ دتا اے خبر ے انور
کنڈیاں دے لئی پھلاں نوں ہن کردیاں دیکھ سیاپے (184)

انسان نے ترقی تے خوشحالی نوں بڑے کھلے دل نال جی آیاں نوں آکھیا اے پر اوہ ایس گل دا جانوں نہیں سی کہ جیہڑیاں ترقیاں واسطے اوہ شہراں دا رخ کر رہیا اے اوہ اوہدی روح تیکر نوں گھائل کر دین گئیاں۔ بندہ سوچدا کجھ اے تے ہندا کجھ اے۔ انسان ایس سوچ دا علمبر دار بن کے ترقی ول مائل ہویا کہ خوشحالی تے سکون وامن اوہدا مقدر بنے گا۔ رل مل کے پیار محبت نال جیون دا پینڈا طے کراں گے پر نتیجہ ایہدے الٹ برآمد ہوا۔ ترقی نے ایہو جیہا پینترا بدلیا کہ وقت دنگ رہ گیا۔ مشینی ترقی اخلاقی تنزلی دان کر گئی۔ دھن دولت دے چکر وچ بندے انسانیت نوں پیراں ہیٹھ رول گئے۔ پھلاں ورگے نازک جثے اکلاپے دا شکار ہو گئے تے تنہائی دے ناگ نے اوہناں نوں ڈس لیا تے فیر نہ تے ترقی خوشحالی بندے دا مقدر بنی تے نہ ہی اتفاق محبت تے اک دوجے دے دکھ سکھ ونڈن دا ویلا لبھیا۔

کدی وی دل دی سنگت چھڈ کے جیہڑا کدھرے جاندائیں
اک میرا اکلاپا اپنا۔۔۔باقی لوک پرائے نیں(185)

رؤف شیخ ہوراں ایس شعروچ داخلی اکلاپے دی دس پائی اے۔ بندے دے آل دوالے دے سارے منظر اوہدیاں اکھیاں توں اوہلے ہو گئے نیں۔ معاشرے تے سماج دیاں نام نہاد رونقاں تے رنگینیاں اوہدے دل اندر اکلاپے دے احساس نوں گھٹ نہیں کر سکیاں۔ سگوں اوہ سارے منظر نامے شاعر نوں پرائے جاپدے نیں تے تنہائی اوس دے ذہن تے دل نوں مہکاؤندی اے۔ ایتھے اپڑ کے سانوں اج دا منکھ خود اذیتی دا مریض جاپدا اے۔

دل دا بوہا ڈھو کے لبھیا بھیڑاں وچ اکلاپا
ایڈے مہنگے ونج نوں کسراں گلیاں وچ کھلاراں (186)

گرمی، سردی، بہار تے خزاں توں اڈ کئی موسم بندے دے اندر وسدے نیں۔ تے شاعر اپنے اندر وسدے موسم دی کہانی شعراں راہیں بیان کردا اے۔ کدی اوہ اپنی ذات دے حوالے نال سماج دے دکھاں دی داستان قلمبند کردا اے تے کدی وسیب نوں اپنے باطنی دکھاں دا استعارہ بنا کے پیش کردا اے۔ ذات تے کائنات وکھ نہیں ہوسکدے۔ دونویں لازم و ملزم نیں تے اکو طرحاں دے سانحیاں دا سامنا کردے نیں تے اکلاپا وی اک سانحہ اے اوہ بھانویں کسے دی ذات تے گزرے یا کائنات تے۔

اپنے گھر وں باہر کدی وی جھاتی پاندے ڈٹھے نہیں
رؤف ہوراں جیہے بھولے بندے اکلاپے دے پھنڈے نیں (187)

رؤف شیخ ہوراں صنعتی تے مشینی دور دی سلاہنا نہیں کیتی سگوں اوہدیاں بخشیاں ہوئیاں سوغاتاں نوں کدی شہر دا استعارہ بنا کے پیش کیتا تے کدی چپ دا زہر آکھیا جو کہ علامتی اظہار اے اکلاپے دا، تنہائی دا۔

اکلاپا اجوکے دور دا اک آشوب اے۔ اک ایہو جیہا جبر تے کرب اے جس نے سارے سماج نوں ان دیکھے حصار وچ قید کر چھڈیا اے۔ عدم تحفظ تے ڈر، خوف نے بندے نوں اپنے آپ تیکر محدود کر دتا اے تے سانجھ، ایکتا تے کٹھ دیاں برکتاں منہ موڑ گئیاں نیں۔ ایس ان دیکھے دائرے وچ اپنے جثّے تے روحاں نوں قید کرن توں بعد اکلاپا ڈنگ مارنا شروع کر دیندا اے۔

جیہڑے شہر دیاں لوکاں نوں مان سی رؤف پچھانن دا
کلم کلاں اوسے شہر دی بھیڑ وچ رلیا ہویاں واں (188)

اکلاپے دی پچھان ایہہ نہیں کہ بندہ کلا اے سگوں اج بازاراں محلاں تے پارکاں دیاں رونقاں ودھ گئیاں نیں۔ بندیاں دا ٹھاٹھاں ماردا سمندر ہر پاسے موجود اے پر درحقیقت اسیں کلم کلے آں۔ تنہائی ساڈی روح وچ سما چکی اے۔ مادی قدراں دی پرستش والی لوکائی اخلاقی تے اجتماعی رویاں توں دور ہو گئی اے۔ ایس ڈاڈھے دکھ نے رؤف شیخ ہوراں نوں بے

چین تے دکھی کر دتا اے تاں ای تے اوہ ایس نوں تخلیقی سطح اتے کھلا ردا اے۔ رؤف شیخ ہوراں کول اکلاپا وسدی رسدی بستی وچ نظر آؤندا اے ویرانیاں وچ نہیں۔

بندیاں دا رویہ اک دوجے نال انساناں والا نہیں، اوہ اک دوجے نوں دولت دے ترازو وچ تولدے نیں پر ایہ مصنوعی چک دمک اوس نوں ہسدا وسدا تے پر رونق گھر دین توں قاصر اے۔ مکان دی تنہائی اجو کے منکھ دا مقدر اے تے گھراں دا تصور مکیناں توں بناں کیتا نہیں جا سکدا تے مکان چار چوفیرے موجود نیں پر گھر کوئی نہیں جے گھر موجود نیں تے اوہ وی خاموش تے تنہا نیں۔

چپ چاناں وچ ڈبیا ہویا پورا شہر گھراں دا
کد ڈٹھا سی بندیاں نے اکلاپا ایس طراں دا
میریاں اکھیاں بدل گئیاں نیں یا چہرے لوکاں دے
کوئی بندہ نئیں جانو لگیا اپنے خاص گراں دا (189)

رؤف شیخ ہوراں صنعتی زمانے دی دین اکلاپے نوں بڑے من کھچویں ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔ اوہناں دے نیہڑے بندا اپنے سنگیاں تے یاراں نوں بھل گیا اے جہدے پاروں اوہ کلّا رہ گیا اے۔ ہر شخص ایتھے انجان لگدا اے تے کوئی کسے نوں سہیانن دا روادار نہیں۔ ایس طرح دا روح فرسا اکلاپا بندے دا مقدر ہوئے گا کسے دے وہم وگمان وچ وی نہیں سی

انساناں دا ایس طرح وی ودھیا اے اکلاپا
یاراں نے منہ موڑ لئے تے ویری ہوگئے ویرے (190)

کئی ورا بندہ اپنیاں دی بے رخی تے ستم ظریفی تو وی اکلاپے دا شکار ہو جاندا اے تے کئی وار عشق وچ ناکامی دا روگ وی اوہدی روح وچ اکلاپا سمو دیندا اے۔ جیویں کہ حکیم ناصر ہوراں نال ورتیا۔ اوہناں دی حیاتی دے ایس پکھ بارے عارف عبدالمتین آکھدے نیں کہ:

''عشق دے جذبے نے حکیم ناصر نوں بھری دنیا وچ کلا کر دتا۔ اوہ اپنے آپ وچ سڑن لگ پیا۔ اوہنوں اوہدے دل نے اپنے وانگوں تنہا کر دتا۔ اوہ اپنیاں سدھراں دا بھار اپنے موہڈیاں اتے چکی پھردا سی تے ایس بھار نوں ونڈان والا کوئی نہیں سی''۔ (191)

اکلاپے دے ایس ڈاہڈے روگ نوں حکیم ناصر ہوراں ایس انداز وچ غزل وچ سمویا اے

دنیا دے وچ کوئی نہ میرا میں ہاں اکا کلم کلا
ایڈی دنیا دے وچ مڑوی جیوی جاناں نال تسلا
ہن میں ایہنوں اپنے نال ای لے جاواں گا ناصر
میری روح وچ رچ گیا اے میرا اکلاپا (192)

حکیم ناصر ہوریں دنیاں وچ اپنے آپ نو کلم کلا محسوس کر دیندے نیں۔ اوہناں دا سنگی ساتھی کوئی نہیں۔ دکھ، سکھ تے

غم ،خوشی دے ویلے دل تے ورتن والیاں کیفیتاں دا کوئی جانونہیں ۔اوہناں دی روح تیکر نوں گھائل کرن والی ایہ تنہائی اک لاعلاج مرض بن چکی اے۔ ایس لاعلاج مرض دے بارے ڈاکٹر رشید انور ہوراں دا خیال وی حکیم ناصر جی نال رلدا ملدا اے اوہ آہندے نیں کہ:

میں دنیا دا سبھ کجھ لگاں، دنیا کجھ نئیں لگ دی میری
یا ملیاں تنہائیاں ایتھوں یا فیر حصے آئیاں یاداں
اکلاپے دے زہر نے دل نوں سبھے سبھے مار مکایا
چار چوفیرے بلدے صحرا مر چلیاں ترہائیاں یاداں (193)

بھری دنیا دے رونق میلے وچ تنہائی دا روگ بندے دا مقدر بن چکیا اے۔ ایہ تنہائی دل دے وچ ڈیرے جما بیٹھی اے تے نتیجتاً دل مردہ ہوندے جارہے نیں۔ دنیا وچ نفسانفسی دے پاروں تنہائی دا عذاب دن بدن ودھدا جارہیا اے۔ اک ہور تھاں ڈاکٹر رشید انور آکھدے نیں کہ:

میں اوہ دونویں اکو راہ تے ٹرپئے وکھرے وکھرے
میں اکلاپے پوجن والا اوہدے نال خدائیاں
ہاسے تے اک پاسے تیری محفل ہنجو کھوہ لئے
تیری یاد وی کھوہ نہیں سکدی ہن میتھوں تنہائیاں (194)

ڈاکٹر رشید انور ہوراں دے ایہ شعر مومن خاں مومن دے شاہکار شعر دی یاد دلاؤندے نیں کہ

تم میرے پاس ہوتے ہوگویا
جب کوئی دوسرا نہیں ہوتا

ایتھے مومن خان مومن محبوب دی ہستی بارے آکھدے نیں کہ تنہائی تے اکلاپے دے ویلے محبوب دا خیال تے یاد تنہائیاں نوں پررونق بنادیندا اے پر ڈاکٹر رشید انور ایس خیال دے الٹ آکھدے نیں کہ اج تنہائی دا احساس اینا ں گوڑھا ہو چکیا اے کہ محبوب دی یاد وی ایس اکلاپے دے عذاب نوں کھوہ نہیں سکدی۔ گل کرن دا مطلب اکلاپے دے روگ دی شدت نوں بیان کرنا اے کہ اجو کے دور وچ منکھ دا اکلاپا اوہدی روح تیکر نوں گھائل کر چکیا اے تے ایس زہر دا کوئی تریاق نہیں ۔محبوب دے تصور دی رعنائی وی ایس نویں حیاتی وچ اپنا اثر گنوا چکی اے تے ہن من دا اکلاپا اوہناں بندیاں دا مقدر وی بن چکیا اے جو محفلاں دی جندجان ہوندے سن ۔ بقول منظور وزیرآبادی:

محفل دی جند جان سی کل تک ہستی جیہڑیاں لوکاں دی
اکلاپے دی تسبیح وچ اج اپنا آپ پرون پئے (195)

مادے دی اندھا دھند پوجا کرن والے اپنے آل دوالے توں بےخبر ہوجاندے نیں تے کئی وار اوہ مقابلے دی ایس دوڑ وچ اینے اگانہہ نکل جاندے نیں کہ جدوں پچھانہہ پرت کے ویہندے نیں تے اوہناں نوں کوئی اپنا وکھالی نہیں دیندا۔

دکھ سکھ دیاں گھڑیاں وچ اوہ کلے رہ جاندے نیں تے فیر ایہہ تنہائی دا ناگ اوہناں نوں ڈنگ ماردا تکلیف دیندا اے۔

اپنے اپنے خول چوں سارے باہر نکل کے ویکھدے نئیں
ایس دو ر دے جیوندی جانے قبراں وچ انسان پئے (196)

ڈاکٹر ناہید قاسمی نے شاعری وچ اکلاپے دے اظہار بارے اپنے وچار بیان کردیاں لکھیا کہ:

''نئی نسل اجتماع کی بجائے فرد کو اہمیت دیتی ہے اور سب کچھ ذاتی جذبات واحساسات کے حوالوں سے دیکھتی ہے۔ یہ شاعر انسانوں کے باہمی رشتوں کو توڑ کر صرف اپنی ذات سے ناتا جوڑ لیتے ہیں لیکن یہ سفر انہیں تنہا طے کرنا ہوتا ہے۔ تب وہ تنہائی کا شدید دکھ محسوس کرتے ہیں اور اپنی شاعری میں اسی کرب کا اظہار کرتے ہیں۔''(197)

ایس گل نوں صرف شاعراں تے ادیباں تیکر محدود کرن دی بجائے جے عام لوکائی نوں وی ایس زمرے وچ شامل کرلیا جائے تاں ایہ گل سب اتے صادق نظر آؤندی اے کہ اپنے خول وچ بند ہو کے اپنے آپ نوں تنہائی دا شکار کئی وار بندہ آپو ہی کرلیندا اے تے ایہ خیال ہی منظور روزیرآبادی ہوراں بیان کیتا اے۔

سمجھ نئیں آؤندی سارے شہر نوں ڈنگیاں کیہڑیاں سوچاں نے
ہرواسی دے بلھاں اتے چپ نے پہرہ لایا اے
ہر دم اپنے آل دوالے تکدا رہندا حیرت نال
انج لگدا منظور تے جسراں کسے پری دا سایا اے (198)

اپنے حالات وواقعات توں مجبور تے دلبرداشتہ ہو کے لوکائی اپنی اک وکھری دنیا آباد کرلیندے نیں تے یا انج وی ہندا کہ اپنیاں فکراں وچ ڈب کے آل دوالے نوں بھل جاندے نیں۔ دونواں صورتاں وچ تنہائی دا احساس بوہتا شدید ہو جاندا اے۔ اپنے حال دی فکر تے مستقبل دا انجانا جیہا ڈر خوف بندے دیاں ساریاں حساں سلب کر جاندا اے تے ہولی ہولی نہ صرف اوہ آپ کلم کلا ہو جاندا اے سگوں فرد توں پھٹن والا ایہ احساس اجتماعی رنگ اختیار کرلیندا اے۔ لالہ محسن رفیع جواز ہوراں تنہائی دا کارن زمانے دی بے حسی نوں آکھیا اے۔

اکلاپے دی سنگت اوہنوں کیوں نہ پیاری ہووے
قدم قدم تے جیہنوں جگ نے ٹھوکر ماری ہو وے (199)

لالہ محسن ہوراں دے مطابق زمانے دیاں ٹھوکراں تے تلخیاں توں دلبرداشتہ ہو کے بندہ اکلاپے دے دامن وچ لک جاندا اے کیوں جے زمانے دیاں کوڑ کڑتناں اوہدی برداشت توں باہر ہو جاندیاں نیں۔

ساقی گجراتی ہوراں ایس توں وکھ اکلاپے دی اک ہور وجہ وی دسی اے:

جنا جنا ڈنگیا اکلاپیاں دے ناگ نے
دوریاں دے شعلیاں نے سیناساڑیا (200)

رزق دے ہیر پھیر کئی وار دوریاں تے جدائیاں دان کر دیندے نیں تے ایہ دوریاں وی بندے نوں اکلاپے بخش دیندیاں نیں۔ پردیس وچ بندہ تنہائی نوں بوہتی شدت نال محسوس کردا اے۔تنہائی دی ایہ شدت پردیس وچ کئی گنا ودھ کے بندے نوں گھائل کر چھڈ دی اے۔

اج کلا بہہ کے سوچ رہیاں کس موڑ تے جنڈری آئی اے

اج چار چفیرے شور نہیں اج چپ نے رونق لائی اے (201)

تنہائی دا احساس بندہ صرف خارجی سطح تے ہی محسوس نہیں کر داسگوں باطنی تے داخلی سطح تے وی اوہدا اکلاپے نال واہ پیندا اے۔کدی ایہ احساس واہوا ہوندا اے تے کدی گھٹ،اج دا منکھ اپنے اندر دی تنہائی نوں بیرونی سطح تے وی محسوس کردا اے۔

ذات نوں کائنات توں وکھ نہیں کیا جاسکدا دونویں ایک دوجے لئی لازم وملزوم نیں تے دونواں تے اک دوجے دے اثرات لازماً پیندے نیں۔زمانے تے جو حالات ہوون،اوہ ذات وچ جھلکدے نیں تے زمانہ قیامت دی چال چل کے بندیاں نوں اک دوجے توں وکھ کر گیا اے تاں ای تے منظور وزیرآبادی آکھدے نیں کہ:

درد ونڈانا اک پاسے کوئی ہس کے بول دا نئیں

اپنیاں قدراں بھل گئی خورے ایہ بستی انساناں دی (202)

قدراں دی پامالی غزل گو شاعراں نے اپنی واری بیان کیتی اے کہ یکسانیت دا احساس ابھردا اے پر ایہ قدراں دی ٹٹ بھج وکھو وکھ پہلوواں تے منتج ہوندی اے۔پرانیاں ریتاں رسماں نوں بھلن والی لوکائی اک دوجے توں انجان ہو گئی اے۔دکھ سکھ ونڈنا پنجابیاں دا شیوہ سی پر اج کوئی ہس کے بولن دا روادار تیکر نہیں اے۔ایس گل نوں علی محمد ملوک ہوراں ایس طراں شعر وچ ڈھالیا اے۔

بندہ ای بندے دا داہرو اوکھے سوکھے ویلے تے

جے گھیر لیا اکلاپے نے کیہدے نال بولن چالن گے (203)

نویں دور دے روگاں وچوں اکلاپا اوہ روگ اے جو سماج وچوں پیار،محبت تے خلوص دے مکن نال جمیاں۔علی محمد ملوک ہوریں آون والے ویلے توں ہور خوفزدہ نیں کہ ہوسکدا اے کہ مستقبل وچ اکلاپے دا ناگ ہر بندے نوں ڈنگ لوے تے من دا بوجھ ہلکا کرن واسطے کوئی نہ ملے:

اک دوجے دا درد ونڈاون والے جذبے مکے

دلاں نوں چھاننی کردتا اے خود غرضی دیاں تیراں (204)

لوڑاں دے غلام بندے بےحس ہو گئے نیں تے ایہ بےحسی کئی ہور منفی جذبیاں نوں جمدی اے۔جنہاں وچوں اک منافقت اے کہ انسان دوجے نال محبت نہیں کرے گا۔اوہدا دکھ سکھ نہیں ونڈائے گا پر اپنی غرض واسطے منافقت کولوں کم لے

گا۔ایس مرحلے تے اپڑ کے بے یقینی دے مہیب سائے گوڑھے ہو جاندے نیں تے فیر کلے ہون دا احساس وی ڈنگ ماردا اے تے اندرونی تے بیرونی خلفشار بندے نوں نڈھال کر دیندا اے:

ایدیاں زہراں مار مکاون بندے نوں
سپ طرح اکلاپا وی لڑ جاندا اے (205)

یا فیر آکھدے نیں

پنڈا تے پنڈا سی اوہنے روحاں وی جھلسائیاں
جیہڑی لو اکلاپے والی شہراں اندر چلے (206)

شہر دا استعارہ ساڈے شاعراں جدید حیاتی دی علامت دے طور تے ورتیا اے تے نویں حیاتی دے دان کیتے عذاباں وچ تنہائی وی شامل اے۔ایس ضمن وچ ڈاکٹر انعام الحق جاوید ایس طرح رقم طراز نیں۔

''نویں دور دے آدمی دا المیہ ایہہ اے کہ اوہ اک پاسے موت تے قابو پانا چاہندا اے تے دوجے پاسے مذہبی فلسفے توں وی باغی اے............چنانچہ کسے ٹھوس نتیجے تے نہ پہنچ سکن دی وجہ نال اوس مضبوط فکری نظام توں وی کٹ جاندا اے جیہدے ذریعے روحانی طور تے اکلاپے یا تنہائی دے عذاب توں نجات حاصل کیتی جا سکدی اے۔دوجے پاسے سماجی تے معاشرتی تبدیلیاں نے وی انسان نوں انسان توں وکھ کر کے اوہنوں تنہائی دا شکار کر دتا جیہدے نتیجے وچ ذات دے سفر دا عمل جاری ہویا تے ٹٹ دیاں بھجدیاں قدراں اندر دی ٹٹ بھج دا سمبل بن گئیاں۔''(207)

اکلاپے دی گل ہووے تے عارف عبدالمتین ہوراں دا ذکر نہ کیتا جائے ایہہ نہیں ہو سکدا۔اکلاپے دے ایس مسافر نے اپنی غزل وچ ایس موضوع نوں وکھو وکھ جہتاں نال پیش کیتا اے۔کدی اوہ ہجر وچ کلے تڑفدے وصال دے لمحے اڈیکدے نیں تے کدی من دے اندروں والے احساس تنہائی نوں بیان کر دے نیں مثلاً:

واو رولیاں دے سنگ اڈ دے اڈ دے ہو گئے شل
فروی مکد انظر نہ آوے ہجر فراق دا تھل
ہاڑنے رجواں ویر کمایا، سکا لنگھیاں سون
کونجاں کرلاون حسیاں ،خالی ہو گئے تل (208)

اپنی ذات دی تنہائی نوں تے من دی ویرانی نوں شعر دا روپ بخشیدیاں آہندے نیں کہ:

اپنے چار چفیرے ویکھاں جنگل بیلے باراں
اندر جھاتی پاواں تے تھل گھورن نت ہزاراں (209)

یا فیر انج وی بیان کردے نیں

بے آسی نے گھیرا پایا ، آس دا میحل اساراں کیہ
اپنا آپ وی لبھدا نئیں اے ،تینوں فیر پکاراں کیہ(210)

اپنی ذات دے اندر اکلاپے دا احساس اوہناں دے کلام وچ جا بجا ملدا اے۔ اکلاپے وچ گم اوہ ایس دی ہر شے نوں تنہائی دی دھند وچ گم پاؤندے نیں۔

ڈاکٹر انعام الحق جاوید اجوکے دور وچ اکلاپے دی وجہ دسدے نیں کہ:

''نویں عہد وچ انسانی تے سماجی رابطے جنی تیزی نال ٹٹدے جا رہے نیں۔ اکلاپے دا احساس اونی ای شدت نال ابھردا آ رہیا اے۔ غزل وچ ساہنوں اکلاپے دیاں دو صورتاں لبھدیاں نیں اک رومانی تے اک انسانی، رومانی صورت محبوب دے وچھڑن تو بعد ہجر دی کیفیت دی عکاسی کردی اے تے انسانی صورت اج دے سماج وچ دنیا وی تیز رفتاری دے حوالے نال ساہمنے آندی اے۔ اک اکلاپا جبری اے تے اک اختیاری، اکلاپا مشینی دور دی دین اے جنھے بندے نوں بندے توں بے نیاز کر دتا اے............

مشیناں دی سنگت بندیاں نوں وی مشین بنائی جا رہی اے تے دھڑکدا ہویا دل ہمدردی دے جذبے توں عاری ہوندا جا رہیا اے۔ سوچاں سن ہو چکیاں نیں تے پیسہ اک نویں قدر دے طور تے اپنی جگہ بنائی جا رہیا اے۔ ایس صورت حال وچ حساس ذہناں دا اکلاپے نال دو چار ہونا اک قدرتی امر اے''(211)

منیر نیازی ہوراں وی زمانے تے چلن والی ہنیری نوں انج غزل دا روپ دتا اے

ایہہ شہر لگدا اے دشت ورگا
چمک اے ایہدی سراب ورگی
ہوا اے اجکل سویرے ویلے
بدلدے موسم دے خواب ورگی (212)

منافقت:

سلیم کاشر دی غزل بارے ڈاکٹر وحید قریشی ہوراں آکھیا کہ:

''منافقت چاہے کسے رنگ وچ ہووے سلیم کاشر اوہدا دشمن اے، اوس دیاں غزلاں وچ سب نالوں بوہتا ذکر حیاتی دے ایس روپ دا اے''(213)

منافقت دا دشمن کا شر ہی نہیں سگوں ہر باضمیر بندہ ایہد ا دشمن اے پر ایس روگ دا علاج کوئی نہیں لبھدا۔ ایہہ بندے دن من اندر اوہ زہر اے جہدے اثرات اوہدے نال نال اوہدے آل دوالے وسن والی لوکائی نوں وی متاثر کر دے نیں۔ حیاتی دے ایس روپ نوں کسے دور وچ وی سلاہنا نہیں ملی پر مادیت دی پوجا کرنے والے اجو کے منکھ اپنیاں غرضاں تے مطلب واسطے ایس روپ نوں اپنالیندے نیں۔ سلیم کاشر ایس بارے لکھدے نیں کہ۔

خود غرضی دی ڈونگھی قبروں نکلن دی کوشش نہ کریئے
اندرواندری لاش دے وانگوں سڑدے جایئے،گلدے جایئے (214)

ایس خودغرضی نے بندے نوں منافقت وچ ماہر کر چھڈ یا اے۔ تاں ای تے ساقی گجراتی آکھیا کہ:

دو رنگے لوکاں دے وارے وارے جاواں
سائی کتھے لاون، دین و ودھائی کتھے (215)

ایس منافقت نے بندے نوں انسانیت دے مقام توں ڈگا دتا اے۔ اوہ اندروں کجھ تے باہروں کجھ اے۔ اوہدا اصل روپ پچھانوں باہر اے۔ حساس تے باشعور بندے ایس تے کڑدے نیں پر ایہو جئی ہوا چل پئی اے کہ ہر بندے دا ظاہر تے باطن وکھو وکھ اے۔ لوکائی دے قول تے فعل وچ تضاد اے۔ کہندے کجھ تے کردے کجھ نیں۔ بظاہر جو بندہ نظر آؤندا اے۔ اوہدا اصل کجھ ہور اے۔ گنڈے وانگوں پرت در پرت اپنا اصل روپ لکا کے پھردے بندے خورے اپنا اصل آپ وی بھل چکے نیں۔

ساڈیاں یاراں کدی کدی تے انج وی روپ وکھالے نیں
ساڈیاں صفتاں دب دتیاں ساڈے عیب اچھالے نیں (216)

رؤف شیخ اوہ حساس شاعر نیں جنہاں حیاتی دے ایس پکھ تے کھل کے بے زاری دا اظہار کیتا اے۔ نویں دور دی ایس لعنت نوں اوہ اپنی غزل وچ تھاں تھاں نمایاں کرن دے نال نال ایہدی نندیا کرنا اپنا فرض سمجھدے نیں۔ اوہ منافقاں دے چہریاں توں نقاب چکدے نیں تے آکھدے نیں کہ:

ہتھاں نال ڈھاکے پکیاں سانجھ دیاں دیوراں
گلاں دے نال پیار خلوص دا شہر وساندے پھریئے (217)

قول و فعل دا تضاد رکھن والے بندے ہمدردی دے بھیس وچ دوجیاں نوں نقصان پہنچانا اپنا فرض اول سمجھدے نیں۔

میرے درداں دا کوئی نہیں جانو
جوٹھ، نفرت، فریب، مکار
اکو بندے چ سبھ چلتر نیں

ایہہ وے پچھان کھچرے لوکاں دی

موم اتوں تے وچوں پتھر نیں(218)

عادل صدیقی اجوکے سمے اوہناں لوکاں نوں اپنی غزل راہیں متعارف کراؤندے نیں جو منافق بندے بظاہر موم دسدے نیں پر اوہناں دا دل پتھر دا اے تے اوہ جوٹھ، نفرت، فریب تے مکاری اپنے من اندر دب کے سادہ لوح لوکائی نوں دھوکا دیندے نیں۔

ایہہ چلتر صرف عام لوکائی دے ہی نہیں سگوں ہر مذہب دے ٹھیکیدار اکھوان والے وی ایہناں چلتراں کولوں کم لیندے نیں۔ ملا ہووے یا گیانی، پنڈت ہووے یا سادھو، پادری ہووے یا راہب اوہناں دے قول وفعل وچ تضاد اے۔ روح دی پاکیزگی تے انسانیت دے مقام اتے لیکچر دین والے آپ ایہناں شیواں توں واجھے نیں۔ ڈاکٹر رشید انور ہوراں ایس گل نوں انج بیان کیتا اے۔

وید گرنتھ کتاباں پڑھ کے سب وسرا بیٹھے

پنڈت اتے گیانی، رج کے مارن سارے جھوٹھ

ناز نزاکت، رخ، بے رخیاں حرص ہوس دے قصے نیں

سونہہ رب دی ایہہ زاملمعہ، رنگاں دے لشکارے جھوٹھ(219)

ڈاکٹر رشید انور ہوراں بغیر کسی لپٹی توں کھل کے آکھیا اے کہ مذہبی تے مقدس کتاباں پڑھ کے ایہناں دیاں تعلیمات بھلا بیٹھے نیں۔ بھاویں اوہ ایہناں دا درس دوجیاں نوں دیندے نیں پر آپ عمل کرن توں قاصر نیں۔قول وفعل دے تضاد نے ایہہ ثابت کر دتا اے کہ ایہہ وی جھوٹھ دے دلدادہ نیں۔

معجزیاں تے قادر بندے روشنیاں دا دور

باہروں لشکارے مارن چہرے اندروں کالے دھوت(220)

سائنس تے ٹیکنالوجی دی ترقی نے انسان نوں چن اپر اپڑا دتا، ہر پاسے چانن ہو گیا۔ دیوے دی تھاں بجلی نے ہر پاسے جگمگ کر دتا پر بندے دا من ایس چانن وچ اجلا ہون دی بجائے تاریکی وچ ڈب گیا۔تن دا میل ون سونے خوشبودار صابناں دور کر دتا پر من دی کالک ہور ودھ گئی تے ایہنوں صاف کرن والی کوئی وی شے ایجاد نہ ہو سکی تاں ہی تے ڈاکٹر رشید انور ہوراں آکھیا کہ لشکاں ماردے چہرے اندروں کالے دھوت نیں۔

میں ساں دل دا سادہ مرادہ دھوکھے دتے مہکاں نے

پھلاں پچھے لکیاں کنڈیاں ہتھوں ہتھ پچھوایا اے(221)

سادہ لوکائی اپنی سادگی ہتھوں مکاراں، عیاراں تے منافقاں دا نشانہ بن جاندی اے۔منافق لوک بظاہر ہمدردو کھائی دیندے نیں پر اصل وچ اوہ تکلیف دین توں باز نہیں آؤندے۔اک چہرے تے کئی طرح دے رنگ سجا کے معصوم لوکاں نوں دھوکا دین والے لوکاں نوں ڈاکٹر رشید انور ہوراں کم اصل آکھیا اے تے ایہہ وی کہ ایہناں منافقاں دی دوستی توں سپاں نال

یاری چنگی اے کیوں جے اوہ اپنا رنگ وروپ تے تبدیل نہیں کردے۔

اک منافق سجن کولوں سپاں دا یارانہ چنگا اے
کم اصلاں دے وچوں ہندے، دورنگے، دوفصلے لوگ(222)

اک منافق بندے کولوں بچنا محال ہونداا ے کیوں جے اوہ دوستی، پیار محبت دی آڑ وچ دشمنی کر جانداا ے تے بندہ اوس دیاں چلتریاں نوں سمجھن توں قاصر رہنداا ے پر اک دشمن دی تے کھلم کھلا پچھان ہوندی اے کہ اوہ دشمن اے، ایس واسطے اوہدے کولوں بچن واسطے تدبیر کولوں کم لیا جاسکدا اے پر جیہڑا دوستی دی آڑ وچ دشمنی کر جائے، اوہدے کولوں بچنا محال ہوندا اے۔صرف عام لوکائی ہی منافقت نوں وطیرہ نہیں بنا بیٹھی سگوں وڈے وڈے رہبر تے رہنما وی ایہدے کولوں کم لیندے نیں۔ایہ منافقت اک خطے دا مسئلہ ہی نہیں، ایہ اک عالمگیر مسئلہ اے۔دنیا تے امن وآشتی دے علمبردار امن تے آشتی دا راگ الاپدے نیں پر حقیقت وچ سازشاں کر کے امن وسکون برباد کر دیندے نیں۔اوہناں دیاں سازشاں تے چالاں جنگاں تے خونی لڑائیاں دا پیش خیمہ ثابت ہوندیاں نیں۔ایس حقیقت توں ساقی گجراتی ایس طرح نقاب چکدے نیں

امن ڈھنڈ ورا پٹن والے رات دنے
اندرو اندر مُڈھ بنھدے جنگاں دے (223)

مفاد پرستی صرف انفرادی سطح تے ہی لوکائی دا وطیرہ نہیں اے سگوں ملکی مفادنوں وی چالاک لوکائی داتے لادیندی اے۔وقتی تے لحاتی فائدے دی خاطر سودا کرن دا خمیازہ کئی وارکئی نسلاں دی قسمت بن جاوٗنداا ے تے فیر منافقت کولوں کم لے کے گل دی اصل حقیقت تیکر اپڑنا وی ناممکن ہوجانداا ے تے منافق اک ایہو جیہا جال بن دیندے نیں جہدے وچوں نکلن دا کوئی رستہ سجھائی نہیں دیندا۔قدراں دے زوال دا اجو کا عہد منافقت، عیاری تے مکاری نوں عروج بخش رہیا اے، جس طرح کہ ڈاکٹر یونس احقر ہوریں آکھدے نیں۔

باقی تے ہر شے ہن لگدی اے وچ گھری زوالاں
جوبن اتے اج کل تے بس اک مکاری لگے(224)

جس طرح ڈاکٹر رشید انور ہوراں سپاں دی یاری نوں منافق سجن دی یاری دی نسبت سلاہیا اے، انج ہی ڈاکٹر یونس احقر ہوراں وی منافقت تے سپاں دی پٹاری نوں ترجیح دتی اے۔

ذہناں وچ لکایا زہر لوکائی بارے بھیڑا
سر تے چکی سپاں دے نال بھری پٹاری نالوں(225)

سپ تے سپاں دی پٹاری اک استعارہ اے جو منافقت دے تضادنوں بیان کرداا ے۔سپ تے سپ دا زہر جنا عوام الناس نوں نقصان پہچاوٗنداا ے۔منافق بندہ اوہدے توں ودھ خطرناک ثابت ہونداا ے۔

پنجابی دے آدرش پرست شاعر منظور وزیر آبادی ہوراں نے وی منافقت نوں وکھو وکھ زاویاں نال اپنی غزل وچ

بیان کیتا اے۔ اوہناں دی شاعری عمرانی نظام دا اوڈھیر احسن رکھدی اے تے سماجی، اخلاقی تے روحانی قدراں دا اچیرا سہپن وی اوہناں کول موجود اے تے ایس آدرش پرستی نے ہی اوہناں نوں سماجی تے اخلاقی قدراں دی ٹٹ بھج دا دکھ دان کیتا۔ اوہ اپنے من وچ اک مثالی دنیا وسائے جدوں آل دوالے تے نظر ماردے نیں تے دنیا دا کوبجھا پن اوہناں نوں تڑفا دیندا اے جہدے پاروں اوہ حساس تے باشعور بندے تلخ حقیقتاں نوں کدی کھلے ڈلھے انداز وچ تے کدی لکے چھپے طریقے نال پڑھن والیاں تیکر اپڑا دیندے نیں۔ اپنے ماحول وچ رچی بسی منافقت تے اوہناں دا دل کڑھدا اے تے اپنی ہواڑ شاعری راہیں کڈھدے نیں۔ آکھدے نیں:

قدم قدم تے نت نواں ایہ روپ بدل دے رہندے نیں
خورے کیہڑا روپ اے اصلی دھرتی دے وسنیکاں دا(226)

ایتھے منظور وزیرآبادی ہوراں ایس دھرتی دے وسنیکاں دے وکھو وکھ روپاں تے حیرت دا اظہار کیتا اے۔ اوہ جوٹھ تے منافقت دے ویری نیں۔ اوہناں دے نیہڑے حیاتی دا سہپن مکان والیاں ایہ بلاواں بندے دا ایس دھرتی نال تعلق کمزور کر رہیاں نیں تے نال ای بندہ جیون دے ہر لمحے اک گورکھ دھندے وچ پھسدا جارہیا اے جہدے پاروں انساناں دا جینا مشکل ہوندا جارہیا اے۔

ساڈے لئی تے مشکل ہویا تیرے شہر چ رہنا
تیرے شہر دے وسنیکاں دے رنگ چٹے، دل کالے(227)

چٹے رنگ رکھن والیاں دے من کنے کالے نیں ایس گل نوں محسوس کرن توں بعد بندے دا اعتبار ایس دنیا تے دنیا دے بندیاں توں اٹھ جاؤندا اے۔ اوہ بے حد گھٹن محسوس کردے نیں تے بندے دا اصل روپ ویکھن دی خواہش محض خواہش ہی بن جاندی اے جہدی تکمیل نہیں ہوندی تے ایہنا آسودہ حسرت اوہناں نوں ایہ آکھن تے مجبور کر دیندی اے۔

ایس دنیا دے لوک منافق کیہ اتبار ایہناں دا
منہ تے صفتاں کرن تے مگروں رج کے کرن برائیاں(228)

منافقت دا ایہہ روپ سماج وچ غالباً سب توں عام تے سب توں ودھیرا اے۔ سکولاں، کالجاں، دفتراں تے گھراں وچ ایہ روزمرہ دا معمول اے کہ منہ تے تعریفاں تے پچھے برائیاں کرو۔ اک آدرش پرست شاعر ایہو جئے لمحیاں وچ اپنی برداشت دیاں آخری حداں نوں چھوندا بے ساختہ پکار اٹھدا اے کہ:

تیرے دل دا نازک شیشہ جے منظور نہیں ٹٹیا
تو نہہ ای دس فرکتھوں تیرے منہ وچ کرچاں آئیاں(229)

اوہ اپنے اردگرد منافقت ویہندے نیں فیر اوہناں دی مثالی دنیا شیشے وانگوں کرچی کرچی ہو جاندی اے تے ایہہ آدرش پرست مثالی دنیا وسائے جدوں ایس صورتحال دا سامنا کردا رہے تے ایہ کرچیاں اوہناں دے منہ وچ ہی نہیں سگوں

اوہناں دی روح تیکر وچ چھید کر گئیاں نیں۔ ایہ اوہ ناسور بن چکیاں نیں جیہڑا الا علاج لگدا اے۔ منافقاں بارے اوہناں دا رویہ حد درجہ سخت اے اوہ منافقت توں اپنے تنگ تے دکھی نیں کہ آکھدے نیں کہ:

اصول اپنی حیاتی دا اوہنوں من لاں گے
تسیں کہو تے سہی کجھ منافقاں بارے(230)

منافقت اجوکے دور وچ لوکائی دے لوں لوں وچ سما چکی اے حتیٰ کے منافقاں دی کوئی نندیا تیکر نہیں کردا۔ منظور وزیر آبادی ہوراں لوکائی دے ایس وطیرے تے چانن پاؤندیاں ہوئے آکھیا کہ جو کوئی منافقاں دی نندیا کرے گا اسیں اوس نوں حیاتی دا اصول من لاں گے پر کوئی اینڈی جرات تاں کرے اپنے مطلب تے غرضاں پاروں لوگ منافقانہ رویہ اختیار کردے نیں کہ:

اوہناں نوں میرے دور وچ ملیاں بڑائیاں
جنھاں منافقت دیاں رساں نبھائیاں(231)

اج ایہ صورتحال اے کہ منافق لوک حیاتی دے ہر میدان وچ ترقی کردے جا رہے نیں۔ ترقی دا سبب محنت نہیں سگوں منافقت اے، منافق تے خوشامدی لوگ اپنی فطرت دی وجہ توں دوجیاں توں اگانہہ نکل جاندے نیں پر ایہ بھل جاندے نیں کہ دنیاوی تے لحاتی کامیابی کھٹن لئی اوہناں اپنی ابدی حیاتی داغدار کر لئی اے پر ضمیر دے ایہناں سوداگراں وقتی کامیابی لئی اپنی روح تیکر رہن رکھ دتی اے۔

جہدی خاطر انانوں دا تے لائی دا
بھلا کیہہ فائدہ ایسی کمائی دا(232)

ایہہ سوچ تے اک آدرش پرست انسان دی ہی ہوسکدی اے کہ اپنی انا، خودداری تے ضمیر دا سودا کر کے کمائے جان والے زر دا کوئی فائدہ نہیں پر اج ہر بندہ منافقت نوں اپنے من وچ لکوئی پھردا اے جیویں کہ رؤف شیخ ہوراں آکھیا کہ

؎ وکھرے وکھرے روپ نیں میرے وکھرے وکھرے لوکاں لئی
اک صورت دے اوہلے دیوچ کئی شکلاں دا دھوکاواں (233)

بندہ مفاد پرستی دی خاطر گرگٹ دی طرح رنگ بدل دا اے۔ اپنی غرض پاروں منہ تے خول چڑھا کے ملدا اے تے ایہہ خول کئی رنگاں دے نیں۔ ہن ایہہ پچھانا ممکن نہیں رہیا کہ بندے دا اصل روپ کیہڑا اے، اوہدے بہروپئے پن نے لوکائی نوں کشمکش وچ مبتلا کر دتا اے بقول اکرام مجید:

ہن تیکر تے اینی گل وچ سمجھ نہ آئی ساہنوں
سجن کیہڑے ساڈے نیں تے دشمن کیہڑے ساڈے(234)

بندے دے بدلدے روپ رنگ تے رویے پاروں سادہ لوکائی دی کشمکش وچ وادھا ہو جاندا اے۔ اوہ اک سراب دیاں بھول بھلیاں وچ گواچ جاندا اے پر ایہہ راز اوہدے تے آشکار نہیں ہوندا کہ جوٹھ تے منافقت دی ایس دنیا وچ اوہدا

سجن کیہڑا اے تے دشمن کیہڑا اے، من وچ کوہجھ تے کوڑھ رکھن والے منہ تے ہمدرد تے سنگی بن جاندے نیں۔

نویاں نویاں تصویراں دے رنگ کھرچ کے ویکھ لوو
زہر دیاں ترسولاں اتے کھنڈے دے کوٹ چڑھائے نیں (235)

رؤف شیخ ہوراں ایس شعر وچ منافقت نوں علامتی رنگ وچ بیان کیتا اے کہ تصویراں دے رنگ کھرچ کے ویکھو تے پتہ لگدا اے کہ زہر دیاں سولاں تے کھنڈ دالیپ کیتا گیا اے۔ ہر بندے دا ظاہر کجھ ہور اے تے باطن کجھ ہور اے۔ بظاہر جو کجھ وکھائی دیندا اے حقیت وچ اوہدے الٹ ہوندا اے تے زمانے دا ایہہ چلن عام اے کہ

ایس طراں دی دہری صورت ایسی صدی دا کارا اے
دل وچ بے حسی دی برف تے اکھیاں وچ انگارے نیں (236)

منافقت بھانویں تاریخ دے ہر دور وچ موجود رہی اے پر ایہہ اچلن جناں عام ویہویں صدی وچ ہویا ایس توں پہلاں نہیں سی۔ سائنسی ترقی نے بندے نوں مادہ پرست بنایا تے ایس مادہ پرستی نے بندے نوں جوٹھ تے منافقت ول پریریا تاں جے نام نہاد مقام و مرتبے تے جوٹھی شان وشوکت واسطے ہر جائز و ناجائز، حربہ استعمال کیتا جا سکے۔ ایس واسطے بندے دی اصلی پچھان ڈھونڈیاوی نہیں لبھدی۔ ایس گل دا اظہار سلیم کاشر ہوراں انج کیتا اے۔

کدے کدے تے سپ کنج اتار دا اے
بندیا! توں وی لاہ دے اپنا خول کدے (237)

اپنی نا آسودہ خواہش نوں اکھراں دا روپ دیندیاں سلیم کاشر ہوراں آکھیا کہ کدی تے بندہ اپنا خول لا کے اپنا اصل رنگ روپ دکھاوے تاں جے اوہدی سیہان وچ اوکڑاں پیش نہ آون۔

اج دے دور دی منافقت نوں اکرام مجید ہوراں ایس اندراز وچ وی بیان کیتا اے۔

اتوں مٹھرا بولن لوک
وچوں تے وس گھولن لوک (238)

منہ دے مٹھے تے من دے کوڑھے لوکاں دا احوال اکرام مجید ہوراں سادہ جیہے اکھراں دی ورتوں کر کے بیان کیتا اے۔ منہ تے مٹھا بول کے پیٹھ پچھوں چھرا گھوپن والیاں دی اج دے عہد دے وچ کمی نہیں۔ منافقانہ رویے ساہنوں تھاں تھاں ملدے نیں۔

چہرے ستھرے ہوون فیر وی چوکس رئیں
بندے اندروں وی تے کالے ہندے نیں
محفل وچوں اٹھ جاواں میں ایسے لئی
میرے پچھوں یار سکھا لے ہندے نیں (239)

اج دے پر آشوب زمانے وچ کسے شخص دا اعتبار نہیں کیتا جا سکدا۔ صاف ستھرے چہریاں والیاں دے من اندر

کناں زہرا اے، ایہہ کوئی نہیں جاندا۔ منہ تے تعریفاں کرن والے پچھوں برائیاں تے بدخوئیاں کردے تھکدے نہیں۔ دشمن دوستاں دا بھیس بدل کے دھوکا دیندے نیں۔ کسے منکھ تے اعتبار کرنا اج بہت وڈی بھل اے۔

دوستاں طراں شکلاں دشمناں بنا لیاں
صورتاں اجے ویریاں لکالیاں(240)

ویری سجن بن کے دھوکا دیندے نیں۔ بندے دے من اندر کالک اے تے چہریاں تے شفق جھدے پاروں سادہ لوح لوکائی دھوکے وچ آجاندی اے۔ دوست دے روپ وچ دشمن دی پچھان بڑی اوکھی ہوجاندی اے تے فیر گھاٹا تے خسارہ کھان والیاں دا ساری انسانیت توں اعتماد مک جاندا اے

کدے وساہ نہ کھانا اوہناں بندیاں دا
گل کتھے جیہڑے پیار جتاندے رہن(241)

منہ دے مٹھے تے من دے کوڑھے بندے دا وساہ جس نے وی کھاہدا نقصان اوہدا مقدر بنیا۔ ایہناں لوکاں کولوں خبردار کرنا منظور وزیرآبادی ہوراں ورگے آدرش پرست نے اپنا فرض سمجھیا کہ جیہڑے منہ تے پیار جتاؤندے نیں اوہناں کولوں ہوشیار رہنا۔

ہر روز نویں صورت ایہہ لوک وکھاندے نیں
سانوں وی کتے اپنی پہچان نہ آجاوے(242)

رؤف شیخ ہوراں منافقت دی نندیا کرن لئی پنجابی وسیب وچوں شریک دی علامت اخذ کیتی اے۔

بدلیاں رتاں دتا اے ایہہ دوہرا ورتارا
سجناں وانگوں ملنا کیڑ شریکاں والی رکھنا(243)

ایس ساری بحث نوں اک پیرے وچ سموندے اسیں آکھ سکنے آں کہ جدید پنجابی غزل گو شاعراں منافقت دی نندیا کرنا تے لوکائی نوں خبردار کرنا اپنا اولین فرض سمجھ کے ادا کیتا اے۔

خودغرضی تے نفسانفسی:

صنعتی دور دے آغاز نال بندے واسطے کم کاج تاں آسان ہوگئے پر ایہدے جو ثمرات آون والے ویلے نے ویکھے، اوہ ایہناں آسانیاں توں کتے ودھ دکھی کردین والے نیں۔ طبقاتی ونڈ ادا گھیر چوکھا موکلا ہویا تے سرمایہ داری نوں فروغ ملیا۔ چائلڈ لیبر اکلاپا، خودغرضی تے نفسانفسی دا مڈھ وی ایسے دور وچ بجھا۔ خودغرضی تے نفسانفسی دے ایہ بوٹے ودھ پھل کے تناور درخت بن گئے تے اپنے آلے دوالے نوں اپنی لپیٹ وچ لے لیا۔ اوہ تھاواں جیہڑیاں پیار، محبت تے خلوص نال پچھانیاں جاندیاں سن، اوتھے خودغرضی تے نفسانفسی نے ڈیرہ لا لیا۔

پیار خلوص داناں کیوں لیئے پیار خلوص تے دھوکے نیں
اک دوجے دے نیڑے سانوں ساڈی لوڑ لیائی اے(244)

اجو کے سمے وچ پیار خلوص محض فریب نظر بن کے رہ گئے نیں، ہر بندہ اپنیاں غرضاں پچھے دوڑ رہیا اے۔ غرضاں دا غلام بندہ ہر طرح دے انسانی رویاں توں عاری ہو چکیا اے۔ پیار، خلوص محض ڈھکو سلے نیں۔ انسانی حیاتی دا ایہ اوہ المیہ اے جہدے اتے جناں وی ماتم کیتا جائے تھوڑا اے۔ ساڈے پنجابی شاعراں تے بار بار ایہدے نوحے لکھے نیں کہ مطلب پرستی نے خود غرضی تے انصاف تے پیار محبت دی تھاں مل لئی اے۔

بے غرضی، انصاف محبت وانجے گئے نیں جگ توں
ہن تے جیہڑے ملدے مطلب دے ونجارے ہوندے(245)

اپر اسیں صنعتی دور دی دین اکلاپے تے بے حسی دا ذکر کیتا اے، ساڈے غزل گو شاعراں صنعتی دور دیاں ساریاں سوغاتاں نوں موضوع بنایا اے تے تھاں تھاں ایہو جئے منظر الیکے نیں جو انسانی معاشرے دی تباہی بربادی دا باعث بن دے جا رہے نیں۔

بے حسی اکلاپے ونڈی بے چینی اخباراں نے
انساناں نوں گھیریاں ہویا اے غرض دیاں پرکاراں نے(246)

بے حسی تے اکلاپا اک دوجے نال جڑے ہوئے نیں۔ جدوں بندہ اکلاپے دا شکار ہوندا اے، اوہدا دکھ سکھ ونڈاون والا کوئی نہیں ہوندا۔ اوہدوں ہولی ہولی بے حسی دی مدہوش کن دوا اوہدے اندر سرایت کر جاندی اے۔ جہدے پاروں اوہ اپنے آل دوالے دے منظراں نوں بند اکھیاں تے دل دے بند بوہیاں نال محسوس کردا اے۔ اپنیاں غرضاں اوس نوں پیاریاں ہوندیاں نیں تے اوہناں غرضاں وچ مقید ہو کے انسانیت دے مقام توں تھلے ڈگ پیندا اے۔

قبرستاناں وچ ہنگامہ شہراں وچ تنہائی اے
اج بندے نوں خود غرضی کیہڑی تھاں لے آئی اے
بیراں دے لالچ نے تن دے لیڑے وی پڑوائے نیں
چہرہ نال جھریٹاں بھریا لوکاں پھکڑی لائی اے(247)

قبرستان وچ ہنگامہ تے شہر وچ تنہائی دا اصل استعارہ اے انسانیت دے خاتمے دا۔ جدوں انسانیت رخصت ہو جاندی اے تے اپنے من دیاں ضرورتاں پیاریاں لگدیاں نیں تے ایہناں ضرورتاں دے حصار وچ قید بندہ دوجیاں نوں ہر طرح دے انجام نال دوچار کرنا اپنا فرض سمجھ بیٹھدا اے:

غرضاں پچھے لوک ایا نے منیا، راہوں بھلے
عقلاں والے وی تے ایسوں دکھوں جھلے ہوئے(248)

اکرام مجید ہوراں ایس شعر وچ غرضاں تے لوڑاں تھوڑاں دے غلاماں اتے طنزیہ رویہ اختیار کیتا اے۔ اوہ

آہندے نیں ناسمجھ لوک ایہناں غرضاں دی پٹی اکھیاں تے بنھ کے آل دوالے توں بےخبر ہوئے پر عقلاں والے وی تے ایہناں راہواں دے پاندھی نیں۔ اوہ دومحاذاں تے کشمکش دا سامنا کردے نیں۔ اک پاسے لوڑاں نوں پوریاں کرن دی خاطر تے دوجے پاسے زمانے دی بےحسی تے اوہناں دا دل خون دے اتھرو وگاندا اے۔

اک دوجے دا درد ونڈا ون والے جذبے مکے

دلاں نوں چھاننی کردتا اے خود غرضی دیاں تیراں (249)

پنجابی اکھان اے کہ بندہ بندے دا دارو ہوندا اے۔ مطلب بندے ہی اک دوسرے دے دکھ سکھ دے ساتھی ہوندے نیں تے دکھ ونڈن نال ادھارہ جاندا اے تے خوشی دوگنی ہو جاندی اے پر اج لوکائی ایہناں سوہنیاں قدراں توں مونہہ موڑ چکی اے۔ خودغرض لوکائی کسے دے دکھ سکھ دا کوئی احساس نہیں کردی۔ بےحسی تے خودغرض ونفسانفسی جیویں ویلے دا حکم بن گیا اے تے ہر کوئی ایہناں ناسوراں دی فرمانبرداری کر رہیا اے۔ تاں ای تے اج ہر کوئی پریشان حال پھر رہیا اے تے حیاتی وچوں رونق مک گئی اے:

جندڑی دے مکھ تے کیہ آوے لالی

خود غرضی ایہدی رت پیوے حالی (250)

جدوں بندے ایک دوجے دا احساس کردے سن، دکھ سکھ وچ شریک ہوندے سن اوہدوں غربت تے تنگدستی دے باوجود حیاتی وچ ہر کوئی مطمئن تے پرسکون سی پر جیویں جیویں غرضاں بندے دے دل وچ ودھدیاں گئیاں تیویں تیویں حیاتی وچ بےسکونی، افراتفری تے پریشانی ودھ گئی۔ حیاتی دا سہپن، صلح پیار تے سانجھ سی پر ایہناں سانجھاں دے ٹٹن نال ہر بندہ مفلوک الحواس ہو گیا اے۔

اپنے اندروں آپ مکانے پئے آں چانن

روحاں غرضاں دی سولی تے ٹنگدے پئے آں (251)

ایس مفلوک الحواسی دا ذمہ دار کوئی دوجا نئیں، بندہ آپ ای ایہناں دا ذمہ دار اے۔ قرآن پاک وچ اپنے نفس دے خلاف جہاد نوں سب توں افضل قرار دتا گیا اے پر افسوس اے کہ مسلمان ہوندیاں ہویاں وی اسیں لوک اپنے نفس دے خلاف جہاد نہیں کردے سگوں اوہدے غلام بن جانے آں۔ بندے دے اندر جو سچ، حق، تے نیکی دی روشنی سی، اوس نوں اسیں آپ غرضاں دے ہنیریاں وچ دب دتا اے تے اپنے اندر دا چانن مکا کے ہنیرے سیڑ لئے نیں۔

اکرام نیں سب یاریاں دلداریاں غرضاں دیاں

دکھاں ہزاراں نال اوہ کلا لڑے اس شہر وچ (252)

ایس گل شوکت علی قمر ہوراں انج الیکیا اے۔

درد احساس دے سبھ رشتے خیال ہوئے

غرضاں دے وچ انھے ہو گئے سارے ویکھ (253)

ایہ انفرادی مسئلہ نئیں سگوں اجتماعی بلکہ بین الاقوامی سطح تے وی ایہ دھروہور ہیا اے۔ طاقتور ملک، ورلڈ بنک تے آئی ایم اف ورگے ادارے تیجی دنیا دے ملکاں نوں بھاری سود تے قرضے فراہم کر کے اوہناں کولوں اپنیاں شرطاں تے غرضاں منواندے نیں وگرنہ اج صورتحال تے ایہ ہے کہ:

ایس سمے نے اپنی بیڑی آپ بنے لاؤنی ایں
کون پرائیاں پیڑا ں چندا، بھار کسے دا چکدا کون(254)

انفرادی، قومی تے بین الاقوامی ہر سطح تے خودغرضی ،نفسانفسی دا دور دورہ اے۔ بناں مطلب، بناں غرض، بناں لالچ کوئی کسے دے دکھاں دا مداوا نہیں کردا۔ ہر کوئی اپنی غرض پچھے پاگل اے تے ہر جائز و ناجائز طریقے نال اپنا مقصد حاصل کرنا چاؤندا اے۔

؎خود غرضی دے بلدے بھانبڑ جتھےّ ساڑی جان
ذہناں نوں اگ لائی جاون سوچاں دے انگیار (255)

لوڑاں تھوڑاں دا ہڑ ودھدا جاؤندا اے تے ایہناں دا کوئی انت نہیں۔ حیاتی مک جاندی اے پر ایہ غرضاں مکن دا ناں نئیں لیندیاں تے ایہناں دے پچھے نسن والے اپنا آپ گنوا دیندے نیں۔ ایتھوں کئی نفسیاتی مسائل وی جم پیندے نیں تے طبعی وی پر ایہ منظر نامہ تبدیل نہیں ہوندا:

؎نفسو نفسی چار چوفیرے دھرتی تانبا ہو گئی اے
فیر سوا نیزے دے اتے سورج کیوں لٹکایا نئیں (256)

نفسانفسی، خودغرضی تے لالچ اپنے اخیر نوں پہنچے ہوئے نیں۔ دوجیاں دیاں مجبوریاں توں ناجائز فائدہ چکن دا وطیرہ عام اے۔ مہاتڑ لوکائی تے مہاتڑ قوماں نوں روٹی دے بدلے رہن رکھیا جانا، اک دل دہلا دین والا وحشت ناک منظر اے۔ ایس منظر نے حساس ذہناں تے دلاں نوں پاگل کیتا ہویا اے پر ایس پاگل پنے وچ وی ہوش دیاں گلاں موجود نیں۔ تاں ہی تے ساڈے غزل گو شاعراں قیامت دیاں ایہناں گھڑیاں وچ قیامت برپا نہ ہون دا شکوہ کیتا اے۔ سگوں ایہ دس وی پائی اے کہ وقتی تے لحاتی کامیابی اخیر ہار وچ تبدیل ہو جاندی اے تے اصل کامیابی صراط مستقیم تے چل کے ہی ملدی اے۔

میں ویکھیاں اے شروع چ جتے اخیر ہارے
غرض دے اتوں جہناں نے اپنے وصول وارے (257)

ایہہ اک ازل حقیقت اے کہ نیکی تے بدی دی لڑائی وچ فتح ہمیشہ نیکی دا مقدر بندی اے، وقتی طور تے بھانویں برائی داپلہ بھاری ہووے پر جت ہمیشہ خیر دی ہوندی اے۔ ایس حقیقت نوں ساڈے غزل گو شاعر خوب جان دے نیں تاں

ہی تے آکھدے نیں کہ ضمیر دا سودا کرن والے ہمیشہ ہاردے نیں تے صحیح سمت جان والے اخیر جت جاندے نیں۔

بے حسی:

کوئی وی شاعر اپنے ماحول اپنے رہن سہن تے حیاتی دے رنگاں نوں پرے کر کے ادب تخلیق نہیں کر سکدا۔ اوہ جیہڑی وی کرت رچے گا اوہدے وچ اوہدا وسیب، اوہدے زمانے دے حالات، لوکائی دی نفسیات تے سماج وچ پائے جان والے رویے دی پوری منظر کشی ملے گی تے تاں ای اوہ تخلیق سچی تے اچی متھی جاندی اے۔ بدلدے ویلے نال فکری تے فنی رجحان وی بدل جاندے نیں تے نویاں رجحاناں نوں خوش آمدید آکھنا پیندا اے اخیر ایس طرحاں تخلیقاں وچ وی نویں احساس تے نویں تجربے جم پیندے نیں جو نویں شعری اظہار دی بنیاد بن کے اگانہہ ٹردے رجحان بن جاندے نیں ۔جیویں کہ بے حسی دے موضوع داذکر اک روایت دی طرح تسلسل نال جدید پنجابی غزلاں وچ ملدا اے۔

ایتھے دے وسنیکاں کولوں پتھر وی ہن سردے نئیں
سوچناں واں ایہناں بے حساں دی نگری کاہنوں آیا میں (258)

جدید پنجابی غزل وچ پتھر بے حسی دی علامت بن کے ابھریا اے تے بغیر کسے فلسفیانہ نظریے دے، سیدھے سادے سبھا وچ سماج وچ پائی جان والی بے حسی نوں شعراں وچ پرو کے ورقیاں اتے کھلار دتا گیا اے تے حساس دل پڑھ کے دکھی جاندے نیں کہ:

اپنے اپنے غم دی اگ وچ سڑ دے پئے نیں سارے
کون ونڈا وے درد کسے دا کون کرے دلجوئی (259)

ایہ شعر اگ دے اوہ بھانبڑ نیں جہدے سیک وچ صاحب بصیرت لوکائی سڑی دی پئی اے۔ ایہدے وچ کسے منطق یا فلسفے دیاں گلاں نہیں کہ بندہ سمجھن وچ ادھ موا ہو جائے۔ ایہ اک روزمرہ دی ریت بن گئی اے کہ کوئی کسے دا درد، غم تے دکھ نہیں ونڈ ادا۔ تے ایہ لفظاں دی نئیں، کیفیتاں دی شاعری اے۔ سماج وچ آپا دھاپی، مفاد پرستی، نفسانفسی تے خود غرضی نے درد ونڈاون والے جذبے نگل لئے نیں حالانکہ کہ درد ونڈن نال ادھارہ جاندا اے تے خوشی ونڈن نال دگنی ہو جاندی اے پر ایس گل نوں سمجھن والی لوکائی خورے کتھے ٹر گئی اے کہ اج ہر بندے نوں اپنی غرض پیاری اے۔

درد ونڈاں کسے دے میں کسراں بھلا
میرے اپنے بڑے نیں اجے مسئلے (260)

کوئی کسے دے مسئلے نئیں جاندا، اپنے نفس توں مجبور لوکائی دوجیاں کولوں بنیادی ضرورتاں وی کھولیندی اے تے اوہناں دا ضمیر تیکر مردا ہو گیا اے۔ دوجیاں دے حق کھولین والیاں دی بے حسی تے رؤف شیخ ہوراں انج چانن پایا اے۔

ایس طرح وی نویں دور نے جگ تو ں شابش لتی
مسکیناں دیاں جھگیاں دی تھاں پالئے نویں پلازے (261)

پر اجو کے سمے لوکائی دے ضمیر اوہناں نوں ایہناں ناانصافیاں تے ظلم تے نہیں جھنجھوڑ دے، مادیت دے پچھے نسدے لوک ہر اخلاقی قدر نوں پیراں تھلے روند دیندے نیں۔

کیہ ٹھوک کے جواب دتا اے ضمیر نوں
میں اپنیاں دلیریاں تے آپ دنگ ساں (262)

کئی وار تے حساس بندے ایہو جئے حالات توں فرار چاہندے نیں تے ایہو جئی دنیا وچ پناہ لینا چاہندے نیں جتھے عفریتاں نہ ہوون، بے حسی نہ ہووے:

رؤف کتے جنگل وچ دھپ نال رشتہ گنڈھ لواں گا
بے حسی دیاں برفاں وچ نئیں میتھوں ٹھریا جاندا (263)

اکرام مجید ہوریں تے بے حسی نوں عذاب قرار دیندیاں آہندے نیں کہ

اکرام ایس دور دا ایہو بڑا عذاب اے
جریاں نہ ایس دور وچ پیڑاں کسے پرائیاں (264)

بے حسی نوں ہر شاعر نے اپنا موضوع بنایا اے تے ایہنوں وکھ وکھ جہتاں نال بیان کیتا اے۔ اکرام مجید تے ایس نوں عذاب گردانیاں اے کہ ایس دور وچ کوئی کسے دے دکھاں نوں ونڈادا نئیں سگوں اپنیاں دی بے رخی تے بے حسی دکھاں تے درداں وچ وادھا کر دیندی اے۔

اُنھاں دی بے حسی ہتھوں رلی گھٹے چ پگ ایہدی
جنھاں نوں ایس دھرتی نے لباں تیکر رجا دتا (265)

ایہ انفرادی ہی نہیں قومی سطح اپر وی اک ایہو جیہا ناسور بن چکیا اے کہ ایہد اجناں وی ماتم کیتا جائے گھٹ اے۔ اوہ دھرتی جو ماں دی علامت اے۔ جہنے انسان نوں روٹی تو لے کے عزت وقار تیکر سبھ کجھ بخشیا پر لوکائی دی بے حسی دی اخیر ہو چکی اے کہ اوہ دھرتی دی عزت تیکر اپنے ذاتی مفاد دی خاطر پیراں تلے روند گئے نیں۔ کدی اوہ ایہدی آبرو اپنی نام نہاد انکھ دی بھینٹ چڑھا گئے تے کدی نام نہاد شہرت واسطے ایہدی ساکھ نوں نقصان پہنچا گئے۔ ایس ساری صورتحال نوں ساقی گجراتی ہوراں ایس طرح وی الیکیا اے:

لالچیاں دے شعلیاں نے سینا سینا ساڑیا
نفرتاں دے شعلیاں نے سینا سینا ساڑیا
حرص، لالچ تے غرض نے پی لیا اکھاں دا نور
دولتاں دے شعلیاں نے سینا سینا ساڑیا (266)

لہجے دے شعلے استعارہ اے اوہناں اکھراں دا جو بے حسی دے آئینہ دار بن کے موہنوں پھٹ دے نیں تے نفرت، حرص، لالچ، غرض تے دولت اوہ اسباب نیں جنہاں پاروں لہجے اگ ورا ہندے نیں تے ہن ایہ منظر نامہ اکھیاں سامنے اے کہ:

دردا ں دے کٹھیاں دیاں ریتاں پرانیاں
پلکاں تے ہنجواں دیاں فصلاں اگانیاں
سندا اے کون ایس بھجاڑی دے دور وچ
لیکھاں دے ماریاں دیاں لمیاں کہانیاں(267)

ساقی گجراتی ہوراں عام ورتوں دے اکھراں نوں شعر وچ ڈھال کے اپنے وسیب دیاں کوبجھاں بیان کیتیاں نیں۔اوہناں دے شعراں دا خام مال اوہدے آسے پاسے کھلریاں ہویا اے تے اوہ ایس خام مال نوں فکر دی بھٹھی وچ ساڑ کے غزل دے حوالے کر دیندا اے۔اوہ کسے خیالی تے مثالی دنیا وچ نئیں وسدا تے نہ ہی اوہدی غزل وچ مثالی دنیا آباد اے۔ایہو جئے منظر نامے ہی ڈاکٹر رشید انور ہوراں نے الیکے نیں تے اوہناں دے شعراں وچ سچائی ڈھلکدی نظر آوندی اے۔

جس دے لئی تریل نے راتیں ہنجواں نال سجائے موتی
اوہ سورج وی اکھیوں انھا اوہنوں نظر نہ آئے موتی
کہیڑے پیار اصول سکھایئے دھرتی پیاراں پٹی تائیں
پھلاں کول گوانڈی کنڈے پتھراں دے ہمسائے موتی (268)

بے حسی صرف غیراں دا وطیرہ نہیں سگوں خونی رشتے وی ایہدی زدتوں نہیں بچ سکے۔اک دوجے دے احساس دی پرواہ کیتے بغیر اک خاندان دے فرد اپنی ذات وچ گم ہو گئے نیں تے من حیث القوم وی ایہو منظر نامہ دلاں نوں چیر دا اے۔دوجیاں دے دکھاں تے نم ہوون والیاں اکھاں نوں اج اپنیاں دے درد وی نظر نئیں آوندے حالانکہ حقیقت اے ہے کہ:

مردا ہون ضمیر تے چلدے ساہواں دی کیہ گنتی اے
زندہ ہون دی ضد کردے نیں ایویں زور دکھانے لوک
خود غرض اے موڑ اخیری ایس توں پرے قیامت اے
اس منزل توں اگے انور ہور کتے نئیں جانے لوک (269)

ایس منظر نوں حقیقت دا رنگ بھر کے ڈاکٹر صاحب نے پر اثر بنایا اے پر مایوسی گناہ اے کیوں جے اجے ایہو جئے لوکائی وی موجود اے جو آکھدی اے:

لالچ، جوٹھ، مکر، خود غرضی دی ایہ ساری کالک

ڈکھل جنڈری دے مکھڑے توں دھوون نوں جی کردا (270)

عدم تحفظ دا احساس:

جدید دور نے اک سوغات عدم تحفظ دے احساس دی صورت لوکائی نوں دان کیتی اے عدم تحفظ دا احساس کسے اک شے کولوں خوف کھان دا ناں نہیں۔ ایہہ اوہ احساس اے جیہڑا کئی جہتاں توں جم دا اے تے فیر حیاتی جبر مسلسل بن کے رہ جاندی اے۔ حیاتی دا ہر لمحہ ڈر تے خوف دا شکار رہندا اے۔ سائنسی تے مشینی دور دے آغاز توں پہلاں بندہ ان دیکھیاں بلاواں تے نا قابل علاج بیماریاں دے خوف توں عدم تحفظ دا شکار سی، لوکائی نوں خوف سی کہ موسمی حالات دی ناسازگاری قحط دا باعث بن کے پنڈاں دے پنڈ نگل جائے گی اوس نوں ایہہ خوف وی سی کہ ہاڑ آباد لوکائی نوں برباد کر دین گے اوہ ایس پاروں وی عدم تحفظ دا شکار سی کہ قدرتی آفتاں، بارشاں، طوفاناں تے بھونچالاں دی صورت وچ تباہی و بربادی دا سبب بنن گئیاں پر جدوں سائنس تے ٹیکنالوجی دی ترقی دی بدولت بے شمار سہولتاں مل گئیاں بلاواں دا خوف مک گیا دریاواں دا رخ موڑ لیا گیا بیماریاں دا علاج دریافت کر لیا گیا۔ دھرتی دی گود وچوں رزق لبھن واسطے تے فصلاں وچ وادھا کرن لئی کھاداں، ٹریکٹر تے ٹیوب ویل ورتے جان لگ پئے حتی کہ اپنے آپ نوں تہذیب یافتہ اکھوان واسطے انساناں دے حقوق نہ صرف متعین کر دتے گئے سگوں اپنے حق واسطے چارہ جوئی کرن لئی ادارے وی بنا دتے گئے پر فیر کیہ وجہ ہوئی کہ اجو کے انسان وی عدم تحفظ دا شکار نیں۔

اج دا بندا پہلے توں کئی گنا ودھ ایہدا شکار اے اوہدے احساس دی شدت کئی واری اینی تکھی ہو جاندی اے کہ اوہ اپنے آپ کولوں خوفزدہ ہو جاندا اے۔ سائنس دی ترقی نے نویاں منزلاں ول تے ٹور یا پر ایہدے نقصانات وی بہت نیں، شریکاں نوں نیچا وکھان دی سوچ بدل کے ملکاں نوں تسخیر کرن دی سوچ وچ بدل گئی۔ ہتھیاراں پاروں بندہ طاقت دے نشے وچ مبتلا ہو گیا اے، تیراں تے تلواراں دی جگہ مہلک ہتھیاراں نے مل لئی اے۔ دو عالمی جنگاں دی تباہی نے انسانیت توں اعتماد ختم کر دتا تے لوکائی دا حیاتی تے ایہدیاں قدراں توں ایمان مک گیا ہن انسان نوں انج لگدا اے کہ اوہدا کوئی پرسان حال نہیں۔ عدم تحفظ دی فضا صرف جنگاں دی بدولت ای نہیں سگوں اندرونی محاذ تے وی بندہ ایہدا شکار اے۔ آئے روز دے دھماکے تے دہشت گردی دی عفریت توں کوئی ادارہ محفوظ نہیں۔

حیاتی دے ہر شعبے وچ مشیناں دی بدولت افرادی قوت دی ضرورت گھٹ گئی اے تے بے روزگاری عام ہو گئی اے تے بندہ اک واری فیر بھکھے مرن دے خوف وچ جکڑیا گیا اے انج اوہ اندرونی تے بیرونی دوناں سطحاں تے عدم تحفظ دے شدید احساس تھلے دب گیا اے۔

ویلے دیاں کڑتناں تے حیاتی وچ پیش آون والیاں اوکڑاں تاں عام بندیاں نوں وی بڑا احساس بنا چھڈ دیاں نیں تے فیر شاعر جیہڑا کہ عام بندیاں کولوں کئی گنا ودھ پیڑ پر چیا ہوندا اے اوہ کیویں جیبھ نوں منداں تھلے دبی رکھ سکدا اے

تے جیبھ نوں منداں تھلے دب لوے تے اوہدے اندر دا احساس اوس کجھ کے لاؤندا اے تے ایہہ گھٹن اوہدہ دم گھٹ دیندی اے پر شاعر دا جدوں اایہناں چیزاں نال واہ پیندا اے تے اوہ اپنے اندر دی بھڑاس شعراں راہیں لوکائی تیکر اپڑا کے اوہناں نوں وی اپنے نال حصہ دار بنالیندا اے جہدے نال پیڑ ونڈی جاندی اے۔

غزل جہدے وچ روز نویں تجربے کیتے جا رہے نیں تے نالے ایہہ انسانی نفسیات دی آئینہ دار وی ہوندی اے بندے دے داخلی احساسات، تجربیاں تے مشاہدیاں دی مکمل منظر کشی کر دی اے کیویں بچ سکدی سی پنجابی شاعراں عدم تحفظ دے ایس احساس نوں اپنی غزل راہیں تھاں تھاں اجاگر کیتا اے۔

کناں ٹریئے ہور

کناں تھکیئے ہور

اک پتن تے ڈیرا لایئے

گھاٹ نہ لبھئے ہور(271)

اکرام مجید ہوراں ایس احساس نوں ایس طرح غزل وچ پیش کیتا اے۔

شوق سڑکاں تے پھرن داسی کدے

ہن تے گھر دے وچ دل ڈردا روے(272)

کشمکش وچ مبتلا لوکائی اپنی منزل دا پتہ چاؤندی اے پر جدوجہد تے نویاں منزلاں تے نویاں راہواں نوں دریافت کرن دے شوق وچ عدم تحفظ دے احساس نے مہاڑاں دا رخ موڑ کے بندے نوں منزل توں دور کر دتا اے۔ دہشت گردی دی بلا نے اعصاب نوں بری طرح متاثر کیتا اے۔ آئے روز ہوون والے دھماکے ایس وطن دی حالت زار مزید بدتر کر دے نیں پر ایہہ دا دوش کس نوں دتا جاسکدا اے کہ:

لائی آپ کہ آپے لگی کہنوں مجرم منا ں میں

سڑدے ہوئے شہر دے اندر کوئی شخص پرایا نہیں(273)

رؤف شیخ ہوراں ایہہ داالزام انتظامی و قانونی اداریاں دی لا پرواہی نوں دتا اے۔ تے اوہ آکھدے نیں کہ ایہناں دھماکیاں دے ذمہ داراں نوں جے پہلے دن ہی کڑی سزا دا سامنا کرنا پیندا تے فیر ساڈے دیس اندروں ایہہ دہشت مک جاندی۔

پہلے دن جے تیز ہوا دے بلھے ٹھاکے ہوندے

شہر دیاں سڑکاں تے نہ اج روز دھماکے ہوندے(274)

رؤف شیخ ہوراں دی ایہہ غزل مسلسل وانگ اک ایہو جئی غزل اے جیہڑی دہشت گردی دے ناسور اتے ماتم کر دی اے۔ اوہناں ایہہ دے ذمہ داراں نوں وی بے نقاب کیتا اے تے ایمائیت یا رمزاں دا سہارا لین دی تھاں سدھے

سادھے تے عام ورتوں دے اکھراں وچ براہ راست ملکی صورتحال تے چانن پایا اے۔

بندو قاں پستولاں نوں لوک لکا کے رکھدے
جے کجھ پہلیاں شرماں ہوندیاں جے کجھ جھا کے ہوندے
بے دوساں دیاں قتلاں توں جے وہل ذرا مل جاندا
چوواں پاسے چوریاں ہوندیاں یا فرڑاکے ہوندے(275)

اوہ ایس گل دے پوری طرح جانو نیں کہ تعمیری سوچاں دی جگہ لوکائی دے ذہناں وچ تخریبی سوچاں پلدیاں پئیاں نیں تے معاشرے دے ایہ ناسور منافقت تے دوغلے پن توں کم لے کے تے کھوکھلے نعرے مارن والے بظاہر ہمدرد رہنما اندروں اپنے مطلب نوں پورا کرن لئی لوکائی وچ پھٹ پائی رکھدے نیں تے نویں نسل دے جواناں نوں جذباتی کر کے لڑا مروا کے اپنا مطلب پورا کرلیندے نیں۔

اکھیاں اگے نویاں ہتھیاراں دیاں شکلاں ہوندیاں
ذہناں وچ نویاں لٹ ماراں دے خاکے ہوندے
سینیاں اتے یک جہتی دے دھانسو بلے لاکے
اک ویہڑے دے وچ وکھو وکھ علاقے ہوندے
کدی کلاشنکوفاں توں وکھ ہو کے وی آ بھڑ دے
نویں نسل دے چھیلے جے کر بوہت لڑاکے ہوندے (276)

دوغلا پن، منافقت تے خلوص تے دیانتداری دی کمی ایس ملک دا اوہ المیہ اے جہدے اتے جناوی ماتم کیتا جائے تھوڑا اے۔ رہبر تے رہنما جو کہ عوام دے جان، مال تے عزت دے ضامن ہونے چاہیدے نیں، اوہو ایس وطن دی پریشان حالی دا باعث بن دے پئے نیں، گھر نوں سنبھاں لان والے ایہناں ناسوراں دے مکر و فریب توں پردہ چکدیاں علی محمد ملوک آہندے نیں:

جیہنوں اپنے گھر دا پاہر وجان ملوک میں ستا
ادھی رات میرے ای سر وچ مار گیا اوہ سوٹے(277)

بے اتباری دے سائے ایناں کو ودھ چکے نیں کہ ہر نفس نھیریاں راہواں دا پاندھی بن چکیا اے۔ منزل نوں پان دی سدھر ایہناں نھیریاں راہواں وچ گواچ چکی اے تے ایہ راہواں ڈراؤنیاں تے خوف و ہراس نال بھریاں ہوئیاں نیں۔ ایتھے کوئی سقراط نہیں تے نہ ہی کوئی منصور اے جو حق دی گل کہہ سکے کیوں جے خوف و ہراس نے بلھاں اتے چپ دے جندرے لا دتے نیں نالے اپنے دکھاں غماں دے وچ ڈب کے کسے نوں فرصت نہیں ملدی۔

اج اوہ ویلا، گل کر لیئے تے

کندھاں توں وی ڈرنا پیندا اے
دکھ نگری وچ غم دی دھپے
برفاں وانگوں کھرنا پیندا اے
حق دی راہ تے ٹرپئے جے کر
سرنیزے تے دھرنا پیندا اے(278)

ڈرتے خوف نویں رت دیاں اوہ سوغاتاں نے جنہاں بندے کولوں سکون تے اطمینان دی دولت کھولئی اے۔ کجھ ہون داڈر اوہدی روح تے بار بار گھاؤ لا رہیا اے جہدے نتیجے وچ اوہدی شخصیت مسخ ہو رہی اے۔ انفرادی شکست وریخت اگے چل کے اجتماعی شکست وریخت وچ دل جاندی اے۔ بندے توں پنگرن والا ڈرتے خوف قوم نوں لپیٹ وچ لے لیندا اے۔

رتبے نے گھیری اے کیہڑے خوف دے وچ حیاتی
اپنے گھر وی رہ نئیں سکدا ہن میں بن دربا نوں (279)

گھر جوکہ تحفظ تے امن وسکون دا استعارہ اے، جدوں اوتھے بندہ عدم تحفظ دے احساس وچ لپیٹ جاندا اے تے فیر دھرتی ماتا دے وسنیکاں دا وجود ٹٹ بھج دا شکار ہو کے اپنے مٹ جان دی دہشت وچ مبتلا ہو جاندا اے۔ ایتھے ڈاکٹر یونس ورگے صاحب بصیرت شاعر چیخ اٹھدے نیں کہ:

جُسے اج مثال بنے نیں، گھن کھادے شہتیراں دی
ذہناں نوں فکراں نے ڈنگیائے سکاں سینے سلے نیں!(280)

ایس سنگین صورتحال وچ ڈاکٹر یونس احقر ورگے عصری شعور دے حامل انسان اجتماعی شکست وریخت نوں تلخ اکھراں راہیں عوام الناس دے احساس دا حصہ بناندے نیں

لٹے پٹے کٹے وڈھے جسے نظریں پین
خبراں لئی جدوں کدھرے تکیا اے اخبار!(281)

رمز وکنایہ توں بغیر عام ورتوں دے اکھراں نوں شعر وچ ڈھال کے اجو کے دور دی عکاسی ایس قوم تے طاری ہون والے عدم تحفظ دے احساس دی آئینہ دارا اے۔

اوہ قدراں جیہڑیاں انسان نوں سکھ پہنچاون دا کارن سی، اوہ شر دیاں طاقتاں دے نال حالت جنگ وچ نیں۔ فتح بھانویں خیر دیاں قدراں دا مقدر ہوندی اے پر خیر تے شر دیاں طاقتاں دی جنگ شکست وریخت دا اوہ دل دہلا دین والا منظر پیش کردی اے کہ رجائیت پسند وی کجھ وقت واسطے سن ہو جاندے نیں تے اوہناں دے ہوش وحواس وقتی طور تے ہی سہی، تباہی دے ایس منظر نامے تے جواب دے دیندے نیں۔

ساڈے کولوں وکھ نہ ہوئے لہوآں رنگے منظر

اکھاں دے وچ کھبیاں رہیاں شہر دیاں تصویراں(282)

دہشت گردی کدی بمباں دی صورت ساہمنے آوندی اے تے کدی خودکش حملیاں دی صورت جھدے پاروں ساڈے شہر لہولہان نیں تے ایہناں لہو رنگے منظراں نے لوکائی دے اعصاب بری طرح متاثر کیتے نیں۔ عدم تحفظ دا احساس بندے دے اندر سرایت کر گیا اے حتیٰ کہ سفنیاں وچ وی بندہ ڈر جاندا اے کیوں جے شعور تے لاشعور وچ ایہ ڈر خوف رچ بس گیا اے۔ ایس گل نوں اک ہور تھاں اکرام مجید ہوراں انج بیان کیتا اے۔

سفنے دیو چ اوہنوں کہنے آن ڈرایا
پچھلی راتیں جاگ پیا سی مار کے لمی چیک(283)

عدم تحفظ دا شدید احساس بندے نوں حیاتی دے سکھ چین توں دور کر دیندا اے۔ ایس خوف وچ مبتلا لوکائی حیاتی دا ہر لمحہ سولی تے ٹنگی رہندی اے۔ کجھ ہوون دا خوف اوہناں دا سکون غارت کر دیندا اے تے فیر اوہناں نوں کسے پاسے امن وچین نظر نہیں آؤندا اے۔ ایس کر کے ساڈے غزل گو شاعراں اج دے دور دی بے سکونی بے چینی نوں کئی زاویاں نال پیش کیتا اے مثلاً:

قبرستاناں وانگ محلے قبراں وانگ مکان
شہر دلاں دے کناں بلاواں کیتے سنج مسان(284)

قبرستان تے قبر ڈر تے خوف دیاں علامتاں نیں۔ قبرستاناں وچ روحاں تے بلاواں دا چلن (ساڈے سماج وچ) عام سمجھیا جاندا اے تے ایہ خوف کئی طرح لوکائی اتے نفسیاتی اثرات پاؤندا اے۔ ایہناں وچوں عدم تحفظ سب توں اہم اے۔ ایس احساس نوں اکرام مجید ہوراں بلاواں داناں دتا اے:

انج لگدا اے رکھاں بیٹھاں کوئی شکاری پھردا اے
تاہیوں پنچھی شاخاں دے وچ اپنا آپ لکوندے نیں
گلیاں نوں چپ لگ جاندی اے اجکل شاماں ویلے ای
دن ڈبن توں پہلاں لوکی گھراں دے بوہے ڈھوندے نیں(285)

علامتی رنگ وچ اکرام مجید ہوراں عدم تحفظ دے احساس نوں نویکلے انداز وچ بیان کیتا اے۔ شکاری علامت اے موت دے ڈر تے خوف دی تے پنچھی عام سادہ لوح لوکائی دی جو اپنے آپ نوں مشکلاں تے اوکڑاں توں بچان لئی کوئی محفوظ پناہ گاہ ڈھوندے نیں منظور زیر آبادی ہوراں ایس احساس نوں ایس طرح بیان کیتا اے۔

ذہناں تے منظور اج کیہڑا خوف اے طاری
اج تے اپنے پرچھاویں توں ڈر دے سارے(286)

ڈر تے خوف دی ایس صورتحال نوں ساقی گجراتی ہوراں زیادہ واضح کیتا اے۔ اوہ آکھدے نیں کہ:

شالا خیراں گزرن میرے پنڈ دیاں وسنیکاں تے

راتیں سفنے وچ میں گھر گھر اگاں لگیاں تکیاں نیں
شہر دیاں ایہ پکیاں سڑکاں کچیاں تھاواں جاپدیاں
جتھے سہمے سہمے پھردے، روحاں ڈریاں ڈریاں نیں
کاش کوئی کھڑکا وے جاکے بوہا راجے عدلی دا
ظلماں دی چکی وچ کنیاں نازک جاناں پسیاں نیں(287)

ایس ساری بحث دا ما حاصل اے ہے کہ کوئی وی منکھ اپنے ارد گرد توں انجان نہیں رہ سکدا۔ ہر بندے وچ جذبیاں احساساں تے سدھراں داہڑ ہونداا ے تے ایہناں اپر آل دوالے دا ڈونگھا اثر ہونداا ے۔اک عام بندہ وی ایہ سارا کجھ ویہنداا ے تے اوہدے تے ایہ اثرات وکھری طرز نال رونما ہوندے نیں۔شاعر عام لوکائی توں ودھ حساس ہونداا ے اوہ اپنے آل دوالے دے حالات توں بوہتا متاثر ہونداا ے تے اپنے اوپر ورتی جان والی واردات نوں اوہ شاعری راہیں قاری تے سامع تیکر اپڑ دینداا ے جہدے توں اوہدے ماحول دا پتا لگداا ے کہ اوہ کس قسم دے حالات چوں لنگیا۔ بوہت سارے لکھاری تے شاعر اپنے اوپر ورتن والے حادثات و واقعات نوں اپنیاں تخلیقاں وچ غیر محسوس طریقے نال بیان کردیندے نیں تے اوہناں دے زمانے تے حیات دی جانکاری اوہناں دیاں تخلیقاں دی پرکھ وچ اہم کردار ادا کردی اے۔ایس لئی ایہ اک حقیقت اے کہ ہر دور وچ ہر ذی روح تے اپنے عہد دے حالات و واقعات لازماً اثر انداز ہوندے نیں۔

سیاسی منظر نامہ:

قائداعظم محمد علی جناح تے دوجے مسلمان رہنماواں دی ولولہ انگیز قیادت دے نتیجے وچ برصغیر دی ونڈ پئی تے ایس خطے دے ناں وچ پہلی نظریاتی ریاست ''پاکستان'' دے ناں توں دنیا دے نقشے اتے ابھری۔مسلم لیگ دے جھنڈے تلے ریاست دے کامیاب حصول توں بعد ایس نوزائیدہ ملک دیاں ذمہ داریاں ایک بھاری بوجھ سی جو مسلم لیگ نوں وراثت وچ ملیا۔قیام پاکستان توں بعد ابتدائی مشکلات دا انبار تے فیر ملک دیاں انتظامی ذمہ داریاں تے ایہدے نال نال سماجی تے اقتصادی مسئلے ایس قوم لئی اک آزمائش سن تے ایس آزمائش وچ پورا اترن لئی مخلص تے بے لوث قیادت دی ضرورت سی پر افسوس صد افسوس کہ قائداعظم دی ناگہانی موت تے فیر لیاقت علی خاں دی شہادت توں بعد ملک وچ مخلص قیادت دا فقدان پیدا ہوگیا۔تحریک آزادی والا جوش جذبہ تے تقسیم ویلے قربانیاں دین والی قوم دے جذبات سرد پے گئے کیوں جے :

میرے گھر دا قصہ میتھوں نہ پچھو تے چنگا اے
اوہو گھر دا ویری ہویا جیہنوں وی رکھوالا رکھیا (288)

ایس ساری صورت حال دا ذمہ دار محض اندرونی خلفشار ہی نہیں سی کیوں جے ہندو ونڈ دے مخالف سن تے اوہناں دلوں پاکستان نوں قبول نہیں سی کیتا۔ ایس گل نوں ڈاکٹر صفدر محمود نے ایسطرح بیان کیتا اے۔

"تخلیق پاکستان کو ہندوؤں اور مسلمانوں نے اپنے اپنے مخصوص نقطہ نظر سے دیکھا مسلمانوں کے نزدیک پاکستان کا قیام ایک عظیم کامیابی کی حیثیت رکھتا تھا۔ جبکہ اس موقع پر ہندوؤں کا ردعمل شکست اور اہانت کے احساس سے مملو تھا۔ مسلمانوں کے دل طمانیت سے سرشار تھے کہ ان کی جدوجہد بار آور ثابت ہوئی مگر ہندو تاریخ کے اس فیصلے کو قبول کرنے کیلئے آمادہ نہیں تھے اور دل ہی دل میں اس نقصان کا ازالہ کرنے کا فیصلہ کر چکے تھے"۔ (289)

ایہدے نال نال اپنیاں دی ناعاقبت اندیشی تے مخلص قیادت دی کمی نے رہندی کھوندی کسر پوری کر دتی۔

کیہ دساں میں کیہڑی گلوں جتی بازی ہار گیا
جیہنوں جیہنوں منصف پایا اوہو مینوں چار گیا (290)

اپنے نفس دے غلام ساڈے رہبر اپنے اصل فرض نوں پس پشت سٹ کے طاقتوراں دے ہتھاں وچ مہرے بن گئے نیں۔ نفسانی خواہشاں، مادی ضرورتاں تے آسائشاں دی خاطر ضمیر ویچن والے ایہہ ناسور سماج وچ چھا گئے نیتجتاً اوہناں دے اثر ہیٹھ سارے انتظامی اداریاں وچ بہت سارے بدعنوان لوک ڈیرہ جمائی بیٹھے نیں۔

ایس منظر نامے توں ماجد صدیقی اسی طرح الیکدے نیں۔

دکھ دی رات پہاڑ جیہی، اوہدی تاہنگھ اجاڑ جیہی
گرمی سی کجھ ہاڑ جیہی جوکو نہ وی بھالیا (291)

یا فیر

اٹھ اٹھ چیکاں ماریاں رو رو منگے دکھ
آپی آپ چبالئے بھلاں ورگے سکھ (292)

ایس ماحول وچ غزل وی نواں مزاج لے کے جلوہ گر ہوئی تے ایس ماحول نے نویں استعارے تے نویاں علامتاں نوں جمیا جنہاں دے پچھے اک پورا فکری نظام تے ادبی منشور کارفرما اے۔ ہن غزل وچ محبوب رہنماواں دے دوغلے پن تے منافقت توں نقاب چکیا گیا اے جو ذاتی فائدے تے وقتی آسائشاں دی خاطر عوام الناس نوں نقصان پہنچا رہے نیں۔ اج غزل وچ مدہوشی دی کیفیت تے سرشاری دی جگہ خودی تے ہوش وحواس نال لکھیاں گئیاں منقطاں نظر آوندیاں نیں۔

بے یقین لوکاں وچ بے یقین ہوجاندے
ساہنوں خود پرستی نے شہرتوں بچا دتا
دیر بعد ملیا اوہ ہور اک زمانے وچ

میں ایہہ خواب مدت دا جاگ کے گوادتا
شاعری منیر اپنی باغ ہے اجاڑ اندر
میں جویں حقیقت نوں وہم وچ لکادتا (293)

روحی کنجاہی اپنے جذبات دا اظہار بوہتے صاف طریقے نال کردیاں نیں۔

اگے کیہ لبھنا اے تے ہن وی کی کجھ لبھ جانا اے
رت نال لبڑیاں سدھراں اتے مٹی پاؤ بھل جاؤ
جیہناں اتے پیار محبت دا رنگ وی چڑھ سکدا نہیں
ایہوجیہاں لوکاں اتے مٹی پاؤ، بھل جاؤ (294)

روحی کنجاہی ہوراں نے ایس ساری صورتحال نوں بھلن ول پرپریا اے پر ایہہ ہونئیں سکدا کیوں جے ایس وطن عزیز نوں حاصل کرن واسطیاں گنت قربانیاں دتیاں گئیاں، سوانیاں دے سہاگ لٹے، بچے یتیم ہوئے، مانواں دیاں گوداں اجڑیاں، بڈھے ماپیاں دیاں سدھراں مٹی وچ رلیاں تے فیر ایس خطے وچ اسلامی ملک دا وجود ابھریا۔ ایس منظر نامے نوں رؤف شیخ ہوراں انج بیان کیتا اے۔

ایس پینڈے نوں ہر راہی نے بھر نذرانہ دتا اے
ہیرے اپنی کنی گنوائی سپیاں موتی ہارے نیں (295)

اکرام مجید ہوراں وی ونڈ دے ویلے ہوون والے ظلماں نوں بیان کرکے وطن دی حالت سنوارن ول پرپریا اے۔

ملے سی بے حساب درد اوہدوں
جدوں رکھی گئی بنیاد گھر دی (296)

کئی واری رجائیت پسند لیکن حساس بندے وی ایس منظرنامے توں مایوس ہوجاندے نیں تے دوجیاں نوں پرامید رہن دا درس دین والے یاسیت دے گھپ نھیرے وچ جاڈگدے نیں کیوں جے چنگے ویلے دی آس اوہناں نوں بارآور ثابت ہوندی وکھائی نہیں دیندی تے انتظار دی سولی تے ٹنگے اوہ پکاراٹھدے نیں کہ:

اپنے ورھیاں دے وچ ساڈے کولوں کجھ نئیں ہویا
ویکھن نوں تے بجلی وانگوں اے ساڈی رفتار (297)

وقت چنگا ہوئے یا برا لنگھدا جاؤندا اے پر اپنے پیچھے یاداں دے مستقل نقش چھڈ جاندا اے جو تاریخ دا حصہ بن جاندے نیں۔ ساڈے وطن دی تاریخ وچ وی ایہوجیہیاں یاداں سدا حساس ذہناں نوں کچوکے لاؤندیاں رہن گئیاں کہ ساڈے وطن دی خوشحالی دے ذمہ داراں محض کھوکھلے نعریاں تے عوام نوں ٹرخائی رکھیا۔ بظاہر ملکی ترقی تے خوشحالی دا خواب وکھاؤندے رہے پر عملی طور تے کوئی کارنامہ سرانجام نہ دے سکے کیوں جے:

اوس کنارے دے سکھ پاندی کنج اساڈی بیڑی
جیہڑا بیڑی وان سی ساڈا اوہو سی بدنیتا (298)

پر ایس وطن اتے اندرونی تے بیرونی سازشاں دی یلغار اے جہدے پاروں دن بدن ایس ملک دا تقدس پامال ہو رہیا اے۔ دشمن دے یکے بعد دیگرے حملے ایک پاسے تے دوجے پاسے آئے دن دا سیاسی عدم استحکام ایہنوں راہ راست توں ہٹا رہیا اے جہدے پاروں شاعر چیخ اٹھدے نیں کہ:

خون دی عظمت تو انکاری ہو گئے نیں
میرے دور دے لوک بپاری ہو گئے نیں
ایہدے وچ وی ویلے دا ہتھ ہونا ایں
بے اعتبارے جے اتباری ہو گئے نیں(299)

منظور وزیر آبادی صرف رہبراں تے رہنماواں نوں ای موردالزام نئیں ٹھہراندے سگوں حالات تے زمانے تے چلن والی غرضاں تے حرص و ہوس دی ہواںوں وی دوش دیندے نیں پر ایہدے نال نال بندے نوں فہم وفراست توں کم لین ول وی پریردے نیں تے لالچ تے خودغرضی نوں پرانہہ سٹن دی نصیحت وی کردے نیں۔ وطن عزیز نوں گھر سے استعارے وچ بدل کے سوچن تے سمجھن دا درس دیندیاں آہندے نیں کہ عقل کولوں کم لے کے اپنے اندر پھٹ نہ پاؤ، پیار محبت تے اتفاق نال کم لے کے دشمناں دا مقابلہ کرو جے آپو دے جھگڑے دشمناں دے حوصلے ودھا دین گے تے جے متحد ہوجاواں گے تے فیر کوئی نقصان نہیں پہنچا سکدا۔

گھر نوں سنبھاں لان توں پہلاں سوچ لوو
اک دوجے نوں کھان توں پہلاں سوچ لوو
مکر، فریب توں اوہنے فرکم لینا جے
اوہدے کول اج جان توں پہلاں سوچ لوو(300)

ایس تواڈ لوکائی نوں ایہہ وی آکھدے نیں کہ رہبراں نوں پچھانوں مخلص تے وفادار رہنما ہی ملکی ترقی دے ضامن نیں پر جے تسیں فیر ایسطرح دی قیادت منتخب کرلئی جو وفا شعار نہیں تے فیر ایہہ صورتحال بہتر نہیں ہوسکدی۔ ڈاکٹر یونس احقر ہوراں وی ایس گل ول اشارہ کیتا اے کہ محض اپنیاں وقتی غرضاں دی خاطر دھرتی ماتا نوں نقصان پہنچاون والیاں نوں پچھانو کیوں جے ایہہ ہی کارن اے کہ ایس ملک وچ ترقی نئیں ہوسکی۔ مخلص، بے غرض تے بےلوث قیادت ہی ایس ملک دی ترقی دی ضامن ہوسکدی اے۔

ایسے توں نئیں اج تک پگی آس خوشحالی والی
جنہاں دے ہتھ راکھی آئی، اوہناں ہی گھر لٹے (301)

باغبان ہی جے چمن دی رکھوالی دی بجائے ایہنوں اجاڑنا شروع کر دے تے فیر اوس چمن دی حالت کون سنوار سکدا اے بلھے شاہ دے ملنگ اکھوان والے خلیل آتش کول وی ملکی منظر نامہ موجود اے تے بلھے شاہ دی طرح اوہ وی اپنے دیس اتے جھور دے نیں۔ انج وی اوہناں دے فکری مہاڑ بلھے شاہ ہوراں دے فکری مہاڑ نال رلدے ملدے نیں۔ اوہناں دے سیاسی شعور بارے گل کر دیاں عباد نبیل شاہ ہوریں آکھدے نیں کہ:

''خلیل آتش ہوراں کول جتھے روحانی احساسات اپنی پوری شدت نال ابھر کے ساہمنے آؤندے نیں اوتھے اوہناں کول نویں بنے وسیب وچ ہون والے دھرودانوحا وی کوکدا کنیں پیندا اے۔ پاکستان آزادی مگروں اجے اپنے پیراں تے کھلوتا وی نہیں سی جے ایہنوں لٹن تے کھوہن والے لوکاں چفیر یوں ایہوں گھیرا گھت لیا۔ جدوں پاکستان بنیاء اودوں آتش ہوریں صرف نو واں ورہیاں دے سن، اوہناں لوکاں دیاں ہر طرح دیاں قربانیاں نوں اپنے سانویں ویکھیا۔ آزادی مگروں جو ظلم تے دھروا ایتھے ہویا اوہدے اکھیں ویکھے گواہ سن۔ ایس کر کے اوہناں دی شاعری وچ آل دوالے دی کھلری بے نیائیں تے ظلم اپنے پورے جوبن نال موجود اے''۔ (302)

خلیل آتش ہوراں سیاسی صورتحال اتے ڈاہڈے غم تے دکھ دا اظہار کیتا اے۔ اوہ ملک جو امن وسکون تے جان و مال دے تحفظ واسطے حاصل کیتا گیا سی اوتھے اج ایہہ منظر ویکھن نوں ملدے نیں۔

گلشن دی ہر ٹہنی اتے
آلہنے بنالئے کانواں نے
جیون توں دکھ بوہتا کیہڑا
ہن نہ ہور سزاواں دے (303)

کاں استعارہ اے اوہناں منافق حکمراناں تے افسراں دا جو اپنیاں غرضاں دی خاطر دیس دی شان نوں داغدار کر دے نیں۔ آتش ہوریں اپنیاں غزلاں وچ چنگے دناں دی جھلک دی دس وی پاؤندے نیں تے دیس تے ظلم روا رکھن والیاں نوں للکار دے ہوئے کہندے نیں کہ:

ظلم دیاں تلواراں دے منہ انت نوں کھنڈے ہونے
ڈلھے ہوئے لہو نے آتش اپنا رنگ وکھانا (304)

ایہہ آتش ہوراں دی دھرتی ماں نال پریت دا جذبہ اے کہ اوہ مظلوماں تے بے گناہواں دے خون نال انقلاب دا رستہ تکدے پئے نیں۔ اوہ ناامید نہیں کیوں جے مایوسی گناہ اے۔ اوہ دیس واسیاں نوں بہاراں دی نوید سناؤ دنے نیں کہ اخیر اوہناں دیاں قربانیاں رنگ لے آون گئیاں تے حالات سنور جان گے۔

تجمل کلیم جدید دور دے غزل گو نیں۔ اوہ خواباں دی دنیا وچ نہیں رہندے، اوہ حقیقت دا جائزہ لیندے نیں تے شیکسپئر وانگ تقدیر تے قسمت نوں موردالزام نہیں ٹھہراندے۔ شیکسپئر نے آکھیا سی کہ غلطی ساڈے اندر ہوندی اے ساڈی قسمت وچ نہیں۔

"The fault, dear Brutus, is not in our stars, but in ourselves that we are underlings."

انج ای تجمل کلیم ہوراں ملکی صورتحال نوں مدنظر رکھدیاں ہوئیاں آکھیا اے کہ:

لبھو کون اے لٹن والا
جووی اے، تقدیر نہیں ہوندی (305)

ایہو جے خیالات ہی ڈاکٹر یونس احقر رکھدے نیں کہ:

انج تے ہن ایس دھرتی اتے سب کردار ای ننگے نیں
پر جنہاں دے پول نئیں کھلے اوہ کجھ چرلئی چنگے نیں (306)

ایس وطن دا المیہ ہی ایہہ ہے کہ ایتھے ہر کوئی اپنا آپ سنوارن واسطے ایہنوں نقصان پہنچان توں گریز نئیں کردا۔ ہونا تے ایہہ چاہیدا اے کہ وطن دی شان تے عزت ہر شے توں مقدم جانی جائے پر غیر انسانی قدراں دے علمبردار اپنیاں کوہجیاں تے جھوٹھیاں اناواں دی خاطر ملک دی سالمیت نوں داء تے لاون توں وی پیچھے نہیں ہٹدے۔ ایہہ مکروہ تے گھناؤنے چہرے ساریاں اخلاقی تے تہذیبی قدراں دا جنازہ کڈھ دیندے نیں تے دھرتی دے متھے اتے کلنک دے ٹیکے وانگوں دسدے نیں۔ جوٹھ، بے انصافی نااتفاقی، افراتفری، دہشت گردی دا ہنیر پاون والے ایہہ نہیں جاندے کہ فتح ہمیشہ خیر دیاں قدراں دی ہوندی اے۔

ایس دھرتی تے زوراوراں لئی سبھے نیں تعظیماں
جدوی چاہندے قانوناں وچ کرلیندے ترمیماں (307)

ساڈے سیاست داناں دا وطیرہ اے کہ اپنے مفاد واسطے آئین وچ تبدیلی کرلیندے نیں۔ منظور وزیرآبادی ہوراں ایس غزل مسلسل وچ ملکی منظرنامہ بڑے جاندار انداز نال الیکیا اے تے نال ای دشمناں نوں للکاروی دتا اے کہ:

اک دوجے توں وکھ نئیں ہوناں، اسیں آں ہٹھ وے پکے
سانوں وکھ کرن دیاں بھانویں بن دیاں رہن سکیماں (308)

اکرم شیخ ہوراں دیس نوں ماں دا استعارہ بنا کے پیش کیا اے تے آکھیا اے کہ:

کوئی لفظ ہوا وچ نکھرے
بن کے نواں سوال نی مائے

ویکھ تا تاری سرتے آ گئے
ہن تے سُرت سنبھال نی مائے (309)

گل ایہہ کہ جدید غزلاں وچ وسیب دا مکروہ رخ پوری حسیت نال موجود اے کیوں جے ایتھے آون والا ہر دن زخماں نوں تازہ کر جاندا اے۔ اوہ سماج جتھے دن دیویں رداواں کھچ لئیاں جان، شرافت دا لبادہ اوڑھن والیاں دے مکروہ چہرے بے نقاب نہ کیتے جاون۔ مدرسے تے مسیتاں جتھے علم دی روشنی ونڈی جاندی سی، اوہناں دے بوہیاں تے محافظ کھلا ردتے جاون، سفر دھماکیاں دی نذر ہو جاون تے اوتھے شاعر دا تخیل کس طرح گل و بلبل دے قصے الاپ سکدا اے، اوہ وسیب دا نوحہ ہی لکھے گا۔ اوہ ہنیر تصویراں دا مہاندرا ہی الیکے گا یا فیر اوہ دعا کردا اے کہ:

سکھ دا سورج لے کے آوے
کوئی تے چڑھدا سال ربا (310)

ساقی گجراتی ہوراں کول جگ بیتی دا رنگ تھاں تھاں لشکارے ماردا اے۔ اوہ رہبراں تے رہنماواں دی پچھان وی دسدے نیں تے بغیر ایمائیت کھلے لفظاں وچ آہندے نیں کہ:

ہماتڑ بلبلاں نوں آلھنے جہڑا بنا دیوے
خدا اوسے دے ہتھ رکھے سدا گلشن دی نگرانی (311)

ایس توں اڈ اوہ نہ صرف مقامی سطح اتے سگوں بین الاقوامی صورتحال داوی جانو اے تے ڈونگھا مشاہدہ رکھدیاں ہویاں وڈیاں طاقتاں تے وڈے رہنماواں دے منافقانہ رویے تے سخت مزاحمتی رویہ اختیار کردا اے کیوں جے اوہناں دے ایس رویے پاروں دنیا وچ امن و آشتی تباہ ہوندی جا رہی اے۔

امن ڈھنڈورا پٹن والے رات دنے
اندرو اندر مُڈھ بپئے بنھدے جنگاں دے (312)

اوہناں دے خیال موجب ایہہ رہبر نے جو امن دی تباہی دے ذمہ دار نیں۔ اوہ جاندے نیں کہ منافقانہ رویے تے ناعاقبت اندیشی اوہ ناسور نیں جہدی سزا ساڈیاں نسلاں بھگت رہیاں نیں۔ جے بزرگ رہنما وگڑ دی کھیڈ نوں ویلے سر سنوار لیندے تے فہم و فراست کولوں کم لے کے بنیادی سیاسی تے انتظامی غلطیاں نہ کردے تے نویں نسل بدحالی دا شکار نہ ہوندی۔

نکے کٹھیاں کرکے پھاوے ہو گئے نیں
وڈ وڈیریاں ایسی کھیڈ کھلاری اے (313)

ایس کھیڈ نوں مکان والے کدوں آون گے۔ اوہ ایس آس نوں زندہ رکھدے نیں کہ امید تے دنیا قائم اے۔ دے مصداق آکھدے نیں کہ:

خورے اوہ رہنما کدوں شکلاں وکھان گے

جنہاں نے منزلاں دیاں شکلاں وکھانیاں (314)

سیاسی منظر نامے تے چانن پان والے غزل گو شاعراں ایہہ سجھ وی پائی اے کہ اسیں ملک نوں کسطرح بحراناں وچوں کڈھ کے ترقی ول مہاڑاں موڑ سکنے آں۔ اوہناں مخلص قیادت دے چناؤ دے نال نال عوام الناس نوں وی ترغیب دتی اے کہ اپنا ملک آپ ای سنوارنا اے۔ باہروں لوک محض تماشا ویکھدے نیں۔ ملک دی رکھوالی آپ ای کرنی اے کیوں جے ایس دھرتی تے ساڈے آہلنے نیں۔

اپنے اپنے آہلنے والی ٹہنی سب نوں پیاری اے

ساراں کوئی نہ پچھے احقر پر پر وجھے ٹہن دیاں (315)

دھرتی ماتا ساڈا گھر اے تے اپنا گھر سب نوں پیارا ہوندا اے ساڈی، آن، شان تے مان ایس وطن پاروں اے۔ چھوٹیاں موٹیاں اوکڑاں آؤندیاں رہندیاں نیں تے ساڈا وطن استقلال دا نشان بنیا کھلوتا رہندا اے تے وطن دے واسیاں نوں وی ایہد امان تران تے شان ودھان وچ اپنا موثر کردار ادا کرنا چاہیدا اے۔

رہندا اوہ قانون سلامت جیہدے تے

کردار عمل قبیلے دا سردار شروع (316)

اعلیٰ تے بے لوث قیادت گلاں کرن دی بجائے عمل کر دی اے۔ اوہ ایس گل دا عملی مظاہرہ کر دی اے کہ Action Speaks Louder than words۔ کھوکھلے نعرے مارن دی تھاں عملی طور تے عوام الناس دی فلاح و بہبود واسطے دن رات اک کرن والی قیادت ہی ایس وطن دی ترقی تے خوشحالی دی ضامن ہوسکدی اے پر ایہدے نال لوکائی نوں وی رل مل کے وطن دی ترقی واسطے کم کرنا چاہیدا اے۔

آون والی ہر اوکھیائی رل کے جرنی اے

اپنے گھر دی راکھی تے ہن آپے کرنی اے (317)

اتفاق چ برکت ہوندی اے تے جے اسیں اک مک ہوجایئے تے کائنات دی کوئی طاقت سانوں نقصان نہیں پہنچا سکدی سگوں ساڈے عزم، ہمت تے پختہ ارادے اوہناں دے بھیڑے ارادیاں نوں متزلزل کر دین گے پر جے اسیں آپو وچ پھٹ پالئی تے فیر دشمن دے غالب آون دا امکان ودھ جاؤندا اے۔ اتفاق، پیار، محبت تے خلوص تے دیانتداری نال اسیں ملک دشمن عناصر دا مقابلہ کر سکنے آں نہیں تے دشمن اپنیاں سازشاں تے چالاں وچ کامیاب ہو کے سانوں کمزور کر دے گا پر ساڈے ادیباں تے شاعراں اپنے چمن دی آبیاری لئی ایس گل دا عزم کیتا اے کہ اسیں رل مل کے دشمن دے عزائم نیست و نابود کر دواں گے تے آون والیاں اوکڑاں تے کٹھنائیاں نوں رل مل کے برداشت کراں گے تے ملک دی سلامتی تے حرف نہیں آون دیاں گے۔ ساڈے غزل گو شاعر رجائیت پسند نیں تے ایس گل تے پختہ ایمان رکھدے نیں کہ

خیر تے شر دیاں قدراں دی آپو دی جنگ وچ فتح ہمیشہ خیر دی ہوندی اے پر اوہ ایہدے نال نال عمل کرن ول پریردے نیں تے اپنے فکری تے حسی تجربیاں نال اپنیاں غزلاں وچ لوکائی دے حسن تے صحت مندرویاں داذکر کردے نیں تے ایہہ اوہ سچی فکر اے جیہڑی اوہناں دے باشعور صاحب بصیرت تے محبّ وطن ہون دی دلیل اے تاں ای تے اکرام مجید ہوراں آکھیا کہ:

منزل دی خشبو دا چانن ہن نہیں بھلن دیندا
بھانویں اگلی رات سفر دی ہور وی کالی آوے(318)

منزل تے پہنچن دی سدھر من اندر لکائے اکرام مجید ہوریں منتظر نیں کہ ساڈی قوم خواب غفلت توں جاگے تے فیر ایس دھرتی نوں کوئی نقصان نہ پہنچا سکے گا۔نت نویں خیالاں تے نظریاں دی بدولت ملک نویاں راہواں جناں تے امن و خوشحالی دا بسیرا ہوئے گا۔اوہناں ول رخ لے گا۔نویاں رتاں دی نوید ساڈی نوجوان نسل چھیتی دے گی۔

روز سویرے نویاں فکراں دا پنچھی
سوچاں دی ممٹی تے آکے بہہ جاوے
جے اوہ ستا تارا اکھاں کھول دوے
ظالم ہنیرا تے ہتھ ملدا رہ جاوے(319)

نویاں فکراں، ستا تارا تے ظالم ہنیرا استعارے نیں بدلدے حالات دے، پر شاعر اپنی عوام توں مایوس نہیں۔اوہ ایس راز دا جانوا اے کہ جس دن عوام مدہوشی دی کیفیت وچوں باہر آکے ہوش نال کم لے گی اوس دن ایس دھرتی توں ظلم تے مصیبتاں دا خاتمہ ہو جائیگا۔

ویری بوہے آن کھلوتے
ہن تے ستی انکھ جگایئے
رل کے راکھی کریئے سبھے
اپنے گھر نوں آپ بچایئے(320)

ڈاکٹر یونس احقر ہوراں وطن دی سلامتی واسطے اتفاق تے محبت لازمی قرار دیندے نیں۔جے آپو وچ نہ اتفاق نہ ہووے گا تے ویریاں نوں یلغار کرن دا پورا موقع مل جائے گا۔انج وی اوہناں دا خیال اے کہ وطن دی ایس ابتر صورتحال دی ذمہ دار نا اتفاقی ای اے۔

سانجھاں دی ایہہ شکل وی ساری دنیا چاری لگے
ڈاراں نال رہیاں وی سبھ دی وکھ اڈاری لگے (321)

ایس شعر بارے ڈاکٹر نوید شہزاد ہوراں دا تبصرہ ایس گل دا ثبوت اے کہ ہر طرح نال مالا مال دھرتی محض سانجھ

پاروں ہی زبوں حالی دا شکار اے۔ ڈاکٹر نوید شہزاد صاحب آکھدے نیں۔

> ''لگے دا لفظ تھوڑے جہے انکار دی وتھ دیندا محسوس ہو رہیا اے۔ ایہہ شعر پاکستان دے سٹھ ورھیاں دے سفر دی داستان بیان کر رہیا اے، ڈار وی ہے وے تے ڈار کول اڈاری وی سلامت اے۔ پر ایس سب کجھ دے باوجود اوس ایکتا دی گھاٹ اے جیہڑی سانجھ نوں بناؤندی اے تے ایہہ سانجھ نوں سانجھ والی ایکتا اتے قوماں دی اساری ہوندی اے''۔(322)

جس دن ایہ ایکتا ساڈی قوم نوں نصیب ہوگئی، اوس دن ساڈے دیس دی تبدیل شدہ حالت اوہ منظر نامہ پیش کرے گی جو ساڈے وڈھیریاں دے سفنیاں دی تعبیر ہوئے گا۔

جدید پنجابی غزل وچ سقوط ڈھاکہ دا مہاندرا:

جدید پنجابی غزل وچ سقوط ڈھاکہ دا مہاندرا تلاش کرن توں پہلے اسیں ایہدے حالات و واقعات تے نظر پانے آں، کیوں جے ایہو جیہا دل دکھان والا واقعہ پاک و ہند دی تاریخ وچ اک المیہ توں گھٹ نہیں۔ پاکستان دی تاریخ دے ورقے پھولئے تاں ایہ سٹہ نکلدا اے کہ ایس المیے دے بیج ایہدی مڈھلی تاریخ وچ ہی پنگر پئے سن جدوں ایہ ملک اجے ابتدائی مسئلیاں توں نمٹ رہیا سی تے بانی پاکستان قائداعظم محمد علی جناح اک ورہے مگروں ای چلانا کر گئے۔قوم دا ایہ زخم اجے تازہ سی کہ اگلے ورہے پاکستان دے پہلے وزیراعظم لیاقت علی خاں نوں شہید کر دتا گیا۔ ایہناں دو رہنماواں دا دنیا توں ٹرجانا پاکستان نوں بے حد نقصان پہنچا گیا۔ پاکستان بنان والی جماعت مسلم لیگ وی ٹوٹ پھوٹ دا شکار ہوگئی جہدا نتیجہ سی کہ ملک مخلص، بےلوث سیاسی قیادت نوں ترس لگ پیا۔ رہندی کھوندی کسر ایوب خاں دے مارشل لاء نے پوری کر دتی تے ایہ نوزائیدہ ملک اپنے پیراں تے کھلون توں پہلاں ای طوفاناں دی زد وچ آ گیا۔ اوہی بنگالی جہناں نے پاکستان تے آزادی واسطے ان گنت قربانیاں دتیاں سن، ہن اپنے آپ نوں بنگالی اکھوان لگے پئے۔ کجھ اپنیاں دیاں نادانیاں تے کجھ غیراں دیاں سازشاں نے تعصب دی اوہ فضا پیدا کر دتی جو ودھ پھل کے مشرقی پاکستان دی علیحدگی دا سبب بن گئی

ساڈی تے ساڈے وطن دی بدقسمتی کہ قائداعظم دی حیاتی مختصر سی تے مسلم لیگ دے اندرونی انتشار نے مارشل لاء دا راہ ہموار کر دتا۔

دوجے پاسے کشمیر جس نوں پاکستان اپنی شہ رگ تے ہندوستان اٹوٹ انگ آکھدا اے۔ اوتھوں دے مسلمان غلامی دیاں زنجیراں وچ جکڑے ہوئے نیں۔ اوہناں واسطے حیاتی جہد مسلسل اے۔ وقت دے نال نال ایہہ مسئلہ کشمیر الجھدا جا رہیا اے تے ایہدی وجہ توں وقتاً فوقتاً جھڑپاتے لڑائیاں وی ہوندیاں رہندیاں نیں۔ پاکستان بنن توں اک سال بعد 1948 وچ ایس مسئلے تے جنگ ہوئی تے فیر 1965 وچ رات دے انھیرے وچ ہندوستانی فوج نے پاکستان دے

دل لاہور تے تین پاسیوں حملہ کردتا۔ پاک فوج نے اپنے جذبہ ایمانی دے زور تے اپنے توں چار گناہ ودھ فوج نوں واپس پلٹن تے مجبور کردتا تے فتح حاصل کرلئی۔ ایس جنگ توں پنج ورہے بعد 1970 دے الیکشن وچ عوامی لیگ نے 167 تے پاکستان پیپلز پارٹی نے 88 سیٹاں تے کامیابی حاصل کیتی۔

انتخابات دا نتیجہ ملکی صورتحال نال مطابقت نہیں رکھدا سی۔ مغربی پاکستان وچ ذوالفقار علی بھٹو دی پیپلز پارٹی نے مشرقی پاکستان عوامی لیگ جو کہ شیخ مجیب الرحمٰن دی پارٹی سی۔ اوہنوں اکثریت ملی۔ دونویں سیاسی جماعتاں نظریاتی طور تے اک دوجے دیاں مخالف سن۔ ایس لئی اوہناں اک دوجے دی کامیابی نوں منن توں انکار کردتا۔ حالات وگڑ دے گئے تے فوجی حکومت لئی ملکی انتظام و انصرام چلانا مشکل ہوگیا ملکی حالات دی ابتری اتے قابو پاون لئی فوج نے مشرقی پاکستان وچ فوجی آپریشن شروع کردتا۔ ایس صورتحال نوں پروفیسر محمد مسعود عالم انج بیان کیتا اے۔

''انتخابات میں کامیابی حاصل کرنے والی جماعت اور اس کے رائے دہندگان کو کچلنے کے لئے فوجی آپریشن کے نام پر قتل و غارت گری کا بازار گرم کردیا گیا۔ بے حسی کا عالم یہ تھا کہ ملک کے اکثریتی علاقوں میں روزانہ سینکڑوں افراد مارے جارہے تھے۔ ان کی املاک لوٹی جارہی تھیں اور عزت و آبرو خطرے میں تھی۔ لیکن اس کے خلاف کوئی آواز بلند نہ ہوئی''۔ (323)

دونویں وڈیاں سیاسی جماعتاں نے ایس منظر نامے توں وی کوئی سبق نہ سکھیا جیویں اوہناں تہیہ کرلیا سی کہ ملک وچ امن قائم نہیں ہوون دینا۔ ایہدا فائدہ ملک دشمن عناصر نے چکیا تے شیخ مجیب الرحمٰن نوں اکسایا تے اوس نے سول نافرمانی دی تحریک شروع کردتی تے بنگالیوں نوں ایس گل دی ترغیب دی پئی

''جب تک بنگالیوں کو پورے ملک کی حکومت نہیں دی جاتی اس وقت تک وہ ہر طرح کا ٹیکس ادا کرنے سے انکار کرتے ہیں''۔ (324)

ایہہ اوہ ویلا سی جدوں پوری دنیائے مہنگائی دا جن بے قابو ہوگیا سی تے لوکائی حیاتی دیاں بنیادی ضرورتاں پوریاں کرن توں قاصر ہو گئے سی تے فیر پاکستان ورگی نوزائیدہ مملکت جتھے اجے تیکر سیاسی استحکام وی پیدا نہیں کیتا جاسکیا سی۔ مہنگائی دی لہر توں کیویں بچ سکدی سی۔

ایس ساری صورتحال دا نتیجہ ملکی افراتفری تے انتشار دی صورت سامنے آیا تے آون والے سال ملک دو ولخت ہو گیا۔ ایس سانحے تے پاکستان دے عوام تے کیہ گزری، ڈاکٹر صفدر محمود انج بیان کردے نیں:

''سقوط ڈھاکہ کی خبر مغربی پاکستان کے عوام پر بجلی بن کر گری اور وہ احتساب کے نعرے لگاتے ہوئے سڑکوں پر نکل آئے۔ فوج پہلے انتشار کا شکار ہوچکی تھی ملک دو ٹکڑے ہوچکا تھا۔ پاکستانی فوج ہندوستان کی قیدی بن چکی تھی۔ ڈھاکہ میں آزادی کا جشن منایا جارہا تھا جب کہ مغربی پاکستان میں ہر گھر میں صف ماتم بچھ چکی تھی اور پوری

قوم خود کو مجروح محسوس کرتی تھی۔ تاریخ نے انہیں ایسی ذلت آمیز شکست سے دوچار
کیا تھا جس کا تصور بھی محال تھا۔ اس پس منظر نے پوری قوم کی نفسیات پر گہرے
اثرات مرتب کیے اور یوں پاکستان کی تاریخ کا دوسرا دور شروع ہوا۔
سانحہ مشرقی پاکستان کیوں کر رونما ہوا؟ اس پر غور کیجیے اور اپنی تاریخ سے
سبق حاصل کیجیے کیوں کہ جو قوم اپنی تاریخ فراموش کر دیتی ہے۔ اس کا جغرافیہ اسے
فراموش کر دیتا ہے''۔(325)

ایس سانحے نے عوام دے نال نال ادبی حلقیاں نوں وی جھنجھوڑ کے رکھ دتا تے فیر ادیباں تے شاعراں اپنیاں لکھتاں راہیں اپنے من دی ہواڑ کڈھی۔

شاعر اپنے زمانے دا عکاس ہونداا ے تے تلخ توں تلخ حقیقتاں نوں وی اپنی تخلیق راہیں بیان کرن دے ڈھنگ دا جانو ہونداا ے۔ ساڈے پنجابی شاعراں پاکستان دی آزادی واسطے جہاد بالقلم کیتا سی۔ اوہ اپنے وطن نوں دولخت ہویا ویکھ کے تڑپ اٹھے۔ اوہناں ایس قومی المیے تے جو درد محسوس کیتا، اپنیاں تخلیقاں راہیں ورقیاں اتے منتقل کر دتا۔ نظم چوں کہ پنجابی شاعراں دی پسندیدہ صنف سی۔ ایہدے وچ تاں تھاں تھاں تے ایس المیے نوں بیان کیتا۔ پر غزل گو شاعراں وی اپنی غزل وچ دل دے ٹوٹے تے روح نوں زخمی کرن والے ایس روح فرسا المیے نوں سمویا۔ جیویں کہ 'جنگ کھیڈ نئیں ہوندی زنانیاں دی' نغمے دے خالق ڈاکٹر رشید انور ہوراں اپنی غزل وچ ایس المیے ول اشارہ کیتا اے۔

کجھ ربوں دکھیا رہے ہے ساں، کجھ پیاراں نے پٹیا
رہندا کھوہندا مارمکایا گھر دے ای وسنیکاں (326)

یا فیر آہندے نیں:

خبرے میرے گلشن نوں کیوں راس بہاراں آئیاں نہ
سدھراں جشن منانداں رہیا سکدا جھڑدا بور رہیا(327)

ڈاکٹر رشید انور ہوراں اپنی غزل وچ ایس قومی سانحے تے ڈاہڈے دکھ تے غم دا اظہار کیتا اے۔ اوہناں ایس المیے نوں اپنیاں تخلیقاں وچ ڈھالیا۔ اوہناں غزل وچ کئی تھاواں تے ایس سانحے تے رنج والم دا اظہار کیتا اے۔ جیویں کہ آہندے نیں:

بھانویں خون دا وتر لاکے سانجھ دے بوٹے لائے
من چاہیاں پھلاں نوں کھا گئی کلراں بھری زمین(328)

طوفاناں دا سینہ چیر کے لنگھنا نہیں سی مشکل
ملاحواں دی ضد نے بیڑا بنے لاؤن نہیں دتا(329)

ڈاکٹر رشید انور ہوراں کدی رموز وعلائم دا سہارا لے کے تے کدی کھلم کھلا ایس سانحے نوں بیان کیتا اے۔اوہ ملاح دی ضد دی علامت رہنماواں نوں دان کر کے اوہناں دے مکھاں توں نقاب چکدے نیں کہ اوہناں دی بے جا ضد انا پاروں ملک دولخت ہو گیا۔ پر سارا کجھ لٹا کے ہوش وچ آئے تے کوئی فیدہ نہیں۔

ایویں ٹٹے بھجے بھانڈے میری سدھر پھول گوائے
گھر دے لٹے جاون مگروں جیوں جھلی پر بھانی لوکو
پیاری دی بازی ہار کے انور خبرے کیہڑے کھوہ وچ لتھا
کیہڑی گلوں چکی پھردے ہن تڑتھلی ہانی لولو(3 3 0)

جدید پنجابی غزل دا منہ متھاشنگارن والے رؤف شیخ کول ایس قومی المیے دی گونج سنائی دیندی اے۔جاگدی اکھ دے ایس شاعر نے وطن عزیز دے دولخت ہوون دے سانحے نوں جگر دی رت نال الکیا اے۔اپنے وطن نوں سنوارن دی بجائے ایس نوں اپنیاں بے بنیاد لوڑاں دی اگ وچ جھونک دتا:

جہدی اساری دے وچ ساڈے لہو دی چس رچی اے
اوسے گھر دی دھوڑ اڈان دے رل کے حیلے لبھیے(3 3 1)

رؤف شیخ دی غزل دے ایس موضوع تے گل کر دیاں ڈاکٹر اسلم رانا لکھدے نیں کہ:

''اصل وچ اجتماعی طور تے بانجھ معاشرے دے لوکیں ڈھلے فائدیاں ول توجہ نہیں کردے، اوہ جوٹھیاں اناواں نوں فیصلیاں دیاں اخیرلیاں سطح تے لے جاندے نیں تے سمجھوتے دے سارے امکاناں نوں مکا دیندے نیں، ایہدے لئی اپنی ہوند تے عظمت دی قربانی دین توں وی گریز نہیں کردے''۔(332)

مخلص تے دانش مند سیاسی بصیرت رکھن والی قیادت دا فقدان دراصل ساڈے دیس دا ایہو جیہا المیہ اے جیہڑا حساس بندیاں نوں لہو دے اتھرو وٹکان تے مجبور کر دیندا اے۔رؤف شیخ دے مونہوں ایس سے ایس طرح آہواں نکلدیاں نیں:

یاراں کیتیاں جدوں صلاحواں میرے گھر نوں ڈھان دیاں
کندھاں نال لگ کے رویاں رتاں میرے ہان دیاں(3 3 3)

یا فیر کئی تھاواں تے اوہناں دا انداز طنزیہ ہو جاندا اے تے طنز دا نشتر چلاندے ہوئے آکھدے نیں

آہنڈ گوانڈ نے آس کیہ رکھنی اوہناں توں رکھوالی دی
اپنے گھر وی سانبھے نئیں گئے جنہاں سچیاں ٹبراں توں(3 3 4)

آکھیا جاندا اے کہ ویلا سب توں وڈا مرہم ہوندا اے تے ایہدے اگانہہ لنگن نال گھاؤ بھر جاندے نیں پر کجھ زخم تے پھٹ ایہو جئے ہوندے نیں جیہڑے قیامت تیکر نہیں بھردے۔جس ویلے اوہناں دی یاد دل نوں تڑپاندی اے۔روح

دے زخم وی تازہ ہو جاندے نیں، دیس دا دولخت ہونا وی اک ایہو جیہا گھاؤ اے جہڑا کدی نہیں بھر سکدا۔ ایہ سانحہ اج دی جدید پنجابی غزل وچ وی کئی تھاواں تے لبھدا اے۔ مثلاً اکرام مجید ہوراں نے ایس سانحے تے کئی مسلسل غزلاں لکھیاں نیں۔ ایہناں وچوں ونگی دے طور تے کجھ شعر ملاحظہ کرو۔

بڑے پردرد نیں قصے دلاں دے
بڑی پرسوز اے رووداد گھر دی
لکھی ویلے نیں لہو آں نال جیہڑی
کہانی اے کسے برباد گھر دی (335)

اک ہور مسلسل غزل وچ ایس سانحے بارے کجھ شعر ویکھو

دل دی قبرے رورو یاداں والے پھل چڑھاواں گے
وکھرے ہون تے لگے آں پر دونوں پچھتاواں گے
اجے تے ساڈی ضد نیں سانوں دتا اے دکھ دوری دا
اکھڑ سوچاں ہتھوں حالے ہور کئی دکھ پاواں گے
عمراں تائیں بھگتاں گے خمیازہ سانجھاں توڑن دا
اکلاپے دے بندی خانے وچ تڑفاں کرلاواں گے(336)

اکرام مجید ہوراں دے مجموعہ کلام ''تینے دا روگ'' 1974 وچ چھاپے چڑھیا۔ اوہدوں اجے ایس قومی المیے نوں بوہتا چر نہیں ہویا سی تے ایس المیے زخم رسدے پئے سن تے اکرام مجید ہوراں ایہدا سبب لبھن دا آہر وی کیتا اے۔ جدوں اوہ آہندے نیں کہ انا دے پاروں ساہنوں ایہہ دن ویکھنے پئے نیں تے جے آکڑاں انج ای برقرار رہی تے آون ویلے ایہو جیئے ہور سانحے دی جم سکدے نیں۔ اوہ صاحب بصیرت بندے سن تے اج اوہناں دی پیش گوئی کسے نہ کسے رنگ چ سچ بندی ڈٹھی جاسکدی اے۔ اکرام مجید ہوراں دی اک ہور غزل وچ ایس قومی المیے اجاگر کرن دا انداز ملاحظہ کرو۔

بدلدے موسماں دے نال بدلن
ہزاراں روپ ساڈے دوستاں دے
اوہ ویلا اج وی یاد اے مینوں
بنے ویری جدوں بھیتی گھراں دے(337)

ایہناں شعراں وچ صاف طور تے اوہناں نے اپنے لوکاں نوں ای موردالزام ٹھہرایا اے غداراں نوں بے نقاب کیتا اے۔ جنہاں دی منافقت تے دوغلے پن تے آپو دے جھگڑے ملک توڑن دا باعث بنے۔ ایس غزل دے آخری شعر وچ اوہ ناصح دا انداز اختیار کردے نیں کہ:

بناؤ آہلنا مضبوط کرکے
لگے آؤندے نیں موسم بارشاں دے(338)

''دکھ دا صدقہ جاری اے'' دے خالق منظور وزیر آبادی وی اپنی تخلیق وچ ایس قومی سانحے تے جھورے دے نیں تے آون والے ویلے لئی دعا گو نیں مڑ ایہ حشر ویلا برپا نہ ہووے۔ قیامت دا منظر انج اکھراں راہیں بیان کر دے نیں:

فضا تھاں تھاں تے اگ برسا گئی اے
ایہ لگ دا اے قیامت آ گئی اے
گھراں دے گھر پئے اج چیخ دے نیں
نظر کس دی گھراں نوں کھا گئی اے
نہ پہلاں وانگ ہووے حشر کدھرے
دعا فیر اج لباں تے آ گئی اے(339)

شاعر مشرق دے کلام نوں منظوم پنجابی وچ ڈھالن والے شاعراں تے ترجمہ نگاراں وچ خلیل آتش دا ناں سرکڈھواں اے۔ اوہناں ترجمے دے نال نال شاعری وی کیتی تے غزل نوں متھیاں راہواں توں ہٹا کے نویاں راہواں ول ٹوریا۔ ایس قومی سانحے نوں اپنی غزل وچ سمویا تے بڑے دکھ نال آکھیا۔

گلشن دی ہر ٹہنی اتے
آلھنے بن گئے کاواں دے
جیون توں دکھ بہتا کہڑا
ہن نہ ہور سزاواں دے(340)

ڈاکٹر عباد نبیل شاد آتش صاحب دی غزل دے ایس موضوع نوں کھل کے بیان کر دیاں ہوئے آہندے نیں:

''پاکستان آزادی مگروں اجے اپنے پیراں تے کھلوتا وی نہیں سی جے ایہنوں لٹن، کھوہن، بھنھوڑن والے لوکاں چفیر یوں ایہنوں گھیرا گھت لیا۔ جدوں پاکستان بنیا، خلیل آتش ہوری نوں ودھیا دے سن، اہناں نوں اپنے ساہویں ویکھیا۔ آزادی مگروں جو ظلم تے دھروا ایتھے ہویا اوہ اوہدے وی اکھیں ویکھے گواہ سن۔ ایس کر کے اوہناں دی شاعری وچ آل دوالے کھلری بے نیائیں تے ظلم اپنے پورے جوبن نال موجود اے:

جس رکھ دے لئی سی رت ڈوھی جھٹ گھڑی ایہدی چھاویں بے جاہ گے
جڑ کیہہ ٹہنی ٹہنی گل گئی اے رہیا جاگدا توں ستا میں وی نہیں(341)

گل کیہہ پئی ایس قومی المیے تے ادیب، شاعر تے دانشور وی چپ نہیں رہ سکے۔ حساس ذہناں تے دلاں دے

مالکاں نے ایس روح فرسا سانحے نوں اپنی جگر دی رت نال الیکیا۔ نہ صرف الیکیا سگوں ایہد یاں وجوہات تے رہنماواں دے کھوکھلے پن تے وی چانن پایا تے ایہدے نال نال آون والے ویلے نوں سانبھن ول وی پر پریا۔

پنجابی غزل وچ انگ ساک:

غزل دے موضوعات دا احاطہ کیتا جائے تے ایہہ گل نکھڑ کے سامنے آوندی اے کہ ساڈے کلاسیکل شاعراں تے ڈھلے دور دے غزل گو شاعراں نے ایس صنف نوں محض حسن و عشق تے ایہدے نال جڑے دوجے موضوعات دا اظہار بنا چھڈیا۔ اوس دور دی غزل ہجر و فراق دی داستان اے یا رنج والم دا بیان۔ غزل دے موضوعات اوس ویلے شراب و شباب، گل و بلبل، شمع و پراوانہ یا فیر تصوف دے گرد گھمدے رہے ایس بارے مسیح الزماں لکھدے نیں کہ:

''غزل ایسی داخلی صنف ہے جس میں انسانی جذبات واحساسات کا بیان ہوتا ہے۔
ایسے جذبات واحساسات جو عشق ومحبت سے متعلق ہوں۔ محبت کا جذبہ انسان میں
ابتداء سے پایا جاتا ہے اور غزل محبت کے جن جذبات کو ظاہر کرتی ہے وہ عموماً باپ بیٹے
اور بھائی بہن کی محبت نہیں، وہ صنفی محبت کے ہیں''۔(342)

محبت دا جذبہ انسان دے خمیر وچ روز اول توں ای موجود اے لیکن غزل گو شاعراں ایس جذبے نوں محض ''حرف باز ناں گفتن'' تک محدود کر چھڈیا۔ حقیقت تے ایہہ ای اے کہ انسانی جذبات واحساسات نوں محض صنف نازک دی محبت تک محدود نہیں کیتا جاسکدا۔ اگر ایس طرح ہوندا تے مقدس کتاباں توں لے کے عالمی ادب تیکر ایس دا مجاز ہوندا۔ پر ایہہ تے واحد صنف اے جو حسن و عشق دے بیان تیکر محدود کر دتی گئی۔ اس سلسلے وچ فراق گورکھپوری لکھدے نیں:

''جو لوگ تغزل کو صرف عورتوں یا معشقوں تک محدود رکھنا چاہتے ہیں وہ غلطی پر ہیں۔
تغزل میں اصول زندگی اور زندگی کے مستقل عناصر سے متعلق ہر موضوع شامل ہو۔
شرط صرف یہ ہے کہ اشعار میں شعریت ہو، کیف واثر ہو۔(343)

غزل دی روح تغزل اے تے کوئی وی جذبہ یا احساس ہووے اوہدے وچ موسیقیت، سرور لطف تے تاثیر ہونا ضروری اے۔ پر ایہہ گل کوئی ذی روح نہیں آکھ سکدا کہ حیاتی وچ زنانیاں نال عشق توں سوا دوسرے رشتے تے جذبے بے معنی نیں۔ ''وجودِ زن سے ہے تصویر کائنات میں رنگ'' والی گل درست تسلیم کر دیاں ہویاں ایس وجود دے وکھو وکھ رشتیاں دا احاطہ کیتا جائے تے صاف ظاہر اے کہ ماں، بہن، بیٹی تے بیوی دی صورت ہر انگ ساک اپنی تھاں وکھری اہمیت دا حامل اے تے ایہہ ای رشتے حیاتی دا حسن نیں۔ ایس واسطے بنا شک ایہہ گل آکھی جاسکدی اے کہ خاندانی رشتے چوکھی اہمیت رکھدے نیں تے ادب دی کسے وی صنف وچ ایہناں رشتیاں نال جڑیا ہویا لطیف احساس بیان کیتا جاسکدا اے۔ غزل وی اک ایسی صنف اے جس دے وچ ایہناں رشتیاں نال جڑے احساس و جذبات نوں موثر انداز نال بیان کیتا جاسکدا اے۔

ایس بارے محمد رؤف ایس طرح لکھدے نیں کہ:

''غزل کی لطیف اور رمزیہ بساط فکر عائلی تال میل کی گہرائی اور گیرائی کو بیان کرنے کے لیے بہت موضوع واقع ہوئی ہے۔ اس نازک موضوع کو نبھاتے ہوئے یہ صنف سخن ایک فکریاتی عمل (Idelogocal Activity) بن کر ایک مخصوص اور غیر روایتی تغزل کی خزینہ دار بن جاتی ہے۔''(344)

لیکن سماج دی بنیادی اکائی خاندان ساڈے شاعراں نے غزل وچ بیان کرن تو احتراز کیتا خورے ایہدی وجہ ایہ سی کہ ایہناں رشتیاں تے جذبیاں دے اظہار واسطے ایتھوں دیاں لوک صنفاں بہت مضبوط روایات دیاں حامل سی۔ خاص طور تے گیت خاندانی رشتیاں تے ایہناں نال جڑے دلی جذبیاں دی ترجمانی کردے نیں۔

فارسی تے فیر اردو غزل وچ ایہ موضوع موجود سی پر ایہدیاں مثالاں بہت گھٹ ملدیاں نیں۔ پنجابی ادب وچ غزل نوں عروج ای ویہویں صدی وچ نصیب ہویا تے مڈھلی پنجابی غزل وچ ایس موضوع تے اشعار نہ ہون دے برابر نیں پر وچکار لے تے جدید سمے وچ ایس موضوع اتے غزل سرائی کیتی جارہی اے جدید دور وچ غزل گو شاعراں اگرچہ روایت نال تعلق تے برقرار رکھیا اے پر جدید حسیت نوں وی کدھرے نظر انداز نہیں کیتا۔ جدید حسیت دے پیش نظر غزل گو شاعراں وی گھر تے خاندان دے انتشار نوں موضوع سخن بنایا اے:

جھوٹے ہوئے نیں ایس دور چ بھانویں لہو دے رشتے
رؤف ہوراں نے جان تے جر کے پیاری ریت نبھائی(345)

مڈھلی پاکستانی پنجابی غزل وچ وی انگ ساک کدھرے کدھرے ڈٹھا جاسکدا اے جیویں کہ مولا بخش کشتہ آکھدے نیں کہ:

دھیاں چنگیاں دھراں بن جاندیاں نیں ناں نونہاں توں گھر دا نکلدا اے
ہوئی رن جے مندے سبھا والی اس نے ہر جگہ گند کھلار دتا(346)

مڈھلی غزل وچ رشتیاں دا بیان بوہت گھٹ ملدا اے پر جدید غزل وچ ایہ ذکر کئی تھاواں تے کئی رنگاں وچ ملدا اے۔ کئی جگہ مثبت تے کئی جگہ منفی انداز بیان اختیار کیتا گیا اے۔

جدیدیت دی دین خونی رشتیاں توں دوری اے۔ اج دے صنفی تے میکانکی دور وچ سب توں ودھ متاثر ہوون والا رشتہ والدین تے اولاد دا اے۔ مقابلے دے ایس سمے وچ پیو تے پیو ماں جیہڑی کہ گھر دی ملکہ سی اوہ وی میدان وچ آن کھلوتی اے۔ جہدا نتیجہ ماں پیو دی اولاد نال دوری دی صورت وچ نکلیا اے مادی آسائشاں دے چکر وچ اوہ اصلی پیار محبت بھل گئے نیں۔

اوس وچارے نے کیہ کرنی ورثے دی رکھوالی
پیو نئیں جس نوں انگلی لایا ماں نئیں دتی لوری(347)

پر گل ایتھے نئیں مکدی کدھرے ماپے چنگی سانبھ تے تعلیم وتربیت نہیں دیندے تے کدھرے اپنے جگر دی رت پلا کے پالن والی اولاد زمانے دی خودغرضی تے بے حسی دی زد وچ آ کے ماپیاں نوں جیوندے جی مار دیندی اے۔

پاپاں مائیاں کر کے جیہڑے ہتھیں ٹرن سکھائے سن
وڈیاں ہو کے اوہو سانوں کول کھلو کے چگ دے نیں(348)

رؤف شیخ ہوریں ایس گل دے جانو نیں کہ اجو کے دور وچ ایہو جیہی ہوا چلی اے کہ خونی رشتیاں دا وی کوئی اعتبار نہیں ہرانگ ساک ٹُٹ بھجّ داشکار اے۔

ٹٹیاں نیں تنداں سانجھ دیاں رنگ بدلے نیں تصویراں دے
یاراں دی گل وچ اوہلے نیں، ساکاں دا روپ خیالی اے
انج رت وچ موہرا گھلیا اے، انج دودھ دی بدھ وی بدلی اے
ہر پیودا پچھا لگا اے ہر ماں دی گود خالی اے(349)

دنیا وچ سب توں معتبر تے محبوب رشتہ ماں دا ہوندا اے جیہڑا اپنی فطری ممتا تے قربانی دے لازوال جذبے دی بنا تے تاریخ انسانی دے ہر موڑ تے قابل قدر ٹھہریا اے پر ایس وحشت زدہ ماحول دی عصبیت ایس رشتے دا احترام وی پامال کر دی نظر آ رہی اے۔

مانواں نال کیہ رشتے اوہناں بچیاں دے
نرسریاں وچ جیہڑے پالے جاندے نیں (350)

ماں دی گود بچے پہلی درسگاہ منّھی جاندی اے پر اج جدید ماں پنے لخت جگراں نوں جمدیاں ڈے کیئرز یا نرسریاں وچ چھڈ کے کسب معاش ول رجھ گئیاں نیں دراصل ایہ مانواں دا قصور نہیں ایہ ویلے دی چکی اے جو ہر چیز نوں پیسدی اگے ودھی چلی جا رہی اے۔ ایس پرآشوب دور وچ سب توں بوہتی متاثر ہوون والی ہستی ماں دی اے کیوں جے اپنی اولاد نوں معاشرے وچ اعلیٰ مقام دین دے چکر وچ اوہ دہریاں تے تہریاں ذمہ داریاں نبھا رہی اے۔ ایس گھن چکر وچ پس کے کئی وار اولاد جھدی خاطر اوہ پرخار رستیوں لنگھی اوہنوں بے حسی دا خطاب دیندی اے پر عام مشاہدے دی گل اے کہ ہر اوکھے ویلے بندے دے مونہوں بے ساختہ ماں ورگی عظیم المرتبت ہستی دا ناں نکلدا اے تے رب توں بعد بندہ جس ہستی نوں پکاردا اے وہ ماں دی ذات اے۔ بھانویں ایس مشینی دور تے اوس رشتے اتے وی دھوڑ پا دتی اے پر ایہدے باوجود اوہدی چمک ماند نہیں پیندی، تے جدوں بندے تے مصیبتاں، مشکلاں آوندیاں نیں اوہ بے ساختہ ایسے مہربان ہستی نوں پکاردا اے۔

سورج وڈے قہر نی مائے
چھا گئی شکر دوپہر نی مائے
سنجیاں ہوئیاں اکھ دیاں گلیاں

اجڑ گئے نیں شہر نی مائے(351)

اج دے پر آشوب دور دا نقشہ کھچدیاں ہوئے اکرم شیخ ہوری اپنے احساسات تے جذبات نوں ظاہر کرن لئی بے ساختہ ماں نوں پکاردے پئے نے تے ایہ رویہ اکثر غزلاں وچ ڈٹھیا جاسکدا اے

اجڑے خاب خیال نی مائے
کوئی رات اجال نی مائے
کالے بدل سراں تے گجن
پیراں ہیٹھ بھجال نی مائے(352)

دھی دی شادی ویلے ماں دے صرفے عزت رکھی
ادھے گہنے دھی نوں دتے ادھے گروی رکھے(353)

تپدیاں دھپاں بدلن ٹھنڈیاں چھانواں وچ
ازلاں توں ایہ گل ویکھی اے مانواں وچ(354)

ماں دی عظمت بیان کرن لئی جے اسیں اکرام مجید دی غزل پڑھئیے تے تھاں تھاں تے ماں تے اوہدے نال جڑے سچے جذبے ملدے نیں۔

ماں اوہ ہستی جیدی اک دعا دے نال
لکھاں ای طوفان سراں توں ٹلدے نیں (355)

ماں دی گود بہاراں ونڈے پتراں نوں
مانواں باہجھوں پتر گھٹے رل جاون (356)

کیہڑا سانوں بھر بھر چھنے دودھ ملائی دیوے
ماں ہووے تے اوہنوں ساڈی بھکھ وکھائی دیوے (357)

دھیاں پُتراں واسطے ماں دی سوچ تے اوہناں دی حفاظت دی فکر نوں غزل وچ سموندیاں اکرام مجید آکھدے نیں کہ:

ہور ڈرا کل ہوجان گے گھراں دے اندر بیٹھے ای
مانواں ایدا پُتراں نوں جے بکلاں وچ لکون گیاں (358)

اکرام مجید ماں دی عظمت دے قائل نیں وہ ایس گل دے جانو نیں کہ ماں دا قرض کوئی مائی لعل نہیں چکا سکدا۔

ماں دا کیتا دئے

کیہڑا اماں دا لال(359)

پر اج ہر رشتہ اپنی قدر و قیمت گھٹائی جا رہیا اے۔ بے حسی دی ایس نگری وچ ماں ورگا عظیم رشتہ وی محفوظ نہیں رہ سکیا۔کئی واری اولا دوی شکوہ کناں ہو جاندی اے تے لوکائی وی دہائی دیندی اے۔

جتھے ماں نہ پت سنبھالے

اوتھے کیہڑا ماما بیبا(360)

اجو کے سمے خودغرضی تے لالچی پن مانواں دے حساس کلیجے چھلنی کر دیندا اے جدوں غرضاں دی پٹی سکے رشتیاں دی پچھان بھل جاون تے مجبور کر دی اے تے فیر مانواں دے دل دا حال ایہ ہوندا اے۔

پھٹن کلیجے اوس دہاڑے لیکھاں ماریاں مانواں دے

سکے بھرا ہوجاندے نیں دشمن سکے بھرانواں دے(361)

اج بندہ ماضی دے حسین تصورات ذہن وچ لے کے جھوردا اے تے تمنا کردا اے کہ ویلا پچھانہہ پرت جائے۔

ربا فیر اوہ ویلا آوے ماں ویہڑے دُدھ رڑکے

میں نکے ویرنوں چھیڑاں ' ماں فر مینوں جھڑکے

ایہ کیہہ ہویا گھراں دے اندر نفرت کتھوں آئی

ایسطرح تے کدی وی نئیں سی کچ دلاں دے تڑکے(362)

اج بندے اتے بے یقینی دے مہیب سائے اینے کوں گوڑھے ہو گئے نیں کہ بھین بھرا جیہڑے کہ اک دوجے دا مان تران ہوندے نیں،اوہناں بارے وی کوئی یقینی گل نہیں کر سکدا۔

رؤف ضمانت کسے نئیں دینی سکیاں بھین بھراواں دی

ویلے دے نال رکھ بنیا ایں بوٹا بے اتباری دا(363)

معاشرے وچ قدراں روز بروز زوال دا شکار نیں بے حسی تے بے راہ روی دا رواج عام ہو چکیا اے۔ جان، مال تے عصمت کجھ وی ویلے نے محفوظ نہیں رہن دتا۔عدم تحفظ دا احساس من وچ اینان کوں سرایت کر چکیا اے کہ خوف، ڈر تے بے اعتباری دی فضا ہر پاسے غالب آ گئی اے۔

اینا خوف لٹیچن دا سی ذہناں وچ

پچھے آوندے ویر توں بہناں ڈر گئیاں(364)

ایس منظر نوں ڈاکٹر یونس احقر انج بیان کیتا اے۔

اینویں کدھرے ویرنہ وڈھ لئیں پڑھ کے لکھے اکھاناں نوں

بھائیاں ہن نئیں باہواں بننا کنڈ نئیں کجنی یاراں نے(365)

ماں توں بعد باپ جو خاندان دا سر براہ ہوندا اے اوہ وی ماحول دے آشوب توں محفوظ نہیں۔

بال بچے دا فکر ای مینوں سر چکن نہیں دیندا

بھار ایہ بھارا سر توں یار اتا رو غزل نہیں ہوندی(3 6 6)

گھر تے خاندان دیاں ذمہ داریاں پوریاں کرن لئی اوہ ان تھک محنت کر دا اے تے اپنی ذات نوں پچھے سٹ کے ، اپنیاں چاہواں ریجھاں دا گلا گھٹ کے اوہ روٹی روزی دے چکر وچ بے حال رہندا اے پر کئی وار اوہدیاں ریجھاں تے تاہنگاں اوہدے من اندر سر چکدیاں نیں تے فیر شکوہ اوہدے ہونٹاں دے آ جاندے اے۔ پر شکوے دے باوجود اوہ اولاد دے فرض نوں مقدم سمجھدا اے تے جدو جہد جاری رکھدا اے۔

بچے بھکن بھانے سوندے جا رہے سن

اسیں تندور تے واری دھر کے بھل گئے ساں(3 6 7)

انج دا مضمون تجمل کلیم ہوراں تلمیح دی ورتوں کر کے ایس طرح الیکیا اے۔

بھکھے سُتے بال وچارے

روڑ دھرے سی پکدے کسراں(3 6 8)

اوہناں اولاد ورگی نعمت نوں دنیا دی سب توں وڈی نعمت قرار دتا اے۔

انج تے ساہ ساہ نعمت اے

وڈی نعمت، دھی پُتر(3 6 9)

کوثر صدیقی ہوراں ماں دی عظمت ،قربانی تے برداشت ورگے جذبیاں نوں اجو کے بحران دے عہد نال ہم آہنگ کر کے انج غزل وچ ڈھالیا اے۔

دھپاں دے وچ پینڈا اے کرنا لیکھ ساڈے وچ لکھیا

دل جھلا ریتاں دے وچ وی ٹھنڈا چشمہ تاڑے

نکے نکے بالاں نوں پرچاون لئی ماں، جوٹھی

کدی کدی تے چلھے اتے خالی ہانڈی چاڑھے(3 7 0)

ماپیاں توں بعد دوجا گوڑھا رشتہ بھین بھرا دا ہوندا اے مشرقی معاشرے وچ تے ایس نوں بڑی اچیچ حاصل اے پر ایہ وی زمانے دی بے حسی دی زد وچ آ گیا اے۔

بھیناں کولوں کھوہ کے لے گئے ویر اوہناں دے

مانواں توں پت وکھرے کیتے پہرے داراں(3 7 1)

کئی تھاواں تے ایہ الزام رہبراں دے سر لا دتا گیا اے کئی تھاواں تے زمانے دے سر تھوپ دتا گیا اے کہ لالچ تے ہوس نے ہر رشتے دی چمک دھندلا چھڈی اے۔

دنیا دے وچ سچا رشتہ ہے سی بھین بھراواں دا
کنا سوہنا لگدا سی بیٹھا وچ بھرانواں میں(372)

دھی دی رخصتی تے ویاہ دا ویلا غم تے خوشی دا سانجھا احساس لکائی رکھدا اے۔ دھی دی آبادی تے معاشرتی و دینی ذمہ داری پوری ہون دی خوشی اپنی تھاں پر اوہدے توں جدا ہوون دا دکھ جگر چیر دیندا اے۔

دھی اوہ کونج اے پال پوس کے جیہنوں گھلنا پیندا
ماپیاں کولوں دھی وچھڑی کے کونج وچھوڑا سہندی
ربا ایہ کڑیاں تے کونجاں کدی نہ وچھڑن ڈاروں
جدوں مسافر ٹرجاندے نیں قدر اُنہاں دی پیندی (373)

جدوں کہ اکرام مجید ایہدی تصویر کشی انج کردے نیں:

پہلاں دوہاں ماںواں دھیاں رل کے داج بنایا
فیر وچھوڑے ویلے دوہاں مل کے اتھرو کیرے(374)

اک ہور غزل وچ جدائی دا ایہ منظر ایس طرح الیکدے نیں:

جاوسنا خورے کتھے کیہڑے دیس وچ
کرجانے ویہڑے سنجے دھیاں رانیاں(375)

عارف عبدالمتین بنیادی طور تے نظم دے شاعر نیں پر اوہناں کجھ غزلاں وی لکھیاں نیں اوہناں دی شاعری وچ گھر تے رشتیاں دا ذکر بہت ملدا اے۔ اوہ بیوی نوں محبوبہ متھدے نیں تے اوہناں دیاں فکراں دا محور اوہناں دے بال بچے نیں۔ دھیاں نوں وداع کرنا ماپیاں دی ذمہ داری وی اے تے اوہناں دے چنگے مستقبل دی آس وی۔ اک پیو مرنوں پہلاں اپنی دھی نوں خاوند دے گھر وداع کر کے سمجھدا اے کے اوہنے اوس نوں محفوظ ہتھاں وچ سونپ دتا اے۔

میری رب نال اوہدا سوہا جوڑا تے سپ جاوے
مرنوں پہلاں اپنی دھی دے ہتھ میں پیلے منگاں(376)

ماپیاں دیاں ہزاراں سدھراں اولاد نال وابستہ ہوندیاں نیں اولاد نوں ویکھ کے ماپیاں دے کلیجے ٹھنڈ پیندی اے۔ غربت ہووے یا امیری، ماپے اپنی اولاد دی بھلیائی واسطے ہر واہ لا دیندے نیں آپے بھکھے رہ کے وی اولاد دیاں ضرورتاں پورے کرن والے ماپے اولاد دے سکھ تے خوشی واسطے ہر غم تے دکھ سینے تے جرلیندے نیں۔

کلیجہ نہ ماں بڈھی دا ویکھیں ساڑیں، اساڈی محبت دا ورقہ نہ پھاڑیں
نہ بھلیں غریباں دی غربت غریبا' کدے اپنی بھک نوں مٹاون لئی وے
لے شہباز میں تے چلی آں وے گھاہ نوں' خدارا وے سمجھیں غریباں دی ہاہ نوں
رکھیں لج اساڈی پڑھیں لاکے دل نوں' وے بابے دیاں ریجھاں لاوہن لئی اے(377)

ڈاکٹر ناہید شاہد جنہاں دے بارے ڈاکٹر سہیل احمد خاں آکھیا کہ:

''ناہید شاہد دی آواز نمے نمے درداں نوں اپنے اندر سمو کے کجھ ایہو جیا چانن کردی اے جیویں کسے جھگی وچ پیلے دیوے دی لو۔ شام دے سائے گہرے ہوجاون چیزاں دی شناخت مشکل ہوجاوے، رستہ کتے آئے، کتے نھیرے وچ گم ہون لگے تے دور چمکدا، بلدا دیوا حیاتی دا نشان وی ہوندا اے تے ہنیریاں نال ٹرن دا اعلان وی''(378)

نھیریاں وچ گواچن والی لوکائی اج دعا کردی اے کہ رب کرے ایہو جیہیاں نسلاں جمن جیہڑیاں ایس دھرتی توں شر دے ہنیرے مکا کے نیکی تے بھلیائی دا چانن کر دین۔ ایس سمے دیاں کٹھنائیاں توں پریشان ہو کے ڈاکٹر ناہید شاہد اللہ پاک اگے دعا گونیں کہ:

ایتھوں تیک ترقی کیتی ویلے نے
جمدیاں ٹھیڈے کھاندے پتر مانواں دے
آپے ای کھیڈ وی ہنیریاں دی مک جاوے گی
سانوں سورج جمن والیاں مانواں دے(379)

اک پاسے تے ماں واسطے دعا کردے نیں کہ ربا مانواں وی دھیاں پتاں دی تربیت چنگے ڈھنگ نال کرن تے دوجے پاسے ہراوکھے ویلے ماں نوں یاد کرنا بندے دی فطرت اے۔ انج ای ڈاکٹر صاحب آہندے نیں

دل دی وستی سُنج منسجی
اُتوں شکر دوپہر نی مائے
میری جھولی آکے پادے
اپنے ہتھیں خیر نی مائے۔(380)

سمندر پار پاکستانیاں دا منظرنامہ:

پنجابی لوک ادب ول جھاتی ماریئے تے مذہبی تے ثقافتی رنگ دے نال رومان دا رنگ غالب نظر آؤندا اے۔ لوک گیت، ٹپے، ماہیئے، بولیاں تے ڈھولے وچ محبوب توں وچھڑن دا منظر تے جدائی دے لمحیاں وچ دل تے گزرن والیاں کیفیتاں دا بیان ایہناں گیتاں دا لازمی جزاے۔ جے محبوب فیر پردیسی ہووے تاں ایہناں گیتاں وچ جدائی دا درد ہور گوڑھا دسدا اے۔ جدید دور وچ ذرائع نقل و حمل تے ذرائع ابلاغ نے فاصلیاں نوں سمیٹ دتا اے پر لوکائی دیاں لوڑاں تھوڑاں وی پہلے توں بہت ودھ گئیاں نیں تے ہن اپنے پیارے پردیس ٹر گئے نیں تے اوہناں دی جدائی دی تڑف لوک گیتاں دی بجائے غزل وچ سما گئی اے۔ جیویں کہ:

دور دراڈے دے سفراں تے مانواں پتر ٹورے
گھر دی ساری رونق نوں تے لوڑاں ای کھا گئیاں(381)

صنعتی دور دے آغاز نال بے روزگاری دا طوفان آیا کیوں جے بندیاں دے کم کرن دی تھاں مشیناں سانبھ لئی۔ ایہ طوفان ودھدا اودھدا انگریزاں دی آمد نال مشرق ول آیا تے برصغیر وچ وی کوئی اک سو سال بعد ایہدے اثرات نمایاں ہونے شروع ہوئے پر جنگ آزادی تے فیر ونڈ ویلے جو فسادات ہوئے اوہدی وجہ نال ایس معاشی پہلو دا اُگڑواں رنگ اکھیاں توں اوجھل رہیا۔ غلامی توں چھٹکارا پان دی سدھر تے آزادی دا خواب اوس ویلے لوکائی نوں کجھ ہور سوچن تے سمجھن دا ویلا نہ دیندا پر جدوں آزادی حاصل کر لئی گئی تے ملک وچ ونڈ توں بعد قدرے استحکام نصیب ہویا تے فیر غربت، بھکھ تے جہالت دا ناگ منہ کھولے کھلوتا دسیا۔ روٹی روزی، تے حیاتی دیاں دوجیاں لوڑاں تھوڑاں پوریاں کرن واسطے عوام الناس طرح طرح دے وسیلے ڈھونڈن لگی۔ ایہناں وچوں اک وسیلہ دوجیاں ملکاں وچ جا کے روزگار حاصل کرنا سی۔

لکھ خزاواں جھولی پا کے رت بہار دی منگی سی
ویکھو لوکو ! نال بہاراں ہور کتے ٹر چلے پھل(382)

ایہ نہیں سی کہ ایس توں پہلاں لوک باہر دے ملکاں وچ نہیں سی جاندے۔ ایہ رجحان پہلے بہت گھٹ سی تے صرف گنے چنے چند دولتمند اعلیٰ تعلیم دے حصول واسطے ترقی یافتہ ملکاں دا رخ کردے سی پر روزگار دی خاطر اج تقریباً 7.6 ملین پاکستانی دوجے ملکاں وچ موجود نیں ایہناں وچوں 2.43 ملین یورپی ملکاں وچ تے 4 ملین وسط ایشیا تے باقی دی دنیا وچ پھیلے ہوئے نیں(383)

اوورسیز پاکستانیاں نوں اردو وچ سمندر پار پاکستانی آکھیا جاندا اے تے وکی پیڈیا دے مطابق ایس اصطلاح دی تعریف انج اے۔

> "The term overseas Pakistani is officially recognised by the Government of Pakistan. The term refers to Pakistani citizens who have not restricted in Pakistan for a specified period (For Purpose of incom tax) and people born abroad who are of Pakistani discount.(384)

قیام پاکستان توں فوراً بعد 1948 وچ آزاد کشمیر دے آزاد ہون توں بعد وی اکا دکا لوک باہر دے ملکاں دا رخ کردے رہے پر ذوالفقار علی بھٹو دے دور قتدار وچ، اوہناں دی خارجہ پالیسی نے باہر دے ملکاں تے خصوصاً مسلمان ملکاں نال تعلقات تے خاصا زور دتا تے بہت سارے ملکاں نال مختلف طرح دے معاہدیاں دے نتیجے وچ پاکستان وچ دوجے

ملکاں ول جان دا رجحان 1970 دے نیڑے تیڑے زور پھڑ گیا تے ہولی ہولی کئی گھراں دے چشم و چراغ ہجر دے کرب وچ مبتلا ہو گئے تے اپنے پیاریاں نوں وی فراق دی اگ وچ جھونک گئے۔ ایہدی منظر کشی رؤف شیخ ہوراں اک غزل مسلسل وچ انج کیتی اے۔

متھے دی تقدیر تھکیواں راتاں دی مزدوری دا
لہجے وچ کوڑ کسیلا موہرا گھر توں دوری دا
غیراں نوں وی ترس آ جاوے فر اوہدی مظلومی تے
چہرے توں لاہ دیوے جے کر خول کدی مغروری دا
اپنے پنڈ دیاں گلیاں چھڈ کے پردیساں وچ رلدے ناں
جے کر سر تے بھار نہ پیندا ڈھڈاں دی مجبوری دا(385)

روف شیخ ہوراں دی ایہ غزل سمندر پار پاکستانیاں دے دکھاں تے تکلیفاں دی مکمل عکاسی کر دی اے تے ایہدے نال نال ''ڈھڈاں دی مجبوری'' ورگے اکھروت کے اوہناں ایہ وی دسیا اے کہ بھکھ تے غربت اوہ مجبوریاں نیں جیہڑیاں بندے نوں ایہناں جبری ہجرتاں تے مجبور کر دیاں نیں۔ ایہ مہاجر فیر اپنے سارے رشتیاں دے ہوندیاں ہوئے وی اکلاپے نال پھنڈے جاندے نیں۔

پردیساں وچ بوہتا پھنیر ہو جاندا اے اکلاپا وی
اپنا سمجھ کے لائی دا اے سینے نال پرایاں نوں(386)

گلوبلائزیشن تے ذرائع ابلاغ دی بدولت بھانویں ایہ دوریاں کدھرے گھٹ جا پدیاں نیں ایہناں دی شدت وچ وقتی کمی تے ہوسکدی اے پر ایہدا مستقل علاج ممکن نہیں۔ گھر تے گھر والیاں دی محبت تے سچے جذبے پردیسیاں دی یادنوں رونق بخشدے رہندے نیں۔

گھر توں باہر آؤن لگیاں گھر دیاں
تیرے توں صدقے اتارے ہون گے(387)

منظور وزیرآبادی ہوراں گھر دا استعارہ کئی روپاں وچ ورتیا اے۔ گھر سکون، امن تے عافیت دا مرکز اے۔ سدھراں تے چاواں دے ایس مرکز توں دوری دی وجہ پاروں ایہدی کشش ودھ جاندی اے جو کہ سمندر پار پاکستانیاں دی تڑف دی گواہی دیندی اے۔ دوجے پاسے ایہ نئیں ہوندا اے کہ ماواں پتراں نوں پردیس گھل کے بےفکر ہو جاندیاں نیں۔ اوہناں نوں پتراں باجھ گھر کھان نوں دوڑے دے نیں۔ اوہناں دیاں اکھیاں دا نور، دل دا چین تے سینے دی ٹھنڈک وی پردیسی پتراں نال پردیس جا وسدی اے۔ پہلاں ماں نوں گھر دیاں لوڑاں تھوڑاں دی فکر سی تے ہن پردیس جان والے پتراں دی جدائی دا ڈاہڈا دکھ۔

نال جنھاں دے سکھ دا چانن ہے سی گھر دے وچ

دور دراڈے ٹر گئے پتر پیے رانے اوہ(388)

ماں نوں اپنی اولاد بغیر ویہڑہ سناں لگدا اے تے جدوں گھر دی رونق ، ماں دے کلیجے دی ٹھنڈک دور دراڈے سفراں تے ٹر جاون تے فیر ماں دے دل دا حال کوئی نہیں جان سکدا اوہدے دل تے جو گزر دی اے اوہدا جانو ماں توں علاوہ کوئی نہیں ہوسکدا۔

دکھ سہن کدوں کلے پت اوکھیاں راہواں دے
دل نال سفر کردے گھر بیٹھیاں ماواں دے
ات لالیاں بھیناں دے دل چھریاں تے شکن
جد تیک سراں اتے ہتھ رہن بھراواں دے (389)

اکرام مجید ہوراں دی ایہ غزل مسلسل پردیس جان والیاں دے پیچھے گھر والیاں تے جو کچھ بیتدی اے اوہدا نوحہ اے۔ ماں چوں کہ دنیا تے بندے دا سب توں قریبی رشتہ ہوندا اے۔ایس واسطے وچھڑن دا دکھ وی سب توں ودھ اوہوای جھلدی اے پر باقی رشتیاں وی ایس دوری تے جدائی نوں دلوں محسوس کیتا ہوندا اے خاص طور تے پیو تے بھین بھرا ماں توں بعد ایس وچھوڑے توں سب توں بوہتا متاثر ہوندے نیں۔

روٹی ٹکر دے جھیڑے اپنیاں توں دور لے گئے نیں، تے اپنے پنڈ گراں دیاں یاداں، بہار دیاں رنگینیاں، بوٹیاں دی چھاں، دلاں دے جانی، سنگی ساتھی ویلے دیاں دھوڑاں وچ گواچ گئے نیں تے یاد اک مستقل رڑک بن کے اکھیاں وچ وس گئی اے۔

چھیکو چھیک کلیجے وچ وس گئی اے
پیڑ جدائی والی ہووے سولاں وانگر تکھی(390)

جدائی دا کرب ماپے، بھین بھرواں تے دوجے انگ ساکاں نوں بے قرار کردیندا اے پر ایہدا دارو کوئی نہیں کرسکدا۔ ایہہ پیڑ بندے دا امن، سکون تے چین لٹ کے اوہنوں بے حال کردیندی اے تے بندہ ہجر دا عذاب سہہ سہہ کے ادھ مویا ہوجاندا اے۔ باہر جان والیاں دیاں سوانیاں یا فیر جے منگ وی ہووے تے اوہدے تے کیہ بیت دی اے ،ایہدی عکاسی رؤف شیخ ہوراں بڑے دردناک انداز وچ کیتی اے۔

لوڑاں داہڑ روھڑ لجاوے جدلگیاں دے پیڈے کوٹھے
مڑلیکھاں دے اوہلے بھالن سدھراں دے ست رنگ دیوے
زہر ہجر دا کھاجاندا اے جدوسدے رسدے پنڈاں نوں
چپ دی لے تے کنب جاندے نیں پلکاں اتے ٹنگے دیوے(391)

دیوے دا استعارہ دراصل ہجر دے دکھ تے کرب وچ اکھیاں وچوں نکلن والے اوہ ہنجو نیں جو دل تے گزرن والی

واردات دی عکاسی کردے نیں۔ سدھراں دے ست رنگ دیوے سوانیاں دے من دیاں اوہ چاہواں تے آساں نیں جو جدائی دی نذر ہو جاندیاں نیں۔ چوں کہ میاں بیوی خاندان دی بنیادی اکائی ہوندے نیں تے حیاتی دی ہر راہ گزرتے دوناں نوں اک دوجے دی لوڑ ہوندی اے۔ تے جے اوہناں نوں ویلے دیاں لوڑاں وکھ کر دین تے کئی طرح دے نفسیاتی مسئلے جم پیندے نیں جیہڑے ساڈے غزل گو شاعراں دیاں اکھیاں توں اوجھل نہیں:

اک دوجے دی لوڑی وی دونویں، اک دوجے دی ضد وی دونویں
مینوں ویکھ کے کالخ ، کھنڈی ، تینوں ویکھ کے سنگے دیوے (392)

حیاتی دا پینڈا طے کرن واسطے تے رل مل کے ایہد یاں صعوبتاں برداشت کرن والے میاں بیوی جدوں اک دوجے توں لکھاں کوہاں تے ہوندے نیں تے فیر اوہناں دے دکھ تکلیفاں پہلے توں تکھیاں ہو جاندیاں تے کئی وار ایہو جئے مقام آؤندے نیں جدوں دونویں اک دوجے دے بناں آزمائش دی گھڑی وچ اکلاپے دا شکار ہو کے اپنے حواس گنوا بیٹھدے نیں پر روٹی روزی دی خاطر سب کجھ جرنا پیندا اے کیوں جے:

لیکھاں ماری اس دھرتی دے سارے کامے پتر
اپنے لہو دے پیسے وٹن گئے سمندر پار (393)

سمندر پار پہنچ کے جگر دی رت دے بدلے پیسے کمانا کوئی سوکھا کم نیں ہوندا پر اوہدے نال نال برہا دا سامنا وی کرنا ہوندا اے۔ ایہ ہجرتاں بلند معیار زندگی دیاں ضامن تے ہوسکد یاں نیں پر دل دا چین تے روح دا قرار اپنے دیسوں باہر گھٹ ہی نصیب ہوندا اے۔ مقابلے دی دوڑ نے بندے نوں ادھ موا کر چھڈیا اے تے ایس دوڑ وچ اگے نکلن دی خاطر پردیس جاون والے جو مصیبتاں تے عذاب جھیلدے نیں اوہدے عشر عشیر دا اندازہ وی نہیں کیتا جاسکدا۔

دن سارا تے پٹھے سدھے کماں دے وچ لنگھے
شاماں جس دم پیر پسارن، یاداں دا ہڑھ آوے (394)

ایہہ یاداں بندے تے دو طرحاں نال اثر پاؤندیاں نیں۔ کدی تے اوہ بوہتا غمگین ہو جاندا اے تے یاداں دی تڑف توں بے حال سکھ چین گنوا بیٹھدا اے پر کدی یاداں اک امرت، اک طاقت بن کے اوہنوں اگے ودھن دا حوصلہ دیندیاں اے۔اوہدے پیاریاں دیاں مورتاں اوہدیاں اکھاں اگے پھردیاں نیں تے اوہناں نوں سکھ دین دی خاطر، اوہناں دی ترقی دی خاطر اوہ ہر دکھ، اوکڑ تے مصیبت اپنے تن تے برداشت کر لیندا اے۔

بھانویں کدھرے وی اسی ٹر جائیے
دھیان سانوں فیروی گھر دا روے (395)

ایتھے اردو دا اک شعر چیتے آوندا اے کہ

مجھے تھکنے نہیں دیتا ضرورت کا یہ پہاڑ
میرے بچے مجھے بوڑھا نہیں ہونے دیتے

گھر والیاں دی صورت تے فیر خاص طور تے بچے بندے نوں جوان رکھدے نیں تے لوڑاں تھوڑاں دے ہڑھ نال پورا لین واسطے بندہ ہر اوکھی راہ تے ہسدے متھے ٹردا چلا جاندا اے تاں ای تے اکرام مجید ہوراں آکھیا کہ اسیں کتے وی جائیے ساڈیاں یاداں گھر دے پاروں مہکدیاں رہندیاں نیں۔

کنھاں مجبوریاں نیں گھریں نہ رہن دتا
کنھاں لوڑاں گھلائے سمندر پار بیلی (396)

ایس غزل مسلسل وچ سمندر پار پاکستانیاں دے یاراں بیلیاں ولوں اظہار خیال کیتا گیا اے ڈرامائی خود کلامی دے انداز دی ایس غزل وچ یاراں دوستاں اپنے سنگیاں دی جدائی بارے اپنے جذبات خود کلامی راہیں دوجیاں تیکر اپڑائے نیں۔ اکرام مجید ہوراں سنگیاں دے جذبات دی ترجمانی بڑے حقیقت پسندانہ انداز وچ کردے آکھیا کہ ضرورتاں دا پہاڑ سنگیاں وچ پاڑ دی وجہ بن دا اے۔

مرے دکھ درد بارے اوھناں نوں کجھ نہ دسیں
گواچے ہانیاں نوں لویں جے ٹول وائے (397)

ایہ وی اک غزل مسلسل وانگ دی غزل اے تے ایہدے وچ وی اکرام مجید ہوراں ڈرامائی خود کلامی جیہا انداز اختیار کیتا اے تے سمندر پاروں اپنے حالات دی خبر اپنے پیاریاں توں لکون دا عندیہ دتا اے۔ ہوا اک استعارہ اے پیامبر دا تے اردو شاعری دی روایت رہی اے کہ ہوا ہتھ پیام پہنچان دا انداز اختیار کیتا جاندا سی۔ اردو شاعری دی ایس ریت نوں اگانہہ ٹوردے ہوئے اکرام مجید ہوراں وی ایس نوں پیامبر متھیا اے پر اوہ ایہنوں منع کردے نیں کہ میری بدنصیبی دی خبر توں میرے ہانیاں نوں مت سنائیں پردیس وچ کلیاں رہنا کوئی سوکھا کم نہیں ایس واسطے وڈا جگر چاہی دا اے۔ دل وڈا کروی لیا جائے تے فیر وی کئی لمحے ایس طرح دے آجاندے نیں کہ بندہ برداشت دا دامن ہتھوں چھڈ دیندا اے۔ بے خودی دے ایہناں لمحیاں وچ اوہ دل تے بیت جان والے رنج والم تے اندرونی خلفشار آشکار کر بیٹھدا اے تے اپنے من دے بوجھ نوں ہلکا کر لیندا اے۔ ایہناں لمحیاں دی گواہی ہوا دیندی اے تے ایس کر کے شاعر ہوا نوں مخاطب کر کے آکھدا اے کہ:

خبر تینوں تے ہونی گھراں دے پیاریاں نوں
نصیباں کنج دتا سفر وچ رول وائے!
اُنھاں رکھ دیاں میں بھلاواں کنج یاداں
جنھاں تے پھل کھڑے سن کدی انمول وائے! (398)

اکرام مجید دی شاعری وچ ہواواں ہتھ سنہیڑے گھلن والے پہلو بارے ڈاکٹر اسلم رانا اپنے وچار لکھدے نیں کہ:

''ساڈا اج دا عہد ٹیلی فون، تار، ریڈیو، ٹیلی ویژن، ٹیلیکس، کمپیوٹر تے پتہ نئیں کیہڑ یاں پیغام رساں ایجاداں دا عہد اے۔ پر اکرام مجید ایہناں مصنوعی سہاریاں دی ضرورت محسوس نئیں کردا۔ اوہدے من وچ پنجاب دی قدیم رہتل دیاں قدراں رچیاں وسیاں نیں۔ اوہدا دل ہواواں دے ہتھ سنہیڑے گھلدا اے تے اوہ چاہندا اے کہ ایہ جھومدیاں، گاؤندیاں مست ہواواں ہی اوہنوں دوجیاں دے سنیہے اپڑاون، درمیان وچ دوجا کوئی ہور واسطہ نہ ہووے تے نہ ای کسے بندے یا مشین دی محتاجی سہنی پوے''(399)

اپنی بدقسمتی دا رونا روندے شاعر نے ہجر و فراق دے تلخ لمحے شعر وچ سموئے نیں، اپنے سفر دیاں صعوبتاں دا ذکر کردے آہندے نیں کہ میں اپنا آپ کس قدر رولیا اے، کنیاں تکلیفاں جریاں نیں تے کیہڑے کیہڑے دکھ درداں دا سامنا کر کے میں ایتھے اپڑیا واں تے ہن یاداں مینوں بے چین کر دیاں نیں۔ میں اپنے دیس دیاں یاداں نوں دلوں بھلا نہیں سکدا پر جے مینوں کوئی ہمدرد ایس پردیس وچ ملے تے میری بے چینی تے بے سکونی دی شدت وچ کدھرے کمی ہوسکدی اے۔

کتے جے اس نگر وچ ملے ہمدرد کوئی
پھرن ایداں مسافر نہ ڈانواں ڈول وائے(400)

ہمدرد دی تلاش پردیس وچ سمندر پار لوکائی دیاں پریشانیاں دے اک ہور پکھ ول اشارہ کر دی اے تے اوہ پکھ اے تنہائی اتے اکلاپے دا احساس۔ پردیس وچ حال داسنن والا کوئی میسر نہیں ہوندا اے تے من دا بوجھ دن بدن دوگنا ہوندا چلا جاندا اے۔ پردیس وچ بندہ اندرونی و بیرونی دونواں محاذاں تے کشمکش تے پریشانیاں دا شکار ہوندا اے۔ پردیس وچ امیگریشن دے سرکاری مسئلے، رہائش و خوراک دا انتظام، ثقافت دی تبدیلی ورگے معاملے پردیسیاں نوں پریشان کر دے نیں تے دوجے پاسے روح فرسا تنہائی تے پچھلیاں دی فکر اوہنوں بے حال کر دی اے۔ بیرونی سطح تے جیہڑے مسائل بندے نوں پیش آہندے نیں۔ اوہ صرف تیجی دنیا دے باشندے ہی سامنا نہیں کر دے سگوں ترقی یافتہ ملکاں دے لوک وی اوہناں توں دوچار ہوندے نیں۔ ایہدی اک جھلک سانوں ڈبلیو۔ایچ آڈن (W.H Auden) دی نظم

"Say this city has ten million souls"(401)

وچ نظر آندی اے جتھے شاعر آکھدا کہ شہر وچ اک کروڑ لوک نیں پر ساڈے واسطے کوئی جگہ نہیں جے ساڈے کول پاسپورٹ نہیں تے اسیں سرکاری طور تے مر چکے آں۔ دل دے تاراں نوں ہلودین والی ایس نظم وچ شاعر انسان توں ودھ جانوراں تے چرند پرند نوں آزاد خیال کر دا اے کہ اوہناں وچ کوئی دانشور تے سیاستدان نہیں جو اوہناں تے پابندیاں لائے پر انسان اینے خوش قسمت نہیں۔ اوہناں زمیناں ونڈیاں ہوئیاں نیں تے اک دوجے ملک دا علاقہ لوکاں واسطے شجر

ممنوعہ اے۔

In the village churchyard there grows an old yew,
Every spring it, blossoms anew:
Old passports can't do that, my dear,
Old passorts can't do that

The consul banged the table and said:
if You've got no passport you're officially dead:
but we are still alive, my dear,
But we are still alive.

Went to a committiee; they offered me a chair:
Asked me politely to return next year:
But where shall we go to-day, my dear,
But where shall we go to-day?(402)

ایہہ گل کرن دا مقصد تے ایس نظم دا حوالہ دین دا مقصد محض ایس خوش گمانی دا خاتمہ کرن اے جو ساڈی سادہ لوح عوم سمجھدی اے کہ ترقی یافتہ ملکاں دے باشندے ایہناں مسائل دا شکار نہیں۔

جے کتے ملدا تے فرسندے زبانی اوس دی
پچھلیاں دوچار ورھیاں دی کہانی اوس دی
کیہڑیاں دکھاں دے ہتھوں انج پیلا ہو گیا
کھا لئی کیہڑے غماں اتھر جوانی اوس دی (403)

پردیس وچ پیش آون والیاں اوکڑاں تے بندے دی اندر دی بے چینی بندے نوں جیوندے جی مارن دے مترادف ہوندی اے۔ اکرام مجید ہوراں ایس کشمکش نوں اکھراں وچ ڈھال کے بڑے من کھچویں انداز وچ غزل دا حصہ بنایا اے کہ ایہناں غماں پاروں بندہ ویلےتوں پہلاں بڈھا ہو جاندا اے۔ اوہدے گلاں دی لالی پیلاہٹ وچ تبدیل ہو کے اوہدے اپر گزرے سانحے دی داستان سناؤندی اے پر ایس سفر دا انت کدوں ہونا اوہ انجان اے۔

کدن مکنا سفر انھاں دا ٹُر ٹُر جھلیاں ہوئیاں
خورے کتھے رکن ہواواں کتھوں چلیاں ہوئیاں

ریگستاناں دے سفراں تے گئیاں تے رل گئیاں
جیہڑیاں ریجھاں ہین چھانواں دے وچ پلیاں ہوئیاں(404)

بندہ حیاتی دے دن پورے کر کے اگلے جہان ول منہ موڑ لیندا اے پر حیاتی دیاں لوڑاں تھوڑاں مکن دا ناں نئیں لیندیاں۔ ایس واسطے اکرام مجید ہوراں صاف انداز وچ آکھیا اے کہ ایہناں سفراں دا انجام کسے نوں نئیں پتا۔ بندہ حیاتی دیاں ضرورتاں واسطے اوکھیاں راہواں دا سفر کردا اے۔ ایہ سفر کناں وی کٹھن ہوئے اوہ دشوا گزار راہواں توں ٹردا اہویاں اپنا آپ رول کے لنگھدا چلا جاندا اے۔ تے اوہدے من دیاں ریجھاں، چاہواں جہدے واسطے اوہنے نھیریاں راہواں دا سفر اختیار کیتا، اوہ وی خاک وچ ملدیاں جاپدیاں نیں پر منزل مقصود اتے پہنچنا بندے نوں نصیب نہیں ہوندا۔

کد سفر ایہہ فراق دا مکنا
کد کسے تک رسائیاں ہنیاں
کیہ پتا سی ملاپ رتاں دے
رستیاں وچ جدائیاں ہنیاں
جد تھلاں وچ رلے ہنے راہی
بستیاں یاد آئیاں ہنیاں(405)

سفر دے مکن دا کوئی پتہ نہیں ہوندا اے ایہہ پینڈا لما ہوندا جاندا اے تے ملن دی تاہنگھ وچ انتظار دی سولی اتے ٹنگیا ہویا بندہ اک اک پل گن کے گزاردا اے پر ملن دیاں مختصر جئیاں گھڑیاں وی جدائی دے اندیشے نال بھریاں ہوندیاں نیں۔ اپنے پیاریاں نال ملن دی آس تے وقت گزارن والے لوک ملن دی رت توں وی لطف نہیں چکدے۔ جدائی دا خوف اوہناں دے ذہناں نال چمٹیا ہوندا اے تے فیر سفر دیاں کٹھنائیاں، پردیس وچ رہن دیاں اذیتاں دا خوف اوہناں دی حیاتی دا روگ بن جاندیاں نیں۔ اوہناں لمحیاں وچ اپنے دیس دیاں یاداں اوہناں دے اندر جگنو وانگوں چمکدیاں نیں تے ایس چمک توں حوصلہ تے جرات اخذ کردے اوہ ہر طرح دے حالات دا مقابلہ کرن لئی تازہ دم ہو جاندے نیں۔ ایہ فطری گل اے کہ بندہ کسے وی چیز دی قدر و قیمت دا اندازہ اوہنوں گنوا کے ہی کردا اے، انج ای اپنے دیس توں دوری بندے نوں وطن دی یاد دلاؤندی اے تے اوس ویلے اپنا دیس جنت توں ودھ پیارا لگدا اے۔

جدید پنجابی غزل وچ نفسیاتی مسائل:

نفسیات علم دی اوہ شاخ اے جو انسان دی فطرت دا مطالعہ کر کے، انسان دی شخصیت اتے اوہدے اثرات تے علاج دریافت کردی اے۔ ہر انسان دی شخصیت تے مختلف عوامل دے اثرات مختلف ہوندے نیں۔ ایہدی مثال انج دتی جاسکدی اے کہ سخت گیر والد دی اولاد دو چوں ہوسکدا کوئی انج ای سخت ہووے تے کوئی پیو دے رویے دے مخالف ہووے

تے نرم رویہ اختیار کرے میانہ روی کولوں کم لوے۔ آکھن دا مطلب کہ پیو دی سختی نے تناں بالاں تے وکھو وکھ اثرات چھڈے۔ یعنی اکو جیہے حالات وواقعات نے ہر شخصیت تے مختلف اثر پایا۔ زمانے دے حالات ہون یا گھریلو حالات ہر بندہ ایہناں دے اثرات تھلے لکیا ہوندا اے شاعر جو کجھ ویکھدا جو کجھ محسوس کردا اے، شاعری راہیں بیان کردا اے۔ شاعر ڈونگھیائی وچ جا کے سوچدا اے، تے فیر جو اثر اوہدے دل تے دماغ تے ہوندا اے اوہنوں خاص مہارت نال بیان کردا اے۔

لفظ مونہوں نہیں بولدے تے نہ سارے گھنڈ کھول دے نیں پر پڑھن والا لفظاں نوں اپنے ذہن تے دماغ دی روشنی نال پرکھدا اے۔ ایہ ضروری نہیں کہ شاعر نے کجھ بیان کیتا ہووے پڑھن والا اوہدیاں ساریاں پرتاں تیکر اپڑ جائے۔ ہر قاری اپنے شعور دے مطابق شاعری دی تشریح کردا اے تے اپنے دل، دماغ تے شعور دے مطابق ای معنی اخذ کردا اے۔

> ''احساس دا سیک ای شعر وچ اوہ نگھ پیدا کردا اے۔ جہدے نال پڑھن والیاں دے دل پگھر دے نیں تے اوہناں دیاں اکھاں سانجھے دکھ دی کڑتن نال بھج جاندیاں نیں''(406)

احساس دا ایہہ خزانہ شاعر دی ہڈ ورتی تے جگ ورتی دی کمائی ہوندی اے۔ جس شاعر نے ایہناں اوکڑاں نوں اپنے سینے تے نہ جھلیا ہووے اوہدا سخن رکھا ہوندا اے۔ بقول میاں محمد بخش:

جو شاعر بے پیڑا ہووے سخن اوہدے بھی رکھے
بے پیڑے تھیں شعر نہ ہوندا اگ بن دھوں نوں دھکھے (407)

میاں صاحب نے ایہدے وچ صاف وضاحت کیتی اے کہ دل وچ سمان تے روح نوں جھنجھوڑن والے شعر احساس دے بھانبڑ وچ سڑ کے ہی پر اثر ہوندے نیں:

قصے کس دے اندر درد اپنے کجھ ہوون
بن پیڑاں تاثیراں ناہیں بے پیڑاں کد روون (408)

میاں محمد بخش صاحب نے واضح طور تے انسانی نفسیات دے ایس رخ ول اشارہ کیتا اے کہ جگر دا خون ای شاعری دی آبیاری کردا اے۔ ایس دل اندر جو احساس پنگھر دا اے۔ اوہو ای شعراں وچ ڈھلدا اے۔ احساس دی شدت، جذبے دا سچا پن تے شاعری دی مہارت رل کے کلام نوں امر بنا دیندا اے۔ جے گوہ کریئے تے نفسیات تے شاعری دا ساتھ ازل توں ای اے تے شاعری نوں کسے صورت نفسیات توں وکھ نہیں کر سکدے کیوں جے نفسیات دی تعریف کیمبرج ڈکشنری دے مطابق انج اے۔

"The scientific study of the way the human mind
works and how it influence of a particular person's

character on their behaviour"(409)

میڈیسن نیٹ دے مطابق نفسیات دی تعریف ایہناں لفظاں وچ کیتی جاندی اے۔

"The study of the mind and mental processes,
expecially in relation to behaviour"(410)

جدکہ کجھ لوک ایس نوں آرٹ دا درجہ دان کردے نیں تے کجھ انسانی ذہن دا مطالعہ قرار دیندے نیں تے کجھ انسانی فطرت تے انسانی رویے دا مطالعہ آکھدے نیں:

"Some people love defined phychology as an art, other people have defined psycology as a science of mind. Psychology involves the study of human nature and/or behaviour".(411)

نفسیات نوں بھانویں کسے وی علم دی شاخ قرار دتا جائے۔ایہدے وچ انسانی رویے تے فطرت دا مطالعہ ہی بنیاد بن دا اے۔

شاعری تے نفسیاتی اثرات زمانہ قدیم توں ہی چلے آرہے نیں ،لوک شاعری ایس دا واضح ثبوت اے کہ جو ہر علاقے دے وسنیکاں دے مزاج دی عکاسی کردی اے۔ پنجابی غزل وی مُڈھ توں ہی انسانی نفسیات دی عکاس اے۔ ابتدائی غزل عاشق دے دل دیاں دھڑکناں دی داستاں سناؤندی اے یا فیر حسن دیاں وارداتاں پاروں عاشق اپروتن والی صورتحال دا بیان سی۔

صوفی دا دل دیدار حقیقی واسطے کنی تے کیہو جئی تڑپ رکھدا سی، ایہ موضوع وی مُڈھلے غزل گو شاعراں دا محبوب موضوع سی۔ ویلے دے اگانہہ ودھن نال حالات نے پلٹا کھاہدا تے پنجابی غزل وچ وی موضوعات دی رنگارنگی نے اپنی تھاں ایکی۔ جدید ایجاداں دے انسانی فطرت اتے اثرات، جنگاں دی تباہی دے لوکائی دے ذہناں اتے اثرات تے سیاسی انتشار، سماجی معاملات، بدلدیاں رسماں تے قدراں، دہشت گردی دی خوفناک صورتحال نے عام بندے نوں وی حدوں ودھ متاثر کیتا تے شاعراں دی تے روح تیکر نوں گھائل کر چھڈیا۔شاعراں نے اپنے دل دا بوجھ شاعری دی صورت ہولا کیتا تے لوکائی نوں وی جانکاری دتی۔ شاعر اپنے ویلے توں اگانہہ ویکھدا اے تے اگانہہ سوچدا اے۔ وقت اپنے اندر کیہو جئے خطرے لکائے ہوئے تے کیہڑ یاں کٹھنائیاں آون والے ویلے وچ سماج دا مقدر ہوون۔ ایس سب دا شاعر جانو ہوندا اے تے فیر اوہدے دل تے دماغ تے جو کجھ ورتدی اے، اوہ بیان کردا اے۔ ایہناں گلاں توں صاف پتہ لگدا اے کہ شاعری دی کوئی وی صنف ہووے،نفسیاتی اثرات توں وانجھی نہیں ہوندی۔

پنجابی غزل دا حافظ تے امام اکھوان والے پیر فضل گجراتی نے حسن دیاں وارداتاں تے عشق دی ٹٹ بھج نال

عاشق دے دل دا حال کھل کے بیان کیتا اے۔ ایس حوالے نال مشہور شاعر انور مسعود آہندے نیں۔

''پیر صاحب نے طویل کربِ تخلیق کے روح فرسا عمل سے گزرنے کے بعد یہ قرینہ خو کرلیا ہے اور ان کے ہاتھ میں وہ جادو آ گیا ہے جو زہر کو امرت اور مٹی کو اکسیر بنا دیتا ہے''(412)

ایس بیان توں صاف جاپدا اے کہ شاعر اپنی شخصیت دیاں جذباتی تے تصوراتی منطقاں نوں ظاہر کرن لئی زبان ادب تے دے وکھو وکھ سانچیاں وچ ڈھال کے لوکائی تے عیاں کردا اے۔ معاشرے یا سماج دے سارے رنگاں دے اثرات اوہدی شخصیت تے شاعری وچ عکس انداز ہوندے نیں۔

ایس دا اطلاق نفسیات تے کیتا جاوے تاں ادب تے نفسیات دا گوڑھا تعلق سامہنے آؤندا اے۔ سگوں انج محسوس ہندا اے کہ ادب تے نفسیات لازم و ملزوم نیں۔ قومی انگریزی اردو لغت وچ نفسیات دی تعریف ایہہ گل ثابت کردی اے۔

''نفسیات علم کی وہ شاخ جو ذہن انسانی سے تعلق رکھتی ہے۔ علم النفس۔ وہ ذہنی علم شعور اور طرز عمل کے واقعات کے بغور مطالعے سے اخذ کرتے ہیں۔ ذہن یا کردار کی وہ مجموعی کیفیتیں جو کسی گروہ یا اس کے کسی رکن کے ساتھ مخصوص ہوتی ہیں''(413)

اعجاز الغات وچ نفسیات نوں ایہناں لفظاں وچ واضح کیتا گیا اے۔

''(ترجمہ) نفسیات: علم النفس۔ ذہن انسانی دے رجحانات تے شعور و لاشعور توں بحث کرن والا علم''(414)

نفسیات دا علم بندے دے تحت الشعور تے لاشعور وچ جو کجھ موجود اے تے کس چیز دا ردعمل اے۔ ایہہ سب کجھ جانچن دا علم اے۔ انسانی شعور دے نال نال علم نفسیات بندے دے کردار دا مطالعہ وی کردا اے۔ کجھ سادہ لوح بندے نفسیات نوں غیب دا علم سمجھدے نیں کہ ماہر نفسیات کسے نجومی طرح لوکائی دے دلاں دا حال جان دے نیں ایہہ سوکھی جہی گل اے کہ ہر عمل دا اک ردعمل ہوندا اے جیویں کہ ''نیوٹن دا تیجا قانون حرکت اے۔

"For every action in nature, there is an equal and opposite reaction"(415)

ایس قانون حرکت دا اطلاق انسان دی شخصیت تے فطرت اتے کیتا جائے تے ایہ گل صادق آؤندی اے کہ ہر عمل دا ردعمل ہوندا اے جیہڑا برابر پر مخالف سمت وچ ہوندا اے۔ بندے دی نفسیات وی ایہہ ہی ظاہر کردی اے کہ کیہڑے عوامل اوہدی شخصیت تے اثر انداز ہوندے رہے۔ ادیب تے شاعر اپنے اپر اثر انداز ہوون والے عملاں دا ردعمل اپنیاں لکھتاں راہیں ظاہر کردا اے۔ جتھوں نفسیات تے ادب دا تعلق مضبوط ہو جاندا اے۔ ابو الاعجاز حفیظ صدیقی شاعر دی نفسیاتی بصیرت بارے انج بیان کردے نیں۔

''شاعر کے لئے ضروری نہیں کہ وہ صرف عام میں ماہر نفسیات ہو۔ مگر نفسیاتی بصیرت تو کسی نہ کسی درجے میں ہر شخص میں ہوتی ہے اور شاعر میں بدرجہ اتم موجود ہوتی ہے۔ کیوں کہ وہ ان لوگوں میں سے ہے جو فکری زندگی بسر کرتے ہیں۔ جن کا تخیل تربیت

یافتہ ہے۔ جو جذبے کے کھوٹ کو بھی پرکھ سکتے ہیں اور جو باطن کی گہرائیوں میں
جھانکنے کی ہمت رکھتے ہیں''۔(416)

یعنی شاعر انسانی فطرت دا نبض شناس ہوندا اے۔ اور اوہدے کول نفسیاتی بصیرتاں موجود ہوندیاں نیں۔ جناں وڈا شاعر ہووے گا اوہناں ای صاحب بصیرت ہوئے گا۔ پنجابی غزل گو شاعراں کول ظاہری و باطنی فطرت دی عکاسی تے انسانی نفسیات دے سارے رنگ موجود نیں۔''جدید پنجابی غزل دا امام...... پیر فضل گجراتی (417) دا سرناواں اپنے متھے تے سجان والے پیر فضل گجراتی کول انسانی نفسیات دے بہت سارے گوشے موجود نیں۔ ایہناں دی غزل وچ ایہ پرتاں کدھرے غزل دے روایتی موضوعات راہیں ڈھلکدیاں نیں تے کدھرے ذاتی تجربیاں دی دس پاندیاں نیں۔ اضطراب، کشمکش تے بے چینی پیر ہوراں دی غزل وچ قوس قزاح دے رنگاں دی طرح کھلری ہوئی اے۔

مندراں وچ بہن دیوے نہ محبتاں وچ کھلون
مینوں اج توڑی نہ آئی دل نوں پرچانے دی جاچ (418)

ڈاکٹر نبیلہ رحمٰن پیر فضل گجراتی دی غزل بارے اپنے وچار لکھدیاں ہوئے ایہ گل وضاحت نال ثابت کردیاں نیں کہ پیر صاحب دی غزل تے نفسیات دے اثر ٹھکویں نیں۔ ڈاکٹر صاحبہ آہندیاں نیں:

''انسانی حیاتی دے تن پکھ نیں، اک علم رکھن والا مہاڑ جیہڑا علم ول اسار دا اے، دوجا عمل کرن والا مہاڑ جیہڑا انسان نوں عمل ول لے جاندا اے تے تیجا جذباتی مہاڑ جیہڑا انسان نوں جذبیاں تے احساساں دی دنیا وچ لے جاندا اے۔ اک نارمل بندے وچ ایہ تنوں پکھ اک ماں (اکٹھے) موجود ہوندے نیں۔ پیر فضل ہوراں کول ایہ تنے پکھ موجود نیں۔ علم، عمل تے جذبہ تے جتھے ایہ ساریاں چیزاں اکٹھیا ہون، اوتھے اک ٹھہراؤ وی ہوندا اے۔ جہدے وچ علومیت ہوندی اے تے شاعری شخصیت تے شعر دلاں وچ اتر جاندے نیں جہڑے زندگی، کائنات تے انسان وچ اک نواں شعور پیدا کردے نیں ایہی اوہ کمال اے جہنے فضل نوں غزل دا امام بنا دتا اے۔ اوہناں دے سامنے انسان حیاتی دا اک متھیا ہویا معیار اے ایس لئی اوہ انسان تے حیاتی توں بے مطمئن ہو کے خوب تر دی تلاش وچ تڑپدے رہے ایسے بے اطمینانی پاروں اوہ آخر ویلے تائیں تخلیقی سطح اتے تازہ دم رہے رپلیس تڑپ، سسک اتے بے اطمینانی نے غمگین دی اک مستقل فضا وچ اوہناں نوں جکڑ دتا غم دی ایہہ کیفیت جد سنجیدگی تے پختگی دی سطح تائیں اپڑی تے نویاں راہواں تے نویں میدان اوہناں دے کول نظریں آئے نالے غم نوں تے اصل وچ انسانی حیاتی توں وکھریاں کیتا ہی نہیں جاسکدا دنیا دے وڈے وڈے فلسفیاں، نفسیات داناں تے مفکراں نے حیاتی وچ

ایہدی لوڑ نوں نہ صرف محسوس کیتا سگوں ایہنوں حیاتی دے اچے مقصداں تے
اچیچیاں قدراں دا محرک کہیا اے''۔(419)

پیر فضل گجراتی نے غم تے دکھ نوں اپنے تخیل دے رنگ وچ ڈوب کے تے فنی مہارت وچ لپیٹ کے غزل وچ نویکلے انداز نال بیان کیتا اے:

میں کیہڑی اپنے درداں دی دنیا وچ وساں کیہ دساں
کس گلے پیّاں روروچہرے تے لساں کیہ دساں
کوئی ویکھے میرے زخماں نوں،کوئی بھرنے دی تجویز کرے
کوئی جیہا سیانا دسے نہ میں کہنوں دساں کیہ دساں (420)

پیر فضل دی غزل وچ اوہناں اتے ورتن والی انفرادی واردات دا اثر بوہتا جاپدا اے جدوں ایہدے اثرات ودھدے نیں تے اجتماعی اثرات دا پیش خیمہ دسدے نیں۔انج وی پاکستان اپنی تخلیق توں بعد اج تیکر طوفاناں دی زد وچ اے ایہنوں بیرونی یلغاراں دا سامنا وی اے تے اندرونی خلفشار دا وی۔اک پاسے تین جنگاں نے لوکائی نوں ڈر،خوف بخشیا تے دوجے پاسے دہشت گری، بے روزگاری،غربت تے جہالت ورگے ناسور نے ایہدے عوام دا امن وسکون غارت کر چھڈیا اے سیاسی عدم استحکام تے بے یقینی نے ذہنی ناآسودگی نوں جمیا اے ایس صورت حال نوں جدید پنجابی غزل گو شاعراں شاعری راہیں ظاہر کیتا کیوں جے اوہناں کول اظہار دا ذریعہ غزل اے۔ایس گل نوں علم نفسیات دے مطابق ہیجان آکھیا جاندا اے ایہہ ہیجان ذہنی تے نفسیاتی اعتبار نال شاعری دا محرک بن دا اے تے شاعر اپنے اندر دی کیفیت نوں بیان کرن کر دا اے۔ڈاکٹر رشید انور ایس سماج نوں انج بے نقاب کر دے نیں:

ہن بندے اسماناں اتے جا کے چلے وسن
رہ جاون گے دھرتی اتے جن ،بلاواں ،بھوت(421)

ڈر،خوف، ناامیدی تے مایوسی جدید دور دی بخشش اے کجھ ہوون دا ڈر لوکائی دیاں نیندراں حرام کر چکیا اے چنگے دناں دی آس وچ حیاتی لنگان والے کئی وار زہریلے ناگ کولوں ڈسے گئے نیں جہدے پاروں بے اعتباری تے بے یقینی دی دھند ہور گہری ہو گئی اے۔علامہ یعقوب اندر دے ایس خوف نوں انج ظاہر کیتا کر دے نیں۔

گونگیاں بولیاں ڈیناں دا تراہیا ہویاں
مینوں ڈن وٹ ہنیرے کولوں ڈر لگدا اے
سنجیاں تھاواں دی اس دل نوں اجیہی ہلتر ہوئی
اپنے وسدے ہوئے ڈیرے کولوں ڈر لگدا اے(422)

کشمکش،خوف تے تشویش پنجابی غزل وچ جا بجا وکھالی دیندی اے رؤف شیخ دی غزل جدید دور دے واسیاں دے ایس شعور دی ترجمان اے۔

تانگھ وی جے کرنہ پکے تے مٹی وانگوں بھردی اے

ہنجواں دے وتر نے سفنے دھوڑاں وانگ ہٹھائے نیں (423)

سفنے آنا اک قدرتی گل اے تے نفسیات دان ایہناں خواباں نوں انسان اتے بیت جان والیاں کہانیاں دا روپ دسدے نیں۔عمومی نفسیات وچ خواباں بارے انج لکھیا گیا اے کہ

''خواب سے مراد توہماتی تجربات کا سلسلہ ہے،جس میں کچھ حد تک منظّم پن پایا جاتا ہے لیکن عام طور پر بے ترتیب ہوتا ہے جو نیند کی حالت میں واقع ہوتا ہے''۔(424)

خواب ذہنی کیفیت دے ترجمان ہوندے نیں تے ایہناں راہیں دبے ہوئے خیالات ، احساسات تے خواہشات دی جھلک ملدی اے پرامید تے حیاتی دا روشن پہلو مدنظر رکھن والیاں واسطے ایہہ خواب کسے حد تیکر سکون وی مہیا کردے نیں تے انج ایہناں دی حیثیت دوادارو دا درجہ رکھدی اے۔یعنی خواباں دیاں کئی قسماں ہوندیاں نیں جاگدیاں اکھاں نال ویکھے جاون والے سفنے اپناو کھرا منظر نامہ رکھدے نیں۔بقول ورڈز ورتھ

''خواب تخیل کا کھیل ہیں اور یہ تنقید اور ضابطے کے اعتبار کے خوابوں سے بھی زیادہ آزاد ہوتے ہیں اور جب خواب دیکھے جاتے ہیں ،اس وقت یہ حقیقت نظر آتے ہیں''(425)

ایس گل نوں اکرام مجید ہوراں دے ایہناں شعراں دی تعبیر آکھیا جاسکدا اے۔

سکھ دی نیندسوندے کینویں اس گھر دے وسنیک

جیہڑے گھر دے بوہے بیٹھی روندی رہوے اڈیک

سفنے دے وچ اوہنوں کنے آن ڈرایا

پچھلی راتیں جاگ پیاسی مار کے لمی چیک (426)

ڈر تے خوف دا عنصر رؤف شیخ کول وی نویکلے انداز وچ لبھدا اے شہری حیاتی دے رونق،میلیاں بندے نوں اندروں کھوکھلا کردتا اے لوکائی اپنے آپ نوں غیر محفوظ تصور کردی اے تے بند بوہے وی اوہناں نوں تحفظ فراہم کرن وچ ناکام نیں ایس بے یقینی نے عدم تحفظ تے ڈر،خوف دی فضا ہر پاسے کھلار چھڈی اے۔

خورے کہڑے خوف دا پہر الگ جاندا اے چہرے تے

رؤف جی گھر دا بوہا جدوی تیز ہوا کھڑاکاندی اے (427)

منظور وزیرآبادی دی غزل وچ موجودہ دورتوں ودھ مستقبل قریب وچ آون والے حادثیاں رویاں تے قدراں دا ڈر،خوف نمایاں اے۔ونگی ویکھو

اوہ دن نیں نیڑے سن رہیاں

ورھیاں نوں جیہڑے کھان گے (428)

یا فیر اوہناں ایس ڈر خوف نوں ایس طرح وی بیان کیتا اے۔

منظور دن اوہ نیڑے نیں دھرتی دے لوک جد
پیون گے اپنا خون نے جثیاں نوں کھان گے(429)

بدلدیاں قدراں ساڈے وسیب دا وہ ناسور بن گئیاں نیں جہیڑیاں نہ تے نگلیاں جاسکدیاں نیں تے نہ اگلیاں گل کیہ پئی ہر آون والی ساعت پہلےتوں ودھ ڈراؤنی لگدی اے جیویں کہ خلیل آتش آکھیا کہ:

ویکھ شوکدے سپ ہنیریاں دے تارے انبراں تے ساری را ت روئے
بین جوگی دی ویلے نوں ول گئی اے رہیا جاگداتوں ستا میں وی نہیں(430)

مختصراً ایہ آکھیا جاسکدا اے کہ پنجابی غزل گو شاعراں اپنے عہد وچ ورتن والیاں وارداتاں دے نتیجے وچ ذہنی تے نفسیاتی مسائل نوں بڑے حقیقت پسندانہ انداز نال غزل وچ بیان کیتا اے۔

ماضی پرستی(Nostalgia)

ماضی پرستی(Nostalgia)دی تعریف کیمرج ڈکشنری وچ انج لکھی گئی اے۔

"A feeling of Pleasure and also slight sadness when you think about things that happened in the past".(431)

Longman Dictionary of Contemoprary English وچ ایہدی تعریف ایہناں اکھراں وچ کیتی گئی اے۔

"A feeling that a time in the past was good, or The activity of remembring a good time in the past and wishing that things had not changed".(432)

Oxford Dictionary وچ ایہدی تعریف انج لکھی گئی اے۔

"A sentimental longing or wistful affection for a period in the past".(433)

کسے وی منکھ دی حیاتی چوں اوہدا ماضی وکھ نہیں کیتا جاسکدا، بندے دا ماضی اوہدے تشخص دی نینہہ ہوندا اے جہدے اتے اوہدے آون والے ویلے دی عمارت تعمیر کیتی جاندی اے۔ اپر دتیاں گئیاں ماضی پرستی دیاں تعریفاں چوں اسیں ایہہ نچوڑ کڈھنے آں کہ بندہ اپنے ماضی تے فخر وی کردا اے تے ماضی وچ پلٹنا وی چاہوندا اے جو کہ اک لا حاصل

خواہش اے۔ ماضی دیاں یاداں نوں جیون دے کسے موڑ تے وی بندے دے ذہن چوں کھر چیا نہیں جاسکدا پر اجو کے سمے ہر بندہ ماضی دیاں گلاں یاد کر کے جھور داو کھالی دیندا اے۔ ایہدی وجہ بہت سادہ اے کہ جدید دور دے آغاز نے نویاں قدراں نوں فروغ دتا تے ماضی دیاں سنہریاں قدراں مناں مٹی تلے دفن ہو گئیاں پر نویاں قدراں سونے دی تھاں زنگ آلود لوہا ثابت ہوئیاں جہدے پاروں ماضی پرستی دا رجحان زیادہ نمایاں ہویا ماضی نوں یاد تے ہر بندہ ہی کر دا اے پر ادیب تے شاعر سماج دا احساس ترین طبقہ ہون دی وجہ نال ایہہ سب کجھ نہ صرف بوہتا محسوس کر دا اے سگوں اپنے اکھر اں راہیں پڑھن والیاں تیکر وی اپڑاندے نیں ساڈے غزل گو شاعراں ماضی دیاں سنہری یاداں، ریتاں، رسماں، تہذیب و ثقافت تے اخلاقی قدراں نوں بھلیا نہیں سگوں اوہناں نویاں قدراں نوں اپنایا نہیں اوہ ماضی دیاں یاداں نوں ساہمنے رکھ کے حال دیاں قدراں اتے ماتم کر دے نیں۔

میں یاداں دے شہر وسائے
جدوی کدھرے کلا ہویا(4 3 4)

ڈاکٹر رشید انور ہوراں دی غزلاں دی کتاب داناں ہی ''یاداں'' اے اوہ ماضی دیاں یاداں وچ سکون تے امن پاؤندے نیں تے ایہہ خواہش ظاہر کر دے نیں کہ ویلا پچھانہہ پرت جائے۔

نہ اوہ رنگ برنگ گڈی نہ اوہ ڈور تناواں
پھوکی رت بسنتی لوکو، کیہڑے لیکھے پاواں(5 3 4)

ڈاکٹر صاحب دیاں غزلاں ماضی پرستی دی ودھیا مثالاں نیں اوہ اک ایجیہے منکھ وکھالی دیندے نیں جو پرانیاں ریتاں رسماں تے قدراں نوں چھڈن لئی تیار نیں۔ اوہ نویں دور دیاں قدراں تے رواجاں نوں ویکھ کے انگشت بدنداں نیں تے پکار اٹھدے نیں کہ:

اچن چیتی دل دے بوہے رویاں تے کرلائیاں یاداں
غم دے گیت الاپن لئی بن گئیاں شہنائیاں یاداں(6 3 4)

رؤف شیخ ہوراں کول نویں دور دے رنگ ڈھنگ پورے تخلیقی رچاؤ نال کھلرے ملدے نیں اوہناں دیاں غزلاں ماضی داحال سناؤندیاں نیں۔

شہراں دی تقدیر بنی اے پتھراں دی سجائی
رٹھیا ویلا کس دی شہ تے جا کے موڑ لیا نواں(7 3 4)

شہر تے پتھر جدید شاعراں دی من پسند علامت اے شہر جدید دور دی علامت جدوں کہ پتھر بے حسی دی علامت نیں ماضی وچ اجو کے اسمے دی بے حسی دی تھاں نگھے تے پر خلوص جذبے سن، رؤف شیخ ہوراں اوہناں دی یاد وچ ماضی وچ پرتن دی خواہش ظاہر کیتی اے اوہ ماضی دیاں قدراں ایس روپ وچ دی ظاہر کر دے نیں۔

اج وی ذہن دے پردے کھلری اوہ ست رنگی سوچ

جس دا انگ کتاباں ورگا جس دا روپ حیا(438)

رؤف شیخ ماضی وچ پچھانہہ جان وی لا حاصل سدھر دا اظہار کردے نیں پر اوہ جاندے نیں کہ ایہہ ناممکن اے گزریا ویلا کدے واپس نہیں آوندا۔

بیتے سمے گواچے سجن پرت کے کسراں ملدے

مونہوں نکلے بول نہیں دیندے ایتھے جدوں پھڑائی(439)

ایہہ اک اٹل حقیقت اے کہ بیتے لمحے کدی واپس نہیں آوندے پر انسان اپنی فطرت توں مجبور پرانے ویلے پرتن دی سدھر کردا اے منظور وزیرآبادی ہوراں کول وی ایہہ سدھر ملدی اے۔

بیتے لمحے جی کردا اک وار بلائیے

اپنے آپ نوں اپنا ای دیدار کرائیے(440)

سماج وچ بے عملی، کدورتاں، بے حسی، خودغرضی، بے اعتمادی تے منافقت ورگے روگ رل مل کے اک ایہو جئی گھٹن زدہ فضا پیدا کر چکے نیں کہ لوکائی ایہناں روگاں توں فرار حاصل کر کے دور ماضی دیاں گہرائیاں وچ ڈبنا چاہوندی اے ایس گل توں واقف منظور وزیرآبادی اپنا ماضی اپنا تشخص اپنی شناخت ماضی دا حوالہ بناوندے نیں۔

جو نفرتاں دے ہنیریاں وچ گواچیاں نیں

اج آ وا وہناں محبتاں دا نشان لبھئے(441)

محبتاں دے ایہہ چاہیوان ماضی دیاں محبتاں نوں ہر تھاں بھالدے نیں ماضی دیاں یاداں اوہناں دی حیاتی دا سرمایہ معلوم ہوندیاں نیں تے اوہناں یاداں دے پاروں اوہ پر امید نیں کہ ایہہ گواچیاں محبتاں اک دن لبھ جاون گئیاں۔

اوہدے دوالے گھم دیاں بیتی اے ساری زندگی

سنیا سی نکی عمر وچ میں لفظ کدھروں پیار دا(442)

پیار محبت ورگے جذبے قصہ پارینہ بن گئے نیں تے پرانے وقتاں دیاں محبتاں یاد آوندیاں نیں تے فیر بندہ ماضی پرستی دا شکار تے ہو ہی جاندا اے۔ ڈاکٹر یونس احقر ہوراں تے ماضی دیاں یاداں نوں خوش تے ہشاش بشاس رہن دا وسیلہ آکھیا اے۔

پت جھڑ وچ وی رت بہاردے کردے رہن نظارے

یاداں والا ڈہن نئیں دیندے جیہڑے لوک چبارا(443)

گزریا ویلا اک طاقت بن کے حال دی بے حالی نوں سکون بخشدا اے ماضی دیاں سنہریاں یاداں بندے نوں

مستقبل دی مایوسی توں بچاؤندیاں نیں بندے دے اندر دی شکست وریخت دا عمل عارضی طور تے ہی سہی پر کجھ دیر لئی رک جاندا اے انسان ماضی کولوں طاقت تے امید کشید کردا اے تے مایوسی دیاں اتھاہ گہرائیاں وچ ڈبن توں بچ جاندا اے۔

ماضی نوں ڈاکٹر یونس احقر ہوراں رومانوی انداز نال ایس طرح وی بیان کیتا اے۔

کیہڑی لشک دی آس تے ہالی ہل اپنے نوں روکے

دھوڑاں وچ گواچ گیا اے لونگاں دا لشکاراں (444)

لونگاں دا لشکارا علامت اے گزرے ویلے دیاں ریتاں، رسماں تے قدراں دی اج اوہ قابل قدر ریتاں دم توڑ چکیاں نیں تے واپسی دا کوئی رستہ بندے نوں نہیں سجھدا اوہ حال تے مستقبل دیاں فکراں وچ ماضی دیاں قدراں نال ناطہ توڑن دا خراج گم شدگی، مایوسی تے افراتفری دی صورت وچ وصول کر رہیا اے انتشار دے ایہہ لمحے اوہنوں بار بار ماضی دی یاد دلاؤندے نیں۔

لگدے نیں ایہہ راکھے کوئی پچھلیاں رسماں ریتاں دے

بوہے نوں کھڑکان توں پچھوں آپ وی جیہڑے کھنگے نیں (445)

پرانیاں ریتاں دے کئی رنگ سن اوہناں رنگاں نوں استعارہ بنا کے ڈاکٹر یونس احقر ہوراں ماضی نوں یاد کیتا اے۔

اکرام مجید ہوراں کول وی ماضی پرستی موجود اے اوہ وی نویں زمانے دی چال توں پریشان ہو کے گزرے وقت نوں آواز دیندے نیں کہ

پرانیاں محبتاں دے رنگ ہون جیس وچ

اڈیکدے پئے نیں لوک اوس انقلاب نوں (446)

پرانیاں یعنی گزرے ویلے دیاں محبتاں علامت اے سنہری قدراں دی جو ملیا میٹ ہو گئیاں جو وقت دی دھوڑ وچ گواچ گئیاں پر لوکائی اج اوہناں قدراں نوں، اوہناں ریتاں نوں یاد کردی اے تے ایس گل دی تمنائی اے کہ ویلا پرت آئے۔

اسیں رل فیر ٹرئیے پرانے رستیاں تے

اساڈے ساریاں دے دلاں نوں پھیر مولا (447)

وقت اگانہہ ہی جاندا اے واپس نہیں مڑدا پر بندہ اپنیاں سدھراں تے بند نہیں بن سکدا تے خواہش رکھدا اے کہ اسیں پرانے رستیاں دے راہی بن جائیے

بیتے سمے دیاں کجھ لبھے نشانیاں

ملبہ پیا پھرولے ڈھٹھے مکان دا (448)

پرانا ویلا پرت نہیں سکدا پر اکرام مجید ہوراں دی سدھر اے کہ کجھ پرانیاں ریتاں، رسماں تے قدراں تے باقی

رہن تاں جے حیاتی کجھ سکھل ہو جائے۔ اکرام مجید ہوریں تے بار بار ماضی نوں یاد کر دے نیں تے آکھدے نیں۔

جی کردا فیر بھلیاں گلاں رل کے چیتے کریئے
میں کجھ یاد کراواں کجھ توں وی یاد کرانویں
ہن تے دونویں اکلاپے دی دھپ دے اسیں مسافر
اوہ دن بیتے بیٹھے رہندے ساں جدوں رل کے چھانویں(449)

اتفاق، محبت، دوستی ماضی دے قصے نیں، اج غرضاں دی ڈوری وچ پروئی لوکائی کسے دی سنگی نہیں پر حساس لوکائی ماضی نوں یاد کردی اے تے ایس گل دی چاہیوان اے کہ وقت اپنیاں مہاڑاں موڑ لے تے اوہ سنہرا دور پرت آئے۔

قصہ مختصر کہ ہر آون والا ویلا پہلے توں تلخ لگدا اے تے فیر ماضی چیتے آوندا اے اجوکے دور وچ ماضی پرستی دا رجحان گوڑھا دسدا اے کیوں جے ایس دور نے خود غرض، اکلاپا، نفسانفسی تے منافقت ورگے روگ بخش کے ماضی دیاں قدراں ریتاں، رسماں تے رواجاں دی قدر و قیمت وچ وادھا کر دتا اے تے ماضی دیاں یاداں سکون وی بخش دیاں نیں تے کئی وار بے چین وی کر دیاں نیں تے بندہ ناکام حسرت دا ماتم کردا رہ جاؤندا اے۔

خوداحتسابی:

وگڑے سماج دی اصلاح واسطے خوداحتسابی ڈھیر ضروری اے انسان اپنے من اندر جھاتی بغیر معاشرے نوں سدھار نہیں سکدا پہلے بندہ اپنا احتساب کرے کہ جو میں کر رہیا واں کیہ اوہ انسانی حوالے نال درست اے تے میرے عمل میرے قول دے الٹ تے نہیں۔

اپنے گھر دا کسے وی اکھ نوں عیب نظر نہیں آوندا
اپنی ہٹی دا تے سب توں مال کھرا لگدا اے
اپنی منجی ہیٹھ ڈنگوری کدی کسے نہیں پھیری
دوجے دی اکھ دا تیلا وی بہت بڑا لگدا اے(450)

رؤف شیخ ہوراں ایہناں شعراں وچ خوداحتسابی بارے ساڈے سماج دے رویے دی عکاسی کیتی اے ساڈے سماج وچ ایہہ حال چلن عام اے کہ اپنے اندر ہزار برائیاں ہوں سب کجھ ٹھیک نظر آوندا اے جدوں کہ دوسریاں دے معمولی معمولی عیب وی وڈے لگدے نیں اکھاں دی ورتوں کر کے رؤف شیخ ہوراں ایس عمل تے چانن پایا اے کہ اپنی ذات دا احتساب کیتے بغیر لوکائی دوجیاں دے عیوب دا ڈھنڈورا پٹ دے نیں۔ اپنیاں ساریاں کوجھاں، عیب تے برائیاں سارا کجھ سب اچھا اے دسدا اے پر دوجیاں دے معمولی عیب وی نظر انداز نہیں کیتے جاسکدے۔

ہر بندے دے ہتھ پھڑا کے شیشہ عملاں والا

ہر بندے نوں اوہدی اصلی شکل وکھائی جاوے(451)

جدوں بندے نوں اوہدے عیب، کمیاں تے کوتاہیاں دسیاں جاندیاں نیں اوہدوں یا تے اوہ انکاری ہو جاندا اے یا فیر معمولی سمجھ کے نظر انداز کر دیندا اے پر دوجیاں دیاں معمولی کوتاہیاں تے عیب دی اوہنوں بہت وڈے لگدے نیں احتساب دا عمل شفافیت ول لے جاندا اے تے جے بندہ اپنا احتساب آپ کر دا اے تے فیر اوہنوں ویہل نہیں ملدی کہ اوہ دوجیاں دے عیب ڈھونڈ دا پھرے اوہ اپنی ذات نوں برائیاں توں پاک کرن دی کوشش کر دا اے نہ کے دوجیاں دیاں کوہجھاں بھالدا پھر دا اے۔

ایویں کیوں خیال کسے دی کالک ویکھ کے ہساں
فیر کسے نوں آکھاں پہلاں چنڈتے اپنی دھولاں (452)

خود احتسابی ول پریرد ے امین خیال ہوراں نے اپنی مثال راہیں ایہہ خیال اجاگر کیتا اے کہ دوجیاں دے عیب ویکھن توں پہلاں تے اوہناں نوں تنقید دا نشانہ بنان توں پہلاں بندہ اپنی ذات ول توجہ دے اپنے آپ نوں گناہواں تے کمیاں توں پاک کر کے فیر دوجیاں دے عیب دی گل کرے۔

انفرادیت دی سطح توں چھٹن والا ایہہ اک اجتماعی مسئلہ اے کہ دوجیاں دے عیب نظر آوندے نیں تے اپنی ذات ول کوئی نہیں تکدا پر اکرام مجید ہوراں ایس گل ول پریریا اے کہ

ہوراں دی پرچول مکائیے
اپنے اندر جھاتی پائیے(453)

اکرام مجید ہوراں محض سماج دے ناسوراں نوں بے نقاب ہی نہیں کیتا سگوں اوہ اک ناصح تے مصلح دی طرح ایہناں دکھاں دا داروی دسدے نیں اوہ نصیحت وی کر دے نیں تے عمل دا درس وی دیندے نیں، اوہ واضح طور تے آکھدے نیں کہ:

دوجیاں دے معاملے چھڈ کے اپنے آپ ول تکو، اپنیاں کمیاں، کجیاں تے کوتاہیاں نوں درست کرو، معاشرہ آپ ہی صحیح سمت ول مڑ جائے گا پر اسیں دوجیاں دے عیب تکدے آں پر اپنے آپ نوں بھل جانے آں تے جے ہر کسے نوں اوہدے عمل وکھائے جان تے فیر:

حشروں پہلاں دنیا اتے اک قیامت آوندی
ہر بندے دے اگے اوہدا جے کوئی دھر دا شیشہ(454)

ڈاکٹر رشید انور ہوراں اوس سمے نوں قیامت دا استعارہ بنا کے پیش کیتا اے کہ جدوں بندے دے اگے اوہدے عملاں والا شیشہ دھریا جائے گا اکرام مجید دی طرح اوہ وی لوکائی نوں خود احتسابی ول مائل کر دیاں آہندے نیں کہ

انورکیہ سمجھائے دسوروپ دی اصل حقیقت
خول اتارکے اپنے آپ نون شیشہ یاروکھاؤ(4 5 5)

ڈاکٹر رشید انور دے نیہڑے کوئی ناصح تے کوئی مصلح کجھ نہیں کرسکدا کیوں جے بندہ اپنے عملاں ول جھاتی نہ مارے تے کجھ نہیں ہوسکدا تے جے بندہ اپنے آپ نوں پچھان لوے، اپنیاں خامیاں نوں جان کے دور کرلوے حقیقت نوں پچھان لوے تے فیر تبدیلی ممکن اے۔

جیہڑے اندر جھاتی پاون اپنا آپ پچھانن
اوہو سکھل رہن ہمیشہ اوہو موجاں مانن
جیکر جثہ لیراں لیراں ہندا اے تے ہووے
کھرے وچاراں دادل وچوں گھٹن نہ دیویں چانن(6 5 4)

جو اپنے آپ نوں پچھان لیندے نیں اوہو ہی حیاتی وچ سکھ پاوندے نیں چنگی سوچ ہی انقلاب لیاسکدی اے تبدیلی پیدا کرسکدی اے کہ عملاں دا دارومدار نیتاں اپر اے اپنے من دے عیب لکائے جدوں دوجیاں اپر تنقید کیتی جائے ہر بندے وچ خامیاں انتشار پھیلدا اے ہر بندے وچ خامیاں ہوندیاں نیں کہ کوئی شخص وی مکمل نہیں ہوندا پر اپنے عیب کوئی نہیں پچھاندا۔

کوئی وی بدشکل نہ تینوں دسے گا
تنہائی وچ جا اپنے کول کدے(7 5 4)

جے اپنے عیب سیہان لئے جان تے فیر آل دوالا عیباں توں پاک لگدا اے کیوں جے فیر اپنیاں کمیاں کجیاں سیہانن توں بعد لاشعوری طور تے دوجیاں دے عیب نظر انداز کردیندے آں۔ خوداحتسابی نوں ساڈے غزل گوشاعراں چوکھی اہمیت دتی اے تے انفرادی تے اجتماعی سطحاں تے ایس نوں اپناون ول پریریا اے۔

انقلاب تے پرامیدی:

ساڈے اج دے سمے معاشی، سماجی تے اخلاقی صورت حال دے ابتر ہون نال حیاتی تلخیاں دا شکار ہو کے اپنا بھرم گنوا بیٹھی اے ایہناں رویاں نوں ساڈے غزل گوشاعراں بڑے سچے انداز نال پیش کیتا اے پر ایہدے نال نال اوہ پرعزم وی نیں کہ ظالم جنا مرضی ظلم کمالین آخر یوم حساب آوے گا مکافات عمل دا سلسلہ شروع ہوئے گا تے فیر انقلاب نوں کوئی مائی دالعل ٹال نہیں سکے گا۔

رؤف اوہناں چوں اٹھنا ایں ہڑ قہردیاں آوازاں دا
جنہاں گھراں تے چپ دے جندرے لگے ہوئے نیں عمراں توں(4 5 8)

رؤف شیخ ہوراں موجب انقلاب تے بغاوت دا بی بندے دے من اندر موجود اے بس ذرا سازگار ماحول دی

ضرورت اے جوں ہی ایہہ سازگار ماحول اوس نوں میسر آ گیا تے ایہہ بی ودھ پھل کے تناور درخت بن جائے گا بقول رؤف شیخ:

اک دیواوی کھنڈ پوے تے شہر نوں اگ لگ جاندی اے
کیہ کیہ بھانبڑ سوچ نے ڈر کے پلکاں ہیٹھ لکائے نیں(459)

اک مسلمان ہونے دے ناطے اوہناں نوں ایس گل دی پختہ یقین اے کہ ایہہ انھیر ی رات مک جاوے گی ایتھوں اک چانن پھٹے گا جو ایس نگر نوں اپنی لویٹ وچ لےلوے گا تاں ہی تے اوہ آہندے نیں کہ:

کنک دے نال تے روز ای ایتھے گھن وی رؤف جی پسدا اے
عرش نوں انج ہلا دیندے نیں ہوکے بے تقصیراں دے(460)

آہندے نیں کہ خاموشی آون والے طوفان دا پیش خیمہ ہوندی اے تے جدوں منہ زور طوفان آوندا اے تے فیر ہر شے نوں اپنے نال بہا کے لے جاندا اے۔

فیر تے چپ گناہ ہندی اے
پانی جدسراتوں لنگھے(461)

مزاحمت تے انقلاب واسطے بندہ اپنے عملاں نوں درست کرے تے فیر ہی حیاتی انقلاب نال دوچار ہوسکدی اے ہر منکھ اپنے حقوق وفرائض پچھانے فیر ایہدے بعد غاصباں دے خلاف کلمہ حق بلند کرے تاں ایہہ انقلاب ممکن اے سیانے آکھدے نیں کہ حق دتا نہیں جاندا، لیا نہیں جاندا سگوں کھولیا جاندا اے تاں ای اکرام مجید ہوراں آکھیا کہ:

اپنا حق چھڈ دینا اے کم تھوڑ دلاں دا
اپنا حصہ ویلے توں کھولیئے رل کے (462)

کمزور تے مہاتڑ دی حیاتی وچ کئی قسم دا ڈر تے خوف ہندا اے جہدے پاروں اوہ کمزور ہو جاندے نیں پر ماڑیاں نوں ہر کوئی پیراں تھلے روند دیندا اے پر ساڈے غزل گو شاعراں انسانیت دا درد موجود اے اوہ اپنے آل دوالے واسطے اک ہسدی حیاتی ویکھنا چاؤندے نیں ایس واسطے اوہناں وسیب دے چہرے توں کئی انداز نال پردہ چکیا اے، کدی طنز کولوں کم لیا اے تے کدی دکھ تے کرودھ نال سامنے لیاؤندا اے۔اوہ آکھدے نیں کہ بے حسی، نفسانفسی تے خودغرضی دے ایس ویلے ایہناں دی آبیاری کرن دی بجائے پیار، محبت تے خلوص دا بوٹا لایا جائے کیوں جے اوہ بوٹا اجہے پھل تے اجہی بہار دے کہ انسانی حیاتی پھلاں دی سیج بن جائے گی تے نال ای محنت کرن تے عمل دا درس وی ساڈے شاعراں کول موجود اے۔

اس دھرتی دے دکھاں دا ہن دارولبھئے رل کے
ایہدے جثّے دے ایہہ سارے کوہج مٹا کے رہیئے
گلاں باتاں چھڈیئے، کامے بنیئے، محنت کریئے

عملاں والے دیوے فراکرام جگاکے رہیئے(463)

اجو کے سمے وچ پیار محبت دار کھ اگان دی سدھر ساڈے شاعراں کول تھاں تھاں لبھدی اے تے کئی وار ماضی پرستی (Nostalgia) دا احساس اوہناں دے من اندر پنگردا وکھالی دیندا اے ایہہ ماضی پرستی اوہناں دے شعراں وچ جھاتی ماردی اے اوہ ایس گل دی شدید خواہش رکھدے نیں کہ پرانیاں محبتاں تے خلوص کسے طرح واپس آجائے۔

پرانیاں محبتاں دے رنگ ہون جس وچ
اڈیکدے پئے نیں لوک اوس انقلاب نوں(464)

ماضی پرستی دے رجحان وچ رجائیت تے انقلاب دی خواہش جھلکدی اے ساڈے شاعراں بارہا ایہو جہیاں سدھراں دا اظہار کیتا اے کہ پرانے ویلیاں دا خلوص، پیار واپس پرت آئے کیوں جے اجو کے عہد وچ نفرتاں تے منافقتاں نے بندے دی حیاتی عذاب بنا چھڈی اے۔

نفرتاں وچ میں محبت لبھ رہیاں
روشنی دی کوئی صورت لبھ رہیاں
ہس دے متھے کرن جنہوں سبھ قبول
زندگی دی اوہ حقیقت لبھ رہیاں(465)

مایوسی گناہ اے تے ساڈے شاعراں جتھے وسیب دے مکروہ چہرے نوں پوری سچائی نال بیان کیتا اے، اوتھے اوہ پرامید نیں کہ زمانہ بدل جائے گا تے ایہو جہئی لوکائی جنم لے گی جو محبتاں ونڈے گی ایہہ اذیت ناک لمحے اختتام دے نیہڑے تیہڑے نیں۔

محبتاں دے جو پرچم اڈان والے نیں
دناں دی گل اے اوہ دنیا تے چھان والے نیں(466)

ایہہ اٹل حقیقت اے کہ خیر تے شر دی جنگ وچ فتح ہمیشہ خیر دا مقدر بندی اے پر انتشار دے لمحیاں وچ بندہ کئی وار نا امید ہو جاندا اے تے ناامیدی دے لمحے وی مستقل نہیں ہوندے ایہناں لمحیاں وچوں ای امید دی کرن پھٹدی اے جو ودھ کے ہر پاسے چانن کر دیندی اے۔

ہر بشر نال محبت کریئے
آؤ سارے ایہہ عبادت کریئے(467)

محبتاں دا ایہہ چانن اک عبادت اے انسانیت نال محبت کرنا تے انسانیت دا احترام ہی آدمیت دی معراج اے تے جے بندہ دوجیاں نال محبت کردا اے تے اوہناں نوں محبت ملدی اے ایہہ اک لین دین دا سلسلہ ہوندا اے جو بندے نے بونا اے اوہی وڈھنا اے۔

جو اپنے رستیاں نوں ویکھنا چاہوے سدا روشن

اوہ راہیاں واسطے راہواں دے وچ دیوے جلا دیوے(468)

محبتاں دے لین دین دے سلسلے نوں بندہ پھیلائے تے اوہدی تے اوہدے پیاریاں دی حیاتی سکھل زہو جاوے گی تے جے محبتاں دے ونڈن دا سلسلہ مک گیا تے فیر ہر پاسے ہسٹر پیدا ہو جاوے گا۔

مکر کیوں ودھ پیا اے مخلصی کیوں گھٹ رہی
آؤرل کے سوچیئے کیہ حل اے ایس بحران دا(469)

پنجابی دے نمائندہ غزل گو شاعراں کول اک مقصد اے اک نصب العین اے، سچائی نوں پاون دی امنگ اے ،عزم تے عمل دا سبق اے تے سب توں ودھ ایہہ کہ انسانیت دا احترام موجود اے۔

ہمتاں والے ہوراں لئی انج اپنا لہو ورتاندے نیں
دریا جسراں ونڈ دیندے نیں اپنا پانی نہراں نوں
اپنے عزم سلامت رہے جے چمکن والے سورج دا
کول کرناں چیر وکھاون انت فضادیاں گہرائیاں نوں(470)

ڈاکٹر یونس احقر ہوراں نوں عادل صدیقی نے ''ادم تے ہمت دا شاعر'' آکھیا اوہناں دی شاعری وچ ادم ے ہمت دا درس کئی تھاواں تے موجود اے اپنے ارادے تے عزم دی پختگی نال بندہ ہر کم کر سکدا اے۔ تے فیر محبتاں ونڈ نا تے نہایت آسان کم اے جو بندے دوجیاں دا خیال کر دے نیں اوہدیاں اوکھیاں راہواں پھلاں دی سیج بن جاندیاں نیں۔

جاپدا اے شطرنج سمے دی ویکھ کے
ظلمتاں ہتھوں کسے دن کھیڈ خودہارے دی لوء(471)

ظلم دی انھیر ی رات تے غم دی برسات کڈھی لمی وی کیوں نہ ہووے آخر اک دن مک جاندی اے۔ ماڑیاں دا حق کھوہ لین والے تے مہاتتڑلو کائی نوں رولن والیاں داناں تاریخ دے ورقیاں اتے سدا برائی دی علامت بن کے لوکائی نوں سبق سکھاندے نیں۔ ظالم، مظلوم تے نیکی بدی دی کشمکش وچ جت سدا نیکی دی ہوندی اے۔

نہ ہووے جس وچ کوئی وی نفرت دا باب ساقی
محبتاں دے نگر دا ایسا نصاب چاہاں(472)

چانن ونڈنا، برائی دی نندیا کرنا تے سماج دیاں مکروہ ریتاں، رسماں دے خلاف واج بلند کرنا تے پیار محبت نوں عام کرن والے ہی تاریخ ساز کردار ادا کر دے نیں ایہو جئے منکھ ہی دھرتی توں نفرت تے کدورتاں دا خاتمہ کر دے نیں ،دھرتی جایاں نوں پیار محبت تے ہاسے ونڈ دے پھر دے نیں۔ ظالماں اگے لوہے دی کندھ بن کے کھلون والے ایہہ لوک ہی دھرتی دا اصل حسن نیں۔

جھوٹے ہوگئے نیں ایس دور وچ بھانویں لہودے رشتے

رؤف ہوراں نے جان تے جر کے پیار دی ریت نبھائی (473)

رؤف شیخ ہوراں دا شمار اجو کے دور دے اوہناں انکھی راٹھاں وچ ہوندا اے جو اپنی جان و مال دی پرواہ کیتے بغیر سچی تے کھری گل کر دے نیں تے اپنے ضمیر دی واج نوں لبیک کہندے نیں محبتاں ونڈنا اوہناں دا شیوہ ہوندا اے، زمانے تے کوئی ہوا چلے اوہناں دے جثّے اپنے من دا سہپن محفوظ رکھدے نیں تے دوجیاں تیکر وی اپڑاندے نیں۔

ایس ہنیرے لئی تے بالی رؤف نے رت دی جوت
اوندی کالخ کسے نہیں ڈکنی جے ایہو رہے ڈھنگ (474)

محبتاں ونڈن دے نال رؤف جی ہوراں عمل ول وی پرپریا اے عمل توں وکھ اوہناں مزاحمت تے انقلاب دی دس وی پائی اے۔

ہر اک چہرہ اپنے بھیت دا وہلا ہن کے بیٹھا اے
باہر دیاں چپاں بھیتی نیں اندر دے طوفان دیاں (475)

غلام مصطفیٰ بسمل ہوراں وی اپنی نویں نسل توں مایوسی دا اظہار نہیں کیتا بلکہ بڑیاں امیداں وابستہ کیتیاں نیں اوہ نویں نسل نوں سماج نوں شنگھارن دا آہندے نیں۔

ظلمتاں دا پھیلیا اے جال دیوے بال دے
پے گیا اے روشنی دا کال دیوے بال دے
کھنج نہ جاون منزلاں توں حق تے سچ دے قافلے
کربلا دی راہ وچ پالوپال دیوے بال دے
نھیریاں دے آسرے تے ہن نہ اپنے گھر نوں رکھ
کوئی لٹ کے لے نہ جاوے مال دیوے بال دے (476)

ساڈے غزل گو شاعراں جیہڑی نابری دی گل کیتی اے، اوہ اپنی رہتل بہتل توں نہیں سگوں سرمایہ داراں، کارخانہ داراں تے جاگیرداراں توں اے۔ ایہ اوہناں قانوناں توں اے جو مالداراں اپنے مفاد لئی بنائے نیں۔ ایہ اوہناں ریتاں توں اے جو جاگیرداراں اپنے فیدے لئی بنائیاں ہوئیاں نیں۔ اوہ ایہ اوہ ریتاں نیں جو بندے نوں بنیادی حقاں توں محروم کر دیندیاں نیں۔ ایہ بغاوت اوس استحصالی طبقے دے خلاف اے جو انساناں دے حقاں تے ڈاکہ مار لیندے نیں جو اوہناں دی محنت دی کمائی وصول کر دے نیں تے ایہ بغاوت سماج دیاں اوہناں کھوکھلیاں ریتاں تے رسماں توں جو معاشرے وچ بدامنی تے انتشار دا سبب نیں۔ قدراں دی ٹٹ بھج دے ایس ویلے پنجابی غزل گو شاعراں اپنا اولین فرض سمجھیا کہ اوہ ایہناں کھوکھلیاں ریتاں، رسماں تے ناسوراں دے خلاف واج چکن، اوہ نویں نسل نوں ایس دور دے انتشار توں بچان واسطے ایس دور جوٹھیاں رسماں توں بغاوت دا سبق پڑھاؤندے نیں تاں جے اوہ ایہناں ناانصافیاں نوں مقدر دا لکھیا نہ سمجھن تے اپنے عزم و عمل نال وقت دیاں مہاڑاں بدل دین۔

معاشرے وچ بے حسی، خودغرضی، نفسانفسی، منافقت تے بے عملی ورگے روگاں نوں مکان دا آہر کرن دا درس غزل گوشاعراں اولین فرض سمجھ کے ادا کیتا۔ نفرت، حقارت، استحصال تے بے اعتمادی دے ماحول وچ ایہ شاعری محبتاں دے چراغ روشن کردے نظر آؤندے نیں اوہ معاشرے وچوں نفرتاں مکاؤنا چاؤندے نیں تے ایس خواہش دا اظہار کردے نیں کہ ایہ دھرتی محبتاں دا مرکز بن جائے۔ بے دردی تے بے حسی مک جائے۔ امن وآشتی دا گھوار بن کے ایس دھرتی توں دکھاں، ظلماں تے ناانصافیاں دا خاتمہ ہو جائے تاکہ آون والیاں نسلاں ایس نگر دی مثال دین۔ محبتاں ول پریردے غزل گوشاعراں آکھیا کہ:

بول بولیں جے تو محبت دا

تینوں درجہ ملے عبادت دا (477)

ایہ اٹل حقیقت اے کہ سکون بندے نوں اوہدوں ہی نصیب ہوندا اے جدوں اوہ دوجیاں نال پرخلوص ہووے تے جے سارے خلوص دیاں مورتاں بن جان تے حیاتی سکھ دا ساہ لوے۔

آوے گا سکھ دا ساہ حیاتی نوں اوس دن

جس دن خلوص ورتیا غرضاں دے بردیاں (478)

پیار محبت تے خلوص دے چاہیوان پنجابی غزل گو امن وسکون والی دھرتی نوں دریافت کرن دی دس وی پاوندے نیں۔

جہاں کولوں نویکلا رزادار لبھئے

سکون بخشے جو زندگی نوں اوہ پیار لبھئے

بنے ضمانت جو گلشن دی تازگی دی

خزاں دے پہلو چوں آ وَایسی بہار لبھئے (479)

عادل صدیقی دی ایہو جئی دھرتی دے چاہیوان نیں تے آکھدے نیں کہ:

کلر وچ گلاب اگانا چاہنا واں

میں دھرتی داروپ سجانا چاہنا واں (480)

حوالہ جات

1۔ عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر، منظور وزیر آبادی، انوکھی سوچ دا شاعر مضمون، مشمولہ ادب سمندر، لاہور، اے ون پبلشرز، س ن، ص346

2۔ بشیر بدر، جدید شاعری ایک سمپوزیم مشمولہ جدیدیت، تجزیہ و تفہیم مرتب مظفر حنفی لکھنو نسیم بک ڈپو، 1969، ص653

3۔ انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب دا ارتقا، لاہور، الفیصل ناشران اور تاجران کتب، 2015، ص350

4۔ رؤف شیخ، شکر دوپہر، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1992 ص11

5۔ نبیلہ رحمٰن، پروفیسر، حسن جمال غزل دا مضمون، مشمولہ باراں برج پنجاب دے، لاہور، ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت، 2002، ص67

6۔ اوہی ص 59،68

7۔ پیر فضل حسین فضل گجراتی، ڈھونگھے پینڈے، لاہور، عزیز بکڈپو س ن ص1

8۔ انور سدید، ڈاکٹر، ادب، عصری آگہی انشائیہ مشمولہ ادبی زوایے (کل پاکستان اہل قلم کانفرنس 1983)، اسلام آباد، اکادمی ادبیات پاکستان 1984 ص119

9۔ ٹی۔ایس، ایلیٹ، ایلیٹ کے مضامین مترجم ڈاکٹر جمیل جالبی، لاہور، 1965 ص18

10۔ ڈھونگھے پینڈے، ص88

11۔ حکیم ناصر، غزل مشمولہ باراں برج پنجاب دے، لاہور، ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 2002 ص135

12۔ افتخار بیگ، مجید امجد کی شاعری میں فلسفہ وجودیت (تحقیقی مقالہ برائے ایم۔فل اردو) اسلام آباد علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی 1995 ص10

13۔ رشید انور، ڈاکٹر، یاداں، لاہور، آفتاب پبلی کیشنز، 1974، ص62

14۔ اوہی ص103

15۔ اوہی ص119

16۔ شکر دوپہر، ص136

17۔ اکرام مجید، تتنے داروگ، فیصل آباد الرفیق افضالی پرنٹنگ پریس، 1974، ص140

11۔ اوہی ص75

19۔ اوہی ص71

20۔ تنویر بخاری، شیشہ، کڑیال کلاں، پنجابی کلچرل سینٹر س ن، ص9

21۔ یاداں، ص84

22۔ اوہی ص78

23۔ سلیم کاشر،سرگی داتارا،لاہور،آئینہ ادب 1978 ص 104

24۔ شکردوپہر،ص141

25۔ اوہی ص129

26۔ رؤف شیخ،بلدا شہر،لاہور،ادارہ پنجاب رنگ 1971 ص 33

27۔ رؤف شیخ،چپ داز ہر،ادارہ پنجاب رنگ 1983 ص 38

28۔ منظور وزیرآبادی،توں وی چن اچھال کوئی،لاہور،ادبی پنجابی سانجھ،1975 ص 52

29۔ اوہی ص81

30۔ اوہی ص110

31۔ اوہی ص40

32۔ اوہی ص40

33۔ سرگی داتارا،ص81

34۔ اوہی ص93،94

35۔ صدیق تاثیر،غزل مشمولہ،پچھان پنجابی غزلاں مرتب اکرم باجوہ لاہور،خزینہ علم وادب 2000 ص 123

36۔ علی محمد ملوک،مورچلدیاں سوچاں،بوریوالا،مجلس میاں محمد نیوفیشن ہاؤس،1984 ص 33

37۔ اوہی ص66

38۔ اوہی ص42

39۔ یونس احقر،ڈاکٹر،سوچ داسفر،لاہور،اقدس پبلی کیشنز 1979 ص 37

40۔ اوہی ص89

41۔ اوہی ص97

42۔ Oxford learner's Dictionary, Oxford University Press, Seventh edition P,999

43۔ واہی ص1702

44۔ WWW.Collinsdictionary. Com Dated 06.06.2018 4:15pm

45۔ WWW. Britannica. com Dated 06.06.2018 4:30

46۔ پیرفضل گجراتی،کلام پیرفضل گجراتی،سودھن ہار،ڈاکٹر نبیلہ رحمٰن،لاہور،مقصود پبلشرز 2010 ص 361

47۔ ڈھونگھے پینڈے،ص133

48۔ اوہی ص36

49۔ اوہی ص41

50۔ یاداں،ص158

51۔ اوہی ص78

52۔ اوہی ص13

53۔ اوہی ص63

54۔ اوہی ص64

55۔ اوہی ص40

56۔ محمد اقبال نجمی،غزل مشمولہ باراں برج پنجاب دے،لاہور،ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 2002 ص140

57۔ اوہی ص139

58۔ منشی عبداللطیف گجراتی،غزل مشمولہ اوہی،ص161

59۔ نذیر چوہدری،غزل،مشمولہ باراں برج پنجاب دے،لاہور،ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 2002 ص212

60۔ سرگی داتارا،ص30

61۔ اوہی ص111

62۔ عارف عبدالمتین، پرکھ پڑچول،لاہور،ٹیکنیکل پبلشرز 2000 ص267

63۔ شکردوپہر،ص26

64۔ اوہی ص40

65۔ اوہی ص78

66۔ اوہی ص46

67۔ تتنے داروگ،ص130

68۔ ڈھونگھے پینڈے،ص54

69۔ تنویر بخاری،غزل مشمولہ، پنجابی غزل دے نورتن مرتب پروفیسر محمد امین طارق،لاہور،ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 1989 ص29

70۔ شکردوپہر،ص40

71۔ اوہی ص33

72۔ مورمچلدیاں سوچاں،ص45

73۔ منظور وزیرآبادی،توں وی چن اچھال کوئی،لاہور،ادبی پنجابی سانجھ،1975 ص60

74۔ اوہی ص105

75۔ یاداں،ص103

76۔ اوہی ص77

77۔ اوہی ص158

78۔ مورمجلد یاں سوچاں،ص42

79۔ اکرم شیخ، پتھراں وچ اکھ، لاہور، بلیکھا پبلشرز 2005 ص42

80۔ شارق نظامی، پورغزل دا،ص83

81۔ انوراداس، ساوی رت دے سفنے، لاہور، ادارہ پنجاب لکھاریاں 1991 ص59

82۔ کارل مارکس، فریڈرک، اینگلز، کمیونسٹ مینی فیسٹو، لاہور بک ہوم، 2017

83۔ جمال نقوی، ڈاکٹر، ترقی پسند تحریک کا اثر، لاہور، پیس پبلی کیشنز 2018 ص17

84۔ اصغر علی انجینئر، ترقی پسند ادب، نظریاتی بنیادیں، مضمون مشمولہ ترقی پسند ادب کے پچاس سال مرتبہ پروفیسر قمر رئیس، سید عاشور کاظمی، دہلی ایجوکیشنل پبلشنگ ہاؤس 1989 ص91

85۔ حنیف فوق، ڈاکٹر، اردو ادب میں ترقی پسند تحریک، مضمون مشمولہ، سرسید ین مرتبین رشید امجد، فاروق علی، راولپنڈی سرسید کالج جلد پنجم 1981 ص368

86۔ سید سبط حسن، اردو غزل کا مستقبل (سمپوزیم) مطبوعہ نقوش (غزل نمبر) لاہور، طبع ثانی فروری 1956

87۔ مولا بخش کشتہ، دیوان کشتہ، ایڈیٹر محمد افضل خاں، لاہور، لاہور بک شاپ س ن ص122

88۔ علامہ یعقوب انور، چن دی کھاری، گجرانوالہ، انور لاج س ن ص20

89 ۔ عارف عبدالمتین، اکلاپے دا مسافر، لاہور، ٹیکنکل پبلشرز 1987 ص117

90۔ افضل احسن رندھاوا، چھیواں دریا، فیصل آباد آرٹس کونسل 1997 ص171

91۔ غلام مصطفی بسمل تلیاں تے اکھاں ص32

92۔ بشیر عابد، ڈاکٹر، چیتر سولی ص176

93۔ امین راہی، کستوری، کڑیال کلاں، پنجابی کلچرل سنٹر ص33

94۔ اوہی ص47

95۔ فیروز اللغات اردو جامع، مرتبہ مولوی فیروز الدین، لاہور فیروز سنز، 2010 ص90

96۔ Oxford learner's Dictionary, Oxford University Press, Seventh edition P,537

97۔ Georgi Shakhnazrov, Man, Science and Society, Translated by Jim

Riorden, Mascow, Progress Publishers, 1965 P-78

98۔ علی محمد ملوک، ساہواں دردسمندر رہنیا، بوریوالا، لالا اکیڈمی 1994 ص 37

99۔ شکردوپہر، ص124

100۔ اوہی ص55

101۔ بلدا شہر، ص22

102۔ اوہی ص61

103۔ منظور وزیرآبادی، ویلے ہتھ نیاں، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1978 ص 23

104۔ اوہی ص69

105۔ حنیف صوفی، غزل مشمولہ، پہچان پنجابی غزلاں مرتب اکرم باجوہ لاہور، خزینہ علم وادب 2000 ص 82

106۔ امین خیال، سولاں سرسرداری، گجرانوالہ، پنجابی ادبی مرکز 1993 ص 118

107۔ شکردوپہر، ص62

108۔ اوہی ص81

109۔ ویلے ہتھ نیاں، ص33

110۔ بلدا شہر، ص127

111۔ شکردوپہر، ص92

112۔ اوہی ص93

113۔ اوہی ص70

114۔ اوہی ص93

115۔ تنے داروگ، ص57

116۔ اوہی ص61

117۔ ویلے ہتھ نیاں، ص105

118۔ اکرام مجید، نویاں زمیناں، فیصل آباد مسلم پنجابی مجلس 1990 ص 59

119۔ یاداں، ص140

120۔ اوہی ص17

121۔ غلام مصطفیٰ بسمل، غزل مشمولہ، پنجابی غزل دے نورتن مرتب پروفیسر محمد امین طارق، لاہور، ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 1989 ص 162

122۔ اوہی ص162

123۔اوہی ص163

124۔ساقی گجراتی، مشمولہ ایضاً ص 116

125۔اوہی ص116

126۔اوہی ص133

127۔بلداشہر،ص45

128۔توں وی چن اچھال کوئی،ص110

129۔تتنے داروگ،ص103

130۔http://WWW.ILO.org 7.6.18 12:15pm

131۔http://WWW.Merriam-webster.com 7.6.18 12:25pm

132۔یونس احقر، ڈاکٹر، سوچ داسفر، لاہور، اقدس پبلی کیشنز1979 ص 31

133۔بلداشہر،ص48

134۔اوہی ص93

135۔یونس احقر، ڈاکٹر، سوچ داسفر، لاہور، اقدس پبلی کیشنز1979 ص125

136۔اوہی ص65

137۔ساقی گجراتی، غزل مشمولہ، پنجابی غزل دے نورتن مرتب پروفیسر محمد امین طارق، لاہور، ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت1989 ص116

138۔تتنے داروگ،ص84

139۔اوہی ص25

140۔اوہی ص68

141۔حنیف صوفی، غزل مشمولہ، پہچان پنجابی غزل مرتب اکرم باجوہ لاہور، خزینہ علم وادب2000 ص82

142۔خورشید احمد زاہد، غزل مشمولہ ایضاً ص 88

143۔عباس سوز غزل مشمولہ ایضاً ص 107

144۔پیر فضل حسین فضل گجراتی، غزل مشمولہ، 10 جدید پنجابی غزل گو مرتب واصف لطیف لاہور مقصود پبلشرز 2017 ص70

145۔یاداں،ص71

146۔Roger Williams, Modern Europe, New York, St, Mostin Press 1964 P217

147۔Ruskin, Crown of wild olive, Lahore, new Kitab Mahal, P17

148۔شکر دوپہر،ص56

149۔اوہی ص37

150۔اوہی ص95

151۔اوہی ص95

152۔تتنے داروگ،ص77

153۔اوہی ص66

154۔اوہی ص68

155۔اوہی ص75

156۔اوہی ص90

157۔ویلے ہتھ نیاں،ص24

158۔اوہی ص82

159۔توں وی چن اچھال کوئی،ص52

160۔اوہی ص93

161۔صوفی تبسم،نظراں گلاں کردیاں، لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ1988 ص78

162۔شہزاد احمد، فصیل (دیباچہ) مشمولہ بلداشہراز رؤف شیخ، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1971 ص13

163۔اکرام مجید، نویاں زمیناں، فیصل آباد مسلم پنجابی مجلس1990 ص122

164۔اوہی ص152

165۔اوہی ص152

166۔اوہی ص167

167۔اوہی ص209

168۔شکر دوپہر،ص103

169۔اوہی ص101

170۔اوہی ص107

171۔اوہی ص106

172۔اوہی ص99

173۔اوہی ص91

174۔اوہی ص108

175۔تتنے داروگ،ص72

176۔عصمت اللہ زاہد،ڈاکٹر،ادب پریت لاہورا ے ون پبلشرز س ن ص95

177۔ممتاز الحق،ڈاکٹر،جدید غزل کا فنی سیاسی وسماجی مطالعہ،دہلی،ایجوکیشنل پبلشنگ ہاؤس1998 ص24

178۔سرگی دا تارا،ص35

179۔اوہی ص69

180۔اوہی ص111

181۔یاداں،ص84

182۔اوہی ص84

183۔اوہی ص86

184۔اوہی ص147

185۔بلدا شہر،ص20

186۔اوہی ص32

187۔اوہی ص48

188۔اوہی ص60

189۔شکر دوپہر،ص91

190۔اوہی ص121

191۔عارف عبدالمتین،پرکھ پڑچول،لاہور،ٹیکنیکل پبلشرز1979 ص189

192۔حکیم ناصر،حکیم ناصر دیاں غزلاں،لاہور،س ن ص66

193۔یاداں،ص86

194۔اوہی ص117

195۔ویلے ہتھ نیاں،ص33

196۔اوہی ص80

197۔ناہید قاسمی،ڈاکٹر،جدید اردو شاعری میں فطرت نگاری،کراچی،انجمن ترقی اردو پاکستان2002 ص536۔

198۔منظور وزیرآبادی،ویلے ہتھ نیاں،لاہور،ادارہ پنجاب رنگ1978 ص84

199۔لاالمحسن رفیع جواز،غزل مشمولہ،پہچان پنجابی غزلاں مرتب اکرم باجوہ لاہور،خزینہ علم وادب2000 ص158

200۔ساقی گجراتی،غزل مشمولہ،پنجابی غزل دے نورتن مرتب پروفیسر محمد امین طارق،لاہور،ادارہ پنجابی زبان ادب تے

ثقافت 1989 ص 125

201۔ منظور وزیرآبادی، دکھ دا صدقہ جاری اے، لاہور، ادارہ فضل حق پرنٹرز 1992 ص 99

202۔ منظور وزیرآبادی، ویلے ہتھ نیاں، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1978 ص 128

203۔ مور مچلد یاں سوچاں، ص 91

204۔ تتنے داروگ، ص 57

205۔ اوہی ص 128

206۔ اوہی ص 126

207۔ انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب داارتقا، لاہور، الفیصل ناشران اور تاجران کتب 2015 ص 345، 346

208۔ عارف عبدالمتین، غزل مشمولہ، غزل تے پنجابی غزل از عبدالحمید سرشار، لاہور، بزم فقیر 2000 ص 210

209۔ اوہی ص 210

210۔ اوہی ص 210

211۔ انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب داارتقا، لاہور، الفیصل ناشران اور تاجران کتب 2015 ص 379

212۔ منیر نیازی، کل کلام، لاہور، ماورا پبلی کیشنز 1993 ص 178

213۔ وحید قریشی، ڈاکٹر، مشمولہ سرگی دا تارا، لاہور آئینہ ادب 1978 ص فلیپ

214۔ سرگی دا تارا، ص 107

215۔ ساقی گجراتی، کن من کن من سوچاں، لاہور، نعمان پبلشرز 1993 ص 4

216۔ رؤف شیخ، چپ دا زہر، ادارہ پنجاب رنگ 1983 ص 31

217۔ اوہی ص 45

218۔ عادل صدیقی، ڈاکٹر، بند اکھیاں وچ منظر، لاہور، پنجابی فاؤنڈیشن دوجی وار 2006 ص 23، 24

219۔ یاداں، ص 41

220۔ اوہی ص 35

221۔ اختر کاشمیری، بولدا پتھر، لاہور پنجابی ادبی پرہیا، س ن ص 46

222۔ یاداں، ص 73

223۔ ساقی گجراتی، غزل مشمولہ، پنجابی غزل دے نورتن مرتب پروفیسر محمد امین طارق، لاہور، ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 1989 ص 117

224۔ یونس احقر، ڈاکٹر، وکھاڈاری لگے، لاہور، پنجابی فاؤنڈیشن 2009 ص 36

225۔ اوہی ص 38

226۔ویلے ہتھ نیاں،ص87

227۔اوہی ص109

228۔اوہی ص112

229۔اوہی ص112

230۔منظور وزیرآبادی، دکھ دا صدقہ جاری اے، لاہور، ادارہ فضل حق پرنٹرز 1992 ص29

231۔اوہی ص27

232۔اوہی ص11

233۔بلدا شہر،ص38

234۔اکرام مجید،نویاں زیناں،فیصل آباد مسلم پنجابی مجلس 1990 ص108

235۔رؤف شیخ، بلدا شہر، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1971 ص48

236۔اوہی ص35

237۔سرگی دا تارا،ص63

238۔تتنے داروگ،ص127

239۔اوہی ص38،

240۔اوہی ص20

241۔توں وی چن اچھال کوئی،ص45

242۔اوہی ص86

243۔شکر دوپہر،ص32

244۔اکرام مجید،نویاں زیناں،فیصل آباد مسلم پنجابی مجلس 1990 ص78

245۔رؤف شیخ،شکر دوپہر، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1992 ص128

246۔اوہی ص109

247۔سرگی دا تارا،ص69

248۔اکرام مجید،نویاں زیناں،فیصل آباد مسلم پنجابی مجلس 1990 ص89

249۔تتنے داروگ،ص57

250۔اکرام مجید،نویاں زیناں،فیصل آباد مسلم پنجابی مجلس 1990 ص120

251۔اوہی ص154

252۔اوہی ص161

253۔شوکت علی قمر،فجریں شاماں پیّاں،لاہور،ادارہ پنجابی زبان،ادب تے ثقافت 2000 ص140

254۔مور مچلدیاں سوچاں،ص41

255۔یونس احقر،ڈاکٹر،سوچ دا سفر،لاہور،اقدس پبلی کیشنز 1979 ص51

256۔یاداں،ص83

257۔منظور وزیرآبادی،دکھ دا صدقہ جاری اے،لاہور،ادارہ فضل حق پرنٹرز 1992 ص157

258۔سرگی دا تارا،ص46

259۔اوہی ص126

260۔عادل صدیقی،غزل مشمولہ، پنجابی غزل دے نورتن مرتب پروفیسر محمد امین طارق،لاہور،ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 1999 ص184

261۔شکر دوپہر،ص144

262۔اوہی ص115

263۔اوہی ص112

264۔اکرام مجید،نویاں زمیناں،فیصل آباد مسلم پنجابی مجلس 1990 ص183

265۔اوہی ص145

266۔ساقی گجراتی،غزل مشمولہ، پنجابی غزل دے نورتن مرتب پروفیسر محمد امین طارق،لاہور،ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 1999 ص125

267۔اوہی ص136

268۔یاداں،ص133

269۔اوہی ص72

270۔اوہی،ص200

271۔منیر نیازی،کل کلام،لاہور،ماورا پبلی کیشنز 1993 ص196

272۔تتنے دا روگ،ص88

273۔ یاداں،ص85

274۔شکر دوپہر،ص123

275۔اوہی ص123

276۔اوہی ص124

277۔مور مچلدیاں سوچاں،ص90

278۔اوہی ص105،106

279۔سوچ دا سفر،ص72

280۔اوہی ص123

281۔اوہی ص11

282۔تتنے داروگ،ص121

283۔اوہی ص59

284۔اوہی ص62

285۔اوہی ص125

286۔تتنے داروگ،ص140

287۔ساقی گجراتی،غزل مشمولہ، پہچان پنجابی غزلاں مرتب اکرم باجوہ لاہور،خزینہ علم وادب 2000 ص115

288۔رمضان شاکر،غزل مشمولہ، پہچان پنجابی غزلاں مرتب اکرم باجوہ لاہور،خزینہ علم وادب 2000 ص94

289۔صفدر محمود، ڈاکٹر، پاکستان کیوں ٹوٹا، لاہور، جہانگیر بکس،س ن ص14

290۔یاداں،ص17

291۔ماجد صدیقی، وتھاں ناپدے ہتھ،راولپنڈی،اپنا ادارہ 1965 ص65

292۔اوہی ص69

293۔منیر نیازی،کل کلام،لاہور، ماورا پبلی کیشنز 1993 ص204

294۔روحی کنجاہی،غزل مشمولہ، پہچان پنجابی غزلاں مرتب اکرم باجوہ لاہور،خزینہ علم وادب 2000 ص95

295۔بلداشہر،ص26

296۔تتنے داروگ،ص121

297۔اوہی ص80

298۔اوہی ص94

299۔ویلے ہتھ نیاں،ص43

300۔اوہی ص49

301۔سوچ دا سفر،ص67

302۔عبادنبیل شاد، ڈاکٹر، خلیل آتش، حیاتی دے فن مشمولہ باراں برج پنجاب دے، لاہور، ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 2002 ص301

303۔اوہی ص302

304۔اوہی ص305

305۔تجمل کلیم، ہان دی سولی، اسلام آباد، پہلا پیر پبلی کیشنز 2012 ص 7

306۔سوچ دا سفر، ص93

307۔ویلے ہتھ نیاں، ص117

308۔اوہی ص117

309۔اکرم شیخ، پتھراں وچ اکھ، لاہور، بلیکھا پبلشرز 2005 ص144

310۔محبوب سرمد، مشمولہ پرکھ مہاراز غلام مصطفیٰ بسمل، لاہور، ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 2000 ص342

311۔ساقی گجراتی، غزل مشمولہ، پنجابی غزل دے نو رتن مرتب پروفیسر محمد امین طارق، لاہور، ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 1989 ص119

312۔اوہی ص117

313۔اوہی ص117

314۔اوہی ص126

315۔یونس احقر، ڈاکٹر، سوچ دا سفر، لاہور، اقدس پبلی کیشنز 1979 ص128

316۔یاداں، ص67

317۔اکرام مجید، نویاں زمیناں، فیصل آباد مسلم پنجابی مجلس 1990 ص149

318۔سوچ دا سفر، ص58

319۔اوہی ص105

320۔اوہی ص143

321۔یونس احقر، ڈاکٹر، وکھاڈاری لگے، لاہور، پنجابی فاؤنڈیشن 2009 ص35

322۔نوید شہزاد، ڈاکٹر، دیباچہ مشمولہ ایضاً ص 23

323۔مسعود عالم پروفیسر، نظریہ پاکستان، راولپنڈی، فضل دین پریس، 1987 ص88

324۔محمد علی چراغ، تاریخ پاکستان، لاہور، سنگ میل پبلی کیشنز، 2000 ص48

325۔صفدر محمود، ڈاکٹر، پاکستان کیوں ٹوٹا، لاہور، جہانگیر بکس، س ن ص22

326۔یاداں، ص112

327۔اوہی ص23

328۔اوہی ص81

329۔اوہی ص19

330۔اوہی ص126

331۔چپ دا زہر،ص18

332۔اسلم رانا، ڈاکٹر، پتھر نگر دا شاعر (مضمون) مشمولہ پنجابی غزل دے نو رتن مرتب پروفیسر محمد امین طارق، لاہور، ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 1999 ص 44

333۔بلد اشہر،ص75

334۔شکر دوپہر،ص36

335۔اکرام مجید، تتنے داروگ، فیصل آباد الرفیق افضالی پرنٹنگ پریس 1984 ص 121

336۔اوہی ص141

337۔اوہی ص141

338۔اوہی ص133

339۔منظور وزیرآبادی، دکھ دا صدقہ جاری اے، لاہور، ادارہ فضل حق پرنٹرز 1992 ص 55

340۔خلیل آتش، بھانبڑ، قصور، خادم پبلی کیشنز 1995 ص 47

341۔عباد نبیل شاد، ڈاکٹر، خلیل آتش، حیاتی دے فن مشمولہ باراں برج پنجاب دے، لاہور، ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 2002 ص 301

342۔مسیح الزماں: حرف غزل الہ آباد 3، خیابان 1974 ص 7

343۔فراق گھورکھپوری، اردو کا رنگ تغزل (مضمون) مشمولہ خودنوشت وتنقید خودنوشت مرتبہ ڈاکٹر فرمان فتح پوری، لاہور، الوقار پبلی کیشنز 1998 ص 228

344۔محمد رؤف، اردو غزل میں عائلی رشتے (مضمون) مشمولہ تخلیقی ادب، نیشنل یونیورسٹی آف ماڈرن لینگوائجز شمارہ 70، جون 2010 ص 434

345۔بلد اشہر،ص128

346۔مولا بخش کشتہ، دیوان کشتہ، ایڈیٹر محمد افضل، لاہور، اشرف پریس 1964 ص 35

347۔شکر دوپہر،ص55

348۔بلد اشہر،ص62

349۔اوہی ص115

350۔رؤف شیخ، شکر دوپہر، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1992 ص 33

351۔اکرم شیخ، پتھراں وچ اکھ، لاہور، بلیکھا پبلشرز 2005 ص 10

352۔اوہی ص143

353۔حنیف صوفی،غزل مشمولہ، پچھان پنجابی غزلاں مرتب اکرم باجوہ لاہور،خزینہ علم وادب 2000 ص82

354۔شفیق آصف،غزل مشمولہ ایضاً ص 113

355۔ اکرام مجید، تتنے داروگ،فیصل آباد الرفیق افضالی پرنٹنگ پریس 1984 ص29

356۔اوہی ص90

357۔اوہی ص71

358۔اوہی ص100

359۔اوہی ص104

360۔زاہد ہما،غزل مشمولہ، پچھان پنجابی غزلاں مرتب اکرم باجوہ لاہور،خزینہ علم وادب 2000 ص99

361۔ تتنے داروگ،ص137

362۔اوہی ص86

363۔شکر دوپہر،ص88

364۔تجمل کلیم، ہان دی سولی، اسلام آباد، پہلا پیر پبلی کیشنز 2012 ص15

365۔یونس احقر، ڈاکٹر،سوچ داسفر،لاہور،اقدس پبلی کیشنز 1979 ص117

366۔امین خیال،سولاں سرسرداری، گجرانوالہ، پنجابی ادبی مرکز 1993 ص144

367۔ارشد چہال،غزل مشمولہ، پچھان پنجابی غزلاں مرتب اکرم باجوہ لاہور،خزینہ علم وادب 2000 ص35

368۔تجمل کلیم، ہان دی سولی، اسلام آباد، پہلا پیر پبلی کیشنز 2012 ص37

369۔اوہی ص40

370۔کوثر صدیقی، اڈ یک دے پر چھانویں،فیصل آباد،مسلم پنجابی مجلس 1986 ص25

371۔کوثر صدیقی، غزل مشمولہ پاکستانی پنجابی شاعری از شریف کنجاہی لاہور، محکمہ اطلاعات ، ثقافت وامور نوجواناں 1999 ص 506

372۔انور ملک، جیون چکی، اوکاڑہ ادب خیمہ 1999 ص16

373۔منظور احمر،غزل مشمولہ، پچھان پنجابی غزلاں مرتب اکرم باجوہ لاہور،خزینہ علم وادب 2000 ص167

374۔ تتنے داروگ،ص47

375۔اکرام مجید،نویاں زمیناں،فیصل آباد مسلم پنجابی مجلس 1990 ص148

376۔ عارف عبدالمتین ،غزل مشمولہ جیوندگی جاگدی پنجابی غزل ،مرتب ہمایوں پرویز شاہد، لاہور، گلشن ادب پبلی کیشنز 2014 ص 241

377۔ ارشد شہباز،غزل مشمولہ ایضاً ص 35

378۔سہیل احمد خاں،ڈاکٹر،مشمولہ ایضاًص 353

379۔ناہید شاہد،ڈاکٹر،غزل مشمولہ ایضاًص 355

380۔اوہی ص356

381۔اکرام مجید،نویاں زیناں،فیصل آباد مسلم پنجابی مجلس1990 ص58

382۔یاداں،ص75

383۔http://en.m. Wikipedia,org 15-12-18 10AM

384۔اوہی

385۔شکر دوپہر،ص125

386۔اوہی ص126

387۔توں وی چن اچھال کوئی،ص106

388۔اکرام مجید،نویاں زیناں،فیصل آباد مسلم پنجابی مجلس1990 ص141

389۔اوہی ص71

390۔اکرام مجید، تتنے داروگ،فیصل آباد الرفیق افضالی پرنٹنگ پریس1984 ص84

391۔بلدا شہر،ص69

392۔اوہی ص69

393۔تتنے داروگ،ص80

394۔اوہی ص81

395۔اوہی ص88

396۔اکرام مجید،نویاں زیناں،فیصل آباد مسلم پنجابی مجلس1990 ص151

397۔اوہی ص150

398۔اوہی ص150

399۔اسلم رانا،ڈاکٹر،نویاں زیناں دا مہربان آسمان،مضمون مشمولہ نویاں زیناں از اکرام مجید،فیصل آباد مسلم پنجابی مجلس1990 ص39

400۔اکرام مجید،نویاں زیناں،فیصل آباد مسلم پنجابی مجلس1990 ص150

401۔ W.H. Auden say this city has ten million souls poem compiled & Edited by Kaneez Aslam & Shuaib Bin Hassan Lahore The Carvan book House P-58

402۔اوہی ص58

403۔اکرام مجید،نویاں زیناں،فیصل آباد مسلم پنجابی مجلس 1990 ص165

404۔اوہی ص168

405۔اوہی ص178

406۔ثنا مدثر بٹ،نفسیات دے شاعری تے اثرات تے پنجابی نظم مشمولہ کھوج،شعبہ پنجابی،لاہور،اورینٹل کالج مسلسل شمارہ 74،جنوری تا جون 2015 ص92

407۔میاں محمد بخش،سیف الملوک،لاہور،خزینہ علم وادب 1999 ص30

408۔اوہی ص32

409۔http:// Dictionary. Camberidge. org 27-7-18 2:00pm

410۔http:// medicinenet.com 27-7-18 2:15pm

411۔WWW. Personal. Psu, edu 27-7-18 2:25pm

412۔انور مسعود، پیر فضل کا رنگ،غزل مضمون مشمولہ مہر و ماہ یادگار فضل 1974 ص22

413۔قومی انگریزی اردو لغت،اسلام آباد،مقتدرہ قومی زبان 2002 ص1560

414۔تابش،ذوالفقار احمد،اعجاز الغات،لاہور،سنگ میل پبلی کیشنز ص531

415۔Newton's third law of motion grc.nasa.Gov 8-8-17 12:15pm

416۔ابوالاعجاز حفیظ صدیقی،تفہیم وتحسین شعر،لاہور سنگت پبلشرز 2016 ص361،362

417۔اسلم رانا،ڈاکٹر،سرمد سوچاں،لاہور،عزیز پبلشرز 1989 ص35

418۔ڈھونگھے پینڈے،ص38

419۔نبیلہ عمر،ڈاکٹر،حسن جمال غزل دمضمون مشمولہ باراں برج پنجاب دے،مرتب از غلام مصطفیٰ بسمل،لاہور، پلاک 2002 ص63

420۔ڈھونگھے پینڈے،ص19

421۔یاداں،ص36

422۔علامہ یعقوب انور، گجرانوالہ انور لاج،چن دی کھاری،س ن ص58

423۔بلدا شہر،ص20

424۔عمومی نفسیات،مشمولہ کھوج،شعبہ پنجابی،لاہور،اورینٹل کالج جلد 37 شمار 74 جنوری تا جون 2015 ص94

425۔اوہی ص94

426۔تتے داروگ،ص59

427۔چپ دا زہر،ص60

428۔توں وی چن اچھال کوئی،ص38

429۔اوہی ص36

430۔خلیل آتش، بھانبڑ،قصور، خادم پبلی کیشنز1995 ص52

http:// Dictionary. Camberidge. org 27-7-18 2:00pm ۔431

http:// WWW. Ldoceonlinge.com 27-7-18 2:25pm۔432

Oxford learner's Dictionary, Oxford University Press, Seventh edition P,۔433

434۔رشید انور، ڈاکٹر، یاداں، لاہور، آفتاب پبلی کیشنز1974 ص25

435۔اوہی ص87

436۔اوہی ص86

437۔بلداشہر،ص81

438۔اوہی ص58

439۔اوہی ص118

440۔توں وی چن اچھال کوئی،ص77

441۔اوہی ص50

442۔اوہی ص158

443۔سوچ دا سفر،ص73

444۔اوہی ص74

445۔اوہی ص94

446۔اکرام مجید،نویاں زمیناں،فیصل آباد مسلم پنجابی مجلس1990 ص86

447۔اوہی ص53

448۔اوہی ص57

449۔ تتنے داروگ،ص159

450۔شکر دوپہر،ص50

451۔اکرام مجید، تتنے داروگ،فیصل آباد الرفیق افضالی پرنٹنگ پریس1984 ص60

452۔امین خیال،سولاں سر سرداری، گجرانوالہ، پنجابی ادبی مرکز1993 ص155

453۔ تتنے داروگ،ص143

454۔ یاداں،ص130

455۔اوہی ص128

456۔اکرام مجید،نویاں زیناں،فیصل آباد مسلم پنجابی مجلس 1990 ص 92

457۔سرگی دا تارا،ص 63

458۔شکر دوپہر،ص 36

459۔بلدا شہر،ص 19

460۔اوہی ص 42

461۔اکرام مجید، تنے دا روگ،فیصل آباد الرفیق افضالی پرنٹنگ پریس 1984 ص 103

462۔اکرام مجید،نویاں زیناں،فیصل آباد مسلم پنجابی مجلس 1990 ص 157

463۔اوہی ص 187

464۔اوہی ص 86

465۔منظور وزیر آبادی،دکھ دا صدقہ جاری اے،لاہور،ادارہ فضل حق پرنٹرز 1992 ص 19

466۔اوہی ص 33

467۔اوہی ص 75

468۔اوہی ص 89

469۔اوہی ص 116

470۔سوچ دا سفر،ص 27،28

471۔ساقی گجراتی،غزل مشمولہ، پنجابی غزل دے نو رتن مرتب پروفیسر محمد امین طارق،لاہور،ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 1989 ص 133

472۔اوہی ص 134

473۔بلدا شہر،ص 128

474۔اوہی ص 72

475۔اوہی ص 75

476۔غلام مصطفیٰ بسمل ،غزل مشمولہ ، پنجابی غزل دے نو رتن مرتب پروفیسر محمد امین طارق ،لاہور، ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 1989 ص 154

477۔توں وی چن اچھال کوئی،ص 109

478۔اوہی ص 50

479۔اوہی ص 51

480۔ غلام مصطفیٰ بسمل ،غزل مشمولہ ، پنجابی غزل دے نو رتن مرتب پروفیسر محمد امین طارق ،لاہور، ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 1989 ص 171

پنجواں باب:

جدید پنجابی غزل دا فنی مطالعہ (1960 تا 2000)

تعارف:

غزل دا مڈھ عربی قصیدے توں بجھا، ہولی ہولی ویلے دا پندھ طے کردی غزل نے اپنا وکھرا تشخص بنالیا فارسی شاعراں نے ایس نوں ٹیسی تیکر اپڑا دتا۔ ابتدائی غزل وچ حسن وعشق دیاں وارداتاں تے ہجر ووصال دے قصے ایہد ادامن وسیع کردے رہے ایس توں بعد غزل اگانہہ ٹری تے تصوف تے ایہدے متعلقہ موضوع وی غزل وچ شامل ہوگئے۔ مسلمان حکمراناں دے برصغیر وچ داخلے توں بعد عربی، فارسی لفظ وی ایتھوں دیاں زباناں وچ شامل ہوئے تے صنفاں وی۔ غزل نے جدوں برصغیر دی سرزمین نوں اپنی آماجگاہ بنایا تے ہندوستانی تشبیہاں، استعارے تے تلمیحاں وی اپنے اندر سمولئیاں۔ ہن عربی تے فیر ایرانی رنگ دے نال نال ہندوستانی ادب دا رنگ وی غزل اتے چڑھ گیا۔ ایتھوں دے مقامی استعارے غزل وچ نگینے دی طرح جڑ گئے۔

شروع وچ خیال کیتا جاندا رہیا کہ غزل دا مزاج پنجابی زبان نال میل نہیں کھاندا پر اخیر پنجابی شاعراں ایہہ تصور غلط ثابت کر وکھایا۔ پنجابی غزل ہن اردو تے فارسی غزل نال موڈھے نال موڈھا جوڑ کے کھلوتی نظر آوندی اے تے پنجابی غزل فکری تے فنی پکھوں دن بدن امیر ہوندی جا رہی اے۔

پاکستانی دور دی پنجابی غزل دے مڈھلے شاعر مولا بخش کشتہ، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، استاد جوہر، فیروز دین شرف، جوشوا فضل الدین تے پیر فضل گجراتی تے اوس دور دے دوجے شعرا نے بھانویں غزل نوں روایت نال جوڑے رکھیا پر اوہناں زبان و بیان تے موضوعات نوں ایہو جیہا آہنگ عطا کیتا جہنے نویں غزل واسطے بنیاداں فراہم کیتیاں۔ پیر فضل گجراتی ہوراں دا ناں ایس ضمن وچ خاص طور تے قابل ذکر اے کہ اوہناں ایہو جئے تلازمے تے ترکیباں ورتیاں جہناں نے کلاسیکی رنگ نوں مٹن نہیں دتا۔ اوہناں نے فارسی تے اردو غزل دے تکنیکی رنگ نوں ایڈے سوہنے ڈھنگ نال پنجابی غزل وچ ورتیا کہ پنجابی غزل اردو غزل دے مقابلے وچ آن کھلوتی۔

اوہناں توں بعد غزل وچ ہجر ووصال تے حسن وعشق دیاں داستاناں دا ذکر تے بہت گھٹ گیا تے غزل سیاسی، سماجی تے معاشی موضوعاں نال ہمکنار ہوئی۔ ایس دور وچ نویں احساس نوں غزل وچ پیش کرن لئی نویں الفاظ ومحاورے، نویاں ترکیباں تے تلازمے، نویاں تشبیہاں تے استعارے ورتوں وچ لیا کے وقت دی ضرورت نوں پورا کیتا گیا۔ ایہدا ایہہ مطلب ہرگز نہیں کہ جدید پنجابی غزل گو شاعراں کول علم بیان و بدیع تے علم قافیہ دی مہارت موجود نہیں سی سگوں اوہناں ایہناں تکنیکاں تے مشاہدیاں دی رلت نال غزل دی تاثیر وچ اضافہ کیتا۔

جدید پنجابی غزل دا فکری تے موضوعاتی کھلا راسیں پچھلے باب وچ زیر بحث لے آ ؤندا اے۔ ایس باب وچ جدید پنجابی غزل دے فنی محاسن بیان کیتے جاون گے۔ ایس ضمن وچ سب توں پہلے استفہامیہ انداز دا جائزہ لینے آں۔

استفہامیہ انداز:

استفہام دے کئی طریقے ہوندے نیں جو نویں نویں معنی دیندے نیں۔ مثلاً استفہام انکاری، استفہام ایجابی تے استخباری۔ استفہام انکاری وا ایجابی توں تردید، تائید تے تاکید ظاہر ہوندی اے تے کئی وار ایہہ استفہامیہ انداز حیرانی واسطے ورتیا جاندا اے تے کئی وار ایہدے توں جامعیت پیدا ہوندی اے تے انج ای کئی جگہ تے شاعر اپنے کلام وچ اختصار پیدا کرنے واسطے وی ایس اندازنوں ورتدے نیں۔ استفہامیہ انداز نال کلام وچ جاذبیت تے دلکشی وی پیدا ہو جاندی اے تے فصاحت و بلاغت وی۔

پنجابی غزل وچ وی ایہہ انداز جا بجا نظر آ ؤندا اے۔ جدید پنجابی غزل دے بانی پیر فضل گجراتی ہوراں اپنی غزل وچ ایس اندازنوں خوب ورتیا اے۔ مثلاً اوہناں دی اک مشہور غزل جہدی ردیف کیہ دساں اے اوہناں دے دکھاں دی داستان سناؤندی اے جیویں کہ:

رنگ کھلا میر ی وحشت دا ہو کٹھے کجھ ہمدرد گئے
اوہ رو رو پچھن حال میرا میں کھڑ کھڑ ہساں کی دساں
کوئی ویکھے میریاں زخماں نوں کوئی بھرنے دی تجویز کرے
کوئی جیہا سیانا دسے نہ میں کہنوں دساں کی دساں
کیوں فضل سودائی ہویائیں پلے دیاں لیراں لاہیاں نی
پھڑ لوکی پلہ پچھدے نیں میں پلہ کھساں کی دساں (1)

پیر فضل ہوراں دے کلام وچ سوالیہ انداز نے جدت پیدا کر دتی اے تے نال ہی شعر دی معنویت تے موزونیت وچ وی وادھا کیتا اے۔ کئی تھاواں تے اوہ محبوب دی بے رخی تے بے وفائی دا گلہ کر دیاں استفہامیہ اسلوب ورتدے نیں۔ آہندے نیں۔

رہ سکدی اے کنج اوہنوں بھلا میری وفا یاد
نہ موت جہنوں یاد نہ محشر نہ خدا یاد
لوک آہندے نیں بت اوہنوں خداجانے اوہ کیہ اے
میں ویکھ لواں اوہنوں تے آجائے خدا یاد
جاگ اٹھدی اے دل میرے دی ستی ہوئی دنیا

آجاندی اے جس وقت کوئی اوہدی ادا یاد (2)

پیر صاحب محبوب دے ہرجائی پن نوں غزل وچ سمون لئی استفہامیہ انداز ورتوں وچ لیاؤندے نیں، اک ہور تھاں آکھدے نیں۔

ایہ نہ پچھو کالیاں راتاں کٹیاں کویں چکوراں
چانیاں وچ ویکھو سریاں پھٹیاں کویں چکوراں (3)

برہا دے سمیاں دا ذکر کرتے برہا دیاں کلفتاں چکور دے تجربے نوں بنیاد بنا کے بیان کردے نیں تے ایس واسطے استفہامیہ انداز کولوں لوبھ چکدے نیں اک ہور غزل وچ محبوب دی بے گانگی دا ذکر ایسطرح کردے نیں کہ انتظار دی شدت سوالیہ انداز راہیں ڈلھ پیندی اے۔ آہندے نیں کہ:

حیا کد تک کدوں تک شرمساری
چھپا کد تک کدوں تک پردہ داری
کدوں تک اوپرا بن کے رہناں
کدوں تک بے رخی بیگانہ واری
کدوں تک واجبی کم التفائی
کدوں تک لازمی بے اعتباری (4)

پیر فضل گجراتی ہوراں دی غزل عشق وحسن دی ازلی کشمکش دی آئینہ دارا ے تے ایس کشمکش نوں قاری تیکر اپڑان واسطے اوہ تھاں تھاں تے استفہامیہ اسلوب ورتدے نیں جہدے پاروں قاری دی دلچسپی وچ وادھا تے کلام دی تاثیر وچ چاشنی پیدا ہوجاندی اے۔ ایس عشق وحسن دیاں گھمن گھیریاں وچوں راہ فرار مسدود پاندے نیں تے پکار اٹھدے نیں کہ:

کوئی نہ شکل رہائی دی نظر آئی، اسی چراں تک ٹکراں مار دے رہے
جیہاول کوئی لگا جے عمر ساری، قیدی زلف تیری پیچدار دے رہے(5)

عشق دے زنداں وچوں نکلن دی کوئی صورت پیر صاحب نوں نہیں دسدی تے ایس دے اظہار واسطے استفہامیہ انداز نے واہوا چھب وکھلائی اے۔ پیر فضل گجراتی ہوراں نے اپنے کلام وچ تھاں تھاں تے ایس انداز نوں اپنا کے اپنے جذبات واحساسات پڑھن والیاں نال سانجھے کیتے نیں۔

پیر فضل گجراتی ہوراں توں اڈ دوجے غزل گو شاعراں وی استفہامیہ انداز کولوں ڈھیر لوبھ چکیا اے تے ایہدی بدولت اپنے کلام دی رعنائی وچ اضافہ کیتا اے۔ پنجابی غزل نوں اپنی دھرتی نال ہم آہنگ کرن والے عبدالغنی وفا دے سپتر علامہ یعقوب انور ہوراں وی ایس انداز نوں اپنیاں غزلاں وچ ورتیا اے مثلاً اک تھاں آکھدے نیں کہ:

مہینوال تے سوہنی جتھے لٹے گئے انور

اوہناں پتناں تے میں وی کتے لٹیا ای نہ جاواں (6)

گجرات دی دھرتی تے جنم لین والی عشقیہ داستان سوہنی مہینوال دی تلمیح علامہ یعقوب انور ہوراں نے اپنے کلام وچ، بہت تھاواں تے ورتی اے۔اوہناں ایس داستاں ول اشارہ کئی رنگاں وچ کیتا اے۔اپرلے شعر دے اسیں دو معنی کڈھ سکنے آں۔اک تے عشق وچ لٹن دا تے دوجا سوہنی دی دھرتی اتے لٹن دا۔ تے علامہ یعقوب انور ہوراں اپنے لٹے جان دا خدشہ استفہامیہ انداز راہیں بیان کیتا اے۔اوہناں دے استفہامیہ اسلوب دی ورتوں دیاں کجھ ونگیاں ملاحظہ کرو۔

کسے سوہنے نگر دی سوہنی نے انو ر ایہہ سینہڑا گھلیا اے
جتھوں غزلاں پڑھ کے لنگھ آیوں اج تیک اوہ گلیاں لکیاں نیں(7)

انور منزل سی یا سی واٹ کوئی
دسے کون نکھیڑ کے بات میاں (8)

میریاں ہمتاں دے جگراتے راتاں دیاں مشکلاں کڑلئیاں
کیہڑی کھیتی مینوں بھلی اے کیہڑا ترنگڑ میرا یار نہیں
میں نکے بجھے وہماں دے میں سیاں لائیاں سوچ دیاں
اج کیہڑ یاں اوہ ورھیالاں نیں میرا جیہناں نال پیار نہیں (9)

اس عقل دے بھنگڑ خانے توں ایہناں اکھیاں دے ٹھیکے توڑی
کیہہ دساں کس کس موہرے نوں اسیں کوڑا گھٹ کرلینے آں (10)

مڑاج درد کو اہرا کیوں اے ، ایہہ جے سوچن والی بات
کھیرو کھیرو تارا کیوں اے ایہہ جے سوچن والی بات (11)

جوساڈے شوق ودھائیاں نیں چوٹاں تے چساں کیہ دساں
کیوں حسن کسوٹی لائیاں نیں نظراں دیاں کساں کیہ دساں (12)

بار بار سوالیہ انداز تے سوال تے سوال علامہ یعقوب ہوراں دا خاص انداز اے۔ایہہ انداز اوہناں دی غزل وچ وی کئی تھاواں تے جھلکدا اے۔

''یاداں'' دے خالق ڈاکٹر رشید انور ہوراں حیاتی دے تجربیاں نوں ''یاداں'' داناں دے کے پڑھن والیاں تیکر اپڑایا اے۔ اوہناں دا ایہہ غزلاں دا دیوان ذاتی، قومی، تے کائناتی حیاتی دیاں وارداتاں دی تاریخ اے۔ بے ساختگی اوہناں دے کلام دی روح اے پر تصنع تے بناوٹ توں پاک کلام وچ اوہناں جمالیاتی تے فنی تقاضے کدھرے وی نظر انداز نہیں کیتے۔ اوہناں دی اک غزل دا مطلع تے مقطع ویکھو جہدے وچ استفہامیہ انداز اپنی بہار وکھار ہیا اے۔

فیر ایک واری اوس گلی وچ کاہنوں تھلی کہانی لوکو

جے پردہ سرکایا اوہنے لشک نہیں جھلی جانی لوکو

پیار دی بازی ہار کے انور خبرے کیہڑے کھوہ وچ لتھا

کیہڑی گلوں چکی پھردے تھرتھلی ہانی لوکو (13)

دوہرے قافیے دی حامل ایس غزل وچ ڈاکٹر رشید انور ہوراں استفہامیہ انداز ورتوں وچ لیا کے کلام دی تاثیر تے خیال دی دلکشی وچ وادھا کیتا اے۔ ڈاکٹر رشید ہوراں دے اک ہور شعر وچ استفہامیہ انداز ملاحظہ کرو۔

کیہ دساں کیہ پیار سوغاتاں پیار دے پنڈوں ملیاں مینوں

یا لوکاں نے کنڈے دتے یا جھولی پائیاں یاداں (14)

جدید دور دا المیہ ایہہ وے کہ ہر بندہ مادے تے مقابلے دی دوڑ وچ حیاتی دا اصل سہپن بھل چکیا اے۔ پیار، خلوص، محبت ماضی دا قصے بن چکے نیں تے لوکائی اپنیاں بے جا غرضاں دے حصول لئی دوجیاں نوں تکلیفاں تے پریشانیاں دان کر دیندے نیں۔ ڈاکٹر رشید انور ہوراں ایس گل نوں پر اثر بناؤن لئی تے کلام نوں جدت بخشن لئی استفہامیہ انداز ورتیا اے۔ اک ہور شعر وچ جدید دور دی خودغرضی بیان کرن لئی سوالیہ انداز اختیار کیتا اے۔

چھڈ شکایتاں شکوے کاہدے کون کسے دا دردی

مطلب باجھوں ایتھے انور کیہنے توڑ نبھائیاں (15)

خودغرضی تے مطلب پرستی نوں بیان کرن لئی استفہامیہ اسلوب دی ورتوں کر کے مفہوم نوں مزید فصاحت تے بلاغت بخشی اے۔

انوکھی دنیادی کھیڈ مولا انوکھے ویکھے نیں بھیت تیرے

کسے دی قسمت چ چن سورج کسے دے لیکھاں وچ ہنیرے

عجیب سمیاں دے ڈھنگ ویکھے عجیب دنیادے رنگ ویکھے

کسے دے بوہے بہار نچے کسے دے ویہڑے خزاں دے ڈیرے

خدایا دنیا دی ریت کیہ اے، ایہہ تیری دنیا پیت کیہ اے

غریب دکھیا دے کھوہ کے ہاسے موج لٹدے نیں کیوں لٹیرے (16)

استحصالی طبقہ مزدوراں تے غریباں دی محنت توں فائدہ چک کے عیش بھری حیاتی گزاردا اے تے غریب وچارے غربت دی چکی وچ پس پس کے زندگی دے دن پورے کردے نیں۔ ایس خیال تے احساس نوں استفہامی لفظاں راہیں بیان کر کے غزل نوں انفرادیت نال ہمکنار کردتا اے تے مطلب نوں وسعت بخش دتی اے۔

استحصال تے مادہ پرستی نے لوکائی وچ پاڑ پادتا اے۔ سائنسی ترقی نے ملکاں تے شہراں وچکار فاصلے گھٹا دتے نیں پر بندہ چار چوفیرے انسان ہوون دے باوجود اکلاپے دا شکار اے۔ ایس گل نوں رؤف جی نے استفہامیہ اسلوب راہیں انج بیان کیتا اے۔

اپنے گھر توں باہر کدی وی جھاتی پاندے ڈٹھے نہیں
رؤف ہواں جیہے بھولے بندے اکلاپے دے پھنڈے نیں (17)

اک ہور غزل وچ روح فرسا اکلاپے نوں ایسطرح الیکدے نیں۔

کدی وی دل دی سنگت چھڈ کے جیہڑا کدھرے جاندا نہیں
اک میرا اکلاپا اپنا باقی لوک پرائے نیں (18)

رؤف جی ہوراں اکلاپے نوں گلے لا کے حیاتی دے دن پورے کرن دا عندیہ ظاہر کیتا اے کہ ایہ اکلاپا ساتھ نبھاؤندا اے تے کدھرے نہیں جاندا اور گے اکھراں دا ورتارا کر کے خیال نوں پر اثر تے جاندار بنا دتا اے۔

میرے جسم توں اگے میرا کدھرے وی سجنا پا نہیں
میں کاغذاتے لیکی مورت میں پتھردا سایا واں (19)

جدید دور دی بے حسی تے بے مروتی نوں استفہامیہ اسلوب دی ورتوں کر کے رؤف شیخ ہوراں منفرد طریقے نال اجاگر کیتا اے۔

رؤف شیخ ہوریں جدید دور دی چال توں کئی وار بری طرح مایوس ہو جاندے نیں تے ایس مایوسی نوں ایسطرح شعر دا روپ دیندے نیں۔

ایہہ شیخ جی طفل تسلیاں نیں، ایہہ رؤف جی کوڑ دلاسے نیں
کس پکیا لاواڈ کیا اے کس ڈگدی کندھ سنبھالی اے (20)

نویں زمانے دے حالات توں ناامیدی دا اظہار کرن لئی رؤف شیخ ہوراں استفہامیہ اسلوب اپنایا اے کہ ہن کوئی مسیحا نہیں دسدا۔

جدید زمانے وچ منافقت دی لعنت وی جڑ پھڑ چکی اے تے سلیم کاشر ہوراں ایہدا اظہار اپنے کلام وچ بار ہا کیتا اے تاں ہی تے ڈاکٹر وحید قریشی ہوراں اوہناں نوں منافقت دا ویری سدیا۔ ایس منافقت نوں بیان کرن لئی سلیم کاشر ہوراں استفہامیہ اسلوب ورتیا اے۔

کدے کدے تے سپ کنج اتار دا اے

بندیا توں وی لاہ دے اپنا خول کدے (21)

منافقت توں اڈ ہمت تے ادم دا درس دین لئی وی سوالیہ انداز اختیار کر دیاں آہندے نیں کہ

جد تائیں میرے ہتھ سلامت مینوں تھوڑ نہ کوئی

کیوں چراغ طلسمی ڈھونڈاں یا جمشیدی چھنا (22)

سائنسی تے صنعتی ترقی دے ایس دور وچ بندے دا اپنی دھرتی نال تعلق کمزور ہوندا جا رہیا اے۔ رشتیاں تے قدراں دی پچھان بھلدی جا رہی اے۔ سلیم کاشر ہوراں ایس المیے نوں استفہامیہ انداز راہیں ایس طرح الیکیا اے۔

دھرتی چھڈ کے اسماناں تے پہنچن لگے لوکی

کیہڑے مونہوں ہن آکھن گے ماواں ٹھنڈیاں چھاواں (23)

قدراں دی ٹٹ بھجّ دے ایس عہد وچ رشتے اپنی اہمیت گنوا چکے نیں۔ بندے دا تعلق دھرتی تے دھرتی نال جڑے رشتیاں نال کمزور ہو گیا اے۔ ایس صورت حال نوں استفہامیہ انداز وچ شعر وچ سمویا گیا اے۔ قدراں دے زوال نال طبقاتی ونڈ تے امیر غریب وچکار فرق وی کئی گنا ودھ گیا اے۔ سلیم کاشر ہوراں ایس ونڈ نوں وی سوالیہ انداز راہیں شعر وچ سمویا اے۔ آہندے نیں:

اچے گھر دی سانجھ تے کاشر کاہدا مان تے کیہ بھروسہ

کچے گھر توں بنگلے توڑی ہندا اے عمراں دا پینڈا (24)

سوال تے سوال کر کے خیال دے تسلسل نوں اجاگر وی کیتا گیا اے تے تاثیر وی ودھائی گئی اے۔

ملوک جذبیاں دے شاعر علی محمد ملوک نے وی اپنی غزل وچ استفہامیہ اسلوب اختیار کیتا اے تے انفرادیت تے جدت دے نال کلاسیکی رنگ دا میل تے اوہدے نال سوالیہ انداز بڑی فن کاری نال اختیار کیتا اے۔ آہندے نیں۔

مری تصویر یارا کیہ کریں گا ؟

نہ اس دیناہنگارا کیہ کریں گا ؟

پرانہہ ڈب جان دے کشتی نوں بیبا

توں اس باجھوں کنارا کیہ کریں گا؟

رتا بھر چاننی دی خیر یادے

توں چنا! چن سارا کیہ کریں گا؟ (25)

ایس پوری غزل وچ علی محمد ملوک ہوراں سوالیہ انداز اختیار کیتا اے تے اپنے من دی ہواڑ ایس اسلوب وچ سمو کے قاری تیکر اپڑائی اے۔ ایس غزل دے مقطع وچ ملوک ہوراں خود کلامی راہیں اپنے نال ہی سوال کیتا اے آہندے

نیں:

ملوک اوہ سامنے جے آ گیا تے
کہویں گا کیہ اشارہ کیہ کریں گا؟(26)

علی محمد ملوک ہوراں جدید عہد دیاں سوغاتاں نوں وی اپنی غزل وچ سوالیہ انداز راہیں بیان کیتا اے۔ اجوکے سمے ہر بندہ مادہ پرست اے تے اپنیاں لوڑاں تھوڑاں دی خاطر دوجے دی پرواہ نہیں کردا۔ ایس نفسا نفسی نوں ایسطرح الیکدے نیں:

اج کسے دادردی بن کے راہواں دے وچ رکدا کون ؟
نفونفسی دی دھپ اندر کسے دی خاطر سکدا کون؟
ایسے سمے نے اپنی بیڑی آپے بنے لاؤنی اے
کون پرائیاں پیڑاں چن دا، بھار کسے دا چکدا کون ؟(27)

خودغرضی دے ایس سمے بندہ کسے دوجے تے مان نہیں کرسکدا تے نہ ہی لوکائی بےغرض کسے دے دکھاں دا دارو کردی اے۔ ایس گل نوں استفہامیہ اسلوب وچ بڑے ودھیا انداز نال بیان کیتا گیا اے۔ ایس توں اڈ چنگے مستقبل دی آس وچ صعوبتاں برداشت کرن والے اکثر اپنے آپ توں وی دور ہو جاندے نیں تے بھل بھلیاں وچ گواچ جاندے نیں۔

اس دنیا وچ گھٹے رل کے کنے لال گواچے
مستقبل نوں لبھدے لبھدے ماضی حال گواچے
ہر پتے تے اوہدا نقشہ پیندے نت بھلیکھے
اوہدا پتا نہ ملیا کدھرے ہو بے حال گواچے (28)

چنگا مستقبل ڈھونڈن واسطے نکلن والے دراصل استعارہ اے نویں دور دیاں بے جا لوڑاں، تھوڑاں دا، بے جا ضرورتاں دا۔ مقابلے دی فضا نے بندے نوں بے حال کر چھڈیا اے تے ایس فضا نے بندے نوں ماضی دیاں سنہری قدراں تے حال دی فکر توں بے نیاز کر دتا اے جہدے پاروں بندہ سارا کجھ وسرا بیٹھا اے۔ ایس خیال نوں علی محمد ملوک ہوراں استفہامیہ انداز نال منفرد بنایا اے۔

نویں تجربے:

غلام مصطفی بسمل پنجابی غزل دے تن دور بیان کردے نیں۔ ایہناں دے مطابق ”پہلا دور پنجابی غزل دے مڈھ توں مولا بخش کشتہ تیکر پھیلیا ہویا اے۔(29) ایس دور وچ پنجابی غزل دا مہاندرا نمایاں نہیں سی۔ وقت گزرن دے نال

نال ایہدے خدوخال سنوردے گئے۔ دوجا دور پیر فضل گجراتی توں شروع ہو کے امین خیال تک کھلر یا ہویا اے۔

جدوں کہ تیجا دوراج دا دورا اے۔ غلام مصطفیٰ بسمل دوجے دور نوں تشکیلی دور آکھدے نیں۔ (30) ایس دور وچ پنجابی غزل جدیدیت تے روایت دا سنگم سی۔ غزل گو شاعر روایت پسندی نال ڈاہڈے جڑے ہوئے ہوون دے باوجود نویں فنی تے فکری مزاج ساہمنے لے آوندے نیں۔ تیجے دور نوں غلام مصطفیٰ بسمل ہوری تکمیلی دور دا ناں دیندے نیں۔ (31) ایس دور وچ غزل ٹیسی تے اپڑی تے غزل وچ ون سونے موضوعات ساہمنے آئے۔ جدید دور دی حسیت اجو کے دور دی غزل دا من پسند موضوع اے۔ معاشرتی اونچ نیچ، خود غرضی، نفسا نفسی تے جدید طرز زندگی دا نوحہ الا پدی غزل حیاتی دے ہر دکھ سکھ نال سانجھے دار بن چکی اے۔ کدی محاوراتی غزلاں دے روپ وچ ساہمنے آوندی اے تے کدی لوک رنگ لشکارے ماردا دسدا اے۔ نویں دور دی غزل وچ ہیئت دے تجربے وی اپنی سج دھج وکھارہے نیں۔ اج دی غزل وچ شاعر پرانیاں تشبیہاں، استعاریاں تے علامتاں توں اڈ نویاں علامتاں، تے تشبیہاں تے استعارے ورت رہیا اے کیوں جے وقت تے حالات دے بدلن نال سوچ، تخیل تے خیالات وی بدل گئے تے نویں خیالات زبان تے بیان دے نویں انداز وی دان کر گئے۔ کیوں جے خیالات دی تبدیلی ظاہر کرن واسطے اظہار دے سچے وی نویں ہی چاہی دے سن۔ دوجے لفظاں وچ حالات وواقعات دی تبدیلی نے ہیئت تے تکنیک وچ وی تبدیلی لے آوندی۔ بقول ڈاکٹر وزیر آغا:

> ''یہ سانچے وہ الفاظ اور علائم ہیں جو فرد نے خود اپنے ماحول سے اخذ کئے ہیں اور چوں کہ ان کا نہایت گہرا تعلق اردگرد کی دھرتی سے ہے اس لئے یقینی طور پر شاعر کی جنم بھومی کے قریب آگئی ہے'' (32)

جدید حسیت دے دور وچ انسان، انسانیت تے خیالات ہر چیز منتشر اے، انتشار دا شکار اے۔ تے غزل ایہو جئی صنف اے جیہڑی منتشر خیالاں نوں اکٹھا کر دیندی اے۔ ڈاکٹر سلیم اختر غزل دی منتشر خیالی نوں اجو کے دور دے حالات نال ہم آہنگ کر دیاں ہوئے آہندے نیں کہ:

> ''اس دور انتشار میں ایسی صنف کا پنپنا اور عوام وخواص میں مقبولیت حاصل کرنا نفسیاتی لحاظ سے بے حد اہم ہے۔ غزل کی اساسی صفت منتشر خیالی ہے جو غالباً دنیا کی کسی اور صنف میں نہیں ملے گی۔ وہ وحدت فکر جسے ادب کی روح سمجھا جاتا ہے غزل کے مزاج سے ہم آہنگ نہیں ہو پاتی۔ لامرکزیت کے دور میں غزل کے قبول عام کی یہی سب سے بڑی نفسیاتی وجہ قرار پاتی ہے۔ سیاسی عدم استحکام اور معاشی بدحالی نے عدم تحفظ اور دروں بینی کے جن احساسات کو جنم دیا تھا ان کی بناء پر حساس افراد بالعموم اور تخلیقی فنکار بالخصوص اپنی ذات کے حصار میں پناہ گزیں تھے۔ قومی سطح پر اجتماعی مقاصد کا فقدان تھا۔ اس لئے فنکار ذات کے داخلی خلا میں گم تھے۔ اس لیے تو اس دور کی غزل میں مریضانہ حساسیت، تعلّی، انفعالیت، دروں بینی، ایذا پرستی وغیرہ عشق کی بے معنی

روایت کے پہلو بہ پہلو ملتے ہیں۔ عام زندگی میں انتشار نے جن ذہنی کیفیت کو جنم دیا
ان کے اظہار کے لئے ایسی صنف ہی کی ضرورت تھی‘‘۔(33)

ایس اقتباس توں ایہ گل نکھر کے ساہمنے آوندی اے کہ حیاتی جیہڑے مسئلیاں توں دوچار اے۔ اوہ غزل وچ آپ مہارے تھا بنالیندے نیں۔

غزل وچ ہیئت دے تجربے اصل وچ تبدیلی دا مظہر نیں۔ جدید زمانے دے الجھے ہوئے ماحول دے ان گنت مسئلے غزل دی مخصوص ہیئت وچ پوری طرح بیان نہ کیتے جاسکے جہدا نتیجہ ایہ نکلیا کہ غزل وچ ہیئت دے نویں تجربے کیتے جان لگ پئے۔

پنجابی غزل گو شاعراں وچوں سب توں پہلاں علامہ یعقوب انور ہوراں غزل وچ نویاں ترکیباں تے نویں تلازمے ورتن دے نال نال نویں ہیئت دی غزل وی لکھی۔ دوتے تین اکھراں دی غزل نوں اوہناں پابند نظم دی ہیئت وچ انج لکھیا۔

ٹرنا کیہ
لیہو لیہہ

وہم دی لیہہ
آکھے کیہ؟
دردا اٹھ!

ٹک کے پچھ
مویا میں
تینوں کیہ؟

روپ پرم
دونویں ویہہ
دھراں ای یار

جاندے ڈیہہ
انور دی
گل ای کیہ؟(34)

علامہ یعقوب انور دی اک ہور غزل ایس ہیئت وچ لاحظہ کرو۔

اج یا بھلک

کدتا ہلک

تاریاں وچ

چن دھڑ ڈھلک

نوح داہڑھ

پلکو پلک

لکھاں روپ

اکو جھلک

روندے کھیت

ہسدا افلک

اکھے !وگ

ٹوٹھیا چھلک

شاعر جیڈ

کیہڑا املک ؟(35)

جدوں غزل نے موضوعات توں بغاوت کیتی تے غزل دی ہیئت وچ وی نویں تجربے کیتے گئے۔ آزاد نظم، معریٰ نظم تے نثری نظم وانگ، آزاد غزلاں تے نثری غزلاں وی لکھیاں جان لگ پئیاں۔ اردو وچ ہندستانی اردو شاعر مظہر امام نے آزاد غزل لکھی تے بڑے لے دے ہوئی۔ کجھ ادیباں تے شاعراں ایہدی حمایت کیتی، کجھ نے مخالفت، پاکستان وچ محمد اقبال نجمی ہوراں ''پاکستانی آزاد غزل'' دے ناں توں آزاد غزلاں مرتب کیتیا۔ ایہہ مرتبہ فروغ ادب اکیڈمی، گوجرانوالہ توں 1995 وچ چھاپے چڑھیا۔ پر آزاد غزل ہے کیہ۔ ایہدے بارے ڈاکٹر ظہیر رحمتی اپنی کتاب ''غزل کی تنقید کی اصطلاحات'' وچ لکھدے نیں کہ:

> ''ایسی غزل جس کے اشعار میں ایک بحر کے استعمال ہونے کے باوجود مصرعے چھوٹے بڑے ہوں یعنی دونوں مصرعے ہم وزن نہ ہوں۔ آزاد غزل کہلاتی ہے۔ آزاد غزل کے شروع کے ایک مصرع میں ایک بحر کے ارکان کی تعداد محدود نہیں ہوتی۔ بلکہ شعر کے ایک مصرع میں ارکان کی تعداد اس کے آہنگ بہاؤ اور مضمون و معنی پر مبنی ہوتی ہے''(36)

امین خیال ہوراں پنجابی غزل وچ بڑا انوکھا تجربہ کیتا اے او ہناں الٹی تکون دی طرحاں غزل لکھی۔ جہدے وچ ہر مصرعے وچ ''فاعلن'' داوزن وددھدا جاندا اے۔ پہلے مصرعے وچ بارہ وار تے اخیر لے مصرعے وچ صرف اک وار ورتیا

گیا اے۔

نہ اوہ چنے نہ کانجن ہے دوستو! نہ گادھی نہ نکے سئیاں، نہ ترنجن چ چرخے دھ گھمکاردے سلسلے
وقت دے سپ نے کسراں دی پلٹی دہی، نہ اوہ ٹلیاں دی سندر صدا نہ اوہ جھانجھر دی چھنکاردے قافلے
پھلاں کلیاں نوں کھنڈن دی آنگن ملی زرد روٹھنیاں تے بہار آ گئی چانناہوگیا۔

جدوی چیتر مسماں آیا ساڈے نگر، بال کے لہودے دیوے منائے اساں رتجگے
وقت دی ایسی پرکار پھیری گئی ماڑی خاہشاں دی ساڈی ہوڈھیری گئی
سانوں چانن دی تھاویں ہنیرے وکھاندے پئے نت نویں زاویے
حالے پنکھڑی دی رت ساڈے چاروں طرف ات پچاوے پئی
خورے ٹٹن گے کدغم دی رنجیر دے دائرے
چپ سمندر اچھالے گا کانگاں جدوں
ویلا کردے گا سب فیصلے
پیش انہونے پئے
حادثے (37)

ڈاکٹر بشیر عابد تے سدھی تکون ورگی آزاد غزل لکھی اے۔ پہلے مصرعے وچ ایک وار ''فاعلن'' تے دوجے وچ دو وار تے انج ہر اگلے مصرعے وچ اک وار ''فاعلن'' ودھ جاندا اے۔ امین خیال دی ایہ آزاد غزل بالکل الٹ اے۔

روشنی

لاکے پراڈ گئی
یاددی کیہ ہوا چل پئی
آپ ہی کھڑا اٹھی واشنا درد دی
چڑھیا سورج امیداں دا جد مار کے ہمبلاں
گھپ ہنیرا گیا فجر پھٹی، ملی ذات دی آ گہی
ویر نفرت پواڑے اجے پائے نیں کس نوں دساں میں اس دی کتھا
سایا سایا نظر آوندا ہر طرف دیکھنا جس طرف آدمی آدمی
میں نظر دے کرشمے تے ایمان رکھدا نہیں ساں مگر ایس دی جادوگری دی قسم
ہویا جدٹاکراں دل چ تھرتھلیاں پا گئی سکے ڈھنگر نوں پھل لا گئی اوہدا اکھ کاسنی
وانگ تتلی دے پخنا اے نچدے رہو تاں تے عمر بھر ڈور غیراں دے ہتھ وچ اساڈی دھروں آ گئی
پگ کے میٹی نوں کد آپ ہرنا پوے آپ جتنا پوے ہن تے عابد مرے کوئی وی کھیڈا اپنی نہیں آخری (38)

احسان اللہ طاہر ہوراں وی آزادغزل دے کجھ تجرے ورقیاں اپر کھلارے نیں۔ غلام مصطفیٰ بسمل ایہناں تناں شاعراں دیاں آزادغزلاں بارے اپنے وچار انج وسدے نیں کہ:

''احسان اللہ طاہر ہوراں وی ایسے انداز دیاں کجھ غزلاں لکھیاں نیں پر اوہناں فرق ایہہ پایا اے جے ہر شعر چ وزن برابر رکھیا اے۔یعنی مطلع وچ اک فعلن ، دوجے شعر وچ دو تے انج مقطع تیکر چھے فعلن بن جاندے نیں ۔ گوہ نال ویکھیا ایہ وی اک تکون بن جاندی اے۔ امین خیال ہوراں دی غزل اک سنگھنا رکھ لگدی اے جہدیاں لغراں تھلےنوں جھکیاں ہوئیاں نیں پر بشیر عابد تے احسان طاہر ہوراں دیاں غزلاں وچ جیویں جگنو اتوں کھلر کے تھلے کٹھے ہوندے جا رہے ہون''۔(39)

اگانہہ ٹر کے غلام مصطفیٰ بسمل نے ڈاکٹر بشیر عابد دی غزل دے انوکھے تجربے دی گل کیتی اے کہ ڈاکٹر بشیر عابد ہوراں پہلے مصرعے وچ ساڈے ست فعلن ورتے نیں تے ہر دوجے مصرعےنوں ساڈے تن فعلن بنھے نیں۔ پرویز رحمانی ہوراں ایس تجربےنوں گیتل داناں دتا اے۔یعنی آزادغزل تے تجرباتی غزل دا مجموعہ گیتل اے۔(40)۔

بہت سارے نقاد تے شاعر ایہناں تجربیاں نوں سلاہندے نہیں سگوں اوہناں دا موقف ایہ وے کہ غزل جے اپنی اصلی تے روایتی ہیئت توں ہٹ کے لکھی جائے تے اوہ غزل نہیں کوئی وکھری صنف بن جاندی اے یا فیر غزل دا حسن گھنا جانداا ے جیویں کہ امجد حمید محسن آکھدے نیں کہ:

اک کھیڈ اے بالاں دی آزاد غزل محسن

توں اج دے شاعراں دی اس صنف تے رویا کر

عنایت انجن بھٹی، غلام حسیں سہیل، ڈاکٹر مجید ظفر احسان اللہ طاہر، ڈاکٹر بشیر عابد تے امین خیال ہوراں توں اڈ کئی شاعراں نے ہیت دے وکھو وکھ تجربے کیتے نیں۔عنایت انجم بھٹی پہلے مصرعے وچ اک فعل ورتیا اے، دوجے تے تیجے وچ دو تے چوتھے وچ فیر ایک فعلن ورت کے تے فیر باقاعدہ غزل شروع کیتی۔ انج لگدا اے کہ جیویں ابتدائی چار سطراں وچ تمہید بنھی ہووے تے اگے تفصیل دتی ہوئے۔ ملاحظہ کرو۔

کلیاں

ادھل چلیاں

اندرون پیڑاں

ہلیاں

اکھاں اتے رکھ کے تلیاں

پیڑاں جشن مناون چلیاں

مکیاں نہ ادریواں سرتوں

کوکاں کرکے باہیں کھلیاں (41)

غلام حسین ساجد آزاد نظم وانگ آزاد غزل دا تجربہ کیتا اے۔اوہناں نکے وڈے مصرعے ورتے نیں۔اوہناں اپنی غزل وچ ردیف تے ورتی اے پر مصرعے وڈے نکے رکھے نیں۔

انج اوہناں دی غزل مترنم محسوس ہوندی اے۔

میرے بچے کاغذاتے واہیاں کجھ لکیراں

لگیاں چانن دیاں تصویراں

روحاں وچ مکھورے اکھیں جاگے ککرے

جشنہ لیراں لیراں

پنجے انگلاں دی مٹھ ٹٹی

کھیر وکھیر وکردتا اے ویلے دے خنزیراں (42)

ڈاکٹر مجید ظفر نے وی غزل دی ہیئت نوں بدل کے آزاد غزل دا تجربہ کیتا اے۔ نکے وڈے مصرعے تے ردیف قافیہ توں بغیر ایہہ غزل ملاحظہ کرو۔

سرمتھے تے تیرا سنہیا

نالے تانگھ ملن دی

پر جگ جیویں میں ڈرناواں

دید تیری توں

کتراناواں

کدھرے تیرے مکھ تے جھریاں

نالے زردی

ویکھ کے میرا دل نہ ٹٹ جائے

توں وی مینوں اوہ نہ پاویں

فر پچھتاویں

میں چاہنا آں

وچ خیالاں قائم رکھیئے

اوہ تصویراں

جو کھبیاں سن

دونہاں دلاں وچ

سالاں پہلے(43)

غزل دی ہیئت نوں تبدیل کرن والے ایہناں تجربیاں بارے ''پنجابی غزل'' دے مرتبین غلام مصطفی بسمل تے اکرم سعید ہوراں ایس بارے ڈاہڈا سخت رویہ اختیار کر دیاں ہویاں آکھیا اے کہ:

''ایہہ تجربے غزل لئی ڈاڈھے نقصان دے موجب نیں اتے غزل تے ظلم کرن دے برابر نیں۔ تجربے راہ راہ دے ہندے نیں۔ انج غزل دیاں لتاں باہواں بھن دینا نہ تے کوئی سیانف پنا اے تے نہ قابل تعریف عمل۔ سیانے تے آہندے نیں ردیف توں بغیر غزل دی مثال اوس سجری ویاہی ووہٹی وانگر اے جہدے سر تے شگناں دی چنی نہ ہووے تے کتھے ایہہ کوجی حرکت۔ غزل دی ووہٹی نوں لیڑے لا کے ننگ منگیاں ڈولی وچ بٹھان دا آہر کرنا بانجھ ذہناں دی عکاسی کردا اے۔ تجربے نوں کوئی ہورناں وی دتا جاسکدا اے۔ ضروری نہیں جے غزل دا مہاندرا وگاڑ کے ای خودلذتی حاصل کیتی جاوے۔ ایہہ جدیدیت ترقی معکوس اے تے ایہہ منفی رجحان غزل واسطے زہر قاتل اے۔ کلیم الدین دے ایہہ پیروکار جیہڑے کہ غزل نوں نیم وحشی صنف قرار دیندے نیں یقیناً غزل دے ویری نیں تے غزل دی ہیئت پیٹرن تے اوہدیاں قائم کردہ روایتاں نوں ختم کرن دے سزاوار نیں۔ ایہہ بھاویں جو مرضی کھیکن کردے رہن، غزل دا اصل روپ تے سہپن قائم دائم رہوے گا''(44)

منظور وزیر آبادی پنجابی غزل دا رجحان ساز شاعر اے۔ ایس شاعر نے معاشرے دیاں کوہجھاں توں پردہ چکیا اے۔ دنیا نوں سکھاں دا گھر بناون دا گر وی بڑے سلیقے نال غزلاں وچ الیکدے نیں۔ بقول عارف عبدالمتین۔

''۔۔۔منظور وزیر آبادی اک آدرش پرست شاعر نیں جیہڑے اپنیاں ساریاں فکری تے فنی صلاحیتاں کولوں کم لیندیاں ہویاں، ہر ویلے اک مثالی دنیا دی تخلیق وچ مگن ای نہیں رہندے سگوں اوہنوں اک جیوندی جاگدی حقیقت وچ تبدیل کرن لئی ہر وقت زبردستی جہاد وی کردے رہندے نیں''۔(45)

اگے اوہ منظور وزیر آبادی دا ایہہ شعر نقل کردے نیں کہ:

نویں زمین نواں آسمان لبھدے نیں
میرے خیال مثالی جہان لبھدے نیں(46)

نویں زمین تے نواں آسمان لبھن والے ایس شاعر نے غزل وچ نویں فنی تجربے وی کیتے نیں۔ جنہاں وچوں غزلاں وچ ڈیش(Dash) دا استعمال اے۔ وسرام ورگا ایہہ وقفہ غزل دے ہر مصرعے وچ لیاوندے نیں۔ ونگی ویکھو

اوہناں نوں وی رب کرے تے - کھان ہنیرے

تھاں تھاں اتے جیہڑے دیوے - پان ہنیرے (47)

یا فیر

میریاں اکھیاں نوں تے کجھ وی - دسدا نئیں

کہن نوں چار چفیرے بتیاں - بلیاں نئیں (48)

اک ہور تھاں آکھدے نیں:

اج دے ویلے توں بچ جانا - اج دا وایلہ

چالاکاں دا مکاراں دا - عیاراں دا (49)

اوہناں دی غزل دے ایس پکھ بارے حافظ عبدالحمید سرشار ایچ کومبز دے حوالے نال لکھدے نیں کہ:

''منظور وزیرآبادی دے کلام وچ فکری تے ذہنی توازن دے نال نال خاص ہیئتی تے عددی توازن موجود اے۔ اوہدیاں بہت ساریاں غزلاں کو بحر وچ نیں۔ ایس بحر وچ اک خاص قسم دا Rhythm اے تے ایہدے وچ شعر دا وزن قائم رکھنا بڑا سوکھا اے۔ Rhythem بارے ایچ کومبز اپنی کتاب Literature and Criticism وچ لکھدا اے 'اک وڈا لکھاری اپنیاں سوچاں، جذبیاں تے خیالاں دیاں نسبتی قدراں لئی Rhythem نوں سوہنے ڈھنگ نال دوجیاں تیکر اپڑان لئی ضرور مدد دیندا اے۔ منظور وزیر آبادی نے وی ایس خاص بحر دے Rhythem توں چنگا فائدہ لیا اے۔ جہدے نال اوہناں دے کلام وچ اک خاص صوتی آہنگ، موسیقی تے من کھچویں کیفیت پیدا ہوگئی اے۔ ایس کیفیت نوں ہور اگھڑواں تے بھرواں بنان لئی منظور نے کجھ اجیہاں غزلاں وی لکھیاں جنہاں وچ دوہرے قافیے آئے نیں''۔(50)

انج دا تجربہ ای کتے کتے ڈاکٹر یونس احقر ہوراں دیاں غزلاں وچ نظر آوندا اے۔ کدھرے اوہ دونواں مصرعیاں وچ تے کدھرے صرف دوجے مصرعے وچ ڈیش ورتدے نیں تے کتے اک مصرعے وچ دو ڈیشاں دی ورتوں وی کردے نیں۔ ایہ دراصل دوہرے تے تہرے قافیے نیں جو شاعر اپنی گل نوں بوہتا جاندار تے وزنی بنا کے پیش کرن لئی ورتدے نیں۔

غفلت تے الغرضی والیاں حداں ___ مکیاں ہوئیاں نیں

رب نال آڈھے ___ بتاں اگے دھونا ___ جھکیاں ہوئیاں نیں

مت دیاں گلاں ان سنیاں ہور ہیاں نیں کجھ ایس طرح

بھلے رہن دیاں جیوں سب نے قسماں ___ چکیاں ہوئیاں نیں (51)

مقطع وچ ڈیش دا ورتارا ملاحظہ کرو۔

اسی جنھاں نوں راکھے چنیے ___ احقر او ہور کھدے نیں

تیراں دے منہ ساڈے پاسے ___ اپنے ول کماناں دے (52)

نکی بحر دی ایس غزل وچ ___ دا استعمال بڑے نویکلے انداز نال کردے نیں۔

آئے بڑے ___ کم ___ میرے

دتے ہوئے ___ غم ___ تیرے

پیتے نے بڑے پانی

رکھے نیں ___ حرم ___ ڈیرے (53)

ایتھے درج ایس غزل دا پہلا قافیہ تے تیجے مصرعے وچ ''بڑے'' دا قافیہ اے تے دوجا قافیہ کم، غم تے حرم'' اے جدوں کہ ردیف ''میرے، تیرے تے ڈیرے'' اے۔

ایہناں دوہرے تے تہرے قافیے ورتن دا مقصد گل نوں پر مغز تے پرتاثیر بنان دے نال نال مترنم تے دل لبھان والی کیفیت پیدا کرنا اے۔علم قافیہ شعر دے حسن دا لازمی جزاے۔ایہدے بغیر شعر دا حسن گھٹ جاندا اے۔قافیہ کجھ حرفاں تے حرکتاں دا اوہ مجموعہ اے جیہڑا ردیف توں پہلے بار بار آوندا اے۔جے شعر غیر مردف ہووے یعنی اوہدے وچ ردیف نہ ہووے تاں قافیہ شعر دے اخیر وچ آوندا اے۔

دوہرے تے تہرے قافیے ورتن توں اڈ پنجابی غزل گو شاعراں مردف تے غیر مردف غزلاں وی لکھیاں نیں۔جے قافیہ غزل دا حسن بناندا اے تے ردیف وی اوہدی موسیقیت تے ترنم وچ وادھا کردی اے، ایہ گل نہیں کیتی جاسکدی کہ ردیف توں بغیر غزل مکمل نہیں ہوندی، غزل مکمل تے ہو جاندی اے پر ایہدے وچ ایہو جیہا حسن پیدا نہیں ہوندا جہدے نال غزل وچ موسیقیت پیدا ہوندی اے۔کئی شاعراں نے ایہو جیاں غزلاں وی لکھیاں نیں جنھاں وچ قافیے توں اڈ یا اک دوا کھر چھڈ کے پورا مصرعہ ای ردیف دے طور تے ورتیا اے۔ردیف جہڈی سوہنی ڈھکویں تے پر معنی ہووے گی شعر دا سہپن اونا ای ودھ جاوے گا۔کئی واری ردیف نال شعر دی معنویت وچ وی اضافہ ہوندا اے پر کئی پنجابی شاعراں غیر مردف غزلاں لکھیاں نیں مثلاً تنویر بخاری ہوراں دی ایہ غیر مردف غزل ویکھو۔

شاہی قلعے دی کندھ تے کھود کے اپنا ناں

ہراک اپنے آپ نوں سمجھے شاہجہاں

ہاڑ دی دھپوں بچن لئی بیٹھاں جس دے ہیٹھ!

سوچناں! پوہ وچ لگسی کجھی ایہدی چھاں؟

چھڈ دے میری دھپ جا! سیاسکین دے
ہتھ اڈاں تنویر کیوں !میں کوئی منگتاں آں(4 5)

سلیم کاشر ہوراں وی کدھرے کدھرے غیر مردف غزلاں لکھیاں نیں۔ اوہناں دی اک غیر مردف غزل دی ونگی ملاحظہ کرو۔

پنڈاں دی سادگی نے محبت نوں پالیا
لوڑاں نے بندیاں دیاں سوچاں نے تولیاں
کاشر دے کوڑے بول وی رس گھولدے بڑا
نما ں نوں جیویں لگدیاں مٹھّیاں نمولیاں(5 5)

عارف عبدالمتین ہوراں وی کدھرے کدھرے غیر مردف غزلاں لکھیاں نیں۔ اوہناں دے مجموعے'' خوشبو دا سفر'' وچوں اک غیر مردف غزل دی ونگی ملاحظہ کرو۔

اپنے رستے دے وچ عارف آپ نہ انج کھلو
دھرتی، امبر، ویلے کولوں لے اپنی کنسو
اپنے متراں دی سک اتے ات بھرواسا رکھ
اپنے سینے وچ نہ ایویں شک دے کنڈے بو
دھار لوے گی ایہہ ہڈورتی جگ ورتی دا روپ
میٹے ہوٹھیں ہاڑے پانت سکی اکھیں رو(6 5)

غیر مردف غزلاں تو اڈ لمی ردیف والیاں غزلاں وی بہت سارے شاعراں لکھیاں نیں۔ ونگی دے طور تے پیر فضل ہوراں دی غزل ویکھو۔

کجھ رونے تے کجھ گونے دے وچ رات بسر ہو جاندی اے
ہوندائے جد سوتا لوکاں دا، عاشق دی سحر ہو جاندی اے
دل اکھاں اگے پھٹ پوے، اکھاں تھیں ہنجو پھٹ آون
گل میں جو دل دے نال کراں،، لوکاں نوں خبر ہو جاندی اے
پے جائے چس نظارے دی، پئی الجھے نال نقاباں دے
اکوار جو اہنوں ویکھ لئے، اوہ شوخ نظر ہو جاندی اے
سانوں اکو غم دی رات پئی جو مکن دے وچ آوے نہ
خبرے اوہ کیہڑ یاں راتاں نیں جنہاں دی سحر ہو جاندی اے
جوواقف ہوکے جلوے دی، دل اگے ظاہر بھیت کرے
اوہ فضل حسن دیاں وچ نظراں بدنام نظر ہو جاندی اے(57)

غیر مردف غزلاں توں اڈ غزل دی ہیت وچ اک نواں تجربہ اظہر رانجھا ہوراں وی کیتا اے۔ اوہناں نے گیتاں وانگ ایک یا ادھا مصرعہ دو شعراں بعد دہرایا اے۔ جہدے نال شعر وچ موسیقیت تے ردھم پیدا ہو جاندا اے تے غزل گھٹ تے گیت یا نغمہ بوہتا جاپدا اے۔

دل مسکینا تیریاں یاداں کیوں ہجر دی اگ وچ ساڑنا ں ایں
اساں امرت پیتا تیرے لئی کیوں وصل دی سولی چاڑھناں ایں
اساں دل دے شیشے وچ تیرا اک بت سی بنایا پوجن لئی
ایناں حسن دیاں جاگیراں نوں اساں آپ اجایا ویکھن لئی
دل محرم راز محبتاں دا کیوں طعنے دے دے مارنا ایں
دل مسکینا تیریاں یاداں کیوں ہجر دی اگ وچ ساڑنا ں ایں(58)

ایس غزل وچ پہلے دو مصرعے وکھ لکھے گئے نیں تے فیر تین مصرعیاں بعد پہلے شعر دا دوجا مصرعہ دہرایا گیا اے۔ فیر تیجے بند دے تین مصرعے لکھ کے اوہی مصرعہ لکھیا گیا اے۔ آخری بند وچ وی تین مصرعے لکھ کے اوہی مصرعہ پورا لکھیا گیا اے۔ جدوں کہ دوجے تیجے بند دے آخر وچ اوس مصرعے دا صرف دا اک اکھر لکھ کے ڈاٹ لائے گئے نیں۔ انج دا تجربہ رفیق کاشمیری ہوراں ''پلکاں ہیٹھ سمندر'' وچ کیتا اے۔ پر اوہناں کتے مسدس والی ہیئت تے کتے مخمس والی ہیئت دی ورتوں کیتی اے۔

دکھاں دی پٹاری وچ یاداں دیاں شوکراں
وال وال ڈنگ دیاں دل دیاں کوکراں
کوئی نئیں یوں سن دا کہ مینوں کی ہویا اے
ساری ساری رات کنوں اکھاں وچ دھویا اے
یار میرا دنیانیں میرے کلوں کھویا اے
کسراں نیں اٹھداں سینے وچوں ہوکراں
دکھاں دی پٹاری وچ یاداں دیاں شوکراں (59)

ایس غزل وچ اپر لکھے گئے ایک شعر توں وکھ تین بند نیں تے ہر بند دے اخیر تے پہلے شعر دا پہلا مصرعہ یعنی مصرعہ اونی دہرایا گیا اے۔ اظہر رانجھا ہوراں مصرعہ ثانی دہرایا اے جدوں کہ رفیق کاشمیری مصرعہ اولی دوہرایا۔ گیتاں وانگ ترنم پیدا کرن والیاں ایہناں غزلاں دا مزاج موسیقی والا جاپدا اے۔ ڈاکٹر وزیر آغا نے غزل تے گیتاں دے رشتے بارے آکھیا کہ

''جس طرح بچہ ماں کے شکم سے پیدا ہوتا بعینہ غزل مزاجاً گیت کی اساس پر استوار ہے۔۔۔انسانی سائیکی میں گیت کی فضا پہلے وارد ہوتی ہے اور غزل اس کے بعد۔
چنانچہ مزاجاً غزل گیت کی اساس پر استوار ہے''۔(60)

اردو زبان وچ ایس طرح دے ہیئتی تجربیاں نوں گیتل آکھیا جاندا اے۔ ایس سلسلے وچ محمد رؤف اپنے مضمون وچ لکھدے نیں کہ:

''اردو میں گیتل (غزل + گیت) دوہا غزل اور ماہیا غزل جیسے تجربات ضرور ہوتے رہے ہیں جن میں ہیئت تو غزل کی ہوتی ہے مگر تخیلاتی سامان گیت کے منطقہ فکر سے مستعار ہوتا تھا''۔(61)

گل نویں تجربیاں دی ہو رہی اے تے اکرام مجید ہوراں دا ذکرات ضروری اے کہ اوہناں ''نویاں زیناں'' وچ صرف نویں زمین وچ شعر ہی نہیں لکھے سگوں غزل دی ہیئت وچ وی نواں تجربہ کیتا اے تن تے چار شعراں دی غزل لکھی اے۔ حالانکہ غزل دے پیغمبراں دے متھے ہوئے اصولاں دے مطابق غزل دے شعراں دی گھٹو گھٹ تعداد دس مصرعے یا پنج شعر نیں پر اکرام مجید ہوراں تن شعراں دی غزل لکھی اے۔ ملاحظہ کرو۔

کجھ پینترے بدل کے ویلا کٹھور حالے
ایہ کھیڈ جاپدا اے کھیڈے گا ہور حالے
حالے تے زہر بھریاں واواں نیں رستیاں وچ
سفراں تے راہیاں نوں دیویں نہ ٹور حالے
فراس توں بعد ہونا اے چانناں چفیرے
رہنا اے کجھ دیہاڑے نہیرے دا زور حالے(62)

تن شعراں دی ایس غزل وچ اکرام مجید ہوراں دی فکر دی اچیائی ویکھن جوگ اے۔ صنعتی دور دی بدحالی توں لے کے کارل مارکس دے نظریے دے مطابق انقلاب تیکر دا سفر صرف چھ مصرعیاں کر کے اکرام مجید ہوراں دریا نوں کوزے وچ بند کر دتا اے۔ فکری تے فنی پختگی دا شاہکار ایہ مختصر ترین غزل اوہناں دی مہارت دا منہ بولدا ثبوت اے۔ تن شعراں تے مشتمل اوہناں دی اک ہور غزل ملاحظہ کرو۔

پتر ہوون نیک تے دھیاں بھاگاں والیاں ہوون
فیر حیاتی دے چہرے تے کہیاں لالیاں ہوون
اندر ہووے لو تے بندہ کدی نہ منزل بُھلے
راہواں دے چ راتاں بھانویں کنیاں کالیاں ہوون
منگویں تنگویں بانجھ خیالاں پچھے اوہو لگے
جیہنے سوچاں لوڑ کٹھالی دے وچ ڈھالیاں ہوون(63)

ایس غزل دے تناں شعراں وچ وی خیالاں دی پکیائی تے اوس خیال نوں شعر دے روپ دین دا ڈھنگ تے

اکھراں داچناوٗ قابل تحسین اے۔ پہلے شعروچ عائلی رشتے یعنی دھیاں تے پتراں داذکر کرکے ماپیاں دے سینے ٹھنڈ پاوٗن والی اولاد دیاں خوبیاں دسیاں نہیں جدوں کہ دوجے شعروچ زندہ ضمیر رکھن والے منکھ بارے آکھیا گیا اے کہ اوہ راہ دیاں اوکڑاں توں کدے نہیں گھبراوٗندا۔ تیجے تے آخری شعروچ اوہناں لوکاں تے طنز کیتی گئی اے جونہ تے اپنی کوئی سوچ تے نظریہ رکھدے نیں تے نہ ہی پختہ ارادہ۔یعنی ہر شعرغزل دی تعریف دے مطابق اک وکھری اکائی اے تے ہرا کائی وچ اک نواں خیال بیان کیتا گیا اے جو پہلے تے بعد والے شعر نال کوئی میل نہیں کھاوٗندا۔

تن شعراں توں اڈ اکرام مجید ہوراں چار شعراں تے مشتمل غزل وی لکھی اے۔

کدن مکنا سفر انھاں دا ٹر ٹر چلیاں ہوئیاں
خورے کتھے رکن ہواواں کتھوں چلیاں ہوئیاں
ریگستاناں دے سفراں تے گئیاں تے رل گئیاں
جیہڑیاں رنجھاں سن چھاواں دے وچ پلیاں ہوئیاں
کیہنوں کیہدیاں تاہنگاں اوتھے جتھے نظریں آون
شاماں توں وی پہلاں ای کجھ بتیاں بلیاں ہوئیاں
ساڈا ڈیرہ نیویں تھاں تے پانی ادھر آوٗنا
تینوں کیہہ ڈر توں تے اچیاں تھانواں ملیاں ہوئیاں(64)

ایس توں علاوہ اوہناں دیاں چار چار شعراں دیاں دوہور غزلاں وی ایس کتاب وچ شامل نیں۔ایہناں غزلاں وچ شعراں دی تعداد توں وکھ غزل دیاں سبھے فنی خوبیاں موجود نیں تے نویں زمانے دے بخشے ہوئے روگاں نوں بڑی خوبصورتی نال غزل دا حصہ بنادتا گیا اے۔مثلاً

میں ہر ویلے ای چن جیہیاں شکلاں بارے سوچاں
نویاں رتاں بارے نویاں نسلاں بارے سوچاں
پچھم ولوں فر اک لال ہنیری چڑھدی ویکھاں
اپنے ساوے کھیتیاں پکیاں فصلاں بارے سوچاں
فراس چریں وچھنے نوں رت یاد کرن دی آئی
فر میں کاغذ قلم سنبھالاں غزلاں بارے سوچاں(65)

نویں ڈھنگ مغرب ولوں جمدے نیں تے ہولی ہولی سفر کردے مشرق ول آجاندے نیں۔صنعتی یلغار وی مغرب توں مشرق ول آئی تے ایس دور دیاں تے ایہناں صعوبتاں نوں ہر حساس بندے نے محسوس کیتا تے شاعراں اپنی غزل وچ ایہناں دا نوحہ لکھیا تے بار ہا لکھیا۔ایس توں ایہ اڈ دو عالمی جنگاں توں بعد تیجی دا اندیشہ وی ہوسکدا اے۔اکرام مجید ہوراں وی چار شعراں دی ایس غزل آون والے ویلے دے مزید عذاباں توں لوکائی نوں واقف کرایا اے کہ حفاظتی بند

بنھ لو۔ اوہناں دی چار شعراں دی اک ہور غزل ویکھو جہدے وچ اوہ انقلاب تے رجائیت دے چاہیوان نیں۔

ہر اک دل توں دور ہنیرے دا ڈر ہووے
چانن ہووے تے فر سبھناں دے گھر ہووے
بلھاں اتے سچیاں گلاں دے پھل مہکن
سوچ کھری دا ڈیرہ ذہناں اندر ہووے
گھیر لوے بندے نوں ویلا اوڑک اک دن
بھانویں کنا کھچرا کنا چاتر ہووے
سکھ دی نیندر سوناں اے اکرام کسے جے
اوہنے پیر پسارے جنی چدر ہووے (66)

غزل مسلسل وانگ اپرلے تناں شعراں وچ اکرام مجید ہوراں اک ناآسودہ حسرت دا اظہار کیتا اے کہ ایس دھرتی توں رب کرے ظلم وستم تے استحصال مک جاوے تے ہر گھر چانن ہووے تے بندیاں دے اندر جھوٹھ، فریب تے منافقت دی تھاں صاف ستھری پاکیزہ سوچ ہووے تے اوہ سوچ حیاتی دا سہپن بحال کردے۔ استحصالی طبقے دا احتساب وقت آپ ای کرلوے گا تے کوئی چاترا ایہدے توں بچ نہیں سکے گا۔ چوتھے تے آخری شعر وچ اکرام مجید ہوراں قناعت دا درس اکھان راہیں بیان کیتا اے۔ چاراں شعراں فنی وفکری پختگی موجود اے تے غزل دی تعریف تے پورے اتر دے نہیں سوائے تعداد توں

وچ تجمل کلیم ہوراں وی اکرام مجید ہوراں دی طرح تن تے چار شعراں دیاں غزلاں لکھیاں نیں۔ ونگی دے طور تے اوہناں دی تن شعراں تے مشتمل اک غزل ویکھو جہدے وچ خیال دی اچیائی ویکھن جوگ اے۔

.چھاں سوندی اے رکھ نہیں سوندے
اکھ لگدی اے دکھ نہیں سوندے
ربا تیرے چن دی قسمے
راتیں پیلے مکھ نہیں سوندے
مصرع بھانویں پلنگ وی ہووے
ایس زمینے سکھ نہیں سوندے (67)

دکھ درد تے رنج والم دا بیان غزل دے مڈھلے موضوعاں وچ شامل اے تے ایس نوں نویں ڈھنگ نال تجمل کلیم ہوراں مصرعے تے پلنگ دی جڑت کرکے الیکیا اے۔ انج ای تن مصرعیاں دی اک ہور غزل ویکھو جہدے وچ تجمل کلیم ہوراں زمانے دے پرآشوب ماحول نوں نویکلے انداز نال شعراں دا روپ دتا اے۔

کوئی جیوندا ای نہیں بچیا کیہڑا مینوں ویکھے

میں ویڑھے نوں ویکھی جاواں ویڑھا مینوں ویکھے
سارے شہراں دے ٹھڈیاں تے آں راہ دے روڑے وانگر
خورے انھا ہوجاندا اے جیہڑا مینو ویکھے
اج اوہ ویلا سجن میتھوں یا ساون کے لنگھیا
مرجاواں تے خورے کیہڑا کیہڑا مینوں ویکھے(68)

تجمل کلیم ہوراں ایہناں تناں شعراں دی غزل وچ مردہ ضمیراں نوں کوئی جیوندا ای نہیں آکھ کے جدید دور دی منافقت تے مادہ پرستی تے طمانچہ رسید کیتا اے۔ایس گل نوں اگانہہ ودھاندیاں ہوئے اوہناں اکلاپے داذکروی ضروری سمجھیا اے تے نال ہی زمانے دی بے حسی تے نفسانفسی نوں وی بیان کیتا اے۔تن شعراں دی ایس غزل وچ جدید حسیت نوں پورےفنی تقاضیاں نال بیان کیتا گیااے۔تجمل کلیم ہوراں چار شعراں دیاں غزلاں وی''ہان دی سولی' وچ شامل کیتیاں نیں نگی دےطورتے اک غزل ویکھو۔

ایتھے چنگا اے تے کیہڑا
چنگے رنگا اے تے کیہڑا
چلونا بری ہزاراں
چٹا ننگا اے تے کیہڑا
اوہوفیدیاں دے رولے
ہور دنگا اے تے کیہڑا
کیہڑا چنگا اے تے کیہڑا(69)

مفاد پرستی نوں نکی بحر دی ایس غزل وچ تجمل کلیم ہوراں اختصار کولوں کم لے کے بیان کیتا اے کہ ہر بندہ خودغرض ہوچکیا اے۔اپنے مطلب نوں حاصل کرن لئی جائز و ناجائز کرگزرن والے ایہ بھل جاندے نیں کہ ویلا سب توں وڈا منصف اے تے وقت ہی ثابت کردا اے کہ کون چنگا سی تے کون نہیں۔تاریخ ایس گل دی گواہ اے کہ نیک عمل کرن والے سداجیوندے نیں تے فرعون ورگے کنے وی طاقتور ہوون قیامت تیکر برے اکھراں وچ یاد رکھن جاون گے۔تجمل کلیم ہوراں دی اٹھ مصرعیاں دی اک ہورغزل ملاحظہ کروجہدے وچ اوہناں نوں ایس طرح غزل داروپ دتا اے۔

سچ پچھو تے بھکھاں کٹیاں بھکھ نہیں مردی
روٹی ہتھ تے لکھ کے چٹیاں بھکھ نہیں مردی
رجنا جے تے اپنی راہ دے کنڈے چکو
دوجیاں اگے ٹوئے کڈیاں بھکھ نہیں مردی
توں دسیں تے ویکھی جان نوں جی کردا اے

تیرے ساہویں نیویں سٹیاں بھکھ نہیں مردی
اوہدے ڈھڈ نوں کیہ بیماری اے کیہ جاناں
جہندی روز دے لکھاں وٹیاں بھکھ نہیں مردی (70)

ایس غزل دے چاروں شعراں وچ بھکھ نوں استعارہ بنا کے دوجیاں لئی اوکڑاں پیدا نہ کرن ول پر پریا گیا اے۔ پہلے شعر وچ سادہ اکھراں دی ورتوں کر کے تجمل کلیم ہوراں بھکھ نوں الیکیا اے تے دوجے شعر وچ عمل دا درس دیندیاں آکھیا کہ دوجیاں لئی مشکلاں پیدا نہ کرو سگوں اپنے عمل نال ترقی کرو، تیجے شعر وچ روٹی ورگی اہم ترین لوڑ نوں عشق محبت ورگے ثانوی جذبیاں تے ترجیح دتی گئی اے جدوں کہ چوتھے تے آخری شعر وچ بندے دی حرص و ہوس نوں بیان کیتا گیا اے۔ ایہ چاروں شعر اپنی تھاں تے مکمل اکائی وی نیں تے اک غیر محسوس جیہا ربط وی ایہناں دے وچکار موجود اے۔ جو اوہناں دی فنی مہارت دا ثبوت اے۔ انج تن تے چار شعراں تے مشتمل غزلاں اجوکے دور دے کئی شاعراں کول ملدیاں نیں۔

ایس توں اڈ کئی شاعراں مختصر ترین بحر دیاں غزلاں وی لکھیاں نیں۔ محض اک لفظ تے اک مصرعہ مکمل ہو جاندا اے۔ مثلاً ممتاز بلوچ ہوراں دی اک غزل اے۔

ڈھولا
بھولا
دل ہے
پولا
دنیا
رولا (71)

پروفیسر رمضان شاکر ہوراں وی مختصر بحر دیاں غزلاں لکھیاں نیں۔ مثلاً اوہ لکھدے نیں کہ:

ساون جھڑی
دھپ کڑی
سولاں وچ
جان اڑی
میری بانہہ
اوس پھڑی
پنجرے وچ

آس　　ترڑی

شاکر　　کیہ

اکھ　　لڑی　(72)

خاور راجہ ہوراں وی کجھ ایس طرح دیاں غزلاں آکھیاں نیں جیویں کہ

چور　　چوپٹ

کھلے　　ہٹ

چاڑھی　　جا

مٹ　　تے　　کٹ　(73)

شارق نظامی ہوراں دا بھانویں غزل دے نمائندہ شاعراں وچ شمار نہیں ہوندا پر اوہناں غزل وچ نکی بحر ورتن دا آہر کیتا اے۔

شوق　　جگاواں

کیتی　　پاواں

چاواں　　دی　　پنڈ

کیویں　　چاواں

شوقوں　　شارق

یار　　مناواں　(74)

مختصر بحراں وچ کئی غزل گو شاعراں غزلاں لکھیاں نیں، جنھاں وچ ڈاکٹر یونس احقر، تجمل کلیم، اکرام شیخ، منظور وزیرآبادی وغیرہ شامل نیں۔

غزل وچ اپنے مدعا نوں پورے فنی تقاضیاں نال بیان کرنا چوکھی اہمیت رکھدا اے پر جے گل ایس توں وی ودھ اختصار نال کیتی جائے کہ قاری شاعر دے مطلب و مفہوم تیکر اپڑ جائے، دگنی اہمیت رکھدا اے۔ مختصر ترین بحراں وچ غزل لکھنا کوئی سوکھی گل نہیں تے نہ ہر ہاری ساری ایہ فنی پختگی رکھدا اے پر پنجابی غزل گو شاعراں مختصر ترین لفظاں وچ ودھیا غزلاں لکھیاں نیں۔

غزل دی دنیا وچ اک ہور تجربہ گوجرانوالہ وسن والے اقبال نجمی ہوراں کیتا جنھاں نے ہر شعر وچ محاورے یا اکھان دی ورتوں کیتی اے۔ اوہناں اپنی تخلیق نوں ''محاوراتی غزلاں'' دا ناں دتا پر محاورے دی تھاں اوہناں کئی شعراں وچ اکھاناں دا ورتارا کیتا اے۔ ڈاختر بشیر عابد ہوراں اقبال انجمی ''تکھیاں سوچاں تے نویاں راہواں دے ہمتیلے کھوجی

آکھیا‘‘(75)

اوہناں دیاں محاوراتی غزلاں بارے اپنے وچار دیندیاں آہندے نیں۔

’’آکھنا تے کرنا دودھ دی نہر وگان دے برابر ایوچ ورتنا بڑھا اوکھا کم اے،’’آکھنا تے کرنا‘‘ جدوں اک مک ہوجان، جان لوو دھرتی نے امبر نوں کلاوے وچ لے لیا اے۔۔۔۔۔ تے ایہ کلا وہ سالاں ریافت تو بعد حاصل ہونا اے۔محمد اقبال نجمی بڑی خوش نصیب نیں کہ ایہناں ’آکھنا تے کرنا‘ دے تخلیقی تے فنی پینڈے نوں اپنے سچے ڈھنگ نال بڑی چھیتی مکالیا اے محمد اقبال نجمی ہوراں دی ’محاوراتی غزل‘ اوہ طلسماتی محل اے جدے وچ حیاتی تے وسیب دیاں ساریاں تصویراں نے اپنی اپنی دکھ تے سہپن نال آل دوالا مسحور کیتا ہویا اے۔نجمی ہوراں ایہناں شعری محاوراتی تصویراں نوں فکر دی ڈونگھیائی تے فن دی پکائی نال ایسراں تخلیقیا اے کہ سبھے تصویراں اپنے اپنے رنگاں دا اظہار تے مزاجاں دی پچھان کراندیاں ملدیاں نیں ایسے لئی ایہناں دی ’محاوراتی غزل‘ دا طلسماتی محل جتھے بے چہرہ ویلے لئی شیشہ اے اوتھے تھکے ہارے پاندیاں لئی نکھڑی سراں وی اے‘(76)

ڈاکٹر بشیر عابد ہوراں دی ایس گل وچ کوئی شک نہیں کہ اقبال نجمی ہوراں’’آکھنا تے کرنا‘‘ دا پندھ پورے فنی تقاضیاں نال تے سچے ڈھنگ نال مکایا اے۔اوہناں دے سچے ڈھنگ دیاں کجھ مثالاں ویکھو جنہاں وچ محاورے دی ورتوں اپنی چھپ وکھلا رہی اے۔

چنگے کم دی خشبو آپے کھلرے گی
نجمی اس لئی ڈھول وجانا چنگا نہیں(77)

سمجھو نہ آوے کاہدی چٹی بھرنے آں
چھاواں وچ وی دھپ دے دکھڑے جرنے آں (78)

تارا ٹٹیا مرے مقدر دا
چال بدلی نہ کجھ لکیراں دی(79)

ایہناں شعراں وچ ڈھول وجانا، چٹی بھرنا تے تارا ٹٹنا محاوریاں دی ورتوں کیتی گئی اے۔ایس توں اڈ اوہناں دی ایس کتاب وچ کجھ ایہو جیئے شعر وی نیں جنہاں وچ محاورے تے اکھان دوناں نوں اکٹھا کر کے اک شعر وچ سمودتا اے ،ونگی ملاحظہ کرو۔

کیہڑا گرا زماویں گا توں رام کرن لئی اوہنوں
تینوں اوہدا حل کیہ لبھنا جنھے لاہی لوئی (80)
پچھلیاں گلاں تے پامٹی مکدی گل مکاتوں
بھیڑے نال بھیڑا ہوکے کجھ وی نہیں اوں ملدا(81)
کالا مونہ سی کرتا جے اس دور کتے جاکردا
ڈین وی ست گھر چھڈ لیندی اے جد چاہندی اے کھانا (82)

نظم تے غزل دی رلت:

پنجابی وچ بہت سارے غزل گو شاعراں کول ایہو جئی نظم تے غزل موجود اے جیہڑیاں کہ دونواں صنفاں دی رلت اے۔کئی نظماں غزل مسلسل جاپدیاں نیں۔مثلاً خلیل آتش دی نظم نما غزل ملاحظہ کرو۔

جیہڑا کسے دا دکھ نہیں ویکھ سکدا بنیا غما دی اک تصویر دسدا اے
سٹ کھا کے جسم اتے بیٹھا ڈاہڈا ای کوئی دلگیر دسدا اے
کسے تتڑی ماں دا ہے جایا کسے بھین نمانی دا ویر دسدا اے
کیہڑی ات مٹیار اے بھاگ والی جیہدے کنڈلاں وچ اسیر دسدا اے(83)

خلیل آتش ہوراں دی ایہ اک نظم نما غزل اے۔سید وارث شاہ وانگوں اوہناں ہر مصرعے وچ قافیہ رکھا اے۔ایہ شاعری دا عوامی مزاج اے جیہڑا کہ ساڈے کلاسیکل شاعراں نے اپنیاں مثنویاں تے منظوم داستاناں وچ ورتیا اے۔ایہدے وچ انداز غزل والا اے پر ایس غزل نما نظم نوں فرد آکھیا جاسکدا اے۔کیوں جے غزل دا انداز ایہدے توں وکھ ہوندا اے۔ایہ اسلوب پنجابی کلاسیکل شاعری وچ ڈھیر لبھدا اے۔

پنجابی نظماں تے وی کئی تھاواں تے غزل دی چھاپ لگی ہوئی دسدی اے۔مثلاً آتش ہوراں دی اک نظم ''الڑا'' دے آخری دو شعر ونگی دے طور تے ویکھو:

کالی رات دی ڈین نے گھٹیا اے گل کنیاں سوہنیاں تاریاں دا
لشکاں ماردی فجر دے روپ اندر لہو ڈلھیا غماں دے ماریا دا
لگا پھردا پرچھاواں جے لبھد پینڈا اے فیر سوچنا کتے ایہ کندھ تے نئیں
منزل سمجھ کے جتھے میں آ بیٹھاں کسے وکھی راہ دا پندھ تے نئیں (84)

ایہ نظم غزل وانگوں تغزل نال بھری ہوئی اے۔اج بہت سارے شاعر ایہو جیہاں نظماں لکھ رہے نیں جنھاں اتے غزل دا رنگ چڑھیا ہویا اے۔نظماں دے شعراں اپر غزل دا گمان ہوندا اے۔غزل دا بنیادی وصف سوز، غم تے ترنم اے

تے پنجابی نظماں وی ایہناں خوبیاں نال ات بھریاں ہوئیاں نیں۔

اختصار غزل دی خوبی اے۔غزل وچ جذبات تے احساسات دا اظہار مختصر لفظاں وچ کیتا جاندا اے۔ بہت سارے شاعر ایہو جئے نیں کہ جیہڑے نظماں وچ اختصار کولوں کم لیند یاں ہوئے ایمائیت ورتدے نیں مثلاً سلیم کاشر دی نظم ''سیج الانی'' دا ایہ بند ویکھو:

غم دیاں چھلاں روہڑ لجاواں
بلیاں چوں کردے ہاسے
پھٹپار دا پل پل پنگرے
پھاہے لا پئے کس کس پاسے(85)

انج ای او ہناں دی نظم ''سنجاں روپ نگر گجرات دا'' شعر ملاحظہ کرو:

ایہ ویری جگ ہون نہ دیوے دو روحاں دا میل
ویکھیں کدھرے پیار ساڈا کھانہ جاوے مات(86)

انج ای مڈھلے پاکستانی پنجابی شاعر دائم اقبال دائم دے شعری مجموعیاں ''دل دریا دیاں موجاں'' تے کھلے وال وچ ایہو جیہاں نظماں شامل نیں جناں تے غزل دا گمان ہوندا اے۔ایہناں وچ غزل دی طرح ردیف نوں سرناواں بنایا گیا اے۔ تے بعض تھاواں تے غزلاں نوں نظم دی طرح پیش کیتا گیا اے۔ ایہناں تھاواں تے نظم تے غزل اک مک ہوندی وکھالی دیندی اے۔او ہناں دی نظم ''شہر مستانیاں دا'' موضوع وی روایتی غزل والا اے تے ہیئت دے اعتبار نال وی غزل والا مہاندرا رکھدی اے۔

ویکھو عاقلو شہر مستانیاں دا نہ کوئی صبح تے نہ کوئی شام ایتھے
خبردار نہ عشق دی راہ پینا نہ کوئی منزل نہ کوئی مقام ایتھے
کوئی شاہ ہووے یا فقیر ہووے ساہ اک وی سکھ دا آوندا نہیں
روناں ، تڑپناں ، پہر اٹھے نامرادیاں دی دھوم دھام ایتھے(87)

دائم ہوراں دے مجموعیاں وچ نظم دی طرح موضوع دی وحدت دیاں حامل کئی مسلسل غزلاں لبھد یاں نیں۔موضوع دی وحدت رکھن والیاں کئی غزلاں سانوں رؤف شیخ تے اکرام مجید ہوراں دے مجموعیاں وچ وی ملد یاں نیں۔مثلاً رؤف شیخ ہوراں دی اک مسلسل غزل جس وچ سمندر پار پاکستانیاں دی عکاسی کیتی گئی اے او ہدے کجھ شعر ملاحظہ کرو۔موضوع دی وحدت تے خیالات دا تسلسل نظم ورگا آہنگ لئے ویکھن جوگ اے۔

متھے دی تقدیر تھکیواں راتاں دی مزدوری دا
لہجے دیو چ کوڑ کسیلا موہرا گھر توں دوری دا

غیراں نوں وی ترس آجاوے فر اوہدی منظلومی تے
چہرے توں لاوہ دیوے جے کرخول کدی مغروری دا
اپنے پنڈ دیاں وگیاں چھڈ کے پردیساں وچ رلدے ناں
جے کر سر تے بھار نہ پیندا ڈھڈاں دی مجبوری دا
لوکاں دے چہرے بدلن دی روز شکایت کردے نیں
کوئی جگہ نہیں کردے اپنیاں اکھیاں دی بے نوری دا
گھر دی ادھی چھڈ کے پوری لبھن دے لئی نکلے ساں
راہ بھلیا تے ہوش رہیا فرادھی دا نہ پوری دا (89)

انج ای اکرام مجید ہوراں دا مجموعہ کلام ''تتنے داروگ'' وچ کئی مسلسل غزلاں شامل نیں جیویں کہ سقوط ڈھاکہ تے لکھی گئی موضوع دی وحدت لئے اک مسلسل غزل ایس طرح اے۔

جدوں صورت کسے آباد گھر دی
نظر آوے، تے آوے یارگھر دی
بڑے پردرد نیں قصے دلاں دے
بڑی پرسوز اے روداد گھر دی
لکھی ویلے نیں لہو آں نال جیہڑی
کہانی اے کسے برباد گھر دی
اجے وسنیک تے ستے نیں گھر دے
اجے تے بے اثر فریاد گھر دی
سفرد دے وچ وی ایسے طرح ای
روے گی نال ساڈے یاد گھر دی
ملے سی بے حسابے درد اوہدوں
رکھی سی جدوں بنیاد گھر دی
اسیں جے آپ ہمت ہار بیٹھے
کرے گا کون فرامداد گھر دی (89)

جدید پنجابی غزل وچ تجسیم:

تجسیم انگریزی دے لفظ Personification دا اردو ترجمہ اے۔ کلیم الدین فرہنگ ادبی اصطلاحات وچ

ایہدی تعریف انج کردے نیں کہ

''بے جان اشیا یا مجرد خیالات کو انسانی صفات عطا کرنا (تجسیم)۔

تجسیم ایک قسم کا استعارہ ہے اور اس کا استعمال شاعری میں عام ہے'' (90)

شاعری وچ ایہدی ورتوں بہت عام اے۔ شاعر اپنے تخیل نوں بیان کرن واسطے بے جان اشیاء نوں انسانی خوبیاں عطا کر دیندا اے۔ ڈاکٹر ظہیر رحمتی ایہدی تعریف انج کردے نیں کہ:

''اصطلاح میں مجرد تصورات اور خصوصیات کو جسمانی شکل میں پیش کرنا اور مجرد خیالات کو انسانی صفات سے ہمکنار کرنا، تجسیم کہلاتا ہے۔ یعنی بے جان اشیاء یا اشیاء سے الگ کی ہوئی خصوصیات کو اضافی خصوصیات سے متصف کرنا تجسیم ہے'' (91)

پنجابی غزل گو شاعراں وی ایس اصطلاح نوں اپنیاں غزلاں وچ ورت کے اپنی گل نوں موثر تے پر کیف بنایا اے۔ ایہ صرف خارجی عناصراں دی باہمی رلت دا ای ناں نہیں سگوں ایہ تخلیق کاراں دے جذبے دی شدت دی آئینہ دار ہوندی اے تے نالے اوہدے ذہنی رجحانات تے نفسیاتی اثرات نوں وی منعکس کردی اے۔ شاعر کسے جذبے احساس یا تخیل نوں کس طرح محسوس کردا اے تے کیویں بیان کردا اے۔ تجسیم دی ورتوں اوہدے تخلیقی عمل نوں جاندار بنا دیندی اے۔ ونگی دے طور تے اکرام شیخ دی غزل وچ تجسیم دی ورتوں ملاحظہ کرو۔

جہڑے ویلے سورج سرتے آیا سی
گل ناں لگ کے رویا میرا سایہ سی (92)

ے چاء اگائے دھرتی نے جدا کھاں دے
سڑکاں اتے رلدا سفنا یاد پیا (93)

ے کوئی وی پرچھاواں کدھرے بولدا نہیں
دھپاں ہتھ صدا اے تیرے شہر اندر (94)

سُچے رشتیاں دے حقیقت پسند شاعر علی محمد ملوک نے ٹھیٹھ پنجابی دے اکھر تے ثقافت دے ذریعے تجسیم نوں ورتوں وچ لیا کے اجو کے سمے دا حال بیان کیتا اے۔

ایس لمحے نے راہواں دے وچ جدچاواں دے لٹے لاڑے
رانجھاں دی مٹیار نے ہتھیں گڈیاں سنے پٹولے سارے (95)

جدوں دا دور ہویا ای کوئی وی چین آیا نہیں
میری پلکاں تے آہندے نیں ہجھاں مار دے ہنجو (96)

میں سوچاں دے وہنیں ویہہ کے اوس ملوک نوں ویکھاں
مینوں بٹ بٹ تکن میرے کول دیاں تصویراں(97)

منظور وزیرآبادی نوں ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں ''محبتاں دا امین'' آکھیا پر اوہناں کول سانوں یاسیت دی فضا ڈھیر ملدی اے۔ اوہناں دے آلے دوالے دے حالات نے اوہناں نوں بے یقینی تے بے اعتمادی فضا دان کردتی اے جہدا اظہار اوہ تجسیم راہیں انج کردے نیں:

اک وار تے آوے گا حیاتی چ میرے ہتھ
نھیرے نوں بڑی دور نساون دا وسیلہ(98)

چن نوں کردی اے چھوہن دی کوشش
مری حسرت تے مرن جوگی اے(99)

زندگی گزرے پئی کجھ روندیاں کجھ ہسدیاں
میرے بختاں نوں اوہ خورے کی سنگھاکے ٹر گئے(100)

پنجابی غزل وچ نویاں زمیناں ورتن والے اکرام مجید ہوراں تجسیم دی ورتوں وی خوب کیتی اے۔

ہک بالن لیکھاں سڑیاں رنجھاں رات دن
رُت پیون دل دی یاداں رُڑ و پڑھ جانیاں(101)

جاون والے خورے کدن تے کس رتے پرتن
خورے سدھراں فیر کدوں ہن سوہے لیڑے پاروں(102)

روٹی روزی تے چنگے مستقبل دی آس لے کے دیسوں پردیس ہوون والے خورے ایہ گل بھل جاندے نیں کہ اوہناں پچھے منتظر نگاہواں روزنویں آس لے کے راہواں تکدیاں نیں پر ایہناں جبری ہجرتاں اتے مجبور گھبرو پیسے دی دوڑ وچ پچھانہہ پرتن دا کوئی سنہیا نہیں گھلدے بس ٹیوے ہی رہ جاندے نیں۔ اکرام مجید ہوراں ایہہ المیہ تجسیم راہیں بڑے دردناک انداز وچ بیان کیتا اے۔

دور دراڈاے دے سفراں مانواں پتر ٹورے
گھر دی ساری رونق نوں تے لوڑاں ای کھا گئیاں(103)

جبری ہجرتاں دے دکھ تجسیم راہیں اکرام مجید ہوراں خوب الیکے نیں۔

اپنے ای وسنیکاں دا

رستہ تکدے ہارے گھر (104)

پیٹ دی بھکھ توں وڈا کوئی دکھ درد نہیں بھکھ شے اے جہدے کولوں اولیائے اکرام تے پیغمبراں وی پناہ منگی اے۔ رب دی ایس دھرتی تے سرمائے دی غیر مساوی ونڈ تے لوکائی وچ امیر غریب دا پاڑ ودھا دتا اے۔ جہدا نتیجہ ایہ نکلیا اے کہ ماڑیاں نال دھروکیتا جا رہیا اے۔ ایس کانی ونڈ نوں مجسم کردیاں تجمل کلیم ہوراں آکھیا اے:

کل تے شاہ وی دکھ پچھے نیں لوکاں دے

کل تے بھکھ وی دانے ونڈ دی پھردی سی

کانی ونڈ دا دھڑکو تے فیر رہناں سی

رت امرود جو کانے ونڈ دی پھر دی سی (1 0 5)

ایسے کانی ونڈ نوں تجمل کلیم ہوراں اپنی غزل وچ کئی طرح نال پیش کیتا اے تے دل دیاں تاراں نوں ہلا دتا اے۔ اوہ آہندے نیں کہ پیار محبت ورگے انمول جذبے وی روپے پیسے دے ترازو وچ تولے جان لگ پئے نیں سگوں ایہ آکھنا بوہتا صحیح اے کہ امیراں نے ایہناں جذبیاں تے وی اجارہ داری قائم کرلئی اے۔ تلمیح تے تجسیم راہیں ایس منظر نامے نوں تجمل کلیم ہوراں ایس طرح پیش کیتا اے۔

ہیں عشق سوہنی دا ویکھیا اے

غریب گھر نوں امیر دکھاے (107)

قدارں دے بحران دے شاعر ڈاکٹر یونس احقر ہوراں اپنی غزل وچ تجسیم راہیں قدراں دے بحران دا نوحہ الا پیا اے۔ معاشرے وچوں سہنریاں قدراں دا مکنا تے اوہناں دی تھاں کوہجھیاں تے جھوٹیاں قدراں دا چلن عام ہونا اوس دور دے رہبراں تے رہنماواں دے کھوکھلے پن دا احساس دلاؤندا اے جتھوں احساس ندامت تے شرمندگی دا احساس طاری ہون لگ جاندا اے۔ ایہناں لج پالاں دے سینے وچ پتھر دا دل اے جہدے وچ انسانیت دی خیر خواہی لئی کوئی جگہ نہیں۔ ڈاکٹر یونس احقر ایس نوں ایسطرح مجسم کردے نیں۔

اپنے پتھر ہون دے سچ نوں من لوے تے چنگا ئے

جس شیشے دے سینے وچوں پھٹد انئیں لشکارا (107)

اوہ رہبر تے رہنما دی خودغرضی تے بے حسی دا الزام صرف اوہناں دے سر تے نہیں رکھدے سگوں اوہ اوہناں نوں منتخب کرن والیاں نوں موردِ الزام ٹھہراندے نیں تے تجسیم راہیں ایہدی منظر کشی انج کردے نیں۔

اسی جنہاں نوں راکھے چنیے۔ احقر اوہو رکھدے نیں

تیراں دے منہ ساڈے پاسے۔ اپنے ول کماناں دے۔ (108)

ڈاکٹر رشید انور دا شمار پنجابی غزل دے اوہناں آگواں وچ ہندا اے جنہاں غزل وچ جدید حسیت توں پیش کرن دا آہر کیتا۔ اوہناں اوس سمے پنجابی غزل نوں عملی حیاتی دے مسئلے دان کیتے جدوں اجے غزل محض لب ورخسار تے عشق و عاشقی دا بیان سی۔ موضوعات دے نال نال اوہ غزل دے سارے لوازمات نال وی پوری طرح واقف سن۔ اوہناں غزل وچ جدید دور دیاں سوغاتاں نوں وی مجسم کیتا اے۔

انکھ دے بوہے تے بھانویں کھورہڑ
ہتھ نہ پھیلا کتے جھولی نہ اڈ
قتل کر دی اے ضمیر انسان دا
حرص دے سینے دے اندر تیر گڈ (109)

یا فیر اک تھاں آہندے نیں کہ:

میں اک مجرم سنگ ٹرن دا میرے کولوں کیہ پچھنا ایں
انور پہنچ کے منزل اتے کس گلوں شرمایاں سدھراں (110)

جدید پنجابی غزل دے بانیاں وچ رؤف شیخ داناں کسے تعارف دا محتاج نئیں۔ جدید حسیت نوں اپنی پوری شدت نال بیان کرن وچ اوہناں دا کوئی ثانی نہیں۔ جدید حسیت تے اوہدے وچوں پھٹن والی وجودیت اوہناں دے خاص موضوع نیں۔

ایس توں اڈ نویں حیاتی دے شہری۔ منظور نامہ بڑی حقیقت پسندی نال غزل وچ پیش کر دے نیں تے ایس منظر نامہ نوں اپنے پورے تخلیقی رچاؤ نال کئی تھاواں تے تجسیم راہیں الیکدے نیں۔

چندری رات دا متھا بھانویں ہور وی کالا ہویا
رؤف نمانے دیوے دا پر زور تے سارا لگیا (111)

سورج اگے جناں چر نئیں آؤ ناکوئی پرچھانواں
دھرتی دے جثّے تے دھپاں پاؤندیاں رہنائیں چھالے (112)

دھرتی دے جثّے تے دھپاں جیہڑے چھالے پاؤندیاں نیں اوہ حیاتی دے غماں تے روگاں دا بیان اے۔ حیاتی وچ انج تے ہر دور وچ اوکھیاں راہواں توں ٹرنا پیندا اے پر جدید دور وچ ایہہ پینڈا ابوہتا اوکھا ہو گیا۔ سائنس تے ٹیکنالوجی نے حیاتی نوں بڑیاں آسائشاں بخشیاں نیں پر ایہناں آسائشاں دی بڑی تگڑی قیمت روح دے چین نوں رہن رکھن دی صورت اتارنی پے گئی اے جہدے پاروں بندے نڈھال تے بے حال ہو گئے نیں۔

سلیم کاشر ہوراں وی اجوکے دور دیاں سچائیاں تے تلخیاں نوں آپ سہہ کے غزل دا اشنگار بنایا اے۔ ایس لئی اوہناں

دی غزل فنی لحاظ دے نال نال فکری لحاظ نال وی ڈونگے خیالاں دی حامل ہوندی اے۔ کاشر ہوراں اپنیاں غزلاں وچ سوچاں تے فکراں نوں بیان کر کے ایہنوں اپنی ہڈ ورتی تے جگ ورتی بنادتا اے۔ اپنی ہڈ ورتی نوں غزل وچ ایسطرح مجسم کردے نیں۔

میرے ساہ نہ اکھڑے سمجھ کالی رات دیوسنیکو
ہری ہوئی سویر دی خاطر میں ہور کراں دا پینڈا (113)

سائنسی ترقی دا سفر کدی وی ادب تے شاعری نوں مغلوب نہیں کرسکیا۔ ادب انسان دوستی دے نغمے ہر دور وچ الاپدا رہیا اے تے ایہنوں کسے قسم دے حالات وی دبا نہیں سکے۔

تیراں توں بمباں تک پہنچن دے لئی کیہہ کیہہ ہویا اے
میں ہر سمے دی اکھ دا چانن ماریا وی نہ مویا میں (114)

ادب شعور دی واج اے تے بندے نوں انسانیت دا درس دیندا اے۔ سائنسی تے میکانکی دور وچ بھانویں لوکائی جدید علماں ول پرتی اے پر ایہدے باوجود ادب دی اہمیت توں انکار نہیں کیتا جاسکدا۔ برٹیڈر رسل (Bertrand Russell) نے تے ایتھوں تیک آکھیا سی کہ جے اسیں دنیا نوں تباہی تے جنگ وجدل توں بچانا چاؤہندے آں تے سانوں نویاں نسلاں نوں ادب لازماً پڑھانا چاہیدا اے تے۔ سلیم کاشر ہوراں ادب دی اہمیت نوں ''سمے دی آکھ دا چانن'' ورگی مرکب ترکیب ورت کے تجسیم راہیں بیان کیتا اے۔

جھیل دے برفاں ورگے پانی اپر چارچوفیرے
تیز ہوا دے ظالم ہتھاں فیر کھلارے پتے
مینوں ہوکے بھر بھر روندا لگے اوہو بوٹا
جیدی کسے وی ٹہنی اتوں کوئی اتارے پتے (115)

ایہناں شعراں وچ اکرام مجید ہوراں زمانے دے ظلم وستم نوں تجسیم راہیں الیکیا اے۔ بندہ دکھاں نوں اپنے اندر لکوندا اپنے آپ نوں مضبوط اعصاب دا مالک ظاہر کردا اے پر کئی وار ویلے دیاں کڑتناں تے کوہجھاں اوہدے سارے بھرم گنوادیندیاں نیں تے کئی وار میاں محمد بخش دے شعر وانگ کہ:

درد کسے دے اندر دکھ درد اپنے کجھ ہوون
بن پیڑاں تاثیراں ناہیں بے پیڑے کدروون

کوئی ایسا منظر، کوئی ایسا سانحہ یا حادثہ بندے نوں اوہدے اُپر گزرن والے کسے رنج، الم یا دکھ درد دا احساس گوڑھا کر دیندا اے تے ایتھے اکرام مجید ہوراں ایس واردات نوں بوٹے راہیں مجسم کیتا اے۔

منزل منزل دیوے بالے یاداں دے
رو رو سفر مکاوے شام حیاتی دی

ہوکے بھردا سورج ڈبے عمراں دا
وال کھلاری آوے شام حیاتی دی (116)

ایہناں دونواں شعراں وچ وی اکرام مجید ہوراں تجسیم نوں الیکیا اے کہ حیاتی دی شام رورو سفر مکاؤندی اے۔ دوجے شعر وچ وال کھلاری شام تے ہوکے بھردا سورج وی ڈھلدی عمر دا پتہ دیندا اے۔ حیاتی دی ناپائداری نوں بیان کرن واسطے ایہناں دونواں شعراں وچ شاعر نے تجسیم کولوں کم لیا اے۔

پرانے مکاناں چ وسدی خموشی
گئے موسماں دی کہانی سناوے (117)

کھنڈراں توں ہی اندازہ لایا جاندا اے کہ عمارت کدی بڑی حسین سی۔ ایس تصور نوں اکرام مجید ہوراں پرانے مکان تے اداسی دا استعارہ بنا کے شعر راہیں پیش کیتا اے۔ اوہناں تجسیم راہیں ایس خیال نوں واضح کیتا اے کہ ایہہ خموشی بیتے ویلے دی داستان سناؤندی اے۔ ویلا اگے لنگھ جاندا اے تے کئی کہانیاں رقم کر جاندا اے۔ کدے آون والا وقت ثابت کردا اے کہ بیتا ویلا چنگا سی یا نہیں۔

جدت دی ووہٹی دے کوہجے چہرے توں
چال سمے دی پردے چکدی جاندی اے (118)

ڈاکٹر یونس احقر ہوراں ایس شعر وچ جدیدیت دی نندیا کیتی اے۔ اوہناں نویں زمانے دے بخشے گئے روگ تجسیم راہیں الیکے نیں تے نال ہی ایہہ خیال پیش کیتا اے کہ ایہہ روگ وقت دے نال نال عیاں ہوندے جارہے نیں۔ وقت دی چال نوں جدت دی ووہٹی آکھ کے اوہناں اپنے خیال نوں مجسم کر کے پیش کیتا اے۔ جدید دور دیاں ریتاں رسماں دی نندیا ساڈے غزل گو شاعراں دے کول بہت اے۔ نویں زمانے دیاں عنایتاں نے حیاتی نوں آسائشاں تے فراہم کیتیاں نے پر انسان نے ایہناں

آسائشیاں دی بھاری قیمت اخلاقی بحران دی صورت ادا کیتی اے۔ ایس بحران وچوں چنگے ویلے دی جھلک ویکھن دے آرزومند اکرام مجید ہوریں آہندے نیں کہ:

سڑکاں اتے پھر دے ظالم نھیرے دا سر وڈھے گا
کیہڑا اپنے گھر دی باری وچوں سورج کڈھے گا (119)

فکر دی بلندی تے سوچ دی ڈونگھیائی نوں مجسم کردیاں اکرام مجید ہوراں رجائیت دا پہلو ایس شعر وچ پیش کیتا اے کہ کوئی تاں ایہو جیہا سورما ہوئے گا۔ جو حالات دی تبدیلی دا سبب بنے گا۔ انقلاب دے چاہیوان ایس غزل گو نے حیاتی دیاں کوجھاں نوں بغیر ایمائیت دے کئی تھاواں تے پیش کیتا اے پر اوہ ویلے توں مایوس نہیں اوہ اکھیاں کھول کے ویکھن دا عادی اے، اوہ حقیقت پسندانہ طریقے نال سماج دیاں کوجھاں نوں الیکدا اے پر اوہ یاسیت دی تھاں مثبت سوچ دا

علمبردار بن جاندا اے:

اودوں ایس حیاتی دی ایہ قید پرانی مکے گی
شوق لشکر انیزہ جس دن خوف دے سینے گڈے گا (120)

سماج دیاں کوہجھاں نوں بے نقاب کرن دے نال نال اوہ تعمیری عناصر وی نکھیڑ دے نیں اوہ جاندے نیں کہ ڈر، خوف نوں مکا کے اپنی ہمت تے جذبیاں دی بدولت حیاتی دے روگ ختم کیتے جاسکدے نیں۔ اپنیاں بے جا غرضاں تے لوڑاں تھوڑاں دے خوف نوں مکا کے بندہ نویں حیاتی ول مکھ موڑ سکدا اے تے ایہدے نال ہی سماج وچ لیراں لیراں پیار، خلوص دے چولے نوں سیتا جاسکدا اے۔ خوف دا سینہ اوہدے وچ نیزہ گڈنا تجسیم دی اک ودھیا مثال اے۔

اوناں تیکر کھاندا رئے گا ویلا سوہنے جسماں نوں
جناں تیکر لوڑاں دا ایہ پیار نہ پچھا چھڈے گا (121)

پچھلے شعر وچ خوف دے سینے وچ نیزہ گڈنا دراصل لوڑاں تھوڑاں دا خوف ختم کرنا اے ایس خیال نوں اگانہہ ٹور دے ہوئے اکرام مجید ہوراں ایس شعر وچ تجسیم راہیں آکھیا اے وقت سوہنے تے من موہنے جثّے نگلدا جائے گا۔ جدوں تک اسیں اپنیاں خواہشاں دے غلام رہوا گے۔ نفس اپر قابو پا کے اسیں ویلے دے ظالم ہتھاں چوں حسیں صورتاں نوں آزاد کرا سکنے آں۔ مصلحت تے موقع پرستی دا دامن چھڈ کے، ایہناں خواہشاں دی قربانی دے کے وقت دے دھارے بدلے جاسکدے نیں تے جے ایہہ نہ کیتا گیا تے فیر وقت سب کچھ ہڑپ کردا جائے گا۔

جدید تر پاکستانی پنجابی غزل وچ تشبیہات:

جدید تر پنجابی غزل وچ تشبیہ سازی دے نویں قرینے ورتوں وچ لیاؤندے گئے نیں۔ ہن تشبیہہ محض خارجی عناصر نال مشابہت دی علامت نہ رہی سگوں نویں دور دے نویں احساس نوں اجاگر کرن دا وسیلہ بن گئی اے۔ جدید حسیت دے ایس دور وچ ایہو جیہاں غیر روایتی، نویکلیاں تے ادب توں ہٹ کے دوجے علوم وفنون توں اخذ کیتیاں گئیاں تشبیہاں دا رواج روز بروز ودھ رہیا اے۔ جدید انسان دے ذہنی بہاؤ تے فکری رجحانات دیاں حامل تشبیہاں اج دی غزل وچ پورے تخلیقی رچاؤ نال موجود نیں۔ ایہناں تشبیہاں وچ تخیل توں ہٹ کے اوہ انفرادیت تے نویکلا پن موجود اے جو حیاتی دے تجربیاں دا عکاس اے۔ ایہ تشبیہات بندے دی بے چینی تے تڑفدی روح دیاں عکاس بن کے غزل وچ کھلریاں ہوئیاں نیں مثلاً منافقت دے دشمن سلیم کاشر دی تشبیہہ ملاحظہ کرو۔

بھری جوانی خیال وانگوں گزر گئی اے
ہوانوں پھڑنے دے سارے ہوئے نیں خواب موسم (122)

سلیم کاشر ہوراں دی منتشر خیالی نوں اک مجرد شے نال تشبیہہ انفرادیت تے ندرت دی نویکلی مثال اے۔ سلیم

کاشر ہوراں دیاں کجھ ہور نویکلیاں تشبیہاں ملاحظہ کرو:

خود الجھیا رہیا اے نصیباں دے وانگ جو
مینوں میرے ای شعر اوہ سمجھان آ گیا (123)

نکلیا سورج کدے بدلاں داسایا ہو گیا
ایدکیں موسم وی میرے یار ورگا ہو گیا (124)

بندے نوں نصیب دا کجھ پتہ نہیں ہوندا اے کہ کس وقت کیہو جئے ویلے دی زد وچ آ کے مٹی سونا بن جاوے یا فیر سونا وی مٹی ہو جاوے ایتھے سلیم کاشر ہوراں اپنے من نوں نصیب نال تشبیہہ دتی اے۔ جدوں کہ دوسرے شعر وچ جدید حسیت دا اک انگ بیان کردیاں یاراں دوستاں نوں موسم ورگا آکھنا غیر روایتی تشبیہہ دی جاندار مثال اے۔ اجو کے دور وچ سب رشتے ناطے مطلبی ہو گئے نیں موقع پرست سنگی اپنے مفاد واسطے یاداں دی قربانی توں وی دریغ نہیں کردے۔ اجو کے شاعراں دا من پسند موضوع جو کہ ویلے دی لوڑ وی اے اوہ جدید حسیت نوں اجاگر کرنا تے صنعتی دور دے بخشے جان والے ناسوراں نوں بے نقاب کرنا اے۔ ایہناں روگاں نوں اکرام مجید ہوراں وی بڑے دھڑلے نال بیان کیتا اے تے اپنی شاعری وچ تھاں تھاں نویں احساس نوں اجاگر کر کے مکدیاں قدراں دا ماتم کردے نظر آوندے نیں۔

باہروں برفاں وانگ تے وچوں بلدے نیں
ٹھنڈی اگ دے سیک چہ لوکی بلدے نیں (125)

بے حسی منافقت تے حسد نوں اک انوکھے انداز نال تشبیہہ دتی گئی اے۔ اج بندہ بے حس وی اے تے مقابلے دی دوڑ وچ اگے نکلن واسطے حسد دی اگ اوہدے من نوں جھلساندی وی اے۔ تشبیہہ دی ورتوں کر کے ایہناں نویں دور دیاں سوغاتاں نوں بغیرناں لیے شاعر نے خوب نمایاں کیتا اے۔

مچھی وانگوں مڑیاں نئیں سی بناں پتھر چٹے
ہن پچھتاوے مارن، دل دے کچے گھڑے تے وٹے (126)

سیاسی صورتحال ول اشارہ کر کے اکرام مجید ہوراں اکھان نوں تشبیہہ دی صورت ورتیا اے۔ ایہ سیاسی صورتحال دراصل ملک دے دولخت ہوون ول اشارہ اے کہ اپنیاں بے جاضداں تے اناواں پاروں ملک نوں توڑن والے ہن پچھتاون وی تے اوہ ہناں دے پچھتاوے بے کار نیں کیوں جے ویلا ہن پرت کے نہیں آونا تے جو نقصان ہو گیا اوہ پورا نہیں ہونا عقلمندی تے ایہ سی کہ وگڑ دی صورتحال نوں سنبھال کے ایس سانحے توں بچیا جاندا پر خود پرستاں دوراندیشی کولوں کم لین دی بجائے اپنیاں جھوٹھیاں ناواں دی خاطر ملک نوں تقسیم کر دتا۔

چیتے ورگیاں چاترا کھاں، پلکاں تیر کماناں
اناں دے اپر نیں پتر وانگر نیں تیکھے بھروٹے (127)

ایس شعر وچ اکرام مجید ہوراں نویں زمانے دے خدوخال روایتی تشبیہاں راہیں الیکے نیں۔ ایس شعر وچ اوہناں سوانیاں دے بدلدے مزاج ول اشارہ کیتا اے تے نال نال جدید دور دے ون سونے فیشناں اتے تنقیدی جھات وی ماری اے پر روایتی تشبیہاں نوں ورت کے اوہناں جدید سوانی دے خدوخال الیکے نیں مصنوعی پن تے عیاری ول اشارہ کرن واسطے اوہناں ''چیتے ورگیاں چاتر اکھاں'' دی تشبیہہ ورتی اے۔

خوف دلاں وچ پاوے شام حیاتی دی
سپاں وانگ ڈراوے شام حیاتی دی
سونے چاندی ورگے سوہنے جسماں دی
کیویں چمک مکاوے شام حیاتی دی (128)

معاشرے وچ ودھدی ہوئی ہوس زر نے بے حسی، خود غرضی تے منافقت ورگے روگاں نوں جمیاں جیہڑے جوان ہو کے دہشت گردی تے ڈرون حملیاں دا روپ دھار گئے جتھوں عدم تحفظ دا احساس لوکائی اندر شدت پھڑ گیا ایس خوف دی شدت نوں ظاہر کرن واسطے اکرام مجید ہوراں سپ دی تشبیہ ورتی اے۔ اج دی خوفزدہ لوکائی ہر پاسیوں اپنے اپر شکاراں دی یلغار محسوس کردی اے، سکھ دا کوئی لمحہ اوہدا مقدر نہیں بن دا۔ ایس کر کے شاعر نے سپ تے خوف نوں آپو وچ مشابہ قرار دتا اے دوجے شعر وچ شاعر نے اک آفاقی حقیقت زندگی دا عارضی پن الیکیا اے تے نال ای ایہ دسیا اے کہ ایس دنیا دی ہر شے عارضی اے جوانی، خوبصورتی تے حیاتی سب زوال پذیر اے۔ خوبصورت جسم جو سونے چاندی وانگ چمکدے سن جدوں بڑھاپے دی دہلیز پار گئے تے اوہناں دی چمک مانند ہوندی مک گئی، ایہ سب شاعر نے چنداکھراں دی ورتوں کر کے تشبیہ راہیں موثر انداز وچ بیان کر کے فنی پکیائی دا ثبوت دتا اے۔

انج تے لوکاں روز رچائے کئی سوانگ
فیر وی چہرے کلر کھادی دھرتی وانگ
جدوں ارادے لوہے وانگوں ہو جاون
بھن تروڑن ویلے ہتھوں کھوہ کے ڈانگ (129)

جدید حسیت دے ویلے لوکائی اپنے من نوں پرچاون لئی کئی طرح دے ڈھونگ رچالیندی اے پر اوہناں دے چہرے فیر وی بارونق نہیں لگدے اجڑے پجڑے ہی لگدے نیں ایس شعر وچ اکرام مجید ہوراں ایہناں حسرت و یاس دے مرقع چہریاں نوں کلرزدہ زمین نال تشبیہ دتی اے کیوں جے اوتھے کوئی فصل نہیں ہوندی اوہ اجاڑ تے بیابن تھاں ہوندی اے پر جدوں ہر چیز حدوں ودھ جاندی اے فیر انقلاب دا آؤنا لازمی امر اے۔ معاشرے وچ بے اطمینانی تے بے سکونی دیاں کئی آئے گائے ایہناں نویاں قدراں نوں ملیامیٹ کر دے گا۔ بس ایہدے واسطے پختہ ارادے دی ضرورت اے تے ایتھے شاعر پختہ ارادے نوں لوہے وانگ آکھ کے تشبیہ دی ورتوں کر کے انقلاب دی مشقت نوں اجاگر کردا اے کہ لوہے وانگ

مضبوط ارادیاں والے وقت دیاں لگاماں نوں اپنے ہتھیں کر کے معاشرے چوں برائیاں نوں ختم کر دین گے۔

اپنے اندر اگ لکائی بیٹھے نیں

ویکھن نوں لگدے نیں جیہڑے برفاں وانگ(130)

خاموشی کسے آون والے طوفان دا پتہ دسدی اے تے ایتھے اوہ طوفاں انقلاب دی صورت ظاہر کیتا گیا اے کہ جو لوگ بظاہر برفاں وانگ لگدے نیں۔ اوہ اپنے اندر اگ یعنی انقلابی رویے لکوئے ہوئے نیں۔ تشبیہ دے پاروں بندے دی اندرونی کیفیت دا اظہار اکرام مجید ہوراں بڑے سوہنے ڈھنگ نال کیتا اے۔

فن دے تاجر ویکھدے رہندے ، بھکے مردے ہوئے فنکار

مگروں سینے لاون کتاباں وانگ مجاور پوجن گور(131)

ایس شعر وچ ڈاکٹر رشید انور ہوراں فن دی بے قدردی دا گلہ کیتا اے کہ فنکاراں دی کوئی قدر نہیں کردا ادیب تے شاعر بھکے مردے نیں پر جدوں اوہ اپنی حیاتی دے دن پورے کرلیندے نیں تے فیر اوہناں دیاں لکھتاں نوں سینے نال لا کے پرچار کردے نیں۔ سیمی نار تے کئی پرگرام اوہناں دے فن تے فکر اتے منعقد کیتے جاندے نیں، تے مجاوری دی طرح اوہناں دیاں قبراں دی پوجا شروع کر دیندے نیں پر حیاتی وچ اوہناں دا کوئی پرسان حال نہیں ہوندا اپنے شعور توں کم لے زمانے دے رویے نوں تشبیہ راہیں بیان کر کے آہندے نیں کہ بے قدرے منافق لوک فنکاراں دے مرن توں بعد ''وانگ مجاور پوجن گور''۔

ایہ عہد قدراں دے بحران دا عہد اے۔ روایتاں تے سنہری قدراں اپنی اہمیت گنوا بیٹھیاں نیں اوہدی تھاں نویاں قدراں لیندیاں جارہیاں نیں۔ ایس صورتحال نوں رؤف شیخ غزل وچ ایس طرح سموندے نیں

پیار دیاں محلاں دے ویہڑے کنڈیاں ورگے جھاڑ

نہ رتاں وچ میوہ دیندے نہ دھپاں وچ چھاں(132)

ایہہ خودغرضی دا زمانہ اے ایتھے پیار محبت دولت دی تکڑی وچ تولے جارہے نیں۔ ایس دور دی ویرانی رؤف شیخ ہوراں تشبیہ دی ورتوں کر کے موثر انداز نال ''کنڈیاں ورگے جھاڑ'' آکھ کے بیان کیتا اے۔ ویلے دی بے دردہوا نے پیار محبت نوں جڑوں پٹ سٹیا اے تے کنڈیاں ورگے جھاڑ ویرانی دا منظر پیش کردے پئے نے ایس دھوڑ دا منظر اک ہور غزل وچ تشبیہ دا سہارا لے کے ایس طرح الیکدے نیں:

پھلاں ورگے کومل سفنے فجراں انج مدھولے

وسدے رسدے شہراں دامنہ تکدے رہ گئے کھولے(133)

سائنسی ترقی دے پاروں لوکائی دا خیال سی کہ حیاتی وچ آسانیاں پیدا ہو جاون گیاں ایہ ہویا وی کیوں جے بیماریاں تے قدرتی آفتاں کسے حدتیکر قابو پالیا گیا۔ آمدورفت تے ابلاغ وچ بے تحاشا آسانیاں آگئیاں نیں، روزمرہ

حیاتی دے کماں کا جاں وچ وی سوکھت پیدا ہوگئی پر ایہدی بھاری قیمت چکانی پے گئی تے سنہرا سفنا خوشیاں ڈسن والا سپ بن گیا۔ ہن ہسدے وسدے شہراں وچ احساس توں عاری بندے مشین لگدے نیں رؤف ہوراں خواباں دے ٹٹن نوں پھلاں ورگے کومل سفنے فجراں انج مدھولے آکھ کے بندے دے خواباں دی بھیانک تعبیر بیان کیتی اے جاگدیاں اکھاں نال ویکھے گئے ایہ سفنے ویلے دی ہوا کس طرح اڈ کے لے آگئی ایہ منظر رؤف ہوراں کول ایس رنگ وچ وی وکھائی دیندا اے۔

پیلے پتراں وانگوں اڈ گئے پتر ہوادی لورے
جگرا تے سولی چڑھ کے جیہڑے سفنے پالے(134)

پیلے پترخزاں دی علامت اے تے ایتھے روف جی ہوراں ایس علامت تے تشبیہ دا انوکھا ملاپ کر کے خواباں دا حشر بیان کیتا اے۔ بندہ چنگے دناں دی آس وچ حیاتی دیاں اوکڑاں جھلدا رہیا پر مصیبتاں ودھ گئیاں تے امن سکون گواچ گیا تے حساس تے باشعور بندے حیرت دیاں اتھاں گہرائیاں وچ ڈب کے ایس منظرنوں تکدے نیں

حیرت دے نال تکدا رہنا اوندے جاندے راہیاں نوں
سکھنے گھر دے لوہے وانگوں دوپٹ کھلیاں ہویاں واں(135)

تشبیہہ دے ورتارے راہیں بندے دی حیرت نوں سولے ڈھنگ نال بیان کر کے ایہدی تاثیر وچ وادھا کردتا اے ایہ روف شیخ ہوراں دا کمال اے کہ اوہناں نویاں لسانی تشکیلاں دی ورتوں کر کے غزل نوں نویاں نیہاں فراہم کیتیاں۔ اوہناں غزل نوں روایت توں موڑ کے نویکلیاں راہواں ول ٹوریا اوہناں نویاں تشبیہاں تے انوکھے استعارے ورت کے لفظاں نوں نواں مفہوم دان کیتا مثلاً زوال دے اک منظرنوں بالکل نویکلے انداز نال ایس طرح الیکدے نیں۔

میرا وس چلے تے تیرے سفنے وی نہ اون دیاں
پرچھانویں وانگ بھانویں تیری یاد وچ ڈھلدا رہناواں(136)

تخیل دی اڈاری نوں پورے تخلیقی رچاؤ نال بیان کردیاں غم وچ گھلن نوں پرچھانویں دے ڈھلن ناں تشبیہہ دیندے نیں جو کہ اک انوکھی تے نویکلی تشبیہ اے۔ انج ای زمانے دی بےقدری دا گلہ ایس تشبیہ راہیں کردے نیں۔

اوہ موتی پتھراں وچ رہ کے جس نے آب گنوالئی اے
ذریاں وانگوں قد میں رلیائے سنگیاں دے سنگ تلیاں نہیں(137)

سماج وچ فنکاراں تے شاعراں دی بےقدری دا گلہ نویکلی تشبیہاں نویں لسانی تشکیل دی اک مثال اے، نذیر چودھری دا شمار پنجابی غزل دے اوہناں آگواں وچ ہوندا اے جنہاں پنجابی غزل نوں نویں موضوعات نال روشناس کرایا۔ اوہناں دی شاعری وچ جدید دور دے مسئلیاں نوں نویں طرز نال اجاگر کیتا گیا اے۔ تے ایس واسطے اوہناں نویکلیاں تے انوکھیاں تشبیہاں دی ورتوں وی کیتی اے مثلاً سچ تے جھوٹھ دی آپودی کشمکش نوں ایس طرح بیان کردے نیں:

کالیاں راتاں وانگوں ہوگئے چٹے دوھ سو یرے
لوکی ویچ کے چانن لیندے کیوں خرید ہنیرے(138)

جدید حیاتی دے روگاں نوں نھیرے تے چانن دی علامت دان کر کے تشبیہ راہیں بیان کیتا اے۔ اک اچے تے سچے شاعر وانگوں نذیر چودھری اپنی غزل نوں علامتاں، تشبیہاں تے استعاریاں نال سجاؤندے نیں انج اوہ شعراں وچ اپنی سوچ تے فکر دا تاثر ودھا دیندے نیں جیویں کہ:

اوہدیاں زلفاں دے پرچھانویں کاغذ تے سن پیندے رہے
انج لگا جیوں لکھیاں ہوئیاں غزلاں لمی بحر دیاں(139)

اوس ہاسے دی انج پئی جاپے اج تک پھردی لہر
دھدل اتے جیونکر ہندی سپ دی صاف لکیر(140)

انوکھیاں تشبیہاں دی ورتوں نذیر چودھری دے تخیل دی اڑان تے سوچ دی پکیائی دی دس پاؤندیاں نیں اوہناں حیاتی دے ہر شعبے جوں ایہ تشبیہاں اخذ کر کے اپنی غزل دے حسن وچ وادھا کیتا اے۔

ڈبن لگیاں وی سورج دی شوخی ایڈ کمال
لہو دی ہنردے وتردا جیوں سونے دا تھا(141)

یا فیر کجھ غزلاں وچ آکھدے نیں:

انج لگے جیوں مدتاں دی اج ٹٹی پریت کسے دی
راہ وچ ڈگا ہویا لبھا تحقیوہ چھاپ کسے دا (142)

اسماناں اتے گھی دا اوہ بن کے چمک پیا
جیہڑا ہنجو شاماں ویلے پلکا پکاں اتے آیا اے(143)

شیر جنگلاں وی تیرا ورد پکایا جاندا
بستیاں وانگوں لٹکیاں ہوئیاں نیں ککردیاں پھلیاں(144)

جدید تر پاکستانی پنجابی غزل وچ استعارات:

جدید تر پاکستانی پنجابی غزل وچ لہجے دی سادگی تے موضوعات دی رنگا رنگی حد درجے موجود اے۔ غزل گو شاعراں نے ذاتی تجربیاں، مشاہدیاں تے کیفیتاں نوں غزل وچ ایسطرح شامل کیتا اے کہ اوپرے پن تے بناوٹی ہون دا شائبہ تیکر نہیں ہوندا۔ ایہہ جدید غزل اپنے اندر زمانے دے سارے رنگ رکھدی اے تے شاعراں نے ایہنوں زمانے

دے حالات نال ہم آہنگ کرن لئی استعارے وی اپنی دھرتی توں اخذ کیتے نیں۔اوہناں روایتی رموز وعلائم تشبیہاں تے استعاریاں کولوں دامن چھڑا کے اپنے عہد دیاں جلوہ سامانیاں توں لوبھ چکیا اے۔

اختصار غزل دی خوبی اے تے شعر وچ جامعیت پیدا کرن لئی تے گل نوں سنگوڑ کے بیان کرن لئی شاعر تشبیہاں، استعاریاں تے علامتاں دی ورتوں کردے نیں۔شاعر ایہناں دی ورتوں ایڈے سچے ڈھنگ نال کردے نیں کہ کلام دی تاثیر وچ وادھا ہو جاندا اے۔

جدید پنجابی غزل دے بانی پیر فضل گجراتی ہوراں پنجابی غزل دا رنگ روپ اگھیڑن واسطے جگر دی رت پلائی۔ ایس طرح اوہناں پنجابی غزل نوں اردو تے فارسی غزل دے برابر لیا کھلاریا، انور مسعود ہوراں اوہناں دی غزل گوئی بارے آکھیا کہ:

''ایہہ کدی نئیں ہوسکدا کہ پنجابی شاعری خاص کرکے غزل دا ذکر
شروع ہووے تے اوہ پیر فضل گجراتی تک نہ جا پہنچے''(145)

پیر صاحب اپنی غزل وچ ون سونے استعارے ورت کے ایہدی رنگینی تے دلفریبی وچ اضافہ کیتا اے۔اوہ استعاریاں دی ورتوں بڑے پچویں تے ٹھکویں انداز نال کردے نیں کہ شعر دی سادگی تے تاثیر وچ کوئی فرق نہیں پیندا۔پیر صاحب دے کلام وچ استعاریاں دی ورتوں ملاحظہ کرو۔

ساقی دی محفل وچ راتیں کجھ سانویں چوٹاں آئیاں نیں
جاماں تے توبہ بھن چھڈی، بھن چھڈیا توبہ جاماں نوں
اوسے نے پئیاں گلاں میرے زلفاں دیاں لاواں لکھیاں نے
ایہہ رخ تیرے دی تختی تے جس کاتب لکھیا لاماں نوں (146)

قیدی عشق دے زلف زنداں وچوں ہندے اساں نہ کرے
دھریاں سراں اتے رکھن نت باہیں کردے روز اک نویں فریاد آزاد وکیھے (147)

پھلاں دی چونڈی منگاں میں اوہ دیندے چونبھڑ خاراں دی
ایہہ کیہڑا آکھے مالی نوں رہنی نہیں رت بہاراں دی (148)

سلیم کاشر ہوراں دیاں غزلاں وچ وی استعاریاں دی ورتوں بڑے نویکلے ڈھنگ نال کیتی گئی۔نویں احساس نوں اجاگر کرن لئی اوہ نت نویں استعارے گھڑ لیندے نیں جیویں کہ:

وقت دے زہری ناگ نے ڈنگے جسے یاداں والے

سکم سکے باغ دلاں دے وس اوئے بدل کالے (149)

جدیدیت توں اڈ روایتی موضوع وی اوہناں کول چوکھے نیں مثلاً حیاتی تے کائنات دے عارضی پن نوں ''حسن پروہناں'' آکھدے نیں:

وگدا پانی ، اڈدا پنچھی دونویں پرت نہ آون
حسن پروہناں دو گھڑیاں دا اوڑک جھوندے سوئے (150)
منیا ڈل نیناں دی ڈوہنگی پر تہہ وچ نیں موتی چوکھے
ڈب جانا وی بھاگ ہندا اے ٹھہل تے سہی شکارا دل دا (151)
جیویں جیویں رستے وچ کھلارے لوکاں سولاں کنڈے
تیوں تیوں شوق وصال ترے دا ہویا ہورزیادہ (152)

ڈاکٹر رشید انور دی غزل وچ نویں احساس تے ماڑی لوکائی نال ہوون والے دھرونوں استعاریاں راہیں الیکیا گیا اے۔جیویں کہ:

جبے تے دستار بنی ایں خلق دی ٹھیکیدار
کیہڑا دسے کیہدا ناں اے دنیا وچ اخلاق (153)

سلیم کاشر دی غزل جیوندی جاگدی غزل اے۔اوہ ترقیاں دے ایس عہد وچ بندے دی توقیر سلامت چاہندا اے۔اوہ پیار محبت،خلوص دا چاہیوان اے اوہ چاہندا اے کہ لوکائی رل مل کے ہنسی خوشی حیاتی بسر کرے پر اجو کے دور وچ المیہ اے طبقاتی ونڈ نے سب کجھ ہڑپ کرلیا اے۔

کھا گئیاں نیں کوٹھیاں کچیاں گھراں دی سانجھ نوں
دل نئیں سینے دیوچ لوہے دا پرزا ہو گیا (154)

طبقاتی ونڈ نوں کوٹھیاں تے کچے گھراں دے استعارے راہیں اجاگر کیتا گیا اے جدوں کہ دوجے مصرعے وچ بے حسی نوں لوہے دے پرزے دا استعارہ بنایا گیا اے۔ہن سلیم کاشر ہوراں دے دوشعراں وچ استعاریاں دی ورتوں ویکھو۔

تیتھوں وی کوئی گل نہ ہوئی میں وی دل دی کہہ نہ سکیا
پھل تے شبنم دے اس میل نوں چڑھدا سوج سہہ نہ سکیا(155)
لاٹاں مار دا سورج ایدھر اوہ ڈھلدا پرچھاواں
کھلا کھلوتا سوچ رہیاں واں کس نوں سینے لاواں (156)

سلیم کاشر ہوراں نے پرانیاں قدراں دے زوال تے نویاں قدراں دی اٹھان نوں نویکلے استعارے راہیں اجاگر کیتا

اے۔ رؤف شیخ جدید ترین غزل دے نمائندا ں شاعراں وچ سرفہرست نیں۔ اوہناں نویاں قدراں دی سلاہنا نہیں کیتی سگوں اوہناں نویاں قدراں نوں نندنا اپنا اولین فرض سمجھیا اے۔ اوہ فنی لوازمات دی ورتوں ایہو جئے سچے ڈھنگ نال کر دے نیں کہ اوہ مضمون دی ضرورت جاپدے نیں۔ ون سونے استعاریاں نوں اوہناں اپنی غزل دی رونق بنایا اے۔ مثلاً

پگاں تے ہتھ دھر کے لوکی اچیاں ماڑیاں ویہندے نیں
ڈگیاں ہوئیاں کندھاں ول نئیں کدی کسے دا دھیان گیا (157)

باغ نوں آپ بہاراں سنجیاں کر گئیاں
ھن کسے آ ملنے دی لئی بجلیاں کڑک دیاں (158)

پہلے شعر وچ پگ تے ڈگی کندھ طبقاتی امتیاز دا استعارہ اے جدوں کہ دوجے شعر وچ باغ دا استعارہ بالکل نویں انداز وچ ورتیا گیا اے۔ باغ، بہار، چمن، گلستان وغیرہ روایتی غزل وچ روایتی استعارے سن پر رؤف شیخ ہوراں باغ تے بہار دے استعارے نوں سائنس تے ٹیکنالوجی دی ترقی پاروں ماحول دے آشوب دا استعارہ بنا کے پیش کیتا اے۔ کہ جدید ترقی جہنوں رؤف شیخ ہوراں بہار آکھیا اوس نے باغ یعنی دنیا دا سہپن مکا دتا اے۔ رؤف شیخ ہوراں کدھرے وی نویں دور دی سلاہنا نہیں کیتی سگوں ایہد یاں بخشیاں سوغاتاں دی نندیا کدی رموز و علائم دی ورتوں کر کے کیتی اے تے کدے تجسیم راہیں تے کدی استعاریاں دی ورتوں کر کے کیتی اے۔ جیویں کہ:

نویں پہاڑاں دے پتھر وی گونگے نیں
نویں سمندراں دا پانی وی کھارا اے
امیداں دے بوہیاں نوں زنگ لگے نیں
سدھراں والا سنج مسان چوبارا اے (159)

رؤف شیخ ہوراں نویں دور توں مایوسی دا اظہار کیتا اے حتیٰ کہ اوہناں نوں مستقبل وی پر امید نظر نہیں آؤندا۔ ایس خیال نوں استعاریان نال سچے ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔

رؤف شیخ طرح منظور وزیر آبادی ہوراں وی ایس نویں دور دی سلاہنا نہیں کیتی۔ نویں دور توں مایوسی دا اظہار کرن لئی ون سونیاں علامتاں، تشبیہاں تے استعاریاں نوں غزل دی زینت بنایا اے۔ مثلاً

جھکھڑاں دھپاں مینہ دا اج اے زور جیہا
لگے گا کل شہر دا نقشہ ہور جیہا
کھادا ماس تے ہڈیاں چھڈیاں ویلے نے
ساڈے نال سلوک کیتا گور جیہا (160)

منظور وزیر آبادی ہوراں دی غزل وچ بناں شک سماج وچ پائے جان والے دکھ تے کرب دا اظہار اے۔ ایہہ

دکھ تے کرب ساڈے ماحول وچ ہر پاسے کھلرے ہوئے نیں تے ایس ماحول دی منظر کشی وچ اوہ استعاریاں کولوں کم لے کے حقیقت دا رنگ بھر دیندے نیں۔

گزردیاں نیں ایہہ میرے اتوں بغیر وسیوں
پتا نہیں مینوں، وگاڑیاں کیہ، میں بدلیاں دا
کراہے پایا جنہاں نوں منظور رہبراں نے
بھٹکدے رہنا نصیب اوہناں مسافراں دا (161)

جدوں بندیاں نوں اوہناں دے جائز حق نہ دتے جان اوہناں نوں حیاتی دا سکھ نصیب نہ ہووے تے فیر شکوہ آپ مہارے ہونٹاں تے آ جاوندا اے تے ایس شکوے نوں اوہ غزل وچ ڈھال کے تے استعاریاں نال سجا کے قاری تیکر اپڑاندے نیں تے ہر پڑھن والے دی توجہ اوہناں دے شعراں وچ کھب جاندی اے۔ انسان دی ناقدری دا ذکر کر دیاں آہندے نیں۔

ویلے کولوں چانن دی خیرات اج منگن
جگ نوں چانن ملیا جیہڑیاں شکلاں کولوں
ایہو دعاواں منگا جیہڑے گھر وچ رہناں
بچ جائے ایہہ گھر منظور بلاواں کولوں (162)

چن دے استعارے نوں نویکلے معنی وچ ورت کے منظور وزیر آبادی ہوراں روایت توں بغاوت کیتی اے تے انسان دی بے قدری دی فکر نے منظور وزیر آبادی ہوراں دے شعراں نوں تحریک بخشی اے۔ انج ہی اکرام مجید ہوراں وی نویکلے استعارے ورتے نیں۔

کیہڑیاں تھوڑاں ہتھوں ونجلی ستی، بیلے اجڑے
کیہڑیاں ظالم غرضاں گھبرو کھون گرانواں کولوں (163)
خورے کنیاں کونجاں مڑ کے شاماں نوں گھر جان
کنیاں انھاں شکاریاں ہتھوں دور گھروں مرجان (164)

سمندر پار پاکستانی اپنیاں لوڑاں توں مجبور ہو کے بن باس کٹ رہے نیں اوہناں دیاں مشکلاں نوں اکرام مجید ہوراں بڑی جامعیت نال پیش کیتا اے۔ کسے مقصد نوں پاون واسطے ہجر دی اگ وچ سڑ دے ایہہ لوک اپنے پچھے ویرانیاں چھڈ گئے نیں۔ ونجھلی ستی تے بیلے اجڑے دا استعارہ اوہناں دے پچھے پائی جان والی اداسی نوں متاثر کن انداز وچ پیش کردا اے۔ کونجاں دا استعارہ وی ایس صورتحال نوں بیان کردا اے۔

پچھّم ولوں اک لال، ہنیری چڑھدے ویکھاں
اپنے ساوے کھیتاں پکیاں فصلاں بارے سوچاں (165)

ایتھے پچھّم ولوں لال ہنیری دا استعارہ صنعتی انقلاب وی ہوسکدا اے تے ایس توں اڈ دو عالمی جنگاں دے بعد تیجی دا خوف وی۔ ایہناں لال ہنیریاں پاروں فصلاں دا ڈاہڈا نقصان وی استعارہ اے تباہی دا بربادی دا تے پریشان کن صورتحال دا۔

علی محمد ملوک دا ناں نمائندہ غزل گو شاعراں وچ شامل کیتا جاندا اے۔ اوہناں دیاں غزلاں فنی تے فکری لحاظ نال عمدہ نیں۔ اوہ سچے تے اچے شاعر وانگوں لفظی ہنرمندی، معنویت نوں ابھارن لئی ورتدے نیں پر ملوک ہوراں تشبیہاں تے استعارے کولوں بہتا لوبھ نہیں چکیا پر کدھرے کدھرے ایہناں محاکات نوں ورتدے اک پورا منظرنامہ سامنے لیا کھلاردے نیں۔ جیویں کہ:

ایس سمے تے بے حسی دے بدل اپنے آگئے
اپنے جسم دے اتوں لوکاں چم ادھیڑے آپے (166)

بے حسی اج دی غزل دا عمومی موضوع اے کیوں جے ایہ ساڈے آل دوالے کھلریا ہویا اے پر ملوک ہوراں بے حسے دے تیراں نوں اپنے جثّے وچ اتر دیاں جس روپ وچ ویکھیا اے، اوہ کمال دی فنی پکیائی دا ثبوت اے۔ اوہناں ایس عمل نوں اک استعارے راہیں الیکیا اے کیوں جے بے حسی دی تجریدی کیفیت تجسیم تے استعاراتی انداز نال ای ظاہر کیتی جاسکدی اے تے ملوک ہوراں دا استعارہ اپنی دلیل آپ بن جاندا اے۔ انج ای ملوک ہوراں ''سرو'' دے روایتی استعارے نوں نویکلے معنی دان کیتے نیں۔

یار ملوک توں کیہڑی گلے ہن چھاواں نوں ترسیں
ویہڑے لاکے سرو دا بوٹا درد سیہڑے آپے (167)

سرو دے استعارے بارے ڈاکٹر اسلم رانا لکھدے نیں کہ:

''سرو اردو، فارسی تے پنجابی ساریاں زباناں دی شاعری وچ اک مستقل استعاراتی اہمیت دا حامل اے۔ دو معنی عام طور تے ایہدے نال مخصوص نیں۔ اک قد دی رعنائی تے دوجی بے حاصلی۔ 'سرو' وچ ملوک ہوراں اک تیجی جہت دا وادھا کیتا اے''۔(168)

ایہہ استعارے دے نویکلے ہون دی گل اے پر ایہ روایتی تے ٹکسالی استعارہ ملوک ہوراں نے حقیقت دے نویں روپ وچ ورتیا اے تے انج دے ڈاکٹر یونس احقر ہوراں وی ''چانن'' دے استعارے نوں نویں معنیاں وچ ورتیا اے۔ چانن جو کہ خوشحالی، جت تے علم دا استعارہ سی، ایتھے اوہ ایس چانن نوں نویں عہد دے بحران دا استعارہ بنا کے پیش کر دے نیں۔

دھرتی نوں راس آنئیں سکیا نویں دور دا چانن
فصلاں چوں تاثیراں مکیاں، پانی ہو گئے کھارے (169)

ایس شعر نوں اسیں دو سطحاں تے پرکھ سکنے آں ۔ اک تے نظر آون والے معنی تے اک ڈھکویں ۔ پر ایہناں دونواں معنیاں دی آپو وچ گوڑھی جڑت اے کہ نویں دور وچ صنعتی تے سائنسی ترقی دی بدولت کھاد بنائی گئی تے کھاد نے فصلاں دی تاثیر مکا دتی تے کارخانے تے فیکٹریاں دے فاسد پانی نے زیر زمین پانی نوں کھارا کر دتا تے دوجے معنی وی ایہدے نیہڑے ہی نیں کہ دھرتی ایس ترقی پاروں اپنا سہپن مکا بیٹھی اے تے انسانی قدراں خاتمہ اک خطرناک صورتحال دا اعلان اے ۔ ایتھے نویں دور دا چانن اک استعارہ بن جاندا اے منفی قدراں دا۔

گلوبلائزیشن دے اثرات ول اشارہ کردے ڈاکٹر یونس احقر بالکل نواں استعارہ گھڑ لیندے نیں کہ:

پنڈاں دے وس وچ نئیں ہوندا رکھناں ایہناں زہراں نوں
چنگا اے پڑھ لکھ کے منڈے ٹر جاندے نیں شہراں نوں (170)

تعلیم دا مقصد بندے نوں سیدھا رستہ وکھانا ہوندا اے پر اج ایہدا مفہوم بدل چکیا اے جیوں کہ:

ڈی ۔ ایچ لارنس نے اپنی مشہور نظم "Snake" وچ کھلے لفظاں آکھیا کہ:

"I depised myself and the voices of my accursed
human education"(171)

ایہو جئے خیالات نوں ڈاکٹر یونس احقر ہوراں زہر دے استعارا بنا کے پیش کیتا اے ۔ ڈاکٹر یونس احقر ہوریں قدراں دے بحران دے شاعر نیں اوہ اپنی شاعری وچ قدراں دی ٹٹ بھج دا رونا روندے نظر آؤندے نیں تے ایہدے واسطے روایتی استعارے نویں معنیاں وچ ورتدے نیں۔

رت سمے دی خورے مینوں کیہڑا پھل سنگھا گئی اے
انج اے جسراں اپنیاں دے وچ وی میں پرایا واں (172)

پھل روایتی شاعری وچ خوبصورتی دا استعارہ اے پر ایتھے ڈاکٹر صاحب بالکل نویں مفہوم وچ ورتیا اے کہ اجو کے سمے اپنے وی غیر بن گئے نیں ایہہ اوہناں دا نہیں زمانے دے پھلاں دی مہک دا اثر اے۔

قصہ مختصر کہ حالات دیاں تلخیاں تے ماحول دی ناسازگاری عام لوکائی نوں وی بہت حساس بنا دیندی اے تے فیر شاعر تے حدوں ودھ پیڑ پرچیا ہوندا اے ۔ جدوں اوہدا ایہو جئے حالات نال واہ پیندا اے تے فیر اوہ اپنی سوچ نوں کدی تجسیم راہیں مجسم کردا اے تے کدی تشبیہاں تے استعاریاں دی ورتوں کر کے اپنے من دی ہواڑ کڈھدا اے ایہ محض آلائشی لبادے نہیں سگوں ایہ خیالات دی موثر طریقے نال ترسیل دا ناں اے۔

تلمیح:

تلمیح دا استعمال نظم تے نثر دونواں وچ کیتا جاندا اے ایہدا تعلق صنائع معنوی نال اے ۔ کسے نثر پارے یا شعر وچ

کسے تاریخی مشہور یا قرآن بارے اشارہ کیتا جائے تے اوس نوں تلمیح آہندے نیں نجم الغنی رامپوری بحرالفصاحت وچ ایہدی تعریف ایہناں لفظاں وچ کردے نیں:

''یہ صنعت اس طرح ہے کہ شاعر اپنے کلام میں کسی مسئلہ مشہور یا کسی قصے یا مثل شائع یا اصطلاح نجوم و غیرہ کسی ایسی بات کی طرف اشارہ کرے جس کے بغیر معلوم ہوئے اور بے سمجھے، اس کلام کا مطلب اچھی طرح سمجھ میں آئے۔''(173)

نجم الغنی رام پوری نے اگانہہ چل کے اک شعر دی تفصیل بیان کردیاں ضرب الامثال دی شعر وچ ورتوں نوں وی تلمیح وچ شامل کیتا اے۔ لکھدے نیں کہ:

پڑا بھوت عشق وجوانی کا سر پر
تو پھر گھاٹ کے آپ ہیں اور نہ گھر کے

اس شعر میں اشارہ ہے اس مثل مشہور کیطرف کہ ''دھوبی کا کتا نہ گھر کا نہ گھاٹ کا(174)

پر ایہدے واسطے اک الگ صنعت ایرادالمثل وی مخصوص کیتی گئی اے۔ جہدا شمار وی صنائع معنوی وچ کیتا جاندا اے۔

قاضی عبدالقدوس تلمیح نوں انج بیان کردے نیں کہ

''تلمیح کے معنی ہیں کسی چیز کی طرف سرسری نگاہ ڈالنا لیکن علم بیان کسی اصطلاح میں کسی قصے کسی مشہور مسئلے، آیت یا حدیث مثل کا کسی علم کی اصطلاح وغیرہ کی طرف کلام میں اشارہ کرنا تلمیح کہلاتا ہے۔ کلام کا مطلب سمجھنے کے لئے اس کا جاننا نہایت ضروری ہے (175)''

تلمیح نوں انگریزی وچ Allusion آکھیا جاندا اے

"A Dictionary of literary terms" وچ ایہنوں ایس طرح واضح کیتا گیا اے۔

"Allusion A passing reference in a work of literature to something outside itself. A writer mayallude to legends, historical facts or personages, toother work of literature, or even to biographicall details. (176)

جدوں کہ انسائیکلوپیڈیا برٹینکا وچ 'Allusion' دی تعریف ایس طرح دت گئی اے۔

"Allusion, in literature, an implied or indirect

referene to a person, event or thing or to a part of another text. Most allusions are based on the assumption that there is a body of knwoledge that is shared by the author and tha reader and that therefore the reader will understand the author's referent"(177)

تلمیح تے علامت وچ معمولی جیہا فرق ہوندا اے کیوں جے علامت تلمیح دا اک رنگ اے۔ تلمیح دی مدلل تشریح ڈاکٹر فرمان فتح پوری کردے نیں کہ

''تلمیح کے لغوی معنی ذرد یدہ نظر سے دیکھنا ہے یعنی جس کھانے میں نمک کی مقدار اگرچہ معمولی ہوتی ہے پھر بھی کھانے کے ذائقے کا مدار اسی پر ہوتا ہے۔ بالکل اسی طرح کلام میں تلمیح کا استعمال چند لفظوں میں واقعات اور معنی کا سمندر بند کر دیتا ہے تلمیح سے عموماً ایسے الفاظ یا فقرے مراد ہوتے ہیں۔ جو اپنے پس منظر میں ایک لمبی چوڑی داستان رکھتے ہیں جب تک کسی کو یہ داستان معلوم نہ ہو وہ الفاظ سے نہ کوئی لطف اٹھا سکتا ہے اور نہ ہی معنی سمجھ سکتا ہے۔ اسلئے ضروری ہو جاتا ہے کہ جب کسی شعر یا نثر پارے میں کوئی تلمیح نظر آئے تو اس کے پس منظر کو پوری طرح ذہن میں ابھارا جائے''۔(178)

تلمیح دی تشریح وتوضیح تے تعریفاں توں بعد ہن اسیں جدید پنجابی غزل وچ تلمیح دی ورتوں دا جائزہ لینے آں۔

بھگیاڑاں دی جوہ وچ کوئی جان بچا نہیں سکدا
کھوہ دے وچ تے سٹ کے جاؤ میر یو ویر بھراؤ(179)

ڈاکٹر رشید انور نے ایس شعر وچ سورہ یوسف وچ بیان ہوون والے حضرت یوسف دے قصے ول اشارہ کیتا اے۔ حضرت یوسف نوں اوہناں دے بھراواں نے غلط بیانی کر کے کھوہ وچ سٹ دتا سی۔

ہن تے انج وی یوسف وکدے پرسونے دے بھا
ہن اخلاص دے چرچے اتے کوئی نہیں کت داسوت(180)

ڈاکٹر رشید انور ہوراں ایس شعر وچ وی احسن القصص ول ہی اشارہ کیتا اے کیوں جے حضرت یوسف نوں مصر دے بازار وچ فروخت کیتا گیا سی۔

کس سقراط دے آون دیاں اج خبراں آئیاں
لوکی رل مل زہر پیالے بھردے پئے نیں(181)

منظور وزیرآبادی ہوراں ایس شعر وچ علم منطق تے مغربی فلاسفی دے بانی سقراط دے تاریخی واقعے ول اشارہ کیتا اے۔ یونان وچ قبل مسیح دا ایہہ فلاسفر نوجواناں وچ علم دی روشنی ونڈ داسی اوس ویلے یونان وچ دیویاں تے دیوتاواں دی پوجا کیتی جاندی سے پر سقراط ایس گل توں بے زارسی۔ اوہ قدرت دے نظام تے گھنٹوں غور کردا سی اخیر اوہنوں معرفت الٰہی حاصل ہوگئی اوس نے اپنے شاگرداں تے ملن والیاں نوں کائنات بنان والے تے ایہہ انظام چلان والی ہستی دی عبادت کرن دا درس دتا۔ بس ایہدی پاداش وچ اوہدے تے مقدمہ چلیا تے اوہنوں شہر چھڈن یا زہر دا پیالہ پین دی سزا سنائی گئی۔ اوس نے زہر دا پیالہ پین نوں ترجیح دتی تے ایس طرح حیات جاوداں دی منزل تے اپڑ گیا۔ سقراط دا شاگرد افلاطون تے اوہدا شاگرد ارسطو تے ارسطو دا شاگرد سکندر اعظم سی پر اوس ویلے ایس مہان استاد نوں سچ بولن اتے زہر دا پیالہ پینا پیا سی۔

پنجاب دیاں لوک رومانی داستاناں پنجابی ادب دا بیش بہا سرمایہ نیں تے اجو کے ادب وچ اوہناں توں ادھارت علامتاں، تشبیہاں، استعارے تے تلمیحاں پنجابی ادب نوں مالا مال کر دیاں نیں سلیم کاشر ہوراں دی ایہہ تلمیح مرزا صاحباں دی داستان توں اخذ کیتی گئی اے۔

میری صاحباں دے ویراں تے قتل ہووے نہ ایسے لئی
اپنا جثہ اپنے ہتھیں تیراں نال پرویا میں (182)

مرزا صاحباں دی رومانی داستان پیلو نے سب توں پہلاں لکھی۔ ایسی داستان دا اک منفرد پہلو ایہہ وے کہ ایہدے ثبوت وچ صاحباں نے اپنے ویراں نال محبت دا ثبوت تے امن پسندی تیراں دے ٹوٹے کر کے دتا۔ سلیم کاشر ہوراں ایس تلمیح نوں اپنے انداز نال ورتوں وچ لیا کے ایس داستان نوں جدید زمانے دے روگاں دے حوالے نال بیان کیتا اے۔

خواباں نہ تک ایہناں بدلے
یوسف کنعانوں نکل گیا
ابلیس کرے گمراہ کینوں
انسان جہانوں نکل گیا (183)

ایہناں دونواں شعراں وچ قرآنی تلمیحاں ورتیاں گئیاں نیں پہلے شعر وچ سورہ یوسف وچ حضرت یوسف دے کنعانوں نکلن ول اشارہ کیتا گیا اے جدوں کہ دوجے شعر وچ حضرت آدم تے اماں حوا دے واقعے ول اشارہ کیتا گیا اے حضرت آدم دی تخلیق توں بعد اللہ تعالیٰ نے تمام فرشتیاں نوں حضرت آدم نوں سجدہ کرن دا حکم دتا تے ابلیس تے ایہہ کہہ کے انکار کر دتا کہ میری تخلیق اگ توں ہوئی اے۔ تے میں مٹی دے انسان نوں سجدہ کیوں کراں جس پاروں اوہ اللہ تعالیٰ دی ناراضگی دا نشانہ بنیا تے اوہنے رہندی دنیا تیکر انساناں نوں گمراہ کرن دا فیصلہ کیتا۔ ایتھے کاشر ہوراں انسان نوں اوہدی

عظمت رفتہ وی یاد کرائی اے تے موجودہ زمانے دی پراگندگی وی کہ ہن انسان انسانیت دے مقام نوں ڈگ پیا اے۔

سجناں ولوں آوندے پتھر کا شر پھل ای لگدے مینوں
میں کوئی منصور نہیں جو پھلاں دی سٹ سہہ نہ سکیا(184)

ایس شعر وچ سلیم کاشر ہوراں منصور حلاج دے تاریخی واقعے والا اشارہ کیتا اے کہ جدوں اوہناں نوں پھانسی واسطے لے جایا گیا تے لوکاں نے اوہناں اتے پتھر سٹے پر اوہ ہسدے رہے لیکن جدوں شیخ المشائخ شبلی نے پھل ماریا تے اوہ چیخ پئے تے آکھیا کہ ایہہ لوک حقیقت نہیں جاندے پر پھل مارن والا تے میری حقیقت توں چنگی طرح واقف اے۔سلیم کاشر ہوراں ایہنوں وکھرے انداز نال بیان کیتا اے ایس شعر وچ ورتی جان والی تلمیح دے نویکلے انداز بارے احمد ندیم قاسمی لکھدے نیں کہ:

''منصور تے اس ول سٹیا ہویا پھل ہزاراں شعراں دا موضوع بن چکیا اے پر میں سمجھداہاں کہ سلیم کاشر نے ایس پرانے موضوع نوں نویاں آرائیشاں تے نویاں رسائیاں دتیاں نیں''۔(185)

کدھرے قیس دیوانہ کرکے جنگل وچ رلاوے دل
سسی نوں بے وسی کرکے تھل ماروفناوے دل
کچے اتے ترنا پیندا اے محبوباں دے جلوے لئی
اوکھے پینڈے پھر نہیں وہندا جد آئی تے آوے دل (186)

علی محمد ملوک ہوراں ایہناں شعراں وچ رومانوی قصیاں دی تلمیح ورتی اے پہلے مصرعے وچ سرزمین عرب دے قصہ لیلیٰ مجنوں دی تلمیح ورتی اے کہ قیس یعنی مجنوں ہجر توں شاکی ہوکے جنگلاں وچ رلدار ہیا اے۔جدوں کہ دوجے تے تیجے مصرعے وچ دیسی قصیاں سسی پنوں تے سوہنی مہینوال توں تلمیح اخذ کیتی گئی اے۔ایہناں شعراں وچ علی محمد ملوک ہوراں غزل دے روایتی موضوعات عشق تے ہجر وفراق دے روگاں نوں بیان کیتا اے تے اپنے بیان توں بوہتا متاثر کن بنان واسطے ایہناں تلمیحاں دی ورتوں کیتی اے۔

عشق جھناں دا اک کچے نے بھرم گوایا یار
ہن خبرے کیہ ہووے ہن تے آوا گیا جے اوت(187)

نویں حیاتی توں جمن والے نویں احساس نوں اپنیاں غزلاں وچ پیش کرن والے ڈاکٹر رشید انور نے اپنیاں غزلاں وچ روایتی تلمیحاں دی ورتوں کر کے ایس نویں احساس نوں خوب اگڑواں کیتا اے۔ایتھے دتے گئے ڈاکٹر رشید انور دے شعر وچ ''سوہنی مہینوال'' دے رومانوی قصے توں اخذ تلمیح ورتی گئی اے۔زمانہ قدیم دے حالات دا موازنہ اجو کے

دورنال کرکے آہندے نیں کہ اجو کے حالات تے بوہتے بدتر نیں ہن کیہ ہووے گا۔

مندا بولن کنڈدے پچھے جیہڑے ہون رذیل
منصوراں دی فطرت انور منہ تے کہنی صاف(188)

ایس شعروچ منصور حلاج دے واقعے ول اشارہ کردے ڈاکٹر رشید انور نے سچے بندے دی جرات تے بہادری نوں خراج تحسین پیش کیتا اے۔اوہ آہندے نیں کے چغلی کرنا گھٹیا تے کم ظرفاں دا وطیرہ اے سچے بندے منصور حلاج وانگ ببانگ دہل سچائی دا اعلان کردے نیں تے ایہہ ہی انسانیت دی معراج اے سچا بندہ نہ شرماؤندا نہ جھکدا اے اوہ بڑی بہادری نال سچ بول کے سولی چڑھ جاندا اے پر ڈردا نہیں۔

میں وی نچ کے یار مناوندا بلھیا ویلا بدل گیا اے
گھٹنا پیا گل سازاں داجھانجھر نوں دفناؤنا پیا اے(189)

ایس شعروچ ڈاکٹر صاحب ہوراں بلھے شاہ دی زندگی دے اک واقعے توں اخذ تلمیح ورتی اے اوہ واقعہ ایس طرح اے کہ بلھے شاہ دے مرشد نے اوہناں نوں تصوف دے راز عام لوکائی تے عیاں کرن توں منع فرمایا سی پر اوہناں ایہہ راز لوکائی سامنے موہنوں کڈھ دتے جہدی وجہ نال اوہناں دے مرشد شاہ عنائیت قادری اوہناں نال رس گئے، ولایت کھولئی فیر بلھے شاہ اپنے مرشد جنھاں نال اوہناں نوں انتاں دا عشق سی مناون واسطے گھنگرو پالئے تے رقص شروع کردتا بلھے شاہؒ آہندے نیں کہ:

کنجری بنیا میری ذات نہ گھٹدی
مینوں نچ نچ یارمناون دے

ایس واقعے ول اشارہ کرکے ڈاکٹر صاحب ہوراں آکھیا کہ ہن رت بدل گئی اے جے پرانا ویلا رہندا تے میں نچ کے یار مناوندا پر ہن تے سازاں دا گلا گھوٹنا پے گیا اے جو دراصل وقت دی تبدیلی دی علامت اے۔

اوہدے حسن دی چھب دامسئلہ دنیامیتھوں پچھے
اوہ لیلیٰ داروپ سہپن میں مجنوں دیاں اکھاں(190)

آکھیا جاندا اے کہ Beauty lies in the eye of beholder یعنی خوبصورتی ویکھن والے دی اکھ چ پنہاں ہوندی اے۔

ایس خیال نوں ڈاکٹر رشید انور ہوراں عربی قصے لیلیٰ مجنوں دی رومانوی تلمیح دی ورتوں کرکے واضح کیتا اے کہ لیلیٰ دی خوبصورتی صرف مجنوں دیاں اکھاں ویکھ سکدیاں نیں کیوں جے خوبصورتی ویکھن والی اکھ وچ ہوندی اے۔لیلیٰ بارے ایہہ تصور عام اے کہ اوہدا رنگ کالا سی پر مجنوں اوہدا دیوانہ سی۔

ڈاکٹر یونس احقر جدید دور دے اوہ شاعر نیں جنھاں اپنی شاعری وچ زوال پذیر قدراں دا نوحہ الاپیا اے۔سنہری

روایتاں تے قدراں مکدیاں جارہیانیں ایہہ ریتاں تے قدراں حیاتی دا حسن ہوندیاں سن پراج ایہناں دا چاہیوان کوئی نہیں۔تلمیح دی ورتوں کر کے ایس خیال نوں انج بیان کردے نیں۔

خبر تے ہے پر چنگی کوئی نہیں
ڈاکو واں وچ ملنگی کوئی نہیں (191)

ایس شعر وچ ڈاکٹر یونس احقر مکدیاں قدراں دا نوحہ قصور دے اک تاریخی کردار داناں لے کے لکھدے نیں ملنگی انگریزاں دے دور دا اک ایہو جیہا کردار سی جیہڑا ظالماں تے مالداراں نوں نجیٹھدا سی۔امیراں کولوں دولت لٹ کے غریباں نوں دان کردا سی تے انگریز راج دا سخت مخالف سی،قصور دے پنڈ لاکھو بریال دا رہن والا سی تے پنڈ دیاں دھیاں بھیناں دی عزت دی خاطر ظالم تے عیاش جاگیرداراں نال لڑدا سی۔ایس کر کے اوس نوں انگریزی لوک ادب دے کردار رابن ہوڈ (Robin Hood) نال تشبیہ دتی جاندی اے۔عام لوکائی توں ہٹ کے اوہ حکمران طبقے دا وی گلہ کردے نیں۔

سلطاناں دی تھوڑ نہیں اج پر
ایہناں دے وچ زنگی کوئی نہیں (192)

ایس شعر وچ ڈاکٹر یونس احقر ہوراں نورالدین زنگی دے کردار دی سلاہنا کیتی اے اجو کے دور دے حکمراناں نال موازنہ وی کیتا اے تے افسردگی اوہناں دے اکھراں توں پھٹ پیندی اے کہ اجو کے دور وچ کوئی ایہو جیہا حکمران نہیں جو نورالدین زنگی دی طرح پارسا، بہادر دلیر تے عاقبت اندیش ہووے۔نورالدین زنگی ہوراں اسلام دی سربلندی واسطے بے پناہ خدمات سرانجام دتیاں تے خاص طور تے نبی اخرالزماں حضرت محمد ﷺ دے روضہ مبارک دے چار چفیرے پگھلایا ہویا سیسہ پوانا بہت اہم اے۔

جدید پنجابی غزل دے بانی امام تے حافظ اکھوان والے پیر فضل گجراتی ہوراں کول مذہبی تے تاریخی تلمیحاں کئی تھاواں تے اپنی چھب وکھاندیاں نیں اوہناں اپنی غزل وچ ایس صنعت دی ورتوں توں ڈھیر لابھ چکیا اوہناں کول سکندر اعظم ،حضرت موسیٰ علیہ السلام تے کوہ طور ،منصور بن حلاج ،حضرت سلمان تے اوہناں دے تخت طاؤس نبی اخرآلزمان حضرت محمد ﷺ دی حیاتی مبارک وچوں کئی واقعات تلمیحاں دے طور تے موجود نیں۔ایس توں اڈ قرآن وحدیث توں اخذ تلمیحات تے لوک داستاناں توں اخذ تلمیحاں دی ورتوں وی کیتی اے۔مثلاً اوہناں دے کلام وچ قرآنی تلمیح دی ورتوں ملاحظہ کرو۔

میں ٹریا جنگل بیلے نوں اوہ حبل وریدوں نیڑے سی
اک پاون والے پائیاں سن کجھ پٹھیاں دساں کیہ دساں (193)

ایس شعر وچ اوہناں قرآن پاک دی ایس آیت نوں تلمیح دے طور تے ورتیاں اے۔

ترجمہ: اللہ انسان دی شہ رگ توں وی نیڑے اے۔

بلے کہہ کے پاگل گلاواں
میں قابو آ گیا اقرار کرکے(194)

ایس شعر وچ قرآنی آیت جہدا ترجمہ ''کیہ میں تہاڈا رب نہیں'' ول اشارہ گیتا گیا اے۔

جرو رلا سکدا اے کوئی ضرباں کامل حسن دیاں
چن ٹکڑے ٹکڑے ہو جاندا اے جس وقت اشارے ہوندے نیں (195)

ایس شعر وچ رسول پاک ﷺ دی حیاتی دے اوس واقعے دی دس پائی اے جدوں آپ ﷺ نے اپنی انگلی مبارک دے اشارے نال چن دو ٹوٹے کر دتا سی۔

جے اللہ بیلی ہووے تے کجھ پیش نہیں جاندی دشمن دی
ڈک ڈھاڑاں تائیں لیندے نیں مکڑی دے جالے غاراں(196)

ایتھے پیر فضل گجراتی ہوراں رسول پاک ﷺ دی حیاتی مبارک دے اوس واقعے ول اشارہ کیتا اے جدوں کفار مکہ کولوں بچن واسطے آپ ﷺ غار حرا چلے گئے سی تے مکڑی نے غار دے دھانے تے جالا بن دتا سی تاں جے کسے نوں ایہہ شک نہ گزرے کہ ایتھے آپ ﷺ موجود نیں۔

پیر فضل گجراتی ہوراں نبی اکرم ﷺ دی حیاتی تے احادیث توں علاوہ کئی تھاواں تے احسن القصاص ول اشارہ کیتا اے کدھرے اوہ حضرت موسیٰ علیہ اسلام تے کدھرے حضرت سلیمان دے قصیاں نوں بطور تلمیح ورتدے نیں۔

اج تسی پتنگوکس پاسے پئے شامیں دوڑی جاندے او
میں دیاں دہائی موسیٰ دی ایہہ بھولیو جرات ٹھیک نہیں(197)

حضرت موسیٰ علیہ اسلام شوق دیدار وچ کوہ طور اپڑ گئے سن پر محبوب حقیقی تجلی ہر دی اک جھلک وی برداشت نہ کر سکے تے بے ہوش ہو گئے ایس واقعے نوں شعر وچ تلمیح دے طور تے ورت کے پیر فضل ہوراں اپنی فنی مہارت دا ثبوت پیش کیتا اے۔ پیر صاحب دیاں کجھ ہور تلمیحاں ملاحظہ کرو۔

اک تھاں اوہ کنج قرار پکڑے، پری دے عشق چک لیا جنہوں و
اڈدا پھرے ہوادے وچ بن کے میرا دل تخت سلیمان کیوں نہ (198)

لگ ساریاں لوواں جاندیاں نیں تکرار دیاں ،اصرار دیاں
جس ویلے ظاہر طور اتے، کجھ آچمکارے ہوندے نیں(199)

اوہدے ہوڑ کانے وی ملن دے نیں لگی ہوئی کوئی طور دی قیدنا ہیں

کدھرے داراتے ملاقات بخشے کدھرے بخشدائے دید تلوار تھلے
خبریاوکراکری گل کیتی،اتھراں پھٹ پئیاں سامعین دیاں
رسہ گل منصوردے پان والے پاکے پھوہڑیاں بہہ گئے دار تھلے (200)

بھلا رکھے سکندر تے کیہ رکھے میرے حسن دے بادشاہ نال نسبت
گھوڑے زمین نمانی تے اوس پھیرے ایہنے دلاں دے شہر تسخیر کیتے (201)

دولت فقر دی جہناں نوں لبھ جاوے،اوہناں لوکاں دی فضل نگاہ اندر
جم دا جام سکندر دا آئینہ چربے جاپدے کسی کچکول دے نیں(202)

علامت نگاری تے جدید پنجابی غزل:

پنجاب ادب وچ علامت نگاری مڈھ توں ای کسے نہ کسے صورت وچ موجود اے۔ ایہ روایت ٹردی ٹردی اج دن غزل تیکر اپڑی اے پر جدید پنجابی غزل وچ علامت نگاری دا جائزہ لین توں پہلاں علامت دا ویروا کرنے آں۔ علامت لئی انگریزی وچ 'Symbol' دا لفظ ورتیا جاندا اے جو کہ دو یونانی اکھراں نال مل کے بنیا اے۔

Sym مطلب نال سے Ballein مطلب جوڑنا یا سٹنا۔

''ایس طرح ایہدا مطلب ہویا دوشیواں نوں نالو نال سٹنا یا جوڑنا''(203)

''A dictionary of Literary terms'' وچ ایہدی تعریف ایہناں اکھراں وچ کیتی گئی اے۔

"Symbol (GK. mark, sign, token; originally put together) A symbol is something which represents something else (often an idea or quality) by analogy or essociantion ..... Such symbols exist by convention and tradition. A Serpent may stand for evil or wisdom, according to different conventions. Writers use these conventional symbols, but also they invent and create their own."(204)

عموماً روایتی علامتاں ادب وچ ورتیاں جاندیاں نیں پر کدی کوئی شاعر یا ادیب مستقل علامتاں نوں نویں معنی

دینداا ے یا فیر بالکل نویاں علامتاں وی گھڑ لینداا ے۔ جیویں کہ ایک ویلے منیر نیازی دیاں علامتاں نیویکلیاں سن پر ہُن اوہ ہولی ہولی روایت دا حصہ بندیاں جا رہیاں نیں۔

کئی نقاد استعارہ نوں ای علامت دی مُڈھلی شکل قرار دیندے نیں جیویں کہ مارٹن گرے لکھدا اے کہ

" A symbol may be seen as a species of metaphor in which the exact subject of the metaphor is not made explicit, and may even be mysterious."(205)

شاعر یا ادیب علامت دی ورتوں کیوں کردا اے ایہدے بارے ''انسائیکلو پیڈیاں آف برٹینکا'' وچ درج اے کہ:

" The function of the symbol is to represent a reality or a truth and to reveal them either instantaeously or gradually."(206)

کوئی حقیقت یا سچائی علامت راہیں بتدریج وی بیان کیتی جا سکدی اے تے ایک دم وی آشکار کیتی جا سکدی اے۔ علامت واسطے ورتے جان والے اکھر دو معنی رکھدے نیں۔ ایک لفظی تے لغوی جدوں کہ دوجے حقیقی۔ مثلاً بلھے شاہ پیکے تے سوہرے راہیں ایہ عارضی دنیا اتے ابدی دنیا مراد لیندے نیں۔ جدوں کہ پیکے تے سوہرے لفظی تے لغوی معنی وی رکھدے نیں۔ کچھ علامتاں شاعر یا ادیب بے ساختہ ورت جاندے نیں تے کئی چراں بعد اوہناں دے مفہوم و معنی آشکار ہوندے نیں پر نویں غزل دے حوالے نال ایہ گل نکھر دی اے کہ علامت بڑے غیر محسوس طریقے نال غزلاں وچ ورتی گئی اے پر کئی تھاواں تے غزل گو شاعراں نے شعوری طور تے علامت دی ورتوں کیتی اے کیوں جے نویں غزل جدید حسیت دی آئینہ دار اے۔ ویہویں صدی وچ دو عالمی جنگاں دے نتیجے وچ ہون والی تباہی و بربادی نے قدراں توں ایمان دا خاتمہ کیتا۔ ڈر تے خوف دی فضا وچ بندے نے ہتھیاراں اگے اپنا آپ بے بس محسوس کیتا۔ فیر برصغیر دی ونڈ نے ایس خطے وچ بربریت دی اوہ تاریخ رقم کیتی کہ پتھر دل وی ڈھاواں مار کے روندے رہے۔ ایس توں اڈ ترقی پسند تحریک تے وجودیت نے اردو شاعری دی طرح پنجابی شاعری تے وی کچھ اثرات مرتب کیتے جہدے پاروں نویاں علامتاں پنجابی غزل دا حصہ بن گئیاں۔

نویں غزل وچ ورتیاں جان والیاں کجھ علامتاں جنگل، رکھ، پتھر، شہر، ہنیرا، چانن، ماں، رات تے شام وغیرہ نیں۔ ایس توں اڈ ڈر، خوف، تے سہم ظاہر کرن واسطے شاعراں نے اپنے مزاج تے اسلوب دے مطابق مختلف علامتاں دی ورتوں کیتی اے۔

رُکھ دی جڑت ساڈے وسیب نال ڈاڈھی گوڑھی اے رُکھ ساڈی اجودی غزل وچ پناہ دی علامت دے طور تے ورتیا گیا اے۔ رکھ لوکائی نوں پناہ دیندا اے، اپنی چھاں ونڈ دا اے، شریف کنجاہی ہوراں دی نظم ''میں ون دا سنگھنا بوٹا'' وچ

قربانی دی علامت دے طور تے وی ورتیا اے۔ کیوں جے ون دا بوٹا آپو دھپ وچ سڑدا اے تو دوجیاں نوں تحفظ فراہم کردا اے۔ ایہدے نال رلدے ملدے معنیاں وچ پنجابی غزل وچ رکھ دی ورتوں لبھدی اے۔ رکھ نوں کٹنا قدراں دے زوال دی علامت وی اے۔

رُکھاں نے چھانواں دی تھاں تے دُھپ دے لمبو ونڈ نے نیں، رُت کہندی اے
فجراں دے چانن نال سانویں رات ہنیری تلنی اے رب خیر کرے۔ (207)

ایتھے رُکھ زوال دیاں قدراں دی علامت اے تے شاعر آون والی رت کولوں پُر امید نہیں کہ آون والا ویلا تلخیاں دا اک جہان اپنے اندر لکوئے اے۔

بُوٹا وڈا ہو کے خورے ونڈے یاں نہ ونڈے چھاں
ویہڑے دیوچ لگیا ہوا بڈھا رُکھ اکھیڑاں کیوں (208)

قدراں دی ٹٹ بھج دی علامت بوٹا تے رکھ دے تضاد دی ورتوں کر کے ظاہر کیتی گئی اے۔ بوٹا نویاں قدریاں دی علامت اے تے رُکھ پرانیاں سنہریاں قدراں دی علامت اے۔ پرانے دور وچ جدوں قربانی تے جانثاری وی عام سی، جدوں لوکائی وچ حرص وہوس تے نفسانفسی تے خودغرضی دا ناں ونشان نہیں سی پر نویں نسل ایہناں قدراں دی امین نہیں سگوں اوہ بدلدے زمانے وچ پرانیاں قدراں دا مذاق اڑاندی اے۔

رُکھ دی علامت منظور وزیرآبادی کول بوہتی اُگھڑویں ہو کے سامنے آؤندی اے۔ اوہناں دے مجموعے ''توں وی چن اچھال کوئی'' وچ جیہڑے دکھاں تے درداں دا اظہار کیتا گیا اے اوہناں دا تعلق نویاں رسماں، ریتاں تے قدراں نال نظر آؤندا اے۔ ایہناں قدراں نوں رُکھ دی علامت راہیں بیان کیتا گیا اے۔

کوئی نہیں رکھ سلامت مٹی اڈے پئی
ایہ تے اوہدے آون دا منظر لگدا اے (209)

ایتھے صاف جاپدا اے کہ رُکھ پرانیاں قدراں دے مٹن دی علامت اے تے نویں دور دے نویں تقاضے پرانے دور دیاں قدراں نوں جڑوں پٹ سٹن گے۔ ڈاکٹر اسلم رانا ''توں وی چن اچھال کوئی'' دے دیباچے وچ رکھ دی علامت بارے ایسطرح رقمطراز نیں:۔

''رکھ اصل وچ ایک قدر دی نشاندہی کردا اے ایس قدر نوں اسیں فطرت پرستی وی آکھ سکنے آں۔ اصل وچ 'توں وی چن اچھال کوئی' دے خالق نے رسمی قسم دی فطرت پرستی دا سہارا وی نہیں لیا ایہدے نال ای رکھ حیاتی دیاں پکیاں پیڈیاں تے سکھ بخشن والیاں قدراں دی علامت اے۔ یاں فیر اوہ صنعتی ترقی دے پاروں قدراں دی ٹٹ بھج نوں ظاہر کرن لئی وی ایک علامت دے طور تے شاعری وچ آؤندا اے۔ اسیں رکھ نوں تحفظ تے پناہ دی علامت وی قرار دے سکنے آں۔'' (210)

پناہ تے تحفظ دی علامت رُکھ فطرت دی گود وچ لُک کے اپنے روگ بھلا لین نوں وی ظاہر کردا اے۔ فطرت وچ سکون حاصل کرنا بندے دی سرشت وچ شامل اے پر صنعتی دور نے مقابلے دی دوڑ وچ رُکھاں نوں نگل لیا اے۔ سونا اگلدیاں زمیناں رہائشی تے کمرشل زمیناں وچ بدلن نال فضائی آلودگی خطرناک حد تیکر ودھ گئی اے۔

یا تے رُکھ قربان کرو نہ لوڑاں گے
یا فر شکوہ کرنا چھڈ و چھاواں دا(211)

اک وی راہی صحیح سلامت پہنچ نہیں سکنا منزل تیک
سنگھنے رکھ وی چھاواں دی تھاں ہن تے اگ برساندے نیں (212)

ایس شعر وچ رُکھ اوہنا لوکاں دی علامت اے جہناں مصلحت تے اپنی غرض دے تحت نویاں قدراں نال سمجھوتہ کر لیا اے پر نویاں قدراں بظاہر بڑیاں پُرفریب لگدیاں نیں پر جدوں اوہناں دا سہارا لے کے بندہ اگے ودھنا چاہندا اے فیر اوہ ساتھ چھڈ دیندیاں نیں۔ اجوکے سمے دیاں ایہ اوہ مصنوعی تے کھوکھلیاں قدراں نیں جہناں اُپر بندہ سچیاں تے مستقل قدراں قربان کردا اے پر منزل فیر وی اوہدا مقدر نہیں بن دی۔

سانوں ویکھ کے اپنے ہون توں مکر گیا
کنا مان سی سانوں رُکھ دیاں چھاواں تے(213)

پرانیاں قدراں نوں چھڈ کے نویاں قدراں اپنان والیاں دا ایہ المیہ اے کہ اپنیاں غرضاں پاروں مصلحت کولوں کم لین دا خمیازہ اوہناں نوں بے سمتی دی صورت بھگتنا پیندا اے۔ مختصراً اسیں رُکھ دی علامت بارے آکھ سکنے آں کہ رکھ دی علامت دی سج دھج کئی رنگاں نال مزین اے تے ہر رنگ دے وکھرے شیڈ نیں تے ایہ شیڈ ہی اوہدی خوبصورتی دے ضامن نیں۔

ڈاکٹر یونس احقر ہوراں رکھ دی کمیابی نوں اوکھیاں راہواں دی علامت بنا کے پیش کیا اے۔

رُکھ جدوں ایس دھرتی اُتے ٹانویں رہ گئے نیں
راہواں دیوچ کھلرے کنڈے کیوں ودھیرے نیں (214)

جدوں راہواں چوں سایہ دار شجر مک جاون تے دھپاں مقدر بن جاندیاں نیں جو کہ اوکڑاں تے مشکلات دی علامت اے۔

پنڈ تے شہر دی علامت رؤف شیخ ہوراں دی غزل وچ ٹھکویں اے۔ اوہناں پنڈاں نوں قدراں دا امین تے خلوص، وفا تے محبت دا مرکز وکھایا اے جدوں کہ شہراں نوں اوہناں قدراں دی ٹٹ بھج دی علامت دے طور تے ورتیا اے تے ایہدے نال نال جدید دور دیاں سوغاتاں مثلاً خود غرضی، بے حسی، افراتفری، مادہ پرستی تے مصنوعی حیاتی دی علامت

قرار دتا اے۔ پنڈاں ولوں شہر ہجرت کرن دا رجحان روز بروز ودھ رہیا اے۔ جو دراصل شہر دی مصنوعی حیاتی دی چکا چوند توں متاثر ہون دی علامت اے۔ اجو کے سمے جدوں دنیا گلوبل ویلیج بن گئی تے دنیا توں ویلیج مکدے جارہے نیں تے ایہناں دے مکن نال روایات دی پاسداری وی مکدی جارہی اے جدید غزل وچ ایس تناظر وچ ای شہری تے دیہاتی حیاتی دا منظر نامہ پیش کیتا جاندا اے جیویں کہ:

پنڈاں دی سادی جہی رہتل نال قیامت ورتی

شہراں دیوچ سادھاں ورگے چولے پالیے چوراں (215)

رؤف شیخ ہوراں دے ایس شعر وچ جدید حیاتی دا پورا منظر اکھیاں سامنے آن کھلوندا اے۔ انج لگدا جیویں شاعر اک ایہو جہئی تھاں تے آن پجیا اے جتھے ہر پاسے دھوکہ دہی، منافقت تے جھوٹ دا دور دورہ اے۔ بے حسی، خود غرضی تے نفسا نفسی نے ہسدے وسدے چہریاں اتے درد تے غم دے گہرے سائے نیں، جو کہ دوہرے معیاراں تے مصلحتاں دی بدولت شہر دے لوکاں نے معصوم لوکائی اتے طاری کر دتے نیں۔ شاعر محسوس کر دے نیں کہ پیار، محبت، سکھ، سانجھ تے بھائی چارہ پنڈاں دے واسیاں دیاں قدراں سن تے شہر دے لوکاں دیاں قدراں دوہرے معیار، جھوٹھ منافقت دے دھوکہ دہی اے۔

شہر دیاں سڑکاں نے ساڈے پیار دے روپ نوں کھوہ کھڑیا

میرے سر توں پگڑی لہہ گئی، لونگ گواچا تیرے نک دا (216)

شہر دے نال جدید زندگی لازم وملزوم اے تے پینڈو رہتل بہتل سچیاں قدراں دی امین اے۔ ایتھے ڈاکٹر رشید انور ہوراں نویں عہد دے انساں دے دکھاں دی علامت بنا کے پیش کیتا اے۔ پرانی رہتل بہتل مک گئی تے نویاں قدراں دی دھول وچ سانجھ تے اجتماعی حیاتی گواچ گئی اے۔ ہر بندہ اپنا راہ آپ متعین کردا انجانیاں راہواں دا مسافر بن گیا اے۔ جہدا کوئی انت نہیں دسدا۔

چپاں دا دے پھر جاوے گا ہسدیاں وسدیاں شہراں تے

چہریاں اتے پھکیاں پھکیاں تحریراں رہ جان گیاں (217)

رؤف شیخ ہوراں اپنی غزل وچ شہراں تے پنڈاں دی علامت ڈھیر ورتی اے۔ اوہ شہراں نوں صنعتی دور دی علامت بنا دیندے نیں پر کئی تھاواں تے اوہ اپنی چھیویں حس کولوں کم لے کے آون والے ویلے دے بارے پیش گوئی کر دے نیں۔ انج وی اوہناں کول کئی تصور وَکھ وَکھ روپاں وچ جھلکدے نیں۔ ایس شعر وچ اوہ شہر نوں اکلاپے، عدم تحفظ تے ڈر، خوف دی علامت بنا کے پیش کر دے نیں تے آون والے ویلے کولوں ڈراؤندے نیں۔ ایتھے اوہ اک حقیقت پسند شاعر دی طرح حقیقت نوں بغیر لگے لپٹے پوری تلخی نال بیان کر دے نیں۔ اوہناں جو محسوس کیتا اوس نوں شعراں راہیں قاری تیکر منتقل کر دتا۔ اوہناں قاری نوں کسے خوش فہمی وچ مبتلا کرن دی بجائے حقیقت دا کوڑا تے کسیلا چہرہ بغیر غازے وکھایا اے۔

ادب وچ لفظاں دے معنی بدلدے رہندے نیں۔خاص طور تے شاعری وچ لفظاں دا ورتاوا نویں نویں مفہوماں وچ ڈھلدا رہنداا اے تے لفظاں دا مفہوم اپنے دور دے حالات و واقعات دا آئینہ دار ہونداا اے۔انج ای علامتاں وی نویں معنی دینا شروع کر دیندیاں نیں۔جدوں لفظاں نوں علامتی اظہار راہیں پیش کیتا جانداا اے تے ایہناں دی معنویت وچ کھلار پیدا ہو جانداا اے۔ایس طرح اوہ لفظ تے علامتاں حقیقتاں دے وکھرے وکھرے زاویے پیش کر دے نیں جو اپنے عہد دی تاریخ بیان کر دے نیں۔ادبی علامت راہیں اپنے دور دی تہذیب وثقافت تے حیاتی دے انفرادی واجتماعی سارے پکھاں نوں محفوظ کیتا جاسکدا اے۔انج علامتاں عصری اظہار دا وسیلہ بن جاندیاں نیں تے تخلیقی عمل دے وچوں لنگھن والے مخفی کرب،اذیت تے محسوسات نوں وی بیان کر دیندیاں نیں۔ہر تخلیق کار دے وکھرے وکھرے محسوسات ہوندے نیں جیویں کہ ساڈے پنجابی غزل گو شاعراں شہری وسوں اتے ڈاہڈی طنز کیتی اے۔اوہناں شہری رہتل بہتل تے شہری لوکائی نوں سلاہیا نہیں۔اوہناں شہر دی علامت نوں شر دی علامت بنا کے پیش کیتا اے۔اوہناں شہر نوں بے حسی،خودغرضی، مادہ پرستی تے بے اعتمادی دی علامت بنا کے پیش کیتا اے۔پر اکرام مجید تے منظور وزیر آبادی ہوریں شہر دی علامت نوں نویکلے معنیاں وچ ورتدے نیں۔

دوجے شاعراں دے برعکس اکرام مجید ہوریں شہراں نال ہمدردی کر دے نیں۔اوہ آکھدے نے کہ صنعتی تے میکانکی دور نے شہراں دے حسن تے سہپن نوں گرہن لا دتا اے۔

رہن اداسے مکھ شہراں دے
سمے ودھائے دکھ شہراں دے
ساوی رُت نوں پئے اڈیکن
چروں نپترے رُکھ شہراں دے
ایسے ودھدی بھیڑ نگلنے
اوڑک سبھے سکھ شہراں دے(218)

مادہ پرستی دے پاروں مقابلے دی دوڑ وچ اک توں دوجے اگانہہ نکلن دی خاطر بندے ہر حربہ آزماندے پئے نیں تے اکرام مجید ہوراں شہراں توں بالاتر ہو کے پنڈاں نوں وی بے حسی تے نفسا نفسی دا مرکز بنن دی پیش گوئی کیتی اے:

جے کر ایہو حال رہیا تے لگدا چھیتی فیر
پنڈاں شہراں چوں مک جانی ریت وفاواں دی(219)

پنڈ یا شہر نویں زمانے دی ہوا دوناں وچ وگدی پئی اے تے گلوبلائزیشن نے پنڈ وی مکا چھڈے نیں۔ایس واسطے تبدیلی صرف شہراں وچہ نہیں آئی سگوں پنڈاں وچ وی آئی اے۔ایہو جئے خیالات دا اظہار ہی منظور وزیر آبادی کول ملدا اے۔اوہ وی نویاں سوچاں تے نویاں قدراں نوں مور دا الزام ٹھہراندے نیں نہ کہ شہراں نوں۔اوہناں کول شہر انسانی

معاشرے دے استعارے دے طور موجود نیں اوہناں دی شاعری وچ شہر تے پنڈ دونویں انسانی وسوں دیاں تھاواں نیں تے انسانی کرب تے دُکھاں دا اظہار صرف شہراں نال نہیں سگوں پنڈاں نال وی اے۔

مکر دی بھٹھی دے وچ جہیڑا ڈھل دا اے

میرے شہر چ اوہو سکہ چلدا اے (220)

میرا شہر دراصل اج دا دور اے، زمانہ اے تے پورا عہد اے جہدے وچ پنڈ وی شامل نیں تے شہر وی۔ ایس سائنسی عہد نے بندے دی سوچ دا مرکز محدود کر کے اجتماعیت توں انفرادیت ول موڑ دتا اے۔ جہدے پاروں حیاتی جو ہڑ دا روپ اختیار کر دی جا رہی اے۔

اج اک تھاں تے سوچ کیہ آکے رُک گئی اے

انج لگدا جیویں حیات مک گئی اے

دھرتی والیو اپنا آپ سنبھال لوو

لیک ہنیرے دی چانن ٹک گئی اے (221)

سائنسی تے صنعتی ترقی نوں ساڈے شاعراں کدی کالی رات آکھیا اے تے کدی ہنیرا آکھیا اے کیوں جے حیاتی دی خوبصورتی کھان والیاں سوغاتاں ایس نے بخشیاں نیں۔ ایس پس منظر وچ ہی منظور وزیرآبادی ہوراں ایس دھرتی دے وسنیکاں نوں خبردار کیتا اے کہ بندے دی سوچ محدود ہو گئی اے تے غرضاں دی ہنیری دھرتی توں چانن دا خاتمہ کرن والی اے تے جے ایہہ سدباب نہ کیتا تے ہر پاسے ہنیرا چھا جائے گا۔ ''دھرتی'' آکھ کے شاعر نے وسیع النظری دا ثبوت دتا اے نہ کہ محض شہراں نوں نشانہ بنایا اے۔

چانن، ہنیرا تے کالخ دیاں علامتاں ویدساڈے غزل گو شاعراں کول کھلریاں ہوئیاں نیں۔ ہنیرا علامت اے جہالت دی ظلم و ستم دی، استحصال دی تے راہواں بھلن دی، جدوں کہ چانن خوشحالی، امن و سکون تے نویاں خوشیاں دی نوید دیندا اے پر ''چانن'' دی علامت جدید پنجابی غزل وچ منافقت تے من دے کھوٹ نوں وی ظاہر کر دی اے تے ایہدے نال نال کئی تھاواں تے جدید علوم و فنون دی دین روشنی نوں ''چانن'' دا استعارہ آکھ کے جدید عہد دے نوحے وی الیکے گئے نیں۔ ایتھے شاعر اپنے اندر دی ہواڑ طنزیہ انداز اختیار کر کے کڈھ دے نیں کئی تھاواں تے 'چانن' نوں سرمایا داراں تے رہبراں دی علامت بنا کے پیش کیتا اے۔ جیویں کہ منظور وزیرآبادی آکھدے نیں کہ

بن جاندی اے کالخ قسمت ---۔اوتھوں دی

جتھے چانن وچ وی ہنیرے ---۔پل دے رہن (222)

چانن خوشیاں دی نوید سناندا اے تے ایتھے چانن ہنیرا اونڈر رہیا اے جو کہ علامت اے رہبراں دے کھوٹ دی

،منافقت دی کیوں جے چانن دا کم روشنی ونڈنا اے تے جدوں ایہدے الٹ اوہ ہنیر ادان کرر ہیا اے۔مطلب حکمراناں دا فرض اے کہ اوہ عوام دی فلاح و بہبود واسطے کم کرن، اوہناں دی جان و مال تے عزت دا تحفظ یقینی بناون تے بنیادی انسانی حقوق دان کرن پر حکمران محض مہرے بن کے رہ گئے نیں نتیجتاً۔

چار چوفیرے گھُپ ہنیرا ۔۔۔سمجھ نہ آئے
آوندا جاندا ساہ وی اپنا۔۔۔۔بہت ڈرائے (223)

چانن ونڈن دی تھاں جہالت، غربت، استحصال، ظلم وستم، بے انصافی، اقربا پروری، بے روزگاری ورگے ناسور معاشرے دیاں جڑاں کھوکھلیاں کر دے پئے نیں۔حکمران طبقہ آپو دے لڑائی جھگڑے تے انا دیاں فصیلاں وچ گم ہو کے عوام الناس نوں سکھ چین تے تحفظ فراہم کرن توں قاصر نیں۔تاں ہی منظور وزیر آبادی ورگے حساس شاعر نے آکھیا اے کہ ہر پاسے ہنیر اا ے تے لوکائی نوں کجھ سجھائی نہیں دیندا۔عدم تحفظ تے تشکیک دا احساس اوہناں نوں اپنے آپ کولوں وی ڈرا دیندا اے۔

اوہناں نوں وی رب کرے تے کھان ہنیرے
تھاں تھاں اتے جہیڑے دیوے پان ہنیرے
خورے تیرے ہتھ آجاون ۔۔اک دو جگنو
سوچ دی چھاننی دے وچ پاکے ۔۔چھان ہنیرے (224)

ہنیرے دی ردیف والی ایس غزل وچ منظور وزیر آبادی ہوراں ذاتی دکھ نوں اجتماعیت ول موڑیا اے، بندے دی ذات وسیب توں وکھ نہیں ہوسکدی تے فرد مل کے ہی سماج دی تشکیل کردے نیں تے منظور وزیر آبادی نے ایس غزل وچ سماج دے مکروہ چہرے نوں پوری حقیقت پسندی نال عیاں کیتا اے تے استحصالی طبقے، حکمران طبقے توں لے کے عام انسان دیاں کمیاں، کوتاہیاں نوں وی ہنیرے دی علامت راہیں بیان کیتا اے۔مشینی تے صنعتی دور دے آغاز وچ لوکائی دا خیال سی کہ ایہناں دے کارن غربت دا خاتمہ ہوئے گا، خوشحالی مقدر بنے گی پر ایہ سفنا سچا ثابت نہیں ہویا سگوں ایہدی تعبیر الٹ نکلی معاشی خوشحالی دی تھاں استحصال دا مُڈھ بجھا، فیر معاشی زوال سامنے آیا، امیر امیر تر تے غریب غریب تر ہو گیا، معاشی زوال نے معاشرتی بحران نوں جمیا، اخلاقی قدراں مٹن لگیاں تے ایہناں نے سیاسی افراتفری نوں جنم دتا تے حکمراناں دے خلوص تے وی سوالیہ نشان لگیا تے ایس سمے شاعر دے دلوں ہوک نکلدی اے کہ ہنیریاں دے ذمہ دار اللہ کرے آپ ایہناں دا شکار ہون۔سلیم کاشر ہوراں مشینی دور نوں روشنی آکھیا پر قدراں دی گمشدگی نوں سونے دی نتھ آکھ کے ہنیرے دی علامت ایکی اے۔

وچ ہنیریاں لبھدی فیر ہن کر کر لمے ہتھ
روشنیاں وچ آپ گنوائی توسونے دی نتھ (225)

روشنی تے ہنیرے دی علامت بارے ڈاکٹر انعام الحق جاوید اپنے وچار انج پیش کردے نیں کہ:

ترقی پسند تحریک دے اثر ہیٹھ سوروج، روشنی تے سویرے دیاں علامتاں اپنے نال اک نواں مفہوم لے کے ادب وچ داخل ہوئیاں کیوں جے جگ توں ہنیرے دے خاتمے لئی ضروری اے کہ کوئی سورج چمکایا جائے یا کوئی چن ساہمنے لیایا جائے بالکل اوسے طراں جس طراں رات نوں مکان لئی دن دا وجود ناگزیر اے۔ نویں شاعری وچ چن سورج تے سویرا مثبت قدراں دی علامت دے طور تے ورتے جان والے اوہ استعارے نیں جنہاں دے ذریعے شاعر ظلم تے جبر دے ہنیرے نوں روشنی نال بدلنا چاہندا اے۔ ایہدے وچ حق تے ناحق دی لڑائی وی آجاندی اے تے زردار دے حوالے نال طبقاتی شعور نوں بیدار کرن والا احساس وی پر ایہہ سب کُجھ فن دی بکل مار کے انج ساہمنے آندا اے کہ ایہدے چوں کئی مفہوم جھاتیاں مارن لگ پیندے نیں۔'' (226)

ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ کئی وار اک ہی علامت وچوں کئی مفہوم نکلدے نیں۔ ایہدی اک مثال رؤف شیخ ہوراں دی غزل وچوں ویکھو جتھے اوہناں رُکھ تے چانن دی علامت دی ورتوں نویکلے انداز نال کیتی اے۔

رُکھاں نے چھانواں دی تھاں تے دھپ دے لمبو ونڈنے نیں رت کہندی اے
فجراں دے چانن نال سانویں رات ہنیری تلنی اے رب خیر کرے (227)

ایس دور دی بے برکتی اپنی تھاں، پر کئی وار سوجھوان آون والے ویلے توں ات مایوس ہو جاندے نیں تے ایس مایوسی نوں رؤف شیخ ہوراں رُکھ تے چانن دی علامت راہیں بیان کیتا اے۔ اک ہور جگہ رؤف شیخ ہوراں استحصالی طبقے دے رویے نوں چانن تے ستارے دے استعارے راہیں بیان کیتا اے۔

دوجے دے گھر دیوے دا چانن وی سہہ نئیں سکدے
جنہاں دی اپنی جھولی وچ رؤف ستارے ہوندے (228)

ایہہ حقیقت اے کہ استحصالی طبقہ دوجیاں دے حق تے ڈاکا ماردا اے تے ڈاکا مارن والا ہمیشہ خوفزدہ رہندا اے۔ اوہناں دے ایس ڈر تے تراہ نوں رؤف جی ہوراں ہنیرے تے سورج دے لشکارے راہیں ایس طرح بیان کیتا اے۔

اوہناں نوں ہوندا اے بوہتا خوف ہنیریاں راتاں دا
جنہاں دی جھولی وچ سورج دے لشکارے ہوندے نیں (229)

اکرام مجید ہوراں ہنیرے نوں ناامیدی تے یاسیت جدوں کہ دیوے نوں امید تے رجائیت دی علامت بنا کے پیش کیتا اے

کدھرے ہار ہووے ظالم ہنیرے دی
کدھرے تے اک دیوا بلدا ویکھاں میں(230)

اج دے غزل گو شاعراں گل وبلبل تے حسن وعشق دے قصے بیان کرن دی بجائے زمینی حقائق بیان کیتے نیں تے جدید عہد وچ ابھرن والے مسائل اوہناں دامن پسند موضوع نیں۔ ایس عہد جدید دے بحران نوں الیکن لئی اوہناں نویاں علامتاں وی گھڑ لئیاں۔ ایہناں نویاں علامتاں چوں اک علامت پتھر دی وی اے جو کدی بے حسی دی علامت بن کے سامنے آوندی اے تے کدی تلخ حقیقتاں نوں بیان کرن دی سزا دی صورت ملدی اے۔ سوچاں دے سُن ہون دی علامت دے طور تے ایس علامت نوں ورتیا گیا اے کہ ایس دور نے بندے دے حواس مفلوج کر دتے نیں۔

پتھر دی علامت دی ورتوں کجھ شعراں وچ ملاحظہ کرو۔

پتھراں وچ دل دا شیشہ رہ گیا
دشمناں وچ کوئی اپنا رہ گیا (231)

شہر دا کوئی تے وسنیک کرے توڑ اوہدے
جنھے ہر شکل مرے شہر دی پتھر کیتی (232)

میں سوچ کے حیراں آں بیتے گی اوہدے نال کیہہ
پتھر دلاں دے شہر جو معصوم چہرا ویکھیا(233)

پتھر بے حسی دی علامت دے طور تے منظور وزیرآبادی ہوراں دی شاعری وچ کوئی تھاواں تے ورتیا گیا اے۔
رؤف شیخ ہوراں وی اپنیاں غزلاں وچ کئی تھاواں تے پتھر نوں بے حسی دی علامت دے طور تے ورتیا اے مثلاً

پتھر چہرہ، لوبھی اکھیاں، او بڑ رُکھا لہجہ
غرضاں دی نگری وچ بندہ کِنّاں بدل گیا اے (234)

رؤف شیخ ہوراں ''بلدا شہر'' وچ زرداراں دی بے حسی نوں اُکا نویکلے انداز وچ بیان کر دیاں پتھر دی علامت بناؤندے نیں۔

جیہڑے پھل نوں توڑ کے سنگھیا اوہو مہک توں خالی
جس پتھر نوں ٹوہ کے ڈٹھا او سے کول خدائی(235)

جدید دور دی بے حسی نوں پتھر دا استعارہ بنا کے پیش کر دیاں رؤف شیخ ہوراں آکھیا اے

سنگت دے ہیرے دی بھال چ ریت نوں چھپیاں پائیاں نیں
پتھراں دے وچ اپنی صورت ویکھ کے پر گھبرایا واں (236)

نویں زمانے نے بے حسی توں وکھ منافقت تے دوغلا پن وی بخشیا اے۔ بظاہر ہمدرد نظر آون والے من دے کھوٹے نیں۔ رؤف شیخ ہوراں پتھراں دی علامت راہیں اوہناں لوکاں دی اصلیت انج ظاہر کیتی اے

پتھراں دیوچ رہ کے نت میں ساہواں دا سنھ لبھیا
پرت کے لبھدا پھرناں ویکھ کے سنگ دے چالے (237)

ڈاکٹر رشید انور ہوراں وی پتھر دی علامت نوں بے حسی دی علامت دے طور تے ورتیا اے۔اوہناں دی اک غزل دی ردیف ہی پتھر اے جہدے وچ اوہ ایس علامت نوں وکھو وکھ جہتاں نال پیش کر دے نیں

سدھراں دے سرجیہو رکھاں آس اُڈیک دے پتھر
پتھر اکھیاں کیہری جاون روندے چیک دے پتھر
سامریاں دے شہر دے اندر سب کُجھ پتھر ہویا
پتھراں اُتے ہن خبرے کیہہ بیٹھے لیک دے پتھر
جُتیاں اندر بھاجڑ پے گئی روح رفتاراں بھُلّی
بھجے جاندے لوکی جاپن پیر دھریک دے پتھر(238)

نویں حیاتی دے دان کیتے ہوئے عذاباں نوں غزل دا روپ دے کے پتھر دی علامت راہیں اجاگر کرن والے ڈاکٹر رشید انور ہوراں کئی ہور غزلاں وچ وی ایس علامت نوں ورت کے اپنا مُدعا بیان کیتا اے۔جیویں کہ:

جُثے موم تے وچ دل پتھر ،روپ وٹائے یاراں
پیار دیاں کرناں نوں کھاہدا، لوبھ دیاں دیواراں (239)

ایس دور وچ جوٹھ، منافقت تے عیاری دا چلن عام اے۔ایتھے سچ بولن والے دی کوئی قدر نہیں سگوں الٹا اوس بندے نوں کدی لفظاں دے پتھر تے کدے مشکلاں دے پتھر مار کے لہولہان کیتا جاندا اے۔ڈاکٹر صاحب ایس حقیقت ول ایس طراں اشارہ کیتا اے۔

میں اوہنوں وچ سُفنے ڈِٹّھا کیہ دساں اوہ منظر کیہ سی
مینوں پتھر مارن آ گئی اک اوّلی ،ڈھانی لوکو(240)

ایس طرح دے خیال دا اظہار اکرام مجید ہوراں وی کیتا اے تے عجیب اتفاق اے کہ اوہناں دی وی اک غزل دی ردیف پتھر اے۔اوس غزل دے شعر ویکھو:

گھر دے متھے اُتے لوکی انج سجاون پتھر
ویکھن والیاں اکھاں نوں بس نظریں آون پتھر
سڑکاں دا رنگ ہولی ہولی رتا ہندا جاوے
کھلن والی ہر باری دے وچوں آون پتھر (241)

عدم تحفظ دے احساس نوں اجاگر کرن لئی اکرام مجید ہوراں پتھر دی علامت ورتی اے تے نال ہی لاشعوری طور تے اک موازنہ وی کر چھڈ یا اے کہ پتھر تحفظ تے پناہ دی علامت سن پر اج ایہناں دی معنویت بدل چکی اے۔اج امن تے پناہ دی تھاں پھردلاں دی آماجگاہ بن چکی اے تے ایہ پتھر روح تے جگر نوں چھلنی کر دیندے نیں۔ پتھر دی علامت نوں ایک ہور شعر وچ ایس طراں واضح کر دے نیں:

تیرے شہر دے لوکاں دی ایہ عادت بڑی پرانی

پہلاں ملدے پھلاں وانگ فیر دکھاون پتھر(2 4 2)

پتھر راہ دیاں رکاوٹاں تے مصیبتاں دی علامت وی نیں۔اکرام مجید ہوریں عمل دا درس دیندیاں پتھر دی علامت ورتدیاں آکھدے نیں کہ:

راہواں روکن والے پتھر اس کولوں نئیں گھبرائی دا

وگدے پانی وانگوں اپنا رستہ آپ بنائی دا(3 4 2)

منظور وزیرآبادی ہوراں وی کدھرے کدھرے پتھر دی علامت ورتی اے۔اوہناں وی پتھر نوں بے حسی دی علامت بنایا اے۔آہندے نیں

کجھ محسوس نئیں ہوندا مینوں تیروی بھانویں وسن پئے

انج لگدا جیوں اج کل میری پتھراں دے نال یاری اے

ایس نگری دے سبھے واسی خورے پتھر ہوگئے نیں

مینوں کسے جواب نئیں دیتا واج تے سبھ نو ں ماری اے (244)

جنگل دی علامت وی پنجابی غزل وچ ٹھکویں اے جنگل کلاسیکی شاعری وچ ذات دے عرفان دی تلاش دی علامت سی یا فیر دنیا تیاگ کے جنگل وچ چلے جانا وی صوفیائے اکرم دا اک عام شیوہ رہیا اے۔ پر جدید شاعری وچ ایس علامت نوں نویں معنی دان کیتے گئے نیں۔ڈاکٹر اسلم رانا جنگل بارے لکھدے نیں کہ

> ''شہری گھٹن توں نسن والا ہر بندہ جنگل ول رخ کردا اے۔جنگل وچ اوہنوں پناہ ملدی اے تے ایہدے نال ای جنگل اندر اوہنوں نویں قسم دیاں اوکڑاں نال وی وا پیندا اے۔''(245)

جنگل وچ جنگلی جانوراں دا خطرہ وی ہوندا اے تے ایہدے نال کئی طرح دے توہم پرست رویے مثلاً آسیب، جن، بھوتاں تے چڑیلاں دی آماجگاہ ورگے تصورات وی جڑے ہوئے نیں پر جدید غزل وچ جنگل نوں لاقانونیت دی علامت بنا کے پیش کیتا گیا اے۔اجو کے بحران دے دور وچ ہر شے اپنے مفہوم و معنی تے قدر و قیمت گنوا چکی اے تے لاقانونیت دا دور دورہ اے۔

انج وی اج دے منکھ نیں حیاتی وچ سکھ گھٹ ہی ویکھے نیں۔اج دے منکھ دی حیاتی مشکلاں تے اوکڑاں نال

بھری ہوئی اے جس پاروں غزل گو شاعراں نوں جنگل دے پرخطر رستے تے ڈراؤنی فضا وچ اپنا معاشرہ دسدا اے۔ انسان جنگلی جانوراں دا روپ دھار کے آدم زاداں دا لہو چوس رہے نیں۔ جس پاروں انسان انسان کولوں خوفزدہ اے۔ لاقانونیت تے ڈر خوف دی ایس علامت نوں رؤف شیخ ہوراں انج ورتیا اے۔

جنگل دا قانون بنے گا ایسراں قسمت شہر اں دی
چھویاں دی چھاں بیٹھاں علم کتاباں تھلیاں رہن گیاں (246)

اجو کے لاقانونیت دے عہد وچ اصول، قانون محض زوراوراں دی ملکیت نیں اوہ جدوں چاہون ایہناں وچ ترمیماں کرلین۔ اپنے مطلب واسطے قانون نوں موڑنا تے توڑنا اوہناں دا منشا اے تاں ہی رؤف شیخ ہوراں شہراں وچ جنگل دے قانون دا نفاذ ویکھیا اے:

جنگل دا قانون پرت کے شہر چ لاگو ہویا ئے
عزتاں دے نال رہ نئیں سکنا ہن ایتھے کمزوراں (247)

جنگل دا قانون جدوں شہر چ لاگو ہویا اے
بھگیاڑاں دے روپ وٹالئے اودوں دے انساناں (248)

اجو کے دور وچ طاقت دے توازن دے وگڑن نال ہر شے تہہ وبالا ہوگئی۔ ترقی یافتہ ملکاں تے سپر پاوراں دا پسماندہ تے ترقی پذیر ملکاں نوں امداد دے ناں تے خیرات دے کے اوہناں دی غربت دا مذاق اڑانا تے فیر اوہناں نوں غلام بنالینا، ایہ سارا کُجھ جنگل دے قانون دی دس پاؤندا اے۔

ایس لئی کئی وار رؤف شیخ دنیا وچ پائی جان والی برائی تے روگ بارے جنگل دی علامت نوں نویکلے معنی وچ ورتدے نیں کہ جنگل دیاں مخلوقاں شہر ول رخ کرلیا اے۔ یعنی طنز کیتی اے کہ اج لوکائی چوں انسانیت مک چکی اے۔

شہراں ول منہ کر لتے نیں ڈنگ لکا کے سپاں نے
جنگلاں دے ول بینا لے کے جدوں سپیرے نکلے نیں (249)

مادیت، لالچ، خودغرض تے حرص وہوس نے انسان نوں اخلاقی تنزلی دے اوس مقام تے لیا کھلاریا اے کہ ہن اوہ کوئی جنگل دی مخلوق جاپدے نیں۔

رؤف شیخ ہوراں جنگل نوں پناہ دی علامت وی دان کیتی اے کہ شہراں دی بے حسی توں نس کے بندہ جنگلاں وچ جانا چاہندا اے۔

رؤف کتے جنگل وچ دھپ نال رشتہ گنڈھ لواں گا
بے حسی دیاں برفاں وچ نئیں میتھوں ٹھریا جاندا (250)

منظور وزیر آبادی ہوراں جنگل دی علامت نوں لالچ، حرص تے عدم تحفظ دی علامت بنا کے پیش کیتا اے، اوہ

لکھدے نیں کہ:

جنگل دے وسنیک بدل کے آگئے بھیس انساناں دے
اج توں بوہے بند ای رکھنا شہر دے سبھ مکاناں دے(251)

عدم تحفظ توں اڈ منظور وزیرآبادی ہوراں جنگل دی علامت نوں مایوسی دے طور پر تے وی ورتیا اے۔

ہنیرے دے جنگلاں وچ گواچے گی زندگی
منظور جے توں پیار دا دیوا نہ بالیا (252)

محبتاں ونڈنا منظور وزیرآبادی ہوراں دی سرشت وچ شامل اے۔اوہ رجائیت پسند نیں تے آون والے ویلے توں مایوس نہیں تاں ای اوہ جنگل نوں مایوسی دی علامت بنا کے پیار دا دیوا بالدے نیں کہ حیاتی وچ امن وآشتی رہوے۔

اکرام مجید ہوراں جنگل دی علامت نوں سدھے رستے توں ہٹن دی معنویت بخشی اے اوہ آکھدے نیں کہ:

دور ڈراڈے جاواں میں
ویکھن نویاں تھانواں میں
جنگل، رات، بلاواں میں
بھل گیا راہواں میں (253)

ترقی دے شوق وچ انسان اپنیاں اصل راہواں توں بھٹک گئے نیں تے ایہو جہیاں منزلاں دے راہی بن گئے نیں جنہاں دا انت کدی خیر دا نہیں ہوسکدا۔ایس گل نوں اکرام مجید ہوراں جنگل دی علامت ورت کے نمایاں کیتا اے۔

ماں دنیا دی سب توں عظیم ہستی اے۔اوہ خالق اے انسان دے وجود دی۔تخلیق دے کرب توں لنگھ کے اپنے حیاتی دا نصب العین اولاد دی چنگی حیاتی متھ لیندی اے۔اپنیاں سدھراں، خواہشاں تے آوزواں دا گلا گھٹ کے اولاد دے سکھ دی چاہیوان ایس ہستی نوں تاریخ دے ہر موڑ تے قابل احترام ٹھہرایا گیا اے۔پیغمبراں، ولیاں تے صوفیا ایس عظیم ہستی دی عظمت دے گن گائے نیں۔دُکھ سکھ ویلے اولاد دے سر تے ٹھنڈی چھاں بنن والی ایس ہستی نال زندگی دے ہر موڑ تے دُکھ سکھ سانجھے کیتے جاندے نیں۔گل کلاسیکی شاعری دے ہووے یا جدید شاعری دی ماں دی عظمت توں وکھ اوہدے نال اپنے دکھ، درداں دے اظہار دی ریت عام اے۔کلاسیکی شاعری وچ شاہ حسین تھاں تھاں تے ماں نوں پکاردے نیں کہ

مائے نی میں کہنوں آکھاں درد وچھوڑے دا حال
دھواں دھکھے میرے مرشد والا جاں پھولاں تاں لال
دکھاں دی روٹی ،سولاں دا سالن، آہیں دا بالن بال
جنگل بیلے پھیراں ڈھوڈیندی اجے نہ پایو لال (254)

شاہ حسین توں لے کے ایہ ریت اجو کے سمے تیکر ٹردی چلی آہی اے کیوں جے ایہ فطری گل اے کہ دکھ تے کرب

دے لکھیاں وچ بندہ رب توں دور بے اختیار ماں نوں پکاردا اے۔ جدید شاعری دا اک معتبر حوالہ شوکمار بٹالوی نیں جو کہ سرحد دے دونویں پار یکساں مقبول نیں، اوہناں اپنی شاعری وچ کئی تھانواں تے اپنے دکھاں نوں ماں نال سانجھا کیتا اے تے کئی نظماں وچ ماں نوں خراج تحسین پیش کیتا اے، ونگی ویکھو۔

ماں!
ہے میری ماں!
تیرے اپنے دُدھ ورگا
ہی تیرا سچا ناں
جیبھ ہو جائے ماکھیوں
ہائے نی! تیرا ناں لیاں
جے اجازت دئیں تے میں واری لے لواں (255)

ایہ ریت پنجابی غزل وچ وی لشکارے ماردے ڈٹھی جاسکدی اے۔ کئی تھانواں تے غزل گو شاعراں ماں اگے فریاد کیتی اے تے کئی تھانواں تے حال دل سنایا اے تے کئی وار ماں دی عظمت نوں سلام پیش کیتا اے۔ ایہناں علامتاں توں اڈ دھرتی نوں ماں یا فیر ماں نوں دھرتی دی علامت دے طور تے وی پیش کیتا اے۔

افضل احسن رندھاوا ہوراں دھرتی تے ماں نوں اکو تھاں اکٹھے کردیاں ہوئے اپنے شعری مجموعے ''مٹی دی مہک'' دا انتساب دھرتی تے ماں دے ناں کیتا اے۔ (256) اکرام مجید ہوراں دیاں کئی غزلاں وچ دھرتی تے ماں اک مک ہوندی دسدی اے جیویں کہ:

ماں دا کیتا دئے
کیہڑا ماں دا لال (257)

نکی بحر دے ایس شعر نوں دو معنیاں وچ پرکھیا جاسکدا اے۔ اک تے حقیقی ماں دی عظمت تے دوجی دھرتی ماں دی عظمت۔ اکرام مجید ہوراں دھرتی دے پیار نوں وی کئی تھانواں تے بیان کیتا اے۔

جتھے کدھرے جان نہ دتا
اس دھرتی دا پیار سی، میں سی (258)

اکرام مجید ہوراں انگ ساک نوں اپنیاں غزلاں وچ نمایاں طور تے ورتیا اے ایہناں وچ سب توں بوہتا ماں دا تذکرہ نمایاں اے۔ اوہ آکھدے نیں

آپے سڑ جان بھانویں دکھ والی اگ وچ
پتراں نوں سیک لگن دین نہ ماں واں کدے (259)

اکرام مجید ہوراں ماں دی دعا دی تاثیر نوں وی منیا اے کہ۔

مانواں جدوں کردیا ں دعاواں

پتراں سروں ٹلدیاں بلاواں (260)

اج دے بحران دے عہد وچ ماں ورگی ہستی وی ایس سمے دی چال دا شکار ہو گئی اے تے کئی وار رؤف شیخ ہوراں ماں نوں قدراں دی ٹٹ بھج دی معنویت دان کیتی اے۔

اوہناں دے لئی دھرتی اتے کوڑے سارے رشتے

جنہاں نوں سینے نہیں لایا رؤف اوہناں دیاں مانواں (261)

پر ایہ اٹل حقیقت اے کہ بحران تے زوال، دکھ تے درد دے سمے بندہ ماں نوں لاشعوری طور تے پکار اٹھدا اے تے ماں نال اپنے دکھ وی سانجھے کردا اے تے دعا دا طلب گار وی ہوندا اے۔ جیویں کہ اکرم شیخ ہوراں دی غزل اے

کالے بدل سر تے گجن

پیراں ہیٹھ بھچال نی مائے

ایس ویہن وگے نیں دریا

بنے جنوب شمال نی مائے

لوڑاں تھوڑاں پیریں لگیاں

ہویا سفر محال نی مائے (262)

ایس سچائی توں کوئی منکر نہیں کہ ماں نوں ہر بندہ اپنے دکھ درد دس کے اپنا من ہولا کر لیندا اے تے اجو کے پر آشوب دور وچ وی ایہ قدر باقی اے۔

شاعری وچ کئی تھانواں تے ماں تے دھرتی دا فرق مٹدا نظر آؤندا اے جیویں کہ اکرم شیخ ہوراں دی ایس غزل وچ ماں دھرتی دا استعارا وی سکدی اے۔ ماں تے دھرتی نوں سلیم کاشر ہوراں وی اک مک کیتا اے۔

دھرتی دے لئی آفت بن گئے ایہدی ککھ دے جائے

غیرت مند کدے نئیں کھوہندے ماں دے سر دی لوئی (263)

دھرتی دے سوجھواں دھرتی دا مان ودھاندے نیں تے انج ہی پتر مانواں دی آن، بان تے شان وچ وادھا کر دے نیں پر زمانے تے بے حسی دی ایہو جئی ہنیری چلی اے کہ رشتیاں دے احترام مُک گیا اے۔ اخلاقیات دا جنازہ کڈھ دتا گیا اے تے ماں تے دھرتی ورگے انتہائی قابل احترام رشتے وی ایہدے توں محفوظ نہیں رہ سکے۔

اجو دے عہد وچ سائنس تے ٹیکنالوجی دے نال مالا مال ملکاں نے پسماندہ تے غیر ترقی یافتہ قوماں نوں محکوم بنالیا اے۔ غریب ملکاں نوں امداد دے ناں تے بھاری شرح سود تے قرضے فراہم کر کے اوہناں نوں مزید غریب کر دتا گیا

اے۔نتیجی دنیا دے ایہ غریب ملک اپنے جائز حقاں توں وی محروم کر دتے گئے نیں۔اوہناں دی کتے وی شنوائی نہیں ہو ندی۔ساڈے غزل گو شاعراں غریب ملکاں نوں چڑیاں دی علامت دان کر کے ایہناں دی حالت زار تو پردہ چکیا اے۔

نہ کھ چڑیاں دا کم آیا نہ کرلانا کانواں دا
چٹے دن وچ ڈنگ گیا سانوں سپ کلراٹھیاں تھانواں دا(264)

پسماندہ تے غیر ترقی یافتہ ملک اپنے حق واسطے واہ پیش لا دیندے نیں پر اوہ جناں مرضی کرلان، بے بسی اوہناں دے حصہ وچ آؤندی اے۔ایس کر کے ڈاکٹر یونس احقر ہوراں پسماندہ ملکاں نوں چڑیاں دی علامت بخشی اے۔چڑیاں مظلومیت تے معصومیت دی علامت ہوندیاں نیں تے ایہناں معنیاں وچ ہی شاعراں ایس علامت نوں ورتیا اے۔کیوں جے

بے درد اے سارا جہاں
معصوم تے رل جان گے(265)

اکرام مجید ہوراں ملکاں دے درمیان پائے جانے والے استحصالی رویے نوں انج وی بیان کیتا اے۔

رجیا ہتھ نہ آوے کدے شکاری دے
پنچھی بھکا ہووے تے اوہ گھر دا اے (266)

اک ازلی سچائی، اک حقیقت کہ مہاتڑ تے کمزور نوں طاقتور نشانہ بنالیندے نیں پر جے دونویں دھڑاں طاقت دے توازن وچ برابر ہوون تے فیر کوئی شکار دے ہتھ نہیں آؤندا۔طاقتور ملک ہمیشہ کمزور قوماں اتے قبضہ کردے نیں۔جدوں کے طاقتور اک دوجے تے قابض نہیں ہوندے۔

اکرام مجید ہوراں چڑیاں دی علامت کولوں بھرواں کم لیا اے۔اوہناں دی ایک غزل ویکھو جہدی ردیف ہی چڑیاں اے۔

کسے کوٹھے نہ ویہڑے لہن چڑیاں
پرے شہراں توں جاکے رہن چڑیاں
جنہاں رُکھاں دے سینے صاف ہوون
انہاں رُکھاں دے اتے بہن چڑیاں
حیاتی ناں سفر وچ رہن دا اے
گھراں دے واسیاں نوں کہن چڑیاں
کدی شوکر ہواواں دی ڈار ولے
کدی دکھ بارشاں دے سہن چڑیاں (267)

ایس غزل وچ چڑیاں دا لفظ ضعیف، کمزور تے ناتواں واسطے ورتیا گیا اے۔ایس نوں اسیں انفرادی تے سماجی سطح

تے مہاتڑ لوکائی دی علامت وی آکھ سکنے آں تے جے وسیع تر معنیاں وچ ویکھیا جائے تیجی دنیا دے ترقی پذیر ملکاں دی علامت وی آکھیا جاسکدا اے۔اوہ چاتر ملک جو اپنے شکار نوں گھیرن واسطے ہر ویلے اکھاں کھلیاں رکھدے نیں۔

خورے گھیر شکاریاں چڑیاں کتھے تاڑیاں
کس پنجرے وچ تڑفن رات دن جاناں ماڑیاں (268)

چڑیاں توں وکھ ترقی پسند رجحانات دے زیر اثر دھپ تے چھاں دی علامت وی غزل وچ چوکھی ورتی گئی اے۔دھپ نوں اوکھے ویلے تے اوکڑاں بھریاں راہواں دی علامت بنایا گیا اے تے چھاں نوں امن ،سکون تے اطمینان دی علامت بنا کے پیش کیا کیتا اے۔

ہور کجھ دیر دھپ سراں تے رہنی
ہیں بدل بڑے اچیرے حالے (269)

اکرام مجید ہوراں آون والے ویلے توں مایوسی دا اظہار نہیں کیتا البتہ دھپ یعنی اوکھا ویلا لما ہون دی پیش گوئی کیتی اے۔اوہ چنگے دناں دا خواب ضرور ویہندے نیں پر اپنی انا تے خودداری نوں قربان کر کے خوشیاں حاصل نہیں کرنا چاہندے۔ایس گل نوں وی اوہناں دھپ تے چھاں دی علامت راہیں الیکیا اے۔

جہیڑے رکھ دے ہیٹھاں بوٹا انکھاں دا کملا وے
رڑے مداناں دی دھپ چنگی اوہدیاں چھانواں کولوں(270)

ڈاکٹر یونس احقر ہوراں عمل، ہمت تے جدوجہد دا درس وی دھپ تے چھاں دی علامت راہیں دتا اے:

دھپاں تے چھانواں دی اوہنوں کجھ پرواہ نئیں ہوندی
جس دا مقصد ہووے احقر منزل دے ول جانا (271)

رؤف شیخ ہوراں دے اک مجموعے دا ناں ہی 'شکر دوپہر' اے جو علامت اجو کے پر آشوب دور وچ پھٹن والی مادیت پرستی دی، بے حسی دی، خودغرضی دی جہنے حیاتی دا پندھ دشوار گزار کر دتا اے۔

دریا دا چھاں والا کنڈھا ویکھ کے بیٹھ گیاں
دھپاں دی بلدی وا چھڑ ادا پھنڈ یا ہو یا میں (272)

ہر شخص پناہ دی تلاش وچ اے،اک ایہو جئے سائبان دی تلاش وچ جو اوس نوں زمانے دی بے رحم دھپ توں بچا کے چھاں دیوے تے جے کوئی سائبان میسر نہ آیا تے فیر کڑیاں دوپہراں ہی مقدر بنن گیاں۔

سورج اگے جناں چر نئیں آونا کوئی پر چھانواں
دھرتی دے جثے تے دھپاں پاوندیاں رہنا ئیں چھالے (273)

رؤف شیخ ہوراں کول اک ہور تھاں دھپ دی علامت دی ورتوں ملاحظہ کرو:

سڑدیاں بلدیاں دھپاں دے وچ پل پل گن گن کٹدے رہے
اودوں ساڈی قسمت سوں گئی جدوں ہواواں چلیاں نیں (274)

سورج کدی روشنی دی علامت سی، علم دی روشنی دی، بصیرت دی، پر اج ایس علامت دا مفہوم بدل کے اوکڑاں تے مصیبتاں دی علامت بن گیا اے۔ ڈاکٹر یونس احقر ہوراں جدید وقدیم مفہوم اک ہی شعر وچ بیان کردتا اے۔

جیہڑے سورج دی لو سانوں کڈھیا باہر ہنیرے توں
اوہدی گرمی پاروں ساڈے جُثے سڑدے جار ہے نیں (275)

سائنسی علوم دی روشنی بندے نوں سکون دین توں قاصر اے۔ سگوں ایہدے الٹ اوہدیاں اوکڑاں تے تکلیفاں ودھ گئیاں نیں۔ ایس گل نوں ڈاکٹر یونس احقر سورج دی لو تے گرمی راہیں بیان کردے نیں۔

اکرام مجید ہوراں کول وی دھپ تے چھاں دی علامت ملدی اے۔ ونگی ویکھو

دھپاں دا سب قہر تے نازل ہویا راہیاں اپر
شہر دے لوکاں سخر دوپہراں چھتاں ہیٹھ لنگھائیاں (276)

دھپاں دے وچ خورے کینویں ٹردے رہن مسافر
اسی تے گوڑھیاں چھانواں اندر رہ کے وی سڑ چلے (277)

سڑک دی علامت نوں مسلسل سفر دی علامت سمجھیا جاندا اے پر جدید عہد وچ سڑک نال کئی مفہوم جڑے ہوئے نیں۔ جنہاں وچ انسان دا اپنیاں قدراں نوں چھڈ کے، اپنی اصلیت نوں بھل کے راہواں دی دھوڑ وچ گواچ جانا اہم اے ۔ سڑک جو راہیاں نوں منزل تیکر اپڑاندی اے تے راہ دیاں اوکڑاں نوں آسانیاں وچ بدل دی اے اج اوہ بے نام منزلاں دی علامت بن گئی اے۔ یا فیر ایہ سڑک اوہناں شہراں ول لے جاندی اے جتھے حیاتی جبر مسلسل اے، جتھے لوکائی دا ہڑ وگدا اے پر اکلاپا روحاں وچ سما چکیا اے۔ ڈاکٹر اسلم رانا سڑک دی علامت بارے لکھدے نیں کہ:

''تارکول دی پکی سڑک شہری تہذیب نوں ظاہر کردی اے جتھے نہ قدماں دے نشان نیں تے نہ ای منزلاں دے تعین تے تقین دی کوئی علامت گھم گھما کے بندہ فیر اوتھے آجاندا اے، جتھوں چلیا سی، ایہدے اتے نقش اولے انج مٹدے جاندے نیں جیویں ریت اتے اک نکے جہے بال نال سبھ کجھ مٹ جاندا اے۔'' (278)

اجو کہ عہد وچ بے یقینی تے بے اتباری دی دھند وچ انسان گواچ چکے نیں۔ بندیاں دی شناخت گواچ چکی اے تے منزلاں وی۔ بندے اندروں ریت دی کندھ بن چکے نیں یا فیر پکی سڑک دی مانند سخت، پتھر دل تے بے رحم جہڑے صحیح رستہ دسن دی تھاں بھول بھلیاں وچ پا دیندے نیں۔ مثلاً

دن نال اڈی سانجھ ایہناں دی، راہ لنگھن نوں لبھدا نہیں

رات نوں میریاں سدھراں وانگوں سڑکاں کل مکلیاں نیں (279)

نویں زمانے وچ آپا دھاپی تے نفسانفسی دا دور دورہ اے تے ایہناں وچ گواچ کے بندے نے اپنے لئی اکلاپے دا سامان تیار کر لیا اے تے بھیڑاں وچ بندہ کلم مکلا رہ گیا گے اپنے اصل نوں بھل کے رونقاں وچ وی بندے کلے رہ گئے نیں۔ ایس گل نوں رؤف شیخ ہوراں انج بیان کیتا اے

شہر دیاں اوہناں سڑکاں دی رونق کدی وی گھٹنی نئیں

جنہاں اتے روز مسافر بھلی پیندے رہنے نیں (280)

یا فیر نویں زمانے دے بخشے ہوئے عذاب نوں ایس طرح وی سڑک تے دھپ دی علامت راہیں بیان کیتا اے

سڑکاں تے پہرا لگیا اے اگاں ورگیاں دھپاں دا

گھر وچ سیک نیں سڑدیاں ہوئیان جثیاں دیاں ہواڑاں دے (281)

مشینی دور نے مادیت پرستی نوں فروغ دتا اے۔ جہدے پاروں بندہ خودغرض ہو گیا۔ خودغرضی نے اکلاپے نوں جمیا، بندے ایک دوجے کولوں دور ہوندے چلے گئے تے ذات ہی مقدم ٹھہری تے مادیت پرستی وجودیت دے روپ وچ ڈھل گئی۔ بندے دا تشخص گواچ گیا، قدراں دی پچھان مک گئی۔ ایس نوں وی سڑک دی علامت راہیں اجاگر کیتا گیا اے۔

شہر دیاں سڑکاں نے ساڈے پیار دے روپ نوں کھوہ کھڑیا

میرے سرتوں پگڑی لہہ گئی لونگ گواچا تیرے نک دا (282)

ایس طرح کجھ نویاں علامتاں ورتیاں گئیاں نیں تے کئی وار پرانیاں علامتاں نوں نویں مفہوم بخش دتے گئے نیں۔ جیویں روایتی کرداراں نوں وی غزل گو شاعراں اپنا مدعا بیان کرن لئی ورتیا اے۔ اجوکے شاعراں بندے دے من دے کرب تے کشمکش توں لے کے ماحول تے سماج وچ پائے جانے والے کرب تضاد تے پریشانیاں نوں بیانن واسطے ایہناں علامتاں کولوں لو بھ چکیا اے۔ مختصراً ایہ کہ جدید پنجابی غزل وچ، عصری شعور، انفرادی و اجتماعی مسئلے، سیاسی و سماجی صورت حال، عدم تحفظ دے احساس تے نفسیاتی مسئلے علامتاں راہیں پورے تخلیقی رچاؤ نال موجود نیں۔

پنجابی غزل وچ اکھاناں تے محاوریاں وی ورتوں:

اکھان تے محاورے دنیا دی ہر زبان وچ موجود نیں البتہ اکھاناں نوں ہر زبان نے اپنے مزاج مطابق لفظ دان کیتے نیں جیویں کہ انگریزی وچ ایہناں نوں Proverb اردو تے فارسی وچ ضرب المثل، ہندی وچ کہاوت آکھیا جاندا اے۔ اردو وچ وی اکھان توں اڈ کہنت وی سدیا جاندا اے۔ ایہ اوہ سچائیاں نیں جو عالمگیر نیں تے جنہاں دے پچھے بزرگاں دے صدیاں دے تجربے موجود نیں۔ ایہ تجربے رہتل بہتل، رسماں رواجاں، تہذیب و ثقافت تے مذہب غرض ایہ کہ حیاتی دے ہر پہلو دا احاطہ کردے نیں تاں ہی اکھاناں وچ حیاتی دے ہر پہلو بارے سچائی موجود ہوندی اے۔ اکھان

کسے اک فرد دی تخلیق نہیں ہوندے سگوں ایہہ سماج دی سانجھی ملکیت ہوندے نیں۔ حیاتی دے تجربیاں دے نتیجے وچ سیانیاں سے مونہوں نکلے بول جو اپنے اختصار تے جامعیت پاروں ابدی ہو جاندے نیں۔ اکھان اکھواندے نیں۔ ڈاکٹر شہباز ملک اکھان دی تعریف بارے آکھدے نیں کہ:

''اکھان اک اجیہی نگر سچائی داناں اے جیہڑی انسان دی حیاتی وچ واپرے کسے خاص واقعے یا گھڑی مڑی دے عمل مگروں اکاہرے سٹے دے روپ وچ سامنے آوندی اے۔ ایس واقعے دی ٹور تے عمل دی چال مگر انسانی تجربہ ٹھاٹھاں مار رہیا ہوندا اے۔ نگر سچائی دا ایہ روپ لفظاں دے گھیرے وچ آ کے اکھان، اکھوت، کہنت یاں کہاوت اکھواندا اے''۔(283)

اکھان تے تجربے دی جڑت بارے ڈاکٹر شہباز ملک آکھدے نیں کہ:

''اکھان دی تعریف بارے کیتیاں گلاں نوں جے اچھیاں نتردیاں نیں اوہناں وچوں پہلی ایہو ای اے کہ اکھان دے پچھوکڑ اک باقاعدہ عمل ہوندا اے ایس کر کے تجربے نوں اکھان دا دھرا سمجھیا جاندا اے۔ کوئی اک اکھان چک کے ویکھو لٹھ ایہدے مگر کوئی نہ کوئی بھرپور انسانی تجربہ موجود ہووے گا''۔(284)

ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں وی سارے کھوجیاں وانگ تجربے تے اکھان نوں لازم وملزوم قرار دتا اے تے ایس ابدی سچائی نوں اکھان داناں دتا اے جو کسے تجربے مگروں حاصل ہووے۔ احسان باجوہ ہوراں اکھان بارے آکھیا کہ:

''اکھان اک اجیہا امر سچ ہوندا اے جو گھڑی مڑی جاں وار وار لوک بولاں دا حصہ بنن پاروں اپنے بیانے سچ وچ ایڈا پیڈا ہو جاندا اے پئی ہر کوئی اوس امر آکھن نوں بول کے اپنی آکھی پکیائی دیندا اے۔ ایہہ ایک می واپر نوں تھوڑے لفظاں وچ انج بیان کر دیندا اپئی اوس دی صدیاں بدھی ورتوں نال ولی اوس سے معنیاں اتے بیان وچ کوئی پھک نئیں پیندی۔ یونان دے مشہور فلسفی ارسطو نے ایس بارے دسدے ہویاں آکھیا سی پئی اکھان معنیاں دے اوہ انگ نیں جو اپنے معنوی رنگ روپ اتے بیان دے کھلار پاروں صدیاں تیک میلے نہیں ہوندے''۔(285)

اکھان دی بنتر بارے اپنے وچار ظاہر کر دیاں احسان باجوہ ہوریں لکھدے نیں کہ:

''ہر اکھان کسے خیال جاں نظریے دا نچوڑ ہوندا اے ایس لئی اوس نوں عام فہم اتے سادی زبان وچ رکھیا جاندا اے تاں جو اوہ ہر کلاس دے بندے دی سمجھ وچ آ جاوے۔ عام طور پر اکھان نوں بیان گھٹ توں گھٹ لفظاں دی ورتوں کیتی جاندی اے تاں جے اگلی نسل تیکر اپڑان لگیا ایہہ اوہدے لئی اک بھار نہ بنے۔ دوجا اکھاناں

اندر عام فہم انسان نوں خاص کر ایسی لئی ورتیا جاندا اے پئی ایہہ ہر پڑھے لکھے تے ان پڑھ دی سمجھ وچ آ جان والا ہووے''۔(286)

احسان باجوہ ہوراں دی گل توں پتہ لگدا اے کہ اکھاناں دا خزانہ اک نسل توں دوجی نسل تیکر آپ مہارے اپڑ جاندا اے۔ ایہہ سینہ بہ سینہ اک نسل توں دوجی نسل تیکر اہویا اپنا وجود قائم دائم رکھدا اے۔ پرانے ویلیاں وچ تے سینہ گزٹ ہی ایہناں خزانیاں دے ضامن سن پر وقت دے اگے نکلن نال تے پریس دی ایجاد دے نال ایہہ سرمایہ ورقیاں اتے وی منتقل کردتا جان لگا۔اج اکھاناں دی جمع آوری کئی کتاباں وچ مل جاندی اے ایس توں اڈ اکھاناں نوں نثر تے شاعری وچ ورت کے وی محفوظ کیتا جا رہیا اے تے اپنی گل وچ زور پیدا کرن لئی اکھاناں دی ورتوں کیتی جاندی اے۔ایہدے نال شعر دا مفہوم و معنی کھل کے قاری تیکر اپڑ جاندا اے پنجابی غزل وچ وی اکھاناں دی ورتوں بڑے سچے ڈھنگ نال کیتی گئی اے۔جیویں کہ ڈاکٹر رشید انور ہوراں کیتی اے۔

جیسی کرنی، ویسی بھرنی ایہو ترت اصول

ویلا نہیں اوہ منصف جیہڑا کرے معاف(287)

مکافات عمل اک اٹل حقیقت اے تے ایس حقیقت نوں اجاگر کرن لئی ڈاکٹر رشید انور ہوراں اکھان دی ورتوں کیتی اے کہ وقت سب توں وڈا منصف اے تے ایہدے کولوں کوئی بچ نہیں سکدا۔اک ہور غزل وچ ڈاکٹر صاحب اکھاناں دی ورتوں انج کیتی اے۔

فن دے اندر بعض نمائش ہُن کاری داکوہڑ

سچا کاریگر نہیں لاوندا مخمل دے وچ ٹاٹ

انور سجن ویری بن گئے تاں کیہ ہویا!

گنڈیاں وچ گنڈیلاں ہندیاں کنکاں وچ پگاٹ(288)

ایس غزل دے دونواں شعراں وچ ڈاکٹر رشید انور ہوراں اکھاناں دی ورتوں کر کے اپنی گل دی تاثیر وچ چوکھا وادھا کیتا اے۔ پہلے شعر وچ اوہناں فن دے نام نہاد ٹھیکیداراں نوں آکھیا اے صلی فنکار غلط کم نہیں کردے جدوں کہ دوجے وچ یاراں دوستاں دی منافقت نوں اکھان دی ورتوں کر کے بیان کیتا اے۔

اگے کنک نہ بیج کے جوں

ملدی نیت نال مراد(289)

نکی بحر دے ایس شعر دے دونواں مصرعیاں وچ ڈاکٹر صاحب اکھاناں دی ورتوں کیتی اے جو اوہناں دی فنی مہارت دا منہ بولدا ثبوت اے۔دونواں مصرعیاں وچ تعلق تے ہم آہنگی وی قابل دید اے اک ہور تھاں اوہناں اکھان دی ورتوں انج کیتی اے۔

کم ظرفاں دے اگے کرنا ظرفاں دااظہار غلط
انھیاں اگے رونامندا، بے قدراں دا پیارغلط(290)

انھیاں رونا تے اکھیاں داناس یعنی بے قدرے شخص دے اگے رونا اپنے دکھاں درداں دااظہار کرن دا کوئی فیدہ نہیں ہوندا ایس اکھان نوں ڈاکٹر صاحب غزل وچ سمویا اے۔

اگے پے نوں شیر نہ کھاوے گل اے ممکن لگدی اے
دودھ پیا کے پالیاں ہویاں سپاں دااعتبار غلط
پنجے اگلاں اکو جہیاں کدھرے نظریاں آیاں جے
میری ہراک گل نوں ایویں سمجھ نہ سرکار غلط(291)

اک غزل دے دوشعراں وچ اکھاناں دی ورتوں موقع محل تے موضوع دی مناسبت نال کر کے ڈاکٹر صاحب اپنی گل وچ زور پیدا کیتا اے۔ اک ہور شعر وچ ڈاکٹر صاحب اکھان نوں انج ورتیا اے۔

لائی لگ جنہاں دی فطرت آخر اوہ پچھتان گے
نہ اوہناں نے گھاٹ دا رہنا نہ ای گھر دیاں رہنا ایں(292)

چھیتی اعتبار کر لین والے تے کسے دی گل وچ آ جاون والیاں نوں ڈاکٹر صاحب اکھان دی ورتوں کر کے تنبیہ کیتی اے۔ پنجابی غزل دا منہ متھا شنگھارن والے پیر فضل گجراتی ہوراں وی اپنی غزل وچ کدھرے کدھرے اکھاناں دی ورتوں کر اپنی گل نوں بوہتا جاندار بنایا اے۔

مثلاً اک غزل دے مقطع وچ پیر فضل ہوراں دونواں مصرعیاں وچ اکھان نوں ورتیا اے۔

کجھ ڈلھیا بیراں دا وگڑیا نہیں ہن وی فضل جے کدی کر لے توبہ
بھلے صبح دے نوں بھلا نہیں آہندے جیہڑا پرت گھر نوں وقت شام آوے(293)

پیر صاحب اپنے کلام وچ اکھاناں نوں بڑے سچے ڈھنگ نال ورتیا اے کھان نال شعر دی تاثیر وچ وادھا ہو جاندا اے تے مفہوم و معنی وی نکھر کے سامنے آ جاندا اے۔

سلیم کاشر ہوراں نے وی اپنی غزل وچ کدھرے کدھرے اکھاناں دی ورتوں کیتی اے مثلاً ماں جئی عظیم المرتبت ہستی بارے بڑے مشہور اکھان نوں انج شعر وچ ڈھالدے نیں۔

دھرتی چھڈ کے اسماناں تے پہنچن لگے لوکی
کیہڑے موہنوں ہن آکھن گے ماواں ٹھنڈیاں چھاواں(294)

بدلدی حیاتی دے نویں رویے نوں شعر وچ ڈھالیا گیا اے پر اکھان دی ورتوں نے مفہوم و معنی دوچند کر دتا اے۔ انج ہی اک ہور شعر وچ سلیم کاشر ہوراں اکھان دی ورتوں ایس طرح کتی اے۔

کرنی بھرنی پے جاندی اے ایہہ گل بڑی پرانی اے
اوہوپھل سمیٹے جیہڑا کنڈے بوندا ڈھااے(295)

اجو کے پرآشوب عہد وچ بندہ کسے ظلم وستم توں نہیں ڈردا محض اپنیاں بے جا لوڑاں نوں پورا کرن واسطے ہر حد عبور کر جانداا اے تے اپنا مطلب حاصل کرلینداا اے۔ مکافات عمل ایس دنیا تے ہونداا اے پر ظالم نے بے حس لوکائی نوں خوش وخرم ویکھ کے حساس دل ایہ سوچدے نے کہ ''جیسی کرنی ویسی بھرنی'' ورگیاں اٹل سچائیاں وی ہن مکدیاں جار ہیاں نیں۔

ایہہ سوچ کے میں گھردیاں کندھاں نہیں لنمبدا
لگے ہوئے نیں کن وی تے کندھاں دے نال (296)

سوراں نوں پونے داہڑن توں کون کوئی فررو کے
فصلاں دے راکھے جے ہوون اک گنگا اک انھاں(297)

رؤف شیخ ہوراں وی اپنیاں غزلاں وچ کدھرے کدھرے اکھاناں دی ورتوں کیتی اے کدی تے اوہناں اکھان نوں نویں معنیاں وچ ورتیا اے تے کدھرے نویں اکھراں وچ مثلاً

اپنی منجی ہیٹھ ڈنگوری کدی کسے نہیں پھیری
دوجے دی اکھ داتیلاوی بوہت بڑا لگدا اے (298)

خوداختسابی ول پریردے اجو کی لوکائی دے رویے نوں بیان کرن لئی اکھان دی ورتوں کیتی اے رؤف شیخ ہوراں رکھان نوں بدلے ہوئے لفظاں وچ ی ورتیا اے جیویں کہ:

کیوں اجڑدی مرضی پچھے دیوے کویں دلیلاں
جدھر چاہوے ہک کے لے جائے جس دے ہتھ ڈنگوری(299)

یا فیر قناعت دا درس وی اکھان دی ورتوں کر کے دیندے نیں۔

متھے ویکھ کے ٹکے لانا رؤف زمانہ سکھیا اے
چادر ویکھ پیر پساراں حدوں ودھ گویڑاں کیوں(300)

استحصالی طبقے نوں للکاردے آہندے نیں کہ:

کنک دے نال تے روززی ایتھے گھن وی رؤف جی پسدا اے
عرش نوں انج ہلا دیندے نیں ہوکے بے تعقیر دے (301)

ایتھے وی اکھان دی ورتوں کردے نیں تے آکھدے نیں استحصالی طبقے نوں رب نوں یاد رکھنا چاہیدا اے تے ظلم توں باز رہنا چاہیدا اے کہ مظلوم دی آہ سیدھی عرش تے اپڑ جاندی اے۔

دولت دے نال یاری ہوندیاں تینوں ملناواں

ایسراں جویں وجانا پیندائے گل وچ ڈھول پیا(302)

جدیدیت دی دین منافقانہ رویے تے دوستی ورگے انمول جذبے وی دولت دے ترازو وچ تولے جان لگ پئے نیں رؤف شیخ ہوراں ایتھے اکھان دی ورتوں راہیں ایس رویے توں نقاب چکیا اے۔

علی محمد ملوک ہوراں وی اکھان نوں شعر وچ بڑے سچے ڈھنگ نال سمویا اے۔

میں چائیں چائیں لایاسی ویہڑے بوٹا بیری دا

کیہ جاناں وٹے وجن گے ،کنڈے وی پگ اچھالن گے(303)

علی محمد ملوک ہوراں اپنیاں غزلاں وچ اکھاناں دی ورتوں بہت گھٹ کیتی اے پر جتھے وی کیتی نہایت خوبصورتی نال مدعا بیان کیتا اے۔

اکھاناں دے نال نال محاوریاں دی ورتوں وی جدید پاکستانی پنجابی غزل گوشاعراں بڑے سچے ڈھنگ نال کیتی اے ایس دا جائزہ لین توں پہلے اسیں محاورے دے مفہوم ومعنی تے اکھان تے ایہدے فرق بارے گل کرنے آں۔

محاورہ لفظی تے مجازی معنیاں دی بجائے حقیقی معنیاں وچ ورتیا جاندا اے۔ اکھان اک ابدی سچائی داناں ہوندا اے جدوں کہ محاورہ زبان نوں شنگارن دا سبب بندا اے ایہدا اچھائی برائی نال کوئی تعلق نہیں ہوندا ڈاکٹر شہباز ملک اکھان تے محاورے دا نکھیڑ اکردیاں ہوئے لکھدے نیں:

> ''اکھان اوس نگر سچائی داناں اے جیہڑی عام لوکائی نال ہنڈی ورتی ہووے ایس لحاظ نال اکھان وچ جیون بارے باقاعدہ اک گاین ملدا اے تے انج ایہہ انسانی بول چال نوں شنگارن دے نال نال دانش دے خزانے وی ونڈدے نیں جدوں کہ محاورہ صرف بول چال نوں شنگارن یاں اپنے مطلب تے مفہوم نوں دوجے تیکر سچے طریقے نال اپڑان تیکر محدود رہ جاندا اے''۔(304)

احسان باجوہ ہوراں اکھان اتے محاورے دا فرق ایس طرح بیان کیتا اے کہ:

> ''اکھان اک اجیہا مار سچ ہوندا اے جو گھڑی مڑی جاں وار وار لوک بولاں دا حصہ بنن پاروں اپنے بیانے سچ وچ ایڈا پیڈا ہو جاندا اے پئی ہر کوئی اوس امر آکھن نوں بول کے اپنی آکھی نوں پکیائی دیندا اے ایہہ اک لمی وا اہر نوں تھوڑے لفظاں وچ انج بیان کردا اے پئی اوس دی صدیاں بدھی ورتوں نال وی اوس دے معنیاں اتے بیان وچ کوئی پھک نہیں پیندی جدں محاورہ گل بات دا شنگار و دھان لئی بولاں نوں پکیائی دین لئی

ورتیا جاندا اے۔ اکھان کسے کم دے مند چنگ پاروں ہون والے نفع کنفع دی گل کردا اے تے کسے کم دے کرن نال چنگا ماڑا اثر پین دی گل کردا اے پر محاروہ کسے کم وچ ہون والے مند چنگ نوں ای بیان کردا اے، اوس دے مندے چنگے اثر دی گل نہیں کردا''(305)

ایس گل توں پتہ لگیا کہ محاورہ صرف زبان دی تاثیر وچ وادھا کردا اے جدوں کہ اکھان کسے عمل دے فائدے تے نقصان تے چانن پاؤندا اے۔ ایس توں اڈ اکھان نوں بناں لفظاں دے ہیر پھیر ورت لیا جاندا اے جدوں کہ محاورے دی ورتوں کرن لگیا فقرے دے مطابق مصدر زمانے تے صیغے نوں مدنظر رکھیا جاوندا اے۔

مثال دے طور تے اقبال نجمی ہوراں دا ایہ شعر ویکھو جہدے وچ اوہناں محاورے تے اکھان دونواں دی ورتوں کیتی اے۔

ویکھو پہاڑ بناناہ نجمی رائی دا
سجناں نال انج مونہ وٹنا ٹھیک نہیں(306)

ایتھے ''رائی دا پہاڑ بنانا'' محاورے نوں شعر وچ ورتیا گیا اے۔

اچا دعویٰ کیتا جنھے اوہو ڈگیا تھلے
چادر ویکھ کے ال حساب دے اپے پیر وچھانا(307)

ایس شعر وچ اقبال نجمی ہوراں اکھان نوں شعر وچ ڈھالیا اے۔ اقبال نجمی ہوراں ''محاوراتی غزلاں'' 1995 فروغ ادب اکادمی گوجرانوالہ توں چھاپے چڑھی ایہدے وچ اوہناں غزل دے ہر شعر وچ محاورہ دا آہر کیتا اے تے اوہناں دی ایہ کاوش قابل ستائش اے، احسان اللہ طاہر ہوریں اوہناں دی ایس تخلیق بارے لکھدے نیں کہ:

''اقبال نجمی ہوراں بڑی جرات نال ایہ پاڑ عبور کر کے نویاں راہواں اتے ٹرن تے نواں تجربہ کرن دا چارہ کیتا اے جہدے وچ اوہ پوری طرح کامیاب نظر آوندے نیں''(308)

پیر فضل گجراتی دی غزل فنی لوازمات نال پوری طرح آراستہ اے اوہناں غزلاں وچ محاوریاں دی موقع محل دی مناسبت نال ورتوں کر کے اپنی فکر نوں تقویت پہنچائی اے اوہناں دیاں غزلاں وچ محاوریاں دی ورتوں ملاحظہ کرو۔

دولت کی جنوں دی ملی مینوں میرے ہتھ اک قیمتی گنج آیا
تارتار اپنے گریبان دی میں خوشی وچہ کر کے سوسوتارسٹی (309)

محاورے کسے وی زبان دا لازمی جز ہوندے نیں تے زباناں دے گوڑھے لسانی روابط ہوون پاروں محاورے وی اک توں وی زبان وچ سرائیت کر جاندے نیں۔

ایتھے ''گریبان تارتار کرنا'' اردو محاورہ اے جہنوں پیر فضل گجراتی ہوراں اپنی پنجابی غزل وچ ورتیا اے۔

کول ساقی دے بہن نوں جی کرداا ے، کانی ونڈ پر اوہدی نہیں بہن دیندی
دے کے غیراں نوں جام گلابیاں دے مینوں لہو دے گھٹ پلا نہ دے (310)

پیالے مسکرا کے پیش ساقی کرجاندا اے
کتے اج بزم دا زیر وزبر نقشہ نہ ہوجائے (311)

میری زندگی دے وچ جو ظالم میریاں آساں تے پھیر دار ہیا پانی
ہن کیوں اکھاں وچ پانی لے کے آوے جدوں وچ گلاں میرا نام آوے (312)

ایہناں شعراں وچ پیر فضل گجراتی ہوراں بالترتیب لہو دے گھٹ پلانا، زیروزبر ہونا تے پانی پھیرنا محاوریاں نال اپنے شعراں دا مونہہ متھا شنگھاریا اے۔

سلیم کاشر ہوراں دیاں غزلاں وچ وی کدھرے کدھرے محاورے دی ورتوں ملدی اے اوہناں دی غزل وچ محاورے دی ورتوں ویکھو۔

روشنیاں دی اکولہرای کھڑدی روہڑ ہنیرے نوں
چڑھدے سورج ولے بھانویں لکھ توں اکھ چرا کے ویکھ (313)

دکھاں نوں ایہ دکھ ودھیرا جد میرے گھر آون
متھے وٹ کدے نہ پاواں ہس ہس سینے لاواں (314)

خورے تیرا لعل گواچہ مل جائے ایسے تئیں
کاشر یار توں گلی گلی دی خاک پھرول کے ویکھ (315)

ایہناں شعراں وچ اکھ چرانا، متھے وٹے پانا، سینے لانا تے خاک پھرولنا دی ورتوں کر کے سلیم کاشر ہوراں اپنے تخیل دی بلندی تے فکر دی تاثیر وچ اضافہ کیتا اے۔ ڈاکٹر رشید انور ہوراں دی غزل وچ وی محاورے دی ورتوں من کھچویں سبھا نال کیتی گئی اے۔

میں سوچاں دے بت بنا کے پوجا کردیاں رہنا ایں
پیار وفا دی دنیا دا پانی بھردیاں رہنا ایں (316)

ستے ہون ضمیر تے جاگن، کیہڑا دوے جواب

کاہنوں وچ مساناں ایویں یار وجاویں ڈھول(317)

یا اکھاں دا نور گواچا یا شیشہ دھندلایا اے
ایس نگر دیاں وسنیکاں نوں شیشہ بھلا وکھالے کون(318)

پانی بھرنا، ڈھول وجانا تے شیشہ وکھانا نوں ڈاکٹر رشید انور ہوراں غزلاں وچ ورت کے فنی پکیائی دا ثبوت دی دتا اے تے ایہدے نال نال فکر دی موثر ترسیل نوں یقینی وی بنایا اے۔

جدید ترین پنجابی غزل نوں نویں رجحاناں ول موڑن وچ رؤف شیخ ہوراں دا کردار قابل تحسین اے۔ اوہناں غزل دا رشتہ تخیل توں توڑ کے زمینی حقائق نال جوڑ دتا۔ اوہناں دی غزل آل دوالے کھلرے ہوئے تلخ حقائق دی عکاس بن کے قاری دے دل تے ذہن تے ڈوہنگا اثر کردی اے تے ایس من کھچویں صورتحال دا سبب اوہناں دی زبان وی اے جو شعراں دی زینت بن کے اوہناں دی رعنائی وچ وادھا کردی اے ایس زبان نوں اوہ کئی طرح دے لوازمات نال سجاؤندے نیں تے ایہناں وچوں اک محاوریاں دی ورتوں وی اے۔

ذہن دے اتے رب دی صورت پھکی ہوجاندی اے
بندیاں اگے جدایہناں واں بندے ہتھ پھیلانے نیں(319)

سڑدیاں بلدیاں دھپاں دے وچ پل پل گن گن کٹدے رہے
اودوں ساڈی قسمت سوں گئی جدوں ہواواں چلیاں نیں(320)

ٹردے پھردے بندے جاپن پرزے جویں مشیناں دے
شہر دی بے حسی نے خورے ہورکیہ چن چڑھانا اے(321)

ایہناں شعراں وچ رؤف شیخ ہوراں ہتھ پھیلانا، گن گن پل کٹنا تے چن چڑھانا وغیرہ محاوریاں دی ورتوں کر کے شعر دے سہبا نوں چار چن لائے نیں۔

نویں پنجابی غزل وچ صنعتاں دی ورتوں:

علم بدیع وچ صنائع لفظی تے معنوی بیان کیتے جاندے نیں۔ علم بدیع دی بدولت شعر دے حسن نوں چار چن لگ جاندے نیں تے ایہدے نال نال شعر دا مفہوم تے معنی کدی کھل کے ساہمنے آجاندا اے تے کدی معنی خیز ہوجاندا اے۔

صنائع لفظی تے صنائع معنوی دونواں دیاں وکھو وکھ قسماں نیں۔ نویں پنجابی غزل وچ اسیں پہلے صنائع معنوی دے ورتارے دا نکھیڑا کرنے آں۔

صنعت تضاد یا طباق:

جیویں کہ تضاد توں پتہ لگ جاندا اے کہ ایہدے وچ دو مخالف چیزاں دا ورتارا ہووے گا۔شعر وچ ایہو جہے لفظ ورتنے جیہڑے اک دوجے دی ضد ہوون مثلاً سچھے کھبے،امیر،غریب، کھرا،کھوٹا وغیرہ۔نفی صنعت تضاد یا طباق دیاں اگے فیر دو قسماں نیں اک ایجابی تے دوجی سلبی۔

ایجابی وچ الفاظ متضاد ہوندے نیں مثلاً ٹھنڈا گرم وغیرہ جدوں کہ سلبی وچ حرف نفی لازم اے جیویں کہ آیا نہ آیا، رہا نہ رہا وغیرہ ایس صنعت دا استعمال شاعری دی ہر صنف وچ تے ہر دور وچ ملدا اے۔مڈھلی تے نویں پنجابی غزل وچ وی تھاں تھاں تے ایہ صنعت لشکارے ماردی اے۔

پیر فضل گجراتی نوں جدید غزل دا امام تے مجدد آکھیا جاندا اے۔اوہناں اپنیاں غزلاں وچ صنعت تضاد دا ورتارا کر کے شعر دا حسن چمکا دتا اے۔

رنگ کھلا میری وحشت دا ہوکٹھے کجھ ہمدرد گئے
اوہ رو رو پچھن حال میرا میں کھڑ کھڑ ہساں کیہ دساں(322)

خاراں نوں گل جان کے گل نال لٹکا ندا رہیا
میں سمجھ کے لعل انگاراں نوں ہتھ پاندا رہیا(323)

دونواں شعراں وچ صنعت تضاد ورتی گئی اے۔پہلے شعر دے دوجے مصرعے وچ تے دوجے شعر دے پہلے مصرعے وچ ایس صنعت دا استعمال شعراں دی تاثیر نوں دوگنا کر رہیا اے۔دوجے شعر دے ایس مصرعے وچ صنعت تجنیس وی ورتی گئی اے۔گل تے گل دونوں اسم نیں پر وکھرے وکھرے معنی دیندے نیں۔

سلیم کاشر دا شمار وی مڈھلے پنجابی غزل گو شاعراں وچ ہوندا اے۔اوہناں دا پہلا مجموعہ کلام ''تتیاں چھانواں'' دے ناں نال 1961 وچ چھاپے چڑھیا۔ایس مجموعے وچ اوہناں دیاں نظماں تے غزلاں دونویں شامل نیں۔اوہناں دی غزل دا ایہ شعر ویکھو جیہدے وچ اوہناں صنعت تضاد دی ورتوں خوب کیتی اے۔

دکھاں دے سنگ سانجھ اساڈی گئیاں عمراں بیت
اک توں جوڑیں پل پل توڑیں،سجرے بے پیار دا ناطہ جوڑ(324)

جوڑنا تے توڑنا دو متضاد لفظ نیں تے سلیم کاشر ہوراں بڑے من موہنے انداز نال ورتے نیں۔

علامہ یعقوب انور نے پنجابی غزل نال ایس دھرتی دی جڑت گوڑھی کیتی۔اوہناں دے شعراں وچ صفائی،سادگی تے روانی ویکھن جوگ اے۔اوہناں روزمرہ دے تجربے تے مشاہدے سادہ تے عام فہم زبان وچ پیش کیتے نیں۔ایس گل دا ایہ مطلب نہیں کہ اوہناں نوں زبان و بیان اتے قدرت نہیں سی۔شعراں وچ تاثیر تے لطیف جذبے اوہدوں ای

لشکدے نیں جدوں جذبے دی شدت تے تخیل دی اڑان دے نال نال علم بیان و بدیع وچ ملکہ حاصل ہووے۔ علامہ یعقوب انور ایہناں سارے معیاراں دے جانوسن، مثلاً ایس شعر وچ صنعت تضاد دی ورتوں خوب اے۔

خورے مینوں کاہدے لئی کنڈی اج جٹ پئے
میں تے کسے پھل توں سہارا نہیں سی منگیا(3 2 5)

ڈاکٹر رشید انور بنیادی طور تے نظم دے شاعر نیں پر اوہناں دیاں غزلاں حیاتی تے سماج وچ پیش آون والیاں اوکڑاں دیاں آئینہ دار نہیں۔ اوہ ادب برائے ادب دے قائل نہیں سگوں اوہناں دی شاعری ''ادب برائے زندگی'' دی حامی اے۔

دن دا چانن گہرا گہرا رات وی نہیں کوئی راتاں جہی
کیہ توں ٹکا لا سٹیا اے کیہ توں کجلا پایا نیں(3 2 9)

اوہ موضوعات تے فکری حوالے توں اڈ صنعتاں دی ورتوں دے جانو نیں ایس شعر وچ دن تے رات صنعت تضاد نوں ظاہر کردے پئے نیں۔

عارف عبدالمتین ہوراں دی شاعری وچ دو موضوعات ڈاہڈے ٹھکویں نیں۔ اک اکلاپا تے دوجا رشتیاں دا ذکر۔ اکلاپے دا ایہ مسافر موضوعات نوں فن دے سانچے وچ ڈھالن لگیا بڑی فنی پکیائی دا مظاہرہ کردا اے۔ مثلاً صنعت تضاد یا طباق دی ورتوں ملاحظہ کرو۔

لوکاں نوں نت چھانواں ونڈیئے، آپوں دھپاں جریئے
تھل وچ اگے رکھ دے وانگوں امر حیاتی کریئے(3 3 0)

منظور وزیرآبادی بارے عارف عبدالمتین دے وچار ملاحظہ کرو۔

''منظور وزیرآبادی وی اک اجہے آدرش پرست فنکار نیں جنہاں نوں اسیں خواب کار نہیں، معمار آکھ سکدے ہاں اوہ معمار جہڑا اپنے اجیرے منصب دے سارے ضروری تقاضے پورے کردا اے''(331)

ایہ آدرش پرست فنکار اپنے مضب دے تقاضے پورے کردیاں ہوئے صنعتاں دی ورتوں توں وی خوب وقف اے تے اوہناں دا استعمال ایڈے سچے ڈھنگ نال کردا اے کہ بے ساختگی تے سادگی شعر وچ نمایاں ہوندی اے۔

بے اتبارے دور تے ایہدے بے اتبار موسم
چھانویں بیٹھیاں اگاں لگن دھپے بیٹھیاں پالے(3 2 9)

انج ای اوہناں دے مجموعہ غزل ''توں وی چن اچھال کوئی'' دے ٹائٹل شعر وچ صنعت تضاد دی ورتوں انج اے۔

دھرتی توں اسماناں ولے توں وی چن اچھال کوئی
دس دے دنیا نوں جے رکھنا ایں اپنے کول کمال کوئی(3 3 0)

اکرام مجید ہوراں دی تخلیق ''تتنے دا روگ'' نوں عارف عبدالمتین ہوراں ''سچے جذبیاں تے سچل سوچاں دی شاعری'' (331) آکھیا۔ جدوں کہ ڈاکٹر اسلم رانا نے اوہناں نوں ''جاگدی اکھ دا شاعر''(332) دا خطاب دتا، سچے جذبے والے تے جاگدی اکھ دے ایس شاعر نے فنی لوازمات نوں وی کدھرے نظرانداز نہیں کیتا تے اپنے سچے جذبیاں نوں صنعتاں دی ورتوں کر کے شنگا راے۔

عزت والی ہووے، بھانویں جت ہووے یا ہار
اندر وڑ کے جیین توں چنگا مرناوچ میدان(3 3 3)

ایس شعر دے دونواں مصرعیاں وچ صنعت تضاد دی ورتوں چھپ دکھلا رہی اے۔ اکرام مجید ہوراں ''نویاں زیناں'' وچ وی وزن دے نال نال صنعتاں داورتارا خوب کیتا اے۔

آندے جاندے رہناں کہنے سوچاں ویہڑے
یاد حویلی دے وچ پھیرا کسی دا رہنا(4 3 3)

اکرام مجید ہوراں دے ہم عصر شاعر علی محمد ملوک نوں کلیم شہزاد نے ''حقیقت پسند شاعر'' آکھیا تے اقبال صلاح الدین نے ''سچے رشتیاں'' دا شاعر آکھیا حقیقت پسندی نال حیاتی دے ہر دکھ سکھ تے پکھ دی ترجمانی کرن والے ایس غزل گو کول صنعتاں دا استعمال وی موجود اے جو ظاہر اے کہ سوچ تے تخیل دے نال نالبیانن ڈھنگ وی من موہنا بنا دیندا اے۔

بندہ ای بندے دا دارو ہر اوکھے سوکھے ویلے تے
جے گھیر لیا اکلاپے نے کیہدے نال بولن چالن گے (5 3 3)

استحصال زدہ طبقے دی نمائندی صنعت تضاد دی ورتوں کر کے انج بیان کردے نیں:

جھولی وچ پا گئے نیں اوہ ہتھیں چونبڑ خاراں
خود سیج وچھا کے پھلاں دی موج پئے مانن کیہ دساں(6 3 3)

اکرام شیخ ہوراں دی غزل موضوعاتی حوالے نال بہت امیر اے۔ اوہناں حیاتی دے ہر انگ تے رنگ اتے غزل لکھی اے۔ موضوعات دا تنوع اوہناں دے تخیل دی اڈان تے فکر دی بلندی دی دس پاؤندا اے تے ظاہر اے کہ ایہ اک عمر دی ریاضت توں بعد ہتھ آؤندا اے۔ اوہ ایس گل دے جانوں نیں کہ شاعری صرف فن ہی نہیں سگوں خیالات دے اظہار تے ترسیل دا ذریعہ اے۔ اوہناں دے بقول:

کوئی لفظ ہوا وچ نکھرے
بن کے نواں سوال نی مائے(7 3 3)

ایہناں خیالات دے باوجود اوہناں دی غزل وچ فنی پکیائی لشکارے ماردی دے۔ بہت تھوڑے لفظاں وچ وڈے وڈے خیالات ظاہر کرن وچ اوہناں دا ثانی کوئی نہیں۔ نکی بحر دی ورتوں کر کے شاعری نوں نواں رنگ عطا

کر دیندے نیں۔ صنعت تضاد دی ورتوں وی بخوبی کردے نیں۔ جیویں کہ

اسماناں تے بدل سن
خاک دا سینا سڑدا سی
کمرے اندر چانن سی
باہر گھپ ہنیر اسی(338)

تھوڑے جیہے لفظاں وچ صنعت تضاد دی ورتوں اپنی جیب انوکھے انداز نال وکھارہی اے۔ اکرم شیخ دی غزل وچ موضوعات دا کھلارا ے تے تجمل کلیم ہوراں کول اسلوبیات دا۔ اوہناں ون سونے، اسلوباں نال پنجابی غزل دامان تے تران ودھایا اے۔ صنعت تضاد دی ورتوں توں بخوبی واقف نیں تے بڑے سچے ڈھنگ نال ورتدے نیں

یا مال ہندا یا ڈھیر سجدے
تے میں نہ دنیا نہ دین جوگا
کلیم دھرتی دے پاڑہے نیں
یا اپنا گلما اے سین جوگا(339)

حیاتی دے منظر نامے اتے کشمکش دا اظہار صنعت تضاد راہیں کیتا گیا اے۔
فنی پختگی بارے تجمل کلیم ایس طرح اظہار کردے نیں:

شعر کیہ مصرع وی جے کر ڈولیا
سوہنیو حرفاں اتے آنے حرف نیں(340)

عام تے سادہ زبان دے استعمال نے اوہناں دے کلام نوں رواں تے دلکش بنا دتا اے۔ روزمرہ دی سادہ زبان دا ورتارا اوہناں دی غزل وچ بے ساختگی تے بے تکلفی دی فضا پیدا کر دیندا اے۔ صنعتاں دی ورتوں وچ کتے وی تصنع تے بناوٹ دا شائبہ تیکر نہیں ہوندا۔

گرمی، سیت اے وکھو وکھ
پاک پلیت اے وکھو وکھ
مرنے پرنے سانجھے نیں
گھار مسیت اے وکھو وکھ(341)

روپ نگر دا پریمی اکھواں والے منیر نیازی نے غزل بہت گھٹ لکھی پر جو وی لکھی استادی تے فنکاری دا مظاہرہ کیتا۔ صنعتاں دی ورتوں وی اوہناں نے کلام وچ شاذ و نادر کیتی اے پر جتھے وی کیتی اے اوہ لاشعور تے بے ساختگی دا مظہر اے۔ مثلاً اک غزل دا مطلع ملاحظہ کرو۔

کسے نوں اپنے عمل دا حساب کی دیے
سوال سارے غلط نیں جواب کی دیئے(342)

اپنی شاعری بارے ایہناں وچاراں دا اظہار صنعت تضاد راہیں کر دیاں آہندے نیں۔

شاعری منیر اپنی باغ ہے اجاڑ اندر
میں جیویں حقیقت نوں وہم وچ لکا دتا(343)

ایس شعر دونواں مصرعیاں وچ صنعت تضاد دی ورتوں اپنی چھب وکھارہی اے۔

صنعت مبالغہ:

پنجابی غزل گو شاعراں صنعتاں دی ورتوں کر کے کلام دی دل آویزی تے رعنائی وچ اضافہ کیتا اے۔ کئی جگہاں تے صنعتاں دے استعمال پاروں تخیل دی تاثیر کئی گناہ ودھ گئی اے۔ صنعت مبالغہ وچ کسے وصف یا خوبی نوں ودھا چڑھا کے بیان کرن پاروں خیال تے جذبے دی تاثیر وچ وادھا ہو جاندا اے مثلاً سلیم کاشر ہوراں صنعت مبالغہ دی ورتوں کر کے اداسی تے افسردگی نوں گوڑھا کر دتا اے۔

اج کس دی اے ڈولی اٹھی ۔۔۔ پھوڑیاں پیاں
تکلے تنداں ٹٹیاں تے اج ڈاراں سنیاں گئیاں(344)

کئی وار ایس دنیا تے احساس تے خلوص دے مکن دا ذکر کر دے نیں تے ایس گل وچ تاثیر پیدا کرن واسطے صنعت مبالغہ دی ورتوں کر دے آہندے نیں۔

پھاہے لان نوں متر آون، دھوڑن لون دے دھوڑے
کوئی نہ ایسا دردی جیہڑا پھٹ جگر دے سیوے(345)

سلیم کاشر ہوراں یاراں، بیلیاں دی منافقت تے اجوکے دور دی بے حسی نوں بیان کر دیاں صنعت مبالغہ دی ورتوں خوب کیتی اے۔ سلیم کاشر ہوراں جدید حسیت نوں اپنی غزل وچ سمویا اے پر کدھرے کدھرے غزل دے روایتی موضوعات حسن و عشق تے ہجر و وصال نوں وی موضوع بناؤندے نیں تے صنعت مبالغہ دی آمیزش نال تصور حسن نوں تابناک بنا دیندے نیں۔

ڈگ ڈگ پیندے مرگ نمانے تک تک تیرے نین
مستی کدے نہ ہندی جس دی تو ایں اوہ شراب
توں ہسیں تے تارے چمکن دل دے انبر اتے
جے تکھ پھیرلویں تے جگراسڑ بجھوئے کباب(346)

محبوب دے حسن دا تذکرہ تے اوہدی بے رخی پاروں دلی کیفیت دا اظہار مبالغہ راہیں کر کے سلیم کاشر ہوراں بیان

دی تاثیر چوکھی کردتی اے۔صنائع بدائع دا استعمال غزل دے حسن وچ اضافہ کر دیندا اے تے پنجابی شاعراں غزل نوں فکری دے نال نال فنی حوالے نال وی چمکایا۔خاص طور تے جدید ترین پنجابی غزل دا مڈھ بنن والے رؤف شیخ ہوراں پنجابی غزل نوں روایتی موضوعات نوں کڈھ کے نویں احساس نال ہمکنار کیتا پر ایس سفر دوران اوہناں فنی لوازمات نوں وی نظرانداز نہیں کیتا۔صنائع بدائع دا اوہناں دی غزل وچ فکر نال مدغم ہو کے مظاہرہ ہوندا اے۔

خورے کسراں لہو لیا اے ایس سمے دے ہوٹھاں تے
اکھراں دیو چ ڈنگ لکے نیں جیبھاں بجھیاں زہر دیاں
دور دور تک نظر نئیں آوندا اک وی رکھ ہن آساں دا
پیراں دے ہیٹھ بلدی ریت اے، سر تے دُھپاں قہر دیاں (347)

رؤف شیخ ہوراں ایتھے صنعت مبالغہ دی ورتوں بہت مناسبت انداز چ کیتی اے۔اوہناں تجسیم دی ورتوں کر کے زمانے دا احوال مبالغے راہیں الیکیا اے کیوں جے اجوکے دور وچ انسانی قدراں دی پامالی نے بندے نوں اذیت چ مبتلا کر دتا اے تے اوس نوں سکھ چین کدھرے نہیں ملدا تے اوہدی روح تے تن من بے چین رہندا اے۔

صنعتاں دے استعمال وچ رؤف شیخ ہوراں دی جمالیاتی حس کھل کے ظاہر ہوندی اے۔اوہناں دے کلام وچ صنعتاں دا استعمال معنی دی ترسیل وچ اہم کردار ادا کردا اے۔اوہ لفظاں دی اہمیت تے قدرو قیمت دے وی جانو نیں ایس کر کے اوہ صنائع معنوی دے داخلی اور خارجی پہلو نظر انداز نہیں کردے۔

رؤف ہوراں نے اج میلے وچ نویں مداری ویکھے نیں
جنہاں دے بلھاں تے بھکھاں، بکلاں دیوچ بھتے نیں (348)

صنعتی دور وچ استحصال دی تباہ کاری نوں موضوع سخن بناوندے ہوئے رؤف جی ہوراں ایہدی منظر کشی مبالغے کولوں کم لے کے متاثر کن انداز وچ کیتی اے۔

اج دے دور دا غزل گو تخلیقی عمل دے دوران داخلی تے خارجی محرکات نوں ہم آہنگ کر کے پیش کردا اے۔اوہ خارجی عوامل دے نال ذہنی کیفیت دا ملاپ کر کے اپنے خیال تے جذبے نوں نویں معنوی جہان بخش دیندا اے۔انج اوہدے شعراں وچ احساسات پرتاثیر بن جاندے نیں تے قاری دے دل تے ڈونگھا اثر کردے نیں تے ایہناں دی تاثیر وچ ہور وادھا کرن لئی شاعر صنعتاں دی ملمع کاری کردا اے۔ایس ضمن وچ صنعت مبالغہ کولوں تھاں تھاں کم لیندا اے۔ رؤف جی ہوراں اپنے من دی ہواڑ کئی تھاواں تے ایس صنعت دی ورتوں کر کے دوجیاں تیکر اپڑائی اے۔

کوئی مندا نئیں کوئی سندا نئیں کوئی دسدا نئیں کوئی پچھدا نئیں
ایہ ویلے دی بے حسی اے یاں گھر دی بے اقبالی اے
ایہ شیخ جی طفل تسلیاں نیں ایہ رؤف جی کوڑ دلاسے نیں
کس پکیالا واڈ کیا اے کس ڈگدی کندھ سنبھالی اے (349)

رؤف شیخ ہوراں نے ویلے دی بےحسی دے احساس نوں صنعت مبالغہ راہیں اجاگر کیتا اے۔ صنعتی تے میکانکی دور نے انساناں نوں مادہ پرست بنا دتا اے تے خودغرضی، نفسانفسی تے منافقت عام ہوگئی اے۔ سماج دے ایہناں ناسوراں نوں ڈاکٹر رشید انور ہوراں صنعت مبالغہ دی ورتوں کر کے اجاگر کیتا اے۔ آہندے نیں

چڑھدا سورج ویکھ کے لوکاں گھر گھر جشن منائے
مینوں خبرے کیہڑی گلے چیتے آئی شام
اکھ چرا کے اک دوجے توں جان بچاؤندے پھرن
انساناں دے اندر وی کوئی لگی ہوئی اے لام (350)

چڑھدا سورج ویکھ کے لوکائی دے جشن مناون والی گل صنعت مبالغہ دی اوہ قسم اے جیہنوں ''تبلیغ'' آکھدے نیں۔ ایہ دراصل استعارہ اے ایس گل دا کہ لوکائی طاقتوراں دی پوجا کردی اے تے طاقتور دراصل سرمایہ دار ہوندا اے جو اپنے پیسے دے بل بوتے اے لوکائی تے خدمت کردا اے۔ ڈاکٹر رشید انور ورگے حساس بندے ایس سمے شام نوں زوال دی علامت بنا کے پیش کر رہے نیں۔ اج دے انسان دی بےچینی تے بےحسی نوں دوجے شعر وچ اکھ چران دا استعارہ بخش کے اجاگر کیتا اے۔ ایہناں دونواں شعراں وچ ''تبلیغ''، یعنی اوہ مبالغہ جو عقل تے عادت دے نزدیک ممکن ہووے۔ اکھ چرا کے پھرن نوں تے چڑھدا سوج ویکھ کے گھر گھر جشن منان نوں عقل وی تسلیم کردی اے تے عادتاً وی ایہ ممکن ہوسکدا اے پر حقیقت وچ ایہ ہوندا اے نہیں محض خیال تے سوچ نوں پرتاثیر بنان واسطے ایہدا استعمال کیتا جاندا اے۔ اک ہور غزل وچ آکھدے نیں کہ:

نفسونفسی چار چوفیرے، دھرتی تانبا ہوگئی اے
فیر سوا نیزے دے اتے سورج کیوں لٹکایا نہیں (351)

دھرتی تے تانبا ہون دی تے سورج دے سوا نیزے تے آون نوں نہ تے عقل تسلیم کردی اے تے نہ کدی انج ہوسکدا اے۔ ایہ مبالغے دی اوہ قسم اے جس نوں ''غلو'' آکھدے نیں:

قدراں دی ٹٹ بھج نوں بیان کردیاں کئی وار اوہ ''اغراق'' کولوں کم لیندے نیں جو کہ مبالغے دی اوس قسم نوں آکھدے نیں جو کم ممکن تے ہو سکے پر اوس نوں سرانجام نہ دتا جا سکے کیوں جے اوہ گل عادتاً ممکن نہیں ہوندی۔

بھانویں خون دا وتر لاکے سانجھ دے بوٹے لائے
من چاہیاں پھلاں نوں کھا گئی کلراں بھری زمین (352)

ایتھے پہلے مصرعے وچ ''اغراق'' دی ورتوں کیتی گئی اے کہ خون دا وتر تے لایا جاسکدا اے پر عقل ایس گل نوں تسلیم نہیں کردی دوجے مصرعے وچ ''غلو'' دا استعمال کیتا گیا اے کہ پھلاں نوں کلاں بھری زمین دے کھان والی گل نہ تے عقل تسلیم کردی اے تے نہ عادتاً انج ہوندا اے۔

صنعت جمع وتفریق:

ڈاکٹر رشید انور ہوراں اپنیاں غزلاں وچ کئی صنعتاں دا ورتارا کیتا اے۔ مثلاً صنعت جمع بارے اوہناں دا شعر ملاحظہ کرو۔

کتھے مویاں ذوق تیرے دیاں سمیاں حساں دس
کلیاں، پھل تے موتی ہیرے انج نہ پیراں ہیٹھ لتاڑ (353)

ایس شعر وچ کلیاں، پھل، موتی تے ہیرے چاراں نوں جمع کر کے ایہناں بارے اک گل ہی کیتی گئی اے کہ جمالیاتی حس وی اج دے پرآشوب زمانے دی نذر ہوگئی اے۔ اک ہور غزل جہدی ردیف ''جوٹھ'' اے اوہدے وچ صفت جمع دی ورتوں بار بار کیتی گئی اے۔

وید، گرنتھ، قرآن، کتاباں پڑھ کے سب وسرا بیٹھے
پنڈت، ملا اتے گیانی، رج کے مارن سارے جوٹھ
ناز نزاکت ، رخ، بے رخیاں حرص، ہوس دے قصے نیں
سونہہ رب دی ایہ نرا ملمعہ، رنگاں دے لشکارے جوٹھ (354)

پہلے مصرعے وچ تن مذہبی کتاباں نوں جمع کر کے ایہناں بارے اک گل کیتی گئی اے کہ سب ایہناں نوں بھلا بیٹھے نیں۔ دوجے مصرعے وچ پنڈت، مل؛ اتے گیانی یعنی مذہبی پیشواواں نوں اک تھاں جمع کر کے اک رائے دتی گئی اے۔ تیسرے مصرعے وچ حسن وعشق دیاں مستیاں نوں اکٹھا کر کے جوٹھ قرار دتا اے تے انج صنعت جمع دی ورتوں نال خیال دی تاثیر ودھا دتی اے۔

ایس غزل وچ صنعت تفریق دی ورتوں وی ڈاکٹر رشید انور ہوراں خوب کیتی اے۔ آہندے نیں کہ:

حقی گل دی فتح دے ڈنکے کیہڑی تھاں تے وجدے نیں
سچ ہمیشہ سولی اتے ڈوبے سچ تے تارے جوٹھ (355)

ایتھے سچ تے جوٹھ دا نتارا کر دیاں ہوئے ڈاکٹر صاحب استفہامیہ انداز اختیار کیتا اے کہ اجو کے عہد وچ حق، سچ دی گل کوئی نہیں کر داسگوں جوٹھ بیڑی پار لا دیندا اے تے سچ ڈوب دیندا اے۔ ایہ موازنہ تے مقابلہ صنعت تفریق دے زمرے وچ آؤندا اے کہ اک ڈوبدا اے تے دوجا تار دیندا اے۔

پیر فضل گجراتی ہوراں وی اپنی غزل صنعت تفریق دی ورتوں کر کے اپنی غزل نوں چمکایا اے۔ کئی وار اوہ اک شعر وچ ہی دو، تن صنعتاں دی ورتوں کر جاندے نیں جیوں کہ آہندے نیں۔

فضل فرق زمین آسمان دائے بھلا اوہدیاں مریاں نسبتاں کیہ

اوہ خزاں وچ پھلاں دی موج مانے، فصل گل وچ مینوں خارنئیں ملدے (356)

ایس شعر وچ پیر صاحب دوناں مصرعیاں وچ صنعت تضاد تے صنعت تفریق دی ورتوں کر کے شعر دی تاثیر وچ وادھا کیتا اے۔ طبقاتی امتیاز نوں نمایاں کر دیاں پیر فضل ہوراں صنعت تفریق دی ورتوں اتے صنعت تضاد کولوں وی کم لیا اے۔

اک ہور غزل وچ حالت انتظار دی کیفیت نوں بیان کر دیاں سب موسماں نوں اکٹھا کر دیندے نیں

کس رتے، کس موسم اندر اوہ خبرے آجاوے

گرمی، سردی، دھپاں ، ساون ، سیالے جردا رہناں (357)

آکھیا جاندا اے کہ شاعری واسطے عشق ضروری ہوندا اے۔ شیکسپیئر نے وی "All the world's a stage" وچ ایہو جئے خیال دا اظہار کیتا اے جدوں اوہ آکھدا اے کہ جوانی وچ ہر بندہ آہواں بھردا اے تے شاعری کردا اے۔

Sighing like a furnace, with a woeful ballad, made to his mistress' eyebrow(358)

ایس خیال نوں ڈاکٹر رشید انور ہوراں صنعت جمع دی ورتوں کر کے ایس طرح شعر دا روپ دتا اے۔

نظماں ، غزلاں، گیت، ترانے لکھ کے انور سجناں

یاد اوہدی دے زخماں تائیں ہریاں کردا رہناں (359)

شاعری دیاں صنفاں نظماں، غزلاں، گیت، ترانے اکٹھے کر کے چاراں بارے اک گل کیتی اے کہ محبوب دی یاد وچ شاعری کردے رہنا

منظور وزیر آبادی اک آدرش پرست شاعر ہی نہیں اوہناں دی غزل فنی حوالے نال وی مالا مال اے۔ اوہناں اپنیاں غزلاں وچ صنعتاں دا ورتارا کر کے خیالات دی ترسیل نوں قرینے نال بیان کیتا اے۔ زمانے دی افراتفری تے آون والے حالات بارے پیش گوئی کردے آہندے نیں کہ:

جھکھڑاں، دھپاں، مینہ دا اج اے زور جیہا

لگے گا کل شہر دا نقشہ ہور جیہا (360)

نویں صورتحال نوں موسمی حالات دا استعارہ بنا کے پیش کر دیاں ہوئے منظور وزیر آبادی ہوراں صنعت جمع نوں ورتوں وچ لیاؤندا اے کہ جکھڑاں، دھپاں، مینہ دی بدولت شہر دا نقشہ بدل جائے گا یعنی علامتی اظہار اے کہ مادہ پرستی دی بدولت آون والا وقت شہراں دا مزاج تبدیل کر دے گا۔

صنعت استخدام:

صنعت استخدام توں مراد شاعری وچ اک اکھر نوں دو معنیاں وچ ورتنا اے۔ پہلے اک معنی مراد لیے جاندے نیں تے فیر دوسرے معنی۔ پنجابی غزل وچ صنعت استخدام دی ورتوں وا ہوا شاعراں نے کیتی اے۔ پنجابی غزل دے بانی، حافظ تے امام اکھوان والے پیر فضل گجراتی ہوراں کول صنعت استخدام دی ورتوں کئی تھاواں تے جھلکدی اے۔ مثلاً

کوئی ویکھے میریاں زخماں نوں کوئی بھرنے دی تجویز کرے
کوئی جیہا سیانا دسے نہ میں کیہنوں دساں کیہ دساں(3 6 1)

ایس شعر وچ پیر فضل ہوراں پنجابی غزل نوں چمکاون تے فنی پکائی نوں اگھیڑن واسطے صفت استخدام دی ورتوں کیتی اے۔ دسے نوں پہلے اوہ نظر آون دے معنیاں وچ ورتدے نیں تے بعد وچ کسے نوں اپنے دکھ درد سنان دے معنیاں وچ ورتدے نیں کہ مینوں کوئی ایہو جیہا سنگی نہیں لبھیا جس نوں میں اپنے دکھ درد سنا سکا۔

صنعت مراعات النظیر :

صنعت مراعات النظیر دا شمار وی صنائع معنوی وچ ہوندا اے شاعر اپنے کلام دی بنیاد ایہو جئے اکھراں اپر دھردا اے جنہاں وچ تضاد توں وکھ کوئی مناسبت ہووے مثلاً پیر فضل ہوراں نے ایس صنعت دی ورتوں ایس طرح کیتی اے۔

بلبل کہے صیاد نوں میں اگے وسدے چمن نوں قفس وچ رہی روندی
ماتم اجڑے چمن دا کرن واہتے، مینوں خزاں دے وقت آزاد نہ کر(362)

ایتھے بلبل، صیاد، چمن، قفس تے خزاں آپو وچ مناسبت رکھدے نیں تے ایہ تعلق تضاد دے زمرے وچ نہیں آوندا:

مولوی نجم الغنی رام پوری نے ایس صفت نوں تناسب توفیق، ایتلاف تے تلفیق داناں وی دتا اے(363)

یعنی ایہو جئے لفظاں نوں ورتنا جو معنی دے لحاظ نال آپو وچ کوئی نہ کوئی تعلق رکھدے ہوون، جیویں کہ پیر فضل گجراتی ہوراں آکھیا کہ

تیرے ساغر صراحی دی خیر ساقی، رہن رنگ لگے بادہ خانیاں نوں
جاہن خوشی دے اسیس دیندے، ٹور خوشی دے نال مستانیاں نوں (364)

ایس شعر وچ ساغر، صراحی، ساقی، بادہ خانے تے مستانے آپو وچ معنوی لحاظ نال تعلق رکھدے نیں پیر فضل گجراتی ہوراں کول خیال دی اچیائی وی موجود اے تے اوہناں دی غزل فنی لحاظ نال وی بڑی امیر اے۔ اوہناں صنعتاں دی ورتوں کر کے اپنے خیالاں دی تاثیر وچ وادھا کیتا اے مثلاً صنعتا مراعات النظیر دی اک ہور مثال اوہناں دی غزل وچوں ملاحظہ کرو۔

جنہاں دیدیاں نے تیری دید لٹی، جھات تے نظر
تیر نظر تیری دے مجروح پنچھی، کدھرے اڈ کے جانہ سکدے نے(365)

پیر فضل ہوراں دے کجھ ہور شعراں وچ ایس صنعت دی ورتوں ویکھو:

دولت کی جنوں دی ملی مینوں، میرے ہتھ اک قیمتی گنج آیا
تار تار اپنے گریبان دی میں، خوشی وچ کر کے سو سو تار سٹی(366)

اللہ تیرے جنوں دی خیر رکھے،کسے چیز دی لوڑ پرواہ ناہیں
چار چک جاگیر دیوانیاں دی، بیاباں سارا حوالات ساری(367)

ایس واسطے آوے تے پچاکے،میرے قفس نوں پیا صیاد ویکھے
منتظر بیٹھی نرگس مدتاں دی ، شوق دیدار اندر کھاں میٹ دی نہیں(368)

پنجاب دی ثقافت نوں غزل وچ سمون والے علامہ یعقوب انور ہوریں صنعتاں نوں اپنی غزل وچ بڑی خوبصورتی نال ورتیا اے تے کتے وی اوپرا اپن محسوس نہیں ہوندا سگوں صنعتاں دے استعمال وچ بے ساختگی محسوس ہوندی اے۔

جیہڑا پھلاں ولوں آوے چانن، رنگ تے مہک
کنڈیاں دے ہتھیں چڑھ کے اوہ بنے پٹوھا لیر(369)

ایس شعر وچ پھل،رنگ،مہک،کنڈے تے لیر آپو وچ مناسبت رکھدے نیں

ایہ پنجرے بندی خانے دے کجھ کدھروں ٹٹ ای جاندے نیں
پر پھڑکن نال اسیں انور، توڑ اپنے وی پر لینے آں(370)

ایتھے پنجرا، بندی خانہ، پھڑکنا تے پر توڑنا دا استعمال صفت مراعات النظیر دی ورتوں ظاہر کردا اے۔

سقوط ڈھاکہ دا المیہ ساڈی ملکی تاریخ دا اوہ المیہ اے جہدے اپر ہر لحہ نوحہ کناں اے۔ڈاکٹر رشید انور ہوراں ایس روح فرسا المیے نوں اپنی غزل وچ پیش کیتا اے تے کئی تھاواں تے صنعتاں دی ملمع کاری نال ایس قیامت دی داستان ایکی اے۔آکھدے نیں:

خبرے میرے گلشن نوں کیوں راس بہاراں آئیاں نہ
سدھراں جشن مناوندیاں رہیا، سکدا جھڑدا بور رہیا(371)

سقوط ڈھاکہ دے المیے ول صنعت مراعات النظیر دا سہارا لے کے اشارہ کیتا گیا اے اک ہور شعر وچ ڈاکٹر رشید انور ہوراں صنعت مراعات النظیر بڑی عمدگی نال ورتی اے۔

تیرے پیار دا نغمہ لوکی ویکھ سولکھی گاؤندے نیں !
ٹٹیا ساز تے مڑ کے انور نغمہ کہنے گاؤنا ایں!(2 7 3)

ایس شعر وچ نغمہ، گاؤنا تے ساز آپو وچ مناسبت رکھدے نیں۔ ایس قسم دی مثال اک ہور شعر وچ انج اے

انج تے دیپک راک الاپے ، دلبر تے دلداراں
سر برفاں وچ ڈبے ہوئے، ٹھنڈیاں سیت نیں تاراں (3 7 3)

ایتھے دیپک، راگ، الاپنا، سر تے تار دا تعلق معنیاں دا نواں جہاں آباد کر دا وکھالی دیندا اے

جے اسیں جدید تر پنجابی غزل دے بانی رؤف شیخ ہوراں نوں آکھیے تاں غلط نہیں ہوئے گا۔ جدید حسیت نوں Poetic Sensibility دان کرن وچ اوہناں کوئی ثانی نہیں۔ اپنی غزل وچ نویں احساس نوں پیش کرن لئی صنعتاں دی ملمع کاری کولوں کم لیا اے۔ اوہناں دے کلام وچ صنعت مراعات النظیر دی ورتوں دی جھلک ویکھو۔

پھلاں دے چہرے نیں جھریاں بھسے رنگ نیں کلیاں دے
کیہڑے کالی جیبھ والے دی نظر کھا گئی بہاراں نوں(4 7 3)

جدید انسان دی ناآسودگی ایس جدید دور دی دین اے ایس نوں تمثیل راہیں اجاگر کرن لئی رؤف شیخ ہوراں صفت مراعات النظیر دی ورتوں کیتی اے تے پھل، جہرے جھریاں بھسے رنگ کلیاں دے، تے بہاراں دا تعلق ایس گل دی شاہدی دیندے نیں کہ جدید دور وچ انسان بے حال اے۔

بھاویں ڈاروں کونج وچھڑ کے عمراں تک کرلاؤندی اے
وچھڑی کونج تے یاد نہیں آؤندی کدی وی اڈ دیاں ڈاراں نوں (375)

جدید دور وچ بندہ اکلاپے دا شکار ہو گیا اے کیوں جے مادہ پرستی نے بندے نوں بندے کولوں نکھیڑ دتا اے۔ ایس شعر وچ اڈ دیاں ڈاراں دراصل استعارہ اے مادی آسائشاں دے پیچھے اندھا دھند دوڑن والی لوکائی دا تے رؤف شیخ ہوراں صنعت مراعات النظیر کولوں کم لیندیاں ہوئے ڈار، کونج تے اڈن نوں اکٹھا کر کے پیش کیتا اے۔

صنعت تجاہل عارف:

صنعت تجاہل عارف نوں تجاہی عارفانہ وی آکھیا جاندا اے۔ جیسا کہ لفظاں توں ظاہر اے کسے چیز، نقطے یا تصور نوں جانن توں بعد انجان بن جانا، تجاہی عارف آکھواندا اے۔ ایس صنعت دیاں دو صورتاں نیں اک حرف تردید دے نال تے دوجا بغیر حرف تردید۔ ایس صنعت دی ورتوں ویکھو۔

ہزاراں پردیاں وچ رہ کے جس اگاں لگایاں نے
اوہ شعلہ حسن دا بے باک ہو جاندا تے کی ہوندا

اوہ سادہ رہ گیا تے ہو گیا فتنہ قیامت دا
خدا جانے ذرا چالاک ہوجاندا اے تے کی ہوندا (376)

اپر والی مثال پیر فضل گجراتی ہوراں دی غزل وچوں لئی گئی اے جہدے وچ اوہ محبوب دے حسن دیاں قیامتاں بیان کردے نیں تے تجاہی عارف کولوں کم لیندیاں آہندے نیں کہ جے اوہ بے باک تے چالاک ہوجاندا تے کیہ ہوندا حالاں کہ اوہ ایہناں گلاں دے جانو نیں کہ کیہ ہوندا۔

دوسری مثال منظور وزیر آبادی ہوراں دی غزل وچوں لئی گئی اے جہدے وچ اوہ جدید دور دی مادیت پرستی ویکھ کے آکھدے نیں کہ لوکائی اک دوجے کولوں کیہ کھوندی اے حالاں کہ اوہ ایس حقیقت دے جانو نیں کہ لوکائی کیہ چاہوندی اے۔ پیر فضل گجراتی ہوراں ایس صنعت نوں بڑے لطیف پیرائے وچ ورت کے شعر دے حسن وچ وادھا کیتا اے۔ اوہناں دے کلام وچ ایس صنعت دی ورتوں دیاں ونگیاں ویکھو

ایہ کون آرہیا ئے ماہ لقا اللہ اللہ
ہے پر نور ساری فضل اللہ اللہ (378)

میرا صبر ہن چڑھن پروان لگائے ، اوہ اج پچھدا پیا دربان تائیں
ایہ کون اے نال دیوار میری؟ لگا رہے جو روز دیوار وانگوں (379)

صنعت تلمیح:

صنعت تلمیح نوں صنعت تلمیح وی آکھیا جاندا اے۔ صفت تلمیح وچ کسے تاریخی تے مشہور واقعہ ول اشارہ کیتا جاندا اے۔ ایس صنعت دی ورتوں پیر صاحب دی غزل وچ ویکھو۔

دل تے آکھدا اے فضل پٹ چیر لئیے، مہینوال دی کریئے مثال قائم
گھڑے دے باجھ پر ٹھلدے نئیں ہن محبوب جو شہر گجرات دے نیں (380)

گجرات دی دھرتی اتے جنم لین والی سوعشقیہ داستان سوہنی مہینوال دا حوالہ ورتیا گیا اے۔

ایس داستان نوں بطور تلمیح علامہ یعقوب انور ہوراں وی ڈھیر ورتیا اے۔ ونگی دے طور تے اوہناں دے شعر ملاحظہ کرو۔

غزل دی نگری دے وچ ایہ رواج ہی نہیں انور
پئی سوہنی آکھاں گے گجرات دی نہ آکھاں گے (381)

مہینوال تے سوہنی جتھے لٹے گئے انور

اوہناں پتناں تے کتے میں وی لٹیا ای نہ جاواں(382)

کسے سوہنے نگر دی سوہنی نے انور ایہ سنیڑا گھلیا اے
جتھوں غزلاں پڑھ کے لنگھ آ یوں اج تیک اوہ گلیاں لکیاں نہیں(383)

جدید پنجابی غزل وچ لوک داستاناں نوں تلمیح دے طور تے ورتیا جانا اک روایت اے۔ کدھرے ایہناں نوں روایتی معنیاں وچ ورتیا جاندا اے تے کدھرے روایت شکنی کردیاں ہوئے جدید حسیت دے مفہوم دان کیتے جاندے نیں۔

ایس توں اڈ دھرتی نال جڑیاں تلمیحاں دی ورتوں وی عام ڈٹھی جاسکدی اے۔ مذہبی تلمیحاں وی غزل وچ خاصی اہمیت دیاں حامل نہیں جیویں کہ:

بجلیاں چمکن تے سمجھا تجلی طور دی
میں بھلاوے پانی دے ریتاں دے ول جاندا رہیا(384)

صنعت ایرادالمثل:

صنعت ایرادالمثل دی ورتوں وی جدید پنجابی غزل گوشاعراں دے کلام وچ لبھدی اے۔ شعر وچ کسے ضرب المثل، کہاوت یا اکھان نوں نظم کیتا جانا صنعت ایرادالمثل اکھواندی اے مثلاً

دھرتی چھڈ کے اسماناں تے پہنچن لگے کوئی
کیہڑے موہنوں ہن آکھن گے ماواں ٹھنڈیاں چھاواں(385)

ڈاکٹر رشید انور ہوراں دا ایہ شعر ملاحظہ کرو جہدے وچ اوہناں صنعت تلمیح تے صنعت ایرادالمثل یکجا کردتی اے۔

ہوتاں نال یارانے لاکے چھوٹے بوہے پجدے نہیں
سسیے نی ہن تھل دے اندر کرنی چیک پکار غلط (386)

ڈاکٹر یونس احقر پنجابی غزل دا معتبر حوالہ نیں، اوہناں اپنی غزل وچ صنعت ایرادالمثل دی ورتوں گھٹ ہی کیتی اے پر جتھے کیتی اے انگوٹھی وچ نگینے دی طرح کیتی اے۔ جیویں کہ

اینویں کدھرے وَیر نہ وڈھ لئیں پڑھ کے لکھے اکھاناں نوں
بھائی ہن نہیں باہواں بننا کنڈ نئیں کجنی یاراں نے (387)

صنعت قول بالموجب:

صنعت قول بالموجب دا استعمال وی پنجابی غزل گو شاعراں کول اپنی پوری رعنائی نال موجود اے۔ ایس صنعت بارے ڈاکٹر مزمل حسین لکھدے نیں کہ:

''اس صنعت کو اسلوب الحکیم بھی کہتے ہیں، مراد اس سے یہ ہے کہ کسی شخص کے کلام کے وہ معنی مراد لینے جو اس نے مراد نہ لیے ہوں یعنی کسے کلام کو اپنے حسب منشا معنی پہنا دینا، صنعت قول بالموجب، کہلاتا ہے''۔(388)

علامہ یعقوب انور ہوراں کول ایس صنعت دی ورتوں ملاحظہ کرو۔

ے وحشت میری نے تریل تے کلیاں والا قصہ دہرایا
'لوکی رو رو پچھن حال میرا میں کھڑ کھڑ ہساں کیہ دساں (389)

ایتھے دوجا مصرعہ پیر فضل ہوراں دی غزل توں ادھارت اے تے علامہ صاحب نے اوس نوں اپنے حسب منشا ورتیا اے۔

ڈاکٹر رشید انور ہوراں وی ایس صنعت دی ورتوں انج کیتی اے۔

سچ کہیا توں ''کول سمے دے لمیاں ہیں زباناں''
تائیوں جس دی خاطر میں وی لکھاں بھیس وٹاناں(3 9 0)

علی محمد ملوک ہوراں کول ایس صنعت دی ورتوں ویکھو:

کدوں سکھ دی نیند نصیب ہندی ، میرے جیہے فراق دے ماریا نوں
''ادھی رات اگے ، ادھی رات پچھے گن گن تھکیاں فلک دے تاریاں نوں''(391)

صنعت نسبت:

جیسا کہ لفظ توں ہی پتا لگدا اے کہ کلام وچ ایہو جئے لفظ دی ورتوں اے جو دو یا دو توں ودھ متضاد چیزاں وچ مناسبت رکھدا ہوئے مثلاً پیر فضل ہوراں کول ایہدا استعمال ملاحظہ کرو۔

گل میری نسبت کیتی اے نویں لباساں والے نے
ایہ لیراں لتھا کدھرے دا کیہ چمبڑ وانگوں لیر گیا (2 9 3)
بیمار ترے دی نسبت پے اج ویکھن والے آہندے نیں
اللہ دے رنگ نیارے نیں پر ظاہری حالت ٹھیک نہیں(3 9 3)

فضل فرق زمین اسمان دائے بھلا اوہدیاں میریاں نسبتاں کیہ

اوہ خزاں وچ پھلاں دی موج مانے فصل گل وچ مینوں نہیں خار ملدا (394)

پیر فضل ہوریں اک قادر الکلام شاعر نیں تے صنعتاں دے استعمال دے ڈاہڈے جانو نیں۔ ایتھے آخری شعر وچ اوہناں بیک وقت تن صنعتاں ورتیاں نیں۔ صنعت تضاد، صنعت تفریق تے صنعت نسبت نوں اک شعر وچ اکٹھا کرنا اوہناں دی فنی مہارت دا ثبوت اے۔

صنعت جامع اللسانین:

انج ای صنعت جامع اللسانین دی ورتوں پیر فضل ہوراں کول بڑے سچے ڈھنگ نال موجود اے۔ ایہ اوہ صنعت اے کہ کوئی مصرع یا فقرہ دوز باناں وچ معلوم ہوئے تے دونواں وچ بامعنی ہوئے۔

پیر فضل ہوراں کول کئی ایہو جئے شعر نیں جو اردو تے پنجابی دونواں زباناں دے معلوم ہوندے نیں۔ مثلاً

نرالا، نرالا، انوکھی، انوکھی،
تیرا ناز تیری ادا اللہ اللہ
تیرے جور تے ستم توبہ توبہ
میرا دل جگر حوصلہ اللہ اللہ (395)

یا فیر ایس شعر نوں ملاحظہ کرو۔

بلئے کہہ کے لیا پاگل گلاواں
میں قابو آ گیا اقرار کر کے (396)

دوجے شعر وچ پیر فضل ہوراں صنعت جامع اللسانین دے نال نال قرآنی تلمیح وی ورتی اے۔ منظور وزیر آبادی ہوراں وی ایس صنعت دی ورتوں بڑی مہارت نال کیتی اے اوہناں دے کئی مصرعے اردو تے پنجابی دونواں وچ معنی دیندے نیں جیویں کہ:

میرے نال لگ دی برائی تیری
دوستی راس نہیں آئی تیری
اپنے رب تک تو کویں پہنچے گا
اپنے تک جے نہیں رسائی تیری (397)

ایتھے دوجے تے چوتھے مصرعے نوں اردو تے پنجابی دوانواں وچ پڑھیا جاسکدا اے۔

صنعت تعجب:

صنعت تعجب یعنی کسے چیز تے حیرت دا اظہار کرنا اوہدے فائدے یا غرض واسطے ۔منظور وزیر آبادی نویں دور دے حالات تے تعجب دا اظہار انج کیتا اے۔

میں سوچ کے حیران آں بیتے گی اوہدے نال کیہ
پتھر دلاں دے شہر جو معصوم چہرا ویکھیا (398)

صنعت تدبیح:

تدبیح دے لفظی معنی نیں نقش کرنا، مزین کرنا، خوبصورت بنانا یا ریشمی کپڑے نال سجانا۔علم بدیع دی اصطلاح وچ کلام وچ رنگاں دا ذکر کرنا صنعت تدبیح اکھواندا اے۔ایس صنعت وچ شعر دے مفہوم و معنی نوں رنگاں دے ذریعہ اجاگر کیتا جاندا اے۔رنگ جنے وی ہون، ایہدی کوئی شرط نہیں لیکن رنگ اک توں ودھ ہون تے اوہناں وچ تقابل تے تضاد موجود ہوئے۔ایس ضمن وچ اکرام مجید اہوراں دا شعر ویکھو۔

لال گلاباں ورگے جثّے کردیندا اے پیلے
ویلا راہواں تکن والیاں اکھاں نوں پتھراوے(399)

اکرام مجید ہوراں دا ایہ شعر دو خیال پیش کردا اے۔اک تے روایتی ہجر تے فراق دے لمحیاں وچ انتظار دی کیفیت نوں پیلے رنگ دا استعارہ بخش کے لال تے پیلے وچ تضاد اجاگر کیتا گیا اے تے دوجا چنگے مستقبل دی آس دا لما انتظار وی لال گلاباں ورگے جثیاں نوں پیلا کر دیندا اے۔اک ہور شعر وچ درد جدائی نوں ایس صنعت دی ورتوں کر کے اجاگر کردے نیں۔

سیونک دی طرح کھا جاندا اے دھ دوری دا
چہرہ لال دناں وچ پیلا ہو جاوے (400)

رؤف شیخ ہوراں کول ایس صنعت دی ورتوں دا ڈھنگ ملاحظہ کرو۔

توں لنگھیا تے چیر لے پھلاں اپنے سوھے گلمے
میں آیا تے پچھے پے گئے ٹٹ کے پیلے پتر(401)

صنعت موقوف:

ڈاکٹر مزمل حسین صنعت موقوف دی تعریف ایس طرح لکھی اے کہ:

''موقوف کے لغوی معنی ٹھہرایا گیا، برخاست کیا گیا اور روکا گیا، کے ہیں۔
انہی لغوی معنوں کی رعایت سے صنعت موقوف کا مطلب ہے کہ ایسا شعر جس کا ایک
مصرع دوسرے مصرعے پر موقوف ہو''۔(402)

ایس صنعت دے ضمن وچ منظور وزیر آبادی ہوراں دے شعر ویکھو:

اخیر بن گئے اوہو نشان عظمت دا
جنہاں نے اپنے اصولاں تو زندگی واری(403)

خواہش اے مرے دل دی تے بس ایہو اے خواہش
بے قدری دے طوفان چوں انسان بچاواں (404)

اوہ لوگ اپنی حیاتی چ کامران گئے
جو لوگ اپنے زمانے دی رگ پچھان گئے(405)

''نویاں زیناں'' دے خالق اکرام مجید ہوراں کول وی ایس صنعت دیاں واہوا مثالاں ملدیاں نیں۔

اُس نگر دے بالاں دی خیر منگ، رجھے نیں
جس نگر دے سبھ دانے لوک فیر خواباں وچ (406)

ہن تیکر تے اپنی گل وی سمجھ نہ آئی ساہنوں
سجن کیہڑے ساڈے نیں تے دشمن کیہڑے ساڈے(407)

ڈاکٹر یونس احقر ہوراں کول وی ایس صنعت دی ورتوں موجود اے۔

راکھے بن گے اوہ کیہ سوہیاں چُنیاں دے
دشمن جیہڑے اپنے سر دی پگ دے نیں(408)

ایہ وی دین اے ونوون رشنائیاں دی
اج بندے دے چارچوفیرے سائے نیں(409)

صنائع لفظی:

کلام وچ تاثیر پیدا کرن لئی کئی پاپڑ ویلنے پیندے نیں، فنی ریاضتاں کرنیاں پیندیاں نیں تے فیر کتے جا کے کلام وچ اثر پیدا ہوندا اے۔ شاعر اپنے ہر تخیل تے فکر نوں شعر وچ بیان کرلئی لفظاں دی چون دا ڈاہڈا خیال رکھدا اے تے ایہدے نال صنائع لفظی نوں اجیہے مناسب سبھا نال ورتدا اے کہ لفظ تے خیال اک مک ہو جاندے نیں۔ صنائع لفظی محض آرائشی لبادہ نہیں سگوں ایہ فکر نوں دوجیاں تیکر اپڑان دا وسیلہ اے تے جناں ایہ وسیلہ معتبر ہوئے گا، اوہناں ہی خیال معتبر ٹھہرے گا تے مدلل وی ہوئے گا۔ کجھ مصنفین نے صنائع لفظی نوں صنائع معنوی اتے فوقیت دتی اے۔ مولوی نجم الغنی رام پوری ایہدی وجہ لکھدے نیں کہ:

''وجہ تقدیم صنائع لفظی کی صنائع معنوی پر یہ ہے کہ اول لفظ سننے میں آتے ہیں، پھر معانی سمجھے جاتے ہیں(410)

صنائع لفظی دی اہمیت بیان کردے مولوی صاحب ایہ وی لکھدے نیں کہ:

> ''اگرچہ علم معنی اور بیان سے کلام میں حسن ذاتی آجاتا ہے اور ان کے ہوتے ہوئے محسنات بدیع کی تحصیل کی کوئی حاجت نہ تھی لیکن انشا پردازوں نے کلام میں حسن عارضی کی طرف بھی توجہ کی ہے۔ اس لیے کہ اچھی چیز اگر مزئیات سے خالی ہو تو اکثر ایسا ہو جاتا ہے کہ بعض کوتاہ فہم اس کی ذاتی خوبیوں کی تفتیش نہیں کرتے۔ اس لیے اس سے فائدہ حاصل نہیں کر سکتے'' (411)

ایہناں توں صنائع لفظی بارے اسیں آکھ سکنے آں کہ خیال تے فکر دی مناسب آرائش تے مناسب لفظاں دا جامہ صنائع لفظی اکھواندا اے تے جے کلام صنائع لفظی نال پوری طرح مزین نہ ہوئے تے ہوسکدا اے کہ قاری ایہدے مطلوبہ مفہوم و معنی تیکر پوری طرح نہ اپڑ سکے۔

ایس ضمن وچ اسیں ہن جدید پنجابی غزل وچ صنعت اشتقاق دی ورتوں دا جائزہ لینے آں۔

صنعت اشتقاق:

ایس صنعت دی تعریف مولوی نجم الغنی رام پوری ہوراں ایہناں اکھراں وچ کیتی اے۔

> '' کلام میں ایک اصل کے چند لفظ لانا، اس طرح کہ ان لفظوں میں اصل کے حروف ترتیب وار موجود ہوں۔ اصل میں جو ہیں ان میں بھی باہم وہ اتفاق رکھتے ہوں''۔(412)

یعنی کلام وچ ایہو جئے لفظ ورتنا جناں دا ماخذ تے اصل اک ہوئے تے معنی وچ وی مطابقت ہوئے۔ مثلاً پیر فضل ہوراں دی غزل وچ ایس صنعت دی ورتوں ویکھو

متھے لگنے جوگ نہ رہیوں کدھرے بیٹھا ہتھ متھے اتے ماردارہو
متھا سوہنیاں نال نہ کدے لائیں، رہی سی ٹھا کدی فضل گجرات ساری(413)

کڈھ لے ظالما اپنے دلے وچوں، جے کوئی ظلم داہئی ارمان باقی
ظلم سہندیاں جسم تے گیا کھاہدا، پر جسم اندرا جے جاں باقی (414)

فضاں محشر دے وچ روکی میں خاطر اہل محشر دی
جے محشر ہور اک محشر دے وچہ پیدا نہ ہوجائے(4 1 5)

پہلے شعر وچ متھا، دوجے وچ ظلم تے تیجے وچ محشر توں لفظ مشتق نیں۔

علامہ یعقوب انور ہوراں وی ایس صنعت دی ورتوں بڑے سچیار ڈھنگ نال کیتی اے۔

آپے بت پوجن توں ہٹکے آپ ہر بت خانے ڈٹ کے
ون سونے بت اسارے اوہ خورے کیہ چاہندا اے (4 1 6)

سارے جگ دے دکھ اپنا لے خاں دکھ دکھاں نال ای مکدے نیں
اپنے دکھ اتے رونا گل کوئی نئیں کدے کسے دے دکھ تے روتے سہی(417)

علامہ یعقوب انور ہوراں دے شعر وچ بت توں بت خانہ تے بت پوجن تے بت اسارن مشتق اے۔ جدوں کہ سلیم کاشر ہوراں دے شعر وچ دکھ توں لفظ مشتق نیں۔

صنعت تجنیس:

صنائع لفظی وچ سب توں ودھ استعمال ہون والی ایہ صنعت کلام دے حسن تے دلفریبی وچ وادھا کردی اے۔ ڈاکٹر مزمل حسین ایہدی تعریف ایہناں شبداں وچ کردے نیں کہ

''علم بدیع کی اصطلاح میں یہ وہ صنعت ہے جو لفظوں کو مختلف پیرائے، محل وقوع اور ترتیب میں استعمال کرے۔ یعنی لفظوں کا بہ ظاہر مشابہ ہونا مگر معنی میں مختلف ہونا''۔(418)

ایس صنعت وچ مشابہ لفظ فعل وی ہوسکدا اے تے اسم وی۔ انج ای لفظ مرکب وی ہوسکدے نیں۔ ایس لحاظ نال ایس صنعت دیاں واہوا قسماں نیں۔ بہر حال ایس صنعت دی ورتوں دی ونگی پنجابی غزل وچ ملاحظہ کرو۔

کوئی ویکھے میریاں زخماں نوں کوئی بھرنے دی تجویز کرے
کوئی جیہا سیانا دسے نہ میں کیہنوں دساں کیہ دساں(4 1 9)

دم نکل جانا ئیں ایہناں مینوں دم دینا نہیں

آرزوواں دی، تمناواں دی، ارماناں دی خیر(4 2 0)

میرے وی کچکول وچ اک وار آپوں خیر پا

تیرے درد دی خیر، تیری خیر، درباناں دی خیر(4 2 1)

پہلے شعر وچ ''دسنا'' نظر آون دے معنی وچ ورتیا گیا اے تے فیر ''دساں'' کوئی گل کرن یا اطلاع ،خبر وغیرہ دین دے معنیاں وچ ورتیا گیا اے۔دوجے شعر وچ ''دم'' جان تے ہمت دے معنیاں وچ ورتیا گیا اے۔

تیجی مثال وچ ''خیر'' خیرات تے نیک دعا دے معنیاں وچ ورتیا گیا اے۔ ڈاکٹر رشید انور ہوراں کول ایس صنعت دی ورتوں ملاحظہ کرو۔

جگ مگ کردے شہر نیں جیکوں جنگل، بیلے ، باراں

آؤندے جاؤندے لوکی جاپن جیوں ڈیناں دیاں ڈاراں(4 2 2)

ایس شعر وچ جگ مگ تے باراں، ڈاراں وچ تجنیس لاحق واقع اے۔

عشق نہ جانے ذات صفاتاں ، جھل وللیاں ایہدیاں باتاں

ایہ نہ ویکھے محل منارے ، توڑ کے سٹ دا پرے فصیلاں(4 2 3)

ایتھے صفاتاں تے باتاں وچ تجنیس خطی واقع دے تے معنی دا فرق خط دے حوالے نال پیدا ہو یا اے۔

صنعت ترصیع:

ترصیع دا لفظی معنی اے مرص کرنا، جڑاؤ کرنا۔ایہدے وچ شعر دے دونویں مصرعے ہم وزن، ہم آہنگ تے ہم آواز تے ترتیب وار آؤندے نیں۔مثلاًاکرام مجید ہوراں وی نویاں زیمناں وچ درج غزل دا شعر ویکھو

ے ویر نیہرے پال دا

پیار دیوے بال دا(424)

ایس شعر وچ ویر، پیار، نیہرے تے دیوے، بال دا تے پال دا ہم آواز، ہم آہنگ تے ہم قافیہ اکھر نیں یعنی پورا شعر ہی ہم آہنگ ہم آواز تے ہم قافیہ اے تے ایس صنعت ترصیع دی عمدہ مثال اے۔ بلھے شاہ دی دھرتی قصور وسن والے تجمل کلیم ہوراں کول ایس صنعت دی ورتوں وا ہوا اے۔

اکھاں لڑیاں ہندیاں نیں

کنڈیاں اڑیاں ہندیاں نیں(425)

ایتھے چنگا اے تے کیہڑا
چنگے رنگا اے تے کیہڑا(426)

صنعت تظمین:

تضمین دے لفظی معنی نیں ذمہ دار بنانا، کفیل بنایا تے اصطلاحی مفہوم اے ہے کہ کسے ہور شاعر دا کلام اپنے کلام وچ ورتنا کہ سرقہ یا نقل دا امکان نہ ہوئے۔
ایہد یاں دو قسماں نیں۔

تضمین مصرع تے تضمین مبہم

تضمین مصرع وچ کسے شاعر دا مصرع وغیرہ ورتن لگیا اوہدا ناں وی لکھ دتا جاندا اے۔
تضمین مبہم وچ کسے شاعر دا کوئی مشہور مصرع بغیر ناں لیے لکھیا جاؤندا اے تے اوہ ایڈا معروف ہوندا اے کہ نقل یا چوری دا کوئی احتمال نہیں رہندا۔ جیویں علامہ یعقوب انور ہوراں پیر فضل گجراتی دا مشہور مصرع ورتیا اے۔

وحشت میری نے تریل تے کلیاں والا قصہ دہرایا
لوکی رورو پچھن حال مرا کھڑ کھڑ ہساں کیہ دساں(427)

صنعت تکرار یا تکریر:

تکرار دی مطلب اے دہرانا، بار بار کرنا، علم بدیع دی اصطلاح وچ کسے شعر یا مصرع وچ کسے لفظ نوں تاکید کرن لئی یا کسے گل اتے زور دین لئی بار بار ورتیا جاندا اے۔ کسے لفظ دی تکرار تکرار لفظی تے حرف دی تکرار، تکرار حرفی اکھواندی اے۔ ایہدی ورتوں وی پنجابی غزل وچ بہت عام اے۔ تکرار لفظی دیاں کجھ مثالاں ملاحظہ کرو

یاراں نے میرے گلمیں دا اجے کل ای رفو کرایا سی
اج ٹکڑے ٹکڑے وحشت وچ پلے دیاں تاراں ہوگئیاں (428)

ٹکڑے ٹکڑے دی تکرار نے شعر وچ شکست وریخت دے تصورا تے زور دتا اے۔

ہنجواں وچ تصویر تیری نوں خورے کسراں سانبھیا اے میں
پانی وچ کوئی شے ہووے ، گلدی گلدی گل جاندی اے۔ (429)

سلیم کاشر ہوراں ''گلدی گلدی گل' جان دی تکرار کر کے شعر دے مرکزی خیال نوں واضح کیتا اے۔

اپنے چٹے چانن دے وچ اکھیاں کیہڑا کھولے
ہوراں نوں جو کھن لئی جیہڑے کنڈے تھاں تھاں لائے(430)

پہلے مصرعے وچ کھا کھا کے تیجے وچ تھاں تھاں دی تکرار کیتی گئی اے جہدے نال شعر وچ زور، حسن تے تاثیر پیدا ہوئی اے۔ہن تکرار حرفی دی مثال ملاحظہ کرو۔

نیندر کولوں جاگن چنگا میں تے نہیں ہن سوونا
کاہدے سفنے جے نہیں اوہنے سفنے اندر اونا(431)

ڈاکٹر رشید انور ہوراں دے ایس شعر وچ 'ن' دی تکرار ویکھن جوگ اے۔

تضمین المزدوج:

المزدوج ازدواج توں مشتق اے جہدے لغوی معنی شادی کرنا، نکاح کرنا یا ہم جفت ہونا دے نیں۔جدوں کہ علم بدیع دی اصطلاح دے مطابق کلام وچ ایہو جئے مقفیٰ تے مسجع لفظ ورتنا جو شعر دے حسن وچ وادھا کرن دے نال نال ترنم تے موسیقیت پیدا کرن۔

انت بھلا کیہ دساں پیاردی بازی دا
جنیاں جتاں جتیاں سبھے ہاراں سن(432)

ایتھے ڈاکٹر رشید انور ہوراں جنیاں تے جتیاں دی ورتوں کر شعر وچ ترنم پیدا کیتا اے۔ہن رؤف شیخ ہوراں کول ایس صنعت دی ورتوں ویکھو۔

اکو رُکھ تے اُگے پتر رت دی شہہ تے کھہہ گئے نیں
نہ ایہناں دے دل وچ کھوٹ اے نہ ایہ دھروں کو پتے نیں(433)

ایتھے رکھ تے رت تے شہہ تے کھہہ شعر وچ موسیقیت تے ترنم پیدا کر رہے نیں۔

تنسیق الصفات:

ایس صنعت دی تعریف ڈاکٹر مزمل حسین ہوراں ایہناں اکھراں وچ کیتی اے۔

''تنسیق الصفات، حسن النسق سے ہے۔علم بدیع کی اصطلاح میں کلام میں کسی شخص یا چیز کی کئی صفات بیان کرنا۔ یہ صفات منفی بھی ہوسکتی ہیں اور مثبت بھی۔یعنی یہ صفات مدح کی ہوں یا دم کی، تنسیق صفات کے ذیل میں آئیں گی۔شرط یہ ہے کہ یہ صفات مسلسل بیان کی گئی ہوں''۔(434)

اکرام مجید ہوراں کول ایس صنعت دی ورتوں ملاحظہ کرو۔

سوہنا وی سی، پڑھیا لکھیا وی سی ، پر
مری دے موسم وانگوں بے اعتبار اسی(435)

رؤف شیخ ہوراں جدید حیاتی دے دان کیتے تحفے انج گنوائے نیں۔

بے حسی، بے چینی، حیرت، خوف بھرم دے کھلن دا
ایہ رتاں دے سچے میوے سوغاتاں نیں شہر دیاں(436)

صنعت حذف:

حذف دا مطلب اے ساقط کرنا، دور کرنا یا گرا دینا،علم بدیع وچ ایہدے توں مراد اے کہ کسے شعر وچ کسے حرف نوں ساقط کر دینا، حذف کر دینا، اوہدا استعمال نہ کرنا، ایس صنعت نوں قطع الحروف وی آکھیا جاندا اے۔ کسے شعر وچ جے ''الف'' نہ ورتیا جائے تے ایہ ''قطع الالف'' اکھوائے گئی تے جے ''ب'' نہ ورتیا جائے گا تے قطع الالباء اکھوائے گی تے انج ای باقی حروف دے ساقط کرن لئی ایہ لفظ ورتیا جائے گا۔

مولوی انجم الغنی رام پوری ہوراں ''قطع الالف'' نوں سب توں مشکل قرار دتا اے(437)

قطع الباء دی اک مثال رؤف شیخ ہوراں کول ویکھو

عشق دی کھیڈ والی دے وچ شیخ وچ گھاٹا پالیندے نیں
اکھیاں دے وچ رچیا اتھرو سدا سدا کہندا جاوے(438)

ہن رؤف شیخ ہوراں کول قطع ''پ'' دی مثال ویکھو

میرے کولوں لنگھدیاں ہویا جانواں وانگوں تک تلے
دنیا میرے نال گزار ویلے تینوں بھل گئے نیں(439)

صنعت ذوقافیتین:

''ذوقافیتین'' دا مطلب اے۔ ''دو قافیوں والا''علم بدیع دی اصطلاح وچ اک شعر وچ اک توں ودھ قافیے لیاؤن دا ناں صنعت ذوقافیتین اے۔ صنعت ترصیح نال ملدی جلدی ایس صنعت نوں اوہدے توں نکھیڑن لئی ایہہ سمجھنا چاہیدا اے کہ صنعت ترصیح وچ ایک یا دو لفظاں توں وکھ سارے لفظ ہم قافیہ ہوندے نیں جدوں کہ ایہدے وچ اک توں

ودھ قافیے ورتے جاندے نیں جیویں کہ ڈاکٹر رشید انور ہوراں دی غزل اے۔

فیر اک واری اوس گلی وچ کاہنوں تھلی کہانی لوکو
جے پردہ سرکایا اوہنے لشک نہیں جھلی جانی لوکو
میں اوہنوں وچ سفنے ڈٹھا کیہ دساں اوہ منظر کیہ سی
مینوں پتھر مارن آگئی اک اولی ڈھانی لوکو (440)

ڈاکٹر رشید انور ہوراں دے ایہناں شعراں وچ دو قافیے ورتے گئے نیں اک تھلی، جھلی تے اولی تے دوجا کہانی، جانی تے ڈھانی۔

منظور وزیر آبادی ہوراں دا اک غیر مردف شعر ملاحظہ کرو جہدے وچ ایس صنعت دی ورتوں ویکھن جوگ اے۔

دل دے لہو نال آپ بنائیاں جیہڑیاں میں تصویراں
اوہناں دے ہتھ آ گئیاں نیں میریاں اج تقدیراں (441)

صنعت سیاق الاعداد:

کلام وچ اعداد دا ذکر کرنا صنعت سیاق لاعداد دا اکھواندا اے ایہہ اعداد ترتیب وار وی ہوسکدے نیں تے بے ترتیب وی۔ پنجابی غزل وچ ایہدی ورتوں ویکھو۔

کل جس سردے بنوں اتے بھانڈے سن تن چار
اج اوہ سرسہار نئیں سکدا گھڑ چنی دابھار (442)

اساں بتیاں منداں چوں منگیا جو ساڈے دیس نے سانوں اوہ دان کیتا
ذرا سوچے اساں کیہ ایس تائیں بھلا دتا اے بتیاں سالاں دے وچ (443)

منظور وزیر آبادی ہوراں ایس صنعت دی ورتوں انج کیتی اے۔

اوہ شیشے وانگ چمک دااے اوہ دوروں نظری اوندا اے
تن دہائیاں وچ جو کیتا اے غزلاں دا محل تعمیر اساں (444)

تہاڈے کولوں سفر حیاتی دا طے نہیں ہونا
تسیں مرے بن دو چار گھڑیاں گزار ویکھو (445)

قصہ مختصر ایہہ کہ پنجابی غزل فکری دے نال نال فنی خوبیاں نال وی مزین اے۔ اگرچہ صنعتی تے سائنسی ترقی تے تیز رفتار حیاتی تے شاعری دے حسن نوں متاثر کیتا اے تے ماضی وچ شاعراں جس دلجمعی نال فنی تقاضے نبھائے عہد

جدید وچ اوہدی مثال نہیں ملدی لیکن وقت دی تبدیلی تے حالات دی ستم ظریفی دے باوجود جدید پنجابی غزل وچ فنی محاسن موجود نیں جو ایہد احسن چمکاؤندے نیں تے تخیل نوں متحرک کر کے پر اثر بناؤندے نیں۔

حوالہ جات

1۔ پیر فضل حسین فضل گجراتی، ڈونگھے پینڈے لاہور، عزیز بکڈ پو س ن ص19، 20

2۔ اوہی ص22

3۔ اوہی ص67

4۔ اوہی ص73

5۔ اوہی ص119

6۔ علامہ یعقوب انور، چن دی کھاری، گجرانوالہ، انور لاج س ن ص15

7۔ اوہی ص16

8۔ اوہی ص17

9۔ اوہی ص20

10۔ اوہی ص21

11۔ اوہی ص59

12۔ اوہی ص97

13۔ رشید انور، ڈاکٹر، یاداں، لاہور، آفتاب پبلی کیشنز 1974 ص125

14۔ اوہی ص86

15۔ اوہی ص117

16۔ اوہی ص140

17۔ رؤف شیخ، بلدا شہر، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1971 ص48

18۔ اوہی ص20

19۔ اوہی ص38

20۔ اوہی ص

21۔ سلیم کاشر، سرگی دا تارا، لاہور، آئینہ ادب 1978 ص63

22۔ اوہی ص82

23۔ اوہی ص19

24۔ اوہی ص112

25۔ علی محمد ملوک، مور مچلد یاں سوچاں، بوریوالا، مجلس میاں محمد نیو فیشن ہاؤس، 1984 ص23

26۔ اوہی ص24

27۔ اوہی ص48

28۔ اوہی ص43

29۔ غلام مصطفیٰ بسمل، باراں برج پنجاب دے، لاہور، ادارہ پنجاب پنجاب ادب تے ثقافت 2002 ص9

30۔ اوہی ص10

31۔ اوہی ص11

32۔ وزیرآغا، ڈاکٹر، مشمولہ پنجابی غزل داارتقا، از غلام مصطفیٰ بسمل،، لاہور، ادارہ پنجاب پنجاب ادب تے ثقافت 1996 ص214

33۔ سلیم اختر، ڈاکٹر، ادب اور کلچر مشمولہ مسدس حالی، لاہور، مکتبہ عالیہ، اردو بازار س ن ص9

34۔ علامہ یعقوب انور، چن دی کھاری، گجرانوالہ، انور لاج س ن ص42

35۔ اوہی ص52

36۔ ظہیر رحمتی، ڈاکٹر، غزل کی تنقید کی اصلاحات نئی دہلی جواہر لال نہرو یونیورسٹی 2005 ص18

37۔ امین خیال، آزاد غزل، مشمولہ پنجابی غزل داارتقا، از غلام مصطفیٰ بسمل،، لاہور، ادارہ پنجاب پنجاب ادب تے ثقافت 1996 ص219

38۔ بشیر عابد، ڈاکٹر، غزل، مشمولہ ایضاً ص219، 220

39۔ غلام مصطفیٰ بسمل، پنجابی غزل داارتقا، لاہور، ادارہ پنجاب پنجاب ادب تے ثقافت 1996 ص220

40۔ اوہی ص221

41۔ عنایت انجم بھٹی، غزل، مشمولہ پنجابی غزل داارتقا، از غلام مصطفیٰ بسمل،، لاہور، ادارہ پنجاب پنجاب ادب تے ثقافت 1996 ص223

42۔ غلام حسین ساجد، مشمولہ ایضاً ص225

43۔ مجید ظفر، ڈاکٹر، غزل مشمولہ ، پنجابی غزل، مرتبین ، غلام مصطفیٰ بسمل، محمد اکرم سعید، لاہور، پنجندا کادمی پنجاب 1983 ص41

44۔ اوہی ص41، 42

45۔ عارف عبدالمتین، پنجابی آدرش پرست شاعر (دیباچہ) ویلے ہتھ نیاں، از منظور وزیرآبادی، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1978 ص18

46۔ اوہی ص18

47۔ منظور وزیرآبادی، ویلے ہتھ نیاں، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1978 ص23

48۔ اوہی ص26

49۔ اوہی ص93

50۔ عبدالحمید سرشار، غزل تے پنجابی غزل، لاہور، بزم فقیر پاکستان 2000 ص223

51۔ یونس احقر، ڈاکٹر، سوچ دا سفر، لاہور، اقدس پبلی کیشنز 1979 ص113

52۔ اوہی ص104

53۔ اوہی ص62

54۔ تنویر بخاری، ایش ٹرے، کڑیال کلاں، پنجابی کلچرل سینٹر، 1975، ص33

55۔ سلیم کاشر، درداں دا کھڑیا موتیا، لاہور، عزیز بک ڈپو، 1993ء، ص88

56۔ عارف عبدالمتین، خوشبو دا سفر، لاہور، عارف عبدالمتین اکیڈمی، 1991ء، ص53

57۔ پیر فضل حسین فضل، گجراتی، ڈونگھے پینڈے، لاہور، عزیز بک ڈپو، س ن، ص157

58۔ اظہر رانجھا، ڈونگیاں سوچاں، ملتان صدق رنگ پبلی کیشنز 2014 ص46

59۔ رفیق کاشمیری، پلکاں ہیٹھ سمندر، لاہور، القمر انٹر پرائزز، 1999ء ص63

60۔ وزیر آغا، ڈاکٹر، اردو شاعری کا مزاج، لاہور، مکتبہ عالیہ 1975 ص214

61۔ محمد رؤف، اردو غزل میں عائلی رشتے، مضمون مشمولہ تخلیقی ادب، اسلام آباد، نیشنل یونیورسٹی آف ماڈرن لینگویجز شمارہ 7، 2010 ص435

62۔ اکرام مجید، نویاں زمیناں، فیصل آباد مسلم پنجابی مجلس 1990 ص132

63۔ اوہی ص201

64۔ اوہی ص168

65۔ اوہی ص54

66۔ اوہی ص88

67۔ تجمل کلیم، ہان دی سولی، اسلام آباد، پہلا پیر پبلی کیشنز 2012 ص140

68۔ اوہی ص137

69۔ اوہی ص139

70۔ اوہی ص143

71۔ ممتاز بلوچ، عشق مہاڑاں چائیاں جھنگ کتاب پبلی کیشنز 2002 ص17

72۔ رمضان شاکر، سورج چن گواچے نیں، لاہور، بزم فقیر 2006 ص198

73۔ خاور راجہ، خزاں دی چادر، گوجرانوالہ فروغ ادب اکیڈمی 1990 ص94

74۔ شارق نظامی، پورغزل دا،کڑیال کلاں، پنجابی کلچرل سینٹر 2002 ص108

75۔ بشیر عابد ڈاکٹر، دیباچہ مشمولہ محاوراتی غزلاں ازمحمد اقبال نجمی، گوجرانوالہ فروغ ادب اکادمی 1995 ص8

76۔ اوہی ص8

77۔ محمد اقبال نجمی، محاوراتی غزلاں، گوجرانوالہ فروغ ادب اکادمی 1995 ص10

78۔ اوہی ص11

79۔ اوہی ص19

80۔ اوہی ص48

81۔ اوہی ص80

82۔ اوہی ص87

83۔ خلیل آتش، بھانبڑ،قصور خادم پبلی کیشنز 1995 ص19

84۔ اوہی ص36

85۔ سلیم کاشر،تتیاں چھاواں، لاہور عزیز پبلشرز 2002 ص27

86۔ اوہی ص43

87۔ دائم اقبال دائم، کھلے وال، منڈی بہاوالدین، مکتبہ رومی وجامی واسوس ن ص7

88۔ رؤف شیخ،شکر دوپہر، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1992 ص126

89۔ اکرام مجید، تنے داروگ،فیصل آباد الرفیق افضالی پرنٹنگ پریس 1974 ص121

90۔ کلیم الدین، فرہنگ ادبی اصطلاحات، دہلی ترقی اردو بیورو 1986 ص149

91۔ ظہیر رحمتی، ڈاکٹر،غزل کی تنقید کی اصلاحات نئ دہلی جواہر لال نہرو یونیورسٹی 2005 ص143

92۔ اکرم شیخ، پتھراں وچ اکھ، لاہور، بھلیکھا پبلشرز، 2005ء ص57

93۔ اوہی ص55

94۔ اوہی ص42

95۔ علی محمد ملوک، مور مچلدیاں سوچاں، بوریوالا، مجلس میاں محمد نیوفیشن ہاؤس، 1984 ص31

96۔ اوہی ص102

97۔ اوہی ص114

98۔ منظور وزیر آبادی، دکھ دا صدقہ جاری، لاہور فضل الحق پرنٹرز 1992 ص45

99۔ اوہی ص69

100۔ اوہی ص113

101۔ اکرام مجید،نویاں زمیناں،فیصل آباد مسلم پنجابی مجلس1990 ص148

102۔ اوہی ص85

103۔ اوہی ص85

104۔ اوہی ص76

105۔ تجمل کلیم،ہان دی سولی،اسلام آباد، پہلا پیر پبلی کیشنز2012 ص45

106۔ اوہی ص74

107۔ یونس احقر،ڈاکٹر،سوچ دا سفر،لاہور،اقدس پبلی کیشنز1979 ص74

108۔ اوہی ص104

109۔ رشید انور،ڈاکٹر،یاداں،لاہور،آفتاب پبلی کیشنز1974 ص51

110۔ اوہی ص100

111۔ رؤف شیخ،شکر دوپہر،لاہور،ادارہ پنجاب رنگ1992 ص77

112۔ اوہی ص78

113۔ سلیم کاشر،سرگی دا تارا،لاہور،آئینہ ادب1978 ص 111

114۔ اوہی ص75

115۔ اکرام مجید،تتنے داروگ،فیصل آباد الرفیق افضالی پرنٹنگ پریس1974 ص49

116۔ اوہی ص50

117۔ اکرام مجید،نویاں زمیناں،فیصل آباد مسلم پنجابی مجلس1990 ص102

118۔ یونس احقر،ڈاکٹر،وکھاڈاری لگے،لاہور پنجابی فاؤنڈیشن لوئر مال2009 ص86

119۔ اکرام مجید،تتنے داروگ،فیصل آباد الرفیق افضالی پرنٹنگ پریس1974 ص72

120۔ اوہی ص72

121۔ اوہی ص72

122۔ سلیم کاشر،غزل مشمولہ،پہچان پنجابی غزل مرتب اکرم باجوہ لاہور،خزینہ علم وادب2000 ص66

123۔ اوہی ص75

124۔ اوہی ص72

125۔ اکرام مجید،تتنے داروگ،فیصل آباد الرفیق افضالی پرنٹنگ پریس1974 ص34

126۔ اوہی،ص34

127۔ اوہی ص 44

128۔ اوہی ص50

129۔ اوہی ص114

130۔ اوہی ص

131۔ رشید انور، ڈاکٹر، یاداں، لاہور، آفتاب پبلی کیشنز 1974 ص53

132۔ رؤف شیخ، بلدا شہر، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1971 ص43

133۔ اوہی ص45

134۔ اوہی ص49

135۔ اوہی ص59

136۔ اوہی ص87

137۔ نذیر چوہدری، چانن دا کھڑ کار، لاہور، مکتبہ پنجابی ادب سنت نگر 1970 ص31

138۔ اوہی ص53

139۔ اوہی ص41

140۔ اوہی ص39

141۔ اوہی ص42

142۔ کھوج مسلسل شمارہ 37، جولائی۔دسمبر 1996 شمارہ 1 ص46

143۔ نذیر چوہدری، چانن دا کھڑ کار، لاہور، مکتبہ پنجابی ادب سنت نگر 1970 ص61

144۔ اوہی ص61

145۔ انور مسعود، مشمولہ پنجابی زبان ایڈیٹر ڈاکٹر رشید انور مارچ 1973 ص23

146۔ پیر فضل حسین فضل گجراتی، ڈونگھے پینڈے لاہور، عزیز بکڈ پوس ن ص32

147۔ اوہی ص21

148۔ اوہی ص86

149۔ سلیم کاشر، تتیاں چھاواں، لاہور عزیز پبلشرز 2002 ص118

150۔ اوہی ص126

151۔ اوہی ص143

152۔ اوہی ص140

153۔ رشید انور، ڈاکٹر، یاداں، لاہور، آفتاب پبلی کیشنز 1974 ص

154۔ سلیم کاشر، سرگی دا تارا، لاہور، آئینہ ادب 1978 ص25

155۔ اوہی ص27

156۔ اوہی ص97

157۔ رؤف شیخ، چپ داز ہر، ادارہ پنجاب رنگ 1983 ص133

158۔ اوہی ص96

159۔ اوہی ص43

160۔ منظور وزیرآبادی، ویلے ہتھ نیاں، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1978 ص51

161۔ منظور وزیرآبادی، توں وی چن اچھال کوئی، لاہور، پنجابی ادبی سانجھ، 1975 ص82

162۔ اوہی ص96

163۔ اکرام مجید، نویاں زمیناں، فیصل آباد مسلم پنجابی مجلس 1990 ص77

164۔ اوہی ص134

165۔ اوہی ص54

166۔ علی محمد ملوک، مور مچلدیاں سوچاں، بوریوالا، مجلس میاں محمد نیوفیشن ہاؤس، 1984 ص33

167۔ اوہی ص34

168۔ اسلم رانا، ڈاکٹر، سرمد سوچاں، لاہور عزیز پبلشرز 1989 ص128

169۔ یونس احقر، ڈاکٹر، سوچ دا سفر، لاہور، اقدس پبلی کیشنز 1979 ص81

170۔ اوہی ص27

171۔ D.H.Lawrence, Snake poem compiled & Edited by Kaneez Aslam & Shuaib Bin Hassan Lahore The Carvan book House P-66

172۔ یونس احقر، ڈاکٹر، سوچ دا سفر، لاہور، اقدس پبلی کیشنز 1979 ص100

173۔ نجم الغنی رام پوری، بحرالفصاحت حصہ ششم و ہفتم، مرتب سید قدرت نقوی لاہور مجلس ترقی ادب 2017 ص311

174۔ اوہی ص316

175۔ عبدالقدوس عرشی، اردو تلمیحات و اصطلاحات، لاہور مکتبہ عالیہ 1991 ص13

176۔ Martin Gray, A Dictionary of Literary Terms University of Strulling P 17

177۔ WWW. Britannica. com/topic/allusion Dated 05.06.2018 4:30

178۔ فرمان فتح پوری، ڈاکٹر، زبان اور اردو زبان، کراچی حلقہ نیاز و نگار 1995 ص187

179۔ رشید انور، ڈاکٹر، یاداں، لاہور، آفتاب پبلی کیشنز 1974 ص128

180۔ اوہی ص35

181۔ منظور وزیر آبادی، توں وی چن اچھال کوئی، لاہور، پنجابی ادبی سانجھ، 1975 ص129

182۔ سلیم کاشر، سرگی دا تارا، لاہور، آئینہ ادب 1978 ص76

183۔ اوہی ص67

184۔ اوہی، ص112

185۔ احمد ندیم قاسمی، پہلی گل دیباچہ مشمولہ ایضاً ص13

186۔ علی محمد ملوک، مور مچلد یاں سوچاں، بوریوالا مجلس میاں محمد نیوفیشن ہاؤس، 1984 ص99

187۔ رشید انور، ڈاکٹر، یاداں، لاہور، آفتاب پبلی کیشنز 1974 ص35

188۔ اوہی ص69

189۔ اوہی ص151

190۔ اوہی ص160

191۔ یونس احقر، ڈاکٹر، وکھاڈاری لگے، لاہور پنجابی فاؤنڈیشن لوئر مال 2009 ص97

192۔ اوہی ص97

193۔ پیر فضل حسین فضل گجراتی، ڈونگھے پینڈے لاہور، عزیز بکڈ پو س ن ص19

194۔ اوہی ص149

195۔ پیر فضل گجراتی، کلام پیر فضل گجراتی، سودھن ہار، ڈاکٹر نبیلہ رحمٰن، لاہور، مقصود پبلشرز 2010 ص329

196۔ اوہی ص383

197۔ اوہی ص264

198۔ اوہی ص304

199۔ اوہی ص330

200۔ اوہی ص226

201۔ اوہی ص202

202۔ اوہی ص489

203۔ ناہید شاہد، ڈاکٹر، پنجابی ادب وچ علامت نگاری، مقالہ مملوکہ پنجاب یونیورسٹی ص20

204۔ Martin Gray, A Dictionary of Literary Terms University of Strulling P 282

205۔ اوہی ص282

206۔ WWW. Britannica. com/topic/allusion Dated 05.03.2019 4:30

207۔ رؤف شیخ، شکر دوپہر، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1992 ص 103

208۔ اوہی ص 100

209۔ منظور وزیر آبادی، توں وی چن اچھال کوئی، لاہور، پنجابی ادبی سانجھ، 1975 ص

210۔ اسلم رانا، ڈاکٹر، دیباچہ، مشمولہ ایضاً ص 13

211۔ اوہی ص 61

212۔ اوہی ص 144

213۔ اوہی ص 15

214۔ یونس احقر، ڈاکٹر، سوچ دا سفر، لاہور، اقدس پبلی کیشنز 1979 ص 42

215۔ رؤف شیخ، شکر دوپہر، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1992 ص 61

216۔ رشید انور، ڈاکٹر، یاداں، لاہور، آفتاب پبلی کیشنز 1974 ص 30

217۔ رؤف شیخ، چپ دا زہر، ادارہ پنجاب رنگ 1983 ص

218۔ اکرام مجید، نویاں زمیناں، فیصل آباد مسلم پنجابی مجلس 1990 ص 152

219۔ اوہی ص 118

220۔ منظور وزیر آبادی، توں وی چن اچھال کوئی، لاہور، پنجابی ادبی سانجھ، 1975 ص

221۔ اوہی ص 137

222۔ منظور وزیر آبادی، ویلے ہتھ نیاں، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1978 ص 89

223۔ اوہی ص 91

224۔ اوہی ص 23

225۔ سلیم کاشر، غزل تے پنجابی غزل، از عبدالحمید سرشار، لاہور، بزم فقیر پاکستان 2000 ص 229

226۔ انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب دا ارتقا، لاہور، الفیصل ناشران اور تاجران کتب 2015 ص 378

227۔ رؤف شیخ، شکر دوپہر، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1992 ص 103

228۔ اوہی ص 128

229۔ اوہی ص 106

230۔ اکرام مجید، تتے دا روگ، فیصل آباد الرفیق افضالی پرنٹنگ پریس 1974 ص 52

231۔ منظور وزیر آبادی، دکھ دا صدقہ جاری، لاہور فضل الحق پرنٹرز 1992 ص 17

232۔ اوہی ص 81

233۔ اوہی ص127

234۔ رؤف شیخ،شکر دوپہر،لاہور،ادارہ پنجاب رنگ1992 ص95

235۔ رؤف شیخ،بلداشہر،لاہور،ادارہ پنجاب رنگ1971 ص118

236۔ اوہی ص103

237۔ اوہی ص49

238۔ رشیدانور،ڈاکٹر،یاداں،لاہور،آفتاب پبلی کیشنز1974 ص54

239۔ اوہی ص103

240۔ اوہی ص125

241۔ اکرام مجید، تتنے داروگ،فیصل آبادالرفیق افضالی پرنٹنگ پریس1974 ص83

242۔ اوہی ص83

243۔ اوہی ص132

244۔ منظوروزیرآبادی،ویلے ہتھ نیاں،لاہور،ادارہ پنجاب رنگ1978 ص105

245۔ اسلم رانا،ڈاکٹر،نوک پلک،لاہور،ضیائے ادب1987 ص29

246۔ رؤف شیخ،شکر دوپہر،لاہور،ادارہ پنجاب رنگ1992 ص44

247۔ اوہی ص62

248۔ اوہی ص63

249۔ اوہی ص132

250۔ اوہی ص112

251۔ منظوروزیرآبادی،ویلے ہتھ نیاں،لاہور،ادارہ پنجاب رنگ1978 ص31

252۔ منظوروزیرآبادی،توں وی چن اچھال کوئی،لاہور، پنجابی ادبی سانجھ،1975 ص54

253۔ اکرام مجید، تتنے داروگ،فیصل آبادالرفیق افضالی پرنٹنگ پریس1974 ص138

254۔ شاہ حسین،کافیاں شاہ حسین،مرتب محمد آصف خاں،لاہور پنجابی ادبی بورڈ1989 ص109

255۔ شوکمار بٹالوی،کلام شو،لاہور،سانجھ پبلی کیشنز2017 ص266

256۔ افضل احسن رندھاوا،مٹی دی مہک،فیصل آباد، پنجابی لکھاری جھوک1983 ص3

257۔ اکرام مجید، تتنے داروگ،فیصل آبادالرفیق افضالی پرنٹنگ پریس1974 ص104

258۔ اوہی ص106

259۔ اوہی ص108

260۔ اکرام مجید، نویاں زمیناں، فیصل آباد مسلم پنجابی مجلس 1990 ص 172

261۔ رؤف شیخ، شکر دوپہر، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1992 ص 58

262۔ اکرم شیخ، پتھراں وچ اکھ، لاہور، بھلیکھا پبلشرز ص 143

263۔ سلیم کاشر، سرگی دا تارا، لاہور، آئینہ ادب 1978 ص 126

264۔ یونس احقر، ڈاکٹر، سوچ دا سفر، لاہور، اقدس پبلی کیشنز 1979 ص 21

265۔ منظور وزیر آبادی، توں وی چن اچھال کوئی، لاہور، پنجابی ادبی سانجھ، 1975 ص 37

266۔ اکرام مجید، تتنے دا روگ، فیصل آباد الرفیق افضالی پرنٹنگ پریس 1974 ص 76

267۔ اکرام مجید، نویاں زمیناں، فیصل آباد مسلم پنجابی مجلس 1990 ص 128

268۔ اوہی ص 83

269۔ اوہی ص 196

270۔ اوہی ص 77

271۔ یونس احقر، ڈاکٹر، سوچ دا سفر، لاہور، اقدس پبلی کیشنز 1979 ص 80

272۔ رؤف شیخ، شکر دوپہر، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1992 ص 114

273۔ اوہی ص 78

274۔ رؤف شیخ، چپ دا زہر، ادارہ پنجاب رنگ 1983 ص 28

275۔ یونس احقر، ڈاکٹر، سوچ دا سفر، لاہور، اقدس پبلی کیشنز 1979 ص 101

276۔ اکرام مجید، تتنے دا روگ، فیصل آباد الرفیق افضالی پرنٹنگ پریس 1974 ص 63

277۔ اوہی ص 126

278۔ اسلم رانا، ڈاکٹر، پتھر نگر دا شاعر۔۔۔ رؤف شیخ مضمون مشمولہ، پنجابی غزل دے نورتن مرتب پروفیسر محمد امین طارق، لاہور، ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 1989 ص 38

279۔ رؤف شیخ، چپ دا زہر، ادارہ پنجاب رنگ 1983 ص 27

280۔ اوہی ص 112

281۔ اوہی ص 35

282۔ رشید انور، ڈاکٹر، یاداں، لاہور، آفتاب پبلی کیشنز 1974 ص 30

283۔ شہباز ملک، ڈاکٹر، سوسیانے اکومت لاہور، ڈان بک سوسائٹی 1978 ص 8

284۔ اوہی ص 9

285۔ احسان باجوہ آکھن لوک سیانے، لاہور، ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 2009 ص 9

286۔ اوہی ص33

287۔ رشید انور، ڈاکٹر، یاداں، لاہور، آفتاب پبلی کیشنز 1974 ص69

288۔ اوہی ص39

289۔ اوہی ص49

290۔ اوہی ص65

291۔ اوہی ص65

292۔ اوہی ص91

293۔ پیر فضل گجراتی، کلام پیر فضل گجراتی، سودھن ہار، ڈاکٹر نبیلہ رحمٰن، لاہور، مقصود پبلشرز 2010 ص72

294۔ سلیم کاشر، سرگی دا تارا، لاہور، آئینہ ادب 1978 ص32

295۔ اوہی ص93

296۔ اوہی ص59

297۔ اوہی ص81

298۔ رؤف شیخ، شکر دوپہر، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1992 ص50

299۔ اوہی ص55

300۔ اوہی ص100

301۔ رؤف شیخ، بلدا شہر، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1971 ص42

302۔ رؤف شیخ، چپ دا زہر، ادارہ پنجاب رنگ 1983 ص23

303۔ علی محمد ملوک، مور مچلد یاں سوچاں، بوریوالا مجلس میاں محمد نیو فیشن ہاؤس، 1984 ص92

304۔ شہباز ملک، ڈاکٹر، سوہینا نے اکومت لاہور، ڈان بک سوسائٹی 1978 ص11، 12

305۔ احسان باجوہ آکھن لوک سیانے، لاہور، ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 2009 ص40

306۔ محمد اقبال نجمی، محاوراتی غزلاں، گوجرانوالہ فروغ ادب اکادمی 1995 ص54

307۔ اوہی ص87

308۔ احسان اللہ طاہر، چانن دا ونجارا، گوجرانوالہ وارث پریت پروار 2011 ص172

309۔ پیر فضل حسین فضل گجراتی، ڈونگھے پینڈے لاہور، عزیز بکڈ پو س ن ص47

310۔ اوہی ص85

311۔ اوہی ص99

312۔ اوہی ص109

313۔ سلیم کاشر، سرگی دا تارا، لاہور، آئینہ ادب 1978 ص 25
314۔ اوہی ص 31
315۔ اوہی ص 42
316۔ رشید انور، ڈاکٹر، یاداں، لاہور، آفتاب پبلی کیشنز 1974 ص 90
317۔ اوہی ص 74
318۔ اوہی ص 79
319۔ رؤف شیخ، چپ دا زہر، ادارہ پنجاب رنگ 1983 ص 20
320۔ اوہی ص 28
321۔ اوہی ص 104
322۔ پیر فضل حسین فضل گجراتی، ڈونگھے پینڈے لاہور، عزیز بکڈ پو س ن ص 19
323۔ اوہی ص 25
324۔ سلیم کاشر، تتیاں چھاواں، لاہور عزیز پبلشرز 2002 ص 115
325۔ علامہ یعقوب انور، چن دی کھاری، گجرانوالہ، انور لاج س ن ص
326۔ رشید انور، ڈاکٹر، یاداں، لاہور، آفتاب پبلی کیشنز 1974 ص 83
327۔ عارف عبدالمتین، مشمولہ غزل تے پنجابی غزل، از عبدالحمید سرشار، لاہور، بزم فقیر پاکستان 2000 ص 214
328۔ عارف عبدالمتین، دیباچہ مشمولہ، ویلے ہتھ نیاں از منظور وزیر آبادی، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1978 ص 14
329۔ منظور وزیر آبادی، ویلے ہتھ نیاں، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1978 ص
330۔ منظور وزیر آبادی، توں وی چن اچھال کوئی، لاہور، پنجابی ادبی سانجھ، 1975 ص Title
331۔ عارف عبدالمتین، سچے جذبیاں تے سچل سوچاں دی شاعری، مضمون مشمولہ تنے دا روگ، از اکرام مجید، فیصل آباد الرفیق افضالی پرنٹنگ پریس 1974 ص 146
332۔ ڈاکٹر اسلم رانا، مشمولہ ایضاً ص 170
333۔ اکرام مجید، تنے دا روگ، فیصل آباد الرفیق افضالی پرنٹنگ پریس 1974 ص 63
334۔ اکرام مجید، نویاں زمیناں، فیصل آباد مسلم پنجابی مجلس 1990 ص 64
335۔ علی محمد ملوک، مورچلدیاں سوچاں، بوریوالا، مجلس میاں محمد نیوفیشن ہاؤس، 1984 ص 91
336۔ اوہی ص 93
337۔ اکرم شیخ، پتھراں وچ اکھ، لاہور، بھلیکھا پبلشرز ص 144
338۔ اوہی ص 63،64

339۔ تجمل کلیم، ہان دی سولی، اسلام آباد، پہلا پیر پبلی کیشنز 2012 ص 52

340۔ اوہی ص 62

341۔ اوہی ص 63

342۔ منیر نیازی، کل کلام، لاہور، ماروا پبلشرز 1993 ص 180

343۔ اوہی ص 204

344۔ سلیم کاشر، تتیاں چھاواں، لاہور عزیز پبلشرز 2002 ص 111

345۔ اوہی ص 125

346۔ اوہی ص 135

347۔ رؤف شیخ، بلدا شہر، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1971 ص 33

348۔ اوہی ص 62

349۔ اوہی ص 116

350۔ رشید انور، ڈاکٹر، یاداں، لاہور، آفتاب پبلی کیشنز 1974 ص 77

351۔ اوہی ص 83

352۔ اوہی ص 81

353۔ اوہی ص 59

354۔ اوہی ص 40، 41

355۔ اوہی ص 40

356۔ پیر فضل گجراتی، کلام پیر فضل گجراتی، سودھن ہار، ڈاکٹر نبیلہ رحمٰن، لاہور، مقصود پبلشرز 2010 ص 362

357۔ اوہی ص 105

358۔ Shakespaeare, William, All the World is a Stage poem compiled & Edited by Kaneez Aslam & Shuaib Bin Hassan Lahore The Carvan book House P-28

359۔ رشید انور، ڈاکٹر، یاداں، لاہور، آفتاب پبلی کیشنز 1974 ص 106

360۔ منظور وزیرآبادی، ویلے ہتھ نیاں، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1978 ص 51

361۔ پیر فضل گجراتی، کلام پیر فضل گجراتی، سودھن ہار، ڈاکٹر نبیلہ رحمٰن، لاہور، مقصود پبلشرز 2010 ص 201

362۔ پیر فضل حسین فضل گجراتی، ڈونگھے پینڈے لاہور، عزیز بکڈ پو س ن ص 69

363۔ نجم الغنی رام پوری، بحر الفصاحت حصہ ششم و ہفتم، مرتب سید قدرت نقوی لاہور، مجلس ترقی ادب 2017 ص 192

364۔ پیرفضل حسین فضل گجراتی،ڈونگھے پینڈے لاہور،عزیز بکڈ پوس ن ص92

365۔ اوہی ص115

366۔ اوہی ص47

367۔ اوہی ص37

368۔ اوہی ص21

369۔ علامہ یعقوب انور،چن دی کھاری، گجرانوالہ،انورلاج س ن ص24

370۔ اوہی ص21

371۔ رشیدانور،ڈاکٹر،یاداں،لاہور،آفتاب پبلی کیشنز1974 ص23

372۔ اوہی ص97

373۔ اوہی ص103

374۔ رؤف شیخ،بلداشہر،لاہور،ادارہ پنجاب رنگ 1971 ص21

375۔ اوہی ص22

376۔ پیرفضل حسین فضل گجراتی،ڈونگھے پینڈے لاہور،عزیز بکڈ پوس ن ص63

377۔ منظوروزیرآبادی،ویلے ہتھ نیاں،لاہور،ادارہ پنجاب رنگ1978 ص33

378۔ پیرفضل حسین فضل گجراتی،ڈونگھے پینڈے لاہور،عزیز بکڈ پوس ن ص17

379۔ اوہی ص43

380۔ اوہی ص55

381۔ علامہ یعقوب انور،چن دی کھاری، گجرانوالہ،انورلاج س ن ص15

382۔ اوہی ص15

383۔ اوہی ص16

384۔ پیرفضل گجراتی،کلام پیرفضل گجراتی،سودھن ہار،ڈاکٹرنبیلہ رحمٰن،لاہور،مقصود پبلشرز2010 ص211

385۔ سلیم کاشر،سرگی دا تارا،لاہور،آئینہ ادب1978 ص32

386۔ رشیدانور،ڈاکٹر،یاداں،لاہور،آفتاب پبلی کیشنز1974 ص65

387۔ یونس احقر،ڈاکٹر،سوچ داسفر،لاہور،اقدس پبلی کیشنز1979 ص117

388۔ مزمل حسین ڈاکٹر،اردو میں علم بیان اورعلم بدیع کے مباحث لاہور مجلس ترقی ادب2010 ص187

389۔ علامہ یعقوب انور،چن دی کھاری، گجرانوالہ،انورلاج س ن ص97

390۔ رشیدانور،ڈاکٹر،یاداں،لاہور،آفتاب پبلی کیشنز1974 ص119

391۔ علی محمد ملوک، مورمچلدیاں سوچاں، بوریوالا مجلس میاں محمد نیوفیشن ہاؤس، 1984 ص 103

392۔ پیر فضل گجراتی، کلام پیر فضل گجراتی، سودھن ہار، ڈاکٹر نبیلہ رحمٰن، لاہور، مقصود پبلشرز 2010 ص 232

393۔ اوہی ص 265

394۔ اوہی ص 364

395۔ پیر فضل حسین فضل گجراتی، ڈونگھے پینڈے لاہور، عزیز بکڈپو س ن ص 17

396۔ اوہی ص 149

397۔ منظور وزیرآبادی، دکھ دا صدقہ جاری، لاہور فضل الحق پرنٹرز 1992 ص 73، 74

398۔ اوہی ص 127

399۔ اکرام مجید، تتنے داروگ، فیصل آباد الرفیق افضالی پرنٹنگ پریس 1974 ص 81

400۔ اوہی ص 28

401۔ رؤف شیخ، بلداشہر، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1971 ص 30

402۔ مزمل حسین ڈاکٹر، اردو میں علم بیان اور علم بدیع کے مباحث لاہور مجلس ترقی ادب 2010 ص 194

403۔ منظور وزیرآبادی، دکھ دا صدقہ جاری، لاہور فضل الحق پرنٹرز 1992 ص 31

404۔ اوہی ص 43

405۔ اوہی ص 135

406۔ اکرام مجید، نویاں زیناں، فیصل آباد مسلم پنجابی مجلس 1990 ص 42

407۔ اوہی ص 108

408۔ یونس احقر، ڈاکٹر، سوچ دا سفر، لاہور، اقدس پبلی کیشنز 1979 ص 92

409۔ اوہی ص 89

410۔ نجم الغنی رام پوری، بحر الفصاحت حصہ ششم و ہفتم، مرتب سید قدرت نقوی لاہور، مجلس ترقی ادب 2017 ص 15

411۔ اوہی ص 14

412۔ اوہی ص 47

413۔ پیر فضل حسین فضل گجراتی، ڈونگھے پینڈے لاہور، عزیز بکڈپو س ن ص 37

414۔ اوہی ص 51

414۔ اوہی ص 99

416۔ علامہ یعقوب انور، چن دی کھاری، گجرانوالہ، انور لاج س ن ص 19

417۔ سلیم کاشر، سرگی دا تارا، لاہور، آئینہ ادب 1978 ص 121

418۔ مزمل حسین ڈاکٹر، اردو میں علم بیان اور علم بدیع کے مباحث لاہور مجلس ترقی ادب 2010 ص 140

419۔ پیر فضل گجراتی، کلام پیر فضل گجراتی، سودھن ہار، ڈاکٹر نبیلہ رحمٰن، لاہور، مقصود پبلشرز 2010 ص 201

420۔ اوہی ص 207

421۔ اوہی ص 208

422۔ رشید انور، ڈاکٹر، یاداں، لاہور، آفتاب پبلی کیشنز 1974 ص 104

423۔ اوہی ص 109

424۔ اکرام مجید، نویاں زیناں، فیصل آباد مسلم پنجابی مجلس 1990 ص 194

425۔ تجمل کلیم، ہان دی سولی، اسلام آباد، پہلا پیر پبلی کیشنز 2012 ص 43

426۔ اوہی ص 139

427۔ علامہ یعقوب انور، چن دی کھاری، گجرانوالہ، انور لاج س ن ص 97

428۔ پیر فضل حسین فضل گجراتی، ڈونگھے پینڈے لاہور، عزیز بکڈ پو س ن ص 49

429۔ سلیم کاشر، سرگی دا تارا، لاہور، آئینہ ادب 1978 ص 29

430۔ یونس احقر، ڈاکٹر، سوچ دا سفر، لاہور، اقدس پبلی کیشنز 1979 ص 75

431۔ رشید انور، ڈاکٹر، یاداں، لاہور، آفتاب پبلی کیشنز 1974 ص 15

432۔ اوہی ص 80

433۔ رؤف شیخ، بلدا شہر، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1971 ص 62

434۔ مزمل حسین ڈاکٹر، اردو میں علم بیان اور علم بدیع کے مباحث لاہور مجلس ترقی ادب 2010 ص 131

435۔ اکرام مجید، تتنے داروگ، فیصل آباد الرفیق افضالی پرنٹنگ پریس 1974 ص 101

436۔ رؤف شیخ، بلدا شہر، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1971 ص 33

437۔ نجم الغنی رام پوری، بحر الفصاحت حصہ ششم و ہفتم، مرتب سید قدرت نقوی لاہور، مجلس ترقی ادب 2017 ص 126

438۔ رؤف شیخ، بلدا شہر، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1971 ص 68

439۔ اوہی ص 102

440۔ رشید انور، ڈاکٹر، یاداں، لاہور، آفتاب پبلی کیشنز 1974 ص 125

441۔ منظور وزیر آبادی، ویلے ہتھ نیاں، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1978 ص 115

442۔ یونس احقر، ڈاکٹر، سوچ دا سفر، لاہور، اقدس پبلی کیشنز 1979 ص 51

443۔ اوہی ص 65

444۔ منظور وزیر آبادی، دکھ دا صدقہ جاری، لاہور فضل الحق پرنٹرز 1992 ص 95

445۔ منظور وزیر آبادی، توں وی چن اچھال کوئی، لاہور، پنجابی ادبی سانجھ، 1975 ص 150

مکدی گل

ویلے دے اگانہہ ودھن دے نال نال پنجابی زبان تے ادب وی اگانہہ ودھدا جارہیا اے ایہدے شعری تے نثری سرمائے وچ دن بدن وادھا ہوندا جارہیا اے تے ایہناں دارنگ روپ شنگھارن والے ایس ماں بولی دے اوہ سیوک نیں جناں نے اپنیاں تخلیقیاں ایس زبان دی جھولی وچ گت دتیاں جے گل شاعری دی کیتی جائے تے ایس زبان نے مڈھلے دورتوں لے کے اجوکے سمے تیکر ایہدے سرمائے وچ تاثیر بھری شاعری نال وادھا کر کے ایس زبان دی شاعری نوں ادبیات عالم وچ جا کھلاریا۔ ایہہ اک ناقابل تردید حقیقت اے کہ زبان اوہی حیاتی ماندی اے جو اپنے اندر لچک رکھدی اے تے ایہدا ادب وی اپنے اندر وکھو وکھ صنفاں نوں جذب کرن دی اہلیت رکھدا ہوئے ہر عہد دے اپنے تقاضے ہوندے نیں جو ادب تے ایہدیاں وکھو وکھ صنفاں راہیں وی ظاہر ہوندے نیں پنجابی شاعری ایس لحاظ نال بہت امیر اے کہ ایہدیاں صنفاں دی تعداد سیکڑاں اے۔ ایہناں صنفاں دی موجودگی دے باوجود ایس زبان دے ادب وچ نویاں تے دوجیاں زباناں دیاں صنفاں داخل ہوندیاں رہیاں ایہناں صنفاں وچوں غزل اک اہم صنف سخن اے جہنے اپنے سفر دا مڈھ عربی زبان دی صنف قصیدے توں بجھا عربی توں فارسی تے فارسی توں اردو تے پنجابی وچ داخل ہوئی سگوں ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد موجب غزل اردو تے پنجابی شاعری وچ اکو ویلے ملدی اے پر پنجابی صنفاں دی رنگارنگی تے تنوع دی بدولت پنجابی شاعراں ایہدے ول بہتا دھیان نہ دتا پر ویہویں صدے دے وچکار لے سمے غزل سرائی تواتر نال شروع ہوئی مولا بخش کشتہ دا دیوان ونڈتوں بعد چھپن والا پہلا دیوان سی تے ایس توں بعد جدوں پیر فضل گجراتی ہوراں دیاں غزلاں دا مجموعہ ''ڈونگھے پینڈے'' چھاپے چڑھیا تے غزل لکھن والیاں دا اک ہڑھ اُمڈ آیا پاکستانی پنجابی غزل دے مڈھلے دور یعنی 1960 تیکر دیوان کشتہ توں اڈ کوئی غزلیہ مجموعہ سامنے نہ آیا۔ اوس دور وچ پنجابی غزلاں محض رسالیاں تے اخباراں دی زینت بن دیاں رہیاں اوس دور وچ غزل دے موضوع روایتی رہے یعنی گل وبلبل، حسن وعشق، ہجر ووصال، اخلاقیات تے تصوف دے گرد گھمدے رہے۔ یا فیر کسے کسے نوآبادیاتی موضوعات تے وی لکھیا۔ تاہم پنجابی غزل نوں ایس پاروں اچیچ حاصل اے کہ جدید حسیت (Modern Sensiblility) مولا بخش کشتہ ہوراں دیاں غزلاں وچ نمایاں طور تے موجود اے کشتہ ہوراں توں اڈ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دیاں غزلاں وچ وی کئی تھاواں تے جدید حسیت دیاں جھلکیاں موجود نیں مولا بخش کشتہ ہوراں کول موضوعات دا تنوع دی ملدا اے تاہم کئی واری خیالاں دی انتشاری نال واہ پیندا اے تے خیال، احساس تے جذبے دی بے ربطی وی نظر آوندی اے پر پیر فضل گجراتی ہوراں تیکر اپڑ کے پنجابی غزل فکری تے فنی اچیائی تے نظر آوندی اے۔ پیر صاحب دی غزل وچ لطافت، دلفریبی تے نزاکت پورے جوبن اتے اے اوہناں دیاں غزلاں دے موضوع بھاویں روایتی نیں پر بیان ڈھنگ دلفریب اے۔

پیر فضل توں بعد علامہ یعقوب انور، سلیم کاشر، رؤف شیخ، منظور وزیرآبادی، ڈاکٹر رشید انور دے مجموعات نے

غزل نوں ٹیسی تیکر اپڑا دتا ایہناں غزل گو شاعراں نے نویں عہد دیاں سوغاتاں غزل وچ پیش کر کے ایہنوں جدید حسیت دا آئینہ دار بنا دتا۔ ایہناں شاعراں غزل وچ اوہ موضوع بیان کیتے جو غزل واسطے شجر ممنوعہ سمجھے جاندے سن۔ ایس عہد دی غزل بجا طور تے نویں احساس نوں اجاگر کردی اے۔

سائنسی، صنعتی تے میکانکی دور نے رشتیاں دی پچھان بھلا دتی اے پرانیاں ریتاں رسماں توڑ پھوڑ دتیاں نیں پر ایہناں دی تھاں سائنس دی ترقی دی بدولت نویاں پنگرن والیاں قدراں نہ لے سکیاں، اج دی غزل نوحہ اے اوہناں مٹ دیاں قدراں دا تے قدراں دے بحران دا۔ غزل جیہڑی ''حرف بازناں گفتن'' سی اج سقوط ڈھاکہ دا مہاندرا وی پیش کردی اے تے سیاسی منظر نامہ وی، عائلی رشتے جو غزل دی اساس ہی نہیں سن اج پنجابی غزل وچ ایہناں رشتیاں دا ذکر کئی رنگاں وچ موجود اے صنعتی دور دا احوال بیان کردی غزل کئی جتھاں سامنے لیاوندی اے، ظلم وستم تے استحصال تے وین پاوندی اے تے چائلڈ لیبر تے نوحہ کناں غزل جبری ہجرتاں تے مجبور سمندر پار پاکستانیاں دے مصائب ومشکلات وی بیان کردی اے بنیادی حقوق واسطے ترسدی لوکائی دے دکھ درداں دا بیان کردی غزل سرمایہ داراں تے اجارہ داراں دی نندیا وی کردی اے۔ نفسانفسی، خودغرضی، مادیت پرستی تے پرانیاں ریتاں نوں مکدیاں ویکھ کے پنجابی غزل گو کئی وار ماضی پرستی (Nostalgia) دا شکار ہو جاندے نیں تے اوہناں دی ماضی پرستی ایس سوال نوں جنم دیندی اے اے کہ کیہ پرانا عہد مثالی سی کیہ اوس عہد وچ کوئی برائی نہیں سی ایس سوال دا جواب اجو کے حالات وواقعات تے غور کر کے آپ ہی مل جاوندا اے کہ اوہ عہد گم گشتہ قدراں دے بحران دا شکار نہیں سی خیر دیاں طاقتاں اوس عہد وچ پورے بھار نال موجود سن جو شر دیاں قوتاں نوں دبا دیندیاں سن۔ ایس تو اڈ حرص وہوس تے لالچ وی اپنے جوبن تے نہیں سی۔

اجو کے عہد وچ وی غزل گو شاعراں اپنے دورتوں مایوسی دا اظہار ضرور کیتا اے۔ پر اوہ آون والے کل توں مایوس وی نہیں۔ اوہ ایس گل تے پختہ یقین رکھدے نیں کہ اوہ ویلا دور نہیں جدوں خیر دیاں طاقتاں دا بول بالا ہو جاوے گا۔ غزلاں راہیں مزاحمت کردے ایہ اوہ مجاہد نیں جو جہاد بالقلم کردے نیں۔ اوہ لوکائی نوں تابندہ مستقبل دی نوید سناؤندیاں انقلاب دی دس پاؤندے نیں۔ رجائیت پسندی تے انسان دوستی ایہناں شاعراں دے من پسند موضوع نیں۔ ماضی توں حال ولے سفر کردی غزل پر امیدی دی نوید سناؤندی لوکائی نوں مایوسی دیاں اتھاہ گہرائیاں وچ ڈبن توں بچاؤندی اے۔ پر ایہ گل تے بناں شک آکھی جاسکدی اے کہ ساڈا اج دا دور بہت مشکل تے اوکھیاں راہواں نال بھریا ہویا اے۔ ایس مشینی دور نے بندے نوں وی مشین بنا چھڈیا اے۔ مقابلے دی دوڑ نے بندے کولوں دل دا چین تے روح دا سکون کھولیا اے۔ خودغرضی تے آپا دھاپی ایس دور دی دین اے۔ اپنے سوا کسے نوں کوئی دوجا نہیں دسدا۔ معاشرہ عملی طور تے بلھے شاہ دی ایس کافی دی مثال جاپدا اے۔

جدوں اپنی اپنی پے گئی
دھی ماں نوں لٹ لے کے گئی

اج ایس نگر وچ امن وآشتی تے پیار محبت دا کال پے گیا اے۔ افراتفری، نفسانفسی، لالچ تے خودغرضی نے من موہنے روپ مکروہ بناچھڈے نیں۔ قدرت دے فطری توازن نوں لوکائی نے وگاڑ چھڈیا اے جہدا نتیجہ ایہ نکلیا کہ انسان دل دے اطمینان تے سکون توں محروم ہو گئے نیں۔ کیوں جے عدم توازن دی ایس فضا وچ انصاف کیویں پنپ سکدا اے تے قدرت نال جنگ کر کے بندے دا مقدر ہمیشہ ہار ہوندی اے۔ گل کیہ پئی کہ کسے وی زبان دا ادب خلا وچ تخلیق نہیں ہوندا۔ ادب دی اپنے آلے دوالے نال گوڑھی جڑت ہوندی اے۔ ایس دھرتی تے وقوع پذیر ہوون والے دکھ سکھ، دھرتی دی رہتل بہتل تے حالات و واقعات آپ مہارے لکھتاں وچ آجاندے نیں۔ کدی ایہ سارا کجھ کھلم کھلا بیان کردتا جاندا اے تے کدی کدی رموز وعلائم دا سہارا لیا جاندا اے۔

مڈھلی پنجابی غزل روایتی سی پر ایہدے اندروی داخلی تے خارجی حقیقتاں پورے تخلیقی رچاؤ نال موجود سی اوس دور دی غزل وچ حسن وعشق دے تصورات وی موجود نیں تے تصوف دے مضمون وی موجود نیں۔ اخلاقی رنگ وی وکھالی دیندا اے تے نوآبادیاتی نظام دے خلاف نفرت دے جذبات وی ملدے نیں۔ جدوں کہ جدید تر پنجابی غزل وچ ظلم، ناانصافی تے استحصال دے خلاف مزاحمتی رویے وی نیں تے قدراں دی پامالی دا نوحہ وی تے اج دے معاشرے دی بے حسی، خود غرضی تے سنگ دلی وی نمایاں نظر آؤندی اے۔ سماج دے سیاسی ومعاشی حالات دا عکس وی نظر آؤندا اے تے ایس حالات و واقعات دے لوکائی اتے نفسیاتی اثرات وی ڈٹھے جاسکدے نیں۔ عدم تحفظ دا احساس وی غزل گوشاعراں نے کدی رموز وعلائم دی ورتوں کر کے الیکیا اے تے کدی بغیر لپٹے کھلم کھلا بیان کیتا اے یعنی جدید پاکستانی پنجابی غزل نے اجوکے انسان دی حیاتی دے کرب تے عہد دے بحران نوں پوری شدت نال ابھاریا اے اج دی پنجابی غزل اپنے ماحول دی بھرویں عکاسی تے نمائندگی کر رہی اے ایہہ من دی ہواڑ تے دنیا دے تجربیاں نوں بیان کردی وقت دا پینڈا طے کر رہی اے۔

پنجابی غزل اپنے ماحول نال گوڑھی جڑت رکھدی اے۔ ایہدے وچ ماحول توں بے زاری جو قدراں دی ٹٹ بھج توں پیدا ہوئی اے نمایاں اے پر ایہدے نال نال رجائیت، پرامیدی وی پورے جوبن تے نظر آؤندی اے۔ پنجابی غزل وچ امن، محبت تے انسان دوستی دے نغمے ایہدی تروتازگی وچ وادھا کردے نیں۔

ایہناں غزلاں دا مطالعہ ایس گل تے وی منتج ہوندا اے کہ خیالات دی یکسانیت تسلسل تے تکرار نال سپاٹ پن پیدا ہوندا اے۔ پاکستانی پنجابی غزل دا مطالعہ ایہ دس وی پاؤندا اے کہ غلامی توں چھٹکارے تے آزدی دا سنہرا سفنا بے تحاشا قربانیاں دے بعد وی پورا نہ ہوسکیا۔ غلامی دے ویلے معصوم لوکائی دا خیال سی کہ آزادی توں بعد ایس اندھیر نگری دا راج مک جائے گا تے ایہو جئی روشن سحر طلوع ہوئے گی جتھے امتیازات دا خاتمہ ہوجائے گا، مساوات ہوئے گی، امن وآشتی دا دور دورہ ہوئے گا، کوئی غریب بھکھا نہیں مرے گا، استحصال، ظلم تے ناانصافی دا خاتمہ ہوجائے گا پر نتیجہ ایہدے الٹ برآمد ہویا۔ آزادی دا فیدہ مخصوص طبقے نوں پہنچیا، جاگیردار تے سرمایہ دار پہلے وی حیاتی دے سکھاں توں پوری طرح مستفید ہورہے سن

تے آزادی توں بعد وی تے اوہ مہاتڑ طبقہ جنھے آزادی واسطے حقیقی قربانیاں دتیاں اوہ خالی ہتھ ہی رہے۔

رہبراں نے رہزن دا روپ دھار لیا تے جھناں دے ذمے عوام دی جان، مال تے آبرو دا تحفظ سی، اوہ آپ لٹیرے بن گئے نیں۔ استحصالی طبقہ غریب تے بے بس لوکائی دا خون چوس کے عیش کر رہیا اے تے محنت کش حیاتی دیاں بنیادی ضرورتاں پوریاں کرن توں قاصر نیں۔ طبقاتی ونڈ دنوں دن ودھدی جا رہی اے۔ منافقت، چور بازاری، خودغرضی تے بے حسی عام ہوگئی اے۔ اشتراکیت، سوشلزم دا نفاذ محض گلاں تیکر ہی محدود رہیا ایس کر کے کئی تھاواں تے ایہناں غزل گو شاعراں کول مایوسی، نا امیدی تے بے چارگی وی نظر آوندی اے پر امید دی کرن دی روشنی اوہناں دے حوصلے پست نہیں ہون دیندی۔ روایتی غزل وچ وی موضوعاں دی یکسانیت سی تے اجوکی پنجابی غزل وی موضوعاں دی یکسانیت دا شکار ہو گئی اے پر ایہہ گل ذکر جوگ اے کہ عشق وحسن تے ہجر ووصال ورگے روایتی موضوعاں وچ فکر، عقل تے زندگی دیاں حقیقتاں دا عکس نظر آون لگ پیا اے۔

مارشل لاء دی بدولت شاعراں ادیباں تے پابندیاں لگیاں تے اشاراتی زبان دا استعمال شروع کر دتا گیا۔ سقوط ڈھاکہ دا المیہ رونما ہویا تے غزل گو شاعراں ریت نوں برقرار رکھدیاں ہویاں ایس سانحے نوں غزل وچ سمویا۔

جدید پنجابی غزل دے فنی محاسن تے گل کیتی جائے تے پتہ لگدا اے کہ موضوعات دی جدت پاروں اظہار دے نویں سانچے دریافت کیتے گئے۔ مارشل لاء دیاں پابندیاں نے نویاں لسانی تشکیلاں نوں جنم دتا۔ لفظ تے معنی دیاں نویاں سطحاں دریافت کیتیاں گئیاں۔ پرانے تے روایتی لفظاں نوں ترک کر دتا گیا اے یاں فیر اوہناں نوں نویں معنیاں وچ ورتیا جان لگ پیا۔ انج ہی نویاں علامتاں وی گھڑ لئیاں گئیاں تے پرانیاں علامتاں دی ورتوں نویں معنیاں وچ کیتی گئی تے غیر متوقع قافیے غزل وچ سمان لگ پئے۔ نویاں ترکیباں تے تلازمے ورتے جان لگ پئے تے ایہناں نوں دھرتی نوں اخذ کیتا گیا۔ مشکل، مبہم تے عربی، فارسی زدہ اکھراں دی بجائے عام بول چال دے لفظ ورتے جان لگے پئے۔ گلوبلائزیشن دے نتیجے وچ انگریزی تے دوجیاں زباناں دے لفظاں دی ورتوں عام ہوگئی۔ روایتی تشبیہاں تے استعاریاں نوں چھڈ کے نویاں تشبیہاں تے استعارے غزل وچ تھاں بنان لگ پئے تے ایہہ وی زیادہ تر اپنی دھرتی توں اخذ کیتے گئے۔ انج ای روایتی تلمیحاں دے نال نال غیر روایتی تلمیحاں دا استعمال وی عام ہو گیا۔ اکھاناں تے محاوریاں نوں وی بدلے معنیاں وچ ورتیا گیا تے کئی وار مستعمل اکھان نوں نویں لفظاں دا جامہ وی پوا دتا گیا۔

اج پنجابی غزل اردو تے فارسی دے برابر آن کھلوتی اے۔ ایہنے پنجاب دی دھرتی تے ماحول دے مطابق اپنے مزاج نوں ڈھال لیا تے اج پنجابی غزل گو شاعراں دی تعداد سیکڑاں تیکر اپڑ چکی اے۔ ایس ساری بحث دا محاکمہ انج اے۔

1۔ پنجابی غزل تے اردو غزل بھانویں اکو ویلے لکھیاں گئیاں پر اردو شاعراں ایہدے ول بوہتا دھیان کیتا جدوں کہ پنجابی شاعر ایہدے ول متوجہ نہیں ہوئے کیوں جے اوہناں کول اپنے خیالات واحساسات واسطے پنجابی شاعری دیاں کئی صنفاں موجود سی۔ پر جدوں پنجابی شاعر ایہدے ول اُلرے تے اوہناں ثابت کر وکھایا کہ پنجابی زبان دا

مزاج غزل واسطے اوہناں ہی مناسب اے جناں کہ اردو یا فارسی دا۔ ایس لئی اسیں آکھ سکنے آں کہ پنجابی غزل فنی وفکری لحاظ نال اپنیاں ہم عصر زباناں وچ تخلیق کیتی جان والی غزل نوں کسے طور پچھانہہ نہیں۔

2۔ پاکستان وچ لکھی جان والی پنجابی غزل وچ عصری شعور پوری شدت نال موجود اے۔ ایہ حسن و عشق دا بیان یا گل وبلبل دے قصیاں توں اگے نکل گئی اے۔ اک گل پاروں ایس نوں اچیچ حاصل اے کہ پنجابی دے پہلے صاحب دیوان شاعر مولا بخش کشتہ دی غزل وچ وی موضوعاں دا تنوع موجود اے۔ جدیدحسیت جو اج دی غزل وچ لشکارے ماردی اے۔ مولا بخش کشتہ ہوراں کول ویہویں صدی دے مُڈھ توں ہی موجود اے۔

3۔ اج دی پنجابی غزل وچ صنعتی دور وچ استحصال، معاشی ناہمواری، طبقاتی ونڈ، اکلاپے دا کرب، عدم تحفظ دا احساس، نا امیدی، مایوسی، احتجاج، مزاحمت، ذات دی تلاش، روایتی قدراں دی ٹٹ بھج، بے راہ روی، سیاسی منظر نامہ غرض ایہ کہ سارے زمینی حقائق موجود نیں یعنی جدید حیاتی تے جدید زمانے دے سارے مسئلیاں نوں نمایاں جگہ دتی گئی اے۔ ایس کر کے جدید غزل نوں بجا طور تے آکھیا جاسکدا اے کہ ایہ اک سفر اے خواب توں حقیقت ول دا، رووحانیت توں طبیعات ول دا تے عشق توں فکر ول دا۔ اج دی پنجابی غزل سیاسی وسماجی صورتحال دی عکاس اے، زندگی دی بے مقصدیت دا بیان اے تے گمشدہ اقدار دا نوحہ اے۔ ایہدے وچ ذات توں لے کے کائنات تیکر دے راز موجود نیں تے ایہ داخلی وخارجی حقیقتاں دا اظہار اے۔

4۔ پاکستان وچ لکھی جان والی پنجابی غزل ہئیت تے تکنیک دے لحاظ نال روایتی اے پر عام لفظاں دی ورتوں دا استعمال کیتا گیا اے۔ روایتی رموز وعلائم تشبیہاں، استعارے تے تلمیحاں ایہداسہپن اے۔ کئی جگہ تے روایتی علامتاں تشبیہاں، استعارے تے تلمیحاں نوں نویں معنیاں وچ ورتیا گیا اے۔

5۔ پنجابی غزل دی جڑت اپنی دھرتی نال گوڑھی ہوگئی اے تے ترکیباں تے تلازمے دھرتی توں اخذ کیتے گئے نیں۔ مشکل ومبہم عربی فارسی زدہ لفظاں دی بجائے روزمرہ بول چال دے اکھر ورتے جارہے نیں۔ گلوبلائزیشن دے نتیجے وچ موضوعات دا کھلاروی سامنے آیا تے دوجیاں زباناں خاص طور تے انگریزی لفظاں دا استعمال وی کیتا جارہیا اے۔ موضوعاں دے مطابق سادہ تے عام فہم اسلوب اج دی غزل دی پچھان بن گیا اے۔

6۔ ایہ گل وی ذکر جوگ اے کہ نثری غزل دے تجربے غزل دی دنیا وچ مقبولیت حاصل نہیں کر سکے تاہم مسلسل غزلاں نوں سلاہیا گیا اے تے کئی جگہاں تے غزل اپر نظم دا گمان ہوندا اے تے کئی وار نظماں وچ تغزل جھلکدا اے۔

ایہناں نتائج نوں ساہمنے رکھدیاں ہوئے اک سفارش وی پیش کیتی جاؤندی اے کہ بین المضامین کھوج تے پرکھ نوں فروغ دتا جائے اگرچہ ایہ تجربے پہلے وی ہوندوچ آئے نیں تے ادب دے میدان وچ عمرانی مطالعہ دا رجحان ڈاہڈا سرکڈھواں اے پر عمرانیات دی دنیا وچ ادبی تحقیقی خال خال ہی سامنے آئی اے۔ ضرورت ایس گل دی اے کہ کھوج لگایا

جائے کہ عمرانیات دے ماہر ادب دے عمرانی مطالعہ نوں کس زاویے نال ویکھدے نیں۔ انج ہی تاریخ تے ادب دا سمبندھ ڈھیر پرانا اے تے ادب راہیں لکھی جان والی تاریخ نوں زیادہ مستند سمجھیا جاوندا اے تے ادب تے تاریخ دے مابین وی تحقیق کرائی جائے۔ ایس توں اڈ اشتراکیت، سوشلزم یا مارکسزم دے بنیادی نقاط غزل وچ موجود نیں معاشی مسائل وی جھلکدے نیں، ایس طرح معاشیات تے ادب دے درمیان باہمی کھوج تے پرکھ دا جواز پیدا ہوندا اے۔

سماجی علوم توں اڈ نفسیات تے ادب دا وی گوڑھا رشتہ اے شاعری نوں تے آکھیا ہی جذبات دا اظہار جاوندا اے تے فیر اجو کے پرآشوب عہد وچ عدم تحفظ دا احساس لوکائی دے دل تے ذہناں تے کس طرح نفسیاتی اثرات مرتب کردا اے تے کس طرح ایہہ تخلیقاں راہیں سامنے آوندا اے، ادب تے نفسیات دی باہمی تحقیق دا جواز ثابت کردا اے۔

کتابیات

ابولاعجاز حفیظ صدیقی، تفہیم وتحسین شعر، لاہور سنگت پبلشرز، 2016ء

احسان اللہ طاہر، چانن داونجارا، گوجرانوالہ وارث پریت پروار 2011ء

احسان باجوہ آکھن لوک سیانے، لاہور، ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 2009ء

اختر کاشمیری، بولدا پتھر، لاہور پنجابی ادبی پرہیا، س ن

ارشد محمود ناشاد، ڈاکٹر، اردو غزل کا تکنیکی ہیئتی اور عروضی سفر، لاہور مجلس ترقی ادب 2008ء

ارشد اقبال ارشد، جرماں باجھ سزاواں قلمی بیاض

اسلام سندیلوی، ڈاکٹر، ادب کا تنقیدی مطالعہ ادب اور اصناف ادب کا تجزیہ، لاہور مکتبہ میری لائبریری

اسلم رانا، ڈاکٹر، سرمد سوچاں، لاہور، عزیز پبلشرز 1989ء

اسلم رانا، ڈاکٹر رنگ سنگ، لاہور، سنگ میل پبلی کیشنز، س ن

اسلم رانا، ڈاکٹر، نوک پلک لاہور، ایس اے پبلشرز 1991ء

اسلم رانا، ڈاکٹر، نویاں زمیناں دا مہربان آسمان، مضمون مشمولہ نویاں زمیناں از اکرام مجید، فیصل آباد مسلم پنجابی مجلس 1990ء

اسلم رانا، ڈاکٹر، دیباچہ مشمولہ تن وچ درد بلاواں، گواجرانوالہ فروغ ادب اکیڈمی 1984ء

اسلم کولسری، پنچھی، لاہور، آر، آر پرنٹرز 1995ء

اصغر علی انجینئر، ترقی پسند ادب، نظریاتی بنیادیں، مضمون مشمولہ ترقی پسند ادب کے پچاس سال مرتبہ پروفیسر قمر رئیس، سید عاشور کاظمی، دہلی ایجوکیشنل پبلشنگ ہاؤس 1989ء

اظہر رانجھا، ڈونگیاں سوچاں، ملتان صدق رنگ پبلی کیشنز 2014ء

افتخار جالب، مقدمہ، نظم ماخذ، لاہور، مکتبہ ادب جدید 1963ء

افضل احسن رندھاوا، پیالی وچ اسمان، فیصل آباد پنجابی لکھاری جھوک 1983ء

افضل احسن رندھاوا، چھیواں دریا، فیصل آباد آرٹس کونسل 1997ء

افضل احسن رندھاوا، مٹی دی مہک، فیصل آباد، پنجابی لکھاری جھوک 1983ء

اقبال زخمی، چن دے محل پچھوکڑ، لاہور، ادارہ پنجابی لکھاریاں 1991ء

اقبال صلاح الدین، مرتب: لعلاں دی پنڈ، لاہور عزیز بکڈپو 1997ء

اکرام مجید، تتے دا روگ، فیصل آباد الرفیق افزالی پرنٹنگ پریس 1974ء

اکرام مجید، نویاں زمیناں، فیصل آباد، مسلم پنجابی مجلس 1990ء

اکرم باجوہ، مرتب: پچھان پنجابی غزلاں، لاہور، خزینہ علم وادب 2000ء
اکرم شیخ، پتھراں وچ اکھ بھلیکھا پبلشرز 2005ء
الطاف سکندر بوسال، خواب گواچا، لاہور، سچیت کتاب گھر 2011ء
امجد حمید محسن، گواچے سفنے، گوجرانوالہ فروغ ادب اکیڈمی 1987ء
امین خیال، سولاں سر سرداری، گجرانوالہ پنجابی ادبی مرکز 1993ء
امین راہی، کستوری، کڑیال کلاں، پنجابی کلچرل سنٹر، س ن
انعام الحق جاوید ڈاکٹر، پنجابی ادب داارتقا، لاہور الفیصل ناشران 2015ء
انور اداس، ساوی رت دے سفنے، لاہور، ادارہ پنجاب لکھاریاں 1991ء
انور اداس، ساہواں دی خوشبو، لاہور اداہ پنجابی لکھاریاں 1984ء
انور سدید، ڈاکٹر، ادب، عصری آگہی انشائیہ مشمولہ ادبی زوایے (کل پاکستان اہل قلم کانفرنس 1983)، اسلام آباد، اکادمی ادبیات پاکستان 1984ء
انور مسعود، دیباچہ مشمولہ ہان دی سولی از تجمل کلیم، اسلام آباد، پہلا پیر پبلی کیشنز 2012ء
انور ملک، جیون چکی، اوکاڑہ ادب خیمہ 1999ء
آبادی، نثار اکبر، شعر اورفن شعر، لاہور جاسم پبلی کیشنز 2013ء
آغا وزیر، اردو غزل۔ جدیدیت تجزیہ وتفہیم مرتب مظفر حنفی لکھنو، نسیم بکڈ پو 1969ء
بابا فرید گنج شکرؒ سنگت ادب سویر، فیصل آباد سنگت پبلی کیشنز، س ن
بسمل غلام مصطفیٰ، پرکھ مہار، لاہور، ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 2000ء
بشیر احمد بشیر، دیباچہ مشمولہ مٹھیاں کسکاں ہجر دیاں، از ڈاکٹر رزاق شاہد، لاہور مقصود پبلشرز 2016ء
بشیر بدر، جدید شاعری ایک سمپوزیم مشمولہ جدیدیت، تجزیہ وتفہیم مرتب مظفر حنفی لکھنو نسیم بک ڈپو 1969ء
بشیر عابد، ڈاکٹر، دیباچہ مشمولہ محاوراتی غزلاں از محمد اقبال نجمی، گوجرانوالہ فروغ ادب اکادمی 1995ء
بشیر عابد، چیتر سولی، گوجرانوالہ، مصباح ادب اکیڈمی 1984ء
بیرا جی تیجی کھ داسفنا، لاہور، پنجابی ادبی پرہیا 1987ء
پیر فضل حسین فضل گجراتی، ڈونگھے پینڈے لاہور، عزیز بکڈ پو، س ن
پیر فضل گجراتی، کلام پیر فضل گجراتی، سودھن ہار، ڈاکٹر نبیلہ رحمٰن، لاہور مقصود پبلشرز 2010ء
پیر فضل گجراتی، ٹکوراں، گجرات ادارہ اشاعت ادب 1970ء
تجمل کلیم، ہان دی سولی، اسلام آباد پہلا پیر پبلی کیشنز 2012ء

تنویر بخاری، شیشہ، کڑیال کلاں، پنجابی کلچرل سینٹر، س ن
تنویر بخاری، بجھی عشق دی اگ نوں وا لگی، لاہور، ادارہ پنجابی لکھاریاں، شاہدرہ 1985ء
ٹی۔ ایس، ایلیٹ، ایلیٹ کے مضامین مترجم ڈاکٹر جمیل جالبی، لاہور، 1965ء
جگتار، ڈاکٹر مضمون، پاکستانی شاعری دا تنقیدی مطالعہ، مشمولہ معاصر اردو غزل مرتبہ رئیس قمر، دہلی اردو اکیڈمی 1994ء
جمال نقوی، ڈاکٹر، ترقی پسند تحریک کا اثر، لاہور، پیس پبلی کیشنز 2018ء
جمال ہوشیار پوری، نویاں زمیناں دا عروضی تجزیہ مشمولہ پنجابی غزل دے نوں رتن مرتب پروفیسر محمد امین طارق، لاہور، ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 1999ء
حسین شاد، سادہ تے پرکار شاعر، دیباچہ مشمولہ یاداں دے پرچھاویں از نسیم حیدر گورائیہ، لاہور 1993ء
حسین شاہد، عشق تے روٹی، لاہور، پنجابی فاؤنڈیشن، س ن
حکیم ناصر، حکیم ناصر دیاں غزلاں، لاہور، س ن
حنیف صوفی، کنڈیاں وچ خوشبوم بورے والا مجلس میاں محمد 1992ء
حنیف فوق، ڈاکٹر، اردو ادب میں ترقی پسند تحریک، مضمون مشمولہ، سرسید ین مرتبین رشید امجد، فاروق علی، راولپنڈی سرسید کالج جلد پنجم 1981ء
خاور راجا کیسری شاماں لاہور، ابراہیم اینڈ سنز 1992ء
خاور راجہ، خزاں دی چادر، گوجرانوالہ فروغ ادب اکیڈمی 1990ء
خلیل آتش، بھانبڑ، قصور خادم پبلی کیشنز 1995ء
دائم اقبال دائم، سیف الملوک (شاہ پری) سیالکوٹ، حاجی حافظ عبدالحق تاجران کتب 1959ء
دائم اقبال دائم، کھلے وال، منڈی بہاوالدین، مکتبہ رومی و جامی واسو، س ن
رزاق شاہد، ڈاکٹر مٹھیاں کسکاں ہجر دیاں، لہور مقصود پبلشرز 2016ء
رشید انور، ڈاکٹر، یاداں، لاہور آفتاب پبلی کیشنز 1974ء
رفیق کاشمیری، پلکاں ہیٹھ سمندر، لاہور، القمر انٹر پرائزز 1999ء
رمضان شاکر، سورج چن گواچے نیں، لاہور، بزم فقیر 2006ء
رمضان شاکر، کنڈیالے پینڈے، لاہور، شعیب پبلی کیشنز 1989ء
رؤف شیخ، شکر دوپہر، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1992ء
رؤف شیخ، بلدا شہر، لاہور ادارہ پنجاب رنگ 1971ء
رؤف شیخ، چپ دا زہر، ادارہ پنجاب رنگ 1983ء

ساقی گجراتی، کن من کن من سوچاں، لاہور، نعمان پبلشرز 1993ء
سلیم اختر، ڈاکٹر، ادب اور کلچر مشمولہ مسدس حالی، لاہور، مکتبہ عالیہ، اردو بازار، س ن
سلیم اختر، ڈاکٹر، تنقیدی اصطلاحات، لاہور سنگ میل پبلی کیشنز 2011ء
سلیم کاشر، سرگی دا تارا، لاہور، عزیز بکڈ پو، 1998ء
سلیم کاشر، تتیاں چھاواں، لاہور عزیز پبلشرز 2002ء
سید سبط حسن، اردو غزل کا مستقبل (سمپوزیم) مطبوعہ نقوش (غزل نمبر) لاہور، طبع ثانی فروری 1956ء
سید عابد علی عابد پروفیسر، اصول انتقاد ادبیات، لاہور سنگ میل، پبلی کیشنز 2006ء
سید فضل الحسن حسرت موہانی، نکات سخن، کراچی، الکتاب، آرام باغ روڈ، س ن
شاد عظیم آبادی مشمولہ غزل تے پنجابی غزل از عبدالحمید سرشار، لاہور، بزم فقیر پاکستان 2000ء
شارق نظامی، پور غزل دا، کڑیال کلاں، پنجابی کلچرل سینٹر 2002ء
شاکر سروری، ننگے پیر، شیخوپورہ، شاخ ادب، س ن
شاہ حسین، کافیاں شاہ حسین، سودھن ہار محمد آصف خاں لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ 1989ء
شریف کنجاہی، پاکستانی پنجابی شاعری، لاہور، محکمہ اطلاعات، ثقافت و امور نو جواناں 1999 ص 506
شوکت علی قمر، فجریں شاماں پیاں، لاہور، ادارہ پنجابی زبان، ادب تے ثقافت 2000ء
شوکمار بٹالوی، کلام شو، لاہور، سانجھ پبلی کیشنز، 2017ء
شہباز ملک، ڈاکٹر، سوسیانے اکومت لاہور، ڈان بک سوسائٹی 1978ء
شہزاد احمد، فصیل (دیباچہ) مشمولہ بلد اشہر از رؤف شیخ، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1971ء
صدیق تاثیر، غزل مشمولہ، پہچان پنجابی غزلاں مرتب اکرم باجوہ لاہور، خزینہ علم و ادب 2000ء
صفدر ڈوگر، بچ فقیراں، لاہور، سانجھ پبلی کیشنز 2008ء
صفدر محمود، ڈاکٹر، پاکستان کیوں ٹوٹا، لاہور، جہانگیر بکس، س ن
صوفی تبسم، نظراں گلاں کردیاں، لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ 1988ء
ظہیر رحمتی، ڈاکٹر، غزل کی تنقید کی اصطلاحات نئی دہلی جواہر لال نہرو یونیورسٹی 2005ء
عادل صدیقی، ڈاکٹر، بنداکھیاں وچ منظر، لاہور، پنجابی فاؤنڈیشن دوجی وار 2006ء
عارف عبدالمتین دیباچہ مشمولہ سوچ دا سفر از یونس احقر لاہور، اقدس پبلی کیشنز 1979ء
عارف عبدالمتین، اکلاپے دا مسافر، لاہور، ٹیکنیکل پبلشرز 1987ء
عارف عبدالمتین، پرکھ پڑچول، لاہور ٹیکنیکل پبلشرز 2003ء

عارف عبدالمتین، پنجابی آدرش پرست شاعر (دیباچہ) ویلے ہتھ نیاں، ازمنظور وزیر آبادی، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1978ء

عارف عبدالمتین، سچے جذبیاں تے سچل سوچاں دی شاعری، مضمون مشمولہ تتنے دا روگ، ازاکرام مجید، فیصل آباد الرفیق افضالی پرنٹنگ پریس 1974ء

عبادنبیل شاد، جاگ پیا اندر دا موسم، لاہور، ادارہ پنجابی زبان، ادب تے ثقافت 2003ء

عبدالحلیم ندوی، مشمولہ پنجابی غزل دا ارتقاء ازغلام مصطفیٰ بسمل، لاہور، ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقابت 1996ء

عبدالحمید سرشار، غزل تے پنجابی غزل لاہور، بزم فقیر پاکستان، 2000ء

عبدالقدوس عرشی، اردو تلمیحات واصطلاحات، لاہور مکتبہ عالیہ 1991ء

عبدالمجید سالک، مشمولہ پنجابی ادب تے سالک مرتب ڈاکٹر عبدالسلام خورشید لاہور پنجابی ادبی اکیڈمی 1960ء

عبدالواجد تبسم، ڈاکٹر، اردو غزل میں ہندی عناصر (آغاز تا بیسوی صدی) اسلام آباد نیشنل بک فاؤنڈیشن 2017ء

عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر، منظور وزیر آبادی، انوکھی سوچ دا شاعر مضمون، مشمولہ ادب سمندر لاہور اے ون پبلشرز، س ن

عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر، ادب پریت، لاہور، اے ون پبلشرز، س ن

عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر، دیباچہ سولاں سرسرداری از امین خیال گوجرانوالہ پنجابی ادبی مرکز 1993ء

علامہ یعقوب انور، چن دی کھاری، گجرانوالہ، انور لاج س ن

علی محمد ملوک مور چلد یاں سوچاں، بوریوالا مجلس میاں محمد نیوفیشن ہاؤس 1984ء

علی محمد ملوک، ساہواں درد سمندر پنیا، بوریوالا، لالا اکیڈمی 1994ء

غلام حسین، دیباچہ مشمولہ اکلاپے دا مسافر از عارف عبدالمتین، لاہور، ٹیکنیکل پبلشرز 1987ء

غلام مصطفیٰ بسمل، پرکھ مہار، لاہور، ادارہ پنجابی زبان، ادب تے ثقافت 2000ء

غلام مصطفیٰ بسمل، بیلا پیڑاں دا، لاہور پنجندا کیڈمی 1980ء

غلام مصطفیٰ بسمل، پنجابی غزل دا ارتقا، لاہور، ادارہ، پنجابی زبان، ادب تے ثقافت 1996ء

غلام مصطفیٰ بسمل، محمد اکرم سعید، مرتبین، پنجابی غزل،، لاہور، پنجندا کادمی پنجاب 1983ء

غلام مصطفیٰ بسمل، آہر، باراں برج پنجاب دے، لاہور، ادارہ پنجابی، ادب تے ثقافت 2002ء

فراق گھورکھپوری، اردو کا رنگ تغزل (مضمون) مشمولہ خودنوشت وتنقید خودنوشت مرتبہ ڈاکٹر فرمان فتح پوری، لاہور، الوقار پبلی کیشنز 1998ء

فرمان فتح پوری، ڈاکٹر، زبان اور اردو زبان، کراچی حلقہ نیاز ونگار 1995ء

فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر سوہل ملوک کلیاں، لاہور سنگ میل پبلی کیشنز 2000ء

فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر پنجابی زبان وادب کی تاریخ، لاہور، سنگ میل پبلی کیشنز 2002ء

فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، غزل مشمولہ غزل تے پنجابی غزل از حافظ عبدالمجید سرشار، لاہور، بزم فقیر پاکستان 2000ء

قریشی، عبدالغفور پنجابی ادب دی کہانی، لاہور، عزیز بکڈ پو 1972ء

کاجل کانپوری، وارتا، لاہور، عمیر پبلشرز، 1997ء

کارل مارکس، فریڈرک، اینگلز، کمیونسٹ مینی فیسٹو، لاہور بک ہوم، 2017ء

کوثر صدیقی، اڈ یک دے پرچھانویں، فیصل آباد، مسلم پنجابی مجلس 1986ء

ماجد صدیقی، وتھاں ناپدے ہتھ، راولپنڈی، اپنا ادارہ 1965ء

محمد باقر، ڈاکٹر، پروفیسر، جان پچھان، دیباچہ، مشمولہ ڈونگھے پینڈے از پیر فضل گجراتی، لاہور، عزیز بک ڈپو چوک اردو بازار، س ن

محمد دین فانی، چنگ چواتی، گوجرانوالہ فانی سینٹر 1986ء

محمد سرفراز ظفر، قواعد پنجابی، لاہور عتیق پبلشنگ ہاؤس 1989ء

محمد علی چراغ، تاریخ پاکستان، لاہور، سنگ میل پبلی کیشنز، 2000ء

محمد امین طارق، پروفیسر، مرتب: پنجابی غزل دے نورتن، لاہور، ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 1999ء

محمد اقبال نجمی، محاوراتی غزلاں، گوجرانوالہ فروغ ادب اکادمی 1995ء

محمد حسن پروفیسر مضمون مشمولہ معاصر اردو غزل مرتبہ رئیس قمر، دہلی اردو اکیڈمی 1994ء

مزمل حسین ڈاکٹر، اردو میں علم بیان اور علم بدیع کے مباحث لاہور مجلس ترقی ادب 2010ء

مسعود عالم پروفیسر، نظریہ پاکستان، راولپنڈی، فضل دین پریس، 1987ء

مسیح الزماں: حرف غزل الہ آباد 3، خیابان 1974ء

ممتاز الحق، ڈاکٹر، جدید غزل کا فنی سیاسی وسماجی مطالعہ، دہلی ایجوکیشنل پبلشنگ ہاؤس، اشاعت دوئم 2004ء

ممتاز بلوچ، عشق مہاڑاں چائیاں، جھنگ، کتاب پبلی کیشنز 2002ء

منظور وزیرآبادی ویلے ہتھ نیاں، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ 1978ء

منظور وزیرآبادی، توں وی چن اچھال کوئی، لاہور پنجابی ادبی سانجھ، 1985ء

منظور وزیرآبادی، دکھ دا صدقہ جاری اے، لاہور، ادارہ فضل حق پرنٹرز 1992ء

منیر نیازی، کل کلام، لاہور، ماورا پبلی کیشنز 1993ء

مولا بخش کشتہ، دیوان کشتہ، اشرف پریس لاہور، س ن

مولا بخش کشتہ، دیوان کشتہ، ایڈیٹر محمد افضل خاں، لاہور، لاہور بک شاپ، س ن

میاں محمد بخش، سیف الملوک، لاہور، خزینہ علم وادب 1999ء
ناہید قاسمی، ڈاکٹر، جدید اردو شاعری میں فطرت نگاری، کراچی، انجمن ترقی اردو پاکستان 2002ء
نجم الغنی رام پوری، بحر الفصاحت حصہ ششم و ہفتم، مرتب سید قدرت نقوی لاہور، مجلس ترقی ادب 2017ء
نذیر چوہدری، چانن دا کھڑکار، لاہور، مکتبہ پنجابی ادب سنت نگر 1970ء
نسیم حیدر گورائیہ، یاداں دے پرچھاویں، لاہور، 1993ء
نوید شہزاد، ڈاکٹر، پورن ماشی، لاہور، عمیر پبلشرز 1998ء
وارث شاہ، ہیر وارث شاہ مرتب شیخ عبدالعزیز بیرسٹریٹ لاء، لاہور، پنجابی ادبی اکیڈمی 1964ء
واصف لطیف، مرتب، 10 جدید پنجابی غزل گو لاہور مقصود پبلشرز 2017ء
وحید قریشی، ڈاکٹر، مشمولہ سرگی دا تارا، لاہور آئینہ ادب 1978ء
وزیر آغا، ڈاکٹر، اردو شاعری کا مزاج، لاہور، مکتبہ عالیہ 1975ء
ہمایوں پرویز شاہد، مرتب: جیوندی جاگدی، لاہور، گلشن ادب پبلی کیشنز 2014ء
یوسف حسین خاں، ڈاکٹر، اردو غزل، لاہور القمر انٹر پرائز طبع، اول، س ن
یونس احقر، ڈاکٹر، سوچ دا سفر، لاہور، اقدس پبلی کیشنز 1979ء
یونس احقر، ڈاکٹر، دکھ اڈاری لگے، لاہور، پنجابی فاؤنڈیشن لوئر مال 2009ء

انگریزی کتب:

D.H.Lawrence, Snake poem compiled & Edited by Kaneez Aslam & Shuaib Bin Hassan Lahore The Carvan book House

Georgi Shakhnazrov, Man, Science and Society, Translated by Jim Riorden, Mascow, Progress Publishers, 1965

Martin Gray, A Dictionary of Literary Terms University of Strulling

Roger Williams, Modern Europe, New York, St, Mostin Press 1964

Ruskin, Crown of wild olive, Lahore, new Kitab Mahal,

Safdar Ali Shah, Doctor, Colonialism English and Punjabi

Shakespaeare, William, All the World is a Stage poem compiled & Edited by

Kaneez Aslam & Shuaib Bin Hassan Lahore The Carvan book House
W.H. Auden say this city has ten million souls poem compiled & Edited by Kaneez Aslam & Shuaib Bin Hassan Lahore The Carvan book House

مقالہ جات

افتخار بیگ، مجید امجد کی شاعری میں فلسفہ وجودیت (تحقیقی مقالہ برائے ایم۔فل اردو ا) اسلام آباد علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی 1995
ثمینہ ہمایوں، پنجابی غزل تاریخ تے تجزیہ، مقالہ برائے ایم اے پنجابی، مملوکہ پنجاب یونیورسٹی، اہور، اورینٹل کالج شعبہ پنجابی، 1987ء
ماریہ طاہر، پنجابی وچ ترکیب تراشی دی روایت (مقالہ ایم۔فل پنجابی) مملوکہ پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج شعبہ پنجابی، 2016ء
محمد عارف نون، جدید پنجابی غزل دے رجحانات دا تحقیقی تے تنقیدی جائزہ، مقالہ برائے پی۔ایچ۔ڈی مملوکہ پنجاب یونیورسٹی
ناہید شاہد، ڈاکٹر، پنجابی ادب وچ علامت نگاری، مقالہ مملوکہ پنجاب یونیورسٹی

رسائل و جرائد:

احمد حسین قریشی قلعداری، ڈاکٹر مضمون مشمولہ کھوج جلد 2 شمارہ ا، تحقیقی مجلّہ پنجابی و ادب شعبہ پنجابی لاہور یونیورسٹی اورینٹل کالج، جولائی۔دسمبر 1979ء
اسلم رانا، ڈاکٹر، خصوصی شمارہ کھوج (جوشوا فضل الدین حیاتی تے فکر) شمارہ 460=45، لاہور، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، س ن
انور مسعود، پیر فضل کا رنگ، غزل مضمون مشمولہ مہر و ماہ یادگار فضل 1974ء
انور مسعود، مشمولہ پنجابی زبان ایڈیٹر ڈاکٹر رشید انور مارچ 1973ء
ثنا مدثر بٹ، نفسیات دے شاعری تے اثرات تے پنجابی نظم مشمولہ کھوج، شعبہ پنجابی، لاہور، اورینٹل کالج مسلسل شمارہ 74، جنوری تا جون 2015ء
جوشوا فضل الدین غزل مشمولہ کھوج، شمارہ 460=45، لاہور، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، س ن
عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر مجلّہ تحقیق مضمون پنجابی غزل کا پہلا شاعر کون، لاہور، اورینٹل کالج، پنجاب یونیورسٹی 1996ء
کھوج مسلسل شمارہ 37، جولائی۔دسمبر 1996 شمارہ 1

ماہنامہ سپوتنک،صوفی تبسم......احوال وآثار مرتبہ ڈاکٹر نثار احمد قریشی، اپریل 2003ء
محمد رؤف ، اردو غزل میں عائلی رشتے (مضمون) مشمولہ تخلیقی ادب ، نیشنل یونیورسٹی آف ماڈرن لینگوائجز شمارہ 70 ، جون 2010ء
ناہید شاہد، ڈاکٹر، ڈاکٹر فقیر دی غزل مضمون مشمولہ کھوج تحقیقی مجلّہ پنجابی زبان وادب، شعبہ پنجابی، لاہور، یونیورسٹی اورینٹل کالج شمارہ 680، جنوری۔جون 2012ء

لغات:

اقبال صلاح الدین، وڈی پنجابی لغت، لاہور، عزیز پبلشرز 2002ء
تابش، ذوالفقار احمد، اعجاز الغات، لاہور، سنگ میل پبلی کیشنز، س ن
جمیل احمد پال، کلاسیکی پنجابی لغت، لاہور، پنجابی سائنس بورڈ 1993ء
خواجہ عبدالحمید جامع اللغات، لاہور، اردو سائنس بورڈ 2003ء
سردار محمد خاں، پنجابی اردو ڈکشنری، لاہور، پنجابی ادبی بورڈ، جلد اول 2009ء
فیروز اللغات اردو جامع، مرتبہ مولوی فیروز الدین، لاہور فیروز سنز، 2010ء
قومی انگریزی اردو لغت، اسلام آباد، مقتدرہ قومی زبان 2002ء
کلیم الدین، فرہنگ ادبی اصطلاحات، دہلی ترقی اردو بیورو 1986ء
مولوی فیروز الدین ڈسکوی، اردو لغات فیروزی، لاہور، الفیصل پبلشرز 1989ء
Hornby A,S Oxford Advance learners's Dictionary of Current English Senventh edition,

ویب سائٹس:

WWW. Britannica. com/topic/allusion Dated 05.06.2018 4:30
2:15pmhttp:// medicinenet.com 27-7-182014-16
WWW. Britannica. com Dated 06.06.2018 4:30
WWW. Britannica. com/topic/allusion Dated 05.03.2019 4:30
WWW. Personal. Psu, edu 27-7-18 2:25pm
WWW.Wikipedia,Google dated 09.07.2018,2:30pm-

WWW.Collinsdictionary. Com Dated 06.06.2018 4:15pm

http:// Dictionary. Camberidge. org 27-7-18 2:00pm

http:// WWW. Ldoceonlinge.com 27-7-18 2:25pm

http://WWW.ILO.org 7.6.18 12:15pm

http://WWW.Merriam-webster.com 7.6.18 12:25pm

http://en.m. Wikipedia,org 15-12-18 10AM